

p-ISSN : 1300-9702
e-ISSN : 2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Firat University

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 26

Sayı/Issue: 1

Ocak / January – 2016

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir ve TÜBİTAK, ULAKBİM SBVT, ASOS İndex ve EBSCO tarafından taranarak indekslenmektedir.

The Journal of Social Sciences is international refereed and indexed in TÜBİTAK, ULAKBİM SBVT, ASOS Index and EBSCO

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

p-ISSN: 1300-9702

e-ISSN: 2149-3243

YAYIN İLKELERİ / *The Principles of Publication*

Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki sayı halinde yayımlanır.

This journal is published two be annually in January and July every year.

Dergide sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanır.

In the Journal, Original articles written in Turkish or in any foreign languages are published in the area of social sciences

Yazılar yayın ve danışma kurulunun onayından geçtikten sonra yayımlanır.

Articles are published after the approval of editorial and advisory board members

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.

All writers are responsible for the content of the articles.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring to the name of the journal.

Cilt/Volume: 26 Sayı/Issue: 1

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Editor in Chief

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ

EDİTÖRLER

Editors

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ

Prof. Dr. Bahir SELÇUK

Yrd. Doç. Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR

YAZI İŞLERİ

Editorial Secretary

Mehmet ÜNSALDI

Yazışma Adresi / Correspondence

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

23119 - ELAZIĞ

Tel : 0-424-241 54 80

0-424-237 00 00-3739

Fax : 0-424-233 21 80

e-mail: sbedergi@firat.edu.tr

Web: <http://sosbe.firat.edu.tr/tr/node/128>

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/firatsbed/issue>

Dizgi / Composition:

Mehmet ÜNSALDI

Baskı / Print:

Fırat Üniversitesi Basımevi

Tel : +90 424 2370000/4495

ELAZIĞ - 2016

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. İskender OYMAK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Burcu ÖZCAN (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Kürşat ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN (Fırat Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. İ. Oğuz AKDEMİR (Fırat Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet YATKIN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM (Yıldız Üniversitesi)

Prof. Dr. H. Musa TAŞDELEN (Sakarya Üniv.)

Prof. Dr. Harry ROGGE (KNAG)

Prof. Dr. Karl DONERT (Liverpool Hope Univ.)

Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer AYTAÇ (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahmut ATAY (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN (Fatih Üniv.)

Prof. Dr. Mehmet AYGÜN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniv.)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Saadettin TONBUL (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK (İnönü Üniversitesi)

Doç. Dr. Ruhay YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Assoc. Prof. Dr. Ion LIHACIU (Al. I. Cuza Uni.)

Sc. D. Prof. LU Aleksandr TSOI (Lodz Uni.)

Cilt / Volume: 26   **Sayı / Issue: 1**

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees of The Issue

Prof. Dr. Ahmet YATKIN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Rıza ERDEM (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Gönül İÇLİ (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ELMAS (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahmut ATAY (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahmut Cengiz YILDIZ (Bingöl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SOYSALDI (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehtap YEŞİLORMAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ERDAL (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zahir KIZMAZ (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih ARSLAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih KANTER (Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Gökhan GÖKULU (Çanakkale 18 Mart Üniv.)
Doç. Dr. Gönül DEMEZ (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Taner ŞENGÜN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ (Yüzüncü Yıl Üniv.)
Doç. Dr. Muhammed TURHAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa KARABULUT (Adıyaman Üniv.)
Doç. Dr. Mutlu DEVECİ (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurullah ALTUN (Çankırı Karatekin Üni.)
Doç. Dr. Orhan DENİZ (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür SARI (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep DÜNDAR (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruhat YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabri KARADOĞAN (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman ELMACI (Ondokuz Mayıs Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Ela TAŞ (Sakarya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İ. Oğuz AKDEMİR (Fırat Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Vehbi BAYHAN (İnönü Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Coğrafya / Geography

F. Ahmet CANPOLAT, Selçuk HAYLİ

Büyükçay Havzasındaki (Elazığ) Kırsal Yerleşmelerin Coğrafi Analizi
Geographical Analysis of Rural Settlements in Buyukcay Basin 1

Hüseyin KORKMAZ, Reşat GEÇEN, Veysel KUŞÇU

Asi Deltası (Samandağ) Kıyı Kenar Çizgisi
Coastal Edge Line Of Orontes Delta (Samandag) 21

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Fatma TOPDAŞ

Suat Derviş'in 'Aksaray'dan Bir Perihan' Adlı Romanında Yabancılaşma Problemi
The Problem of Alienation in The Novel of Suat Derviş Named 'Aksaray'dan Bir Perihan' 37

İbrahim Halil TUĞLUK

Türk Edebiyatında Bahâristân
Bahâristân Turkish Culture and Literature 45

Selim SOMUNCU

Metinlerarasılık ve Şiirde Gelenek Açısından Fuzûli ile Şükûfe Nihal Üzerine Bir İnceleme
A Review of Fuzûli and Şükûfe Nihal With Regard To The Customs In Poetry and Intertextuality ... 59

Eğitim Bilimleri / Education Sciences

Esen DURMUŞ, Kenan BAŞ

Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Coğrafya Kavramına İlişkin Metaforik Algıları
The Metaphoric Perception of Social Sciences Teacher Candidates' about the concept of Geography 75

Necmi GÖKYER, Bircan DOĞAN

İstenmeyen Öğrenci Davranışları ve Nedenlerine İlişkin Yönetici ve Öğretmen Görüşleri
Administrators' and Teachers' Views on Causes of Student Misbehaviours 93

İktisadi ve İdari Bilimler / Economics and Administrative Sciences

Mehmet AKALIN

Sosyal Konutların Türkiye'nin Konut Politikaları İçerisindeki Yeri ve TOKİ'nin Sosyal Konut Uygulamaları
Turkey's Social Housing Policy and TOKİ's Social Housing Applications 107

İlahiyat / Theology

Nesrişah SAYLAN

Kur'ân'da Beddua
Cursing in the Qur'an (Kor'an) 125

Müzik / Music

Tahir ÇELİKBAĞ

Settar Behlülzade'nin Peyzaj Çalışmalarına Genel Bir Bakış
A General Outlook On The Landscape Desingsns of Settar Behlülzade 137

Sosyoloji / Sociology

Ali CAN, Ufuk TAŞÇI

Teoriler Işığında Toplumsal Olayların Gelişimi ve Yönetimi
The Development And Management of Social Movements in the Light of Theories 151

Cahit BAĞCI

Türk Üniversitelerinin Temel Sorunları, Özerklik Özlemi ve Misyon Arayışları Üzerine Bir Değerlendirme
An Analysis on the Basic Problems of Turkish Universities, Sovereignty Desire and Mission Seeking..... 171

Mehmet YAZICI

Göçerlerde Toplumsal Yapı ve Çöküş Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme
A Theoretical Research on Social Structure and Collapse Within Nomads 191

Ömer Şükrü YUSUFOĞLU, Zahir KIZMAZ

The Aspect of Poverty in Broken Families: A Case of Elazığ
Parçalanmış Ailelerde Yoksulluğun Görünümü: Elazığ Örneği 209

Rıfat BİLGİN

Geleneksel ve Modern Toplumda Kadın Bedeni ve Cinselliği
Body And Sexuality Of Women In Traditional And Modern Society 219

Zahir KIZMAZ, M. Seyman ÖNDER

Köy Korucularının Kürt Sorunu ve PKK Örgütü Konusundaki Görüşleri Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma
A Sociological Study on the Views of the Village Guards on the Kurdish Question and the PKK Organization 245

Tarih / History**İbrahim YILDIRIM**

Çanakkale Muharebelerinde Zayıf ve Zehirli – Boğucu Gaz Kullanılması
Casualty And Using of Poisoned - Suffocative Gas in Gallipoli Battles..... 261

Kürşat ÇELİK

Osmanlı İdaresindeki Lübnan'da İpek Üretim ve Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme
An Assessment of Silk Production and Trade in Lebanon Under Ottoman Rule 277

Sibel YALI

Avrupa'da Tarih Eğitimi ve Öğretimine Yönelik Girişimler ve Avrupa Birliği'nin Katkısı
The Initiatives on History Education in Europe and European Union Contribution 291

Turgay MURAT

Askeri ve Siyasi Yönleriyle Mustafa Kemal Atatürk'ün İleri Görüşlülüğü
Military and Political Side of Mustafa Kemal Ataturk and His Latitudinarianism 307

Makale Yazım Kuralları / Writing Instructions for Papers..... 319

BÜYÜKÇAY HAVZASINDAKİ (ELAZIĞ) KIRSAL YERLEŞMELERİN COĞRAFI ANALİZİ

Geographical Analysis of Rural Settlements in Buyukcay Basin

F. Ahmet CANPOLAT¹

Selçuk HAYLI²

ÖZET

Yerleşmelerin doğası itibariyle bir canlı gibi olması onun, zamansal ve mekânsal değişikliklere tepki verdiği, başkalaştığı anlamına gelmektedir. Kırsal yerleşmeler günümüzde sosyal ve iktisadi yapının değişmesinin yanında, kentlerin ve kentleşmenin etkisiyle başkalaşmaya uğramaktadır. Bu başkalaşma meskenler, yerleşmeler ve arazi kullanım özellikleri gibi çeşitli coğrafi unsurlar üzerinden belirgin olarak gözlemlenmektedir.

Araştırma sahası, Elazığ ili sınırları içinde, Elazığ-Malatya Karayolu üzerinde yer alan ve coğrafi açıdan bir geçiş sahası-eşik özelliği gösteren, Büyükçay Havzasıdır.

Sahada yerleşmeler, tipolojik olarak mezra ve mahalle, morfolojik açıdan yol boyu, küme ve şekilsiz olarak sınıflandırılabilir. Havzadaki meskenlerin konumları üzerinde, ulaşım, eğitim ve yükselti özellikleri etkili olmuştur. Küçük bir saha olmasına rağmen, arazi kullanım özellikleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Nüfus itibariyle azalma trendinde bir coğrafi ünitidir.

Araştırmanın amacı: yüzölçüm itibariyle küçük bir saha olmasına rağmen, 115 kadar iskan biriminin yer aldığı, yerleşme özellikleri bakımından kendi içinde farklılıklar arz eden ve zamansal süreç bakımından da değişim gösteren, sahadaki bu yapının, coğrafi analizini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Kırsal Coğrafya, Büyükçay Havzası, Kırsal Yerleşme, Kırsal Mesken

ABSTRACT

The settlement of such a nature as to be alive to be responsive to its temporal and spatial changes, which means that they metamorphose. Rural settlements today next to the social and economic structure changes are subject to alteration under the influence of cities and urbanized. This alteration of dwellings, settlements and observed significantly over various geographical factors, such as land use characteristics.

Büyükçay Basin where the research area is located in the province of Elazığ, on the Elazığ-Malatya highway. The basin indicates geographically a transition zone (threshold) the property.

Settlements in the area can be classified, typological as mezra (settlement unit smaller from village) and mahalle (settlement unit smaller from village), morphologically linear, clusters and amorphous. On the location of the houses in the basin has been effective transportation, slope and elevation properties. Although a small area shows variety in terms of land use characteristics. The population of the basin tends to decrease.

The basin, although is a small area is located in around 110 housing units. Area, in terms of settlement characteristics, varies also vary in terms of their temporal process. The aim of the research is to analyze geographically to the basin.

Keywords: Elazığ, Rural Geography, Buyukcay Basin, Rural Settlement, Rural House

GİRİŞ

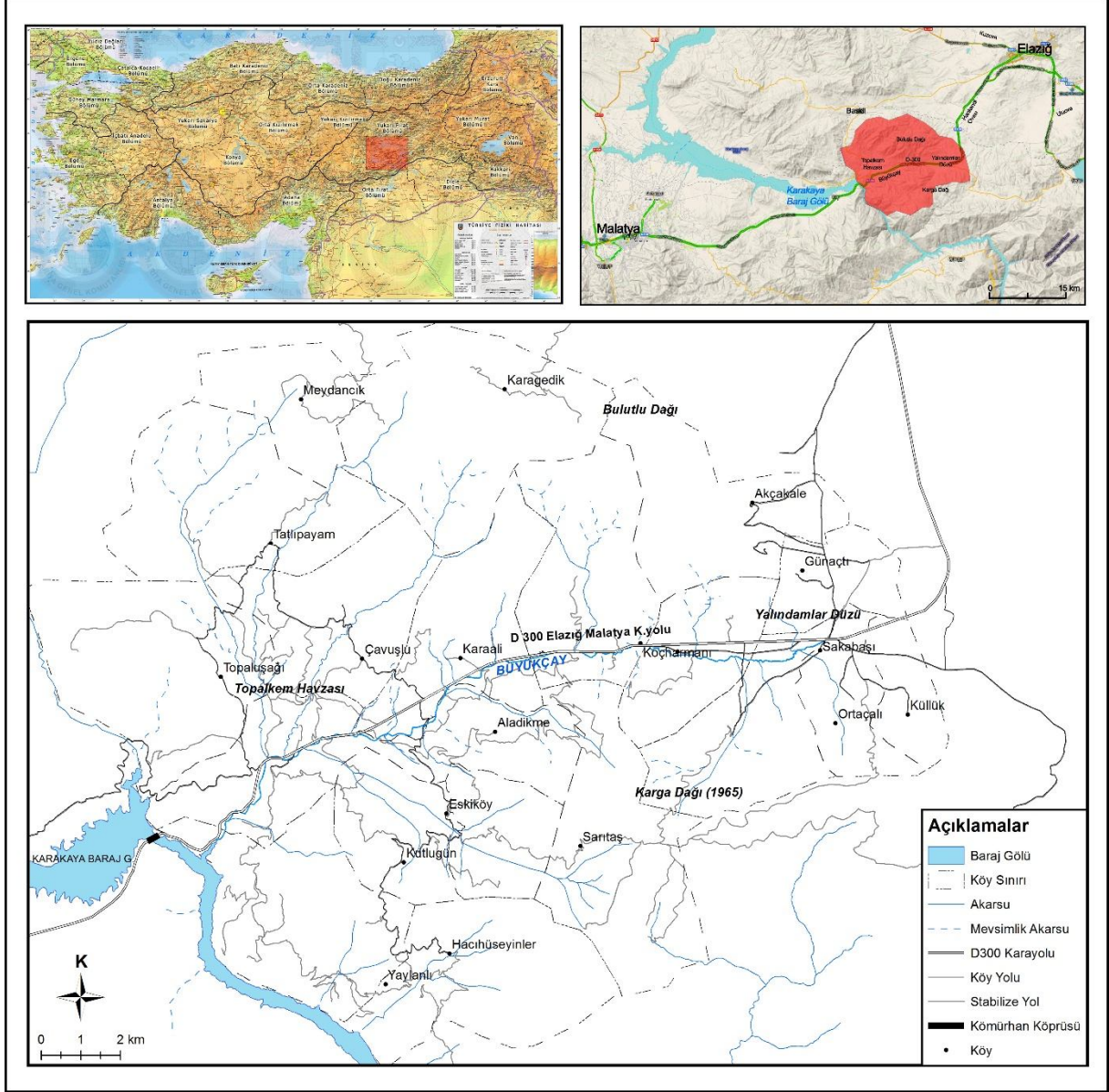
Büyükçay havzası, ülkemizin Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde Elazığ ilinin güneybatı kesiminde, Güneydoğu Toroslar dağ kuşağının kuzey kenarında genel olarak doğu-batı doğrultulu uzanan dağlar (Karga Dağı ve Bulutlu Dağı) arasında yer almaktadır (Harita 1).

Büyükçay havzası 272,7 km² alana sahiptir. Havzada 19 köy ve bu köylere bağlı 61 mezra ile 35 mahalle olmak üzere toplam 115 yerleşme bulunmaktadır. 2015 yılı itibariyle 1543'ü kadın,

¹ Arş. Gör., Fırat Üniversitesi Coğrafya Bölümü, facanpolat@firat.edu.tr

² Yrd. Doç., Dr. Fırat Üniversitesi Coğrafya Bölümü, shayli@firat.edu.tr

1446'sı erkek olmak üzere toplam nüfusu 2989'dur. İnceleme sahası mevsimlik göçe bağlı nüfus hareketliliğine sahne olmaktadır.

Harita 1: Büyükçay Havzasının (Elazığ) Lokasyon Haritası

Doğu Anadolu bölgesinde yapılan araştırmalar, insana ait ilk izlerin Üst Paleolitik dönem'den itibaren görülmeye başlandığına işaret etse de, yerleşik yaşam ve kültürel süreç bu zorlu coğrafyada Neolitik Dönem sonunda başlar. Neolitik dönemin izleri daha çok güneyde, daha olumlu coğrafi ve iklimsel koşullara sahip olan Malatya-Elazığ bölgesinde gözlenir. Bu yöre aynı zamanda Büyük Mezopotamya dünyası ile yoğun ilişkileri olan oldukça özel bir alandır (Işıklı, 2014:2). Mezopotamya'dan kuzey yönlü ve daha çok Fırat ve/veya Dicle nehirlerinin vadilerini izleyerek Anadolu'ya yayılan iskan üniteleri Anadolu'da da doğal yolları izlemişlerdir (Akdemir, 1996:47). Büyükçay Havzası da Elazığ-Malatya arasında bir geçiş sahası olmasının yanında böyle bir tabii yol konumunda bulunması ve su kaynaklarının mevcudiyetine bağlı olarak, neolitikten itibaren yerleşim sahası haline gelmiş olması muhtemel gözükmemektedir. Yakınındaki Erken Tunç çağı ve Demir çağı olarak tarihlendirilen Habibuşağı, Demir çağı olarak tarihlendirilen Dilektepe ile Pincirik höyükleri (Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı) bu durumu desteklemektedir.

Araştırma sahasının genel olarak yer şekillerine baktığımızda Büyükçay ve kollarının açmış olduğu vadilerle parçalanmış eğim ve engebeliğin oldukça fazla olduğu bir yapı görülmektedir. Havza içerisindeki önemli düzlük sahalardan, doğuda Ortaçalı köyü ile Yalındamlar köyü arasındaki düzlük saha ile batıda Topaluşağı köyünden, Çavuşlu köyüne kadarki plato tarzında akarsular tarafından parçalanmış düzlük sahanın bulunduğu kesimdir (Harita 1). Havzadaki en yüksek noktayı, Heybeli Dağ üzerinde yer alan Karataş Tepesi (2031 m) en alçak yeri ise 680 m ile Fırat nehri oluşturmaktadır. Havza içindeki yükselti farkı 1351 m.dir.

Kırsal yerleşmeler beş temel özelliğine göre analiz edilmektedir. Bunlar; yerleşmenin tipi, şekli, dokusu, süresi ve tarzıdır. Bu çalışmada da bu beş temel özelliğe göre sahadaki yerleşmeler analiz edilmektedir.

METODOLOJİ

Araştırma, coğrafi unsurların kırsal yerleşmeler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini belirlemeye odaklanmaktadır. Araştırmanın sorusu, yerleşme fizyonomisi ve tipolojisinin ortaya çıkmasında etkili olan coğrafi olguların neler olduğudur. Çalışmada havzada yer alan 122 yerleşim yerinin tamamı araştırmaya dahil edilerek, yerleşmelere etki eden değişkenler üzerinden değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeler CBS ortamında veri üretmek veya verileri ekleyerek mekânsal istatistik ve analizler aracılığıyla yapılmaktadır.

Çalışmanın birincil veri kaynaklarını arazi gözlemleri ve mülakatları ikincil veri kaynaklarını ise nüfus istatistikleri, ilgili literatür ve mekânsal veriler oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan mekânsal verileri yerleşme ve meskenlerin konumları, sayısal yükselti modeli ve uydu görüntüleri oluşturmaktadır.

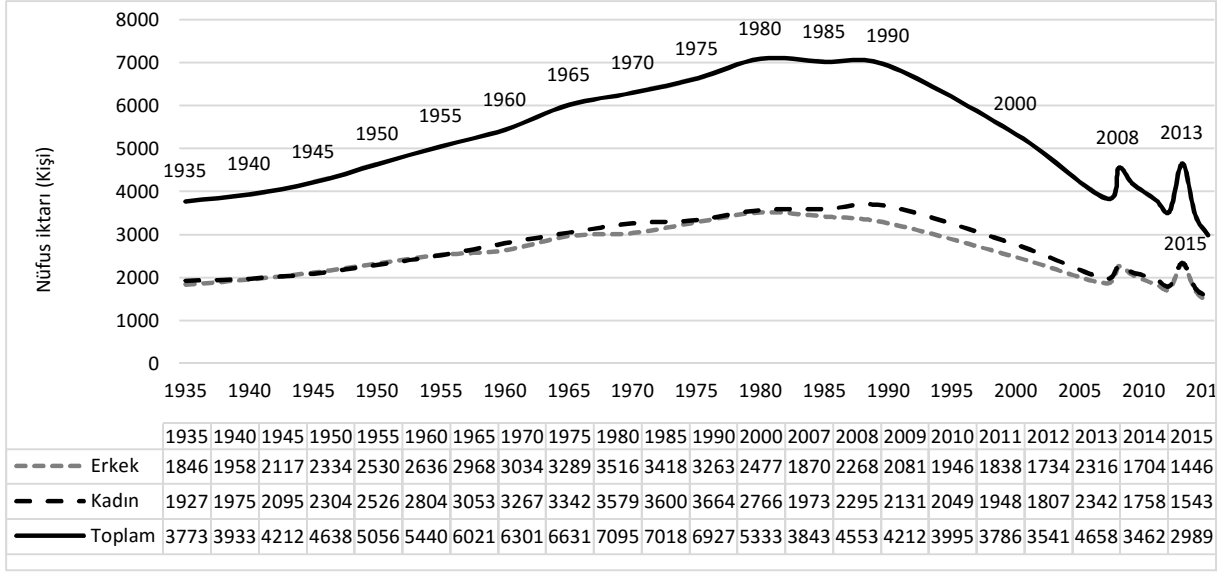
Araştırma da ilk olarak havzadaki nüfusun gelişimini (1935-2013) incelemektedir. Daha sonra yerleşme tiplerini, ortaya çıkma süreçlerini, değişimini ve özelliklerini ele almaktadır. Üçüncü olarak Yerleşmelerin şekli, dokusu, idari yapısı ve toponimik özellikleri değerlendirilmektedir. Son olarak Jeomorfolojik özelliklerin yerleşmelerin kuruluş yerine ve arazi kullanımına etkileri incelenmektedir.

NÜFUSUN GELİŞİMİ

Fiziki ve beşeri özellikleri itibarıyla küçük bir coğrafi ünite olan Büyükçay havzasının tarihi dönemlerdeki durumu net olarak bilinmemekle beraber geçiş güzergâhı üzerinde olması dolayısıyla tamamı olmasa da belli bir bölümünün geçmişten günümüze kadar kullanıldığı söylenebilir. Bu nedenle sahadaki köylerden, Akçakale, Ortaçalı (Sefernik), Sakabaşı (Pincirik), Yalındamlar (Güdeyik) ve Tatlıpayam (Sersük) köyleri hariç, 16.yy sonrasında kurulmuş olduğu söylenebilir.

Osmanlı öncesi döneme ait verilerin mevcut olmaması nedeniyle buradaki yerleşmelerle ilgili, Osmanlı hakimiyetine girdiği 1516 yılından günümüze kadarki 500 yıllık süreç hakkında birtakım bilgiler mevcuttur. Saha Harput sancağına bağlı Hersini nahiyesi dahilinde yer almaktadır. Sahadaki yerleşmelerin kökeni Parçikan, Aluçlu ve Herdi aşiretlerine dayanmaktadır (Çakar, 2012). Havzada, 1518'de yalnızca Yalındamlar köyünde 2 hane (14 kişi) görülmektedir. 1523'te 258 kişi bulunmaktadır. 1566 yılında ise toplamda yaklaşık 1413 kişi bulunmaktadır.

Nüfusun tarihsel süreç içerisindeki seyrine bakıldığında genel olarak üç dönemde ele alıp incelemek mümkündür. Bu üç dönemden ilki 1935-1945 arasındadır. Bu zaman dilimini nüfusta belirgin bir artış olmadığından *durağan devre* olarak nitelendirilebilir. İkinci dönem olarak 1945-1980 arasında, nüfusun artış eğilimine bağlı olarak *dinamik dönem* ve son olarak 1980-2015 yılları arasında nüfusun tekrar 1935 yılındaki nüfusuna döndüğü ve *tekrar durağanlaştığı bir dönem* olarak ele alınabilir. *2011 sonrasındaki artış yerel seçimlere bağlı ikamet değişikliğinden kaynaklanan bir artıştır.*

Grafik 1: Büyükçay Havzasının Nüfus Gelişimi (1935-2013) (DİE, G.N.S. [1935-2000], TÜİK, ADNKS [2007-2013])

YERLEŞME TİPOLOJİSİ

Havzanın doğusundaki kır-altı iskan birimlerinde mahalle sistemi batısında ise mezra sistemi görülmektedir. Bu ayrım yerleşmenin köy idari merkezi ile arasında topografik bir engel olup olmamasına göre yapılmıştır. Sonuçta havzadaki tüm köyler çok yerleşmelidirler. Küçük bir havza olmasına rağmen araştırma sahasında yerleşme sayısının bu kadar fazla olması sahanın yerleşme tarihi ve coğrafi ortam koşulları ile ilgilidir.

17. yy sonlarından itibaren Osmanlı sosyal ve askeri yapısının bozulması sonucunda çeşitli bölgelerde Celali isyanları çıkmış ve yerleşik halkın sıkıntısı artmıştır. Bu dönemde Osmanlı yöneticileri asayişli sağlamak ve toprak gelirlerinin tekrar artmasını sağlamak amacıyla iskan siyaseti izlemiştir. Devletin sağladığı olanaklarla konar-göçer aşiretlerden bazıları kendiliklerinden yerleşik hayata geçmek istemişler ve çadır kurarak ya da konakladıkları geçici mekanlarda ev yaparak yerleşmişlerdir. Yerleşen nüfus arttıkça bu göçebe yerleri yeni köy ve kasabalara dönüşmüştür (Babuş; 2006, Sf. 32, 33). Bu süreç havza için de geçerli bir durumdur.

Araştırma sahasının doğusunda gelişen mahalle sisteminin, ortaya çıkmasında etkili faktörler;

- Birikinti konilerinin verimli arazi özelliği ve bunun sonucunda belirginleşen tarla tarımı,
- Sahada eğim değerlerinin az olması,
- Şehre ve ana karayoluna yakın olmasıdır.

Bu sebeplere bağlı olarak bu kesimde yerleşme, gevşek dokulu hale gelmiştir. İnsanlar kendi arazisi üzerinde meskenlerini inşa etmişlerdir. Zamanla bu meskenlerin yanına yenileri eklenmiş ve sahada öbekler halinde yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Her bir iskan grubu mahalle olarak belirgin hale gelmiştir.

Araştırma sahasının bu kesimindeki yerleşmelerin tarihsel değişim süreci ile ilgili olarak şu aşamalar belirtilebilir;

I. Devre (18 yy. öncesi); Pirhasan-Bulutlu ve Karga Dağları çevresindeki su kaynaklarında köyler kurulmuştur. Bu aşamada köylerde ağırlıklı olarak hayvancılık yapılmaktadır. Bu aşama köylerin kuruluşu ile ilgili verilen daha önceki verilerden hareketle 16-17. yy. içerisinde gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu aşamadan önce buralar geçici olarak kullanılan sahalardandır. Tıpkı Anadolu'nun geri kalanında olduğu gibi nomadik kültür yaşayan insanların geçici olarak konakladıkları yerler arasındaydı.

II. Devre(18 yy. sonrası); Bu aşamada bitkisel üretim ve hayvancılığı birlikte yapabilmek için yerleşmeler vadiler ve çevresindeki uygun yerlere taşınmıştır. Bu taşınma ve sedanter kültüre geçişin,

Osmanlı Devletinin son dönemlerine doğru vergiyi daha rahat toplamak adına, 18. yy.'ın sonlarına doğru gerçekleştiğini söyleyebiliriz (Babuş, 2006: 32,33).

III. Devre (1980 sonrası); Son aşamada ise köyler, bitkisel üretimin ağırlıkta olmasına bağlı olarak birikinti konileri üzerindeki verimli arazilerin hemen yanı başında kurulmuştur. Bu köylerde ulaşım özellikleri ve şehre yakınlığa bağlı olarak, yeni meskenlerin, tarlaların yakınında kurulması ve bunlara yenilerinin eklenmesiyle oluşan, yeni mahalleler, gevşek dokuya sahip yerleşme özelliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mahalle sisteminin ortaya çıkması ve gelişmesi belirgin olarak 1980'den sonra gerçekleşmiştir. Bu değişim üzerinde ormanların koruma altına alınmasıyla, keçilerin buralara sokulmasının engellenmesi, küçükbaş hayvancılıktan büyükbaş hayvancılığa geçişe neden olmuş, ayrıca tarla tarımının da daha fazla önem kazanmasına neden olmuştur.

Havzada Karaali boğazından sonraki batı kesiminde ise yerleşmelerde mezra sistemi görülmektedir. Batıdaki bu mezra sisteminin ortaya çıkmasında etkili faktörler şunlardır;

- Drenaj ağı ve su kaynakları,
- Eğim değerlerinin fazla olması,
- Arızalı topografya,
- Yükselti.

Karga Dağının batısından Kömürhan Boğazına kadarki köylerde (Karaali köyü ve Topaluşağı köyü hariç) yerleşmeler drenaj ağının kontrolündedir. Buradaki yerleşmelerin neredeyse tümü mezradır. Ancak bazıları idari açıdan köydür.

Bu kesimde yukarıda sayılan faktörler yerleşmeleri ortaya çıkaran veya sınırlandıran faktörlerdir. Drenaj sisteminin ve eğimin izin verdiği küçük parçalarda yerleşmeler vardır. Bu yüzden yerleşmelerde saçılma vardır. Ancak bu saçılma mesken bazında değil, yerleşmeler bazındadır. Yani meskenler toplu halde olmasına rağmen buradaki çok sayıda yerleşme, farklı konumlarda yer almaktadırlar. Drenaj ağı sadece yerleşmenin kurulacağı yeri değil, aynı zamanda bitkisel üretimin ve hayvancılık yapılacak alanları belirlediğinden, uygun sahalarda yerleşmeler ortaya çıkmıştır.

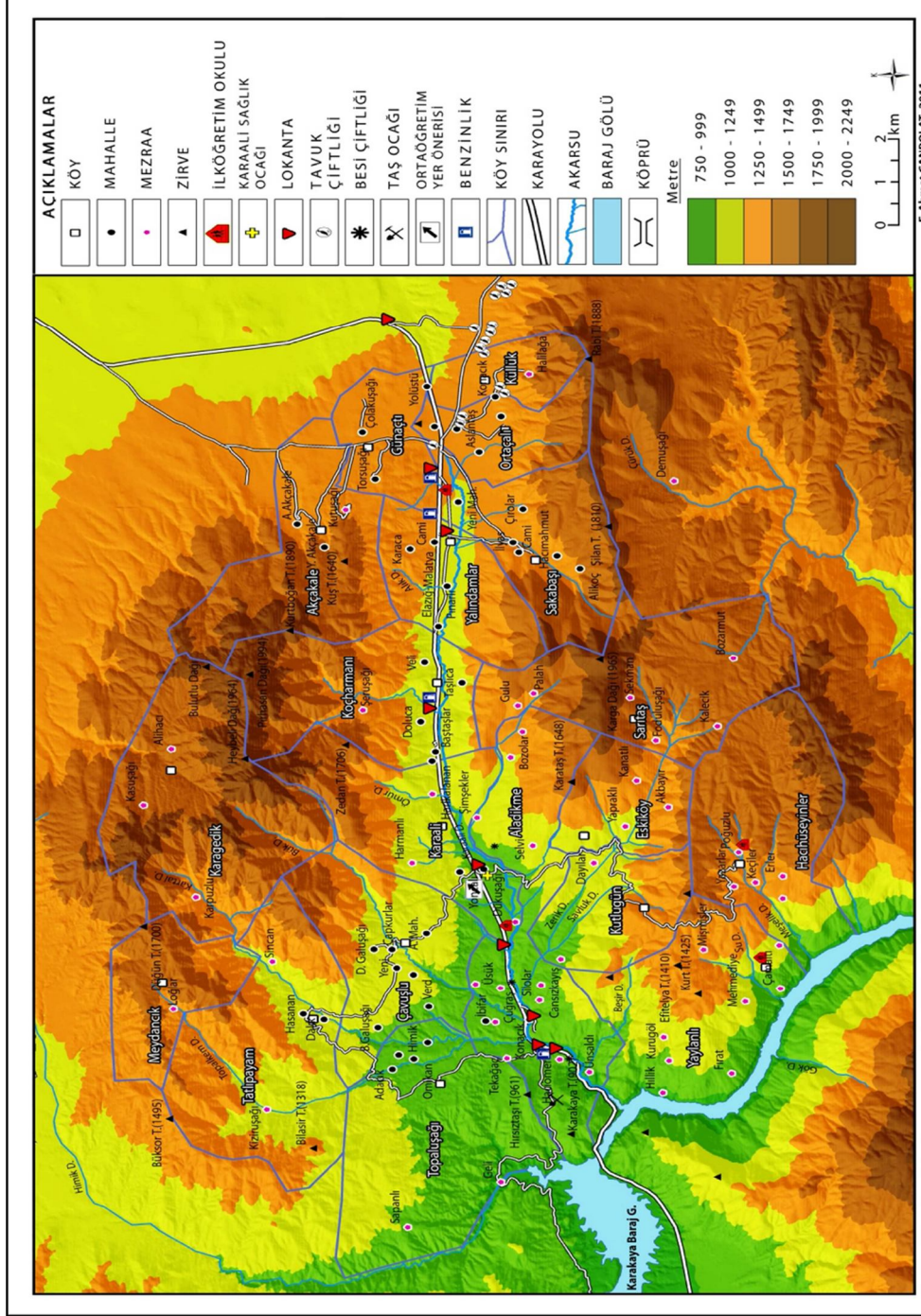
Vadiler ve yamaçlardaki su kaynaklarının varlığı yerleşmelerin burada kurulmasında bir diğer önemli faktördür. Hem içme ve kullanma suyu, hem de arazilerin sulanması için su kaynaklarının fazlalığı yerleşme yerinin seçiminde etkili olmaktadır. Nüfusun burada artması veya azalmasında dolayısıyla yerleşmelerin büyümesinde veya küçülmesinde de bu durum etkilidir. Örneğin günümüzde Sakabaşı, Çavuşlu ve Karaali köylerinde nüfusun fazla olmasının sebepleri arasında, su kaynaklarının varlığına bağlı üretim çeşitliliği ve fazlalığı belirleyici olmaktadır.

Araştırma sahasının bu bölümündeki mezra sisteminin ilk istisnası olan Karaali köyünde, sadece mezra sistemi değil, doğudakine benzer mahalleler de ortaya çıkmıştır. Bu durum üzerinde tıpkı Yalındamlar düzündeki olduğu gibi birikinti konilerinin varlığı ve D-300 karayoluna çok yakın olunmasına bağlı olarak bu köyde, yola yakın yeni meskenlerin yapılması ve bunlara başkalarının eklenmesi etkili olmuştur.

Topalkem havzasında ise durum biraz daha farklıdır. Aşınım düzlükleri çevresinde geçmişte var olan mezra sistemi, kayısı yetiştiriciliği nedeniyle adeta mahalle sistemine geçmiş ve mezraların yanında yeni mahalleler gelişmiştir. Bu duruma geniş aşınım düzlükleri zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle doğudaki bölüme benzemektedir. Buradaki mezra sisteminin yanında yeni mahalleler ortaya çıkmaktadır. Topalkem havzası, Yalındamlar düzünün ilk halleri gibi düşünülebilir. Zamanla yeni mahallelerin ortaya çıkmasıyla gevşek doku çok daha belirgin hale gelebileceği düşünülmektedir.

Havzanın engebeli yapısına bağlı olarak yerleşim yeri olarak kullanılamayacak alanlar arasında Karga Dağı, Heybeli Dağ ve Pirhasan Dağlarının aşırı eğimli ve aşınmış kesimleri ile Büyükçay'a bağlı dere ve çayların oluşturduğu derin kurt vadiler ve kanyon biçimli vadilerin bulunduğu sahalardan söz edilebilir. Araştırma sahasında bitki örtüsü, yerleşmelerin dağılışında doğrudan bir etkiye sahip değildir. Ancak bu arazilerin devlet tarafından koruma altına alınması ve yerleşime kapalı olması, yerleşmeyi sınırlandıran bir faktör olmaktadır.

Araştırma sahasında Topalkem Havzası ve Yalındamlar Düzü olmak üzere, iki önemli düzlük saha vardır. Bu iki önemli düzlük sahada yerleşmeler daha fazladır. Bu duruma Yalındamlar düzü üzerindeki verimli alüvyal toprak örtüsünün varlığı ve Topalkem havzasındaki parçalı düzlükler üzerindeki kırmızı-kahverengi topraklar da katkı sağlamaktadır.

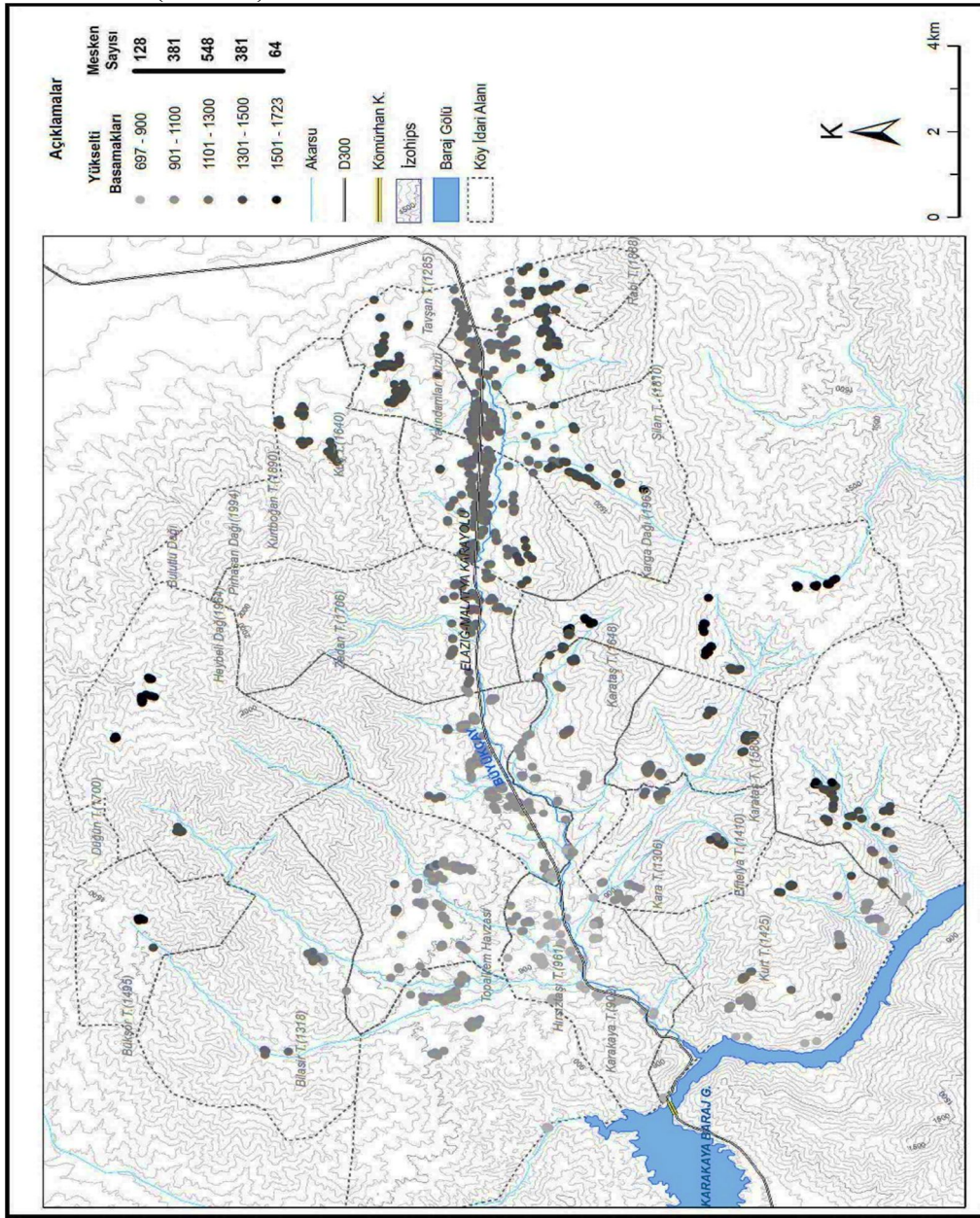

Harita 2: Büyükçay Havzasında (Elazığ) Yerleşmelerin Dağılımı (2011)

Yükselti; yerleşmelerin dağılımında etkili olan doğal faktörler arasında yer almaktadır. Büyükçay havzası küçük bir alan olmasına rağmen, yer şekilleri itibarıyla çeşitlilik gösteren bir alandır. Havza içerisinde yükselti farkı 1300 metreyi bulmaktadır. Dört önemli dağın ve bunları yaran vadilerin ve platoların varlığı kırsal yerleşmelerin dağılımında belirgin bir kademelenmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

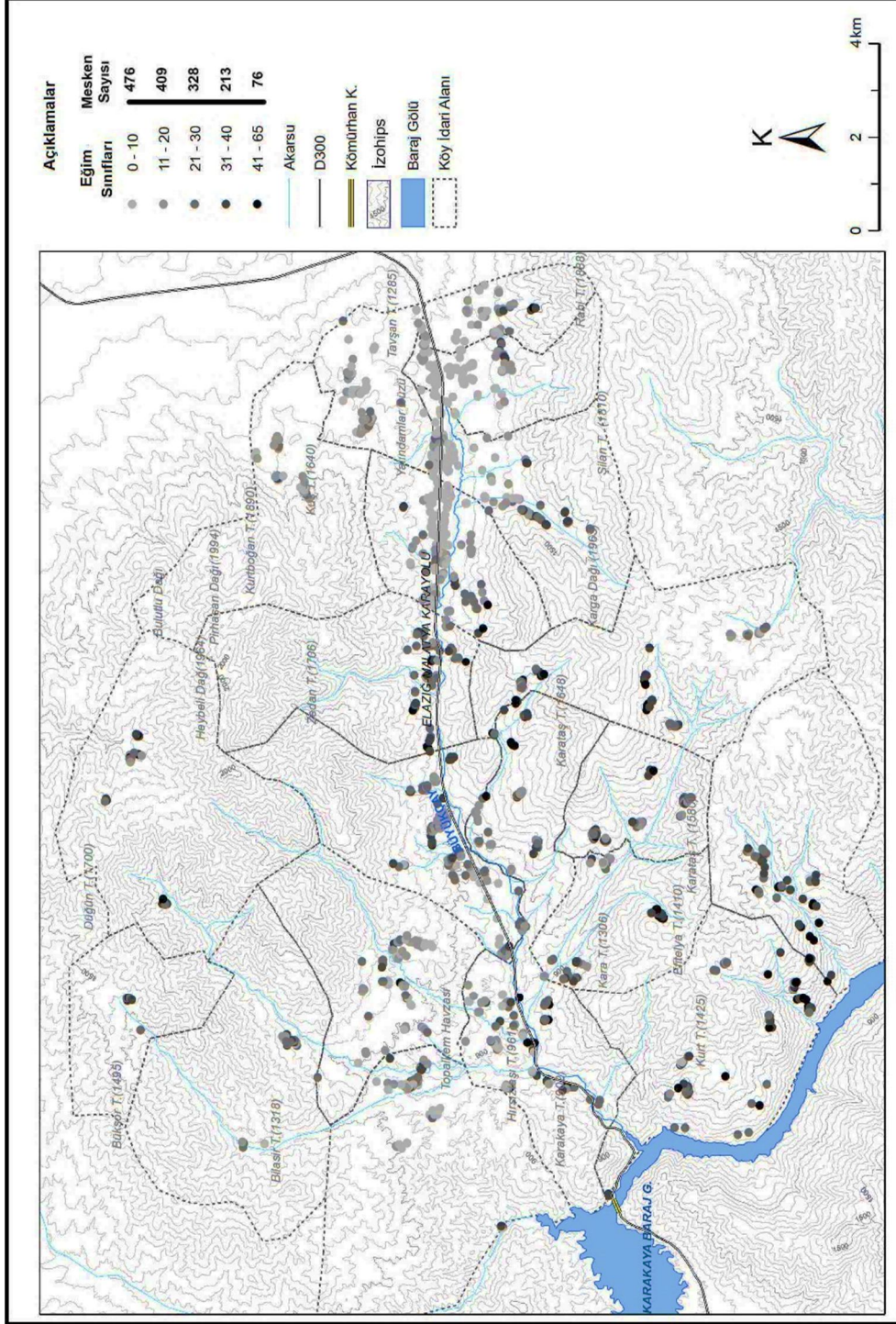
Araştırma sahasında yerleşmenin üst sınırı 1700 metredir. Bu sınır, Elazığ il genelinde 1880 m. Türkiye’de ise 2500 metredir. Araştırma sahasında doğal olarak yükselti arttıkça yerleşmelerin sayısında ve nüfus miktarında azalma söz konusu olmaktadır. Araştırma sahasında en yüksekte yer alan yerleşme Sarıtaş köyüne bağlı Sekman mezrasıdır (1700 metre, Nüfusu:25).

Havzadaki meskenlerin büyük çoğunluğu (% 70,4’ ü) 700-1300 metre aralığında yer almaktadır. 900 metreye kadar olan alanın havzada fazla yer kaplamaması ve Fırat nehri kıyısındaki fazla eğimli sahalara karşılık gelmesinden dolayı mesken sayısı azdır. 1100-1300 bandında yer alan meskenler Yalındamlar Düzü ve yakınında yoğunlaşmaktadır ve bu bantta mesken yoğunluğu en fazladır. Bu durum üzerinde D-300 karayolu çevresinde yerleşmeye müsait topografik koşullardan kaynaklanmaktadır. Havzada önemli morfolojik üniteler olan Bulutlu Dağı, Pirhasan Dağı, Heybeli Dağı ve Karga Dağı, yerleşmelerin yükselti değerlerinin fazla olmasının temel sebebidir. 1501-1700 metre aralığında meskenlerin yalnızca %4,3’ünün (64) yer alması, ulaşım güçlüğü, eğim değerlerinin oldukça artması ve havzanın verimsiz arazilerinin bulunduğu alanlara karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır (Harita 3).

Harita 3: Büyükçay Havzasında (Elazığ) Meskenlerin, Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı (2014)

Meskenlerin konumu üzerinde etkili olan bir diğer topografik unsur eğimdir. Meskenlerin %59'u (885) %0-20 eğim değerlerine sahip yerlerde konumlanmışlardır. Bu eğim aralığındaki alanlar Yalındamlar düzü ile Topalkem havzasına karşılık gelmektedir. %21-30 bandındaki meskenler tüm meskenlerin %22'sini (328) oluşturmaktadır. Bu meskenler, Karaali boğazı çevresinde ve drenaj ağına bağlı yerleşmeye uygun alanlarda yoğunlaşmaktadır. %31 ve üzeri eğim değerlerindeki meskenler toplam meskenlerin %19.2'sine (289) karşılık gelmektedir ve bu meskenler havzanın kuzey ve güneyindeki dağlık kütleler üzerindeki yerleşmelerde konumlanmaktadır (Harita 4).

Harita 4: Büyükçay Havzasında (Elazığ) Meskenlerin Eğim Sınıflarına Göre Dağılışı (2014)

Büyükçay havzasında yerleşim yerlerinin farklılaşması üzerinde en etkili beşeri faktör, ulaşım'dır. Bu durum 1980 yılı ve 2010 yılında Elazığ-Malatya karayolunun geçtiği güzergâhta meskenlerin yoğunlaştığı alanlar, karşılaştırıldığında belirgin olarak tespit edilebilmektedir. Köylüler, farklı konumlarda bulunan tarlalarından, yola yakın parsel üzerindeki tercih ederek evini yapmaktadır. Ayrıca köylerde satışa çıkarılan arazilerden, en çok rağbet görenler de karayoluna yakın olanlar olması süreci hızlandırmaktadır. Bu duruma belirgin bir örnek olarak, Koçharmanı köyü gösterebilir. Bu köy daha önce karayolunun kuzeyinde iç kesimde yer alan bir köy iken, insanların yola yakın olma isteğine bağlı olarak zamanla meskenler yer değiştirmiş yenileri yapılmıştır. Sonuçta köyün tamamı yol kenarına taşınmıştır. Aynı olgu, sahanın doğusunda da yaşanmaktadır. Ortaçalı ve Küllük köylerinde 2005 yılındaki depremden sonra yıkılan evlerin yerine, devlet desteği ile kurulan yeni evler Gözeli yolu yakınına ya da D-300 karayolu yakınına yapılmıştır. Ayrıca Sakabaşı, Günaçtı ve özellikle Yalındamlar köyündeki yeni meskenler, D-300'e yakın yerlerde yapılmıştır. Ulaşımın yerleşmeler üzerindeki bu etkisinin ortaya çıkmasında; temel ihtiyaç malzemelerinin temini, çocukların okula gitmesi, sağlık ihtiyaçları, ürünlerin kolay pazarlanması, günlük gidiş-geliş yapmada kolaylık gibi benzer birçok neden sayılabilir.

Araştırma sahasının şehre yakın olması, nüfus, yerleşme ve ekonomik özellikler üzerinde etkili olmaktadır. Zaten "ülkemizdeki büyük şehir merkezleri, yakın çevrelerinden başlayıp, şehir yerleşmesinin büyüklüğü ile orantılı olarak, memleketin uzak köşelerine kadar kır yerleşmelerini etkilemektedirler" (Tümertekin, 1973:4).

Sosyal sebepler içerisinde sayılan *güvenlik faktörü* yerleşme yerinin seçiminde bir diğer faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

16.yy'daki Celali isyanları ve o dönemdeki kırsal kesim üzerindeki baskılar yollardan nisbeten uzak, eğimli arazilerde üç beş hanelik küçük yerleşme birimlerini oluşturmuştur. Bunun sonucunda açık sahalarda verimli ovalarda yaşayan nüfusun dağılmasına neden olmuştur. 19. yüzyıla kadar süren iç kargaşa nedeniyle kır yerleşimleri daha çok dağ yamaçlarında toplanmaya başlamıştır. Bunun nedeni köylülerin birlik olup dış tehlikelere karşı savunma ihtiyaçlarıydı (Gözenç vd.1998:91). Bu durum araştırma sahasında da görülmektedir. Yaylanlı, Meydancık, Eskiköy, Sarıtaş, Kutlugün, Hacıhüseyinler ve Karagedik köyleri sapa, erişimi zor ve yükseltinin fazla olduğu alanlarda kurulmuş köylerdir. Örneğin Sarıtaş köyü Karga Dağının güney yamacında yüksek bir mevkide ve çok eğimli bir alanda; Yaylanlı ve Hacıhüseyinler ise erişimi zor, sapa ve yüksek eğimli bir yerde kurulmuştur. Bu durum köylerin ve bağlılarının ulaşımında hizmetlerin götürülmesinde ve diğer yerleşmelerle entegrasyonunda problemler ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Yaylanlı köyünde karayolundaki problemler nedeniyle kış aylarında Karakaya barajı üzerinden, su yoluyla ulaşımın sağlandığı durumlar yaşanmaktadır. Karagedik ve Meydancık köylerinde derelerin köy yolu ile keşiştiği yerlerde zaman zaman oluşan sıvı zemin geçişi zorlaştırmaktadır.

Havzadaki bağ-bahçe evleri basit kulübe niteliğinden daha çok tek ev şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Zaten sahadaki yaz-kış nüfus hareketliliği ve sahadaki birçok ailenin bahçe tarımı yaparak geçimini sağlaması sebebiyle burada daha çok bu tür evler tek ev şeklinde ve bir nevi yazlık ev şeklinde kullanılmaktadır. Araştırma alanında köy, mezra veya mahallelerden uzakta, tarım arazisinin hemen yanı başında yapılmış yaklaşık 154 mesken vardır. Bu meskenler bağ-bahçe evi tanımındaki gibi, hasat döneminde geçici olarak kullanılan meskenlerdir. Eğreti bir konut özelliğinden ziyade eklentileriyle birlikte ayrı bütün bir ev niteliği göstermektedir. Eğer bu evleri yerleşmelerden ayrık evler olarak düşünmezsek ve yerleşim birimlerinde tanımlardaki özellikleri bünyesinde barındıran evleri de bağ-bahçe evi olarak kabul edersek, araştırma sahasındaki evlerin yarısından fazlasının bu nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırma sahasındaki bağ-bahçe evlerine daha çok havzanın iç ve batısında, kayısı yetiştiriciliğinin yoğun olarak yapıldığı kesimlerde rastlanılmaktadır. Özellikle Koçharmanı, Karaali, Aladikme ve Çavuşlu çevresinde yoğunlaşan bu evler havzanın kuzeyine ve doğusuna doğru azalmaktadır.

Araştırma sahasındaki mevcut D-300 karayolu Elazığ'ı Malatya'ya bağlayan ana güzergâhtır. Aynı zamanda bu yol Bingöl, Tunceli, Diyarbakır ve daha doğudaki illerin batıdaki illerle

ulaşımlarının sağlandığı ana güzergâhtır. Dolayısıyla trafik yoğunluğu oldukça fazladır. Bu durum beraberinde benzin istasyonlarının sayısının artmasında teşvik edici bir unsurdur. Araştırma sahasında D-300 karayolunun yaklaşık 22 km'lik bölümü yer almaktadır. Bu karayolu üzerinde 4 benzinlik 8 lokanta bulunmaktadır (Harita 2). Buradaki benzinliklerin hemen yanı başında lokantalar bulunmaktadır. Ayrıca sadece lokanta hizmeti veren yerler de mevcuttur. Bu tesislerde çalışan insanlar genelde benzinlik sahibinin yakınları veya kendi köylüleridir. Dolayısıyla sahadaki ekonomiye hizmet veren ve sürekli olarak burada kalınan bu birimler yanlarında henüz mesken yapılmamış olmasına rağmen kır-altı iskân çekirdeği olarak değerlendirilebilir.

Araştırma sahasındaki 4 benzinliğin yakınında bulunan meskenlerde toplamda 40 civarında nüfus barınmaktadır.

MEZRALAR

Mezra, köylerin müşterek geçim sahasının dışında kalan ve o sahadan mutlaka bir relief ile ayrılmış daha başka bir geçim sahası olmak gibi bir özellik gösterir.

Mezra, Anadolu'nun doğu yarısının en tipik iskân tiplerinden biridir. Doğu Anadolu Bölgesi'ne has bir tipi olması ve bu tipin batı yarıda pek bulunmayışı, mezranın Doğu Anadolu'nun coğrafi özellikleri ile bir takım ilgileri bulunabileceğini ilham eder (Tunçdilek, 1967:45- 47).

Mezra terimi ekilen yer, ekilip biçilecek yer veya tarla, ekilmiş tarla gibi anlamları vardır (Alagöz, 1941:155). Bununla birlikte bu yerleşme tipleri, yerleşme çekirdeği (tek ev ve ev eklentileri) ve köy yerleşmesi arasında, bir geçiş tipi, veya ara tip yerleşme olarak da kabul edilir (Tanoğlu, 1966:253), aslında mezralar her zaman ziraat yapılan ve ya ekilen tarla anlamına gelmez. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki mezralar genel olarak hayvan yetiştirme ve ekip biçme faaliyetinin sürdüğü, geçici ve ya daimi yerleşmelerdir ekip biçme faaliyeti olarak daha çok Karadeniz bölgesinde kullanılan bir yerleşme tipidir. Doğu Karadeniz Bölümü'nde köylü ailelerin yaylalardan köye ve köyden yaylaya intikalinde; yılda iki kez konulup göçülen, kaldığı ilkbahar ve güz mevsimlerinde kullanıldığı görülür (Doğanay,1994:280).

Doğu Anadolu'daki iskan şekilleri ile onların büyüklük ve küçüklüğünü tayin eden faktör her şeyden evvel geçim sahasının hudutlarıdır (Tunçdilek, 1967:125). Mezraların da büyüklüğü geçim sahasıyla ilgilidir. Araştırma sahasındaki mezraları yerleşme büyüklüğü bakımından incelendiğinde birkaç evden, 20-30 haneye kadar değişmektedir.

Mezralar iktisadi özelliklerine göre Doğu Anadolu'da hayvancılık ve ziraat faaliyetleri Karadeniz'de yaylacılık ve rekreasyon faaliyetlerinin olduğu; yerleşme tarzına göre mevsimlik, semi sedanter ve sedanter olan; yerleşme dokusuna göre genel olarak, sadece hayvancılık yapılanlar gevşek dokulu sadece ziraat yapılanlar ise toplu dokulu bir karakter sergilemektedir.

Havzadaki mezralar ülke geneliyle karşılaştırıldığında yerleşme dokuları toplu karakterde, yerleşme tarzı bakımından formları itibariyle küme şeklinedirler. Bu kümeler bazı mezralarda tek parça halindeyken bazılarında birkaç parça halinde olabilmektedir. Mezraların birkaç parçada oluşmasında temel etken bazı ailelerin arazilerine yakın yerde evlerini yapması ve daha sonra bunlara yenilerinin eklenmesi etkili olmaktadır. Mezralar Karga Dağı ile Bulutlu, Pirhasan ve Heybeli Dağları'nda, drenaj ağının izin verdiği, kısmen daha az eğimli yamaçlarda kurulmuşlardır. Mezralar havzanın kuzeybatı ve doğu kesimlerinde (Yalındamlar düzü çevresi ile Topalkem havzası ve çevresinde) azalma gösterirken, güney ve güneybatı ile kuzeyde artış göstermektedir. Havza genelinde toplam 61 mezra yer almaktadır (Tablo 3).

Büyükçay havzasındaki mezralar, buldukları konumları itibariyle daha çok yamaçlarda yer almaktadır. Buna bağlı olarak ulaşımın zor, gelişme ve büyümenin yavaş olduğu yerleşmelerdir. Araştırma sahasındaki bazı mezralar bağlı buldukları köyden büyük olabilmektedir. Örneğin Yaylanlı köyünde 10 hane mevcutken, bağlı mezrası olan Kerim mezrasında 19 hane mevcuttur. Yine Topaluşağı köyünde 20 hane mevcutken, bağlı Omikan mezrasında 45 hane mevcuttur.

Mezralarda daha çok kayısı yetiştiriciliği yapılmaktadır. Ancak Sarıtaş, Karagedik, Meydancık köylerinde olduğu gibi iklimik veya topografik koşulların kayısı yetiştiriciliği için uygun olmadığı yerlerde, tahıl tarımı yapılmaktadır. Mezralar bağlı oldukları köyler gibi kış mevsiminde büyük ölçüde boşalmaktadır. Hayvancılık açısından mezralarda genel itibariyle ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar hayvan beslenmekte yani her meskende bir veya iki büyükbaş hayvan beslenmektedir. Ancak besicilik yaparak geçimini sağlayan aileler de mevcuttur (Aladikme-Silolar Mezrası).

MAHALLELER

Köy ile mahallelerin sınırları belirgin değildir. Genelde sedanter bir karakter göstermesine rağmen bulunduğu bölgeye göre semi-sedanter bir yerleşme tarzına sahip olabilir. Köyler gibi yerleşme süresine göre daimi olan mahalleler yerleşme dokusu itibariyle bulunduğu coğrafi şartlara göre farklılık gösterebilirler.

Tanoğlu mahalle-köy ayrımındaki kriteri, 2–25 haneyi mahalle, 25 haneden büyük olursa köy olarak belirtmiş(Tanoğlu, 1966:26); Tunçdilek ise “birden fazla iskân ünitesinin bir araya gelmesi ile oluşmuş yerleşmelerdir” şeklinde tanımlamıştır.

Özçağlar, kırsal alanlardaki mahalleleri, bir köy idari alanı içinde aynı muhtarlığa bağlı olup, sürekli olarak ikamet edilen köy yerleşmeleridir şeklinde tanımlamak gerektiğini söylemiştir. Kır yerleşmelerini bir köy idari alanına bağlı kalmadan veya idari fonksiyon gözetmeden ele alındığında, mahalle yerleşmeleri ile köy yerleşmeleri arasında fazlaca farklılığın olmadığı görülür demiştir (Özçağlar,2009:83–84).

Kır yerleşmesi içinde hayli bir geniş yeri olan “mahalle” köy altı iskân şekillerinin en karakteristiği olmak gibi bir özelliğe sahip bulunur. Mahalle kır sayısı içindeki yeri ile iskânın bütün ağırlığını üzerinde taşır. Mahallenin büyük çoğunluğu birden fazla iskân gruplarını birleşmesinden meydana gelmiş yapay mahallelerde olabilir. Bütün bunlara rağmen mahalle, bir taraftan köy halkı yerleşme şekillerini toplayıcı bir karaktere sahip bulunurken diğer taraftan birçok yerde köy ünitesinin temelini yerine getirir (Güngördü:56–57).

Kır iskanının adeta kaidelerini teşkil eden mahalle sistemi, sahip olduğu hususiyetleri ile Türkiye'nin hemen her tarafına sokulmuş, bulunduğu yerde gelişmiş ve kelimenin tam manasıyla iskanı organize etmiş bir sistem olarak müşahade edilir. Hatta diğer iskan şekillerinden bazıları hayret edilecek kadar mahalleye benzedikleri görülür. Böylece daha başka isimlerle anılan o şekillerin fonksiyon bakımından mahalleden başka bir şey olmadıkları ortaya çıkar (Tunçdilek, 1967:107).

Araştırma sahasındaki mahalleler, Yalındamlar düzünde ve Topalkem havzasında yoğunlaşmaktadır ve toplamda 35 mahalle bulunmaktadır (Tablo 3). Bu iki kesimin mahallelerini karşılaştırdığımızda; Yalındamlar düzündeki mahalleler dokuları itibariyle toplu olsalar da mesken öbekleri arasındaki mesafenin daha fazla olduğu ve bunun sonucunda formları itibariyle şekilsiz olduğu gözlenmektedir. Topalkem havzasındaki mahalleler ise toplu dokuda meskenler ve mesken öbekleri arasındaki mesafenin daha az olduğu, form itibariyle küme şeklinde oldukları gözlenmektedir.

Havzadaki bazı mahalleler tıpkı mezralarda olduğu gibi bağlı buldukları köyden büyük olabilmektedir. Bu durum havzadaki bütün yerleşmelerin aslında birer mezra veya mahalle yapısına sahip olmalarına rağmen bazılarının yalnızca köy idari merkezi konumuna sahip olmaları yönüyle diğerlerinden kısmen ayrıldığını göstermektedir.

Mahallelerin konumları, büyüme hızları üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Yalındamlar düzündeki mahallelerdeki hane sayıları, D-300 karayoluna ve Elazığ'a yakın olmasının sonucu olarak, Topalkem havzasındaki mahallelere göre daha hızlı artan bir yapıdadır. Bu nedenle bu kesimde yeni mahalleler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Yalındamlar düzünde ekonomik faaliyet çeşitliliği, Topalkem havzasına göre daha fazladır. Yalındamlar düzünde, kayısı yetiştiriciliğinden ziyade sulu tarım ve kuru tarım yapılmakta bunun yanında kümes hayvancılığı, büyükbaş hayvancılık

ve arıcılık yapılmaktadır. Ayrıca şehre yakınlığının etkisiyle gününbirlik şehirde çalışan insan sayısı da Topalkem havzasındaki mahallelere nazaran daha fazladır.

YERLEŞMELERİN ŞEKLİ

Yerleşmelerin dış görünüşleri şekil olarak belirtilmektedir. Sözlüklerde “şekil” sözcüğü bir nesnenin dış çizgileri bakımından niteliği, dıştan görünüşü, biçimi olarak tanımlamaktadır. Bu durum da bir yerleşmenin yukarıdan kuş bakışı görünüşü, konutların arazi üzerindeki dağılım düzeni yerleşmenin şeklini ortaya çıkarmaktadır. Relief, su, iklim ve doğal bitki örtüsü koşulları; araziden faydalanma ve ulaşım durumu, yerleşmede yaşayan insanların birbirleriyle olan münasebetleri ile uygulanan yerleşim planları, yerleşmelerin şekil özellikleri üzerinde etkili olmaktadır (Özçağlar, 2009:79- 80)

Kır yerleşmeleri şekil yönünden öncelikle, çizgisel (rows) ve küme (agglomerations) oluşturan plânlar şeklinde ikiye ayrılabilir. Her iki tipin de düzenli (regular) ve düzensiz (irregular) şekilleri olabilir. Küme oluşturan planlar, düzenli ve düzensiz alt tiplerde olmak üzere ızgara şekilli (grid) ve ışımsal (radyal) planlar diye ayrılabilir (Özçağlar, 2009:79- 80).

Araştırma sahasındaki köylerin şekli bakımından sınıflandırdığımızda ağırlıklı olarak küme köylerin varlığı dikkati çekmektedir. Yerleşmenin şeklinin ortaya çıkmasında en önemli etkenin jeomorfolojik birimler olmasından hareketle sahadaki fiziki koşullar yerleşmelerin kümeler halinde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak kümeler halinde olan bu köylerdeki meskenler, çoğu yerde düzensiz bir karakter arz etmektedir.

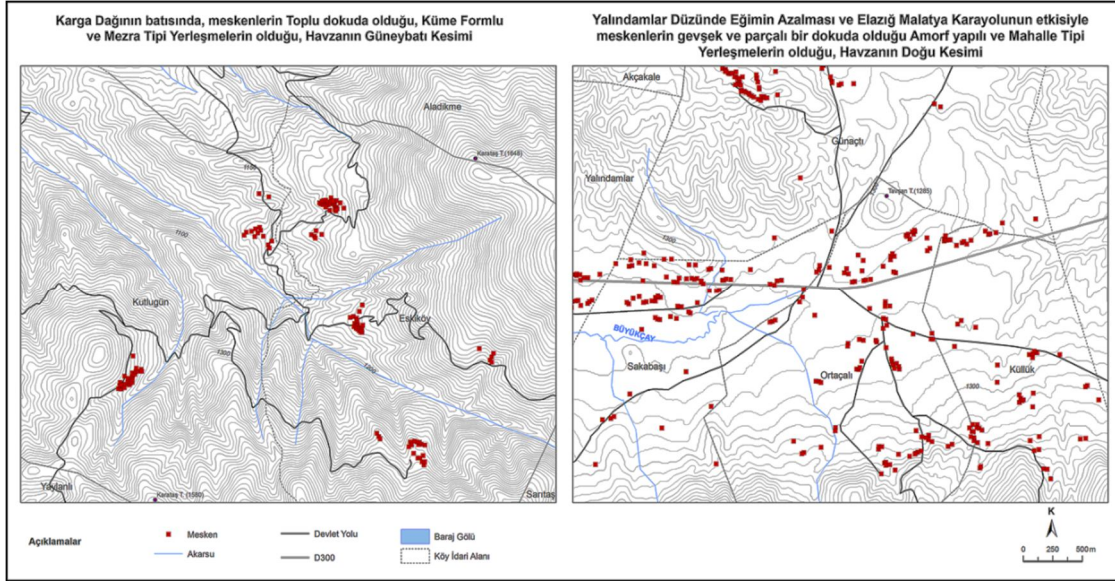
Sahadaki diğer köylerin D-300 karayolunun ve araştırma sahasındaki vadilerin etkisiyle lineer (çizgisel) karakter sergiledikleri görülmektedir. Ortaçalı ve Küllük köyleri, meskenlerin düzensiz dağılmasına bağlı olarak herhangi bir şekle dahil edilmemiştir. Ancak her iki köyün de ilk kuruldukları yer itibariyle, küme şekli olarak belirtilebilir.

YERLEŞMELERİN DOKUSU

Yerleşme paterni (veya örüntü) ister köyde olduğu gibi toplu, isterse tek meskende ya da çiftlikteki gibi dağınık olsun, yerleşmelerin dokusal karakterini ortaya koyar. Patern genellikle ekonomik, tarihi ve kültürel etmenlerle ilişkili olarak belirlemektedir. Yerleşme paterni veya dokusu toplu, dağınık ve gevşek tarzda ortaya çıkmaktadır ve zaman içinde değişime de açıktır. Tarımsal teknolojilerdeki ilerlemeler, nüfusun nicelik ve niteliğindeki değişiklikler, dokuda farklılaşmaya yol açmaktadır. Böylece, bazen bir toplanma, bazen bir dağılma ya da her ikisinin de olduğu örüntü tipleri meydana gelebilmektedir. Toplu veya çekirdek patern; genellikle ekstansif tarım ve açık tarla sistemlerinde; dağınık patern ise, bireysel tarım sistemi ve parçalı tarım arazileri olan yerlerde ortaya çıkmaktadır (Özgür, 2011:61-63).

Araştırma sahasının en belirgin ve önemli özelliklerinden biri de, yerleşmelerdeki saçılma-dağılma-kümelenme süreci verilen tabloda kendini göstermektedir. Genel olarak arazideki köyler ve onlara bağlı birimlerin arazideki dokusu gevşek formdadır. Ancak burada belirtilmesi gereken bir diğer husus yerleşmelerin gevşek dokulu olması meskenlerin birbirinden uzakta olduğu anlamına gelmediğidir. Burada öbekler halinde beliren yerleşmelerde meskenler birbirine yakın ve toplu haldedir. Bu durum yalnızca Yalındamlar düzündüde biraz azalmakta ve meskenler arasındaki mesafe artmaktadır (Harita 5, Şekil 1).

Havzada meskenler uydu görüntüleri üzerinden nokta atılarak konumları sayısallaştırılmış ve bu veri mekânsal istatistik araçlarından biri olan ortalama en yakın komşuluk (Average Nearest Neighbor) analizine tabi tutulmuştur. Analiz neticesinde meskenlerin küme şeklinde toplandığını meskenler arasında ortalama mesafenin 49,4 metre olduğu ve meskenlerin rastgele (düzensiz) bir şekilde dağılmış olması ihtimalinin %1’den daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Şekil 1).

Harita 5: Araştırma Sahasının Doğu ve Batı kesimindeki Yerleşmelerin Dokusu ve Şekli (2014)

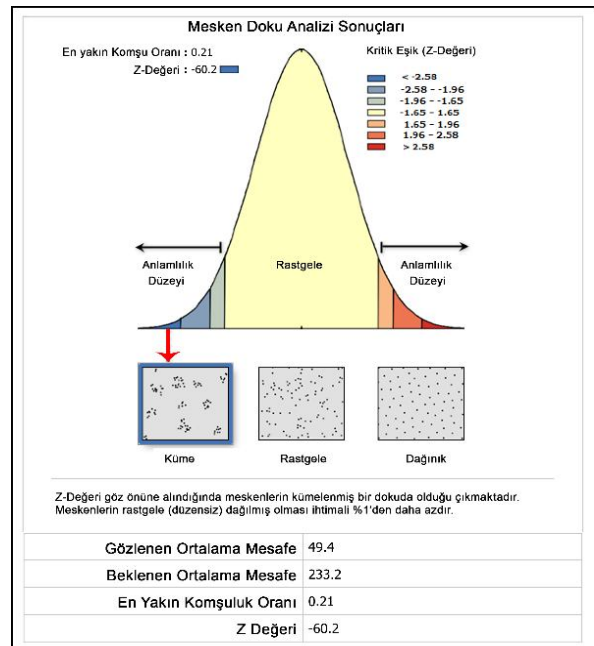
Bir yerde yerleşmelerin toplu veya dağınık olması içinde bulunduğu yakın çevre ile ilgilidir. Büyükçay havzasının doğusunda dağınık dokuya yakın bir yerleşme dokusu mevcut olduğu tespiti yapılırken, bunu Doğu Karadeniz bölümünün kırsal yerleşme dokusunda olduğu gibi değil (çünkü böyle bir durumda buraya toplu doku dememiz gerekecektir) Elazığ genelindeki kırsal yapı ile karşılaştırarak bu sonuca ulaşılmıştır. Araştırma sahasında eğimin fazla olduğu yerlerde yerleşmeler genelde toplu dokuya sahiptir. Bu durum, su kaynakları ile ilgili olduğu kadar akrabalık bağlarıyla da ilgilidir.

Havzadaki saçılma sürecine bağlı olarak yeni mezra ve mahalleler ortaya çıkmaktadır. İller İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verdiği bilgilerdeki kır-altı iskan birimi sayısı ile sahadaki kır-altı iskan birimi sayısı birbirini tutmamakta, daha fazla çıkmaktadır. Bu durumu örneklemek gerekirse; yeni oluşturulan mahallelere henüz isim verilmeyenler bile vardır. Bu durum sahadaki saçılmanın hızlı gerçekleştiğini göstermektedir.

Tablo 1: Yerleşmelerin Şekil ve Dokusal Sınıflandırılması

Köyler	Şekilsel Sınıf.			Dokusal	
	Yolbo	Kü	Şekil	Top	Parç
Akçakale		✓		✓	
Aladikme		✓			✓
Çavuşlu		✓			✓
Eskiköy		✓		✓	
Günacı	✓			✓	
Hacıhüseyi		✓			✓
Karaali	✓				✓
Karagedik		✓		✓	
Koçharma	✓				✓
Kutlugün		✓		✓	
Küllük			✓		✓
Meydancık		✓		✓	
Ortaçalı			✓		✓
Sakabaşı	✓				✓
Sarıtaş		✓		✓	
Tatlıpaya		✓		✓	
Topaluşağı	✓			✓	
Yalındama	✓			✓	
Yaylanlı		✓			✓

Kaynak: Arazi Gözlemleri

Şekil 1: Mesken Doku Analizi Sonuçları

Sahada genel olarak görülen saçılma eğiliminin sebepleri şunlardır;

- Kayısı yetiştiriciliğine bağlı olarak gelir düzeyi arttıkça yerleşme dokusunda dağılıma meydana gelmektedir. Ayrıca;
- Özel otomobil sahipliğinin artması,
- İnsanların tarım arazileriyle evleri arasındaki mesafeyi kaldırma isteği böylece arazisini daha iyi kontrol edebilme imkanı,
- Arazinin engebeli olmasının getirdiği parçalı arazi yapısı sonucu insanların buralarda evlerini yapmaları,
- Ulaşım imkanlarına bağlı olarak doğrudan ve hızlıca şehre ulaşma gerekliliği nedeniyle Elazığ-Malatya karayoluna yakın güzergahta oturma isteği,
- Teknik imkanları ekonomik gelişmeye bağlı olarak insanların kullanma imkanı arttıkça, her türlü ihtiyacın karşılanması köye uzak yerlerde de mesken yapımını ve ihtiyaçların karşılanmasını kolay hale gelmiştir.

KÖYLERİN İDARİ YAPISI VE ADLARINA GÖRE SINIFLANDIRILMASI

Türkiye'deki köy idari alanlarını bünyelerinde yer alan kırsal yerleşim ünitelerinin nicelik ve niteliklerine göre tek yerleşmeli mahalleli ve çok yerleşmeli olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür (Özçağlar, 2005:6,9). Eğer köy devamlı bir yerleşmeden müteşekkil ise tek yerleşmeli, birden fazla mahallesi bulunuyorsa mahalleli, mahalle dışında köy-altı iskan birimleri mevcutsa çok yerleşmeli olarak sınıflandırılmaktadır.

Araştırma sahasında tek yerleşmeli köy tipi bulunmamaktadır. Sahanın engebeli yapısı tarım arazilerinin farklı yerlerde olmasına, dolayısıyla köy-altı yerleşim yeri sayısının artmasına neden olmuştur. Araştırma sahasında, 4 köy hariç, bütün köylerde mahalle dışında mezra da bulunmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde yoğun olarak görülen bu iskan birimi, havzada da topoğrafik koşullara bağlı olarak fazladır.

Araştırma sahasında Akçakale, Eskiköy ve Hacıhüseyinler köyleri hariç, bütün köylerin isimleri değiştirilmiştir. Önceki köy isimlerinin çoğu, köyü kuran aşiretin veya o köyde yaşayan nüfuzlu ailenin isimlerinden oluşmaktadır. Günümüzde köy altı iskan birimlerinde genellikle soy-sop adları etkili olmaktadır.

Yerleşme isimleri, birçok farklı değişkenle ilişkili olarak, uzun bir tarihsel süreçle ortaya çıkabileceğinden asli ismi üzerinden, toponimik analiz yapmak daha doğru olacaktır. Ancak yerleşmelerin ilk isimleri üzerinden böyle bir analiz yapmak için yeterli veri olmadığından böyle bir değerlendirme yapılamamaktadır. Bunun yanında çeşitli sebeplerle yeniden isimlendirilen köylerin de az bir kısmı, yöre insanının etkisiyle belirlendiğinden insanların mekana bakışı üzerinden yorum yapılabilir. Örneğin Çitık deresinin yamaçlarında bir geçit (Gedik) konumunda yer alan Karagedik köyü, Karga Dağının eteklerindeki bir su kaynağı üzerinde yer alan Sakabaşı (Saka:Su taşıyan kimse), Sarıtaş (Litoloji), Yaylanlı (Yayla: Dağlık, yüksek bölgelerde, kışın hayat şartları güç olduğu için boş bırakılan, yazın havası iyi ve serin olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri) köyleri bunlardan birkaçıdır.

Baskil ilçesine bağlı birçok köyün ismindeki “uşağı” eki yerleşim birimlerini kuran insanların akraba olmaları nedeniyle, köyde oturanların kimler olduğu belirtilmektedir. Topaluşağı köyü bu özelliğine bağlı olarak isimlendirilmiş bir köydür. Bazı köylerin eski isimlerinde de bu takıdan mevcuttur. Araştırma sahasındaki mezra isimlerinde de, bu özellikte birkaç mezra (Örneğin; Küllük köyüne bağlı Küllükuşağı mezarısı, Sarıtaş köyüne bağlı Foduluşağı mezarısı) mevcuttur.

JEOMORFOLOJİK YÜZEYLER VE YERLEŞMELERİN KONUMLARI

Köyleri sınıflandırmada kullanılan unsurlardan biri olan morfolojik ünitelere göre sınıflandırmada kullanılan ova, etek, vadi, sırt, yamaç vb. morfolojik şekiller geniş çapta tartışmaya açıktır (Tümertekin, 1973, s.77). Köylerin konumlarıyla ilgili olarak bu tartışmaları azaltmaya yönelik olarak, jeomorfoloji haritası ile arazi gözlemleri ve uydu görüntüleri üzerinden yapılan çalışmalar sonucu aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 2. Büyükçay Havzasındaki Yerleşmelerin Jeomorfolojik Birimlere Göre Dağılışı

Jeomorfolojik Birimler	Yerleşme Sayısı	Oran (%)
Yamaç	59	51
Vadi Tabanı ve Sekiler	11	10
Alçak Platolar	18	16
Yüksek Platolar	9	8
Birikinti Koni ve Yelpazeleri	18	16
Toplam	115	100

Kaynak: Köy Envanter Etütleri (1981), Siler (2009) Jeomorfoloji Haritası, Google Earth, Topografya Haritası

Köyleri kuruluş yeri özellikleri bakımından incelediğinde; neredeyse bütün köylerin ilk kuruldukları yer değişmiştir. Bu durumla beraber bütün köylerde aynı zamanda, yayılma gerçekleşmiştir. Bu yayılmayı sahadaki mezra ve mahalle sayısının çokluğu göstermektedir.

Araştırma sahasında yer değiştiren yerleşmelere en belirgin örnek olarak Koçharmanı köyü (Şeruşağı) gösterilebilir. Bu köy, daha önce vadi içerisinde yer alan bir yerleşme iken, ulaşım güzergahına yakın olma ve arazileri üzerine insanların evlerini yapma istekleri nedeniyle yer değiştirmiştir ve günümüzde eski köy merkezinde kimse yaşamamaktadır. Ortaçalı ve Küllük köyleri ise, daha önce vadi içerisindeki uygun düzlüklerde yer alırken sel ve taşkın olayları, ekonomik faaliyet türündeki değişiklikler ve ulaşım sebeplerinden dolayı, vadinin aşağı kesimindeki birikinti konileri üzerine taşınmıştır. Akçakale köyü de, buna benzer bir şekilde doğuya doğru daha alçak bir yere taşınmıştır.

Büyükçay havzasındaki yerleşmelerin kuruldukları jeomorfolojik birimleri bakımından ele alındığında; yarıya yakınının (% 51) vadiler ve akarsular tarafından parçalanmış az ve orta eğimli yamaçlarda toplanmış oldukları görülür. Havzanın en belirgin özelliği, Büyükçay ve kolları ile Fırat nehrinin oluşturduğu vadilerin fazlalığıdır. Bu durum yerleşmelerin lokasyonları üzerinde drenaj ağının belirleyici bir etkisi olmasını sağlamıştır. Topalkem havzası ile Günaçtı ve Akçakale köyü çevresi plato sahası olarak ele alınmış ve buradaki köy ve bağlı birimleri bu morfolojik ünite içerisinde değerlendirilmiştir (%24). Birikinti koni ve yelpazelerinde yer alan yerleşmeler, Yalındamlar düzü ve çevresinde toplanmıştır (%16). Vadi tabanı ve sekiler üzerinde yer alan yerleşmeler ise Büyükçay ve oluşturduğu sekiler üzerinde yer almaktadır (%10), (Tablo 2 ve 3).

Havzada yerleşme üst sınırı 1722 metredir. Bu sınır, Elazığ il genelinde 1880 m'dir. En yüksekte yer alan yerleşme Sarıtaş köyüne bağlı Sekman mezarıdır (1722 m.). Havzada en düşük rakıma sahip yerleşme Topaluşağı köyüne bağlı Geli mezarıdır (699 m.). Yerleşmelerin ortalama yükseltisi 1206 metredir (Tablo 3).

Tablo 3. Havzadaki Kırsal Yerleşmelerin Eğim ve Yükselti Değerleri ile Morfolojik Konumları

Adı	Yer. Tipi	Eğim °	Mor.Kon.	Yükseltisi
1 Akçakale	Köy	7	Yüksek Plato	1464
2 Aşağı Akçakale	Mahalle	12	Yüksek Plato	1411
3 Yukarı Akçakale	Mahalle	16	Yamaç	1542
4 Kutuşağı	Mezra	8	Yüksek Plato	1441
5 Aladikme (Selvi Bozolar)	Köy	20	Yamaç	1234
6 Aydoğan	Mezra	5	Yamaç	1390
7 Bozolar	Mezra	10	Vadi Tab.ve Seki	1032
8 Cadealtı	Mezra	7	Vadi Tab.ve Seki	976
9 Cansızkayış	Mezra	21	Alçak Plato	897
10 Çuğraş	Mezra	23	Alçak Plato	855
11 Döşeli	Mezra	2	Alçak Plato	920
12 Hacıömer	Mezra	17	Vadi Tab.ve Seki	787
13 İbifar	Mezra	10	Alçak Plato	849
14 Konacık	Mezra	10	Vadi Tab.ve Seki	797
15 Selvi	Mezra	10	Yamaç	1072
16 Silolar	Mezra	16	Vadi Tab.ve Seki	844
17 Tektaş	Mezra	0	Alçak Plato	840
18 Üsük	Mezra	0	Alçak Plato	890
19 Ünsaldı	Mezra	14	Vadi Tab.ve Seki	711
20 Çavuşlu (Verdiham)	Köy	12	Yamaç	1058
21 Aşağı Mahalle	Mahalle	9	Yamaç	1074
22 Batı Galuşağı	Mahalle	9	Alçak Plato	1018
23 Çapkurlar	Mahalle	13	Alçak Plato	982
24 Doğu Galuşağı	Mahalle	15	Yamaç	1167
25 İlanlar	Mahalle	7	Yamaç	1069
26 Verd	Mahalle	0	Yamaç	1130
27 Yeni Mahalle	Mahalle	7	Alçak Plato	1035
28 Eskiköy	Köy	15	Yamaç	1237
29 Akbayır	Mezra	24	Yamaç	1398
30 Kanatlı	Mezra	24	Yamaç	1455
31 Yapraklı	Mezra	14	Yamaç	1212
32 Günaçtı (Torscolak)	Köy	2	Yüksek Plato	1340
33 Çolakuşağı	Mahalle	6	Yüksek Plato	1328
34 Torsuşağı	Mahalle	13	Yüksek Plato	1399
35 Yolüstü	Mahalle	5	Bir.Koni ve Yel.	1267
36 Hachüseyinler	Köy	19	Yamaç	1463
37 Erişler	Mezra	1	Yamaç	1470
38 Hacimustafa	Mezra	16	Yamaç	1292
39 Keçiler	Mezra	14	Yamaç	1392
40 Poğuzlu	Mezra	15	Yamaç	1464
41 Yapraklı	Mezra	24	Yamaç	1142
42 Yazarlar	Mezra	15	Yamaç	1464
43 Karaali (Çaykaraali)	Köy	9	Yamaç	1030
44 Çayırçık	Mahalle	15	Yamaç	1089
45 Dükušağı	Mahalle	5	Alçak Plato	965
46 Yoncalı	Mahalle	2	Alçak Plato	1000
47 Dutluköy	Mahalle	8	Alçak Plato	910
48 Harmanlı	Mezra	19	Yüksek Plato	1178
49 Çakıllı	Mezra	0	Vadi Tab.ve Seki	880
50 Şimşekler	Mezra	16	Vadi Tab.ve Seki	1049
51 Karagedik (Yukarıhamuşağı)	Köy	0	Yamaç	1540
52 Geli	Mezra	20	Yamaç	1431
53 Kasuşağı	Mezra	8	Yamaç	1670
54 Alıhacı	Mezra	19	Yamaç	1553
55 Koçharmanı (Hasabur)	Köy	13	Vadi Tab.ve Seki	1179
56 Doluca	Mahalle	25	Yamaç	1198
57 Vali	Mahalle	15	Yamaç	1208
58 Taşlıca	Mahalle	18	Vadi Tab.ve Seki	1146
59 Baştaşlar	Mezra	8	Yamaç	1129
60 Harikalanan	Mezra	24	Yamaç	1112
61 Yukarı Koçharmanı	Mezra	23	Yamaç	1390

Adı	Yer. Tipi	Eğim °	Mor.Kon.	Yükseltisi
62 Kutlugün (Şeyhali)	Köy	20	Yamaç	1313
63 Küllükuşağı	Mezra	18	Yamaç	1081
64 Torsoları (Dayılar)	Mezra	11	Yamaç	1108
65 Küllük (Gülik)	Köy	0	Bir.Koni ve Yel.	1330
66 Halilağa	Mezra	20	Yamaç	1470
67 Yukarı Çolaklar	Mahalle	6	Bir.Koni ve Yel.	1317
68 Meydancık (Bezkan)	Köy	12	Yamaç	1551
69 Loğlar	Mezra	18	Yamaç	1472
70 Ortaçalı (Sefernik)	Köy	12	Bir.Koni ve Yel.	1352
71 Aslantaş	Mahalle	2	Bir.Koni ve Yel.	1276
72 Kuyulu	Mahalle	6	Bir.Koni ve Yel.	1326
73 Meduşağı	Mahalle	9	Bir.Koni ve Yel.	1317
74 Oğuzlar	Mahalle	1	Bir.Koni ve Yel.	1269
75 Davutlar	Mahalle	2	Bir.Koni ve Yel.	1277
76 Sakabaşı (Pincirik)	Köy	13	Yamaç	1565
77 Alikoç	Mezra	15	Yamaç	1506
78 Şeyhoğulları	Mezra	10	Bir.Koni ve Yel.	1337
79 Hacimahmut	Mezra	11	Yamaç	1413
80 Kuyulu	Mezra	17	Bir.Koni ve Yel.	1362
81 Cami	Mahalle	12	Bir.Koni ve Yel.	1370
82 İlyas	Mahalle	5	Bir.Koni ve Yel.	1301
83 Kayacık	Mahalle	2	Bir.Koni ve Yel.	1256
84 Yeni Mahalle	Mahalle	4	Bir.Koni ve Yel.	1252
85 Sarıtaş (Şavaluşağı)	Köy	23	Yamaç	1630
86 Bozarmut	Mezra	5	Yamaç	1620
87 Foduluşağı	Mezra	13	Yamaç	1468
88 Gulu	Mezra	25	Yamaç	1483
89 Kalecik	Mezra	18	Yamaç	1643
90 Palah	Mezra	18	Yamaç	1532
91 Sekman	Mezra	25	Yamaç	1722
92 Tatlıpayam (Sersük)	Köy	16	Yamaç	1127
93 Dalık	Mahalle	15	Yamaç	1091
94 Hasanhan	Mahalle	15	Yamaç	1120
95 Kiziruşağı	Mezra	2	Yamaç	1160
96 Sincan	Mezra	18	Yamaç	1213
97 Topaluşağı (Topalkem)	Köy	1	Alçak Plato	930
98 Adacık	Mezra	12	Alçak Plato	969
99 Geli	Mezra	4	Vadi Tab.ve Seki	699
100 Sapanlı	Mezra	12	Alçak Plato	987
101 Kemuşağı	Mezra	17	Alçak Plato	933
102 Omikan	Mezra	20	Alçak Plato	937
103 Himik	Mahalle	8	Alçak Plato	997
104 Yalındamlar (Güdeyik)	Köy	2	Bir.Koni ve Yel.	1247
105 Karaca	Mahalle	21	Yüksek Plato	1315
106 Pınarlı	Mahalle	7	Bir.Koni ve Yel.	1222
107 Yirikler	Mahalle	2	Bir.Koni ve Yel.	1190
108 Yaylanlı (Kocikuşağı)	Köy	15	Yamaç	1066
109 Kerim	Mezra	16	Yamaç	969
110 Kuran	Mezra	26	Yamaç	746
111 Çamaltı	Mezra	20	Yamaç	837
112 Fırat	Mezra	13	Yamaç	927
113 Kurugöl	Mezra	38	Yüksek Plato	1148
114 Mehmediye	Mezra	35	Yamaç	1121
115 Mişmişler	Mezra	16	Yamaç	1363

Havzada 0-5 derece (%0-9) arasında 25 yerleşme, 6-10 derece (%10-18) 22 yerleşme, 11-15 derece (%19-26) 28 yerleşme, 15-20 derece (%27-37) 25 yerleşme, 21 derece ve üzeri (%38 +) 15 yerleşme mevcuttur. Yalındamlar düzünden batıya doğru, Karga dağında ve Kömürhan boğazında eğim derecesi yüksek alanlarda, yerleşmeler artmaktadır (Tablo 3).

TOPOGRAFIK KARAKTERİN ARAZİ KULLANIMINA ETKİSİ

Havzadaki topografik yapının arazi kullanımı üzerindeki etkilerini şu şekilde sıralayabiliriz;

- Tarım alanlarının konumu ve büyüklüğü

- Parsel büyüklüğü ve formu
- Tercih edilen ürün türü
- Hayvancılık faaliyetleri.

İki önemli dağlık kütle tarafından sınırlandırılan havzada tarım alanlarının konumu üzerinde tıpkı yerleşim yerlerinin seçiminde olduğu gibi *drenaj ağı* etkili olmuştur. Drenaj ağına bağlı uygun eğimli yerlerde tarım alanları bulunmaktadır. Eğim değerine bağlı olarak teraslama yapılarak kullanılan tarım alanlarına havzanın birçok yerinde rastlamak mümkündür.

Tarım alanlarının büyüklüğü ve bütünlüğü üzerinde de aynı koşulların etkisi söz konusudur. Karga Dağı ve Bulutlu Dağı üzerindeki köylerde birkaç küme halinde tarım alanları mevcutken, Yalındamlar düzü ve Topalkem havzasında eğim değerlerinin azalmasına bağlı olarak tek parça halinde bütünlüğü olan ve alansal olarak daha büyük tarım alanları ve parseller mevcuttur.

Havzadaki VII. Sınıf araziler toplam alanın % 83'ünü (226,3 km²) oluşturmaktadır. Havzadaki temel topografik ünitelerden olan Bulutlu Dağı, Pirhasan Dağı, Heybeli Dağı ve Karga Dağının çok büyük bir kısmı bu sınıfa dahildir. Bu araziler çok fazla özen gösterilmek kaydıyla çayır veya orman olarak kullanılabilir araziler olarak belirtilmektedir. Ancak bu araziler, Eskiköy, Kutlugün, Topaluşağı, Aladikme ve Koçharmanı köyleri başta olmak üzere diğer köylerde de, arazinin bir bölümü kayısı yetiştiriciliği yapılarak değerlendirilmekte ve III.sınıf arazi gibi kullanılmaktadır. Ayrıca Hacihüseyinler, Yaylanlı ve Sarıtaş köyleri başta olmak üzere diğer köylerde de tahıl tarımı yapılan VII.sınıf araziler mevcuttur. *Bu durum havzadaki kabiliyet sınıflarının insan kontrolünde nasıl değişikliğe uğrayabileceğine güzel bir örnektir.*

Parsel büyüklükleri ve formları havzada eğimli yüzeylerde farklılaşmaktadır. Örneğin Eskiköyde tarla sınırları genelde düz hat şeklinde uzanırken (şerit parsel), eğimli yüzeylerde tarla sınırları kavimslenmektedir. Yine bu köyde tarım alanları parçalı arazi yapısının etkisiyle tarım alanları da 5 ayrı parçadan oluşmaktadır. Yani tarım alanlarında bir bütünlük bulunmamaktadır. Eğim değerlerinin azaldığı havzanın doğusundaki Günaçtı köyünde ise, parseller biraz daha büyük ve toplu bir yapıdadır. Diagonal yapı Eskiköy'e göre daha belirgin olarak Günaçtı köyünde hakim durumdadır.

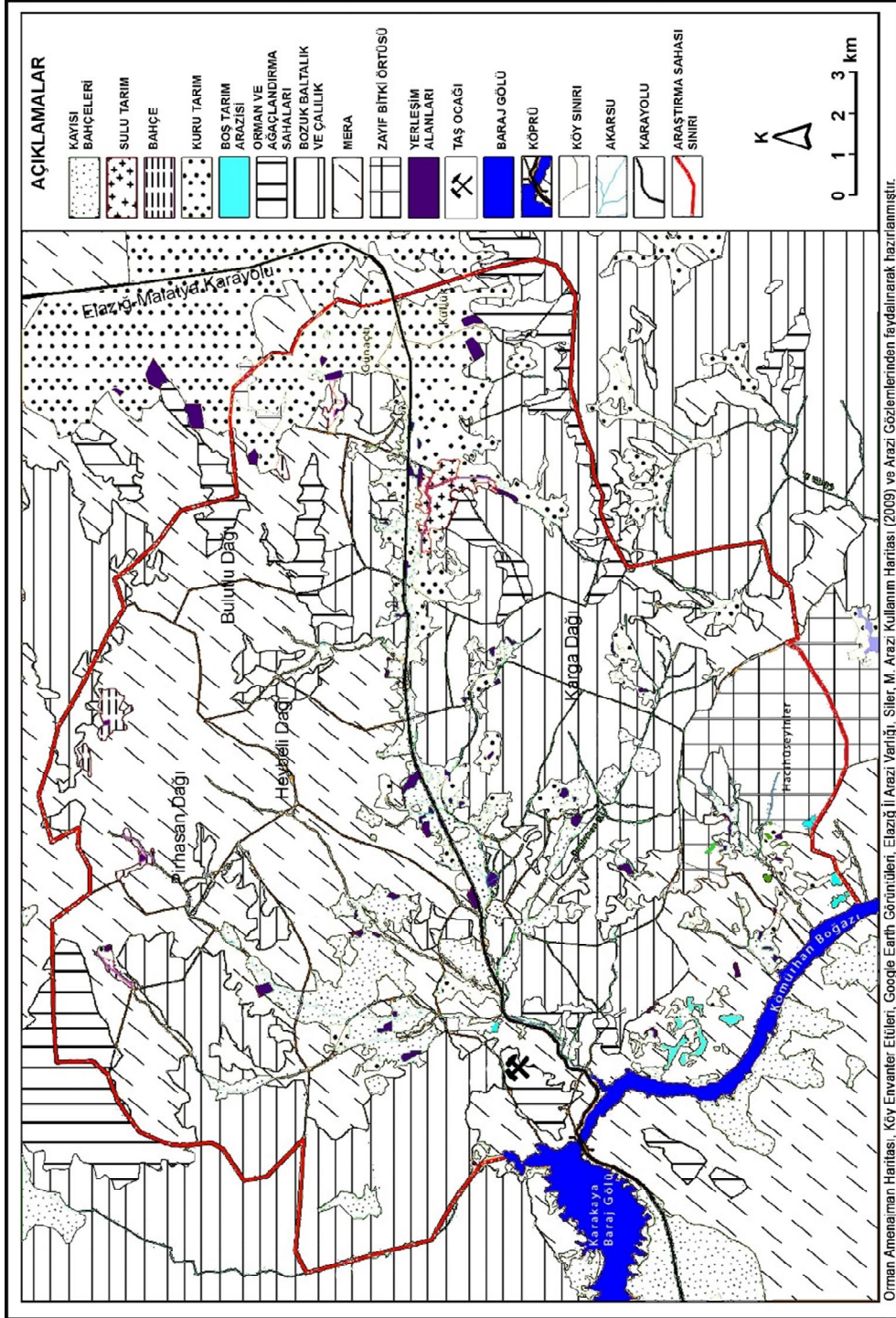
Drenaj ağına bağlı ortaya çıkmış ve kısmen daha az eğimli yüzeyler, köylerin kurulduğu yerler kadar tarımsal arazilerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu az eğimli yüzeylerde parsellerin, vadilere uygun hatlar izlemesine neden olmuştur. Eğim değerinin arttığı yerlerde teraslama yapılarak kullanılan tarım alanlarına, havzanın birçok yerinde rastlamak mümkündür.

Büyükçay havzasında köylerin temel ekonomik fonksiyonu bakımından büyük farklılıklar yoktur. Havzadaki köylerin büyük bölümü bahçe tarımı ile geçimini sağlamaktadır. Havzada bir ayırım yapılacak olursa, doğuda havzanın başlangıcından Karaali boğazına kadarki kesimde tarla tarımı, bağ ve bahçe tarımı ile sulu tarım alanları karma halde yapılırken boğazın batısına doğru daha tek tip halde bahçe tarımı önem kazanmaktadır. Karagedik köyü hariç köylerin tamamında hayvancılık yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ya da çok az miktarda, ticari amaçla yapılmaktadır. Dolayısıyla geçim kaynağı olarak hayvancılık, Karagedik köyü hariç, bütün köylerde son sırada yer almaktadır.

Karagedik köyünde ilk sırada hayvancılığın olması, tarımsal aktiviteler için uygun arazinin yeterince olmaması ve çevresine göre daha serin hava koşulları göstermesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumu göstermesi bakımından burada serin hava koşullarını seven ceviz meyvesinin fazla olması belirtilebilir.

Araştırma sahasında bahçe tarımındaki en önemli ürün kayısıdır. Kayısı yetiştiriciliğinin geçim kaynakları içerisinde genelde ilk sırada olması, kayısının havzada rantabl olarak üretilebilecek ve getirisi yüksek bir bitkisel ürün olması dolayısıyla'dır. Ayrıca buradaki engebeli arazi koşulları, bahçe tarımının geçim kaynağı olarak tarla tarımına göre daha ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Arazi miktarları ile nüfus arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Arazi bakımından küçük bir köy olan Yalındamlar (8.7 km², 300 kişi) nüfusu itibariyle büyük; arazi bakımından oldukça büyük olan Akçakale köyü (19.4 km², 64 kişi) ise nüfusu itibariyle oldukça küçük bir köydür.

Harita 6. Büyükçay Havzasında Genel Arazi Kullanımı (2010)

Köylerle ilgili burada belirtilmesi gereken bir başka husus da köy sınırlarıdır. Bu çalışma başlangıcında elde edilen 1981 köy karnelerindeki köy sınırları ile tapu-kadastrodaki köy sınırları birbirleriyle uyuşmamaktadır. Bu durum sahamızda en belirgin olarak Aladikme-Çavuşlu köyleri arasında görülmektedir. Köy karnelerindeki haritalarda Büyükçay sınır olarak gösterilmesine

rağmen, çayın karşısında Aladikme'ye ait birkaç mezra bulunmakta ve Çavuşlu'nun sınırları güneyden daralmaktadır. Bu durum Çavuşlu ve Aladikme'ye ait haritalarda verilen sayılarının da yanlış olmasına neden olmaktadır.

SONUÇ

Büyükçay havzası iki farklı coğrafi ünite (Malatya havzası ile Uluova) arasında eşik sahası olması nedeniyle geçiş alanı özelliği göstermektedir. Bu geçiş özelliği havzanın nüfus, yerleşme ve iktisadi özelliklerine yansımış ve belirleyici olmuştur.

Yerleşmelerin bariz özellikleri arasında, köylerin çok sayıda köy altı iskan birimine sahip olması gösterilebilir. Havzada köy merkezleri ile birlikte 110'den fazla yerleşme bulunmaktadır. Bunun en önemli sebebi topografik şartlar yüzünden havzada yerleşmeye ya da tarıma uygun sahaların birbirinden kopuk halde bulunmasıdır. Bu durum yerleşmelerin öbekler halinde ayrı ayrı yerlerde toplanmasına neden olmuştur.

Havzadaki yerleşmeler şekil özellikleri açısından daha çok yol boyu köyler ve küme köyler formuna sahip yerleşmelerdir. Dokusu bakımından dağınık yerleşmelerin olmadığı ancak parçalı ve toplu dokulu yerleşmelerin mevcut olduğunu da belirtebiliriz. Yerleşmelerin kuruluş yeri olarak daha çok vadiler ve yakın çevresini seçtiği görülmektedir. Araştırma sahasındaki yerleşmelerde yerleşme süresi sürekli olmasına rağmen yerleşme tarzı bakımından mevsimsel bir karakter dikkat çekmektedir.

Yükselti, eğim ve orografinin yanında hidrografik karakter de havzadaki yerleşme yapısının oluşmasında etkili olan öncelikli doğal faktörlerdir. Orografiye bağlı ortaya çıkan Elazığ Malatya karayolunun konumu ve şehre yakınlık, yerleşme yapısı üzerinde etkili olan beşeri faktörlerdir. Sonuç olarak araştırma sahası coğrafi ortam koşullarına bağlı olarak kendine has bir bütünlük gösteren, çevresine göre de farklılık arz eden bir saha özelliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

AKDEMİR, İ. O., (1996), Muratçık (Aşvan) Ovasının (Elazığ) Yerleşim Tarihi, F.Ü. Sos. Bil. Ens. Der. C:8, S:1, s:47-62, Elazığ.

ALAGÖZ C.A., (1941), “Yayla Tabiri Hakkında Rapor”, Birinci Coğrafya Kongresi Raporları, s.150-157, Ankara.

BABUŞ, F., (2006), Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti Uygulamaları, Ozan Yayıncılık, İstanbul.

CANPOLAT, F.A.,(2011), Büyükçay Havzasının (Elazığ) Beşeri ve Ekeonomik Coğrafyası, Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Coğ. Ana Bilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

ÇAKAR, E., (2012), Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri, Ankara.

DENKER, B. T., (1977), Yerleşme Coğrafyası, İst. Üniv. Coğ. Enst. Yay. No:93 İstanbul.

DİE, Genel Nüfus Sayımları, Ankara.

DOĞANAY H., KOCA H., (1998), “Ulaşımın Yerleşmeye Etkilerine İki Tipik Örnek: Fevzipaşa ve Nurdağı Kasabaları” Türk Coğ. Der., S.33, s.1-24, İstanbul.

DOĞANAY, H., (1994), Türkiye Beşeri Coğrafyası, Gazi Büro Kitapevi, Ankara.

GÖZENÇ, S., GÜMÜŞ, E., ERTİN, G. (1994), Türkiye Coğrafyası, AÖF Yayınları No:594, Eskişehir.

GÜRSOY, C. (1974), “Türkiye'nin Tabii Yolları”, Türk Coğrafya Dergisi, S.26, s.24- 33, İstanbul.

GÜNGÖRDÜ E., (2006), Türkiye'nin Beşeri (Nüfus-Yerleşme) ve Ekonomik Coğrafya 5. Baskı, Ankara.

HAYLI, S. (1995), Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Coğ. Ana Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ.

HAYLI, S., ALTINBİLEK, M.S. (2001), “Erzincan Ovası ve Yakın Çevresindeki Köylerin Başlıca Coğrafi Özellikleri”, Atatürk Üni. Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, C.3, S.1, sf.89-116, Erzincan.

İŞIKLI, M., (2014), “Yükseklerde Arkeoloji Yapmak. Doğu Anadolu Arkeolojisinin Dünü-Bugünü”, Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan, Ege Yayınları, İzmir.

ÖZÇAĞLAR A., (1996), “Türkiye’de İdari Coğrafi Bakımında Köy, Bucak, ilçe, İl, Belde Kavramları Üzerine Düşünceler”, A.Ü.D.T.C.F., Coğ. Arşt. Der. S.12, s.7-24, Ankara.

ÖZÇAĞLAR A., (2005), “Türkiye’de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi,” Coğ. Bil. Der. S.3 s.1-25, Ankara.

ÖZÇAĞLAR A., (2009), İdari Coğrafya Ders Notları (Yayınlanmamış), DTCF, Ankara.

ÖZGÜR, E. M., (2010)-2, Yerleşme Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü Ders Notları, Ankara.

SARIBEYOĞLU, M., (1951), Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası, A.Ü. DTCF Doğu Anadolu Araştırmaları İstasyonu. Yay. No: 1, Ankara.

SERGÜN, Ü., 1975, Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma: Uluova, İ.Ü. Coğr. Enst. Yay. No: 82, İstanbul.

SİLER, M.,(2009), “Büyük Çay Havzası’nın (Elazığ Batısı) Genel ve Uygulamalı Jeomorfolojisi”, Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Coğ. Ana Bilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

TANOĞLU A., (1969), Nüfus ve Yerleşme, İst. Üniv. Yay. 1183, İstanbul.

TUNÇDİLEK N., (1967), “Türkiye İskân Coğrafyası Kır İskânı” İst. Üniv. Coğ. Enst. Yay. S.49, s.144-145, İstanbul.

TUNÇDİLEK N., (1971), “Kır Yerleşmeleri: Köy-Altı Şekilleri” Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, s.17-55, İstanbul.

TUNÇDİLEK N., (1978), “Türkiye’nin Kır Potansiyeli ve Sorunları” İst. Üniv. Coğ. Ens. Yay. No. 96, İstanbul.

ÜNAL, M. A., (1989), “XVI. yy’da Harput Sancağı”, AKDITYK, TTK Yay., XIV. Dizi, Ankara.

TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, Ankara.

YİĞİT, A., (1994), Sivrice-Maden Yöresinin Mevzi Coğrafyası (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

YİĞİT, A., HAYLİ, S. (1995), “Hazar Gölü ve Behrimaz Havzalarında Kır Yerleşmelerinin Coğrafi Özellikleri”, 1. Hazar Gölü ve Çevresi Sempozyumu Bildiriler, Sivrice Kaymakamlığı Yay.No: 2, sf:203-218, Sivrice-Elazığ.

ASİ DELTASI (SAMANDAĞ) KIYI KENAR ÇİZGİSİ¹

Coastal Edge Line Of Orontes Delta (Samandag)

Hüseyin KORKMAZ²

Reşat GEÇEN³

Veysel KUŞÇU⁴

ÖZET

Kıyılar, deniz, kara ve havanın etkileşiminde, dinamik bir yapıya sahiptirler. Bu nedenle özellikle alçak kıyılar, birbiriyle ilişkili farklı alt jeomorfolojik birimlerden oluşur. Bunların oluşum ve gelişimleri ile birbirleriyle olan ilişkileri iyi bilinmeden yapılan kıyı kenar çizgisi düzenlemeleri, kıyı alanları ve ekosistemlerini tam anlamıyla kapsamaz.

Bu çalışmada, önce alçak kıyılardaki alt jeomorfolojik birimler ile kıyı bölümleri tanımlanmıştır. Daha sonra ülkemizde kıyı kenar ve kıyı kenar çizgisiyle ilgili yapılan yasal düzenlemeler eşliğinde Asi Deltası kıyı kenar çizgisi belirleme süreci ele alınmıştır. Bununla beraber deltada geçerli olan mevcut kıyı kenar çizgisi ile rüzgarın kıyıdaki şekillendirici etkisi de dikkate alınarak belirlenen kıyı kenar çizgisi karşılaştırılmıştır.

Bugün deltada geçerli olan kıyı kenar çizgisinin, bazı alanlarda kıyı dinamikleri ve jeomorfolojisiyle pek uyumlu olmadığı görülür. Bunda kıyı kenar çizgisi belirlenirken ilgili mevzuatlarda, rüzgarın kıyıdaki şekillendirici etkisine yer verilmemesi etkili olmuştur. Bu durum, yasal düzenlemelerin, kıyı dinamiklerini tam anlamıyla kapsamadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıyı, Kıyı Kanunu, Kıyı Kenar Çizgisi, Asi (Samandağ) Deltası

ABSTRACT

The Coasts have dynamic structure with interaction of sea, land and air. Therefore the coast, especially low coast, consists of sub geomorphologic units related each other. The regulation of coastal edge line missing knowledge about these units, their formation, processes and relationships, could not contain coastal region and ecosystems exactly.

In this study, at first the sub geomorphologic units of low coast and coastal landscapes have been defined. Then the determination procedure of Orontes Delta's coastal edge line has been investigated taking into account the legal regulations about edge line and coastal edge line in Turkey. In addition the current legal coastal edge line has been compared with the coastal edge line considering wind effect, derived during study.

The current valid coastal edge line is not compatible with coastal dynamic and geomorphology on different parts through delta. This resulted from not considering the wind effect on coast formation when legislating about coastal edge line. Therefore, it is obvious that the legal regulation of coast does not contain coastal dynamic properly.

Key Words: Coast, Coastal Law, Coastal Edge Line, Orontes Delta (Samandag)

1. GİRİŞ

Kıyılar, tarih boyunca doğal, kültürel ve ekonomik özellikleri nedeniyle insanları hep kendine cezbetmiştir. Bu nedenle yoğun kullanıma maruz kalmışlardır. Başlangıçta beslenme ve barınma (yerleşme) alanları olarak değerlendirilen kıyılar, daha sonraları ulaşım, ticaret, turizm ve endüstriyel amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde özellikle turizm ve endüstriyel yatırımların kıyı

¹ Bu çalışma Mustafa Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğünce desteklenen 13201 kodlu, "Asi Deltası (Samandağ) Kıyı Kenar Çizgisi ve Uygulama Problemleri" adlı, münferit araştırma projesinden üretilmiştir.

² Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, hkorkmaz69@gmail.com

³ Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, rgecen@gmail.com

⁴ Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, vkuscu@gmail.com

kullanımındaki yoğunluğu daha da artmıştır. Bu nedenle kıyı alanlarının herkese açık, düzenli bir şekilde kullanılmasını, denizlerden etkin bir şekilde yararlanılmasını, kıyı ekosistemlerinin korunmasını ve gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmasını içeren kıyı mevzuatlarının düzenlenmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Ancak su, kara ve havanın yoğun etkileşim içinde olduğu kıyı sistemleri (İzbrak, 1986) çok iyi bilinmeden ve tanımlanmadan düzenlenen kanun ve yönetmenlikler, kıyıların bütün özelliklerini içermediği gibi kıyı yönetimi yaklaşımından da oldukça uzak olmaktadır (Sesli, Aydınöglü ve Akyol, 2003:759).

Ülkemiz kıyılarının kullanımına yönelik, Cumhuriyet döneminde birçok yasal düzenleme yapılmıştır. Bugün kıyılarımız, zaman zaman bazı değişikliklerin yapıldığı 3621 Sayılı Kıyı Kanunu (KK; 1990, 1992) ile bu Kanunun Uygulanmasına Dair Yönetmeliğe (KKUDY; 1990, 1992, 1994, 1996, 2004, 2011, 2013, 2014) göre düzenlenmektedir. Ne yazık ki ülkemizde kıyıları, yasal boşluklar veya yasaların tam uygulanmaması ya da mevcut yasaların kıyı alanları ve ekosistemlerini tam anlamıyla kapsamaması gibi nedenlerle yanlış ve geri dönüşümü olmayan uygulamalara maruz kalmıştır. Benzer bir durum bugün Asi Deltası kıyılarında da görülmektedir.

Bu çalışmada öncelikli olarak dinamik bir yapıya sahip olan kıyı ve kıyı alanlarıyla ilgili kavramsal tanımlamalara yer verilecektir. Daha sonra Asi Deltası kıyısında kıyı kenar ve kıyı kenar çizgisi belirlenme süreci ele alınarak mevcut kıyı kenar çizgisinin kıyı dinamikleri ve jeomorfolojisiyle uyumu değerlendirilecektir.

2. METODOLOJİ VE KULLANILAN VERİ SETLERİ

Bu çalışmada öncelikle Asi Deltası kıyı jeomorfolojisi, literatürün yanında arazi çalışmaları ve morfometrik ölçümlerle belirlenmiştir. Daha sonra deltadaki mevcut kıyı kenar çizgisi ile bu çalışmada kıyı dinamikleri ve jeomorfolojik özellikler dikkate alınarak belirlenen kıyı kenar çizgisi karşılaştırılmıştır. Mevcut kıyı kenar çizgilerinin sayısallaştırılmasında 1/25.000 ölçekli topoğrafya haritası, Mersin P35-c3 paftası kapsamında yer alan Hatay Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 1/1.000 ölçekli onaylı kıyı kenar çizgisi paftaları kullanılmıştır. Bu çalışmada belirlenen kıyı kenar çizgisi, arazide yapılan GPS ölçümleriyle koordinatlandırılarak CBS ortamında, 2014 Google Earth uydu görüntüsüne işlenmiştir. Bunların yanında Meteoroloji Genel Müdürlüğü Samandağ Meteoroloji istasyonu gözlem verileri (MGM., 2014) ile arazi çalışmalarından elde edilen veriler birlikte değerlendirilerek, kıyı kenar çizgisi belirlemede rüzgarın kıyıda şekillendirici etkisinin önemi tespit edilmiştir.

3. KIYI VE KIYI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Kıyı, jeomorfolojik bir birim olup su, kara ve hava ortamlarının karşılıklı etkileşimiyle yıllık, aylık hatta günlük değişimlere uğrar. Bu nedenle kıyıları, jeomorfolojik esaslar ön planda tutularak (Eriş, 1986; Turoğlu, 2009) ilgi disiplinler tarafından bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Böylece sitemin işleyişi ve gelişimi ile öğeleri arasındaki ilişki daha sağlıklı tanımlanmış olur.

Kıyıların şekillenmesinde tektonizma, yapı ve litolojinin yanında gel-git, rüzgar, akıntı, dalga, sedimantasyon, erozyon, kıyıların doldurulması, su kaynaklarının yanlış kullanımı ve kuraklık gibi faktörler, direkt ya da dolaylı etkide bulunurlar. Bunlara bağlı olarak ta çeşitli kıyı tipleri ve şekilleri gelişir. Burada, kıyılara ait kavram ve şekiller, önce jeomorfolojik yaklaşımla ele alınacak, bunların kıyı mevzuatındaki tanımları ise ilgili konu başlığında verilecektir.

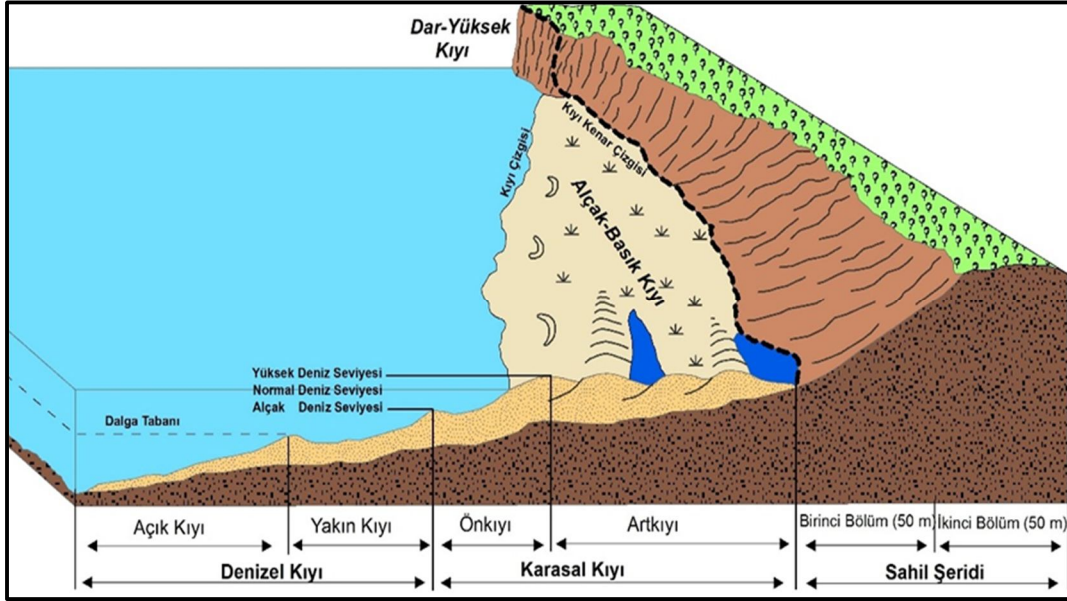
Genel olarak kıyıları, alçak ve yüksek kıyıları olmak üzere ikiye ayırılır. Bu iki kıyı tipinin alt jeomorfolojik birimlerinde farklılıklar söz konusudur. Genelde yüksek kıyıları kıyı ile kıyı kenar çizgisi çakışırken, alçak kıyıları; kıyı çizgisi, karasal (ön ve art kıyı) ve denizel (yakın ve açık kıyı) kıyı ve bunları tanımlayan yeryüzü şekilleriyle yüzlerce metre genişliğe ulaşabilir (Shepard, 1977; Turoğlu, 2010), (Şekil 1).

Kıyı Çizgisi: Taşkın durumları dışında suyun herhangi bir anda karaya değdiği noktaların birleştirilmesiyle elde edilen, deniz ile karayı birbirinden ayıran ve sabit olmayıp ön kıyıda devamlı

değişkenlik gösteren çizgidir (Erol, 1991; Erinç, 2010). Su seviyesinin normal, en alçak ve en yüksek olduğu zamanlara ait kıyı çizgileri belirlenir (Şekil 1).

Kıyı: Yere ve zamana göre genişliği değişen, deniz ile kara arasındaki geçiş kuşağını oluşturur. Aynı zamanda kıyı, denizin etkilediği kara ile karanın etkilediği deniz arasında kalan alandır (Köksal, Kocataş ve Büyükişık, 2005:242). Jeomorfolojik anlamda kıyı, deniz veya göllerde su seviyesinin en düşük olduğu sınır ile falezlerin tabanları arasındaki alan olarak ifade edilir (Erinç, 2010:313). Erol (1989) ise kıyı çizgisine göre kara yönündeki karasal ve deniz yönündeki denizel kıyı kenar çizgileri arasındaki alanı, kıyı olarak tanımlar (Erol, 1989:38).

Şekil 1: Kıyı kanunu ve jeomorfolojik özelliklere göre kıyı (Turoğlu, 2009'dan kısmen değiştirilerek)

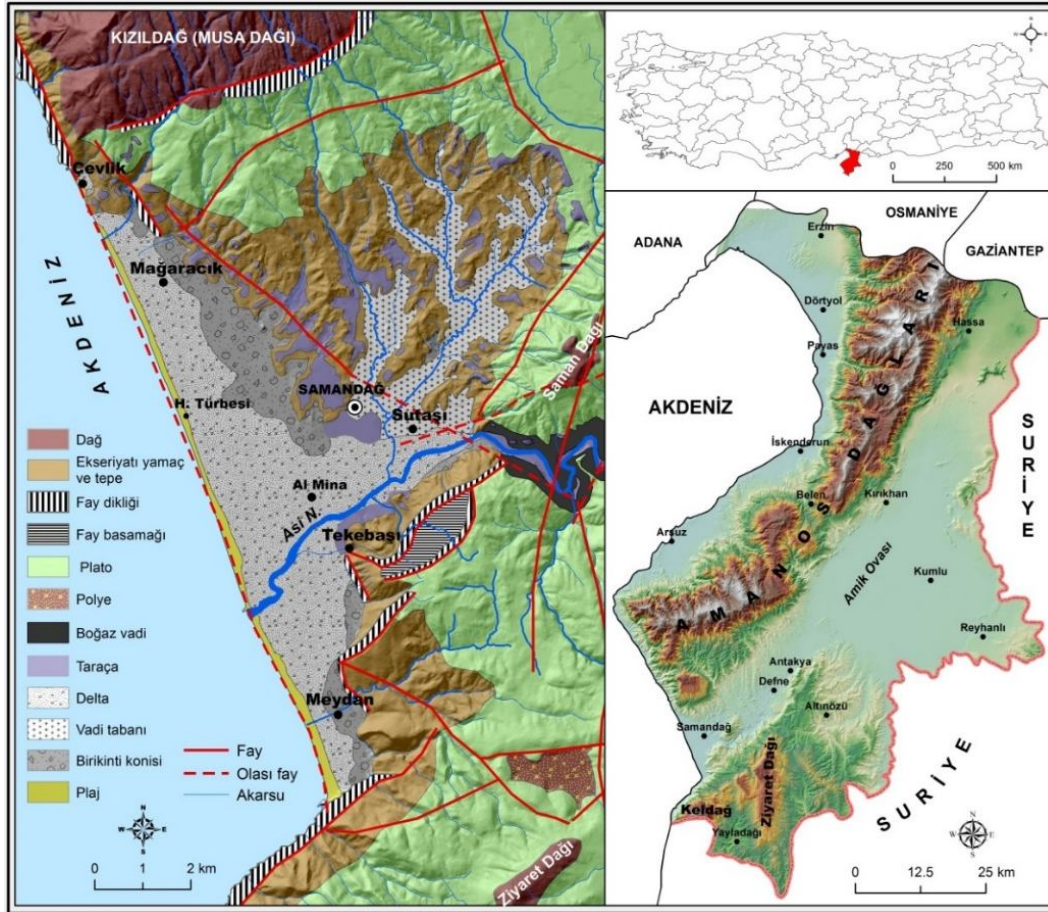
Bunların yanında alçak kıyılar, jeomorfolojik anlamda **karasal ve denizel kıyı** olmak üzere iki bölüme, bunlarda kendi içinde alt bölümlere ayrılır. Karasal kıyı, ön ve art kıyından oluşur. Alçak kıyı çizgisi ile denizin karaya doğru en fazla ilerlediği yüksek kıyı çizgisi arası **ön kıyı**, yüksek kıyı çizgisi ile kıyı kenar çizgisi arasındaki alan ise **art kıyı** olarak adlandırılır. Ön kıyıda, su hareketlerine bağlı oluşan kumsallarda, kıyı okları, plaj hilalleri, koy ve plaj setleri, kum barları ve kum terasları gibi jeomorfolojik birimler ile fırtınalı havalarda dalgaların kumsala bıraktığı yosunlar, denizel kavkı, çakıl ve antropojenik katı atıklar bulunabilir. Art kıyıda ise tamamen denizel kökenli malzemelerin rüzgarlarla taşınması ve birikmesi sonucunda oluşan kumul tepeleri, hareketli kumullar ile sazlık, bataklık ve lagüner ortamlar yer alabilir. Ancak daha önce oluşan ve bugün karasal özellikler gösteren sabit kumullar, bu alanın dışında tutulmalıdır. Art kıyının kara yönünde sona erdiği sınır, karasal kıyı kenar çizgisini oluşturur. Su içinde kalan denizel kıyı ise **yakın ve açık kıyı** olmak üzere iki alt bölüme ayrılır. Suların deniz yönünde en çok çekildiği alçak kıyı çizgisi ile dalga tabanının kırılmaya başladığı ve içinde kıyı boyu barları ve kum tepeleri gibi jeomorfolojik birimlerin bulunduğu alan, **yakın kıyı**, buradan denizel kıyı çizgisine kadar uzanan, genişliği deniz altı topoğrafyası, kıyı dinamizmi ve meteorolojik koşullara göre değişen bölüm ise **açık kıyı** olarak isimlendirilir (Şekil 1). Açık kıyıda kıyı morfodinamiği giderek kaybolur. Kıyı morfodinamiği etkisinin kaybolduğu noktaların birleştirilmesiyle oluşan sınır, denizel kıyı kenar çizgisini oluşturur (Turoğlu, 2010).

Kıyı Kenar Çizgisi: Su ile kara kütleleri, kıyı çizgisiyle birbirinden ayrılırken hava (rüzgar etkisi), su ve karasal koşulların etkisindeki geçiş alanı, kara tarafından kıyı kenar çizgisiyle sınırlandırılır. Bu aynı zamanda jeomorfolojik ve ekolojik anlamdaki kıyının kara tarafındaki sınırını oluşturur.

4. ASİ DELTASI (SAMANDAĞ) KIYISI

Asi Deltası; Türkiye'nin en güneyindeki Hatay İli, Samandağ İlçesi sınırları içinde yer alır. Delta kuzeybatıda Amanos Dağları'nın en güneyini oluşturan Musa Dağı, doğuda Saman Dağı ve Ziyaret Dağı ile güneyde Keldağ (Kılıç Dağı) yükseltileriyle çevrelenmiş olup kuzeydoğusunda Antakya-Samandağ grabeni, batısında ise Akdeniz bulunur (Harita 1).

Deltanın bugünkü kıyı özelliklerinin oluşumu ve gelişiminde tektonizmanın belirleyici olduğu söylenebilir. Kuzeybatıdaki Musa Dağı'ndan denize ani bir fay dikliği ile inilir. Aynı zamanda Akdeniz'le sınır oluşturan bu fay, deltada kıyı çizgisinin adeta bir cetvelle çizilmiş gibi kuzeybatı-güneydoğu yönünde Keldağ eteklerine kadar uzanmasına neden olur (Korkmaz, Karataş ve Bom, 2010:159). Yine kuzeybatıdaki Musa Dağı'nın doğu yamaçları ile kuzeydoğudaki Antakya-Samandağ Grabeni ve güneydoğudaki Keldağ ile Ziyaret Dağı'ndan deltaya geçiş, fay diklikleri ve yüksek yamaçlarla gerçekleşir (Erol, 1963:10; Öner, 2008:5; Doğan ve Özer, 2011:33). Asi Deltası, bu yükseltiler arasındaki tektonik depresyonda, Asi Nehri'nin taşıdığı sedimanların birikmesiyle oluşmuştur (Harita 1).

Harita 1: Asi Deltası lokasyon ve jeomorfoloji haritası

Deltanın oluşum ve gelişiminde tektonik hareketlerin yanında östatik hareketlerin de etkisi söz konusudur (Erol, 1963; Pirazzoli ve diğerleri, 1993; Doğan ve Özer, 2011; Tüysüz, Genç, İmren ve Tarı, 2012). Son buzul dönemi (Würm) sonrası Flandrien transgresyonuna bağlı deniz seviyesinin +2,5 m. yükselmesi (Erol, 1963:27) sonucunda, eski delta düzlükleri sular altında kalmış ve kıyı çizgisi Sutası (Sabuniye) ile Al Mina höyükleri arasındaki alana kadar ilerlemiştir (Harita 1). Böylece Asi Nehri Deltası'nın bulunduğu alan, Holosen başlarında bir körfeze dönüşmüştür. Orta Holosen'den itibaren Asi Nehri ve delta çevresindeki küçük akarsular, taşıdıkları sedimanlarla bu körfezin sığ kıyı zonunu doldurarak kıyı çizgisinin tekrar denize doğru ilerlemesine ve deltanın

bugünkü şeklini alma sürecine girmesine neden olmuşlardır (Öner, 2008:9). Bu süreçte bir taraftan delta alanı sedimanlarla doldurulurken, bir taraftan da bugünkü kumsal şeridin (plaj) gerisinde, yüksekliği 3-3,5 m., genişliği ise 200-250 m.yi bulan bir kıyı kordonu gelişim göstermiştir (Erol, 1963:12). Bu kıyı kordonunun gerisindeki lagünler, hem sedimanlarla dolarak hem de sismotektonik hareketlerle yükselerek (Pirazzoli ve diğerleri, 1993:63; Çiner, Fouache, Desruelles, Koşun ve Dalongeville, 2008:87; Doğan ve Özer, 2011:14) karasallaşmış ve bugünkü delta ovası oluşmuştur.

Deltada kıyı çizgisinin, akarsu ağız alanı dışında genel olarak düz bir uzanışa sahip olması, aynı zamanda deltanın deniz içine doğru fazla ilerleyememesi ve asimetric olarak kuzeye doğru gelişim göstermesi dikkat çekmektedir. (Harita 1). Bunda iki faktör etkili olmalıdır. Birincisi deltanın yukarıda ifade edilen depresyon alanında gelişim göstermesi, ikincisi ise Doğu Akdeniz akıntı sisteminin, SW yönlü yıllık hakim rüzgarlarla kıyıda etkili olmasıdır. (Erol, 1963; Yüce, 1989; Ozaner, 1993; Korkmaz ve diğerleri, 2010).

Asi Deltası kıyıları, alçak kıyı özelliğinde olup kumlu plaj, kıyı hilalleri, kıyı kumulları, kumul tepeleri, kıyı kordonu, eski lagün, bataklık ile nehir ağzında gelişmekte olan kıyı oku gibi jeomorfolojik birimlerden oluşur. Kıyıda plaj alanında orta ve az kaba kumlar yer alır. Nadir olarak çakıllı bölümler de görülür. Ayrıca plaj kuşağında, açık denizden gelen özellikle güneybatı yönlü şiddetli rüzgarlara bağlı kıyı hilalleri (ayça) gelişim gösterir (Öner, 2009:56). Bununla beraber fırtınalar sonucunda plaj alanı gerisinde, sakin deniz seviyesinden 50-75 cm. daha yüksekte ve 30-40 m. genişliğinde kum sırtları, bu sırtların arkasında fırtınalı zamanlarda deniz sularının, sakin zamanlarda ise akarsuların biriktiği 40-50 cm. derinlikte bir oluk bulunur. Kıyı boyunca uzanan bu kum sırtı ve kumsal oluşun düzenli gidişi (Erol, 1963:15), yapılaşma ve arazi kullanımlarına bağlı yer yer bozulmuştur.

Eski kıyı kordonunun hemen gerisinde yaklaşık 250-500 m. genişliğindeki bir alanda taban suyu seviyesinin yüksek olması nedeniyle yer yer küçük bataklıklar ve kamışlıklar bulunur. Bu kamışlıklar, denizden esen rüzgârın taşıdıkları kum ve tuzlu suyun delta içlerine sokulmasını önler.

5. SAMANDAĞ KIYI KENAR ÇİZGİSİ

Deltaya ait kıyı kenar çizgisi düzenlemelerinin daha iyi anlaşılması için önce ülkemizde kıyı ve kıyı kenar çizgisine yönelik yapılan yasal düzenlemelerin bilinmesi gerekir. Kıyılarımızın kullanımıyla ilgili 1926-1971 yılları arasında birçok farklı yasal düzenlemeler yapılmışsa da bugünkü anlamda kıyı kenar çizgisine yönelik ilk düzenleme, 1972 yılında, İmar Kanununda Bazı Değişiklikler Yapılması Hakkındaki Kanunla (İKBDYHK, 1972) çıkarılan 1605 sayılı kanunun Ek 7. Maddesi'ne istinaden, 1975 yılında yayımlanan yönetmenlikle gerçekleştirilmiştir. Bu imar Kanunu Yönetmenliğinde (İKY, 1975), "**kıyı**" ve kanunun Ek 7. Maddesinde belirtilen "**kenar**" kavramları tanımlanmıştır Buna göre **kıyı**; "deniz, göl (doğal ve yapay) ve nehirlerin kıyı çizgisi boyunca uzanan kara parçasıdır. Bu kara parçası, deniz ve göllerde, taşkın durumları dışında, kara yönünde en çok ilerlediği anda suların belirlediği kıyı çizgisi ile bu çizgiden sonra da devam eden, kıyı hareketlerinin oluşturduğu kumluk, çakıllık, taşlık, kayalık, sazlık, bataklık alanın kara yönündeki doğal sınır çizgisi arasında kalan alandır". **Kenar** ise "deniz, göl ve nehir kıyılarının, kara yönünde bittiği çizgi" olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda, kıyı kenardan itibaren, kara yönünde en az 100 m. genişliğindeki alan, "**kuşak (şerit)**" olarak belirlenmiştir (İKY, 1975).

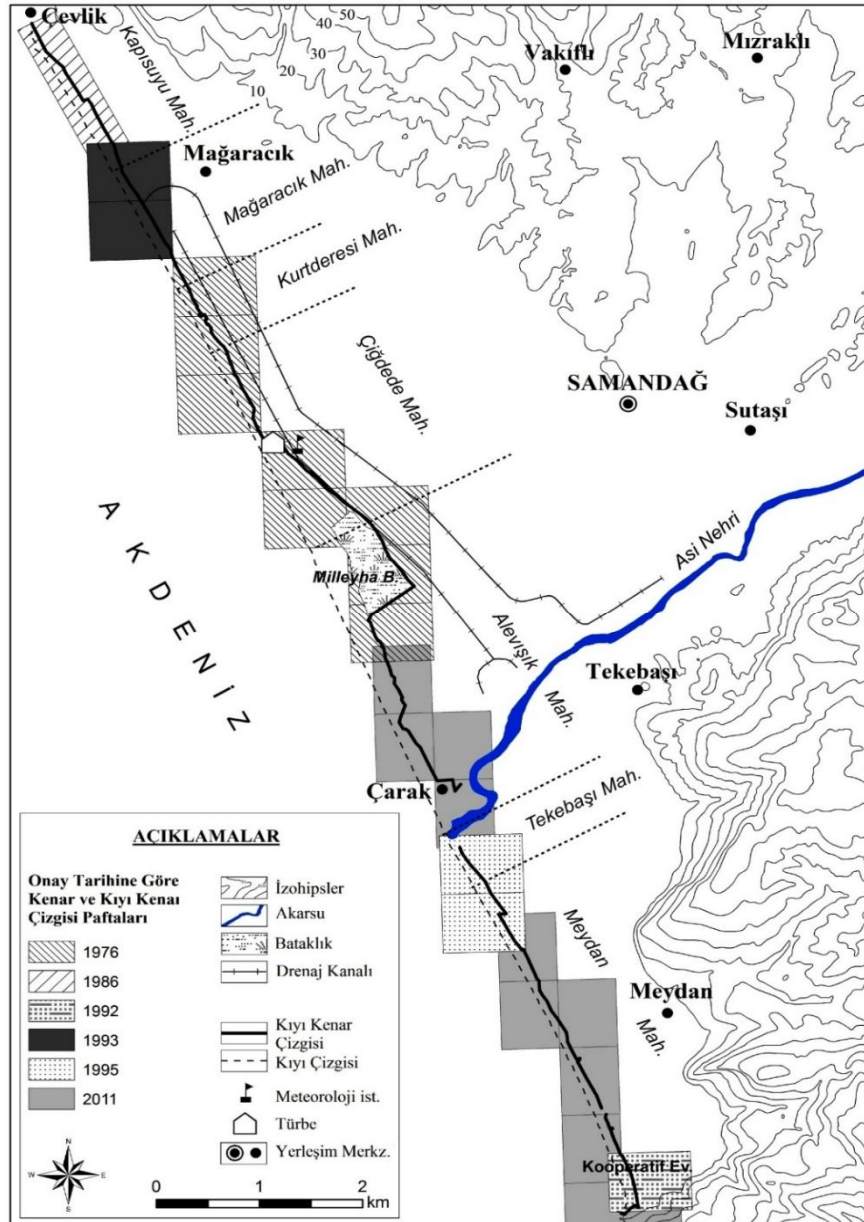
"**Kıyı kenar çizgisi**" kavramı ülkemizde ilk defa, 1984 yılında çıkarılan 3086 sayılı Kıyı Kanun'da (KK, 1984) kullanılmış (Duru, 2003:200) ve "deniz, tabii ve suni göl ve akarsularda kıyı çizgisinden sonra kara yönünde devam eden, su hareketlerinin oluşturduğu kumluk, çakıllık, taşlık, sazlık, bataklık alanın tabii sınırı", kıyı kenar çizgisi olarak tanımlanmıştır. Kıyı çizgisi ile kıyı kenar çizgisi arasındaki alan ise kıyı olarak belirtilmiştir. Ayrıca kanunda, kıyı kenar çizgisinden itibaren kara yönünde imar planı olan yerlerde 10 m., diğer yerlerde 30 m.lik mesafe, **sahil şeridi** olarak belirlenmiştir (KK, 1984). İlgili kanunun uygulanmasına dair yönetmelik ise 1985 yılında yayımlanmıştır (KKUDY, 1985). Bu düzenleme, Anayasa Mahkemesinin 1986 tarihli kararıyla iptal edilmiştir. Oluşan yasal boşluk, 1987 tarih ve 110 sayılı genelgeyle giderilmeye çalışılmış ve 1990

yılında 3621 Sayılı Kıyı Kanunu çıkarılmış (KK, 1990) ve bunun uygulanmasına dair yönetmelik aynı yıl yayımlanmıştır (KKUDY, 1990). Bu kanunun bazı maddeleri, Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle 1992 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Bunun üzerine 1992 yılında, 'Kıyı Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair 3830 Sayılı Kanun" (KK, 1992) ve bu Kanunun Uygulanmasına Dair Yönetmelik (KKUDY, 1992) çıkarılmıştır. Zamanla uygulamada yaşanan sorunlar nedeniyle kanunda (K, 2003, 2005, 2008a, 2008b) ve yönetmelikte (KKUDY, 1994, 1996, 2004, 2011, 2013, 2014) değişikliğe gidilmiştir. Bunların yanında 1993, 1996, 2005, 2006, 2007 ve 2010 yıllarında yayınlanan genelgelerle de uygulamada yaşanan sorunlar çözülmeye çalışılmıştır.

Kıyı Kanunda, kıyılarla ilgili kavramlara yer verilerek özellikle kıyı kenar çizgisinin belirlenmesine dikkat çekilmiştir. Kanunda **kıyı kenar çizgisi**; "deniz, tabii ve suni göl ve akarsuların alçak-basık kıyı özelliği gösteren kesimlerinde, kıyı çizgisinden sonraki kara yönünde su hareketlerinin oluşturduğu, kumsal ve kıyı kumullarından oluşan kumluk, çakıllık, kayalık, taşlık, sazlık, bataklık ve benzeri alanların doğal sınırı; dar-yüksek kıyı özelliği gösteren kesimlerinde ise, şev ya da falezin üst sınırı" şeklinde tanımlanmıştır. Aynı zamanda kıyı çizgisi ile kıyı kenar çizgisi arasındaki alan **kıyı**, kıyı kenar çizgisinden itibaren kara yönünde yatay olarak en az 100 metre genişliğindeki alan ise **sahil şeridi** olarak belirlenmiştir. Sahil şeridi, iki bölüme ayrılmış olup, kıyı kenar çizgisinden itibaren, kara yönünde yatay olarak ilk 50 metre genişliğindeki zon, birinci bölüm, daha sonraki 50 metrelik zon ise ikinci bölüm olarak tarif edilmiştir (KK, 1990, KKUDY 1992), (Şekil 1). Burada şunu belirtmek gerekir ki; 1975 yılı kıyı mevzuatı ile bugün geçerli mevzuattaki kıyı tanımlarının yanında 1975'deki "kıyı kenar" ile bugünkü "kıyı kenar çizgisi" kavramları, içerik olarak aynı anlamları ifade etmektedirler.

Asi Deltası'nda kıyı kenar ve kıyı kenar çizgisi belirlenmesi, farklı tarihlerde gerçekleştirilmiştir (Harita 2). Hatay Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü'nden elde edilen onaylı 1/1000 ölçekli kıyı kenar ve kıyı kenar çizgisi paftalarına göre ilk defa 1976 yılında, Alevişik Mahallesi kuzeyi, Çiğdede ve Kurtderesi Mahalleleri ile Mağaracık Mahallesi güneyinde, **kıyı kenarlar** belirlenmiştir. Bunların dışındaki alanların **kıyı kenar çizgileri**; Kapısuyu Mahallesi'nde 1986, Kooperatif Evleri'nde 1992, Mağaracık Mahallesi'nde 1993, Asi Nehri'nin hemen güneyinde Tekabaşı Mahallesi ile Meydan Mahallesi kuzeyinde 1995, delta kıyısının diğer alanlarında ise 2011 yıllarında onaylanmıştır (Harita 2), (Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2014).

Harita 2: Onay tarihlerine göre Asi Deltası kıyı kenar ve kıyı kenar çizgisi

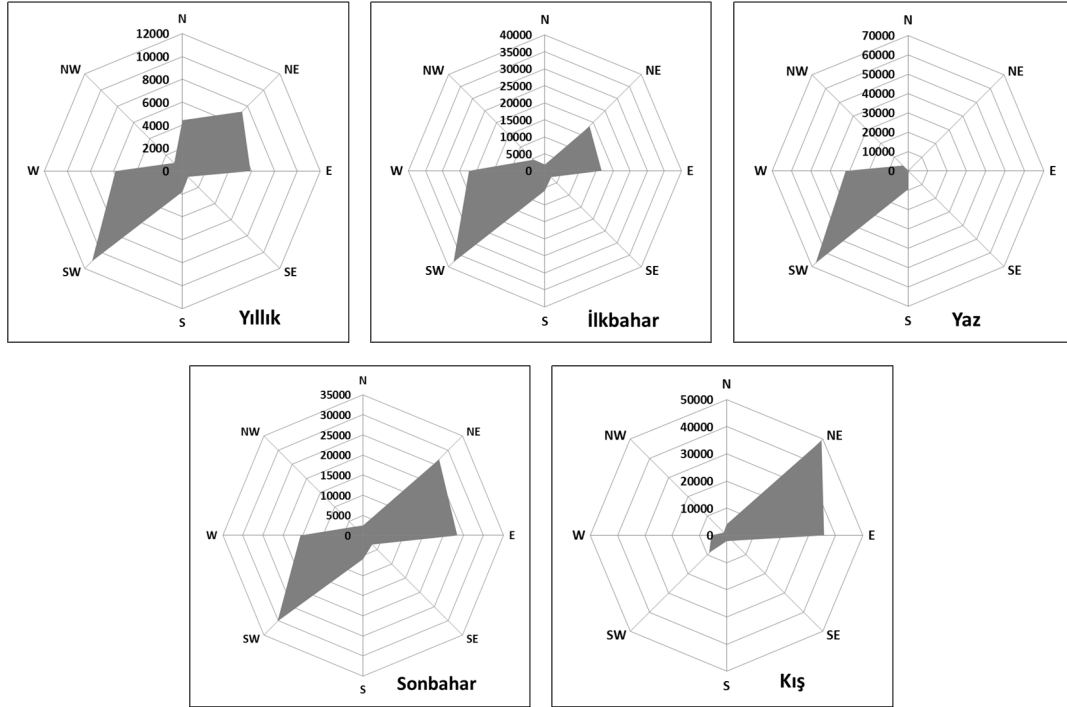
Asi Deltası kıyı kenar çizgisi belirlenirken, rüzgarın kıyının şekillenmesindeki etkisi, -ilgili kıyı mevzuatlarında belirtilmediği için olsa gerek- dikkate alınmamıştır. Bu nedenle mevcut kıyı kenar çizgisi, kıyı dinamikleri ve jeomorfolojisiyle pek uyum göstermez.

Kıyı dinamiklerinin kara yönünde etkili olduğu alanının sınırını en iyi gösteren güncel işaretlerden biri, dalga ve rüzgarlarla kara içerisine taşınan ve kıyıda daha çok kıyı kumulları ve kumul tepeleri şeklinde gözlenen denizel kumlardır. Ancak mevzuatta, kıyı tanımlamaları yapılırken 1975'te "kıyı hareketlerinin oluşturduğu..." ifadesine yer verilirken 1984 yılı ve sonrasında "su hareketlerinin oluşturduğu..." ifadesi kullanılmıştır. Her iki durumda da "rüzgar" kavramı açıkça belirtilmemiş olsa da kıyının şekillenmesinde etkili olan "kıyı hareketleri" kavramı, aslında dalga ve akıntıların yanında rüzgarları da içermektedir. Ancak bu durum mevzuatta açıkça ifade edilmediğinden 1975'den 1984 yılına kadar olan kıyı kenar uygulamalarında da rüzgarın kıyıda şekillendirici etkisi dikkate alınmamıştır. Oysa bugün delta kıyısında herhangi bir doğal ya da yapay engelin (kumul bitkileri, sazlık ve kamışlık, lagün, bataklık, bina, duvar, vb.) bulunmadığı alanlarda, her yıl rüzgarlarla taşınan denizel kum ve kumulların, kara yönünde mevcut kıyı kenar çizgisini

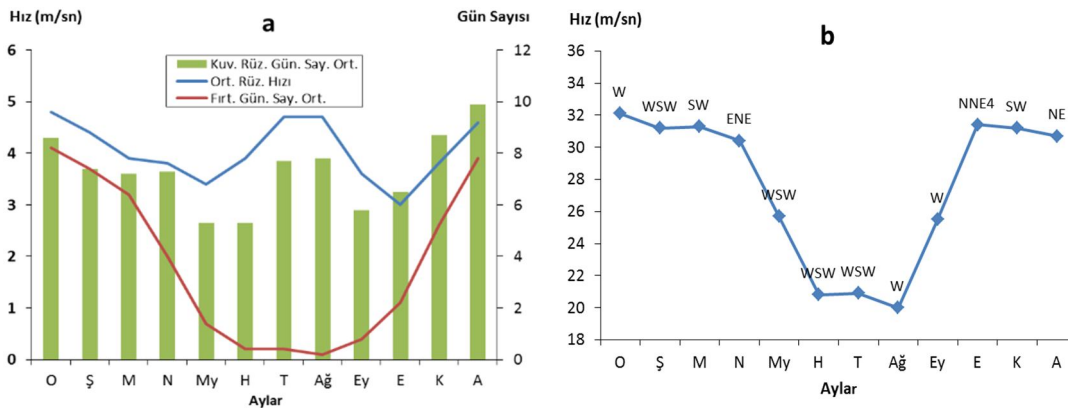
geçerek sahil şeridinin I. bölümünde biriktikleri görülür. Bunda hiç şüphesiz delta kıyısındaki kum varlığının yanında rüzgar özellikleri etkili olmaktadır.

Samandağ'ın yıllık ve mevsimlik rüzgar gülleri incelendiğinde; kış mevsimi hariç, kıyıda SW sektörlü rüzgarların hakim olduğu, yani rüzgarların daha çok denizden karaya doğru estiği, görülür (Şekil 2). Aynı zamanda denizden karaya doğru esen rüzgarların (SW sektörlü) hakim olduğu dönemlerde; aylık ortalama rüzgar hızları, Mart'tan (3,9 m/sn) Mayıs'a (3,4 m/sn) kadar azalırken bundan sonra artarak Temmuz ve Ağustos'ta (4,7 m/sn) en yüksek seviyeye ulaşır. Daha sonra tekrar azalarak Ekim'de (3 m/sn) en düşük seviyeye iner. Kasım'da (3,8 m/sn) ise tekrar yükselişe geçer. Kuvvetli rüzgarlı gün sayısı ortalaması da, Temmuz (7,7 gün), Ağustos (7,8 gün) ve Kasım (8,7 gün) aylarında yüksek değerlere sahiptir. Kuvvetli rüzgarlı gün sayısı ortalamasının en az olduğu Haziran ayı bile 5,3 gün sayısı ile dikkat çeker. Fırtınalı günler sayısı ortalaması ise Mart'tan (3,2 gün) Eylül'e (0,1 gün) kadar azalmakta, bundan sonra artarak Kasım'da 2,6 gün sayısına ulaşmaktadır (Şekil 3a). Bunların yanında maksimum rüzgarın daha çok W ve SW yönlerinden estiği ve hızlarının da ilkbahardan yazı doğru azaldığı, sonbaharda ise tekrar artışa geçtiği görülür (Şekil 3b).

Şekil 2: Samandağ yıllık ve mevsimlik rüzgar gülleri (esme sayılarına göre), (MGM., 2014).

Şekil 3: Samandağ'da ortalama rüzgar hızı, kuvvetli rüzgarlı günler ve fırtınalı günler sayısı (a) ile maksimumu rüzgar hızı ve yönlerinin (b) aylara dağılışı, (MGM., 2014).

Bütün bunlar, denizden karaya doğru esen rüzgarların, kıyı kum ve kumullarını, genelde kuru oldukları dönemlerde (ilkbahar sonu-sonbahar arası), hareket ettirerek kara yönünde taşıma kapasitesine sahip olduklarını gösterir. Bu nedenle denizden karaya doğru rüzgarlarla taşınan denizel kumlar, kıyı boyunca yapay seddelerin, binaların olmadığı, kumul bitkileri ile eski kıyı kordonu üzerindeki saz ve kamışlıkların tahrip edildiği alanlarda, her yıl 15-20 cm kalınlığında, 6-7 m genişliğinde birikir. Özellikle Hızır Türbesi çevresi ve Uğur Mumcu Caddesi boyunca biriken bu kumlar, her yıl belediye tarafından temizlenerek ortadan kaldırılır. Bugün rüzgarlarla sahil şeridinde kadar taşınan denizel kumlar, buradaki yapıları olumsuz etkileyerek maddi kayıplara neden olmaktadır (Foto 1). Tüm bunlar, rüzgarların kıyıdaki şekillendirici etkisi dikkate alınmadan belirlenen kıyı kenar çizgilerinin, ileride bazı problemlerin yaşanmasına neden olacağına açık bir göstergesidir.

Foto 1: Her yıl rüzgarlarla taşınan kumların kıyı ve sahil şeridinin I. bölümünde birikerek buradaki yapıları olumsuz etkilemektedir.

Kıyının şekillenmesinde rüzgar etkisi dikkate alındığında, deltada kıyı kenar çizgisinin nasıl bir değişim göstereceği arazi çalışmalarıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda jeomorfolojik gözlemlerin yanında açılan trençlerle (Foto 2) denizel kumların kara yönünde ilerledikleri en son sınır tespit edilerek GPS ile konum ölçümü yapılmıştır. Bu şekilde alınan 25 konum ölçümü, Google Earth 2014 uydu görüntüsüne aktarılmıştır. Daha sonra bu noktalar, kıyı çizgisinin belirlenmesindeki diğer kriterler de dikkate alınarak birleştirilmiştir. Böylece kıyı şekillenmesinde rüzgar etkisini de yansıtan kıyı kenar çizgisi belirlenmiş ve mevcut (geçerli) kıyı kenar çizgisiyle karşılaştırılmıştır (Harita 3).

Buna göre; her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki mevcut kıyı kenar çizgisinin birçok alanda kıyı çizgisine çok yakın olduğu, oysa alçak kıyılarda, kıyı kenar çizgisinin kıyı çizgisine bu kadar yakın olması ve kıyı hareketlerinin bu kadar dar bir alanda son bulması mümkün değildir. Yine mevcut kıyı kenar çizgisinin bazı alanlarda keskin dönüşler yaptığı, neredeyse 90 dereceye yakın açılarla köşeler oluşturduğu görülür. Böyle bir kıyı kenar çizgisi, alçak kıyıların dinamikleri ve jeomorfolojisiyle pek açıklanamaz. Bu tür kıyılara ait kıyı kenar çizgisi, daha yumuşak dönüşler ile düşük açılı kavisler içermelidir. Ancak mevcut kıyı kenar çizgisinde keskin girinti ve çıkıntıların olması, kıyı mevzuatında sık sık değişikliklerin yapılması, kıyı kenar çizgisinin belirlendiği dönemlerde parsellerin imar durumları, kıyıdaki lagün ve bataklıklar ile uygulama yanlışlıklarından kaynaklanmış olmalıdır.

Foto 2: Denizel kumların kara yönünde ilerledikleri en son sınırı tespit etmek için açılan trenlerden biri.

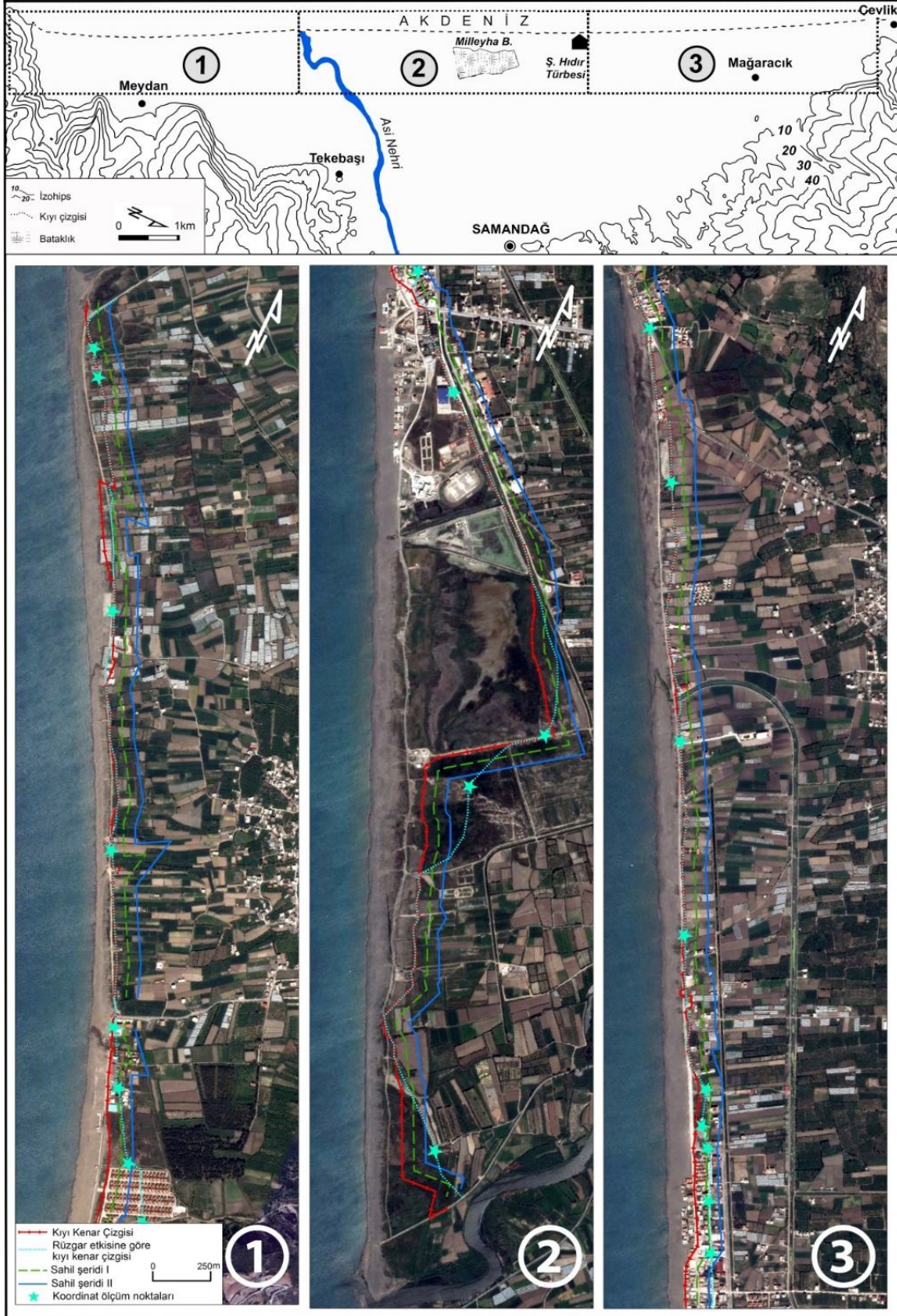
Bununla beraber deltadaki mevcut kıyı kenar çizgisi ile bu çalışmada belirlenen kıyı kenar çizgisi, bazı alanlarda uyumsuzluk gösterir. Meydan Mahallesi-Asi Nehri arasında, rüzgarlarla taşınan güncel kumlar göz ardı edilerek kıyı kenar çizgisi, genelde plajın gerisindeki kumul sırtları ve yapay kum-toprak seddelerden geçirilmiştir. Oysa bu alanda, denizel kumların, kara yönünde mevcut kıyı kenar çizgisini geçerek yer yer biriktikleri görülür. Örneğin deltanın güneyinde, denizel kumlar, kıyının gerisindeki fay dikliğine kadar rüzgarlarla taşınarak biriktirilmiştir (Foto 3). Yine Tatil Evleri ile Meydan Jandarma karakolu arasındaki sahil yolunun deniz tarafına duvar inşa edilmesine rağmen kıyı bitkilerinin tahrip edilmesi, denizel kumların rüzgarlarla, bugünkü kıyı kenar çizgisi gerisine kadar taşınmasına neden olmaktadır.

Foto 3: Tatil evleri yakınında rüzgarlar tarafından taşınan denizel kumların, mevcut kıyı kenar çizgisini geçerek fay dikliği önünde birikmesi

Ancak bu durum kıyıda saz ve kamışların bulunduğu ve kum-toprak seddelerin oluşturulduğu alanlarda görülmez. Bununla beraber Meydan Jandarma karakolu ile Milleyha (Milleha) Bataklığı arasında doğal süreç içinde oluşan eski kıyı kordonunun (kum tepesi veya sırtı) hemen gerisinde, tarım alanlarını deniz taşkınlarına karşı korumak ve denizel kumların rüzgarlar tarafından kara içlerine taşınmasını engellemek için oluşturulan yapay kum-toprak seddeler, kıyı dinamiklerinin kara yönünde ilerlemesini engellediği için bu alanda, gerçek anlamda kıyı kenar çizgisi tespiti yapılamaz.

miş olmalıdır. (Foto 4a,b). Aynı zamanda seddelerin arkasındaki sazlık ve bataklıkların doldurularak tarım alanına dönüştürülmesi, (Foto 4c,d), söz konusu alanlarda denizel etkinliği ortadan kaldırdığı için bu alanlar, kıyı kenar çizgisi dışında bırakılmıştır.

Foto 4: Eski kıyı kordonunun hemen gerisinde oluşturulan yapay kum-toprak seddesi ile denizel kumların kara içine ilerleyişinin engellenmesi (a, b) ve seddelerin arkasındaki alanların doldurularak, tarım alanına dönüştürülmesi (c, d).

Bunların dışında Meydan-Hızır Türbesi arasında, mevcut kıyı kenar çizgisinin, bu çalışmada belirlenen kıyı kenar çizgisiyle uyumlu olduğu, ancak Milleyha Bataklığı-Hızır Türbesi arasında, yapıların büyük bir bölümünün kıyıda yer aldığı görülür. Hızır Türbesi'nin kuzeyinde, yapılaşmanın yoğun olduğu alanda ise mevcut kıyı kenar çizgisi, kıyı dinamikleri ve kıyının jeomorfolojik özellikleriyle uyumlu değildir. Bugün söz konusu alanda, rüzgarlarla taşınan denizel kumların, sahil şeridinin ilk 50 metresinde yer alan sokak ve caddelerde, birikmesi ve her yıl bunların temizlenmesi, kıyı dinamiklerinin bu alanlarda etkili olduğunu gösterir. Dolayısıyla bu alanda kıyı kenar çizgisi, bugünkü sahil şeridinin birinci bölümünden geçirilmelidir. Bundan sonra Çevlik'e kadar, mevcut kıyı kenar çizgisi ile bu çalışmada belirlenen kıyı kenar çizgisinin uyumlu olduğu görülür.

SONUÇ

Kıyı jeomorfolojik bir birim olup deniz, kara ve havanın etkileşiminde, dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle kıyıya yönelik yasal düzenlemeler, hukukun yanında ilgili disiplinlerin bilimsel araştırma sonuçlarına göre yapılmalıdır. Aksi takdirde yapılan yasal düzenlemeler, kıyı alanları ve ekosistemlerini tam anlamıyla kapsamaz. Bugün geçerli olan kıyı mevzuatı ne yazık ki bu bakış açısından yoksundur. Özellikle kıyının işleyişi ve şekillenmesinde önemli bir işleve sahip olan rüzgarın etkisine mevzuatta yer verilmemiştir. Bu nedenle geçerli mevzuata göre belirlenen kıyı kenar çizgileri, kıyı jeomorfolojisi ve dinamikleriyle örtüşmemekte, bu da kıyılarda geri dönüşü mümkün olmayan uygulamalara yol açmaktadır. Benzer bir durum bugün Asi Deltası kıyılarında da yaşanmaktadır.

Oluşum ve gelişiminde Miyosen sonrası tektoniği yanında Kuvaterner östatitk hareketlerin önemli rol oynadığı Asi Deltası'nda, ilk defa 1976 yılında Çiğdede ve Kurtderesi Mahalleleri ile Mağaracık Mahallesi güneyi ve Alevişik Mahallesi kuzeyinde kıyı kenar uygulaması gerçekleştirilmiştir. Deltanın diğer alanlarında, kıyı kenar çizgisi belirleme işlemleri farklı tarihlerde yapılmış olup, 2011 yılında deltanın tamamının kıyı kenar çizgisi belirlenmiştir.

Deltada bugün geçerli olan kıyı kenar çizgisinin, kıyı dinamikleri ve jeomorfolojisiyle pek uyumlu olmadığı tespit edilmiştir. Bunda kıyının şekillenmesinde rüzgar etkisinin dikkate alınmaması yanında, kıyı mevzuatında sık sık birbiriyle uyumlu olmayan değişikliklerin yapılması etkili olmuştur. Bu nedenle her yıl rüzgarlar ile taşınan denizel kumlar, sahil şeridinin I. bölümüne kadar taşınarak birikmekte ve buradaki yapıları olumsuz etkilemektedir.

Belirtilen bu sorunların çözümü ve gelecekte de benzer sorunların yaşanmaması için hukukun yanında kıyı dinamikleri ve jeomorfolojisi ile kıyı ekosistemlerini kapsayacak yeni bir yasal düzenlemenin yapılması gerekir.

KAYNAKÇA

Çiner, A., Fouache, E., Desruelles, S., Koşun E. ve Dalongeville, R. (2008). *Türkiye Doğu Akdeniz sahillerindeki yalıtışı oluşumlarının güncel tektonik ve holosen deniz düzeyi oynamaları bakımından önemi*. TÜBİTAK Proje No:104Y261.

Doğan, U. ve Özer İ. (2011). *Türkiye'nin Hatay kıyılarında Geç Pleistosen rölatif deniz seviyesi değişimleri*. TÜBİTAK Proje No:107Y191.

Duru, B. (2003). *Kıyı politikası, kıyı yönetiminde bütünlük yaklaşımları ve ulusal kıyı politikaları*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Serisi:13.

Erinç, S. (1986). Kıyılardan yararlanmada hukuki düzenlemelere jeomorfolojinin katkısı. *Jeomorfoloji Dergisi*, 14, 1-5.

Erinç, S. (2010). *Jeomorfoloji II*. (Güncelleştirilenler: Ahmet ERTEK, Cem GÜNEYSU), İstanbul: Der yayınları, No:294.

Erol, O. (1963). *Asi Nehri Deltası'nın jeomorfolojisi ve dördüncü zaman deniz akarsu sekileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayın No:148.

Erol, O. (1989). Türkiye'de kıyıların doğal niteliği, kıyının ve kıyı varlıklarının korunmasına ilişkin "Kıyı Kanunu" uygulamaları konusuna jeomorfolojik yaklaşım. *İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 6, 15-46.

Erol, O. (1991). Türkiye kıyılarındaki terk edilmiş tarihi limanlar ve bir çevre sorunu olarak kıyı çizgisi değişimlerinin önemi. *İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 8, 1-44.

Hatay Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2014). *Samandağ (Asi Deltası) 1/1.000 ölçekli onaylı kıyı kenar çizgisi paftaları*. Hatay: Hatay Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü arşivi.

İzırbırak, R. (1986) *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Mili Eğitim Basımevi.

Korkmaz, H., Karataş, A. ve Bom, A. (2010). Akıncı Burnu Keldağ arası kıyı jeomorfolojisi. , *II. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu (11-12 Ekim 2010) Bildirileri*, (Ed.: M.A. Özdemir) Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, s.152-166.

Köksal, E.Y., Kocataş, A. ve Büyükişık, B. (2005). Kıyısal bölgenin jeolojik ve osenografik kriterlere göre bilimsel ve yasal tanımlarının karşılaştırılması. *Ege Üniversitesi, Su Ürünleri Dergisi*, 22 (1-2), 241-249.

Meteoroloji Genel Müdürlüğü (MGM) (2014). *Samandağ Meteoroloji İstasyonu Rasat Verileri*. Ankara.

Ozener, S. (1993). *Anamur-Kazanlı (Mersin) ve Samandağ (Antakya) kıyıları'nda kıyı (plaj) erozyonunun araştırılması*. TÜBİTAK Proje No:62.

Öner, E. (2008). Asi Delta Ovasında alüvyal jeomorfoloji ve paleocoğrafya araştırmaları. *Ege Üniversitesi, Ege Coğrafya Dergisi*, 17 (1-2), 1-25.

Öner, E. (2009). *Asi Nehri Deltasının Holosendeki kıyı çizgisi değişimleri, günümüzde artan kıyı erozyonunun belirlenmesi ve bu konuda eğitim programının uygulanması*. TÜBİTAK Proje No:102Y117.

Pirazzoli, P. A., Laborel, J., Saliege, J. F., Erol, O., Kayan, İ. ve Person, A. (1993). Hatay'da yükselmiş Holosen kıyı çizgileri paleoekolojik ve tektonik değerlendirmeler. (Çev.: İlhan Kayan), *Ege Üniversitesi, Ege Coğrafya Dergisi*, 7, 43-77.

Sesli, F. A., Aydınoglu, A. Ç. ve Akyol, N. (2003). Kıyı alanlarının yönetimi. *Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası 9. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı (31 Mart-4 Nisan 2003) Bildirileri*, Ankara: s. 757-768.

Shepard, F.P. (1977). *Geological Oceanography*. Cran, Russak and Comp. Inc, NewYork 385p.

Turoğlu, H. (2009). 3621 Sayılı Kıyı Kanunu ve onun uygulama problemleri. *Türk Coğrafya Kurumu, Türk Coğrafya Dergisi*, 53, 31-40.

Turoğlu, H. (2010). Alçak kıyılarda kıyı kenar çizgisi problemi. *II. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu (11-12 Ekim 2010) Bildirileri*, (Ed.: M.A. Özdemir) Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, s. 206-218.

Tüysüz, O., Genç, Ş., İmren, C. ve Tarı, U. (2012). *Asi Nehri ve Samandağ kıyılarındaki nehir ve deniz taraçaları ile bunların Güneydoğu Anadolu'nun neotektoniğindeki yeri*. TÜBİTAK Proje No:109Y128.

Yüce, H. (1989). Kuzeydoğu Akdeniz yüzey suyu özellikleri. *İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 6, 85-123.

Kanun ve Yönetmelikler

İKBDYHK. (1972). 6785 Sayılı İmar Kanununda bazı değişiklikler yapılması hakkında kanun. Ankara: Kanun No:1605, Kabul tarihi:11.07.1972, Resmi Gazete tarihi:20.07.1972, Resmi Gazete sayısı:14251.

İKY. (1975). İmar Kanununun Ek 7 ve 8 inci maddelerine ilişkin yönetmelik. Ankara: Resmi Gazete tarihi:18.01.1975, Resmi Gazete sayısı:15122.

K. (2003). *Bazı kanunlarda ve milli piyango idaresi genel müdürlüğü kuruluş ve görevlerine dair kanun hükmünde kararnamede değişiklik yapılması hakkında kanun*. Ankara: Kanun No:4971, Kabul Tarihi:1.8.2003, Resmi Gazete Tarihi:15.08.2003, Resmi Gazete Sayısı:25200.

K. (2005). *Özelleştirme uygulamalarının düzenlenmesine ve bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde değişiklik yapılmasına dair kanunda ve bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında kanun*. Ankara: Kanun No:5398, Kabul Tarihi:3.7.2005, Resmi Gazete Tarihi:21.07.2005, Resmi Gazete Sayısı:25882.

K. (2008a). *Temel Ceza Kanunlarına uyum amacıyla çeşitli kanunlarda ve diğer bazı kanunlarda değişiklik yapılmasına dair kanun*. Ankara: Kanun No:5728, Kabul Tarihi:23.1.2008, Resmi Gazete Tarihi:08.02.2008, Resmi Gazete Sayısı:26781.

K. (2008b). *Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü kuruluş kanunu ile bazı kanunlarda değişiklik yapılmasına dair kanun*. Ankara: Kanun No:5801, Kabul tarihi:31.7.2008, Resmi Gazete tarihi:13.08.2008, Resmi Gazete sayısı:26966.

KK. (1984). *Kıyı Kanunu*. Ankara: Kanun No:3086, Kabul tarihi:27.11.1984, Resmi Gazete tarihi:01.12.1984, Resmi Gazete sayısı:18592.

KK. (1990). *Kıyı Kanunu*. Ankara: Kanun No:3621, Kabul tarihi:04.04.1990, Resmi Gazete tarihi:17.04.1990, Resmi Gazete sayısı:20495.

KK. (1992). *Kıyı Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*. Ankara: Kanun No:3830, Kabul tarihi:01.07.1992, Resmi Gazete tarihi:11.07.1992, Resmi Gazete sayısı:21281.

KKUDY. (1985). *3086 Sayılı Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:18.05.1985, Resmi Gazete sayısı:18758.

KKUDY. (1990). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:03.8.1990, Resmi Gazete sayısı:20594.

KKUDY. (1992). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmeliğin bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:13.10.1992, Resmi Gazete sayısı:21374.

KKUDY. (1994). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmeliğin bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:30.03.1994, Resmi Gazete sayısı:21890.

KKUDY. (1996). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmeliğin bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:27.07.1996, Resmi Gazete sayısı:22709.

KKUDY. (2004) *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmelikte değişiklik yapılması hakkında yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:30.03.2004, Resmi Gazete sayısı:25418.

KKUDY. (2011). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmelikte değişiklik yapılmasına dair yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:25.03.2011, Resmi Gazete sayısı:27885.

KKUDY. (2013). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmelikte değişiklik yapılmasına dair yönetmelik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:02.04.2013, Resmi Gazete sayısı:28606.

KKUDY. (2014). *Kıyı Kanununun uygulanmasına dair yönetmelikte değişiklik yapılmasına dair yönetmenlik*. Ankara: Resmi Gazete tarihi:26.07.2014, Resmi Gazete sayısı:29072.

Haritalar

1/25.000 ölçekli, Türkiye Topoğrafya Haritası, Mersin P 35-C3 paftası.

1/1.000 ölçekli, Samandağ (asi Deltası) Onaylı Kıyı Kenar Çizgisi Paftaları.

Hava Fotoğrafları

1956: Filim No:761, Resim No:42, 43, 56, 57, 58

1975: Filim No:3053, Resim No:48, 49, 50, 51, 52, 53, 54

Uydu Görüntüleri

2014 Google Earth

SUAT DERVİŞ'İN 'AKSARAY'DAN BİR PERİHAN' ADLI ROMANINDA YABANCILAŞMA PROBLEMİ

The Problem of Alienation in The Novel of Suat Derviş Named 'Aksaray'dan Bir Perihan'

Fatma TOPDAŞ¹

ÖZET

Yazın yaşamı boyunca birçok edebî ve siyasî faaliyete tanıklık eden Suat Derviş, popüler edebiyatın gerçekçi çizgisinin en önemli temsilcilerindendir. Derviş, yapıtlarında gazeteci kimliğinin etkisiyle gerçeği olduğu gibi aktarırken; onu, olması gerekenin çağrısına yönlendirir.

Yabancılaşma, bireyin kendine kimlik kazandıran değer ve yargılara duyarsızlaşması ve bunları ötelemesidir. Suat Derviş'in son romanı olan 'Aksaray'dan Bir Perihan' adlı romanında yabancılaşma, bireyi, kendilik değerlerine öteki kılan düşünsel ve eylemsel bir süreçtir. Düşünsel ve eylemsel boyutta iç içe geçmiş olan bu yabancılaşma sürecinde bireyin kendini var eden varoluşsal değerlere nasıl yabancılaştığını anlatan yazar, kimlik kargaşası yaşayan karakterler yaratır. Bireyin ve toplumun kendilik değerlerini parçalayan bu karakterler, yapay kimlikler geliştirerek kendilerini yeniden kurmaya çalışırlar.

Anahtar Kelimeler: Suat Derviş, yabancılaşma, birey, ben, ötekileşme, kendilik.

ABSTRACT

Suat Derviş who has witnessed a number of literal and political issues is the most important representative of popular literature. While Derviş transmits there ality as it is with the effects of identy of journalism, she directs it to the invitation of the tone.

Alienation is that individual becomed esensitisationing valuations and justices and shifting those. In the novel of 'Aksaray'dan Bir Perihan', which is the last novel of Suat Derviş, alienation is an actional and intellectual process which make individual alien his/her values. The author who tells about how individual becomes alienation to existential values in that alienation process which interlocks in the extent of actional and in tell actual creates characters who lives identity chaos. Those characters which bust self-worts of individual and society tries to set up themselves again by devoloping artificial identity.

KeyWords: Nuri, alienation, individual, ego, becoming the other, self.

Yabancılaşma, bireyin ve toplumun dinamik varoluş sürecini sekteye uğratan bir süreçtir. Bu süreçte insan kendini var eden bütün varoluşsal değerleri ötelediği için en önemli değerini – 'kendi'ni- kaybeder ve böylece kendine/değerlerine yabancı olan insan yaşamda var olabilmek için yeni değerler benimsemeye başlar. Zira yabancılaşma, "kendi kimlik ve şahsiyetini oluşturan tarihi, sosyolojik, kültürel, psikolojik sürece ve bütünlüğe aykırılık ve onun dışına çıkma, toplumun değerlerinin uzağına düşüp başka değerleri benimseme(dir)." (Sezen, 2002: 93). Bu durumda, kabul gören yeni değerler ile ötelenen kendilik değerleri arasında bir çatışma ortaya çıkar. Bu çatışma durumunda yeni bir görünümle yeniden doğan insan, kendini var eden bütün varoluşsal değerlere 'öteki' olur.

'Aksaray'dan Bir Perihan' adlı romanda başkarakter Nuri, ruhsal anlamda evrene doğuşunu tamamlayamayan biridir. Çünkü o, yalnızlık ve iletişimsizlikle kuşatılmış dünyasında bir yabancılaşma ve aidiyet sorunu yaşar. Nuri, aristokrat bir ailenin son üyesidir ve bu aileye yakışır bir terbiyeye yetiştirilir. Ancak bu terbiyenin ve dünya görüşünün hüküm sürdüğü bir muhitte büyümez. Hem özünün mekâna uymaması hem de sonsuz bir saadet duygusuyla bağlandığı babasının ölmesi, hayatını derinden etkiler. Artık o, hiçbir zaman gerek duygusal gerekse

¹ Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi, ELAZIĞ.
Email: fatma_topdas@hotmail.com

eylemsel“tamlığa” ulaşamaz, ulaşsa da bunu dile getirmekten kaçınır. Çünkü babasının öğrettiği inanç, haysiyetli bir erkeğin sıkıntısını, derdini başkalarına göstermeyi yasaklar.

Nuri'nin toplumsal hayatla olan ilk teması, tahsiline semtlerindeki mektebe gitmesiyle başlar. Anne ve babası Nuri'yi zengin çocuklarıyla değil de halk çocuklarıyla büyütme ister. Bunun üzerine Nuri, halkın arasından çıkıp gelen sıradan çocuklarla bir arada olmaya başlar. Yaratılış bakımından kendisine zıt olan karakterlerle fiziksel olarak bir arada; ancak öz ve bilinç itibariyle onların dışında kalan Nuri, kendini kültüre, mekâna ait görmediği için ‘öteki’ne dönüşür.

“Birbirine tıpatıp benzeyen bir sürü çocuk karşısında kendi cinsinden tek çocuk olmak tahammül edilir bir azap değildi.

Fakat şaşkınlığı pek uzun sürmedi. Onların düşmanlıklarından kurtulmak çaresini birkaç ay sonra buldu. Onların tarzını benimsemiş gibi görünmek için onları taklide başladı. Onlar gibi yemeye, onlar gibi konuşmaya başladı, kavga ettiği zaman küfretmeyi, taş atmayı öğrendi. Burnunu eliyle silip yere tükürmeyi onlar kadar beceriyordu. Bütün bunları beğenerek yapmıyordu. Bunları yaptığı nisbette bu tarzda hareketleri nakabil-i tahammül buluyordu.”(Derviş, 1997: 101)

Kendisine ait kültürle okula ait kültür arasında bir ikilem yaşayan Nuri, okulda kabul görmek için yaptığı davranışları eve; evde gösterdiği davranışları ise okula taşımaz. İki farklı kültür, iki farklı sosyal tabaka arasında kalan Nuri, özetle iki farklı kimlik arasında kalmıştır. O, uyum sağlayamadığı bu okul kültürünün dışında kalır. Başlangıçta istemli ya da istem dışı bu okul kültürüne uzak durma eğilimi, onun okulda bir ‘öteki’ olmasına neden olur. Kendi öz kültürüyle kabul görmediği okulunda o bir yabancısıdır artık. Ancak bu yaban olma hali uzun sürmez, bu ötelenmeye kendince bir çözüm yolu bulur ve “dışlanmamak” adına kendi gerçekliğini ötekilerden gizleyerek *yapay benlikler* geliştirir. Yaratılan bu benlikler sayesinde yaşama tutunmaya çalışan Nuri, tehlikeli bir oyun oynar, “zira oyun, bir başkası olmanın en basit yoludur” (Şahin, 2013: 2317). Yeni değer yargılarının yarattığı çatışma karşısında mücadele edecek cesareti kendinde bulamayan Nuri, “-miş gibi” davranarak “birbirine tıpatıp benzeyen”(Derviş, 1997: 101) çocuklardan biri gibi olmaya çalışır. Bu durumdan şikâyetçi olmayan Nuri, nihayetinde kendilik değerlerini yitirir. Heidegger için yabancılaşma bir kendilik problemidir ve Heidegger “insanın kendisinden kaçıp yalnızlık tepelerinden çoğunluğun arasına dalarsa, bu düşüşte huzursuzluğa ve bunalıma doğru bir iniş görmememizi söyler. Aksine, (...) basitçe çoğunluktan biri olarak varolmak, ‘sanki her şey olabileceğinin en iyisiymiş gibi insanı derinden yatıştıran bir etki yaratır.’ Bu yatışma cazip olmasına caziptir ama, çok yüksek bir bedel ödemededen insanın bunu elde etmesi olanaksızdır. Bedel olarak kendi olmaya son vermek, kendi benliğinden uzaklaşmak zorundadır.” (Pappenheim, 2002: 22). Dolayısıyla Heidegger’in yabancılaşma problemine uygunluk gösteren Nuri, var olma mücadelesinde kendi benliğini kaybeder.

İnsan, bilişsel ve duyuşsal düzene ait bütün varoluşsal değerler, eylemler ve istemlerle “kendini”ni dünya üzerinde konumlandırır. Bu konumlanma fiziksel/mekânsal bir yer edinme çabası değil, “öteki” ile “ben” arasında bir özfarkındalık sınırını belirleme çabasıdır. Bu sınırı reddederek herkesleşen Nuri, tepkisiz bir insan haline dönüşürken kendini şöyleştirir.

“Etrafındaki insanların arzularıyla tezat teşkil edecek hiçbir arzu izhar etmemiştir. Her meselede herkesle mutabıktı. Onun yüksek sesle konuştuğu, ciddi şekilde bir şeye itiraz ettiği, fikirlerini müdafaa için münakaşa ettiği hiç görülmemiştir.”(Derviş, 1997: 102)

Bir insanın hayatı boyunca herkesle mutabık olması imkânsızdır; ancak Nuri'nin herkesin duygu ve düşüncelerine katılması onun kimlik yitimine uğradığını gösterir. Hayatına “kendini”ni katmadan yaşamaya çalışan Nuri, “neme lazımçı” bir anlayışın etkisiyle bu uysal, mutabık haliyle öncelikle kendini kandırır. Düşünmekten, eylemleri gerçekleştirmekten kaçarak yitirilmiş, tahrir edilmiş bir varlık alanı yaratır. Gerek insanların gerekse kendisinin eleştirisinden, mantıklı açıklamalarından uzak duran Nuri, bir bilinç körlüğü yaşar. Artık o, boş bir zihinle sadece biyolojik

olarak yaşayan biridir. Hatta hiçbir duyguyu, hiçbir davranışı bilinç düzeyinde yapmamış olması sebebiyle ruhsal atalet durumuna geçerek hayatını tamamen şeyleşmiş bir hayata dönüştürür.

“Yalnız başkaları karşısında değil kendi karşısında gizleniyordu. Hoşuna gitmeyen, çirkin hareketlerinden duyduğu ezayı hiçbir zaman kendi kendine itiraf etmemişti. Kendi kendine karşı kalbinde istem hatta kavgalarını, dargınlık ve hatta düşmanlıklarını bir kere bile suurunun ön planına getirmek istememişti.”(Derviş, 1997: 102)

Yazarın Nuri'nin karakterine dair verdiği bilgilere bakıldığında, aslında Nuri'nin bu suskunluğunun, her şeyi kabul eden yumuşak başlılığının altında bir egoizm olduğu görülür. Çünkü egoizm, “insan yalnızca kendi kişisel çıkarını dikkate alan bir varlık olmalıdır” (Cevizci, 2010: 472) der. Bu yüzden Nuri'nin rahatına, sükûnetine düşkün biri olması onun egoizme yöneldiğini gösterir. Mücadelenin doğuracağı sorumluluk, onu her zaman korkuttuğu için gerçekte etrafındaki insanların fikirlerine katılmamasına rağmen onlarla aynı fikirdeymiş gibi görünür. Böylelikle Nuri kendini, bilincini susturmayı tercih ederek samimi olmayan bir hayat var eder. Bu hayatta kendini kendine açmaktan aciz, tamamen örtük bir kişiliğe dönüşerek kendini terk eder.

‘Aksaray’dan Bir Perihan’ adlı romanın ötekileşen diğer yüzü Perihan’dır. Perihan, modası geçmiş, esnaflar semti olarak betimlenen Aksaray’da yaşamaktadır. Kendince, burada oturmak küçüklük sayılır ve aynı zamanda burası bir utanç kaynağıdır. Nitekim “ev/yuva, sıcak değerlerin içinde saklandığı, kutsal mekânlardır.” (Şahin, 2010: 153) Dolayısıyla romanda kişinin kendini ve değerlerini farklılaştırarak yaşadığı yabancılaşma, mekân olgusuyla ortaya çıkar. Nitekim sınırlı ya da geniş bir bakış açısına sahip olmak, evreni bulunduğu yerden algılamak, bireyin evrene olumlu/olumsuz mesaj gönderme düzeneğini oluşturur. Bu sebeple Perihan’ın yaşamak istediği mekân, içinden çıkıp geldiği mekânın beslediği algıyla şekillenir. O, yaşamında eksikliğini hissettiği bütün maddi değerlerin ulaşmak istediği mekânda var olacağına inanır. Dolayısıyla modern yaşamayı sadece maddi olarak takip etme gereği duyan Perihan, kendini mahalledeki ev gibi hiçbir zaman yenileyemez. Çünkü bireyin bilme, düşünme ve yaşama biçimine şekil veren mekân olgusu, birey-mekân arasında gizil bağların kurulmasını ve bu bağların uygun zaman ve şartlarda açığa çıkarılmasını sağlar. Dolayısıyla dünyanın deneyimlendiği ilk mikro evren olan mekân ile insanın “kimlikleri arasında sıkı sıkıya bir bağ vardır; çünkü onlar bu mekândan dünyaya bakar ve etraflarında olup biten her şeye mekândaki donanımları nispetinde anlam vermeye çalışırlar.” (Tüzer, 2007:225) Değer ve anlamların mekâna sinmesi, bireyin kişiliğini tümleyen ve yönlendiren mekân, insanın evren ve ötekilerle olan süreğen bağlantısını yönlendirir. Mekândan dünyaya açılan tek boyutlu, kısır bir döngünün netlikle görüldüğü ‘Aksaray’dan Bir Perihan’ romanında Perihan’ın etrafındaki insanlara karşı içten içe geliştirdiği kıskançlık, çatışma içgüdüleri, fiziksel boyutta diğerlerinin yanında çürüten mekânın kendi içinde ezik insanlar yetiştirmesi ile doğrudan ilintilidir.

“Doğduğu ev! Bu evin bulunduğu mahalle, çehre değiştiriyor, fakat bu ev eski kara cephesiyle onların arasında dikilip duruyordu. Mahalle modernleşmişti. Küçük fakat zarif evler, betondan yapılmış geniş pencere, içleri modern konforlu binalar, yangın yerinde bir, bir yükseliyorlardı. (...) yalnız Perihan’ın doğduğu ev, onların mahdut gelirli olduklarının ve mahallenin en mütevazı bir ailesi bulduklarının bir timsali olarak, eski ve siyah cephesiyle ortada duruyordu.” (Derviş, 1997: 44)

Sosyo-ekonomik bir göstergeyle ele alınan Aksaray’daki mekân(ev), karakter tarafından onanmayan yutucu bir mekândır. Nitekim yutucu mekân, “romanda kahramanın büyümesini, gelişmesini engelleyen kahramanın düşünsel ve ruhsal olarak yutulup kaybolmasına neden olan mekândır.” (Şahin, 2007: 193) Mevcut durumunu, aşağılık kompleksiyle yükseltilere çekmeye çalışan Perihan, kendini yükseltecek olan tek değer para olduğunu düşünür. Kendince para, imrenerek baktığı kitleler karşısında kendini var edecektir. Bu yüzden onun için en büyük şeref zenginliktir ve buna sahip olan herkes de Perihan’ın kıskançlık duygularının açığa çıkmasına sebep olan bir tetikleyicidir. Onun hem bu hasetlik duygusundan hem de onamadığı bu mekândan kurtulmasını sağlayacak tek çare ise yüksek apartmanlarda yaşamaktır. Ancak binaların fiziksel

yüksekliğine erişmek isterken değerlerin yitimiyle çözülmüş bir insana dönüşen Perihan, yaşadığı evin/mekânın verilerini kabul etmeyerek kendini yalıtık bir nesne haline dönüştürür.

Perihan için en büyük şans, karşısına bir paşa torununun, Nuri'nin, çıkması ve onunla evlenmesidir. Bu açıdan Nuri, onun arzu ve hırslarına giden bir yoldur. Perihan, kendi halinde, sıradan yaşamını devam ettirirken bu evlilikle birlikte bir itibar kazanır. Bu itibarın sebebi, yeni yeni dahil olduğu muhittir. Eski sıradanlığın belirlediği kimliğin üzerine bu yeni muhit başka bir kimlik ekler. Öyle ki “bireysel yabancılaşma sonucunda kendini başka bir kimliğe dönüştüren kişi/ler, kendilik değerlerinin dışına çıkar. Parçalanmış bir benlik algısıyla kurulmaya çalışılan yeni değerler dünyası, her zaman önceki kabullerle çatışmaya neden olur.” (Şahin, 2014:105). Bir kimlik çatışması yaşayan Perihan, bu yeni muhitin ödünç verdiği kimliğin eğreti olduğunu her davranışıyla belli eder.

“...menşeyini yalanla saklayabileceğini zannediyordu. Halbuki lisansı, kullandığı kelimeler, ifade ettiği düşünceler, oturuşu, kalkışı, giyinişi, her şeyi onun nereye mensup olduğunu açıkça gösteriyordu...”(Derviş, 1997: 40)

Kocasının kariyerinden, toplum içinde ulaşmayı hayal ettiği statüden ayrı düşmemek için kendisine sözde ayrıcalık kazandıracak olan eylem ve nesnelere fetişleştiren Perihan, amacına yaklaştıkça hem kendini hem de zaten itiraz etme cesareti olmayan Nuri'yi, olması gerek'ten uzaklaştırır. Sosyal statü olarak bir memur olan Nuri, Perihan'ın yönlendirmeleriyle yolsuzluk ve kaçakçılık yapmaya başlar. Aylarca çalıştığında kazanacağı parayı birkaç saat içinde kazanır. Paraya giden her yolu mübah gören Perihan, paraya kavuşmak için önüne çıkacak her türlü engelle savaşmaya hazır bir vaziyettedir. Bu sebeple Perihan'ın yönlendirmeleriyle hayatında ilk defa yolsuzluk yapan Nuri'nin duyduğu vicdan azabı, Perihan'ı hiç de ilgilendirmez.

“Ahlaki, gayri ahlaki.... Ne gülünç bir insansın sen? Etrafında ahlaki bir şey gördüğün var mı? Hayatını daha kolaylaştırmak için herkes ne yapabilirse yapıyor... Namuskârane yaşayarak yirmi bin lira kazanabileceğimi ümit etmiyorum.”(Derviş, 1997: 26)

Nuri, Perihan'ın sınıf atlama konusunda onun hırslarını, arzularını gerçeğe dönüştüren potansiyel bir kukladır. Bu oyunu itiraz etmeden benimseyen Nuri, kendi hayatının denetimini Perihan'a bırakmakta gecikmez. Karısının istemleri doğrultusunda seçimsiz kalan Nuri, böylece varoluşunu bir başka kişinin tekeline bırakarak kendini eksik bir varlığa dönüştürür. Kocasını bütünüyle egemenliği altına alan Perihan ise yeniden yarattığı bu yeni Nuri'den oldukça memnundur. Çünkü Nuri, kendi özbenliğinden uzaklaştıkça karısına göre başarılar(para) elde etmektedir. Nuri bu duruma alıştıktan sonra bir uyuşukluk evresine girer ki bu uyuşukluk karısının yönlendirmeleri için uygun bir kişilik yaratır. Bu durumda Perihan, Nuri'nin “otantik varlığını sınırladığı ve onu ‘benzeri kılarak’ yok etmeye çalıştığı andan itibaren bir tehdit(e)” (Korkmaz, 2004:19) dönüştür.

“... bu erkeği, şimdi kendi bir malı imiş gibi kabul ve telakki ediyordu. Nuri, şimdi onun için, iplerini çektiği bir kukla, işlettiği bir otomattı.” (Derviş, 1997: 104)

Perihan için zenginlik ve bu zenginliğin göstergelerinden olan metalar/makineler insan olmanın, statü belirlemenin gereklerindedir. Bu yüzden karşı konulmaz bir akışla kapıldığı bu meta düşkünlüğü Perihan'ı tamamen fetheder ve içine hapseder. Yaşamına birer birer dahil ettiği “nesnelere metalaştırarak modern tabular yarat(an)” (Şahin, 2007:388) Perihan, yaşamı meta ile algılayıp değerlendirirken yaşamını da metalaştırdığının farkında değildir. Bütün insanî, evrensel ve kültürel değerlerden kendini soyutlayarak modernleşme yanlısı algılayan Perihan, kendi algısıyla çizdiği yaşamında metalarıyla yer edinmeye çalışır.

“ Başlangıçta ilk arzusu bir dikiş makinesine sahip olmaktı, sonra radyo istemiş, sonra isteği elektrikli süpürge olmuştu. Ondan da yükselmiş, Nuri'ye bir buzdolabı, bir elektrikli çamaşır makinesi velhasıl bu tarzda şeyler aldırılmıştı.

O bütün bunları faideli ve lüzumlu birer eşya oldukları için değil, hali vakti yerinde kimseler olduklarını başkalarına gösteren işaretler telakki ettiği için istemişti. Onlara sahip olmaktan gurur duyuyordu.” (Derviş, 1997: 121)

Marx’a göre “sahip olma güdüsü ne kadar azaltılırsa kişi kendini o kadar çok gerçekleştirebilmektedir. Kendi hayatını yaşamakla dışsallaşmış hayatı yaşamak birbirleriyle ters orantılıdır; biri çoğalırken diğeri azalmaktadır. Dışsallaşmış yaşamın büyümesiyle insanın yabancılaşmış varlığı da büyümüş olmaktadır.” (Kürüm, 2011: 32). Dolayısıyla başlangıçta bir gereksinim iken daha sonraları bir üstünlük, bir ayrıcalık kazanma aracına dönüşen bu nesnelere hiçbir kendi anlamında değildir. Onlar Perihan’ın zenginliğinin bir göstergesidir. Perihan bu nesnelere dayanarak onları olduğundan farklı kabul eder ve onlara farklı anlamlar yükler. Bu anlamlar, nesnelere kullanım değerleri ile ilintili değildir; çünkü bu metalaşan nesnelere, insanların yaşamına şekil vererek bir güce dönüşen, aynı zamanda insanı kuşatarak insanın dünyayla arasına bir set çeken, kişilerle ve nesnelere doğrudan ilişki kurmasını olanaksız hale getiren tehdit unsurlarıdır (Pappenheim, 2002: 77). Dolayısıyla nesnelere dönüşen dünyasında kendini şeyleştirilen Perihan için yaşama doğrulan her eylem, bilinçte var olan her düşünce, getirdiği kazanç, sağladığı imkânlarla anlamlıdır. Kendi kişiliği doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı Nuri’ye de kendi düşüncelerini dikte eder, tıpkı kendisi gibi Nuri’yi de herkesleşmeye davet eder. Durum böyle olunca insan pragmatist bir ilke eşliğinde kendini sömürü ağına teslim etmektedir.

“Gönlünün ilcaatine göre hareket etmek sana kaç para kazandırır? İctihata sahibi olmak ona göre yaşamak ve yaşatmak istemek sana kaç para kazandırır? Bırak fikirlerini herkes gibi yap... Mücadele sana kaç para kazandırır? Aleme uymak lazım, kazanç orada!” (Derviş, 1997: 55)

Nuri, iyi ve saygın bir aileye ve işe sahipken Perihan ile evlenmesinin ardından, dayatılan önyargı/yönlendirmelerle karakterinde çözümler yaşar ve bunu aynı zamanda işine de yansıtır. Yaşadığı bu düşüşün farkında olan Nuri için ecdadı, ailesi sadece idealize ettiği sembolik bir değer olmaktan öteye gidemez. Babasının kimliğinde var olan geçmiş, deneyimleri gün yüzüne çıkarmada, bugünü şekillendirmede bireye rehberlik etme özelliğinden mahrum bırakılarak üstü örtülen kör bir kuyu/bilinç haline getirilir. Dolayısıyla geçmişin barındırdığı bütün oluşumların bu denli yok sayılması geçmişsiz/temelsiz bireyi yanlış yapmaya yönlendirir. Bunun sonucu olarak da Nuri, geçmişini, babasının kendisine aşladığı değerleri muhafaza etmek yerine, yetişme tarzı bakımından kendisiyle aynı olmayan insanlarla bir arada olmayı tercih ederek karakterinde onarılamayacak yaralar açar. Böylece özdisiplinini içselleştiremediği yaşantısında sessiz kalarak pasifize ettiği kendiliğini tamamen öter. Perihan ile Nuri’nin kişilik karşılaştırmasını yapan yazar, değerlerin tıpkı Nuri’nin ailesi gibi zamana yenik düştüğünü, insanı tümleyen bütün değerlerin artık zamanının geçtiğini ve modernitenin tek dayatması olan paranın hâkim güç olarak kendini gösterdiğini imler.

“Perihan paraya, servete haris olanlardandı. Yükselişlerini toprak ve binalar alarak takviye etmek isteyenlerden, rahat ve ferahlarını koruyacak en büyük kalenin, betondan yapılmış bu binalar olduğunu zannedenler, buna iman edenlerdendi. Onlar için bu refah ebedi zannettikleri bir saltanattı. Nuri’nin bu dakikada Perihan’dan daha başka olmasının bir sebebi daha vardı, o şimdi yok olmuş bir dünyanın çocuğu idi.” (Derviş, 1997: 157)

Bu egemen güç karşısında geçmişine, değerlerine ters düşen bir yönelimi kabul eden Nuri, yaşamı(edimi) ile özü(düşüncesi) arasındaki zıtlıktan kaynaklanan bir iç çatışma yaşadığının farkındadır ve bu çatışma ona huzursuz bir evren sunar. Bu huzursuzluk karşısında ise Nuri kendilik değerleri yitirilmiş ‘ben’siz bir yabana dönüşür. Nuri’ye giydirilen bu yaban kimlik, yüceltilen metanın önünde, özüne dönmeyi gerçekleştiremeyen insanın değersiz/normsuz bırakılarak metaya nasıl dönüştüğünü anlatır.

Para ekonomik bir meta iken insanın ona kattığı anlam sebebiyle egemen bir güce/değere çevrilir. Bu egemen gücün karşısında insan iradesini kaybederek şeyleşir ve bu şeyleşme süreci de

“başlangıçtaki tamlığın ya da bütünlüğün kaybedildiğine işaret eder.” (Bewes, 2008: 24-25). Ahlakî değerlerin, vicdan yasalarının susturularak gerçeklikten saptırılması, yabancılaşmayı ve kendinden uzaklaşmayı derinleştirir. Roman boyunca paraya olan düşkünlüğü ile ön plana çıkan Perihan, kendiliğini kaybettiği gibi çocuklarının da bu şekilde yetişmesini ister. Bu yüzden onlara bırakacağı en değerli şey, sadece para ile çevrelenen zengin istikbaldir. Onun zenginlik anlayışı ise kendilerine ait olan bir arsa üzerinde yükselen bir binaya sahip olmak ve bunu çocuklarına bırakmaktır. Perihan’ın istekleri karşısında kendini ve duygularını sürükleyen Nuri ise bu sürgünde, çocuklarına bırakacağı şeyin bir beton yığını olmasını istemez. Uğruna şereften, kıymetli ve mukaddes zannettiği varlıklardan ve değerlerden vazgeçilen bu arsa karşısında Nuri, katlarca yükselecek olan binanın yüksekliğini düşündükçe neler kaybettiğini fark ederek daha da küçülür. “Yaşadıkları bozulmuşluğun bilincinde ol(up) (da) yaşamak adına, bu kaosu sürdürmek zorunda kal(an)” (Deveci, 2012:465) Nuri, bir iç hesaplaşma yoluna giderek insanı var eden en önemli unsurun değerler sistemi olduğunu idrak eder ve çocuklarının da kendisi gibi yabancılaşmasını istemez. Ancak onları ayakta tutacak tek şeyin kendilik bilinci olduğunun farkına varsa da onlara bırakacağı bir değer tutanağı yoktur. Çünkü Nuri, olumsuz değişimler yaşayarak zamanın karşısında değerlerini gömmüştür.

“...bu zenginlik, şu temelleri kazılmaya başlanmış evde hattâ, en muazzam bir sarayda ifadesini bulamazdı. O çocuklarına en imhasına imkân olmayan bir zenginliği miras bırakmak istiyordu. Zamanın imha edemeyeceği yok edemeyeceği nesilden nesile intikal edebilecek bir zenginliği... Şimdi bu gün kendisinin olan, yarın evlatlarına intikal edecek bulunan şu arsaya bakarken, bu bambaşka zenginliğin ne olabileceğini düşünüyor ve bu başka zenginliği kendisinin anne ve babasından tevarüs etmiş olduğu halde, heba etmiş bulunduğunu utançla hissediyordu. Annesiyle babası, ona ne toprak, ne ev, ne de şahsi bir mülk bırakmışlardı amma Nuri bunun kıymetini takdir edememiş onu, bir gün evlatlarına miras bırakabilmek için muhafaza edememişti.”(Derviş, 1997: 158)

İnsanın kendine ve değerlerine yabancılaşması, değişen/dönüşen toplumsal ve ekonomik ihtiyaçların boyut değiştirmesi, yaşam algısının farklılaşmasına neden olur. Kendine yabancılaşmanın görüldüğü bu romanda çatışkı düzlemine yönlendiren simge değer para, her ne kadar statüye göre belirlenen toplumsal bir sistem oluşturmaya da toplumun maddi imkânlar çerçevesinde en alt basamaktan en üst basamağa doğru çıkmasında çıkar hedefli bir algının varlığını yaratır. İnsanı daha iyi bir yaşam standardına kavuşturma, bir üst basamaktakiyle fırsat eşitliği sağlama gibi sosyal saygınlık ve ekonomik ayrıcalık ile bir yer edinme çabası, bu metanın anlam ve değer kazanarak fetiş bir unsur haline gelmesini kaçınılmaz kılar. Dolayısıyla bu meta fetişizmin belirlediği insanlararası ilişkiler, genellikle çıkar merkezli bir ilişkiye dönüşür ki bu da paranın dışındaki değerleri anlamsız kılar.

SONUÇ

Romanda hem bireyin kendi var ettiği bir nesne karşısındaki konumlanışı hem de bireyin ait olmadığı toplumda tutunmak için boşaltılmış kimliklere sahip olmasının yarattığı tahribat anlatılmaktadır. Kazanma hırsıyla ekonomik alanda başarıyı elde eden karakterler, toplumsal ve bireysel değerlerin yitimi doğrultusunda kaybedilmiş benliklerle donatılmışlardır. Bu açıdan bakıldığında zıt kutupları olan doğrusal bir eksen üzerinde duran karakter, ekonomik ferahlığa kavuştukça özdisiplinini kaybeder ve olumsuz benimsenir. Öncelikli hedef yaşamı sürdürebilmek için metayı araç kılmakken, hedefin değişmesiyle meta, amaç seviyesine yükseltilir. Nitekim yaşam standardını yükseltme tamamen insancıl bir yaklaşımken, bu yükselişte kaybedilen değerler, özellikle de kendilik değerlerinin yitime uğraması, insana gizli bir çaresizlik yaşatır. Ancak buna rağmen metanın cazip gelmesi, kişinin çaresizliğini bastırarak değerlerini yoksayması, metanın emri altında yaşayan bireyin giydirilmiş kimliklere döndüğünü imler.

Suat Derviş’e göre bireyin düşünsel ve eylemsel açıdan kendilik değerlerine sırt çevirmesi, onları görmezden gelmesi bireyi özüne yabancılaştırır. Anlatıda kavramsal değerler üzerinden verilen bu çatışma düzlemi, bireyin ve toplumun varoluş reflekslerini tahrip eder. Bu yok edici güç,

gelecek nesilleri şekillendirecek olan kurucu ve birleştirici unsur olarak bilinen kültürel ve geleneksel değerleri ortadan kaldırır. Bu bağlamda Derviş, 'Aksaray'dan Bir Perihan' adlı romanında eyleme yansıyan düşünsel ötekiliğin bireysel ve toplumsal yıkıcılığını gözler önüne serer.

KAYNAKÇA

- BEWES, Timothy, (2008), Şeyleşme, (Çev., Deniz Soysal), Metis Yay., İstanbul.
- CEVİZCİ, Ahmet, (2010), Felsefe Tarihi, Say Yay., İstanbul.
- DERVİŞ, Suat, (1997), Aksaray'dan Bir Perihan, Oğlak Yay., İstanbul.
- DEVECİ, Mutlu, (2012), Varoluş ve Bireyleşme Açısından Ferit Edgü Anlatılarında Yapı ve İzlek, Akçağ Yay., Ankara,
- KORKMAZ, Ramazan, (2004), Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri, Türksöy Yay., Ankara.
- KÜRÜM, Zişan, (2011), Marksist Kavram Olarak Yabancılaşma ve Özgürlük Sorunsalı,(Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- PAPPENHEIM, Fritz, (2002), Modern İnsanın Yabancılaşması, (Çev. Salih Ak), Phoenix Yay., Ankara.
- SEZEN, Yümni, (2002), Çağdaşlaşma Yabancılaşma ve Kimlik, Rağbet Yay., İstanbul.
- ŞAHİN, Veysel, (2007), "*Tahsin Yücel'in "Kumru İle Kumru" Romanında Metanın Tabulaşması*", **Journal of New World Sciences Academy**. S.4, (386-397).
- ŞAHİN, Veysel, (2007), "*Roman Tekniği Bakımından Yaban*" **e-Journal of New World Sciences Academy**, Wolume:2, Number:3 (179-196).
- ŞAHİN, Veysel, (2010), "*Peyami Safa'nın "Fatih-Harbiye" Adlı Romanında Simgesel Değerler*", **bilig**, S. 55, s.147-164, Güz.
- ŞAHİN, Veysel, (2013), "*Oğuz Atay'ın Romanlarında Toplumsal Yabancılaşma*", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish orTurkic** Volume 8/9, p. (2313-2322).
- ŞAHİN, Veysel, (2014), Bilge Kadının Aynadaki Yüzü, Halide Edip Adivar'ın Romanlarında Yapı ve İzlek, Akçağ Yay., Ankara.
- TÜZER, İbrahim, (2007), "*Kimliklerin Çatıştığı Mekân: "Kiralık Konak" ve Evini/Evrenini Arayan Nesiller*", **bilig**, sayı 41,(225-239).

TÜRK EDEBİYATINDA BAHÂRİSTÂN*

Bahâristân Turkish Culture and Literature

İbrahim Halil TUĞLUK**

ÖZET

Mollâ Câmî'nin 1487 yılında telif ettiği Bahâristân; Mukaddime, sekiz bölüm ve Hâtîme'den oluşan Farsça ahlâkî ve eğitici bir eserdir. Câmî, oğlu için kaleme aldığı Bahâristân'ı Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir. Eserde, dünya hayatı için gerekli olan bilgi ve öğütler yer almaktadır. Câmî, Bahâristân'ı Sa'dî-i Şîrâzî'nin Gülistân'ını örnek alarak kaleme almıştır.

Osmanlı sahasında büyük ilgi gören Bahâristân medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, eserin çeviri ve şerhleri yapılmıştır. Çok sayıda yazması bulunan Bahâristân'ın özel lügatleri yapılmış ve aynı zamanda esere Nergisî tarafından Nihâlistân adında bir nazire de yazılmıştır.

Bu çalışmada Bahâristân'ın kütüphanelerimizde mevcut seçmeleri, şerhleri, lügatleri ile Bahâristân'a yazılan nazire ve eserin kültür tarihimizdeki yeri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mollâ Câmî, Bahâristân, seçmeler, şerh, çevri, lügat, nazire, kültür tarihi.

ABSTRACT

Bahâristân that Mollâ Câmî wrote in 1487 is a moral and educational work in Persian and consists of introduction, eight section and epilog. Câmî dedicated Bahâristân that he wrote for his son to Hüseyin Baykara. Advices and information necessary for world life exist in this work. Câmî wrote Bahâristân respect to sample of Sa'dî-i Şîrâzî's Gülistân.

Bahâristân that takes a great interest in Ottoman field has been read in medresas as lecture book, translations and explanations of the work has been done. Special wordbooks of Bahâristân that has a lot of manuscript have been done and a nazira called Nihâlistan has been written by Nergisî also.

In this study, it will be emphasised on the available selections, explanations, wordbooks and naziras of Bahâristân in our libraries and its position in our cultural history.

Key Words: Mollâ Câmî, Bahâristân, selections, explanations, wordbook, nazira.

GİRİŞ

Türk-İran münasebetleri; dinî, siyasî, coğrafî, ekonomik vb. etkenlerle şekillenen, kültürel ve edebî uzun bir geçmişe sahiptir. İran'da hüküm süren hanedanların çoğunun Türk olması, Fars edebiyatının önemli şahsiyetlerinin (Ferrûh-ı Sistânî, Menûçihri, Mu'izzî, Hâkânî, Emîr Hüsrev, Sâ'ib-i Tebrîzî, Nizâmî vb.) Türk kökenli olması Fars edebiyatında Türk kültürünün izlerini bırakmış, bu izler Fars klasik edebiyatının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Anadolu sahasında Farsça eser kaleme alan birçok şair de vardır.¹ Bu karşılıklı ilişkinin etkisi, kapsamı, doğrudan veya dolaylı tesirleri, sınırları incelenmeye muhtaç olmakla birlikte Fars sahasında bir Türk edebiyatı, Anadolu sahasında da Türkçenin ifade biçimine bürünmüş bir Fars edebiyatını netice vermiştir. Türk-Fars dairesi edebî ilişkileri bu çerçeveye sınırlı kalmamış, Farsçadan Türkçeye, Türkçeden Farsçaya manzum veya mensur eserler tercüme edilmiştir. Feridüddîn Attâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Sa'dî-i Şîrâzî, Mollâ Câmî ve daha birçok şahsiyete ait eserlerinin tercümeleri yapılmış, tercüme edilen eserler bazen te'lîfe varacak kadar yeniden yorumlanmış,

* Bu çalışma 15-17 Mayıs 2012 'de İstanbul'da düzenlenen I. Uluslararası Türk-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu'nda sunulan "Türk Kültür ve Edebiyatı'nda Bahâristân" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

**Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, itugluk@adiyaman.edu.tr

¹ Anadolu sahasında Farsça şiiir kaleme alan şairler için bkz. Riyahi, Muhammed Emin, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul 1995.

eserin tümünün ya da bir bölümünün-dibâce şerhleri- yapılmış, bu eserlerin seçmeleri hazırlanmış, aynı zamanda eserlerin lügatleri de yapılmıştır.²

Bu çalışmada, Anadolu sahası üzerinde önemli etkileri görülen 15. yüzyılın önemli simalarından Mollâ Câmî'nin *Bahâristân* adlı eserinin Türk kültür ve edebiyatındaki yansımaları üzerinde durulacaktır.

I. Mollâ Câmî'nin Hayatı ve Eserleri

İran'ın ve bütün İslam dünyasının tanınmış şahsiyetlerinden Mollâ Câmî, Câm kasabasının Hurdeird köyünde 23 Şaban 817/1414-1415'te doğmuştur. Babası Ahmet bin Muhammedü'd-Deştî'dir. Câmî, küçük yaşlarından itibaren önce babasından, sonra da dönemin önemli hocalarından ders almış, Nakşibendiye tarikatından Kaşgarlı Şeyh Sâdettin'e intisap etmiştir. Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin himayelerini görmüş olan Mollâ Câmî, her biri İslam dünyasında olduğu gibi Türk sahasında da etkili olan birçok eser kaleme almıştır. Câmî, 898/1492-1493'te 81 yaşında vefat etmiştir (Hikmet, 1996: 101-126; Macit, 1991: 519).

Anadolu sahası şairlerinden bazılarıyla birlikte eğitim de almış olan Mollâ Câmî, Nakşibendi tarikatının Anadolu'da dolaylı olarak yayılması, eserleri, ilmî kişiliği ve Herat ekolü vasıtasıyla Osmanlı sahası üzerinde etkili olmuştur. (Macit, 1991: 520-522)

II. Bahâristân

Bahâristân, Câmî'nin kaleme aldığı önemli eserlerdendir. Ahlâkî ve edebî bir eser olan *Bahâristân*'ı Câmî, oğlu Ziyâeddin Yusuf'un Arap dili ve edebiyatını öğrenmeğe başladığı dönemde kaleme almıştır. Câmî, bunu *Bahâristân*'da şu şekilde dile getirmiştir: "...şimdi bu *Bahâristân*'ın yazılmasındaki sebebi anlatmak sırası gelmiştir. Bu gönül okşayıcı bahar çağlarında sevgili oğlum Ziyâeddin Yusuf (Allah kederlerden saklasın) Arap dilini ve edebiyat bilgilerini öğrenmeğe çalışıyordu. Yeni yetişmekte olan çocuklara ve zahmet görmemiş olan yavrulara, alışkın olmadıkları şeylerle zihinlerine uygun gelmeyen yabancı terimleri öğretmenin, onlara ağır bir yük olmakla beraber gönüllerine korku vereceği pek açık bir hakikattir. Çocuğun gönlünü ferahlandırmak ve hatırını hoş tutmak için ara sıra ünlü şeyh ve büyük üstat Şîrâzlı Muslihuddin Sa'dî'nin mübarek nefeslerinden olan *Gülistân* kitabından birkaç satır okuduk. ... O sırada hatırıma geldi ki Sa'dî'nin mutlu nefeslerine, güzel şiirlerine benzer birkaç yaprak da teberrüken aynı üslûp üzere ben yazayım. İşte hâlihazırda bir destân ve gaiplere bir armağan olmak için şu birkaç parça bu suretle tertip edildi. Bu yazılar sona erince bu eser de tamamlandı." (Gençosman, 1990: 4-5)

Câmî'nin 892/1478'de Sa'dî'nin *Gülistân* adlı eserini örnek alarak yazdığı ve Sultan Hüseyin Baykara'ya ithaf ettiği *Bahâristân* tertip ve üslûp bakımından *Gülistân*'a benzese de muhteva açısından *Gülistân*'dan farklılıklar gösterir. *Ravzatü'l-ahyâr* ve *Tuhfetü'l-ibrâr* adıyla da anılan *Bahâristân*, yine *Gülistân* gibi nesir-nazım karışık bir eserdir. Eser bir mukaddime, sekiz bölüm (ravza) ve bir hatimeden meydana gelir. Her bölümün başında konu tarif edildikten sonra bölümün özelliğine göre bu konular "hikâyet", "hikmet" veya "mutâyebe" alt başlıkları şeklinde işlenir. (Okumuş, 1991: 470-471) *Bahâristân* şu bölümlerden oluşur:

1. Büyük sofilerden bazılarının ait hikâyeler,
2. Filozoflardan derlenmiş sözler,
3. Sultanlarda adalet,
4. Cömertlik ve kerem,
5. Aşk ahvâli,
6. Aşk ve latifeler,
7. Şairlerin ahvâli
8. Hayvanlar dilinden nakledilen hikâye ve fıkralar.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Kartal, "Türk-Fars Edebi İlişkileri", *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010, s. 13-117.

III. Türk Edebiyatında Bahâristân

Bahâristân, Doğu kültürünün klâsikleri arasında yerini almış bir eserdir. Doğu ve Batı dillerinde birçok çalışmaya konu olan *Bahâristân* ile ilgili Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet döneminde eserler kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar; eserin tamamının veya bir kısmının asıl metne sadık kalınarak veya adapte edilerek tercümesi, eserin tamamının ya da bir kısmının, özellikle dibâce bölümünün şerhi, eserin tamamı ya da bir kısmının lügatlarının hazırlanması ve müntehatları (seçmeler) vb. şeklindedir.

Bahâristân, Divan şiirinde *Gülistân*, *Bostân*, *Mantıku't-tayr* vb. eserlerde olduğu gibi bir metafor olarak da kullanılmıştır.

A. Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Yapılan Bahâristân Tercümelere

1. Osmanlı Döneminde Yapılan Tercümelere

Bahâristân'ın Osmanlı döneminde tespit edilen üç tercümesi vardır:

a. Tuhfe-i Âsitân Tercüme-i Bahâristân³

Alî el-Mevlevî tarafından kaleme alınan tercümenin Türkiye kütüphanelerinde iki nüshası vardır:

1. Derviş Muhammed Alî el-Mevlevî, Tercüme-i Bahâristân, Müst. Ömer el-Buhârî, Süleymaniye, Nafiz Paşa, 849, 107 vr.

2. Derviş Muhammed Alî El-Mevlevî, Tuhfe-i Âsitân Tercüme-i Bahâristân, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Mustafa Con A, 401/XI.

Alî el-Mevlevî, tercüme-yi şeyhi Ebubekir Efendi'nin isteği üzerine kaleme almıştır. Ebubekir Efendi, Alî el-Mevlevî'den *Bahâristân*'ı Türkçeye tercüme etmesi durumunda faydasının genel olacağını belirtmiştir. Derviş Muhammed Alî el-Mevlevî, eseri kaleme alışı şu şekilde anlatır: “*ammâ ba'd ma'lûm-ı e'izze-i ihvân ve nümûde-i ecille-i hullân olsun ki bu kitâb-ı müstetâbın tercemesine sebeb oldur ki bu 'abd-i nâ-tüvân ve hâk-pây-ı fukarâ-yı Mevleviyân a'nî Dervîş Muhammed 'Alî el-Mevlevî gafere'llâhu zünûbehu ve setere'uyûbehû nice zamân vâdi-i hasretde pûyân ve be-vâdi-i dacetde devân u pây-kûbân olup âhir-i kâr Hazret-i Pîr-i dest-gîrim Mevlânâ ve mevlê'l-ârifîn kaddasa'llâhu bi-sirrihi'l-mübîn dergâhına hezâr iştiyâkla rûy-ı siyâhım sûde ve bir gûşe-i kerâmet-tüşede karâr-dâde olduğumuz âvânede ol pîşvâ-yı erbâb-ı tarikat ve cedd-i bozorg-vâr-ı hakikat Şeyhim Sultânım veliyyü'n-ni' em ve 'aliyyü'l-himem zümre-i meşâyihin ser-bülendi a'nî bihi el-Hâc Es's-seyyid Ebû Bekir Efendi medde'llâhu zilâle re'fetihi alâ mefâriki'l-fukarâi's-sâlikîn hazretlerinin vâlid-i mâcidleri e's-Seyyid Muhammed 'Ârif Efendi tayyibe'llâhu serâhu ve ce'ala mak'ada sıdkihî me'vâhu hazretleri bin yüz elli tokuz târihi saferü'l-hayrın yigirmi birinci günü vedâ'-ı 'âlem-i fânî buyurup ravdatu'l-ervâhi't-tayyibe olan türbe-i mukaddese-i cedd-i emcedlerine âsûde-i civâr-ı rahmet-i Rahmân olduklarında kendiler bi'l-fi'l mesned-ârâ-yı hilâfet-i peder-i bozorg-vârî ve müttekâ-zîb-i meşihat-ı türbe-i hudâvendigârî olup bu bende-i ahkarlarına nazar-ı 'inâyet buyurup tarikatı hîdmetine istihdâm ve sohbet-i pür-bereketleriyle vakt-â-vakt muğtanem olduğumuz esnâda el-kelâm yecürrü'l-kelâm⁴ mağzâsınca yevmen mine'l-eyyâm silsile-i sohbet-i 'ilmiyyeleri Hazret-i Câmî'nin Bahâristân ismiyle müsemma olan te'lîf-i letâyif-elîflerine münce oldukda âyâ ol nüsha-i latîfede olan elfâz u 'ibârât-ı Fârisiyye lisân-ı Türkîye tercüme kılınsa nef'i 'âm ve şîve-i uhrâyla dahî tâm olurdu buyurdıklarında*

Mısra':

Der-tarîkat her çi pîş-i sâlik âyed hayr-ı ost⁵

³ Bu eser, proje kapsamında tarafımızca çalışılmaktadır.

⁴ “Söz sözü açar.” anlamında bir Arap sözü.

⁵ “Tarikatta sâlikin önüne ne gelirse o hayırdır.”

mazmûnınca bu fakîr-i pür-kusûr hezâr ‘acz ü fütûr ile mevsûf iken nefes-i cân-bahşlarına mu’temedem zebân-âverlik idüp

Mısra’:

Ger mecâl-i goft bûdî goftenihâ goftem⁶

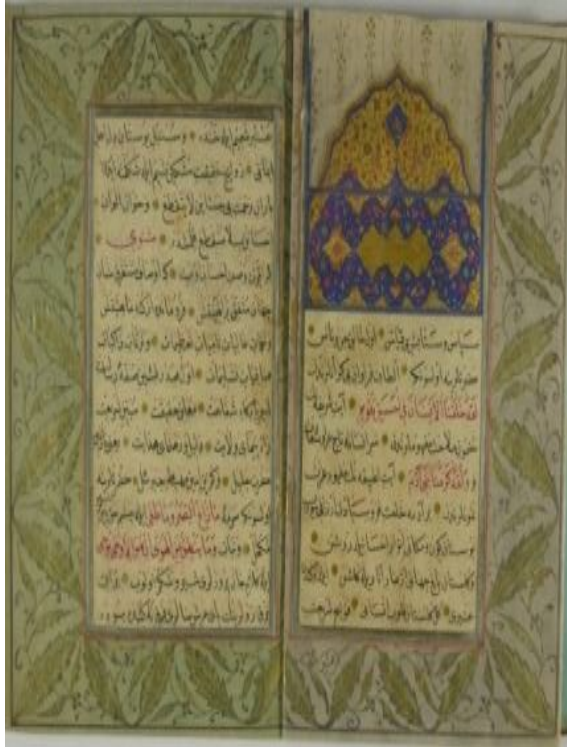
Eger himmet-i bî-hemtânız bu ‘abd-i ‘âcizi intâka masrûf kılunur ise bu emr-i hatîr bi-meşiyeti’llâhi Te‘âlâ husûl-pezîr olur. El-me’mûru ma‘zûrun⁷ diyüp emr-i lâzîmü’l-ittibâ’ları muktazâsınca ma‘a kıllatî’l-bidâ‘a ve ‘illet-i ‘ademü’l-istitâ‘a tevekkülen ‘alâ’llâhi te‘âlâ ve teşebbüsen bi-zevl-i himmet-i Mevlânâ silk-i takrîr ve rişte-i tahrîre bu cevâhir-i zevâhiri tasmît kılup Tuhfe-i Âsitân Tercüme-i Bahâristân demekle tesmiye olundu. Hattâ hâzîrân-ı dostâna dâstân-ı ‘ibret-beyân ve ğâ’ibân-ı ihvâna yâdgâr u armağan olup behre-mend-i ikrâmât ed’iyye-i hayriyyeleri kılalar bi-mennihi ve keremihi subhânehu ve Te‘âlâ Allâhümme es’elüke’l-ismete ‘an zelevî’i-halel. İmdi işbu kitâb-ı ra‘nâ bihiştâsâ heşt ravza olmak üzere tertîb ü tedvîn ve her ravzası şükûfe-zâr-ı nikât-ı Bahâristân ve terâvet-fersâ-yı hezâr Gülistân olmak üzere tezyîn kılınmıştır.” (Süleymaniye Nafiz Paşa, 2a-3a)

b. Filibe Müderrisi Hızır-zâde Mehmed Fevzî, Bahâristân Tercümesi⁸

Mehmed Fevzî Efendi tarafından tercüme edilen eser, 1227/1812-1813’te Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye Matbaası’nda basılmıştır. 88 sayfadan oluşan esere Mehmet Fevzî Efendi, doğrudan tercüme ile başlamıştır.

c. Hakkî, Mecmua, Bahâristân Çevirisi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 1711.

III. Mehmed dönemi Saray Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa’nın ricası ve himayesiyle çevrilen eser, 1b-37b varakları arasındadır. Nesihle yazılmıştır. Sekiz bölümde hayvanlarla ilgili hikayeler vardır. Eser, on dört minyatürle süslenmiştir. Eser bu açıdan da değerlidir. (Çağman, 1978)

(Topkapı Hazine 1711, 1b-2a)

(Topkapı Hazine 1711, 35b-36a)

⁶ “Söyleme imkânı olsaydı ne sözler söyledim.”

⁷ “Emrolunan ma’zûrdur.”

⁸ Bu eser, proje kapsamında tarafımızca çalışılmaktadır.

d. Tercüme-i Hikâyâtü'l-Meşâyih-i Kitâb-ı Bahâristân min Te'lif-i Mevlânâ Câmî⁹

Rıfat Mehmet Kâdirî (ö. 10 Ramazan 1317 / 10 Ocak 1900) tarafından yapılan tercümenin iki nüshası vardır:

1. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, O.E. 740, 67b-120a.
2. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, O. E. 1826, 1b-11a.

Eser, Mehmet Rıfat'ın *Bahâristân*'ın tercüme sebeplerini anlattığı dokuz beyitlik bir mesnevi ile başlar. *Bahâristân*'ın Mollâ Câmî tarafından kaleme alındığını belirten yazar, *Bahâristân*'da birçok latife bulunduğunu belirtir. Tasavvuf ehlinin istifade etmesi için birçok hikâye içeren eserden herkesin faydalanması amacıyla eseri Farsçadan Türkçeye tercüme ettiğın ifade eder.

Çün Bahâristân derler bir kitâb
Vardır anda hem letayif bî-hesâb

Mollâ Câmî anı te'lif eylemiş
İsm-i ehlu'llâhı ta'rif eylemiş

Yazılıp her bir hikâye bend bend
Olmak için sâlikânı hisse-mend

Nakl olundu Fârisîden Türkîye
Okuyup her adam etsin fâ'ide

Dedi bu Rif'at Muhammed Kâdirî
Hayr ile yâd ide okuyan benî

2. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Tercümeleler

Cumhuriyet döneminde *Bahâristân*'ın beş tercümesi yapılmıştır. Kronolojik sıralamaya göre bu tercümeleler şunlardır:

a. Kilisli Rıfat Bilge, Bahâristân, Meral Yayınevi, İstanbul, 1945.

Mütercim, eserini tercüme etmeye muvaffak olmuş ancak neşrine fırsat bulamamıştır. Mukaddime ve *Bahâristân* tercümesinden oluşan eser, 144 sayfadır. Önsöz'de Câmî'nin biyografisi, *Bahâristân* hakkında malumat ve Kilisli Rıfat Bey hakkında bilgi verilmiştir. Tercümede herhangi bir dipnot yoktur.

b. M. Nuri Gençosman, Bahâristân, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara, 1963.

Bu tercüme bir Önsöz ve *Bahâristân* tercümesinden oluşmaktadır. Önsöz'de Gençosman, Câmî'nin kısaca hayatı, şöhreti, 15. yüzyıl İran'ın siyasi çehresi, İkinci Bayezid ile mektuplaşmaları, Hüseyin Baykara ile münasebeti, *Bahâristân*'la *Gülistan* mukayesesi, Câmî'nin biyografisinin kaynakları, Batılı araştırmacıların Câmî hakkındaki değerlendirmeleri, Câmî'nin tasavvufi yönü, eserleri, Türkiye'de tanınmış eserleri, ölümü ve mezarının yerinin değiştirilmesi üzerinde durmaktadır. Gençosman, dipnotlarda özel isimler ve kavramlarla ilgili açıklamalarda bulunmuş, yer yer nükteler aktarmıştır.

c. Yakup Kenan Necefzâde, Bahâristân, Neşriyat Yurdu, Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, İstanbul, 1967.

Eser; Önsöz ile Câmî'nin biyografisi, Mevlânâ hakkındaki bir beyti, seyahatleri, eserleri ve *Bahâristân* tercümesinden oluşmaktadır. Tercümede kavram açıklamaları içeren birkaç dipnot vardır.

⁹ Bu eser, proje kapsamında tarafımızca çalışılmaktadır.

d. **Sadık Yalsızuçanlar, Baharistan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.**

Bahâristân, Sadık Yalsızuçanlar tarafından daha çok edebî bir üslupla tercüme edilmiştir.

e. **Adnan Karaismailoğlu, Baharistan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.**

Eser, bir Önsöz ve asıl eserin tercümesinden oluşmaktadır. Önsöz’de yazar, Câmî’nin kısaca hayatı, Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid ile mektuplaşmaları, eserleri, *Bahâristân*’ın telif tarihi, sebep-i telifi, kime sunulduğu, bölümleri, Türkçe şerh ve çevirileri, tercümeyle esas alınan metin ve *Bahâristân*’ın muhtevası, tercümenin tekniği hakkında bilgiler vermiştir. Mütercim, Mehmet Şâkir’in *Şerh-i Bahâristân*’ından da istifade ettiğini belirtmiştir. Dipnotlarda özel şahıslar, yer isimleri ve kavramlarla ilgili bilgiler verilmiştir.

3. Müntehâbâtlar (Seçmeler)

Bahâristân’dan yapılan seçmeleri içeren eserlerdir. Bunlardan tespit ettiğimiz ancak ulaşamadığımız altı tanesi Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümündedir. Milli Kütüphane’de bulunan bir mecmuada da 11 farklı varakta *Bahâristân*’dan seçme hikâyeler ve şiirler vardır.

1. Müntehâb-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 5103, 1140 (1728), 24 vr.
2. Müntehâb-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 2510, 74 vr.
3. Müntehâb-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 1455, 55 vr.,
4. Müntehâb-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 1597,
5. Müntehâb-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 1812, 111 vr.
6. Müntehâb-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 2768/1, 1-74a.
7. Mecmûa-i Eş’âr, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 28112.

4. Şerhler

a. Dîbâce Şerhi

1. Himmet-zâde Abdî Efendî, (öl. 1122/1710), Şerh-i Müşkilât-ı Dîbâce-i Bahâristân, Süleymaniye Aşir Efendi Koleksiyonu, 435/13, vr. 137b-143a; Şerh-i Dîbâce-i Bahâristân, Süleymaniye Kasidecizade, 724-14, 140-147 y.

Himmet-zâde Abdî Efendi, eserine hamd ve salve ile başlamıştır. Abdî, eserini Dîbâcede anlaşılması zor manzum ve mensur parçaların anlaşılmasını kolaylaştırmak için yazdığını belirtir. Abdî, eseri kaleme alışı şu şekilde anlatır: “*ve ecda’-ı mahmûdu’ş-şu’arâ ve mevdûdu’l-büleğâ Şeyh Câmî revvahahu’llâhu’l-hâmî Fezâ’il-i Bahâristân’ında Resâil-i Gülistân-ı resûlden bu kavîl iktibâs ve şefâ’at-ı Resûl iltimâs kılup sâhib-i seb’a’l-mesânînün ma’âni-i ‘acâyibden kitâb-ı evvelinde mektûb olmağı savâb gördü. Pes Dîbâcesi’nde ba’zı müşkilat-ı ebyât ve mufassılât-ı inşâ’iyyât vâki’ olup mübtedîlerinün zihnine ‘asîr ve muktedîlerin fehmlerinden nefir olduğu eçlden bu za’if-i pejmürde-dil ve nahif-i bârende-i seyl ‘adem-i ihtiyâc-ı ihvâmî bilürken ‘alâ kadri’t-tâka istihrâc olan ‘alâ vechi’l-meşrûh ve’l-mevzû’ beyân u ‘ayân kıldı.*” (Süleymaniye Kasideci-zâde, 122a, Süleymaniye Aşir Ef. 1b-2a)¹⁰

b. Bahâristân’ın Tümünü Şerh Eden Eserler

Bahâristân’ın bilinen Türkçe iki şerhi vardır:

1. Şem’î, Şerh-i Bahâristân

Yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde birçok nüshası vardır. (Akat, 1999)

¹⁰ Lâmi’î Çelebi’ye ait ve Topkapı Sarayı Revan 1884 numaraya *Şerh-i Dîbâce-i Bahâristân* adıyla kayıtlı eser, Sa’dî-i Şîrâzî’nin *Gülistân* adlı eserinin Dîbâce şerhidir.

2. Mehmed Şâkir, Hediyyetü'l-İrfân der-Şerh-i Bahâristân¹¹

Mehmed Şâkir Efendi tarafından kaleme alınan¹² ve 607 sayfadan oluşan eser, İstanbul'da 1252/136-37'de Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Eserine tahmîd, salve ve dört halifeye övgü ile başlayan Mehmed Şâkir, eserinin şerhe layık olmadığını ifade etse de Şem'î'nin şerhinin Bahâristân'ın anlamlarını gereği gibi izah edemediğini belirtmiştir: "... reng-i elvân-ı ma'ânîsi çerâğân-ı tercüme ile rûşenâ olmadığı ma'lûm-ı bigâne vü âşinâdır. Her ne kadar Şem'î merhûm ol vâdide tek u pû etdiyse de şebistân-ı hayâlâtını gereği gibi rûşen edemediği kitabıyla müberhendir. Bu lâlezâr-ı ma'ânide şiddet-i nesâyîm sebebiyle şem'-i beyânı fûrûzân olmayıp kemâ hüve bâkî kalmıştır." (Mehmed Şâkir, 3).

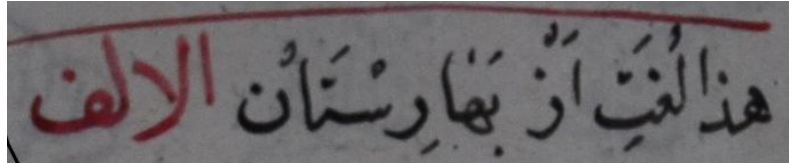
Şâkir Efendi, eserinde metnin zorluklarını, Farsça kuralları, nazım bölümlerinin anlamlarını izah etmiştir. Sultan Selim methinde bir kaside kaleme alan şârih, eserinin ismini Hediyyetü'l-İrfân der Şerh-i Bahâristân koymuştur. Şâkir Efendi, kelime ve ibarelerin gramatikal tahlilini yapmış, sonra da "mahsûl-ı beyt" başlığı altında ibarenin anlam boyutu üzerinde durmuştur. "Arûz" başlığı altında nazım parçalarının veznini incelemiştir. Yeri geldiğinde "Mahsûl" başlığı altında terkib, ibare gibi parçalara yorumlar getirmiştir. Yer yer nüsha farklılıklarına da değinmiştir. Şerhini bir mesnevi ile bitiren Mehmed Şâkir, 606. sayfada Mevlânâ Câmî'nin hayatını anlatır.

5. Lügat

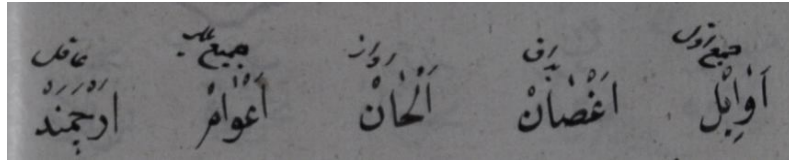
a. Lügat-ı Bahâristân, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 210/16, 237b-261b.¹³

b. Lügat-ı Bahâristân, DTCF Ktp. İ. Saib II, 1438, 38b-56b. (Arslan, 2013, 596)

Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen ve alfabetik olarak tertip edilen eserde alfabetik olarak Arapça Farsça kelimelerin Türkçe anlamları verilmiştir. Her bir harf "Fasıl" başlığı altında verilmiştir (234a-243a). Sonra müfred masdarların, çoğul masdarların, olumlu-olumsuz biçimleri; geçmiş zaman, gelecek zaman, emir çekimleri, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl biçimleri verilmiştir. İ'lem başlığı altında Arapça olarak Farsça kelimelerin tüetimiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Dolayısıyla sözlük aynı zamanda Farsçayı öğretmeyi hedefleyen bir lügattir. Eserin tespit edilebilen tek nüshası vardır.

(Hâzâ Lugat-i ez-Bahâristân El elif)

¹¹ Bu eser, proje kapsamında tarafımızca çalışılmaktadır.

¹² Bağçe-i Safâ-endûz'da Mehmed Şâkir'in hayatının anlatıldığı bölümde Şâkir Efendi'nin (Çukadâr Ahmed Agazâde'nin) Bahâristân'ı şerh ettiği şu şekilde anlatılmıştır: "İstanbul'da Eski Otalar [Hâlen Fevziye tesmiye olunan mahaldir] kurbunda 'Üryânî Dedenin türbesi olan hânede sâkin sadr-ı a'zam çukadârlarından Ahmed Aga-nâm zâtın oğludur. Dört yaşında mâderinden Şâhidî ve Subha-i Sıbyân manzûmelerini okuyup ve kable'l-bülüg sarf u nahvi dahi görüp Sultân Ahmed Hân-ı Sâlis silehdârlarından Hançerli İbrâhîm Aga'ya karâbeti olmagla hazîne-i hümâyûna almışlar orada Şevkî Ahmed Efendi'den ve Yûsuf Efendi'den nesh okumuş ve Bahâristân-ı Câmî kuddise sırrahûyî sarâyda iken Sürûri-âsâ muhakkikâne şerh eylediğini sâhib-tezkire yazar ve fi'l-hakîka Münibâsâ fuzalânın karîn-i takrîzleri olmuş güzel eserdir. (Oğraş, 2001: 135)

¹³ Arapça-Farsça-Türkçe, nesih hatla, 215x155-160x95 mm. ölçüsünde, 9 satırlı, 237b-261b. Noktalar, çizgiler ve konu başları kırmızıdır. Sırtı ve sertâbı kahverengi meşin, kapaklar mavi, müzehhep, dört köşe, kahverengi meşin, zencirekli, miklebli, içi ebru kaplı bir cilt içerisinde. Sözcüklerin Türkçe karşılıkları satır aralarında.

5. Nazîre

Nergisî, *Gülistân* ve *Baharistân*'a bir nazire olması için eserine *Nihâlistân* adını verir. (Çaldak, 2010: 156) “Okuma ve yazmaya başladığı günden beri hocaların mübtedi öğrencilere ilk olarak *Gülistân* ve *Bahâristân* gibi kitapları okutmaları dikkatini çeker. Aslında pek çok değerli öğüdü, hikmetli hikâye ve sözü ihtiva eden bu eserler, sadece bu işe başlayan gençler için değil, ihtiyarlar için de yaşlılık dönemlerinin tek teselli kaynağı olagelmıştır. Gerçekten de Fars ülkesinin güçlü kalemleri, bu eserleriyle zamanın eline her an bahar havası yaşatan birer armağan vererek, kendilerinin asırlar boyunca güzel bir nâm ile anılmalarını sağlamışlardır. Anadolu'da yetişen kalem erbabından birinin de inşâ sahasında yeni bir tarz ve üslûp ile yazılmış bir eseri asra armağan ve zamanın sanatperver-lerine hediye etmesini yazar, uzun bir zaman hasretle beklemiştir. Halbuki “lisân-ı hoş-beyân-ı Türkî”, çeşitli dillerden derlediği güzel kelime çiçekleriyle müstesna ve onlardan devşirdiği meyveler ile zevk-i selim sahiplerince beğenilen bir dildir. Türkçe bu derece “hüsni edâ”ya müsait ve münasip olduğu halde Osmanlı ülkesinin söz ustalarının, “bî-iktidârî” töhmeti ile utanarak acz ve zaafiyet ile yüzlerinin “şikeste-reng-i inkisâr” olması revâ değildir. Bu ateşle yüreğinin yanıp tutuştuğunu söyleyen yazar, görevinden dolayı daima göçüp konmak zorunda kalır. (Çaldak, 2010: 159-160) “...dil-pezir-i pesendide imlâ ve ihtilâf-ı meşârib-i ‘âlemiyâna binâ’ en her kese hâhiş-i dâniş-âmûz-ı isti’ dâdı üzre şüret-nümây-ı ma’ nâ olacak bir tuhfe-i nev-peydâ olması enseb ü evlâ görilmekle kef-dest-i sem’ ile dehen-i râviyân-ı şahîhu’l- kelâmdan rübûde-i ‘ayyâr-ı fehmi tîz-dest olan ğarâ’ib-i âsâr-ı hayret-efzâ şahni büstân-ı mu’âyeneden çide-i yemîn-i nazar-ı dürüst-bîn olan kızâyâ-yı ta’ accüb-fermâya zamm u ilhâk olunup vaktâ ki manzûr u mesmû’ bir nice ahbâr-ı sahîhu’l-vukû’ bu vechile sûret-yâb-ı iltişâk oldu reşha-i ârzü-yı sâbîku’l-beyân ya’ nî lisân-ı Türkîde nazîre-i Gülistân ü Bahâristân ibdâ’ı nâvdân-ı hâme-i perîşânkâr-ı fakîr-i hâksârdan rîzân-ı çemen-i beyân ve tarî-sâz-ı hurrem-sebzezar-ı ‘irfân olduğuna şükr-i firâvân idüp efnân-ı ta’ bîrât-ı pesendide hıyâbân-ı selîka-i hemvâr-eserden ser-zede vü saf saf ser-râh-ı sûtürda (cünbiş-nümây-ı zuhûr olmağla sâye-fiken-i çemenzâr-ı müsvedde olduğu cihetden nâm-ı *Nihâlistân* ile tesmiye münâsib görüldü. (Çaldak, 2010: 308-309)

6. Tezkirelere Etkisi

Hem Türk edebiyatının ilk tezkiresi olan Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'inde hem de Anadolu sahasında kaleme alınan ilk tezkirelerde şekil ve model olarak Câmî'nin *Bahâristân*'ının önemli etkisi olmuştur. Ali Şîr Nevâî, Câmî'den etkilendiğini şu ifadelerle dile getirir: “ ... ol cümleden biri Hazreti Mahdûmî Şeyhü'l-İslâmî Nûreddîn Abdurrahmân Câmî

Rubâ'î

*Ol kim tokuz felekni akl itse hayâl
Deryâ-yı ulûmıga tapar katre-misâl
Tâ çeşme-i tab'ı dehr ara açtı zülâl
Hayvân suyu birle eyledi mâl-â-mâl*

Mundak büzürg-vâr-ı âlî-mikdâr Bahâristân atlıg kitâbırdâ kim sikiz açıpdur ve sikiz Ravza-i Cennet alar hacâletidin il közidin ihtifâ perdesiga kaçıpdur. Ve anı Sultân-ı sâhib-kırân atı zîveri bile müzeyyel ve elkâbı gevheri bile mü'ekkel kılıpdur. Bir ravzasını bu mevzûn-nevâlık belâbil ve matbû-sadâlig anadil gül-bângidin reşk-i nigâr-hâne-i Çîn gayret-i Firdevs-i berîn kılıpdur.” (Ayan vd. 1995: 1-2)

Heşt Bihîşt'i kaleme alan Sehi Bey; örnek aldığı eserleri zikrederken Mollâ Câmî'nin *Bahâristân*'ı ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur: “... hattâ Pârsî dilde Şeyhülislâm zübdetülkirâm ışk kâşânesinün rind-i dürd-âşâmı Hazret-i Mevlânâ Abdurrahmân-ı Câmî kuddise sirruhunun Bahâristân adlı kitâbı ki ana Heşt ravza dirler anun bir ravzası şu 'arâ-yı mütekaddimîn zikrinde olup ol tâyife bir vech ile tertîb ve bir resmile tehzîb idüpdür ki bir ravzası hicâbından cennetün sekiz ravzası muhtefî ve İrem Bağı gülzârı bu Bahâristânun Gülistânından hafî olmuştur.” (Kut, 1978: 77a)

Latîfî'nin *Bahâristân*'ı şiire meraklı ve bu sahada söz sahibi bir arkadaşında gördüğü, *Bahâristân*'ın yazdığı tezkiresinde etkisi olduğu kendi sözlerinden anlaşılmaktadır: "... *ittifâk-ı vifâk ol rûz-ı pîrûzda bu abd-i âsî-i pür-ma'âsî birle elif ü enîs olmuş envâ-ı ma'ârifle ma'rûf e'azz-ı ihvân ve ekrem-i hullânadan bir yâr-i bî-riyâ vardı ki behre-i ilm ü irfândan bi't-tamâm behremend ve nutk-ı beyân u 'uzûbet-i lisânla beyne'l-enâm emced ü ercümend idi ve tab'-ı pâk ü lutf-ı idrâkle tarîk-ı nazm u inşânun yolına varmış ve fenn-i lugaz u muammâda hayli ad çıkarmış idi. Bir kâmil-i kâmilü'l-ayâr idi ki safha-i hâtırı vüs'atde sefine ve cönk gibi ebyât u eş'âr ve letâyif-i esmâr bî-hadd ü bî-şümâr idi ve ol kadar tâlib-i fazl u hüner ve râğib-ı dîvân u defter idi ki bir dem elinden cerâyid ü resâyil ve bir an dilinden kelimât-ı efâzıl gitmezdi.*

Beyt:

Vücûdî hilye-i fazl ile mâlî
Hudûd-ı mülk-i nazm u nesre vâlî

Nesr:

Lâbûd ol fâzıl-ı fazîlet-me'âb elinde bir kitâb-ı belâğat-nisâb vardı. Açup her fasl u bâbından bu fakîr ü hakîre hayli hitâb itdi. Meger ol kitâb-ı kirâmî cevâb-ı Gülistân Bahâristân-ı Câmî idi efâda'llâhu nûrahû ve kaddese sırrahû kitâb-ı mezkûrî Şeyh-i mezbûr riyâz-ı cinân ve hadâyık-ı rıdvân gibi sekiz ravzaya tevzî' u taksîm idüp bir ravzasında mahsûs u müstakil efâzıl-ı şu'arâ-yı Acem merâtib ü mekâdirin beyân ve menâkıb u me'serlerin ıyân itmîş..." (Canım, 2000: 88).

Âşık Çelebi; *Bahâristân* ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur: "...*şu'arânun melikü'l-keâmî bezm-i belâğatun rind-i dost-kâmi âşâmi yani Monla Câmî şî'r vasfında Bahâristân'ında ki bahâristân-ı âlem ana nisbet hâristândur dimişdür ki*" (Âşık Çelebi, 45). "*Tabl-girân-ı ma'rifetün dost-kâm-ı âşâmı Monla Câmî Bahâristân'da bunlar yâdına mahsus itdüğü bir bâbı ki ol ni'me'l-me'âb ve bu ni'me'l-bab sâ'ir kitâblar kusûr bunlar lubâbdur...*" (Âşık Çelebi, 84).¹⁴

Kınâlî-zâde Hasan Çelebi, Ali Çelebi maddesinde *Bahâristân*'ın Anadolu'da ve Türk insanı nezdinde ne kadar önemli olduğunu vurgulayan aşağıdaki nükteyi aktarır: "*Bir gün ittifâk-ı yârânla seyr ü sohbe ab-misâl revân olmuş idük. İttifâk-ı yârândan birinde Bahâristân-ı Mevlânâ Câmî var idi. Hazreti âlî-menkabet ve 'aliyyü'l-menziyetün kitâb-ı mezbûr ile'l-ân manzûrları olmagın âyine-misâl mukâbil-i cemâl-i bâ-kemâli olup bir zemân ol behâr-ı 'irfâna teferrüc-künân-ı nigerân olduktan sonra ihvândan ba'zı kitâb-ı merkûmun ba'zı hikâyâtını gördünüz mi didükde belî cümlesin temâm idüp hücre-i hâfizada mahzûn ve sanduka-i derûnda mahfuz u meknûn kıldum didükde ihvân u şürekâ 'âdetleri üzre istihzâya başlayup zebân-ı ta'nı her güşeden dırâz itmeğe âğâz itdiler. Merhûm dahı ceste ceste ol kitâbun mukatta'ât u ebyât ve nevâdir ü hikâyâtını ezberden su gibi revân itmekle şürekâ vü akrânı dem-beste vü hayrân oldılar ve her birisi hâme-sıfat barmakların kaldurup fazl u 'irfânına imâm getürdiler ben dahı ol zemândan berü ol fâzıl-ı zemânun hilâl-misâl müşârün ileyhi bi'l-menân olacağına âlim ve feth-i ekâlim-i 'irfânla sultân-ı refî'ü'l-unvân olmasına lem ve lemmâ gibi câzim olmuşdum ve livâ-yı fazl u 'ulâsı vâsıl-ı fark-ı farkadeyn olacağını re'yü'l-'ayn müşâhede kılmış idüm"* (Kınalızâde, 689)

7. Bahâristân'ın Şiirsel Bir İmge Olarak Kullanımı

"Divan şiiri geleneğinde bazı kitap adlarının özel isim olmalarının yanında, sözlük anlamlarını da kastedecek şekilde tenasüp, tevriye, cinas gibi edebî sanatlarla bir edebî hususiyet içinde kullanıldıklarını biliyoruz." (Kurnaz, 1989: 44-51) "*Bahâristân*'ın bu yönüyle şiirlerde zaman

¹⁴Âşık Çelebi, Derviş Çelebi maddesinde, Derviş Çelebi'nin Farsça incelemelerinden söz ederek *Bahâristân*'dan bir kıt'ayı almıştır (Âşık Çelebi, 256):

بین بر که در عهد نوشیروان
برخ گشت چشم و چراغ جهان
همی گفت از ظلم از سادهام
که در عهد نوشی روان زادهم

zaman anıldığı görülür.” (Macit, 1991: “*Bahâristân*’ı söz konusu ederken, kelimenin sözlük anlamını hatırlayarak, baharla ilgili diğer unsurlara da yer verirler.” (Kurnaz, 1990: 130)

Yukarıdaki bilgiler ve incelenen eserlerde ortaya çıkan bilgiler *Bahâristân*’ın; klâsik şiirde genellikle teşbih, tevriye telmih, tenasüp, cinas sanatları çerçevesinde; Câmî’ye aidiyeti, zaman-yer çerçevesinde bahar mevsimi, Sa’dî’nin *Gülistân* ve *Bostân*’ı ile Attâr’ın *Mantıku’t-tayr* adlı eserleriyle birlikte kullanıldığını göstermektedir.

Mantıku’t-tayr u Bahâristân-ı Câmî okuyup
Bülbül-i gülzâr ile bezm ehli oldu hem-nişân
(Yahya Bey, G / 63 /13-4)

Bahâristân-ı tab’ımda açıldı bir gül-i sûrî
Hacîl eyler anun her bergi evrâk-ı gülistânı
(Hayali, K /46-30)

Yine vassâf-ı berg ü bûy u cûy u bâğ u râğ oldu
Yine meclis Bahâristân-ı Câmî’den nişân oldu
(Lebîb, K/ 14-2)

Bahâristân-ı lutfuna Rahîmî ölmeden girse
Okumaz idi Sa’dîye cenâbunda Gülistânı
(Kütahyalı Rahimi, 320/5)

Bahâristân-ı nazma şöyle virdüm zîb ü zînet kim
Ola bir bülbülü seyr itse Sa’dî bu Gülistânı
(Bursalı Rahîmî K /1-32)

Mu’allim oldu sabâ mekteb-i gülistânda
Okıtdı goncanun etfâline Bahâristân
(Bursalı Rahîmî K /8-11)

Debistân-ı mahabbetde ruhun şevkiyle dil tıflı
Gülistân okuyup meyli Bahâristânadur şimdi
(Bursalı Rahîmî G 209/3)

Bahâristân-hat münasebeti şiirlerde sık sık başvurulan kullanımlardandır. Sevgilinin yüzü, güzelliği *Gülistân* olarak hayal edildiğinde ayva tüyleri de *Bahâristân* olur. Hat, *Gülistân*, *Bahâristân* genellikle tevriyeli kullanılır.

Okıdı hüsnün kitâbın hattını görmek diler
Dil Gülistânı temâm itdi Bahâristân arar
(Âşık Çelebi, 94/2)

Görenler ‘ârızında sandılar hattını cânânun
Kenârında yazılmışdur Bahâristân Gülistânun
(Âşık Çelebi, 769)

Hat ki levh-i ‘ârız-ı cânânı yazmışdur tamâm
Safha-i güldü Bahâristânı yazmışdur tamâm
(Emrî, 335/1)

Âl-i evrâk-ı müferrah bir Gülistânun meger
Hurde-bâzîdür kenârında Bahâristâna hat
(Nehcî, 165/2)

‘Anber-i hatıyladur hat-ı Bahâristân-ı hüsn
Gülsitân-ı inbisâ elbette olmaz bî-bisâ
(Sâkıb Mustafâ Dede, 95/2)

Hat-ı cânânedir ma'nâ Bahâristân kitabından
İki mısra'-ı mevzûn ebruvânı hüsn bâbından
(Seyyid Mehmet Emin, 2001, 52)

Eline câm al geldi cihânın sa'd-i devrânı
Bahâristân ile zeyn eyledi gülşen gülîstân
(Hayâlî, 69/1)

Hatt-ı reyhânun gülîstân-ı ruhunda dil-berâ
Bir bahâristândur etrâfi şebîstân-ı hayâl
(Bursalı Rahîmî G 124/3)

Bahâristân'ın bir ders kitabı olarak okunması kelimenin klâsik kullanımları çerçevesinde işlenmiştir:

Cân ile şâkird olup üstâd-ı 'ışka gül gibi
Gel Bahâristân okuyalum sebakdaş ol bana
(Hayretî, 13/2)

Dersi çıkdı bülbülün şimdi nihâlistâna dek
Geh Gülîstân geh Bahâristân'dan okur bir sebak
(Hâzık, 139-2)

Virme dünyâyâ Behîştî söz bahâristânını
Andelîbe çıka zâgundur gülîstânun gözet
(Behîştî, 48/5)

Usûlî, aşağıdaki beyitte, tevriyeli kullandığı kitap isimlerinden hareketle Gülîstân'ı, Bahâristân ve Bostân'dan daha çok beğendiğini de ima etmiştir:

Gülîstân-ı cemâlin kim kitâb-ı hüsn-i behcettir
Komadı revnakın ey dil Bahâristân u Bostânın
(Usûlî, G 72/4)

SONUÇ

Osmanlı-İran olan edebî ilişkileri siyasi görünümün aksine oldukça canlı ve hareketli olmuştur. İran sahasında Türk şairler yetişirken ve bunlar Farsça eserler kaleme alırken Anadolu sahasında da Türk şairler, Farsça şiirler kaleme almış ya da Fars edebî kültürü etkisinde bir edebî atmosfer oluşturmuşlardır. Türk şairleri üzerinde etkili olmuş Fars şairlerinden biri de Mollâ Câmî'dir. Câmî'nin birçok eseri, özellikle *Bahâristân* Anadolu sahasında yankı bulmuştur.

Ahlâkî ve edebî bir değer taşıyan *Bahâristân*'ın Osmanlı sahasında üç, Cumhuriyet döneminde beş tercümesi yapılmıştır. Metnin tamamının tercümesinin yanında eserden seçmeler de yapılmıştır. *Bahâristân*'ın Dîbâce bölümünün veya tamamının şerhleri yapılmış, nicelik olarak az olmakla birlikte lügatları hazırlanmıştır. Osmanlı tezkire geleneği üzerinde önemli etkileri olan esere Nergisî tarafından *Nihâlistân* adında bir nazire yazılmıştır. *Bahâristân*'ın edebiyattaki önemli yansımalarından biri de şiirsel bir imge olarak *Gülîstân* ve *Bostan*'la birlikte edebî sanatların sağladığı çağrışım imkânı ve hayal zenginliğiyle kullanılmış olmasıdır.

Türkçe-Farsça edebî ilişkilerinin sanatçı eser mukayeseleri yapılarak, özellikle bu karşılıklı ilişkide etkilenme şeceresinin çıkarılması ilişkilerin boyutunun sağlıklı tespiti açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

AKAT, Davut, Şem'i, *Şerh-i Bahâristân (giriş-metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1999. (Yüksek Lisans Tezi)

ARI, Ahmet. (1994) "*Sâkîp Mustafâ Dede: hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve Dîvânı'nın tenkitli metni*", Konya, 1994.

ASLAN, Üzeyir, *XVII. Yüzyıl Türk Klâsik Şairlerinden Nehcî Mustafâ Dede, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Tenkitli Metinler, Divan, Tuhfetü's-Sâlikîn ve Hediyetü'l-Mütereşşidîn*, İstanbul, 2005. (Basılmamış Doktora Tezi)

ARSLAN, Mustafa, "Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A. 210 Numarada Kayıtlı Lügat Mecmuası Üzerine Bir Değerlendirme" *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/1 Winter 2013, 579-600.

AYDEMİR, Yaşar, *Behiştî Divanı*, MEB Yayınları, Ankara, 2000.

CANIM, Rıdvan, *Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, AKM Yayınları, Ankara, 2000.

ÇAĞMAN, Filiz, "Illustrated Stories from a Turkish Version of Jami's Baharistan", *Turkish Treasures*, 2, 1978, s. 21-27.

ÇALDAK, Süleyman, *Nergisî ve Nihâlistân'ı (İncelem-Metin)*, Kesit Yay. İstanbul, 2010.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmet ve Tanyeri, M. Ali, *Hayretî, Dîvan*, İstanbul, 1981, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Derviş Muhammed Alî el-Mevlevî, *Tercüme-i Bahâristân*, Müst. Ömer el-Buhârî, Süleymaniye Nafiz Paşa, 849, 107 vr.

Derviş Muhammed Alî El-Mevlevî, *Tuhfe-i âsîtân Tercüme-i Bahâristân*, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Mustafa Con. A, 401/XI.

ERDOĞAN, Mustafa, *Bursalı Rahmî ve Divanı* (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10600,bursali-rahmi-ivanipdf.pdf?0> 15. 11. 2015)

ERGÜN, Mustafa, DUMAN, Tayyip, "19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye*, 7, 1996. 494-511.

GENÇOSMAN, M. Nuri, *Baharistan*, MEB Yayınları, Ankara, 1990.

GÜFTA, Hüseyin, *Erzurumlu Şair Hâzık Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, İstanbul, 2001.

Hızır-zâde Mehmed Fevzi, *Bahâristân Tercümesi*, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye Matbaası, İstanbul, 1227/ 1812-1813, 88 sh.

HUART, CL., "Bahâristân" *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 2, İstanbul, 1979.

İSEN, Mustafa, *Usûlî Dîvanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, *Bahâristân*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

KARTAL, Ahmet, "Türk-Fars Edebi İlişkileri", *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010, s. 13-117.

Kilisli Rıfat Bilge, *Bahâristân*, Meral Yayınevi, İstanbul, 1970.

Lügat-ı Bahâristân, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 210/16, 237b-261b.

Lügat-ı Bahâristân, DTCF Ktp. İ. Saib II, 1438, 38b-56b.

KILIÇ, Filiz, *Âşık Çelebi, Meşâ'irü'ş - Şu'arâ - (3 Cilt) (inceleme - metin)*, İstanbul, 2010.

KILIÇ, Filiz, "Âşık Çelebi", <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1213614/h/asikelebidivanifilizkicilic.pdf> [erişim tarihi: 15.11.2105].

KURNAZ, Cemal, "Divan Şiirinde Söz Konusu Edilen Kitap Adları Üzerine", *Millî Eğitim*, 86(1989), 44-51.

KUT, Günay, *Heşt Bihişt: The Tezkire by Sehi Beg, An Analysis of the First Biographical Work on Ottoman Poets with a Critical Edition Based on MS. Süleymaniye Library, Ayasofya O. 3544.* Cambridge, Mass.: Harvard University, 1978.

KUTLUK, İbrahim, *Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-şu'arâ*, 2 C, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

MERMER, Ahmet, *Kütahyalı Rahimi ve Divanı*, Sahhaflar Kitap Sarayı Yay. İstanbul 2004.

MACİT, Muhsin, "Molla Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri-I", *Erdem* VII, 20 (Ocak 1991), Ankara, (1995), 519-529.

Mehmed Şâkir, *Hediyetü'l-İrfân Der-Şerh-i Bahâristân*, İstanbul,

Müntehab-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 5103, 1140 (1728), 24 vr.

Müntehab-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 2510, 74vr.

Müntehab-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 1455, 55 vr.,

Müntehab-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 1597.

Müntehab-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 1812, 111 vr.

Müntehab-ı Bahâristân, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 2768/1, 1-74a.

OĞRAŞ, Rıza, *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-Endüz'u*, İnceleme Metin, Burdur, 2001.

OKUMUŞ, Ömer, "Bahâristân", *TDVİA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 470-471.

Riyahi, Muhammed Emin, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul 1995.

SARAÇ, M. A. Yekta, *Emrî Divanı*, Eren Yay., İstanbul, 2002.

TARLAN, Ali Nihat *Hayâlî Bey Dîvânı*, Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1945.

UZUN, Adem, *Baharistan'a Göre Sözdizimi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 1998. (Yüksek Lisans Tezi)

YALSIZUÇANLAR, Sadık, *Baharistan*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

METİNLERARASILIK VE ŞİRDE GELENEK AÇISINDAN FUZÛLİ İLE ŞÛKÛFE NİHAL ÜZERİNE BİR İNCELEME

*A Review of Fuzûli and Şükûfe Nihal With Regard To The Customs In Poetry and
Intertextuality*

Selim SOMUNCU¹

ÖZET

Edebiyat ve sanatta geleneğin mirasından faydalanmak sanatçılar için bir gereklilik olarak düşünülebilir. Aynı kültür içindeki şairlerin karşılaştırılması edebiyat geleneğinin oluşum aşamalarını takip ve tespit etmeye katkı sağlar. Şiir türü diğer sanatlarda olduğu gibi birikimlerle günümüze kadar gelmiştir. Şiirde önemli bir geleneği ve birikimi oluşturmuş klasik Türk şairlerinin Tanzimat ile birlikte sesi kısalmış ve yerini yeni şiire bırakmıştır. Tanzimat edebiyatıyla başlayan ve “Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı” olarak tanımlanan süreçte yeni şiir daha çok Batı edebiyatı tesirinde gelişmiştir. Fakat bu, Klasik Türk edebiyatının etkisinin tamamen silinmesi anlamına gelmemektedir. Her ne kadar uzun yıllar değersizleştirmeye maruz kalsa da klasik Türk edebiyatı yeni şiir üzerinde tesirlerini sürdürmeyi devam ettirmiştir. Divan edebiyatının önemli bir siması olması açısından kendisinden çok söz ettiren, yeni dönemde etkisini sürdüren şairlerden biri Fuzûli’dir. Fuzûli’nin, yeni dönem şairleri içerisinde üzerinde tesirinden söz edebileceğimiz bir Cumhuriyet dönemi şairi Şükûfe Nihal’dir. Bu çalışma Fuzûli ile Şükûfe Nihal’in seçilmiş şiirleri üzerinden karşılaştırmalı bir çözümlemeyi içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Fuzûli, Şükûfe Nihal, metinlerarasılık, gelenek, etkilenme.

ABSTRACT

It can be considered that in literature and art it is necessary for artists to benefit from the cultural heritage. Comparison of the poets within the same culture contributes to determining and tracing the developmental stages of literary customs. Poetry like the other arts has survived to the present day with the cultural accumulations. Classical Turkish poets developing an important cultural accumulation in poetry had a decreasing influence on Turkish poetry after Tanzimat and modern poetry superseded. Modern poetry developed mainly under the influence of Western literature during the period called “Innovation Period in Turkish Literature” that starts with the Tanzimat Literature. However; that doesn’t mean Classical Turkish literature no longer has an influence on poetry. Although there was an attempt to decrease the influence and value of Classical Turkish Literature for years; it continued to influence modern poetry. Fuzûli, as a prominent figure of Divan Literature, is one of the poets continuing his influence in modern period. Republic Period poet Şükûfe Nihal is one of the modern period poets whose work is influenced by Fuzûli. This study is a comparative analysis on the selected poems of Fuzûli and Şükûfe Nihal.

Keywords: Fuzûli, Şükûfe Nihal, intertextuality, customs, influence.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze doğru yönelen şiirsel birikim sadece birkaç şairin ürünü değildir. Şiirde gelenek iyi şairle vasat şairin ortak mirası olarak karşımıza çıkar. Fakat bu miras içinde iyi şairlerin sermayesinin boyutları diğerleriyle karşılaştırılmayacak düzeydedir. Bu çalışmada şiir geleneği içinde önemli bir yeri olan Fuzûli ve ondan etkilendiğini düşünülen Şükûfe Nihal ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışma, her iki şairin şiirleri arasındaki benzerlik ilgisini ve etkilenme düzeyini, *Su Kasidesi - Su ve Gazel* (Gayrı redifli) - *Neme Yetmez* şiirleri üzerinden yapılan bir incelemeyle ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.² Karşılaştırılacak şiirler arasındaki ilişkinin boyutları ortaya

¹ Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ADIYAMAN, e-posta: selimsomuncu@hotmail.com

² Şükûfe Nihal’in *Su ve Neme Yetmez* dışında bazıları salt biçem bazıları ise hem biçim hem biçim açısından divan şiiriyle benzerlik gösteren çok sayıda şiiri tarafımızca tespit edilmiştir. Tüm bunları incelemek bir makalenin boyutlarını aşacağı için bizce en belirgin iki örnek çalışmamıza konu olmuştur. Diğer şiirlerden bazıları şunlardır: *Bozma Odanı*

çıkarılırken şairler arasındaki etkilenme ilişki ve düzeyleri “sözcük, imge, izlek, biçim ve etkilenme türü” olmak üzere beş aşamada ele alınacaktır. Ortaya çıkan karşılaştırma sonuçlarına göre iki şair arasındaki metinlerarası ilişki ve Şükûfe Nihal’in Fuzûlî’den etkilenme düzeyi yine metinlerarasılığa ait kavramlarla tanımlanacaktır. Sözcük-imge-izlek karşılaştırmalarından alınan sonuçlara göre etkilenmenin seviyesi de gözler önüne serilecek ve kavramsallaştırılacaktır. Şöyle ki iki şair arasındaki ilişkinin –yukarıda da söylediğimiz üzere- **gönderge** mi, **öykünme** mi (pastiş), **yansılama** mı (parodi) **gizli alıntı** (plagia) mı yoksa **anıştırma** mı (allusion) olduğu tespit edilecektir.

Gönderge; yapıtın başlığını ya da yazarın adını anmakla yetinen bir ilişkidir. (Aktulum, 1999: 101) Etkilenen, etkileyenin etkisini ve ona hayranlığını belirtir. Bu bazen epigraf şeklinde de verilebilir. Parodi; kökensel anlamda parodia; bir şarkıyı başka bir tonda söylemek yani bir melodiyi başka bir ses perdesine geçirmek demektir. (Aktulum, 1999: 117) İfadeler aynı ama bazen daha sert bazen de daha yumuşak olabilir. Öykünme; (pastiş) yalnızca metnin biçimini taklit eder. “Bir yazarın dil ve anlatım özellikleri, sözleri taklit edilerek gerçekleşir. Bir yazar bir başka yazarın biçimini kendi biçimiymiş gibi benimseyerek, okurun üzerinde oluşturmak istediği etkiye göre kendi metnine sokarak ya da özgün metnin içeriğini kendi metnine uyarlayarak yeni bir metin ortaya çıkarır. (Aktulum, 1999: 133) Şair, şiirine konu olan hikâyenin iskeletini ustasından ya da rakibinden alır ve kendi şiirinin vücudunu oluşturur. Gizli alıntı/aşıırma (plagia) ise; başkalarının düşüncelerini, uğraş vererek ulaştıkları düşünsel sonuçları kendisininmiş gibi gösterme çabasıdır. (Aktulum, 1999: 103-104) Gizli alıntıya benzeyen ama biraz daha kapalı bir başka metinlerarası ilişki ise anıştırmadır (allusion). Açık seçik göndermede bulunmadan bir kişi ya da nesne konusunda düşünceyi uyarma biçimi olan anıştırmada söylenmesi gereken şey açıkça, doğrudan belirtilmek yerine yalnızca telkin edilir. Anıştırma örtülü söylemle eş anlamlıdır. (Aktulum, 1999: 109) Metinlerarası ilişkiler ve matinlerarasılık konusu kuramsal olarak sadece Batı ya da Batı tesirinde gelişmiş edebiyatlara özgü değildir. Metinlerarasılığın klasik Türk edebiyatında da izlerine rastlamak mümkündür. Yukarıda sıraladığımız türden terimlerin benzeri klasik Türk şiirinde de kullanılmıştır. İntihal dışında kullanılan bu terimler şunlardır: tevarüd, ilmam, selh.³

Karşılaştırmada gözetilecek bir diğer benzerlik ilgisi ise imge/mazmun düzeyinde benzerliktir. Sözcükleri incelemenin bir sonraki aşaması sözcüklerin yüklendiği anlam katmanlarının, zenginliklerinin veya değişmelerinin aynı doğrultuda şekillenip şekillenmediğine bakmaktır. Sözcük düzeyinde benzerlik şairlerin birbirlerinden etkilendiklerine ilişkin ilk ipucu iken imge/mazmun benzerliği ise şiirin oluşum aşamasında şairlerin hayal dünyasının da benzer duraklardan geçip geçmediğine ilişkin bir kanıt niteliği taşır. Perrine, imgeyi duyuyla edinilen deneyimin dil aracılığıyla sunulması olarak tanımlar. (Perrine’den Aktaran; Aksan, 2006) Şklovski imgenin işlevini, taşıdığı anlamı anlayışımıza daha yakın kılmak değil, görüntüsünü yakalamak, şeklinde tanımlamıştır. (Şklovski, 1971: 473) Emin Özdemir ise imgeyi duyulanla algıladığımız

(Şükûfe Nihal, 2008: 123), *Ne Gam Bana* (Şükûfe Nihal, 2008: 258), *Muazzaz Vatanım İstanbul’a* (Şükûfe Nihal, 2008: 5), *Hicran* (Şükûfe Nihal, 2008: 9), *Hazan* (Şükûfe Nihal, 2008: 14), *Nisyan* (Şükûfe Nihal, 2008: 17), *Sevgili Kamere* (Şükûfe Nihal, 2008: 19), *Hurafe* (Şükûfe Nihal, 2008: 22), *Bir Gurup* (Şükûfe Nihal, 2008: 24), *Yangın* (Şükûfe Nihal, 2008: 26), *Sarı Güller* (Şükûfe Nihal, 2008:)28, *Heyhat* (Şükûfe Nihal, 2008:)33, *Hicran Ne Kelimedir?* (Şükûfe Nihal, 2008: 58), *Son Dua* (Şükûfe Nihal, 2008: 66), *Kuşlar* (Şükûfe Nihal, 2008: 66), *Bozma Odanı* (Şükûfe Nihal, 2008: 123), *Son Gül* (Şükûfe Nihal, 2008: 136), *Ömrümce Beklediğim* (Şükûfe Nihal, 2008: 180), *Bizim Destanımız* (Şükûfe Nihal, 2008: 215), *Hamit* (Şükûfe Nihal, 2008: 223), *Bize Ne* (Şükûfe Nihal, 2008: 250), *Gece Treni* (Şükûfe Nihal, 2008: 264), *Davamız* (Şükûfe Nihal, 2008: 338), *Mermer Kapı* (Şükûfe Nihal, 2008: 343), *Birden Gel!* (Şükûfe Nihal, 2008: 443), *Söyler* (Şükûfe Nihal, 2008: 482).

³ “Eski edebiyatımızda bir şairin bir başka şair tarafından söylenmiş olan bir mısraı veya beyiti farkına varmadan yani tesadüfen söylemesi ‘tevarüd’ diye adlandırılırdı. Eğer bu iş bilerek yapılmışsa intihal denilirdi ki pek büyük bir kabahat olarak telakki edilmekteydi. (...) İntihalin manayı biraz değiştirerek yapılanına ‘ilmam’, manaya dokunmadan kelimeleri değiştirerek yapılanına da ‘selh’ denilirdir. ‘Selh’ kelimesi lügatde ‘deri yüzmek’ anlamına geldiğine göre, yapılan işin eskilerce nasıl telakki edildiğini anlamak güç olmasa gerek. Bir sözün ‘intihal’ veya ‘tevarüd’ olduğuna nasıl karar verilecektir? Eğer bir şair zamanının ve müteakip zamanların zevk ve tenkit ölçülerine vurulup büyük diye kabul edilmişse, onun başkalarından aldığı manalar –kesin olarak bilinse dahi- artık intihal değil ‘selh’ veya ‘tevarüd’ diye tarif edilirdi. Bir intihalin mazur görülebilmesi için mana güzeline en yakışan elbiseyi giydirmek, yani en uygun bir vezinde en güzel kelime ve deyimlerle onu ifade etmek gerekliydi.” (Çavuşoğlu, 1981: 81-82)

varlıkların, durumların zihnimizdeki görüntüleri, bunların şiire yansımış biçimleri olarak tanımlar. (Özdemir, 1981: 39) İmgenin, karşılaştırılan şiirlerde benzerlik arz etmesi bağlamsal olarak çözümlenecek ve mevcut imgeler üzerinden şiire kattığı anlam yorumlanacaktır.

Karşılaştırmalı olarak incelenecek şiirlerde şiirsel bir benzerlik ve takabüliyet de göze çarpar. Sözelimi birinin yarım bıraktığı hayal unsuru ögeyi öteki devam ettirir. Zaten etkilenme kuramlarında metinler arasındaki ilişkide esas olan “alıntı-çalıntı” polemiği değildir. Şairlerin etkilenmeyi hangi boyutlarda yaşadığı ve bu halef-selef ilişkisinin yansımaları olarak eski ile yeni arasındaki tarihsel süreçte köprünün altında akan suların genel olarak şiire ilişkin imge/mazmun, izlek, biçim gibi unsurları nasıl değiştirip dönüştürdüğü de sorgulanması gereken bir husustur. Yani “16. yy.’ da Fuzûli’nin yazdıkları 20. yy.’ da nasıl modernize edilmiştir?” Bu çalışmanın cevabını aradığı sorulardan biri de budur.

Çalışmaya bizi teşvik eden en önemli hususlardan biri de Şükûfe Nihal ile ilgili yapılmış çalışmalarda, şairin klasik Türk şiiri ve tasavvufla ilişkisine pek değinilmemiş ve Şükûfe Nihal’in bu türden şiirleri üzerinde pek durulmamış olmasıdır.

Metinlerarasılık İle İlgili Kuramsal Boyutu Olan Çalışmalar

Metinlerarasılık ile ilgili önemli çalışmalara imza atan Aktulum, “Metinlerarasılık” (Aktulum, 1999) kitabında kuramın çıkış noktası, tarihsel seyri, dilbilim, göstergebilim ve yapısalcılıkla ilişkisine değinir. Ayrıca metin inceleme örnekleri de verir. Aynı yazara ait “Metinlerarasılık// Göstergelerarasılık” (Aktulum, 2011) adıyla çıkan çalışma ise birinci kitabın daha geliştirilerek, edebiyat dışında sanatın diğer kolları olan resim, sinema, müzik gibi alanları da kapsayıcı bir şekilde geliştirildiği bir çalışmadır. Kitapta edebiyatla ilgili kısımlarda ise daha çok anlatı türü metinlerden örnekler verilmiş, şiir örnekleri yer almamıştır. Kitabın sonunda metinlerarasılık kuramındaki kavramlara yönelik ciddi bir sözlük çalışmasına yer verilmiştir. Aktulum tarafından üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapılan bu kuram, yazın eğitimi bağlamında ilk kez Muhlis Coşkun Ögeyik (Ögeyik, 2008) tarafından genel hatlarıyla irdelenmiş fakat uygulama henüz tam anlamıyla geliştirilmemiştir. Metinlerarasılık ile psikanalitiğin mutlu birlikteliğinden ortaya çıkan “Etkilenme Endişesi” adlı kitap, Bloom’un en çok örnek alınan yazar ve şair olarak nitelendirdiği Shakespeare ile başlar. Shakespeare’in, selefî Marlowe karşısında yaşadığı etkilenme kaygıları kitabın uzun uzadıya anlatacağı kuramın en temel örneğini oluşturur. Hatta Bloom’un, Shakespeare’i adeta ilahlaştırdığı, onu insanı icat eden ilk kişi olarak değerlendirdiği görülür. Kitap Bloom’un “Altı Revizyon Kategorisi” olarak adlandırdığı “clinamen” -şiirin yanlış okunması-, “tessera” – tamamlama-, “kenosis” –tekrar-, “daimonikleşme” -karşı yüce-, “askesis” –arınma- ve “apophrades” -ölülerin dönüşü- terimleri üzerinden spekülâtif yorumlarla devam eder. Daha sonraki her bölüm bu altı revizyon kategorisinden birinin açıklanmasına ayrılmıştır. Kitapta şiir tarihinin şiirsel etkilenmeden ayrı tutulmayacağı bir ön kabul olarak alınmıştır. Zira “şairler bu tarihi kendilerine hayali bir uzam açmak için, başka bir şairi yanlış okuyarak yaratırlar. Ben burada sadece güçlü şairlerle, güçlü sefleleriyle ölümüne de olsa kapışma konusunda gösterdikleri ısrarla sivrilmiş önde gelen simalarla ilgileniyorum.” diyen Bloom (2008), etkilenmenin sanatta ne kadar önemli bir kavram olduğunu farklı yazarların görüşleriyle de kanıtlamaya çalışır. Dilbilim, göstergebilim ve edebiyat eğitimi üzerine yaptığı çalışmalarda metinlerarasılık kuramına müstakil bir bölüm ayıran Hilmi Uçan, çalışmasında dilbilim ve göstergebilim kuramlarının öncü isimlerinin metinlerarasılık kuramıyla ilgili söylediklerine de yer verir: Şklovski’ye göre, “Sanat yapıtı, diğer sanatsal yapıtlar ile ilişki içinde, onlar özelindeki çağrışımlarla algılanır. Yalnızca parodi ve pastiş değil, bütün sanat yapıtları herhangi bir modele koşut olarak veya bir modelle karşıtlık içinde yaratılırlar.” (Şklovski’den aktaran; Uçan 2008: 57) Dolayısıyla Şklovski metinlerarası etkilenmeyi/bağlantıyı halef-selef bağlamında doğal bir yol olarak algılar. Bu görüş daha sonra oldukça rağbet de görür. Özellikle Şklovski gibi düşünen biçimciler onu destekler mahiyette ifadeler kullanır. Nitekim “Todorov, metinlerarası ilişkinin ‘intihal’ olmadığını, bir ‘diyalog’ olduğunu söyler.” (Todorov’dan aktaran; Uçan 2012: 64).

Metinlerarasılık ile ilgili lisansüstü tezlerin de varlığında son yıllarda bir artış olmuştur. İslamoğlu, “Umberto Eco ve Orhan Pamuk’un Romanları Arasında Metinlerarasılık” adlı çalışmasında Umberto Eco’nun, Pamuk’un esinlendiği ve metinlerarası ilişki kurduğu isimlerin başında geldiğini ifade eder. (İslamoğlu, 2014) Şeref, “Nazan Bekiroğlu’nun Kurmaca Eserlerinde Metinlerarası İlişkiler” başlıklı çalışmasında Nazan Bekiroğlu’nun metinlerarası öğelerden açık alıntı, gizli alıntı, anıştırma ve öykünme yönteminin sıklıkla kullanıldığı ve bu kullanımların eserleri çeşitli yönlerden güçlendirdiği sonucuna ulaşmıştır. (Şeref, 2013) Gür, metinlerarasılık bakımından Peyami Safa’nın “Yalnızız” romanını incelemiş ve yazarın “Malte Laurids Brigge’in Notları” romanından da hem içerik hem biçim açısından yararlandığını ve Samim’in not defterinin de bu biçimde kurgulandığını ifade etmiştir. Gür, “Yalnızız” romanından yola çıkarak metinlerarası ilişkilerin kullanımının ya da başka bir deyişle farklı metinlerin yeniden yazılması olgusunun Peyami Safa’nın yazı estetiğinin temel niteliklerinden biri olduğunu dile getirmiştir. (Gür, 2013: 107) Özkan, “Murathan Mungan’ın ‘Yedi Kapılı Kırk Oda’ Adlı Eserine Metinlerarası Bir Yaklaşım” adlı tezinde, Mungan’ın, gerek Shakespeare’in “Hamlet”i, gerek Daniel Defoe’nin “Robinson Crusoe”su, gerek eski Türk hikâyeleri ve gerekse kendi eserleri ile kurmuş olduğu metinlerarası ilişkilerin “Yedi Kapılı Kırk Oda”nın yazınsallığına katkıda bulunduğunu, eski metinlerin, yeni metinlerdeki yeni anlamı ve yeni olay örgüsü ile okurun alışkanlığını kırarak hem eser hem de okurun anlayışını zenginleştirdiğini söyler. (Özkan, 2012: 89) İnceefe, “Sofokles’in ‘Kral Oidipus’ Adlı Dramatik Metni İle Necip Fazıl Kısakürek’in ‘Bir Adam Yaratmak’ Adlı Dramatik Metninin Ontolojik Ve Epistemolojik Bakımdan Karşılaştırılması” başlıklı tezinde, iki farklı kültüre ve döneme ait metinlerin idealizmin ontolojisi ve epistemolojisi bakımından benzerlik gösterdiğini tespit etmiştir. Ayrıca metinlerin, kültürel ve biçimsel özellikleri söz konusu olduğunda ise farklılık gösterdiğini saptamıştır. (İnceefe, 2014: 97)

Yeni Türk Şiiri, Gelenek ve Şükûfe Nihal⁴

Tanzimat ile birlikte değersizleştirilmeyle karşı karşıya kalan klasik Türk şiiri uzun yıllar şiir mirası ve geleneği açısından göz ardı edilmiş hatta unutturulmaya çalışılmıştır. “Çünkü Tanzimat’tan itibaren Türk edebiyatı kademe kademe Batılı anlamda modernleşme çabası içinde olmuştur. ‘Modernleşme’ terimine yüklediğimiz anlam da daha çok dünyaya, maddeye, görüneye,

⁴ Şükûfe Nihal; 1896 yılında İstanbul’da doğar. Babası Miralay Ahmet Bey’in vazifesi nedeniyle çocukluğu ve ilk gençlik yılları Anadolu’nun çeşitli yerlerine ek olarak Manastır, Şam, Beyrut ve Selanik’te geçer. Yetişmesinde babası Ahmet Bey’in evinde yapılan II. Meşrutiyet öncesi fikir tartışmalarının etkisi çok büyüktür. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra İnas Darülfünununa devam eder. Henüz burada öğrenciliği devam ederken, 1912’de Şam’a tayin edilen ve kızlarını götürmek istemeyen babasının arzusu üzerine ilk eşi Mithat Sadullah (Sander) ile evlendirilir. Yıl 1912’dir ve şair henüz 16 yaşındadır. Evliliğin derslere devamı engelleyeceği düşüncesiyle Darülfünuna müracaatı kabul edilmez. Düzenli bir okul eğitimi almayı arzulayan yazar, eşinden boşanır ve eğitimini sürdürür. Çeşitli okullarda tarih, coğrafya ve edebiyat öğretmenliği yapar. İkinci evliliğini iktisatçı, siyasetçi Ahmet Hamdi Başar ile yapar. Bu evlilikten Günay adlı bir kızı olur. Daha sonra Ahmet Hamdi Bey’den de boşanır. Cenap Şahabettin’in üvey kardeşi olan ressam ve şair Osman Fahri ile gönül ilişkileri olur. -Osman Fahri, Şükûfe Nihal ilk eşi Mithat Sadullah’tan boşandıktan sonra ona ilanı aşk etmiş fakat karşılık bulamamıştır. (Yalçın, 2008)- Bu yazarın ilk ve en büyük aşkıdır. İkinci büyük aşkı devrin yakışıklı ve genç şairi Faruk Nafiz ile yaşayacaktır. Şaire âşık olan bir başka kişi de Nazım Hikmet’tir. Şükûfe Nihal hayatı boyunca Türk kadının toplumsal ve siyasal hayatta hak ettiği yeri kazanması için yapılan çalışmaların içinde yer alır. Üniversitede karma eğitime geçiş için ilk adımları atan kadınlar arasında Şükûfe Nihal de vardır. “1923’te kurucuları arasında Nezihe Muhiddin ve şair Şükûfe Nihal’in de bulunduğu bir grup “Kadınlar Halk Fırkası”nı kurmak için başvururlar. Şükûfe Nihal parti genel sekreterliği görevini üstlenir.” (Kalender, 2015: 25) Ayrıca kadınların eğitimi dışında çalışmaları, iş ve meslek sahibi olmaları konularında görüşler ileri sürmüştür. Hayatı boyunca ideal aşkı arayan Şükûfe Nihal ölümünden çok önce yalnızlıkla tanışacak, gitgide içine kapanacaktır. Şairin 1962 yılında geçirdiği ve sakat kalmasıyla sonuçlanacak olan trafik kazası ise hayatında bir dönüm noktası olur. 1965’te huzurevinde kalmaya başlar. Bu tarihten sonra ölümüne kadar geçen sürede yalnızlığı ve suskunluğa sürgün olan şair 24 Eylül 1973’te hayata gözlerini yumar. Şükûfe Nihal’e ait olduğu iddia edilen bazı ilklerden de bahsedilir: İlk kadın lise öğretmeni, ilk coğrafya ders kitabı yazarı gibi. Şükûfe Nihal’in aşklarını anlattığı iki romanı vardır. Bunlardan birincisi ilk aşkı anlattığı *Yakut Kayalar* (1931) romanıdır. İkincisi yine Şükûfe Nihal imzasını taşıyan ve Faruk Nafiz ile olan aşkı anlattığı *Yalnız Dönüyorum* (1938) romanıdır. *Yalnız Dönüyorum* dışında Şükûfe Nihal, Faruk Nafiz aşkı anlatan iki roman daha vardır. Bunlardan ilki Faruk Nafiz’e ait *Yıldız Yağmuru* (1936) romanı, ikincisi; Selim İleri imzasını taşıyan *Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın* (1991) romanıdır. *Yakut Kayalar* romanı üzerinden Şükûfe Nihal’e yönelik bir biyografik okuma için bk.: (Çetindaş, 2010)

somuta dayalı seküler niteliğin ağır basmasıdır.” (Çetin, 2012: 12) Şiirsel özün kaybolduğu dönemlerde şiirin yerini manzume, şairin yerini ise müteşair almıştır. Özellikle Tanzimat sonrasında ortaya çıkan ve geleneği reddeden müteşair tipler “sanıyorlardı ki, akşamın gurup vaktinde ya da sabahın ala şafağında, uykusuz ve yarı dalgın bir dimağın tül pembe hayalleri içinden şiirler yakalanırdı. (...) İyi şiirler söylemek için; ümitleri kırılmış, hayalleri tarumar olmuş, saçları darmadağın ve hayatın ağır darbeleri altında ezilmiş mizaçlar gerekmez miydi? Böyle değilseniz böyle bir havaya bürünmek gerekiyordu. Gökten hayaller onlara iniyor, ilham perileri onlara durmadan şiir taşıyordu.” (Turinay, 1996: 33)

Kuşkusuz uzun yıllar boyunca hafızalarda yer edinecek şairler, kendi dönemlerini olduğu kadar sonraki dönemleri de derinden etkileyen şairlerdir. “Üstelik şiir tek başına alınacak bir tür değildir. Şiir söz konusu olduğunda bir milletin tarihini, kültürünü hatta sosyolojik alt yapısını anlamada şiir geleneği önemli ipuçları sunar. Şiir geleneğinin tarihi şiirsel mirasın ya da şiirsel etkilenmelerin tespitiyle kolaylaşacak, anlamlı bir bütüne kavuşacaktır. Çünkü “aks”ın tamamlanabilmesi, yankının duyulabilmesi için “ses”in bir yere çarpıp geri dönmesi gerekir. Bu ise, sesin kanıtlanması konusunda bir muhatap bulması demektir.” (Akay, 2009: 30)

Klasik Türk şiirini gözden düşürme çabalarına rağmen geleneği az veya çok sürdüren şairler her dönemde yaşamış ve ürün vermişlerdir. “Geleneği sürdürmek kavramıyla ifade ettiğimiz şey, bir edebiyatçının kendi neslinden ya da mensup olduğu akım; hareket ve kuşaktan önceki edebiyat geleneklerinden birinin şekilde ve muhtevada tüm özelliklerini ya da bazı unsurlarını aynen kullanmaya devam etmesidir.” (Çetin, 2012: 17) Geleneği sürdürmek dışında Nurullah Çetin, bir de “geleneği yeniden üretmek” şeklinde tanımlanan bir gelenekten yararlanma şeklinden bahseder. Çetin’e göre geleneği yeniden üretmek, geleneği sürdürmekten farklı olarak gelenekten yararlanmanın en ciddi tarzı, saf şiir üretme çabasıdır. Burada amaç, geleneği, eskiyi aynen sürdürmek, kopya etmek, olduğu gibi korumak değildir. Söz gelimi klasik Türk şiirindeki acı ve ıstırap temalı bir mazmunu klasik edebiyattaki sevgiliyle ilişkilendirerek kalıplaşmış anlam ilgileri ve kodlarıyla kullanmak, geleneğin devamı anlamına gelir. Fakat aynı mazmunun, çağdaş insanın içinde bulunduğu yaşama zorlukları, acıları, bunalımları, sıkıntıları, ekonomik zorlukları, türlü sıkıntılar içinde yaşam mücadelesi veren çağdaş insanın temsili olarak yeni anlam ilgileri bağlamında kullanmak ise mazmunu imgeye çevirmektir. (Çetin, 2012: 28) Geleneği araç olarak kullananlarda geleneksel özün samimi olarak devam ettirilmesi gereğine inanç yoktur.

Şükûfe Nihal şiire aruzla başlamış ve ilk şiirlerini aruzla yazmıştır. Erken dönem şiirlerinde Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati etkisindedir. Genel olarak şiirlerine karamsar, kötümser bir ruh hali hâkimdir. Daha sonra *Beş Hececilere* katılır. Şükûfe Nihal’de aşk teması bağlamında ele alınan daha çok beşeri aşktır. Hayatı boyunca iki evlilik yapan ve ikisinden de boşanan, aşkları ve âşıkları olan şairin yazdıklarının genelinde beşeri aşk ön plandaymış gibi görünür. Nitekim Hülya Argunşah’ın yaptığı *Bir Cumhuriyet Kadını Şükûfe Nihal*⁵ isimli çalışmada yazarın tasavvufu ilişkisi olduğuna yönelik bir açıklama/bilgi yer almaz. Hatta aksine tasavvuf da dâhil, dine ilişkin bütün öğelere uzak durduğu, bazen olumsuz baktığına ilişkin dolaylı ifadelerle rastlamak mümkündür. Fakat şairin ölüm karşısındaki tutumuna ilişkin notlar tasavvuf ve mistisizm bağlamında düşündürücüdür: “Daha 1960’ta, ölümünden on üç yıl önce yayımlanan kitabında, net bir şekilde tespit edilebilen ölümü keşfediş, ölümdaki sonsuz cevherleri sezmiş, hayatı boyunca aradığı her şeyi ölümden buluş duygusu sonunda ölümü bekleyiş halini alır.” (Argunşah, 2002: 71)

Divan şiirini olumsuzlayıcı ifadelerine rağmen geri adım atıp dönen şairler edebiyat tarihinde örneklerine rastladığımız bir durumdur. Başta Ziya Paşa’nın *Şiir ve İnşa* ile *Harabât Mukaddimesi* arasındaki tezat düşünceler, sonrasında Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Türkçe ve Edebiyat Muallimleri Kongresi*’nde savunduğu görüşlerle *Eski Şiir ve Eski Şairleri Okurken* başlıklı yazılarda

⁵ Hülya Argunşah’ın bu çalışması Şükûfe Nihal hakkında yapılmış kitap boyutunda tek kapsamlı çalışmadır. Şükûfe Nihal ile ilgili olarak Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezinde kayıtlı sadece bir adet lisansüstü çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışma -(Çayırılık, 1993)- 1993 yılında yapılmış olması sebebiyle erişime açık değildir.

değiştirdiği düşünceleri bunun en belirgin örnekleridir.⁶ Biri erken dönem Tanzimat şairi öteki erken dönem Cumhuriyet şairi olan bu iki örneği Abdülbaki Gölpınarlı, Nurullah Ataç gibi başka eklemeler yaparak çoğaltmak mümkündür. Bu türden edipler içerisinde Şükûfe Nihal'i de ekleyebiliriz. Şükûfe Nihal'in de Divan şiirine ilişkin olumsuzlayıcı ifadelerine rastlanır. Argunşah, onun şiirlerini üç evrede inceler: Ferdi romantizm evresi, milli romantizmden sosyal realizme geçiş, tekrar ferdi romantizm. Sanattaki ikinci döneminde belirgin bir milli söylem geliştiren Şükûfe Nihal gerek dönemin ve içinde bulunduğu edebiyat çevrelerinin etkisiyle gerekse siyasi etkilerle Divan şiirine ilişkin olumsuzlayıcı ifadeler de kullanır. Argunşah, şairin bazı anket ve soruşturmalara verdiği cevaplardan hareketle bu durumu şöyle anlatır: Şükûfe Nihal “cemiyetin hayatına gözlerini yummuş olan eski edebiyatı milli bulmaz ve buna karşılık zaman zaman görünen ve kaybolan halk edebiyatını daha milli bulur.” (Argunşah, 2002: 101) Ayrıca Tefvik Fikret de en çok etkilendiği şairlerden biridir.⁷ “Fikreti'in eski din anlayışı dışında insanı esas alan yeni bir inanç sistemi ortaya koyması ve özellikle Servet-i Fünun şiirinin halkası dışında çıktıktan sonra yazdığı *Haluk'un Amentüsü*, *Promete* gibi şiirleriyle bunu savunması, Şükûfe Nihal'i en çok etkileyen tarafı olmuştur.” (Argunşah, 2002: 143) Şükûfe Nihal'in Tefvik Fikret'i aşırı derecede yüceltmesi, onu örnek bir şair olarak alması da Divan şiirine yönelik olumsuz tutumuna paralel bir durumdur. Hatta şairin zaman zaman Fikret gibi din dışı bir söylemi kullandığı da görülür. (Argunşah, 2002: 172-181)

Şükûfe Nihal ile ilgili yapılmış çalışmalarda kendisinin düşünsel ve şiirsel olarak etkisinde olduğu, şiirlerinin benzerlik gösterdiği edipler listesinde Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, Tefvik Fikret, Orhan Veli ve Şair Nigâr gibi isimler zikredilir. (Argunşah, 2002) Fuzûli ile olan şiirsel bağlantısına ilişkin bir ifade yer almaz. Dolayısıyla Fuzûli ile Şükûfe Nihal arasındaki ilişkinin bir edebiyat geleneği oluşumuna ya da mevcut bir geleneği sürdürüp sürdürmediği noktasında tespitler de bu çalışmada yer bulacaktır. Özellikle metinlerarasılık ve karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarında eserlerin geldiği ya da dayandığı gelenek önemlidir. Aktulum, eserin doğduğu yazınsal ve kültürel bağlam dikkate alınmadan yapılan karşılaştırmalara “kısır karşılaştırma” der ve bunun yapıcı değil yıkıcı olduğunu belirtir. (Aktulum, 2011: 239) Tüm bu verilere, tespitlere dayanarak Şükûfe Nihal'de –hakkında yapılmış çalışmalarda pek dile getirilmeyen- bir Fuzûli etkisinden söz edilebilir mi? Bu konuyla ilgili olarak bir etkilene değil ama önemseme olarak değerlendireceğimiz bir tespit Hülya Argunşah'ın çalışmasında yer bulmuştur. *Bir Cumhuriyet Kadını Şükûfe Nihal* adlı kitapta Şükûfe Nihal'in sevdiği, önemseydiği şairleri divan şairlerine benzettiği aktarılmıştır. Devrin önde gelen şairi Faruk Nafiz'in şiirlerini överken onu Fuzûli ve Nedim'e benzetir. “Bence en kuvvetli şair Faruk Nafiz'dir... Hatta diyebilirim ki mazide nasıl bir Fuzûli, Nedim devri varsa bu devir de Faruk devridir. (...) Faruk, Fuzûli kadar derin, Nedim kadar şuh bir şairdir.” (Şükûfe Nihal'den aktaran; Argunşah, 2002: 46) Çalışmanın bu bölümünde incelemeye konu olan şairlerden ikişer şiir incelenecektir. Burada incelenecek ilk şiirler Fuzûli'den *Su Kasidesi* ve Şükûfe Nihal'den *Su* şiiridir.

Metinlerarasılık ve Gelenek Bağlamında *Su Kasidesi* ve *Su*⁸ Şiirinin Karşılaştırılması

Karşılaştırmaya konu olan her iki şiir de su mazmununu/imgesini merkeze alarak gelişir. Nitekim klasik Türk şiirinden itibaren “su” kendisiyle ilgili sayısız teşbih ve mecazların kurulduğu, çok kullanılan şiirsel bir kodlama olarak bilinmektedir.⁹ Tasavvuf izleği de dikkate alınarak suyun ilk akla getirdikleri; Hz. Peygamber, ab-ı hayat, ölümsüzlük, saflık, temizlik, ferahlık, arınma,

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın klasik Türk edebiyatına yönelik değişen fikirlerini ve söz konusu yazıları konu alan çalışma için bk: (Ayvazoğlu, 1997: 145-149)

⁷ Şükûfe Nihal'deki Tefvik Fikret etkisinin boyutlarını “gayya” imajı üzerinden inceleyen bir makale için bk.: (Özlük, 2013)

⁸ *Su* şiiri hem şiirin yer aldığı kitaba hem de kitabın birinci bölümüne ad olur. Şiir “1930 yılında Ankara'da yapılan Türkçe-Edebiyat öğretmenleri kongresi esnasında yazılmıştır. Cebeci Konservatuarı'nın havuz kenarında Ahmet Kutsi, Behçet Kemal ve Halide Nusret'le hoş sohbetler yapan sanatçı, bu şiirdeki ilhamını bu akşam sohbetlerine ve havuza borçlu” olduğunu söyler. (Argunşah, 2002: 148)

⁹ Yeni Türk şiirinde su imgesinin kullanımına ilişkin geniş kapsamlı bir makale için bk.: (Karabulut, 2015)

parlaklık, cennet, peygamber sevgisi, pişmanlık, affolunmak, hayat kaynağı, tahrip edicilik gibi özelliklerdir. “Tasavvufta, çeşitli kullanışların yanı sıra insanın yapısını teşkil ettiğine inanılan anasır-ı erbaa’dan biri olarak da söz konusu edilir.” (Pala, 1999: 11) Dolayısıyla su tabiatın bir parçası olarak görüldüğü için çok farklı anlam ilgileri bağlamında da şiire konu olabilmektedir. Fakat klasik şiirde “bütün şairler için geçerli olan tabiatla ilgili sınırlı mazmun sayısı, tabiata bütünü ihtiva eden bir bakış açısını engellemiştir.” (Yılmaz, 2010) Şükûfe Nihal’in bu şiirini klasik edebiyatta ya da modern edebiyatta su imgesini/mazmununu kullanan başka şiirlerle de karşılaştırmalı olarak incelemek de mümkündür. Ama burada özellikle vurgulanması gereken bazı hususlar vardır. Her iki şiirde de otuz beş civarında sözcük düzeyinde benzerlik ve yine imge/mazmun düzeyinde benzerlikler bulunmaktadır. Nitekim bu şiirlere yönelik benzerlik iddiasını ilk akla getiren de şiirlerdeki “su” sözcüğünün tasavvufun özel anlam art alanı ile yüklenip mazmun/imge olarak karşımıza çıkmasıdır. Bununla da yetinilmemiş her iki şiirde “su” redif olarak kullanılmıştır.

*Kalbinden kalbime akan bir sestî
Akşam gölgesinde çağlayan o su; (Ş.Nihal)*

*Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlare su
Kim bu denli dutuşan odlare kılmaz çâre su¹⁰ (Fuzûli)*

Her iki şiirden yapılan bu alıntılarda “kalp/gönül, akmak/saçmak, su/su” göstergelerinin sözcük düzeyinde benzerlik olduğu söylenebilir. Fuzûli bu beyitte “dindirilmesi imkânsız bir aşk ve ıstırap içinde bulunduğunu” dile getirir. (Çalışkan, 1992: 60) Şükûfe Nihal’de ise -kalpten kalbe akan- ses oluşturduğu imajla doğrudan aşk dolayımı çağrışımları akla getirir. Suyu ait olan akışkanlık özelliği ve akmak fiili, sese yüklenmiştir. Bunun yanı sıra Şükûfe Nihal’de sesin çağlayanla ilişkilendirilmesi ise Fuzûli’deki gibi aşkın ulvilğini anlatmak için kullanıldığını düşündürür. Ayrıca Şükûfe Nihal **kalp**, **akmak**, **su** gibi sözcüklerle klasik Türk edebiyatındaki üçlüyü bir araya getirmiş olur. Çünkü klasik Türk edebiyatında sevgilinin taştan **gönlünü** delmek ya da o taşı yumuşatmak için **su** kullanılır. *Su* kasidesinde ise Fuzûli, gözlerinden gelen suyu kalbinde yanan aşk ateşini söndürmek için serpilen sular olarak tasavvur eder. Şükûfe Nihal ise yine -akşam gölgesinde çağıldayan- suyu adeta sevgilinin kalbinden kendi kalbine akan bir çağlayan olarak tasarlar. Aşkın kalbinde aşk ateşi vardır. Şükûfe Nihal her ne kadar aşk ateşinden bahsetmese de sevgilinin gönlünden kendi gönlüne akan su ya da -su gibi akan- ses aşığı teskin edecektir. Dolayısıyla Fuzûli’nin ilk beyti ile Şükûfe Nihal’in ilk iki dizesi dolaylı bir etkilenme ilişkisini içerir.

*Sessiz ruhumuzu o bestelerdi;
Bize “Unutalım dünyayı!” derdi...
Bir aldı, sonunda verdi bin derdi
Bizi bizden fazla anlayan o su... (Ş.Nihal)*

*Suya versün bâğban gülzârı zahmet çekmesün
Bir gül açılmaz yüzün teg verse min gülzâre su¹¹ (Fuzûli)*

Her iki şiirde yer alan; “zahmet/derd, bir/bir, bin/min, ver-/ver-, su/su” göstergeleri iki alıntı arasındaki benzer göstergelerdir. Bu iki alıntıdaki benzerlik ilişkisi söyleyişe dayalı bir benzerlik ilişkisidir. *Su* şiirinde “bir almak, bin vermek” deyimini ile yine bu deyimden türetildiği düşünülen “bin versen bir alamazsın” ifadesi iki şiir arasındaki benzerlik ilişkisini güçlendiren söyleyişlerdir. Ayrıca *Su* şiirinde geçen dünyayı önemsememek hatta tasavvufi bir terimle söylenecek olursa “mâsivâdan geçmek” şeklinde yorumlayabileceğimiz “unutalım dünyayı” ifadesinin Fuzûli’nin bu

¹⁰ Günümüz Türkçesiyle: Ey göz! Gönlümdeki içimdeki ateşlere gözyaşından su saçma. -Ki- Çünkü bu kadar çok tutuşan ateşlere suyun faydası olmaz.

¹¹ Günümüz Türkçesiyle: Bahçıvan, gül bahçesini sele versin -boşuna- zahmet çekmesin. Bin gül bahçesine su verse senin yüzün gibi -güzel- bir gül açılmaz.

beytindeki karşılığı “suya versün bâğban” –gül bahçesini sele vermek- olarak düşünülebilir. Çünkü gül bahçesi dünyalıktır, maddi olanı temsil eder.

*Şimdi ne akşam var, ne ses, ne dere;
Yolumuz ayrıldı başka ellere;
Benzetti bizi bir kırık mermere
Ruha zehir gibi damlayan o su... (Ş.Nihal)*

*Zevk-i tîgundan ‘aceb yoh olsa gönlüm çâk çâk
Kim mürûr ilen biragur rahneler dîvâre su¹² (Fuzûli)*

Her iki alıntıda yer alan; “çâk çâk/kırık, mürûr/dere, ne ... ne .../ yok olmak” ifadeleri sözcük düzeyinde benzerliklerdir. Fuzûli’de suyun akışı sırasında, Şükûfe Nihal’de ise suyun sürekli aynı yere damlaması neticesinde oluşturduğu fiziki değişimle aşkın öznedeki oluşturduğu ruhsal değişim arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur. Her iki şiirde aşk nedeniyle özneyi etkileyen olumsuz unsurlar birer teşbihle metne girer. Bu Fuzûli’de kılıç darbeleri anlamına gelen “zevk-i tîgun”, Şükûfe Nihal’de ise ruha damlarken zehir etkisi yaratan su’dur. Yine iki şiire ilişkin benzerlik ilgisi Fuzûli’nin kasidesi üzerine yapılmış şerhlerde daha rahat ortaya çıkar. Şöyle ki Fuzûli, alıntılanan bu beytinde “akan suyun zamanla taş üzerinde oluşturduğu izleri ilginç bir örnek olay olarak getiriyor (irsalimesel). Özellikle asırlık çeşme ve şadırvanlarda musluklardan damlayan suların taş yahut mermer üzerinde derin izler bıraktığı malumdur. İşte şair Fuzûli sevgilisine, su nasıl duvar üzerinde “mürûr” ile “rahne”ler bırakıyorsa, onun kılıcının da kendi gönlünde aynı şekilde yarıklar oluşturduğunu söylüyor”. (Şentürk, 2004: 264) Ayrıca Fuzûli’nin şiirinde yer alan “kılıç-su” ilişkisi teknik bir tabir olarak iyi kılıçların çeliğe su verme yöntemiyle yapıldığı düşüncesini akla getirir. Bu anlamda kılıç nasıl suya muhtaçsa âşık da sevgilinin bakışlarına ya da Şükûfe Nihal’deki ifade ile sesine muhtaçtır. Şükûfe Nihal’de yer alan ses, kılıç bağlamında kılıç sesini; zehir ise yine kılıç bağlamında düşünüldüğünde, düşmana kesin ölümcül darbeyi vurmak için kılıcın ucuna sürülen zehri çağrıştırmaktadır.

*O su, bir sır gibi mırıldanırdı;
Göğsünde bir sarı ay yıkanırdı;
Bizi Leylâ ile Mecnun sanırdı
Gamlı yolumuzda ağlayan o su... (Ş.Nihal)*

*Seyyid-i nev’-i beşer deryâ-yi dürr-i istifâ
Kim sepüpdür mu’cizâtı âteş-i eşrâre su¹³ (Fuzûli)*

Her iki alıntıda su imgesinden başka benzerlik yok gibi görünse de aslında ortak bir edebi sanat olarak telmih yer almaktadır. Ayrıntıya inildiğinde ortaklığın sadece edebi sanat olmadığını, telmihin birbirine yakın, benzer olaylara yapıldığı anlaşılır. Alıntılarda Hz. Peygamber’in yaşadığı dönemde gerçekleşen bazı mucizelere telmih yer almaktadır. Fuzûli’nin şiirinde Hz. Peygamber’in doğduğunda gerçekleşen mucizelere telmih vardır.¹⁴ Şükûfe Nihal’in “Göğsünde bir sarı ay yıkanırdı” dizesi ise Hz. Peygamber henüz çocukken melekler tarafından göğsünün açılarak kalbinin yıkanması olayını hatırlatır.¹⁵

¹² Günümüz Türkçesiyle: -Ey sevgili!- Senin kılıcının -kılıca benzeyen keskin bakışlarının- zevkenden gönlüm parça parça olsa da buna şaşılmaz. -Nitekim- Su da akarken duvarda yarıklar meydana getirir.

¹³ Günümüz Türkçesiyle: İnsan cinsinin efendisi, kıymetli inci deryası olan Hz. Muhammed’in mucizesi şer sahiplerinin ateşine su serpmiştir.

¹⁴ İran’ın eski merkezinde Mecusilerin bin yıldan beri yanmakta olan ateşleri sönmüş; Medayin şehrinde hükümdar sarayının on dört şerefesi yıkılmış; Mecusilerin büyük âlimi korkunç bir rüya görmüş; yine İran’da Save gölü yere geçmiş, bin yıldan beri suyu kesilmiş olan Semave deresindeki sular taşmış, Kâbe’deki büyük putların yüzüstü yere düştükleri görülmüştür. (Hamidullah, 1993)

¹⁵ Hz. Muhammed’in çocukluğunda sütkardeşleriyle yayılan kuzuların arasında koşarken, birisi Cebrail olmak üzere iki meleğin gelip göğsünün yarılması, içinden siyah bir kan pıhtısını çıkarılıp atılması olayıdır. Daha sonra altın bir kabın içinde kar suyuyla kalbi yıkanmış ve yerine yerleştirilmiştir. Bu olaya “şerhi sadr” ya da “şakkı sadr” da denilir. (Bulut, 2002)

*O su, bir sır gibi murıldanırdı;
Göğsünde bir sarı ay yıkanardı;
Bizi Leylâ ile Mecnun sanırdı
Gamli yolumuzda ağlayan o su... (Ş.Nihal)*

*Kulmag için tâze gülzâr-i nübüvvet revnakın
Mu'cizinden eylemiş izhâr seng-i hâre su¹⁶ (Fuzûli)*

Yukarıda bir beyitle benzerlik ilgisi kurduğumuz *Su* şiirindeki aynı dörtlüğün kasidedeki on sekizinci beyitle de benzerliği tespit edilmiştir. Her iki alıntıda yer alan revnak/yıka-, su/su sözcük düzeyinde benzerliklerdir. Bu iki sözcük düzeyinde benzerlikten başka benzerlik ilgisi yokmuş gibi görünse de her iki dizede aslında ortak bir edebi sanat olarak yine telmih yer almaktadır. Şükûfe Nihal'in, Hz Peygamberin göğsünün yıkanmasını anımsatan söylemi dışında Fuzûli'nin bu beyitte Hz Peygamber'in su ile ilgili mucizelerine telmih yer alır. Bu mucizeler; Hz Peygamber'in taştan su çıkarması, acı suyu tatlılaştırması, kurumuş bir kuyudan su çıkması, parmaklarından su akıtmasıdır.¹⁷ Bunun dışında yine Şükûfe Nihal'in bu dörtlüğünde olduğu gibi Fuzûli'nin

*Hayret ilen barmagın dişler kim itse istimâ'
Barmagından virdüğün şiddet günü Ensâr'e su¹⁸ (Fuzûli)*

beytinde de telmih sanatı yer almaktadır. Tebük Gazvesi esnasında çölde sahabenin susuz kalması üzerine Hz. Muhammed'in parmaklarının arasından su akıtması hadisesine telmih vardır.

İzlek ve Biçim Düzeyinde Benzerlikler

Sözcük, imge, söyleyiş ve edebi sanatlar dışında şairlerin düşünce dünyalarından izleklerine yansıyanlar da karşılaştırmada önemli bir etkidir. Fuzûli'de tasavvuf önemli bir izlektir. Her ne kadar kendisiyle ilgili yapılmış çalışmalarda tasavvufla ilişkisine değinilmemiş olsa da Şükûfe Nihal'in bazı şiirlerinde de tasavvufi bir fon görmek mümkündür. Her iki şiirde de öznenin içinde duyduğu sevgi, özlem ve hasret anlatılırken “su” imgesi/mazmunu aracılığıyla anlam zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Her iki şair de “su” sözcüğünün işlevinden yola çıkarak onu çağrıştıran ya da dolaylı olarak onunla ilişkili göstergelerle anlamı zenginleştirmeye çalışır. Mısraların bazılarında söyleyiş benzerliği varken bazılarında ise hem söyleyiş hem de anlamsal benzerlik görmek mümkündür. Özellikle –yukarıda da görüleceği üzere- şiirlerin karşılaştırılması esnasında yapılan yorumlar da Fuzûli ile Şükûfe Nihal arasındaki benzerlik ilişkisini pekiştirici yöndedir. İzlek olarak her iki şiirde genel olarak aşk, sevgi, özlem konularını işlenmektedir. Ayrıca *Kaside*'de sevgi ve özlem temlerinin doğrudan Hz. Peygambere yönelik olduğunu belirtmek gerekir.

Her iki şiir de biçim olarak birbirinden farklıdır. *Su Kaside*si beyit nazım şekliyle yazılmış ve otuz üç beyitten oluşmaktadır. Ayrıca *Kaside* aruzun “Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün” kalıbıyla yazılmıştır. *Su* şiiri ise dörtlük şeklinde ve hece ölçüsüyle yazılmıştır. Her iki şiirde biçimsel olarak yer alan belirgin tek benzerlik ise kullanılan redifin aynı olmasıdır. “Su” redifi her iki şiirde de kullanılmıştır.

Her iki şairin benzer izlekleri işlemesi dışında Şükûfe Nihal'in Fuzûli ile benzerlik göstermesi, ifade, söyleyiş, imge/mazmun kullanımları bağlamında düşünüldüğünde bu etkilenme ilişkisinin “gönderge” olmayacak kadar ileri düzeyde, “öykünme” ve “gizli alıntı” olmayacak kadar da nitelikli olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla buradaki etkilenme biçimi anıştırmaya (allusion) örnektir denilebilir. Buraya kadar benzerlik ilgisine ilişkin söylediklerimizi bir tablo ile

¹⁶ Günümüz Türkçesiyle: Peygamberlik gül bahçesinin parlaklığını taze kılmak için mucizesiyle sert taştan su çıkarmıştır.

¹⁷ Hz Peygamber kara, sert bir taşa vurarak su çıkarmış, suyu acı olan bir kuyuyu tatlıya çevirmiş, suyu kurumuş bir kuyunun su vermesini sağlamış, ayrıca Tebuk Gazası'nda Hudeybiye'de askeri susuz kalınca, yanındaki sudan abdest almış ve parmaklarından çeşme gibi akan suyla askerinin susuzluğunu gidermiştir. (Bulut, 2002)

¹⁸ Günümüz Türkçesiyle: Onun âlemde, uçsuz bucaksız bir deniz gibi olan mucizesinden kâfirlerin binlerce ateşhanelerine su ulaşmıştır.

özetleyebiliriz. Nitekim böyle bir tablo, yorumları daha iyi anlamamıza ve benzerlik ilgisini derli toplu görmemize de olanak sağlayacaktır.

Tablo-1:

	Fuzûli /Su Kasidesi	Şükûfe Nihal /Su
SÖZCÜK	1.gönül, 2.eşk, 3.su, 4.çâk çâk, 5.mürûr, 6.var, 7.zehr, 8.nem-nak, 9.gam, 10.kevser, 11.şeb, 12.nur, 13.taş, 14.gice, 15.min, 16.bir, 17.zıkr/vird, 18.yol, 19.hasım, 20.katre, 21.hoş/zevk, 22.dergah, 23.ehl-i âlem, 24.ol, 25.tiğ, 26.bî-pâyân, 27.um-, 28. sakın, 29.ver-, 30.hecr, 31.oşadabil-, 32.saç-, 33.derd, 34. ne .... ne	1.kalb, 2.ağlamak, 3.su, 4.kırık, 5.çağlayan, 6.var, 7.zehr, 8.yıkanırđı, 9.gam, 10.dere, 11.akşam, 12.gölge, 13.mermer-taş, 14.ay, 15.bim, 16.bir 17.mırıldanmak, 18.yol, 19.el, 20.damle, 21.tatlı, 22.yer, 23.dünya, 24.o, 25.kes-, 26.sonsuz, 27.san-, 28.sessiz, 29.ver-, 30.ayrıl-, 31.benzet-, 32.ak- , 33.zahmet, 34. yok ol- (olmayış)
İMGE / MAZMUN	su, gönül, mürûr	su, kalp, çağlayan
İZLEK	aşk, özlem, sevgi (Dini bağlamda)	aşk, özlem, sevgi
BİÇİM	Redifler aynı (su).	
ETKİLENME TÜRÜ	Anıştırma (Allusion)	

Neme Yetmez ile -Gayrı Redifli- Gazel'in Karşılaştırması

Su ve *Su Kasidesi* şiirlerinde benzerlik dışında Şükûfe Nihal ile Fuzûli'nin arasında şiirsel ilişkiyi gösteren *Neme Yetmez* ile -gayrı redifli- *Gazel*'de de dikkat çekici benzerlikler yer alır. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu şiirlere yer verdikten sonra benzerlik ilişkisi yorumlanacaktır.

Yakut, mine, zümrüt bana birdir kayalarla;

Bir gül dikeninden kanayan el neme yetmez? (Ş.Nihal)

Hâsilum yok ser-i kûyunda belâdan gayrı

Garâzum yok reh-i 'ışkunda fenâdan gayrı (Fuzûli)

Fuzûli'nin şiirinde geçen bela hem dervişlik hem de nefsi köreltmenin hatta ilahi aşk yolunda merhaleler aşmanın önemli bir unsurudur. Şükûfe Nihal'de ise yakut, mine, zümrüt gibi değerli taşlar şiirin hemen başında yer alır. Değerli taşlar dünya, mal, mülk ve servetin temsilidir. Şiirde bunlardan vazgeçmiş bir özne söylemi okurun karşısına çıkarılır. Dünyanın en değerli taşlarını sıradan bir kaya gibi görmek şeklinde geliştirilen bu söylem dünyadan geçiş ve nefsi köreltmenin alegorisi olarak okunabilir. "Fuzûli, dünyanın mal-mülk, altın-gümüş ve hatta evlat gibi fâni nimetlerine büyük bir değer vermez görünmektedir. Onda hayatın huzur ve rahatını, lüksünü, volupté'yi istihkar eden; maddi zevkler, huzûzat karşısında istigna gösteren asil bir tavır vardır. Onca mal cemetmek, gümüş ve altın insanı mağrur ve 'barigâh-ı kurbdan dūr' eyler." (Karahana, 1995: 177) Abdulkadir Karahana Fuzûli'nin duygusal durumunu "stoik¹⁹ gurur" olarak tanımlar. (Karahana, 1995: 205) Bu durum başka Divan şairlerinde de görülür. Divan şairi için "bu cihanın baharı 'bin nîm neş'e" dir, bütün zevkler yarım'dır. Her yeni teşebbüs, her yeni başlangıç, müstakbel bir sonu hazırlamaktan ötede, neye yarar? Bütün güzelliklerin kendisini sergileme fırsatı bulduğu baharlar fâni, bütün ömürler fâni ve insanı dünyaya bağlayan ve bu yolda bir oyalama olan makam ve mansıp geçicidir. Maddi konfor geçicidir ve peşinde koşmaya değmez." (Turinay, 1996: 36) Divan şiirine ilişkin olarak yapılan bu yorumları *Neme Yetmez?* şiirine de yakıştırabiliriz. Nitekim yukarıda alıntılanan ikinci dizide gül'e değil gülün dikenine bile razı bir söylem görülür.

¹⁹ Stoik, acıya da zevke de kayıtsız, her türlü tutkudan uzak, duygusal etkiye kapalı, zihinsel ve duygusal olarak dinginliği yakalamış hatta apatik -apathia- anlamlarına gelir. Benzer nitelemeyi Reşat Nuri Güntekin, idealist öğretmen kahramanı Feride'nin hikâyesinde, onun okuduğu okulu ve sınıfı tasvir ederken kullanır. "Ne yapılsa baştan çıkarılmasına imkân olmayan ve ara sıra çakımın ucuyla ötesine berisine açtığım yarıcıklara stoik bir vakarla tahammül eden sessiz sedasız, ağırbaşlı ve upuzun bir komşu." (Güntekin, 1989: 5)

Oysa gül klasik Türk şiirinde aşığa eziyet eden bütün unsurları temsil eder. Bu söylemin tasavvuftaki karşılığı “kanaat, kısmete rıza göstermek, takdir edilenden memnun olmak, tamahkâr ve ihtiraslı olmamak, elde mevcut olana razı olmak, başkasının malına ve hakkına göz dikmemek, israftan sakınmak ve tasarrufa riayet etmektir. Tasavvufta bu makam, en son mertebedir. Her ne tecelli ve zuhur ederse, içinden ona boyun eğmektir. ‘Her şeyin bir sebebi vardır’ mealindeki ayeti kerimeyi düşünerek, Müsebbibü'l-Esbab'ın hikmetlerini” anlamaya çalışmaktır. (İz, 1997)

*Kâşâne, sedir, sırma, ışık onların olsun;
Bir köhne kitap, bir sarı kandil neme yetmez? (Ş.Nihal)
Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulursan yile vir
Oda yanmış kuru cismümde hevâdan gayrı (Fuzûli)*

Ney, klasik Türk şiirinde ve tasavvufta içinin boş olması sebebiyle insanı kâmile ilişkilendirir. Bu açıdan ney insanın bedeni arzularından, nefsanî isteklerden, dünyalık hırslardan vazgeçip içini boşaltması, terbiye olmasını simgeler. Benzer şekilde Şükûfe Nihal de dünyalıkları temsil eden kâşane, sedir, sırma ve ışıktan vazgeçerek bir köhne kitaba ve sarı kandile talip olur.

*Yanmaz ateşinden deli gönlüm bu diyârın,
Gökten bir alev bağrımı dağlar, neme yetmez? (Ş.Nihal)
Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulursan yile vir
Oda yanmış kuru cismümde hevâdan gayrı (Fuzûli)*

İki şairden yapılan bu alıntılar arasında sözcük düzeyinde benzerlikler ilk etapta göze çarpar: yanmaz/yanmış, yele ver-/dağla-, gönlüm/cismüm. Bunlar dışında her iki alıntıya ilişkin imge/mazmun benzerliğinden söz edilebilir. Sesinin yanık ve lâhûti olması nedeniyle divan şiirinde gam meclisinin çalgısı neydir. Çünkü ney hicranı, yalnızlığı, hüznü ve kederi anlatır. Neyin bu kadar dertli olması, onun üzerindeki deliklerin ateşte ısıtılmış demir çubukla yakılarak açılmasından kaynaklanır. Bu açıdan bir nevi bağı yanık bir çalgıdır ney. Gerek klasik Türk şiirinde gerekse Fuzûli’de ney imajının arka planındaki anlam katmanları ile Şükûfe Nihal’in “gökten bir alev bağrımı dağlar” mısraı benzer imajlar oluşturan mısralardır. Dolayısıyla bu iki dize sözcük ve imaj düzeyinde benzerlikler içermektedir.

*Bir çölde biten dal gibi ıssızsa da ruhum
Dost âleminin ettiği kem söz neme yetmez? (Ş. Nihal)
Yetdi bî-kesliğüm ol gâyete kim çevremde
Kimse yoh çizgine girdâb-ı belâdan gayrı (Fuzûli)*

Her iki şairden alıntılanan bu dizelerde yalnızlık ve kimsesizlik teması ağır basmaktadır. Fuzûli girdap sözcüğüyle denizde ya da akarsularda suyun dibe doğru daireler çizerek kıvrılması hareketine atıfta bulunur. Dolayısıyla girdap denizde oluştuğuna göre şair burada denizin ortasında yalnızdır. Fuzûli kimsesizliğim o raddeye geldi ki diyerek bela girdabından başka etrafında kimsenin olmadığını söyler. Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde de yalnızlık sıkça işlenen bir konudur. “Bireyin yalnızlığı ve hayat karşısındaki travmaları bu dönem şiirinin asıl izleğidir.” (Karabulut, 2011: 149) Benzer şekilde Şükûfe Nihal de yalnızlıktan dem vurur. Hatta yalnızlığını çölde biten bir dalın ıssızlığına benzeter. Devamında gelen mısra da yalnızlığa ek olarak dost âlemlerinde yapılan dedikoduların eksik olmadığını da söyler. Ayrıca her iki şiirde geçen girdap ve hortum türünden doğa olayları ekseriyetle çölde ve denizde gerçekleşir. Dolayısıyla aynı zamanda girdaplar içinde olmak, başı dertte olmaktır. Bu durumu Türkçedeki bir tabirle “bela denizi”nde olmak şeklinde ifade edebiliriz. Çölün ortası da denizin ortasından farklı değildir. İkisi de tehlikelere açık yerlerdir. Özellikle tabiat her iki yerde de olur olmaz hırçınlaşabilir. Bu hırçınlaşmanın çöldeki şekli hortum iken denizdeki karşılığı ise girdap yani anafordur. Şükûfe Nihal çölü seçerken belki de Fuzûli’nin “girdab-ı bela” metaforundan hareketle seçmiştir denilebilir.

*Dağlar neme yetmez, bağlar neme yetmez?
Bir kuş ki benim derdime ağlar, neme yetmez?*

*Yanmaz ateşinden deli gönlüm bu diyârın,
Gökten bir alev bağrımı dağlar, neme yetmez? (Ş. Nihal)*
*Ne yanar kimse mana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapum bâd-ı sabâdan gayrı (Fuzûli)*

Her iki alıntıda; yan-/ağla-, ateş/ateş, gönül/dil, men/ben, ne/ne gibi göstergeler, sözcük düzeyinde benzerliklerdir. Her iki alıntıda yine kimsesizlik öne çıkmaktadır. Fuzûli, aşk ateşinden başka derdine kimsenin yanmadığını söyler. Buradaki yanmak acılamak anlamındadır. Yani “gönlümdeki aşk ateşinden başka kimse, bu çektiğim ıstırapı bilmez.” (Tarlan, 2005: 650) der. Şükûfe Nihal ise benzer bir söylemle, derdime ağlayan bir kuş varsa onun acıması bana yeter, der. Birinde gökten gelen bir alevdir şairi yoklayan ötekinde ise rüzgârdır. Yine “*Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı*” mısraı ile yalnızlığı ifade etmeye çalışan Fuzûli, sabah rüzgârının vefasına sığınarak yetinmeye çalıştığını ifade eder. Şükûfe Nihal ise “*Bir çölde biten dal gibi ıssızsa da ruhum*” diyerek yalnızlığını çölde biten dalın ıssızlığına benzetir. Sonrasında gelen “Dost âleminin ettiği kem söz neme yetmez?” dizesi ise yine Fuzûli’de “-dan gayrı” redifi ile temsil edilen Şükûfe Nihal’de ise “neme yetmez” redifi ile karşılığını bulan yetinmek, tevekkül, feragat ve kanaat etmek felsefesini adeta tek sözcükle temsil değerine sahip güçlü söyleyişlerin ürünüdür.

Bir çölde biten dal gibi ıssızsa da ruhum (Ş.Nihal)
Koymadı hiç imâret bu binâdan gayrı (Fuzûli)

Fuzûli’de âşık o kadar ağlar ki gözyaşı sele dönüşür. Kaynağını aşığın gözlerinden alan bu sel hâbâb²⁰ binasından başka imaret bırakmamıştır. Şükûfe Nihal ise yalnızlığı çölde biten ıssız dala benzetir.

Bir eski rübâb ömrümü bağlar, neme yetmez? (Ş.Nihal)
*Bezm-i ışık içre Fuzûli nice âh eylemeyem
Ne temettu' bulunur neyde sadâdan gayrı (Fuzûli)*

Rübap ya da diğer adıyla rebap eskiden kullanılan bir müzik aletidir. Rübap genelde gam, keder ve hüznle birlikte anılır. Aynı şekilde ney de yüzyıllardır kullanılan bir müzik aletidir. Şairler, yalnızlık duygusunu bu müzik aletlerinin çıkarmış olduğu hazin tınılarla anlatmaya çalışmışlardır. Her iki dizede de aynı duygu ve düşünceler dile getirilmeye çalışılmıştır. Fuzûli “şarap meclisinde nasıl ah etmeyeyim, neyin sesinden başka insana ne faydası vardır.” der. Şükûfe Nihal, “bir eski rübap ömrümü bağlar neme yetmez” der.

Buraya kadar benzerlik ilgisine ilişkin söylediklerimizi de ikinci bir tablo ile özetleyebiliriz.

Tablo-2:

	Fuzûli / Gazel	Şükûfe Nihal /Neme Yetmez
SÖZCÜK	1. gözüm yaşı 2. dil 3. ateş 4. bana 5. bezm 6. cismim 7. yanmış 8. gün 9. hevâ 10. gam 11. kanlı 12. garaz, 13. hicran 14. göz 15. ne, 16. yok, 17. od, 18. kanlı sirişk, 19. ki, 20. yanmış, 21. yetti 22. -dan gayrı, 23. bela, 24. bu, 25. komadı, (tüketti) 26. Çevre/küy, 27. seda, 28. fena, 29. ney, 30. bela, 31. fena, 32. bîkes, 33. cism, 34. ah, 35. hâsılım yok	1. ağlar, 2. gönül, 3. ateş, 4. bana, 5. dost âlemi, 6. bağrım, 7. yanmaz, 8. gün, 9. ümid, 10. dert, 11. kanayan, 12. dilek, 13. kestimse ümid, 14. göz, 15. ne, 16. var, 17. alev, 18. dolan göz, 19. ki, 20. yanık, 21. yetmez, 22. neme yetmez, 23. derd, 24. bu, 25. bit-, 26. diyar, 27. söz, 28. kem, 29. rübap, 30.ezel, 31. ebed, 32. ıssız, 33. ruh, 34. bağrımı dağlar, 35. neme yetmez
İMGE / MAZMUN	bîkes, hicran günü, dil, ney	kuru cisim, kara mendil, gönül, rübap
İZLEK	yalnızlık, kanaat etmek	yalnızlık, kanaat etmek
BİÇİM	Biçimsel benzerlik bulunmamaktadır.	

²⁰ Habâb: “Sıvı maddeler üzerinde yüksekçe bir yerden düşme yahut çalkalanıp akma sırasında oluşan hava kabarcığına denir.” (Şentürk, 2004: 295)

İzlek ve Biçim Düzeyinde Benzerlikler:

Her iki şiirde sözcük düzeyinde otuz beş civarında benzerlik dışında imge/mazmun düzeyinde de benzerlikler yer almaktadır. Her şeyden önce iki şiir arasında benzerlik ilgisini çağrıştıran belli başlı konu başlıkları yokluk, yetinme, dünyadan kaçış, ıstırap, dert, hicran, kimsesizliktir. Özellikle *Neme Yetmez* ve gayrı redifli *Gazel* bağlamında düşünüldüğünde, güle götüren yolda gülün dikenine, belaya rıza göstermek, hatta o belayı arzulamak, gerek Şükûfe Nihal'in etkisinde olduğunu düşündüğümüz Fuzûli'de gerekse yüzlerce yıllık klasik Türk şiiri geleneğinde kendini gösteren bir söylemdir. Şükûfe Nihal'in bu mısraları tasavvufun on temel düsturundan biri olan kanaat ile örtüşmektedir. Şükûfe Nihal'in –biyografisi de dikkate alındığında- bir iç saadet arayışında olduğu, nefsin şer, menfi, yıkıcı isteklerine karşın dünyadan başka bir soyut âleme kavuşmayı istediği; para, güç, şöhret ve güzelliği değersizleştiren bir söylem geliştirdiği söylenebilir. Şair kendisine insanlık âleminin muhtaç olduğu bir emniyet ve güven bölgesi bulmuştur. Bu bölge para, güç, iktidar, fiziki güzellik gibi suni limanlar değil elindekiyle yetinmek, aza kanaat etmek şeklinde kendini gösteren bir felsefenin tezahürüdür. Şairin 1960'tan sonra kendi içine kapanması, çevreyle irtibatını kesmesi ise yine on temel düstürdan biri olan “uzlet”i hatırlatır. Her iki şiirde ana izlek ise yalnızlık, yetinmek, kanaat etmektir. Yalnızlık, her iki şiirde de ortak olmasına rağmen farklı şekillerle anlatılmaya çalışılmıştır. Fuzûli'nin gazeli amaçlarına ulaşamaktan dolayı hayal kırıklığına uğrayan, bunların hüznünü yaşayan, yoksulluk ve yalnızlıktan mustarip şairin en güzel gazellerinden biridir. Şükûfe Nihal'in şiirinde de yalnızlık teması yer almaktadır. Fakat Şükûfe Nihal'de yalnızlıktan memnun, yalnızlığın bile bir insanı mutlu edeceği düşüncesi hâkimdir. Hem Şükûfe Nihal'de hem Fuzûli'de acı var ama nefret yoktur, buhran var ama küskünlük yoktur, vakar var ama gurur yoktur.

Biçimsel olarak her iki şair de şiirini farklı şekillerde oluşturmuştur. Fuzuli, şiirini beyitlerle oluştururken Şükûfe Nihal şiirini beşlik ve altılık şeklinde kaleme almıştır. *Su* şiiri ile *Su Kasidesi*'ndeki gibi redif benzerliği ise söz konusu değildir.

SONUÇ

Etkileme ve etkilene sanatla sıkça karşılaşılan bir durum olmasına rağmen metinlerarasılıkta şiir türüne yönelik çalışmalar yeni Türk edebiyatında sık kullanılan bir yöntem değildir. “X” şiirini “y” şiiri bağlamında okumak, bir başka açıdan şiire dalmak zevkli bir okuma uğraşı sunarken ciddi bir anlamsal zenginlik de katar şiire. Bu açıdan metinlerarasılık yazar, metin ve okur için geniş ufuklar açan bir teknik olarak değerlendirilebilir. Bu gibi çalışmalar sayesinde etkilene kuramları bağlamında karşılaştırmalı şiir çalışmalarına ilginin artacağı da düşünülmektedir. Ayrıca çalışmanın Fuzûli ile Şükûfe Nihal üzerine yeni araştırmalara kapı aralayacağı da söylenebilir. Üstelik bu türden karşılaştırmalı incelemelerin artışıyla şairlerin şiiri inşa süreçlerine ilişkin olarak okurun daha fazla malumat sahibi olacağı, şiire dönük alımlama ilgisinin daha da gelişeceği düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmanın Türk şiirinde Fuzûli gibi kendisinden sonra gelen birkaç kuşağı etkilemiş diğer öncü şairlere ilişkin yeni çalışmalara da örneklik oluşturacağı öngörülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, metinlerarasılık kuramının verileri kullanılarak, metin ve olgular düzeyinde, eleştirel ve yorumlayıcı bir yaklaşım benimsenmiştir. Özellikle bu şairlerin şiirlerinde başta izlek seçimi olmak üzere sözcüğe, imgeye ve kullanılan metaforlara, hatta üsluba yansıyan düşünce dünyaları şiirleri çözümlemede önemli bir etken olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere Şükûfe Nihal'le ilgili yapılmış çalışmalarda şairin Fuzûli'den etkilendiğine ilişkin tespitlere girilmemiştir. Dahası şairin tasavvufla ilişkisine dönük olarak da bir bilgi yer almamaktadır. Fuzûli oldukça zorlu şartlarda yetişmiş bir şairdir. Hayatı boyunca çile ve ıstıraplarla karşı karşıya kalmıştır. Gayrı redifli *Gazel*, şairin sıkıntılar karşısındaki sabrını aktarmakla beraber aynı zamanda hayatın zorlukları karşısında müşteki bir söylemi de içerir. Fakat Şükûfe Nihal, etkisinde olduğu Fuzûli'den daha dervişane bir söylemle bütün kötülöklere razı bir söylem kurar şiirinde. Çünkü Fuzûli'nin, *Şikayetanâme* de temel alarak söylenecek olursa cüretli, bazen isyankâr, gururlu, feryatçı, meydan okuyan ve mücadelecî bir tavrı vardır. Burada incelenen şiirleri ve aynı temlerde yazılmış başka şiirleri Şükûfe Nihal'e mutasavvıf bir şairdir dememizi

gerektirmez. Fakat şu rahatlıkla söylenebilir; Şükûfe Nihal'in hayat karşısında bedbinliği ve bezginliği onu bazen Batılı anlamda bir bohem, bunalım, agnoissé içine sürüklemiş bazense zaten tanıdığı, bildiği bir kültür olarak etkisinde olduğu Divan şairlerinin tasavvufi söylemine yakınlaştırmıştır. Edebiyat tarihlerinde ve kendisiyle ilgili yapılmış monografik çalışmalarda klasik Türk şiirinden etkilendiğine ilişkin bir tespit bulunmasa da Şükûfe Nihal'in de bu türden etkilenmeleri derinden yaşamış bir Cumhuriyet dönemi şairi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla Şükûfe Nihal'de tatminsizlik, ideal aşkı bulamayıp, dostların ve sevgilinin vefasızlığı, gördüğü haksızlıklar karşısında kanaate meyletme, tahammülün güzelliğine yönelik hatta mistik Şark dünyasının tevekkül, feragat gibi kavramlarını tercih ettiği görülmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında; Şükûfe Nihal'in, *Su Kasidesi*'nde yer alan mazmunların geniş çağrışım dünyasını da kullanarak kendi şiirini oluşturduğu söylenebilir.

Bu çalışmada her iki şairden seçilmiş birer şiiri karşılaştırmalı olarak çözümleyerek çalışmaya konu olan şairleri, genelde etkilenme, şiirde gelenek gibi konularda, özelde ise Fuzûli ile Şükûfe Nihal arasındaki şiirsel ilişki konularında incelmeye çalıştık. Çalışmanın yeni Türk edebiyatı literatürüne bu anlamda katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Sonuç olarak; biri diğerinden etkilenerek yazılmış bir şiiri okumanın, bir şiire bakarak diğerinin oluşumu hakkında fikir yürütmenin ya da daha önce bilinen bir şiiri bir de asıl kaynağıyla okumanın, ya da ona esin kaynağı olan sözcükler eşliğinde okumanın şiiri anlamada, yorumlamada ve şairini tanımada mutlaka olumlu etkileri olacağı kanaatine varılmıştır.

KAYNAKÇA

Akay, Hasan (2009). *Şiiri Yeniden Okumak (Bir Yapıçözümleme Girişimi)*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul.

Aksan, Doğan (2006). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınları, Ankara.

Aktulum, Kubilay (1999). *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınları, Ankara.

Aktulum, Kubilay (2011). *Metinlerarasılık//Göstergelerarasılık*, Kanguru Yayınları Ankara.

Argunşah, Hülya (2002). *Bir Cumhuriyet Kadını Şükûfe Nihal*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ayvazoğlu, Beşir (1997). *Geleneğin Direnişi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Bloom, Harold (2008). *Etkilenme Endişesi Bir Şiir Teorisi*, Çev: F. Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul.

Bulut, Halil İbrahim (2002). *Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Çalışkan, Âdem (1992). *Fuzûli'nin Su Kasidesinin Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Çavuşoğlu, Mehmet (1981). *Divanlar Arasında*, Umran Yayınları, Ankara.

Çayrılık, Nebahat (1993). *Şükûfe Nihal Başar'ın Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği Üzerine Bir İnceleme*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Çetin, Nurullah (2012). *Yeni Türk Şiirinde Geleneğin İzleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Çetindaş, Dilek (2010). "Hüzünlü Bir Aşkın Biyografik Okuması: Şükûfe Nihal ve Yakut Kayalar", *TÜBAR*, P. XXVIII, Güz, p. 155-170.

Güntekin, Reşat Nuri (1989). *Çalığışu*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Gür, Murat (2013). *Metinlerarası İlişkilerle Çok Sesli Bir Peyami Safa Romanı: Yalnızız*, Nevşehir Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.

Hamidullah, Muhammed (1993). *İslam Peygamberi*, İrfan Yayıncılık, İstanbul.

İnceefe, Pınar (2014). *Sofokles'in Kral Oidipus Adlı Dramatik Metni ile Necip Fazıl Kısakürek'in Bir Adam Yaratmak Adlı Dramatik Metninin Ontolojik ve Epistemolojik Bakımdan Karşılaştırılması*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

İpekten, Haluk (2007). *Fuzûli Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- İslamoğlu, Feyza (2014). *Umberto Eco Ve Orhan Pamuk'un Romanları Arasında Metinlerarasılık*, Dicle Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- İz, Mâhir (1997). *Tasavvuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kalender, Arife (2015). "Kadın Kendisi İçin Ne Kadar Savaştı?", *Varlık*, S. 1290, s. 23-26.
- Karabulut, Mustafa (2011). "Edip Cansever'in "Medüza" Şiirine Varoloşçu Bir Bakış" *Erdem*, S. 61, s. 147-157.
- Karabulut, Mustafa (2015). "İmge ve Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde 'Su' İmgesi", *Littera Turca*, V:1, S: 2, s. 65-84.
- Karahan, Abdulkadir (1995). *Fuzûli Muhiti Hayatı ve Şahsiyeti*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Ögeyik, Muhlise Coşkun (2008). *Metinlerarasılık ve Yazın Eğitimi*, Anı Yayınları, Ankara.
- Özdemir, Emin (1981). *Yazı ve Yazınsal Türler*, Karacan Yayınları, Ankara.
- Özkan, Selin (2012). *Murathan Mungan'ın "Yedi Kapılı Kırk Oda" Adlı Eserine Metinlerarası Bir Yaklaşım*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Özlük, Nuran (2013). "Psikanalitik Edebiyat Eleştirisi Açısından Gayya Mefhumunun Şiire Yansıması", *Turkish Studies*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/9 Summer, p. 2093-2110, ANKARA.
- Pala, İskender (1999). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Somuncu, Selim (2015). "Metinlerarasılık Açısından Namık Kemal İle Mehmet Akif: Bülbül ve Murabba", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, International Journal Of Social Science Doi Number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2961> Number: 36, P.331-342.
- Şentürk, Ahmet Atilla (2004). *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Şeref, İzzet (2013). *Nazan Bekiroğlu'nun Kurmaca Eserlerinde Metinlerarası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Şklovski, V.Viktor (1971). "Sanat Yordamı", *Türk Dili*, S. XXIII, s. 473-476.
- Şükûfe Nihal (2008). *Bütün Eserleri-1 Şiirler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Turinay, Necmettin (1996). *Geleneğin Dünyası Yeniliğin Ufukları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Uçan, Hilmi (2008). *Dilbilim Göstergebilim ve Edebiyat Eğitimi*, Hece Yayınları, Ankara.
- Yalçın, Soner (2008). "Hep İdeal Aşkı Arayan Bir Şair: Şükûfe Nihal" *Hürriyet*, 16 Ağustos 2008.
- Yılmaz, Mehmet (2010). "Ölümün Doğada Yankılanan Sesi: Makber'de Tabiata Ait Unsurlar Üzerine Bir İnceleme" *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 34, S. 1, s. 43-46.

SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMEN ADAYLARININ COĞRAFYA KAVRAMINA İLİŞKİN METAFORİK ALGILARI

*The Metaphoric Perception of Social Sciences Teacher Candidates' about the concept of
Geography*

Esen DURMUŞ¹

Kenan BAŞ²

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Sosyal Bilgiler öğretmen adaylarının coğrafya kavramına ilişkin görüşlerini metaforlar yoluyla belirlemektir. Araştırmada nitel araştırma desenlerinden olgubilim (Fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2014-2015 eğitim öğretim bahar yarıyılında Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalında öğrenim gören 1,2,3 ve 4.sınıf öğrencileri içinden toplam 83 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Araştırmaya katılmada gönüllülük esası dikkate alınmıştır. Araştırmada veriler, “Coğrafya” .....ya / ye benzer; Çünkü.....” biçiminde yarım bırakılmış bir cümlelerin bulunduğu formlarla toplanmıştır. Elde edilen veriler ışığında Sosyal Bilgiler Öğretmen adaylarının, coğrafya kavramına ilişkin 46 geçerli metafor geliştirdikleri tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarından elde edilen bu veriler nitel (içerik analizi) veri çözümleme tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Uzman görüşleri sonrasında, ilgisiz metaforlar üzerinde tartışılarak çalışmada kullanılan metafor ve kategorilere son şekli verilmiştir. Çalışma sonucunda coğrafya kavramına ilişkin 14 ayrı kavramsal kategori elde edilmiştir. Bunlar: *Alt dallar, bütünlük, çeşitlilik, değişkenlik, etki, etkileşim, etki-tepki, ihtiyaç, keşfetme, mücadele, sebep-sonuç, süreklilik, uyum, yaşam, şeklinde adlandırılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Metafor, Sosyal bilgiler, Kategori

ABSTRACT

The aim of this study is to evaluate the views of Social Sciences Teacher candidates about the concept of geography with metaphors. In this paper we used phenomenological design which is one of qualitative research designs. Our study data comprises 83 teacher candidates which are students of Fırat University Education Faculty, Department of Social Sciences Teaching in 2014-2015 spring terms. We noted voluntary basis in participating to research. We collected our data with forms which have unfinished sentences in subsequent styles “Geography” like that .....; because.....”. In absolute terms we confirmed that Social Sciences Teacher candidates had developed 46 valid metaphors which are about the concept of Geography. We analyze these data with qualitative data analyze method. We finalize our metaphors and categories with the help of expert opinions. We obtained 14 separate cognitive categories after the study. These categories are called as; sub branch, integrity, variability, influence, interaction, action and reaction, necessity, exposure, struggle, cause and effect, continuity, harmony, life.

Keywords: Geography, metaphors, social sciences, category

GİRİŞ

Günümüzde determinist yaklaşım, Coğrafya biliminde tartışmalı yöntem olarak görülse de Napolyon’un “coğrafya milletlerin kaderini oluşturur.” Mustafa Kemal Atatürk’ün “Coğrafyayı ve coğrafyasını iyi bilen bir millet, şüphesiz ondan faydalanmasını ve onu korumasını da bilir” sözleriyle coğrafyanın önemini vurgularken insanların yeryüzündeki faaliyet sahasını ve yaşam tarzını düzenleyen mekânla insan arasındaki ilişkileri belirleyen mekandan en iyi şekilde yararlanma yollarını ortaya koyan bir bilim olarak yeryüzündeki farklı hayat tarzlarının dağılımını ve etkilerini inceleyen bir çok disiplinle hareket eden koordinasyon bilimidir (Özçağlar, 2006, 1).

¹ Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, ELAZIĞ.
esendurmus@firat.edu.tr

² Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Doktora Öğrencisi, ELAZIĞ.
kaoti_23@hotmail.com

İnsanoğlunun yakın çevresini ve başka yerleri tanıma ve temel ihtiyaçlarını karşılama isteğiyle ortaya çıkan coğrafya bilimi; terim olarak Yunancada yer anlamına gelen “geo” ile yazılarak, çizilerek tanımlama (betimleme) anlamına gelen “graphie” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan, dünyanın tasviri manasındaki “geographie” kelimesinden oluşur. İlk kez, M.Ö. III. yüzyılda Eratosthenes tarafından kullanılmış ve bu alanda “Geographica” veya “geographie” terimleri ile ifade edilmiştir. İlk Çağ’daki anlayış içinde üzerinde yaşanılan Dünya gezegeninin şekli ve boyutları hakkında araştırma ve incelemeler yaparak bilgi sahibi olunması, yeryüzünün ulaşılabilen yerlerinin tanıtılabilmesi için gözlenen özelliklerin metin ve haritalarla tasvir edilmesi olarak nitelendirilmiştir (Özçağlar, 2006, 2)

Coğrafya terimi, günümüze kadar geçen zaman içinde içerik ve tanım olarak büyük değişikliklere uğramıştır. Bilimdeki değişimler bilim insanlarının görüş ve anlayışlarını da etkilemiş, coğrafya da bundan nasibini almıştır. Coğrafya bilimi 5000 yıl öncesinden bugüne, sadece tanım olarak değil, araştırma metot ve teknikleri, araştırma sahaları, kullanılan araç ve gereçlerden faydalanma gibi konularda da büyük ölçüde değişime uğramıştır. Nitekim başlangıçta, yeryüzündeki nesne ve olayların tasvirini konu edinen coğrafya, günümüzde yeryüzünü ve üzerinde yaşayan tüm canlı ve cansız objeleri, aralarındaki ilişkileri bütüncü bir yaklaşım içinde inceleyen bilim halini almıştır. Bu tanımlamalarda da görüleceği üzere coğrafya mekanı tanımlamasını ve ilişkisini açıklarken aynı zamanda insanlara onu en verimli şekilde nasıl kullanması, koruması ve sürekliliğini nasıl devam gerektiğini ettirmesi gerektiğini öğretir (Ünlü, 2014, 5). Tüm bunlardan hareketle aşağıda coğrafya ile ilgili yapılmış olan birkaç tanıma yer verilmiştir.

Strabon, Coğrafyayı “toplumsal hayat ve yönetme sanatı açısından taşıdığı sınırsız öneme ek olarak, kara ve okyanusta yaşayanlarla, bitki örtüsü ve dünyanın çeşitli kesimlerinin özellikleri ve ürünleri konusunda bilgi veren bir bilim olarak tanımlar. Tümertekin ise; Bu bilgi insanı hayat ve mutluluğa ilişkin büyük sorunlarının ciddi biçimde bilincinde kılar.” şeklinde tanımlamaktadır (1990).

Coğrafya: insanla yeryüzünün etkileşimi sonucunda ortaya çıkan mekanı, ilkeleri dahilinde inceleyen ve sonuçlarını bir bütün halinde sunan bilimdir (Akdemir, Akengin, 2013, 1). Daha kapsamlı bir tanım yapmak gerekirse: Coğrafya, insanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimleri, bu etkileşimler sonucunda gelişen faaliyetlerle durumları dağılışı, ilişki kurma, karşılaştırma, nedensellik ilkelerine bağlı kalarak ve çeşitli araştırma yöntemleri uygulayarak araştırıp inceleyen, elde ettiği sonuçları bir sentez halinde ortaya koyan kendi içerisinde çok sayıda bilim dalından oluşan bir bilimler topluluğudur (Özçağlar, 2006, 2). Bilim basamaklarının temelinde yer alan coğrafyanın görevi; fen bilimleri ile beşeri bilimler arasındaki etkileşim karmaşıklığını soruşturması ve birleştirici bir unsur olarak çimento vazifesi görmesidir (Ünlü, 2014, 1).

Coğrafyayı ve insanın coğrafya ile olan ilgisi konusunda İbni Haldun’un kullandığı “Coğrafya kaderdir” (Akdemir, Akengin, 2013, 2) benzetmesi farklı bir tanım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Coğrafyanın tanımında en başta yer alan ana unsur insandır. İnsan yaratılmış canlı varlıklar içerisinde müstesna bir yere sahiptir. Akli, üstün düşünme yeteneği ve hareket kabiliyeti ile doğal ortamda kendi yararına çeşitli düzenlemeler yapan, hatta doğal dengeyi bozacak kadar ileri giden bir varlıktır. İnsanın bu tanımdaki karşılığı çoğul anlamda olup, yeryüzünde yaşayan ve doğal ortamın bir parçası olan bütün insanları ifade etmektedir. Doğal ortamda meydana gelen faaliyetlerin ve bunların sonucunda ortaya çıkan durumların algılanmasında ve değerlendirilmesinde insanın rolü büyüktür. İnsan olmasa idi, doğal faaliyetlerin ve durumların hiçbirisi bilinmeyecekti (Özçağlar, 2006, 2).

Gregg ve Leinhardt (1994), coğrafyayı 4 özellikte karakterize edilen bir disiplin olarak tanımlamaktadır.

Birincisi bir yere eşsiz bir karakter kazandıran, yeryüzü üzerindeki özelliklerin dağılımıdır (Örn: dağlar, nehirler, denizler vb.).

İkincisi, bazı şeylerin oldukları yerlerde ve zamanda neden ve nasıl meydana geldiğini anlamaktır (Örn: Volkanlar gibi).

Üçüncüsü, meydana gelen olayların, diğer olaylarla ilgisi ve bağlantısıdır (Örn: Yağmur ormanlarının tahribi).

Dördüncüsü, coğrafyanın haritalar ile bilgilerin ve fikirlerin iletişimini sağlamasıdır. Bu dört özellik birbiri ile çok çeşitli yollardan etkileşim içindedir.

Bunlardan ilk üçü coğrafyanın temel prensipleri ile ilgilidir. Sonuncusu ise coğrafi araştırmalar sonucu elde edilen bilgilerin ifadesidir (Akdemir, Akengin, 2013, 2).

İnsanların dünyayı, hayatı, olayları hatta çevresindeki insanlarla birlikte paylaştığı aynı ortamı algılama biçimleri birbirinden farklılık gösterir. Bu durum bireylerin arkadaş ortamlarından, aile yaşantısından, zekâ kapasitesinden, yaşadıkları ülkenin sosyo-ekonomik durumundan, karakterinden ve geçirmiş olduğu yaşantı zenginliğine varıncaya kadar birçok sebepten kaynaklanabilir. Bu durum da bireylerin içinde yaşamış olduğu coğrafyaya farklı anlamlar yüklemesine yol açmaktadır. Yukarıda bahsedilen İbni Haldun'un coğrafya kavramına ilişkin tanımı bunun en somut örneğidir.

Kavramları algılayan çoğu zaman başka bir kavramla olan ortak yönleri akıllara getirilir. Bir kavramın yeni öğrenilen başka bir özelliği çoğu zaman çok iyi bilinen başka durumların özellikleriyle eşleştirilir ya da zihinlerde benzetmeler oluşturulur. Bu sebeptendir ki; metaforlar anlaşılması zor kavramların benzetme yoluyla bilinen kavramlarla anlatılması olarak formal ve informal öğrenmelerde karşımıza çıkmaktadır (Geçit, Gençer, 2011, 2).

Metaforlar, bir kişinin bir kavramı ya da olguyu algıladığı biçimde, benzetmeler kullanarak ifade etmesidir (Aydın, Ülkü, 2010, 605). Metaforun özü bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlamak ve tecrübe etmektir (Lakoff, Johnson, 2005, 27).

Metaforlar, yeni bilginin daha önceden bilinen eski bilgilerle benzerliklerini bularak ilişkiler kurulmasını sağlar ve böylece, yeni bilginin somut olarak açıklanmasına yardım ederler (Senemoğlu, 2011, 564).

Bireyler, metafor kullanarak bildikleri bir durum ya da kavramı daha iyi bildikleri bir durum ya da nesneyi kullanarak daha iyi tanımlama yoluna giderler. Böylece tanımlamaya çalıştıkları durum ya da kavrama ilişkin olarak zihinlerindeki temel kodlamaya yönelik ipuçları verirler (Gömleksiz, Kan, Öner, 2012, 82).

Tanımlardan hareketle metafor özellikleri genel olarak şöyle sıralanabilir.

- ✓ Bireyin çevresinde olan olayları, nesnelere, durumları, kişileri vb. farklı benzetmeler ve kavramlarla ifade etmesi,
- ✓ Bireyin benzerlikler ve farklılıkları karşılaştırarak yeni anlamlar ve gerçeklikler oluşturması
- ✓ Bireyin zihindeki bilgileri arasında bağ kurması
- ✓ Bireyin deneyimleri ve düşünme biçimini ortaya koyması
- ✓ Bireyin davranışlarını şekillendirmesi ve davranışlarını belirlemesi olarak ifade edilebilir (Berk, Gültekin, Çençen, 2015, 185).

Metafor anlatım, her açıdan birbirinden farklı olan öğrencilerin düşünceleri, kişilikleri, görünüşleri ve tecrübelerine yönelik önemli öğrenme aktivitesi sağlamaktadır. Zekâ, fiziksel uygunluk, sosyal beceriler, zihinsel beceriler, tutumlar, dürtüler, zevkler, korkular ve ümitler gibi başka farklılıkları doğurur. Sonuç olarak, her insan uyarıcılara kendine özgü tepkilerde bulunur. Uyarıcının metafor yolu ile harekete geçirilmesi ile öğretmen bir grup öğrenciye herhangi bir şey yaptırdığında grubun bir kısmının diğerlerine göre başarılı olması ile ortaya çıkan handicap azalacak, öğrenciler arasındaki makas daralacaktır. Öğrenim hızında ve öğretilenleri kavrama konusunda çok çeşitli farklılıklar azalacaktır. Eğitimin;

- somuttan soyuta,
- basitten karmaşığa,
- bilinenden bilinmeyene,

İlkelerine dayanarak, öğrenilmesi güç olan kavram ve konuların verilmesinde metaforlardan yararlanmanın öğrenmeyi kolaylaştırması beklenir. Sonuçta öğrencilerin kavram, olgu ya da olayları karşılaştırma, örnekleme, ilişkilendirme, görselleştirme ve yorumlama süreçlerinden yararlanarak karmaşık tanımları öğrenme, birbirleriyle etkileşimlerini fark etme ve öğrenilenleri zihinde organize etmeleri sağlanır (Yazıcı, 2013, 813).

Sosyal bilgiler dersi aracılığıyla öğrencilere coğrafya dersinin kazanımları aktarılmaktadır. Bu doğrultuda sosyal bilgiler dersi aracılığıyla öğrencilerin yaşadığı ülkenin komşularıyla ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamanın yanı sıra yerel ve küresel boyutta ülkesinin durumu hakkında bilgi edinmesini sağlar. Coğrafya dersi öğrencilere doğal afetler ve çevre sorunları ile ilgili farkındalık sağlayarak bu konuda alınması gereken önlemler konusunda öğrencilerin duyarlılık sahibi olmalarına öncülük eder. Bunların yanı sıra coğrafya dersi aracılığıyla öğrencilere harita, grafik, kroki okuma ve yorumlama becerileri kazandırılır (Memişoğlu ve Öner, 2013, 348). Bununla birlikte sosyal bilgiler dersi aracılığıyla coğrafya konularının öğretiminde öğrencilere sosyal bilgilere özgü olan mekanı algılama, gözlem, değişim ve sürekliliği algılama, sosyal katılım, empati, zaman ve kronolojiyi algılama becerisi kazandırılması amaçlanmaktadır. Tüm bunlardan hareketle sosyal bilgiler dersi içerisinde yer alan coğrafya konularının öğretiminin hayati öneme sahip olduğu ifade edilebilir (Talim Terbiye, 2005).

Öğretmen adaylarının alanlarıyla ilgili metafor geliştirmeleri, eğitimcilere değişik bakış açısı sağlarken, öğrencilerin bu bağlamda düşünsel süreç geliştirmelerine katkı sunar (Dumanlı Kadızade, 2014, 69). Bu yüzden coğrafya konularının anlatıldığı ve içinde yaşadığımız çevre, ülke ve dünyaya karşı ciddi bir algının oluşturulduğu sosyal bilgiler dersi bu tür aktif öğrenme etkinliklerinin gerçekleştirilmesi için en uygun branşlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu tür zihinsel ilişkilendirmelerin yapılabilmesi için her şeyden önce bu dersi gelecekte icra edecek olan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının coğrafya olgusuna ilişkin algılarını belirgin bir şekilde ortaya koymaları gerekmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı sosyal bilgiler öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına ilişkin algılarını metaforlar yoluyla belirlemeye çalışmaktır. Araştırmanın amacı doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

1. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına ilişkin ortaya koydukları metaforlar nelerdir?
2. Sosyal bilgiler öğretmen adayları tarafından ortaya konan metaforlar ortak özellikleri bakımından hangi kavramsal kategoriler altında toplanabilir?

YÖNTEM

Coğrafya bilimi ve tüm sosyal bilimlerde “Problem çözmeye dayalı” öğretim yaklaşımları öğrenmeyi geliştirir. Önemli olan öğrencinin, öğrenme ve buna eşlik eden öğretim sürecinde konu anlatmak yerine soru sormaya ve araştırmaya dönük olmasıdır. Coğrafya için önemli olan yaklaşım öğretimi, konu merkezli öğrenim yerine, öğrenci merkezli biçime sokar. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının coğrafya kavramına yönelik metaforik algılarının belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak yürütülmüştür. Doğal olarak değerler ile öğretim, metafor anlatımının önemli bir çıktısı olarak görülmelidir.

Araştırma Deseni

Araştırma olgu bilim desenine (fenomenoloji/phenomenology) uygun olarak yapılmıştır. Olgubilim deseni, farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır (Yıldırım, Şimşek, 2005, 72). Etkili eğitim faaliyetlerinin temelinde öğrencilerin ilgisini çekmek ve bunu sürdürmek yatar. Öğrencilerin, öğrenme durumuna gösterdikleri ilgiyi canlı tutabilmek için yenilik, çeşitlilik ve risk durumlarından en iyi şekilde faydalanmak için olgubilim mantığının gelişmiş olması gereklidir.

Öğrencilerin yeni ve farklı deneyimlerin arayışında görünürler ve önerilen veya verilen bir ödül olmaksızın alışılmadık bir deneyimden geçmek onları mutlu eder. Öğrenme deneyimlerinde görülen çeşitlilikler öğrenmenin verimini artırır. Tek bir şeye sürekli ilgi göstermek gerginlik yaratır ve duygusal açıdan gerginlik de öğrenmenin verimini azaltır. Öğrenciler başarı elde etmenin mümkün olduğu ama kesin olmadığı durumları yaratan işleri üstlendiklerinde motive edilirler.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, 2014-2015 eğitim-öğretim yılı bahar yarıyılında Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği programında öğrenimine devam eden 1,2,3 ve 4.sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Tüm sınıf düzeylerinde öğretmen adayları coğrafya dersini gördükleri için öğretmen adaylarının coğrafya kavramına ilişkin bir algılarının olduğu düşünülmüştür. Araştırmaya 50 kız, 33 erkek olmak üzere toplam 83 öğretmen adayı katılmıştır. Öğretmen adaylarının araştırmaya katılmalarında gönüllülük esası dikkate alınmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamındaki öğretmen adaylarına “Coğrafya”.....ya / ye benzer; Çünkü.....” biçiminde bir cümlenin içinde yer aldığı yarım bırakılmış bir form verilerek, görüşlerini yazmaları istenmiştir. Ayrıca araştırmanın başlangıcında her sınıf seviyesindeki öğrencilere yaklaşık yirmi dakikalık bir süre boyunca metafor hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra öğretmen adayları eksik bırakılmış bu formları 15-20 dakika içinde doldurmuşlardır.

Verilerin Analizi

Araştırma sonucunda elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik çözümlenmesi yazılan ve söylenenin, hazırlanan açıklayıcı yönergeye göre ne kadar sıklıkla söylendiğinin bulunmasıdır. İçerik çözümlenmesi, sayılamayanların nicelleştirilmesidir (Aziz, 2011, 131).

Araştırmanın başlangıcında toplam 128 öğretmen adayına ulaşılmıştır. Verilerin çözümlenme işi araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Verilerin analiz edilmesinin ilk basamağında her bir öğretmen adayının kağıdı okunmuş ve her kağıda sırayla birer numara verilmiştir. Numara verme işlemi sonucunda bazı öğrencilerin formları dikkate alınmamıştır. Bunun gerekçeleri şöyle sıralanabilir.

1. Bazı öğrencilerin coğrafya kavramına ilişkin sahip oldukları metaforu belirttikleri fakat açıklama kısmına benzetme yönüne, orijinal, özgün anlam katacak bir açıklama yazmadıkları görülmüştür.

2. Kavramla ilgisi olmayan metaforların yazılması. Örneğin (ÖA.13-E) bir öğretmen adayı, “coğrafya” kavramını Polat Alemdar’a benzettiğini; gerekçe olarak da hiç ölmediğini yazmıştır.

3. Bir grup öğretmen adayının ise sorulan kavramla ilgili açıklama kısmına ya hiçbir şey yazmadıkları ya da gereksiz uzun cümlelerle konudan uzaklaştıkları görülmüştür.

Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı 45 öğretmen adayının kâğıdı değerlendirmeye alınmamıştır. Sonuç olarak çalışma 83 öğretmen adayı üzerinden yürütülmüştür. Çalışma sonunda öğretmen adayları tarafından ortaya çıkarılan46 farklı metafor, benzetme yönlerinden hareket edilerek, içerik analiz tekniği kullanılarak tasnif edilmiştir. Konu olarak birbirine benzeyen metaforlar aynı başlıklar altında toplanarak kategoriler oluşturulmuş ve bunlar frekans değerleriyle birlikte tablolara dönüştürülmüştür. Elde edilen kategoriler, araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla, metaforların içerisinde yer aldıkları kategori gruplarını temsil edip etmediğini belirlemek için iki uzman görüşüne başvurulmuştur. Süreç sonunda açıklaması bulunduğu gruba uymayan metaforlar kategori dışı bırakılmıştır.

Çalışmada öğrencilerin cinsiyeti, yaşı sınıf düzeyi, akademik başarı oranları bağımsız değişkenler kabul edilmiş ve öğrencilerin vasıflarına dikkat edilmemiştir. Bununla birlikte öğrencilerin okula bağlılık düzeyleri, coğrafya algıları, Bilgi birikimleri Cinsiyet, yaş ve sınıf ve akademik başarı oranlarına göre değişkenlik göstereceği beklenmektedir.

Tablo 1: Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Coğrafyaya İlişkin Oluşturdukları Metafor Kategorilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı

No	Kategori	Cinsiyet		Toplam
		Kız	Erkek	
1	Alt dalları olması	5	3	8
2	Bütünlük	3	3	6
3	Çeşitlilik	6	2	8
4	Değişkenlik	5	2	7
5	Etki	5	4	9
6	Etkileşim	3	1	4
7	Etki-Tepki	1	1	2
8	İhtiyaç	4	1	5
9	Keşfetme	6	3	9
10	Mücadele	1	4	5
11	Sebeup-Sonuç	3	-	3
12	Süreklilik	3	2	5
13	Uyum	4	2	6
14	Yaşamın kendisi	1	5	6
		50	33	83

Saptanan 14 metafor kategorisinin tamamı aslında coğrafyanın kullandığı öğretim ilkeleri ile uyumlu ve anlamlı bir bütünlük oluşturması da, metafor kullanımının coğrafyadaki etkisini göstermektedir. Alt bilim dalları, çeşitlilik etki ve etkileşim, keşfetme ve uyum kategorileri, coğrafya sistematğinde de fazlası ile kullanılan araştırma yöntemleri olarak görülmelidir.

BULGULAR

Bu bölümde araştırma kapsamında elde edilen verilere ve bu doğrultuda yapılan kategorik gruplamalar ile yapılan yorumlara yer verilmiştir. Yorumların yapılmasında metaforlar ve gerekçeleri dikkate alınmıştır.

Yapılan analizler sonucunda Sosyal Bilgiler öğretmen adaylarının coğrafya kavramına ilişkin olarak toplam 46 metafor oluşturduğu ve bunların 14 ayrı kategoride birleştiği tespit edilmiştir.

Tablo 2: Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Coğrafya Kavramına İlişkin Metaforik Algıları

Metafor Adı	f	Metafor Adı	f
Ada	1	Köpekbalığı	1
Adalet	1	Küp	1
Ağaç	4	Makine dişlileri	1
Aile	1	Mozaik	1
Ananas	1	Organizmaya	2
Arı kovanı	1	Oyun	1
Ayna	2	Özgür ruhlu bilgin	1
Bahçe	1	Renk	3
Beyin	1	Sonsuzluk	2
Dedektif	1	Strateji	1
Duygulara	1	Su	3
Dünya	1	Savaş	4
Gökkuşluğu	1	Şiir	1
Gül Bahçesi	1	Tarihi olay	1
Hayat	15	Toprak	2
Hücre	1	Uzay boşluğu	1
İcat etmeye	1	Vücut	3
İnsan	5	Yaşam	1
İnsan yaşamı	2	Yapboz	1
Kader	2	Yelkenli gemi	1
Kadın	2	Zaman	1
Kapalı kutu	1	Zeka küpü	1
Kazalara	1		
Kitap	1	Toplam Metafor Sayısı	46

Oluşturulan bu kategoriler alfabetik sıraya göre *Alt dallar, bütünlük, çeşitlilik, değişkenlik, etki, etkileşim, etki-tepki, ihtiyaç, keşfetme, mücadele, sebep-sonuç, süreklilik, uyum, yaşam, şekline* sıralanmaktadır. Araştırmaya katılanların kodlanmasında ilk iki harf (ÖA) öğretmen adayını bunların arkasından gelen rakam sırasını, son harf ise (E-K) katılımcının cinsiyetini ifade etmektedir.

1. Alt Dallar Kategorisi

Tablo 3 Alt dallar kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir.

Tablo 3: Alt Dallar Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Ağaç	4	Alt dallarının olması	ALT DALLAR
2	Yapboz	1	Parçalarının bulunması	
3	Bahçe	1	Konu sayısı açısından	
4	Beyin	1	Bölgelere ayrılması	
5	Gökkuşağı	1	Kapsam yönüyle	

Tablo 3 incelendiğinde Alt dallar kategorisi içerisinde yer alan toplam 5 metaforun olduğu görülmektedir. Bu metaforlar en çok tekrar edilme sırasına göre *Ağaç, Yapboz, Bahçe, Beyin, Gökkuşağı* biçiminde sıralanmaktadır. Bu kategoride en fazla dile getirilen metafor “Ağaç” metaforudur. 4 öğretmen adayı Coğrafya kavramıyla ilgili algılarını ağaç benzetmesiyle açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin bir öğretmen adayı (ÖA.93-K) benzetme yönünü “.....Çünkü ağacın dalları gibi coğrafyanın birçok alt dalları vardır. Ağacın dalları coğrafyanın alt dallarına, yaprakları coğrafyanın konularına gövdesi ise coğrafyanın kendisine benzetilebilir.” şeklinde açıklamıştır. Coğrafyanın bir çok alt disiplinden oluşmasına temel alt dallarına vurgu yapmıştır.

Coğrafyayı “Yapboz” metaforuyla anlatmaya çalışan bir diğer öğretmen adayı ise durumu açıklarken (ÖA.7-K) “...Çünkü Yapbozda nasıl ki parçalar birleşince bütün oluşur, coğrafya da ilişkili olduğu alt dallarıyla kapsamını oluşturur; yine nasıl ki yapboz parçalarının eksikliği resmin bütünlüğünü engelliyorsa coğrafyanın alt dallarının eksikliği de coğrafyayı yarım bırakır.” şeklinde açıklamıştır.

Coğrafyayla ilgili algısını “Bahçe” metaforuyla anlatmaya çalışan öğretmen adayı (ÖA.8-K) “.....Çünkü Coğrafya tıpkı bir bahçe gibi çok çeşitli konularla ilgilenir” benzetmesiyle açıklamaya çalışmıştır.

Bu kategoride ortaya çıkan bir diğer metafor ise “Beyin” dir. Bu metafora ilişkin olarak bir öğretmen adayı (ÖA.3-E) “....Çünkü beyin sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılır. Coğrafya da beşeri ve fiziki coğrafya olmak üzere ikiye ayrılır.” Şeklinde bir benzetmede bulunarak Coğrafyayla ilgili algısını ortaya koymuştur.

Bu kategorideki son metafor “Gökkuşağı” metaforudur. Coğrafyayı, gökkuşağı kavramıyla açıklamaya çalışan öğretmen adayı (ÖA.15-K) “...Çünkü Coğrafyanın dalları vardır. Coğrafya geniş kapsamlıdır. Zamanla coğrafyanın kendi içinde yeni alanlar ortaya çıkabilir” ifadeleriyle benzetme yönünü bu şekilde açıklamıştır.

2. Bütünlük Kategorisi

Bütünlük kategorisi içerisinde 4 metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar tekrar edilme sıklıklarına göre *Vücut, Zeka küpü ve Organizma, Makine dişlileri* şeklinde sıralanmıştır. En çok benzetilen *Vücut* metaforuyla ilgili bir katılımcı (ÖA.108-E) düşüncelerini “.....Coğrafya insan vücudu gibidir. İnsanın nasıl bir parçası bir organı olmadan eksik kalıyorsa, sıkıntı çekiyorsa,

coğrafya da eksik bir yönüyle işlevini yitirir.” şeklinde belirterek coğrafyada bütünlük ilişkisinin önemine vurgu yapmıştır.

Tablo 4 Bütünlük kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir.

Tablo 4. Bütünlük Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Vücut	3	Parça-bütün ilişkisi	BÜTÜNLÜK
2	Zeka küpü	1	Aynı Kategori	
3	Organizma	1	İşlev bütünlüğü	
4	Makine dişlileri	1	İşbirliği	

Coğrafyayı “Zeka küpü” ne benzeten diğer bir öğretmen adayı ise durumla ilgili (ÖA.4-K) düşüncelerini “Çünkü coğrafya farklı renk ve özelliklerin bir araya gelmesiyle anlam kazanan bir bilimdir.” cümleleriyle ifade etmiştir.

Bu kategori içerisinde yer alan diğer metafor “Organizma” dır. Coğrafyayı, organizma metaforuyla açıklamaya çalışan bir öğretmen adayı (ÖA.56-K) “Çünkü canlı bir organizma gibi farklı işlevleri olan fakat birbirine bağlı olan bir bütündür. Çünkü coğrafya parçaların bütünüdür.” biçiminde açıklayarak coğrafyada parça bütün ilişkisinin önemine dikkat çekmiştir.

Bu kategori içerisinde yer alan son metafor “Makine dişlileri” dir. Coğrafyayı makine dişlileri metaforuyla açıklamaya çalışan öğretmen adayı (ÖA.127-E) “Çünkü coğrafyada da bir birim eksik olursa anlamsız hale gelir.” şeklinde açıklamada bulunarak coğrafyada bütünlük ilkesinin önemine dikkat çekmiştir.

3.Çeşitlilik Kategorisi

Tablo 5 Çeşitlilik kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir.

Tablo 5. Çeşitlilik Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Renk	2	Sayıcı fazla olma	ÇEŞİTLİLİK
2	İnsan yaşamı	2	Karakter ve yaşam çeşitliliği	
3	Ananas	1	Tat çeşitliliği	
4	Küp	1	Çok yönlü olma	
5	Mozaik	1	Çeşitli tür ve canlıları barındırması	
6	Hayat	1	Değişik yaşam tarzları	

Tablo 5 incelendiğinde Çeşitlilik kategorisi içinde 6 metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar Renk, İnsan, Ananas, Küp, Mozaik, Hayat şeklinde sıralanmıştır. Bu kategori içinde en çok tekrarlanan metaforlar “Renk ve İnsan “ metaforlarıdır.

Araştırma kapsamındaki öğretmen adaylarından biri Coğrafya kavramını açıklarken “renk” metaforunu kullanmış (ÖA.96-K) benzetme yönünü ise “.....Çünkü dünyanın yaratılışından itibaren doğada var olan her nesnenin her varlığın kendine ait bir rengi vardır. Ve o renkler o nesnelere, o varlıklara birer anlam yüklerler. Coğrafya da tıpkı renkler gibi çeşitlilik gösterir ve doğada bulunan bu çeşitlilik coğrafya ile birlikte anlamlandırılır. Coğrafya yeşildir, yaratıcıdır.” Şeklinde ifade ederek coğrafya kavramına yönelik olumlu bir algı oluşturmuştur.

Coğrafya kavramını “İnsan yaşamı” metaforu ile açıklayan bir diğer öğretmen adayı ise (ÖA.78-E) durumu “.....Coğrafyanın tıpkı insan yaşamı gibi değişik çeşit ve özellikleri vardır. İnsanın bir çok yaşam evresi vardır. Coğrafyanın da insan gibi insanın yaşamı gibi çeşitli evreleri vardır” sözleriyle ifade etmiştir.

Coğrafyayı “Ananas”a benzeten bir katılımcı ise durumu açıklamak için (ÖA.90-K) “....Coğrafyada her şeyden biraz vardır. Nasıl ki ananasta çoğu meyvenin tadı varsa coğrafya da öyledir. Coğrafyada tarihe, matematiğe, antropolojiye, insana, doğaya, hayvana .....vs birçok alana dair şeyler bulabilirsiniz” şeklinde cümleler kurarak coğrafyaya ilişkin geniş bir bakış açısı sunmuştur.

Bu kategoride açıklanan bir diğer metafor ise “Küp” metaforudur. Bu metaforla ilgili olarak bir öğretmen adayı (ÖA.54-K) “Coğrafyayı küpe benzetirsek küpün bir tarafına insanı, bir tarafına insanı bir tarafına da doğayı yazabiliriz. Bundan hareketle diyebiliriz ki coğrafya çok yapı ve çeşitli bir bilimdir.” şeklinde cümle kurmuştur. Böylece coğrafyaya ilişkin çok boyutlu bir durum ortaya konmuştur.

Araştırma kapsamında açıklanan bir diğer metafor “Mozaik” metaforudur. Bu metafora ilişkin olarak bir öğretmen adayı (ÖA.28-E) “Coğrafya o kadar çeşitliliği barındırır ki bir mozaiki andırır. Küçük bir bölgede çok farklı iklim tipleri, toprak yapısı, yer şekilleri gibi çok farklılık gösteren bir yapıdadır.” sözleriyle açıklamıştır.

Bu kategorideki son metafor “Hayat” metaforudur. Bu konuya ilişkin olarak bir öğretmen adayı ise (ÖA.81-K) “....Çünkü Hayatın içinde her şey mevcuttur. Coğrafyanın da içinde her şey mevcuttur. Kısaca hayat coğrafyanın içindedir.” sözleriyle durumu ifade etmiştir.

4.Değişkenlik Kategorisi

Tablo 6 Değişkenlik kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 6. Değişkenlik Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	İnsan	3	Duygu Değişimi	
2	Strateji	1	Farklı stratejiler	
3	Dünya	1	Değişen yapı	DEĞİŞKENLİK
4	Duygu	1	Durum Değişimi	
5	Zaman	1	Durağan olmama	

Tablo 6 incelendiğinde Değişkenlik kategorisi içinde 5 metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar en çok tekrar edilme sıklıklarına göre sırasıyla İnsan, Strateji, Dünya, Duygu, Zaman şeklinde sıralanmaktadır. Bu kategoride en fazla dile getirilen “İnsan” metaforudur. Üç öğretmen adayı coğrafya kavramını, insan benzetmesiyle açıklamaya çalışmıştır. Örneğin bir öğretmen adayı (ÖA.106-K) “Çünkü mevsimler gibi insanların da ruh halleri vardır. Zaman zaman bahar mevsiminde olduğu gibi etrafına mutluluk saçarlarken bazen de Son bahar mevsiminde olduğu gibi hüznün eşliğinde karamsar bir ruh haline bürünürler” şeklinde ifade ederek coğrafya kavramına ilişkin belirsiz bir tutum sergilemiştir.

Coğrafyayı “strateji” metaforuyla açıklamaya çalışan bir öğretmen adayı ise gerekçesini (ÖA.26-E) “Strateji düzenlenirken beşeri ve coğrafi şartlar göz önüne alınır. Bu şartlar değişkenlik göstermektedir. Coğrafya da strateji gibi bölgelere göre değişkenlik gösterir” biçiminde ifade etmiştir.

Coğrafyayı “Dünya” metaforuyla açıklamaya çalışan bir diğer öğretmen adayı (ÖA.10-E) “.....Çünkü sırlarla dolu, sürekli değişen bir yapıdadır.” Cümleleriyle açıklamıştır.

Değişkenlik kategorisindeki diğer bir metafor “Duygu” metaforudur. Coğrafyayı duygu benzetmesiyle açıklamaya öğretmen adayı (ÖA.36-K) görüşlerini “Çünkü coğrafya tıpkı insan duyguları gibi inişli çıkışlı değerlere sahiptir. Coğrafyada yağışlı-güneşli hava durumları gibi insan duyguları da farklılık gösterir.” biçiminde açıklamıştır.

Değişkenlik kategorisindeki son metafor “Zaman” dır. Araştırmaya katılan öğretmen adaylarından biri (ÖA.126-K) coğrafyaya ilişkin bu metaforun gerekçesini “ Çünkü hiçbir zaman durmaz süreklidir. Durağan değildir. Her anı farklıdır.” Şeklinde açıklamıştır.

5. Etki Kategorisi

Etki kategorisi içerisinde toplam 2 metaforun olduğu görülmektedir. Bu metaforlar vurgulanmalarındaki yoğunluğa göre Hayat, Kader şeklinde sıralanmaktadır. Etki kategorisi içerisinde en fazla tekrarlanan metafor “Hayat” metaforudur (Tablo 7).

Tablo 7 Etki kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir.

Tablo 7. Etki Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Hayat	7	Yaşamı şekillendirme	ETKİ
2	Kader	2	Alın yazısı	

Yedi öğretmen adayı coğrafya kavramını hayat benzetmesiyle açıklamaya çalışmıştır. Örneğin bir öğretmen adayı (ÖA.83-K) “Çünkü Coğrafya hayatımızda var olmandır. Bizler hayatımızı yaşadığımız yer üzerinden yaşıyoruz. Hayatımızda karşılaştığımız her şey coğrafyada vardır. İnsanlar bir yerden bir yere gitmek için coğrafi özelliklere bakarak o yere gidip gitmeme noktasında karar verirler. Örneğin insan yaşadığı yerin özelliklerini karakterinde barındırır. Soğuk bir iklimde yaşıyorsa kişi soğuk karakterlidir. Coğrafya dünyanın yansımasıdır” diyerek hayat benzetmesini açıklamıştır.

Coğrafya kavramını “Kader” metaforuyla anlatan bir başka öğretmen adayı ise (ÖA.67-E) durumu “Çünkü insanın çevresini, yaşamını, yaşayışını ve tüm yaşayış tarzını etkileyen bir bilimdir. Coğrafya insanın alinyazısıdır. İnsanın yaşadığı iklim, topraklar insanın mizacını karakterini belirler. İnsanın huyunu, karakterini coğrafya belirler. İnsanın çevreyle ilişkisini insanların doğaya yaklaşımını coğrafya belirler. Bireylerin kültürünü, müzik yaşayışını, ahlakını coğrafya belirler. Coğrafya sadece yer bilimi değil insanın hayatıdır” cümleleriyle açıklayarak coğrafyanın etki alanlarına vurgu yapmıştır.

6.Etkileşim Kategorisi

Tablo 8 Etkileşim kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 8. Etkileşim Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Aile	1	Sıcak ilişki	ETKİLEŞİM
2	Arı Kovanı	1	İşbirliği	
3	İnsan	1	İletişim	
4	Hayat	1	İlişki	

Tablo 8 incelendiğinde Etkileşim kategorisi içerisinde 4 farklı metaforun bulunduğu görülmektedir. Bu metaforlar Aile, Arı kovanı, İnsan, Hayat şeklinde sıralanmaktadır.

Coğrafyayı “Aileye” benzeten bir öğretmen adayı benzetme nedenini açıklarken (ÖA.65-K) “Çünkü coğrafya insan ile doğa arasındaki ilişkiyi ele alan bir kavramdır. Bu yüzden coğrafya aileye benzer. Çünkü aile, anne baba ve çocuklardan oluşur ve bunların birbirleriyle oluşan samimi ilişkisinden aile ayakta kalır. İnsan ile doğa arasındaki olumlu ve olumsuz her türlü ilişki ile de coğrafya kavramı oluşur. Şeklinde ifadelerle yer vermiştir.

Bir diğer öğretmen adayı (ÖA.104-E) coğrafyayı “Arı kovanı” metaforuyla açıklamış; görüşlerinin gerekçesini ise”.....Çünkü insanlar, canlı ve cansız varlıklar arasında sürekli bir etkileşim vardır. Bu etkileşim sonucunda tıpkı kovandan ortaya çıkan bal gibi coğrafyada da bu etkileşimle ortaya çıkan ürünler vardır. Biçiminde ifade ederek coğrafyada işbirliği olgusuna yönelik olumlu bir algı oluşturmuştur.

Coğrafyayı “İnsan” metaforuyla açıklamaya çalışan diğer bir öğretmen adayı ise (ÖA.109-K) gerekçesini “Çünkü insan her yönüyle etrafındakilerle doğrudan veya dolaylı olarak etkileşim içerisinde. Nasıl ki insan kendini çevresinden soyutlayamaz ise coğrafya da kendini etrafından soyutlayamaz” cümleleriyle ortaya koymuştur.

Etkileşime ilişkin görüş belirten bir diğer öğretmen adayı ise (ÖA.86-K) coğrafya kavramını “hayat” metaforu ile açıklarken görüşlerine gerekçe olarak da “Çünkü Coğrafya İçinde bulunduğumuz yaşamın bir parçasıdır. İnsan olmadan coğrafya, coğrafya olmadan da insan olmaz” ifadelerini göstermiştir.

7. Etki-Tepki Kategorisi

Tablo 9 Etki-Tepki kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 9. Etki-Tepki Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Adalet	1	Etki-Tepki davranışı	ETKİ-TEPKİ
2	Kadın	1	İlişki	

Tablo 9 incelendiğinde Etki-Tepki kategorisinde farklı iki metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar sırasıyla Adalet ve Kadın metaforlarıdır. Coğrafyayı, “Adalet “ metaforu ile açıklayan bir öğretmen adayı (ÖA.31-E) benzetme yönünün gerekçesini “.....Doğaya kötü davranırsak oda insanoğluna aynı muamelede bulunur.” İfadeleriyle açıklayarak doğa tahribatına karşı farkındalık oluşturduğu görülmektedir.

Coğrafyayı “Kadın” a benzeten bir öğretmen adayı ise benzetme nedenini açıklarken, (ÖA.121-K) “ Çünkü coğrafya da bir kadındır. Onu ne kadar iyi tanır ve seversen o da sana dört elle sarılır ve sen istemediğin müddetçe seni bırakmaz.” ifadelerini kullanmıştır.

8. İhtiyaç Kategorisi

Tablo 10 İhtiyaç kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 10. İhtiyaç Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Su	3	Yaşam kaynağı	İHTİYAÇ
2	Hücre	1	Zorunluluk	
3	Toprak	1	Kapsayıcı olması	

Tablo 10 incelendiğinde İhtiyaç kategorisi içinde 3 metaforun bulunduğu görülmektedir. Bu metaforlar sırasıyla Su, Hücre ve Toprak biçiminde sıralanmaktadır. Bu kategoride en çok tekrarlanan ise “Su” metaforudur.

Coğrafyayı “Su”ya benzeten bir öğretmen adayı (ÖA.64-K) “Çünkü su canlıların tek yaşam kaynağıdır. Su olmadan insanların yaşamını sürdüremediği gibi coğrafya olmadan da yaşamı sürdürmek imkansızdır. Bütün canlıların en önemli yaşam alanlarından biri de coğrafyadır” cümleleriyle durumu açıklayarak coğrafyanın canlılar alemi için zorunlu bir ihtiyaç olduğu olgusuna vurgu yapmıştır.

Coğrafyayı “Hücre”ye benzeten bir öğretmen adayı (ÖA.114-K) benzetme nedenini açıklarken “Çünkü hayatı anlamlı kılan coğrafyadır. İnsan için hücre ne kadar önemliyse hayat için de coğrafya o kadar önemlidir. Coğrafya hayatın kalbidir. Hayatın vazgeçilmezidir; her zaman her an yaşamımızda var olan bir hücredir.....Coğrafya yaşamımızda hücreler gibi var olan bir şeydir” diyerek coğrafyanın insan yaşamındaki önemine dikkat çekmiştir.

Coğrafyayı “Toprak” metaforuyla ifade eden bir öğretmen adayı ise (ÖA.70-E) durumu “Çünkü coğrafya da toprak gibi her zaman dinamiktir. Toprak her yeri kapladığı gibi coğrafya da bütün varlıkları kapsar. Hem yeraltındaki tüm canlıları besler hem de yerin üstündeki birçok canlının yaşama sebebidir. Coğrafya yaratıcıdır, yaşatandır. Bütün canlılar toprağa ihtiyaç duyar” şeklinde ifade ederek coğrafyanın canlılar alemi için zorunlu bir ihtiyaç olduğu düşüncesini belirtmiştir.

9. Keşfetme Kategorisi

Tablo 11 Keşfetme kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir.

Tablo 11. Keşfetme Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Yelkenli gemi	1	Evreni anlamaya çalışmak	
2	İcat etmeye	1	Fark etme	
3	Kapalı Kutu	1	Bilinmezlik	
4	Özgür Ruhlu Bilgin	1	Açığa çıkarılmayı bekleyen bilgiler	KEŞFETME
5	Uzay boşluğu	1	Tartışmalı konular	
6	Sonsuzluk	1	Açığa çıkmamış bilgiler	
7	Kitap	1	Sırlar içirme	
8	Keşfedilmemiş ada	1	Açığa çıkmamış bilgiler	
9	İnsan	1	Gizli yönlerinin bulunması	

Tablo 11 incelendiğinde Keşfetme kategorisi içinde 9 metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar *Yelkenli gemi*, *İcat etme*, *Kapalı kutu*, *Bilgin*, *Uzay boşluğu*, *Sonsuzluk*, *Kitap*, *Keşfedilmemiş ada*, *İnsan* şeklinde sıralanmıştır.

Coğrafyaya ilişkin düşüncelerini “Yelkenli gemi” metaforu ile anlatan katılımcı (ÖA.41-E) “....Çünkü Coğrafya evreni açıklamaya çalışan bir bilimdir. Keşif için çıkan gemi de bilinmeyene yelken açmıştır; coğrafya da bilinmeyenle uğraşmaktadır.” benzetmesi ile ifade etmiştir.

Bir diğer öğretmen adayı (ÖA.51-E) Coğrafya ile ilgi algısını “İcat etme” metaforu ile belirterek düşüncelerini “.....Çünkü insanlar doğadaki bazı şeyleri fark ederek hayatını düzenler ve güzelleştirir. Coğrafya insanların doğayı tanımalarını sağlamaktadır.” İfadeleriyle belirtmiştir. Buradan hareketle Coğrafyanın insan hayatını kolaylaştırdığı ve geliştirdiği yönündeki düşüncelere vurgu yapmıştır.

Coğrafyayı “kapalı kutu” ya benzeten bir öğretmen adayı (ÖA.29-E) durumu açıklamak için “.....Çünkü Sürekli bilinmeyen ve yeni yönler keşfedilen bir alandır” cümlesini kurmuştur. Yani Coğrafyanın özünde merak duygusunun olduğuna vurgu yapmıştır.

Bu kategoride açıklanan bir diğer metafor ise “Özgür Ruhlu Bilgin” dir. Bu metafora ilişkin olarak da bir öğretmen adayı (ÖA.23-K) düşüncelerini “.....Çünkü İçinde keşfedilmeyi bekleyen bin bir çeşit bilgi saklar. Ancak bunları da araştırıp sorgulayan birileri ortaya çıkarabilir” sözleriyle sorgulamanın önemine vurgu yapılmıştır.

Coğrafyayı “Uzay boşluğuna” benzeten bir öğretmen adayı (ÖA.20-K) bu metafora ilişkin düşüncelerini “....Çünkü Uzay boşluğunda gezegenlerle alakalı tartışmalar vardır aynı şekilde coğrafyada da hala üzerinde uzlaşamayan konular vardır. Uzay boşluğunun başı ve sonu belli değildir. Coğrafya da hala dünyayla alakalı bir sürü bilinmeyen keşfedilmeyi bekleyen özellikler vardır.” cümleleriyle ifade etmiştir. Bununla bilinmezliğe vurgu yapmıştır.

Yine bir diğer öğretmen adayı “Sonsuzluk” metaforunu kullanırken (ÖA.19-K) “.....evrende bilinmeyen keşfedilmeyi bekleyen sonsuz bilgi bulunmaktadır” cümlesiyle durumu ifade etmiş ve coğrafyanın kapsamına kendince dikkat çekmiştir.

Coğrafyaya ilişkin algısını “Kitap” metaforu ile anlatan bir diğer öğretmen adayı (ÖA.18-E) ise durumu “....Coğrafya da, doğa da gizli kalıp açığa çıkmayı bekleyen ve onu yaşamayı isteyen bir yapıya sahip.” cümlesiyle ifade etmiştir. Bununla da coğrafyanın araştırma gerektiren bir alan olduğu yönüne olumlu bir vurgu yapmıştır.

Bu kategoride açıklanan bir diğer metafor ise “Keşfedilmemiş ada” metaforudur. Bu metaforla ilgili olarak bir öğretmen adayı (ÖA.11-K) “..Çünkü her seferinde karşına yeni bir şeyler çıkar ve yeni bir şeyler keşfedersin. Coğrafyada bilgi durağan değildir. Coğrafya da ayrıntıya inildikçe şaşırtıcı bilgiler elde edilir. Coğrafyayı inceledikçe yaşadığın çevreyi daha iyi tanır, yaşamı daha anlamlı hale getirirsin” sözleriyle ifade etmiştir.

Bu kategorideki son metafor “insan” metaforudur. Bu duruma ilişkin olarak bir öğretmen adayı (ÖA.112-K) “.....İnsanlarında coğrafya gibi zor, ulaşılmaz ama aynı zamanda güzel yönleri vardır. İnsanların da coğrafya gibi keşfedilmesi gereken yanları vardır.” cümlesini kurarak insanın da keşfedilmesi gereken gizli yönleri olduğuna dikkat çekmiştir.

10. Mücadele Kategorisi

Tablo 12 Mücadele kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Savaş	4	Hayatta kalma	MÜCADELE
2	Kadın	1	Hayata tutunma	

Tablo 12 incelendiğinde Mücadele kategorisi içinde sadece “Savaş” ve “Kadın” metaforlarının yer aldığı görülmüştür. Dört öğretmen adayının coğrafya kavramına ilişkin düşüncelerini ifade ederken savaş metaforunu bir öğretmen adayının ise kadın metaforunu kullandığı görülmüştür. Örneğin araştırmaya katılan öğretmen adaylarından biri (ÖA:102-E) coğrafyayı “Savaş” metaforu ile açıklayarak; görüşlerinin gerekçesini “Coğrafya savaşmak içindir. Yeryüzündeki tüm canlılar, devletler, hayatta kalmak ve düzgün bir hayat sürmek için mücadele etmek zorundadırlar” biçiminde ifade ederek coğrafyaya ilişkin olumsuz bir tutum ortaya koymuştur.

Bu kategori içerisinde yer alan ikinci metafor ise savaş metaforudur. Bir öğretmen adayı (ÖA:42-K) Coğrafya ile ilgili algısını ifade ederken kullanmış olduğu “Kadın” metaforu ile ilgili gerekçesini “Çünkü Nasıl ki bir kadın toplumda maruz kaldığı baskı ve şiddete rağmen yine de yaşama tutunmak için erkeklere ve topluma karşı direnç gösteriyorsa, coğrafya da insanoğlunun doğaya bu denli zarar vermesine karşın kendisini yenileyebiliyor” şeklinde ifade etmiştir.

11. Sebep-Sonuç Kategorisi

Tablo 13 Sebep-Sonuç kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir.

Tablo 13. Sebep-Sonuç Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Tarihi olay	1	Sebep-Sonuç ilişkisi	
2	Dedektif	1	Bağlantı kurma	SEBEP-SONUÇ
3	Kaza	1	Sebep-Sonuç ilişkisi	

Tablo 13 incelendiğinde Sebep-sonuç kategorisi içerisinde 3 farklı metafor yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar sırasıyla Tarihi olay, Dedektif, Kaza şeklinde verilmiştir. Coğrafya kavramını tarihi olaya benzeten bir öğretmen adayı (ÖA:1-K) benzetme yönünü “*Çünkü her olayın sebebi vardır; sebep olmadan sonuç olmaz. Coğrafi olayında sebebi olmadan sonucu olmaz*” biçiminde ifade ederek, coğrafya kavramına ilişkin bilimsel bir tutum sergilemiştir.

Coğrafyayı “Dedektif” metaforu ile açıklamaya çalışan bir diğer öğretmen adayı (ÖA.27-K) düşüncesini “*Coğrafya olay ve olgular arasında bağlantı kurarak meydana gelen olayları anlamlandırır.*” şeklinde ifade etmiştir.

Bu kategorideki son metafor ise “Kaza” metaforudur. Coğrafyayla ilgili düşüncesini kaza metaforuyla ifade eden öğretmen adayı (ÖA.47-K) “*Her kazanın bir oluşumu, gelişimi ve sonucu vardır. Her kazanın sonucu başka bir kazanın nedeni olabilir. Coğrafyada da bu döngü söz konusudur.*” diyerek coğrafyanın nedensellik ilkesine olumlu bir vurgu yapmıştır.

12. Uyum ve Uyumlu Olma Kategorisi

Tablo 14 Uyum kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 14. Uyum Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Hayat	3	Uyum içinde olma	
2	Şiir	1	Ahenk içinde olma	UYUM ve UYUMLU OLMA
3	Renk	1	Renklerin uyumu	
4	Oyun	1	Doğa da kendine yer bulma	

Tablo 14 incelendiğinde Coğrafyanın uyum kategorisi içinde 4 ayrı metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar sırasıyla *Hayat, Şiir, Renk ve Oyun* biçiminde sıralanmaktadır.

Coğrafyayı “Hayat” metaforuna benzeten bir öğretmen adayı, benzetme sebebini açıklarken (ÖA.77-K) “*.....Çünkü insanlar hayatını sürdürürken coğrafya ile uyum içinde olmalıdır....*” şeklinde ifade ederek insan ve doğa uyumuna dikkat çekmiştir.

Coğrafyayı “Şiir” metaforuna benzeten öğretmen adayı, benzetme nedenini (ÖA.98-E) “*Çünkü her şey uyum ve ahenk içindedir*” şeklinde ifade etmiştir. Buna bağlı olarak bir şiirde dörtlük içinde kelimelerin kafiye uyumunu dikkate alarak, doğadaki uyumu Coğrafya ile özdeşleştirmiştir.

Uyum kategorisi içinde yer alan bir diğer metafor “Renk” tir. Bu durumu açıklamaya çalışan öğretmen adayı (ÖA.124-E) “*Doğa renklerin uyumundan oluşur.*” biçiminde açıklamıştır. Bu açıklamada doğadaki renk çeşitliliğinin bir uyumu doğurduğuna vurgu yapılmıştır.

Uyuma ilişkin görüş belirten bir diğer öğretmen adayı ise Coğrafyayı “Oyun” a benzetirken, görüşünü ise (ÖA.5-K) “*...Çünkü kişinin önce kendini sonra dünya üzerinde kendi yerini bulması, şekillendirmesi ve bu yaşam oyununu kurallarına uygun olarak çevresindekilerle uyum içerisinde oynaması gerekir.*” şeklinde belirtmiştir.

13. Yaşam Kategorisi

Tablo 15 Yaşam kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 15. Yaşam Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Hayat	3	İç içe olma	
2	Ayna	2	Yaşamı yansıtır	YAŞAM
3	Toprak	1	İnceleme Alanı	

Tablo 15 incelendiğinde Yaşam kategorisi içerisinde 3 metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu kategoriye ilişkin olarak ortaya konan metaforlar en çok tekrar edilme durumlarına göre sırasıyla Hayat, Ayna, Toprak biçiminde sıralanmıştır. Bu üç metafor gerekçeleriyle birlikte incelendiği zaman araştırma kapsamındaki öğretmen adaylarının genel olarak coğrafyaya ilişkin düşüncelerinde bilinçli bir farkındalık olduğu dikkat çekmektedir. Araştırma kapsamındaki öğretmen adaylarından biri coğrafya kavramını açıklarken “Hayat” diyerek düşüncelerini (ÖA. 125-E) “Çünkü çevremizde, hayatımızda gördüğümüz yaşadığımız her şey coğrafyanın ürünüdür. Coğrafya bir anlamda bizim hayatımızdır” şeklinde açıklamıştır.

Araştırma kapsamındaki öğretmen adaylarından bir diğeri ise (ÖA.22-E) coğrafya kavramını açıklarken “Ayna” benzetmesini kullanmış ve gerekçesini “Doğada yaptığımız her hareket coğrafyanın içindedir.” cümlesiyle ifade etmiştir.

Bir başka öğretmen adayı ise “Toprak” metaforunu kullanarak görüşünü (ÖA.69-K) “Toprak bizim hayatımızın ana maddelerinden biridir. Toprak hayatımızın her alanını sarıp sarmalıyorsa, coğrafya da bu bağlamda hayatımızın her yerinde vardır.” şeklinde ifade ederek coğrafyanın yaşamdaki büyük etkine vurgu yapmıştır.

14. Süreklilik Kategorisi

Tablo 16 Süreklilik kategorisine ilişkin metaforları ve bu metaforların gerekçelerini göstermektedir

Tablo 16. Süreklilik Kategorisi ve Metaforları

No	Metafor	f	Benzetme Yönü	Kategori
1	Köpekbalığı	1	Hareketli olma	
2	Gül bahçesi	1	Yaşam döngüsü	
3	Sonsuzluk	1	Evrenle iç içe olma	SÜREKLİLİK
4	Yaşam	1	Süreklilik	
5	Organizma	1	Doğa döngüsü	

Tablo 16 incelendiğinde Süreklilik kategorisi içerisinde 5 ayrı metaforun yer aldığı görülmektedir. Bu metaforlar Köpek balığı, Gül bahçesi, Sonsuzluk, Yaşam, Organizma şeklinde sıralanmaktadır.

Coğrafyayı “Köpekbalığına” benzeten bir öğretmen adayı, benzetme nedenini açıklarken (ÖA.25-K) “Köpek balığı ölmek için sürekli yüzmek zorundadır.” diyerek yaşam için gerekli olan mücadeledeki sürekliliğe vurgu yapmıştır.

Coğrafyayı “Gül bahçesi” metaforuyla açıklamaya çalışan öğretmen adayı ise gerekçesini (ÖA.6-E) “Çünkü gül her sene tomurcuklanır, açar, solar ve bu döngü sürekli devam eder.” şeklinde ifade ederek doğadaki süreklilik durumuna dikkat çekmiştir.

Süreklilik kategorisi içerisindeki bir diğer metafor ise “Sonsuzluk”tur. Bu durumu açıklamaya çalışan öğretmen adayı (ÖA.99-K) “Yaşamımızın her anında, gördüğümüz çevremizde ve doğamızda evrenimizde sürekli iç içe olduğumuz bir olgudur.” biçiminde açıklamıştır.

Sürekliliğe ilişkin görüş belirten bir diğer öğretmen adayı ise coğrafyayı “Yaşam”a benzetirken, görüşünü ise (ÖA.75-E) “Çünkü içinde bulunduğumuz an sürekli bir coğrafyada gerçekleşir.” cümlesiyle açıklamıştır.

Bu kategoride yer alan son metafor “Organizmadır”. Coğrafyayı organizma kavramıyla açıklamaya çalışan bir öğretmen adayı (ÖA.55-K) “Çünkü bir işleyiş halindedir, sürekli oluşum halindedir. Bir çocuk gibi doğar, büyür, ölür; doğada çürümeler ve yeniden doğmalar olur vb.....) şeklinde ifade ederek durumu netleştiren ve organizma metaforunu açıklığa kavuşturan bir açıklama yapmıştır.

TARTIŞMA SONUÇ VE ÖNERİLER

Metafor tekniği aktif öğrenme tekniklerinden birisidir. Eğitim alanında çokça kullanılan bir teknik olan Metafor tekniği, bireylerin algılarını ortaya çıkarması bakımından, bilinmeyenden hareket ederek, benzetmeler yardımıyla öğrencilerin aktif olarak öğrenme sürecine dâhil edildiği süreci kapsar. Öğrenciler hayal güçlerini kullanarak öğrenmeyi kalıcı kılarken kendilerini, duygularını ifade etme olanağı da bulurlar. Aynı zamanda problem çözme yeteneklerini de geliştirirler (Dumanlı Kadızade, 2014; s.80).

Metaforların aracılığıyla kavramlara ilişkin algıların belirlenmesine yönelik çok sayıda çalışmanın yapılmış olması da metaforların, algıları belirlemede güçlü bir araştırma aracı olduğunu göstermektedir(Kaya, 2014, s. 927).

Bu çalışmada, Sosyal Bilgiler öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına ilişkin zihinsel algıları metaforlar aracılığıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal bilgiler öğretmenliği bölümü 1,2,3 ve 4. Sınıfta eğitim gören 83 öğretmen adayı ile yürütülmüştür. Öğretmen adaylarına önce sınıflarında metafor hakkında bilgi verilmiş sonra araştırma formları dağıtılmış ve adaylar formları doldurduktan sonra formlar toplanarak araştırmacılar tarafından analiz işlemlerine tabi tutulmuştur. Bu araştırmanın sonuçları, bazı önemli noktalara dikkat çekmektedir.

1. Birincisi araştırma sonucunda sosyal bilgiler öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına yönelik ürettikleri toplam 46 metafor, 14 farklı başlık altında toplanmıştır. Bu durum “Coğrafya” kavramının sadece tek bir metafor ile bir bütün olarak açıklanabilmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına ilişkin çok fazla metafor üretmeleri “Coğrafya” kavramının kapsamının geniş, ve soyut olmasından kaynaklanabilir. Bu durumu destekleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Yazıcı (2013) tarafından yapılan “Coğrafya Öğretmenlerinin “Çevre” Kavramına İlişkin Algıları: Bir Metafor Analizi Çalışması” isimli benzer bir çalışmada çevre kavramına ilişkin coğrafya öğretmenleri 49 adet geçerli metafor oluşturmuşlardır. Buna ek olarak Kelleci (2014) tarafından yapılan “Sınıf Öğretmeni Adaylarının İklim Kavramına İlişkin Algılarının Metafor Yoluyla İncelenmesi” isimli yine yakın bir çalışmada öğretmen adaylarının 125 metafor ürettikleri görülmüştür.

2. Bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular dikkate alındığında sosyal bilgiler öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına yönelik olarak en çok tekrar edilme durumuna göre, hayat ($f=15$), İnsan ($f=5$), Ağaç ($f=4$), Savaş ($f=4$), Renk ($f=3$), Su ($f=3$), Vücut ($f=3$), Ayna ($f=2$) metaforlarını tercih ettikleri görülmüştür. Bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular daha önceden yapılan benzer çalışmaların sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Örneğin, Öztürk’ün (2007) “Sınıf Öğretmenliği, Fen Bilgisi Öğretmenliği ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümü öğrencilerinin “Coğrafya” kavramına ilişkin metaforları” adlı çalışmasında sosyal bilgiler öğretmen adaylarının ürettikleri toplam 44 metafor içerisinde en çok tekrar edilen metaforların “yaşam”($f=20$), “ayna” ($f=11$) “insan” ($f=7$), “ağaç” ($f=3$), metaforları olduğu görülmektedir. Geçit ve Gençler (2011) tarafından yapılan “Sınıf Öğretmenliği 1. Sınıf Öğrencilerinin Coğrafya Algılarının Metafor Yoluyla Belirlenmesi (Rize Üniversitesi Örneği)” adlı bir başka çalışmada, öğretmen adaylarının “coğrafya” kavramına ilişkin oluşturmuş olduğu 52 geçerli metafor içerisinde en çok tekrar edilen metaforların “hayat” ($f=15$), “insan” ($f=5$), “su”($f=4$), “ayna” ($f=2$), “vücut” ($f=2$), metaforları olduğu sonucu

elde edilmiştir. Yine Aydın ve Ünalı (2010) tarafından yapılan "Coğrafya Öğretmen Adaylarının "Coğrafya" Kavramına İlişkin Algularının Metaforlar Yardımıyla Analizi" isimli çalışmasında, öğretmen adaylarının ürettikleri toplam 42 metafor içerisinde en çok ifade edilen metaforların "hayat"(f=36), "insan"(f=6), "su" (f=3) "ayna" (f=1), metaforları olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde. Aydın (2010) tarafından gerçekleştirilen "Ortaöğretim öğrencilerinin Coğrafya kavramına ilişkin sahip oldukları metaforlar" adlı çalışmada ise öğrencilerin oluşturdukları toplam 44 metafor içerisinde "hayat" (f=8), "insan"(f=2), "ağaç"(f=1), "ayna" (f=1), "renk" (f=1), "su" (f=1), metaforlarının en çok vurgulanan metaforlar olduğu sonucu elde edilmiştir.

Bu durum sosyal bilgiler öğretmen adaylarının coğrafya kavramını daha çok, insan, insan yaşamı, insanoğlunun içinde yaşadığı çevresi ve insanın doğayla olan uyumu ile ilişkilendirdiği şeklinde yorumlanabilir..Ayrıca araştırma ile sosyal bilgiler öğretmen adaylarının büyük bir kısmının "Coğrafya" kavramına ilişkin olumlu metaforlar geliştirdikleri belirlenmiştir. Buna göre sosyal bilgiler öğretmen adaylarının kendi alanlarının bir dalı olan "Coğrafya" kavramına karşı olumlu bir bakış açısına sahip oldukları, ve coğrafya derslerine gereken özeni gösterdikleri söylenebilir.

Çalışma sonucunda elde edilen verilere dayanarak aşağıda bazı önerilerde bulunulmuştur.

✓ Bu çalışma Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Öğrencileri ile yürütülmüştür. Dolayısıyla "Coğrafya" kavramına yönelik daha fazla metafor elde edilebilmesi için araştırma, daha çok katılımcının yer aldığı yeni bir çalışma şeklinde gerçekleştirilebilir.

✓ Coğrafya konuları içerisinde yer alan bazı soyut konuların (İzohips, Basınç, vs..) öğretilmesinde metaforlardan yararlanılması eğitimciler için faydalı olabilir.

✓ Çalışmanın yürütüldüğü dönem itibarıyla coğrafya kavramının algılanması ile ilgili İlköğretim öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmayla karşılaşmamıştır. Bu nedenle bundan sonra konu ile ilgili çalışma yapacak olan araştırmacılara çalışma alanlarını ilköğretim öğrencileri üzerine yoğunlaştırmaları noktasında tavsiyede bulunulabilir.

✓ Metaforlar, birçok alanda etkili bir öğretim tekniği olarak kullanılabilir.

KAYNAKÇA

Akça B. , N. , Gültekin, F. , Çençen, N. (2015).Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Sosyal Bilgiler Dersine Ve Sosyal Bilgiler Öğretmenine İlişkin Metaforları. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 16, sayı 1, s.183-199.

Akdemir, İ.O.,Akengin, H.(2013). Coğrafya Biliminin Tanımı, İlkeleri, Konusu, Bazı Temel Kavramları ve Öğretimi, Hamza Akengin, İskender Dölek (Ed.) , Genel Fiziki Coğrafya içinde (s.1-34)Ankara: Pegem Yayıncılık

Aydın, F.(2010).Ortaöğretim Öğrencilerinin Coğrafya Kavramına İlişkin Sahip Oldukları Metaforlar. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / EducationalSciences: Theory&Practice. 10 (3), 1293-1322.

Aydın, F., Eser Ünalı, Ü. (2010).Coğrafya Öğretmen Adaylarının "Coğrafya" Kavramına İlişkin Algularının Metaforlar Yardımıyla Analizi. International Online Journal of EducationalSciences, 2 (2), s.600-622.

Aziz, A.(2011). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri. Ankara:Nobel Yayıncılık

Dumanlı Kadızade, E. (2014).Aktif Öğrenmede Bir Teknik; Metafor Uygulaması"Türkçe Öğretmen Adaylarının Türkçe Dersi Algıları Üzerine". International Journal of Language Academy, Volume 2/4, s.68-85

Geçit, Y.,Gençer, G. (2011).Sınıf Öğretmenliği 1. Sınıf Öğrencilerinin Coğrafya Algularının Metafor Yoluyla Belirlenmesi (Rize Üniversitesi Örneği).Marmara Coğrafya Dergisi,sayı: 23, s. 1-19

Gömlüksiz, N., Kan, A.Ü., Öner, Ü. (2012). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Bir Değer Olarak Demokrasi Kavramına İlişkin Metaforik Algıları. Değerler Eğitimi Dergisi, cilt 10, sayı:24, s.79-100.

Kaya, M.F. (2014).Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Çevre Sorunlarına İlişkin Algıları: Metafor Analizi Örneği. TurkishStudies- International PeriodicalForTheLanguages, LiteratureandHistory of Turkishor Turkic, Volume 9/2, p. 917-931

Kelleci, D.(2014).Sınıf Öğretmeni Adaylarının İklim Kavramına İlişkin Algılarının Metafor Yoluyla İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lakoff, G. Ve Johnson, M. (2005). Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil (Çev: G. Yavuz Demir), Ankara: Paradigma Yayıncılık

Memişoğlu, H., Öner, G.(2013). Sosyal Bilgiler Dersinde Öğrenci ve Öğretmen Görüşlerine Göre Coğrafya Konularının Öğretimi. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, cilt,2 sayı,3, s.347-366.

Özçağlar, A. (2006) Coğrafyaya Giriş. Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık.

Öztürk, Ç. (2007). Sosyal bilgiler, sınıf ve fen bilgisi öğretmen adaylarının “coğrafya” kavramına yönelik metafor durumları. Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 8(2), 55-69.

Senemoğlu, N. (2011). Gelişim öğrenme ve öğretim: Kuramdan uygulamaya. Ankara: Pegem Yayıncılık.

TTKB (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı). (2005) 6. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Programı. <http://ttkb.meb.gov.tr/program2.aspx/program2.aspx?islem=1&kno=39>,Erişim tarihi: 01.06.2015

Ünlü, M.(2014). Coğrafya Öğretimi. Ankara: Pegem Yayıncılık

Yazıcı, Ö.(2013).Coğrafya Öğretmenlerinin “Çevre” Kavramına İlişkin Algıları: Bir Metafor Analizi Çalışması. The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6, Issue 5, p. 811-828.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2005). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara: Seçkin Yayınları

İSTENMEYEN ÖĞRENCİ DAVRANIŞLARI VE NEDENLERİNE İLİŞKİN YÖNETİCİ VE ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ*

Administrators' and Teachers' Views on Causes of Student Misbehaviours

Necmi GÖKYER**

Bircan DOĞAN***

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, ilkokul, orta okul ve değişik türdeki liselerde istenmeyen öğrenci davranışlarını ve nedenlerine ilişkin yöneticilerin ve öğretmenlerin görüşlerini belirlemektir. Yönetici ve öğretmen görüşlerini elde etmek amacıyla, araştırmacı tarafından geliştirilen istenmeyen öğrenci davranışları ve nedenlerine ilişkin standart açık uçlu sorular kullanılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden görüşme ve görüşme yaklaşımlarından da standart açık uçlu görüşme tarzı kullanılmıştır. 2014 yılı bahar döneminde Elazığ İlindeki ilkokul, ortaokul ve değişik türdeki liselerde görev yapan 39 yönetici ve 192 öğretmene ulaşılmıştır. Araştırmada amaçlı/ölçüt örnekleme türlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Yönetici ve öğretmenler istenmeyen öğrenci davranışlarının nedenlerini; *öğrencilerin ailelerinin eğitim ve gelir düzeylerinin düşük olmasına, ailelerin ilgisiz olmasına, yanlış yönlendirmelere; anne ve babanın ayrı olmasına, aile içi sorunlara, sevgi yetersizliğine, disiplinsizliğe, huzursuzluğa ve iletişimsizliğe; yetiştiği çevreye, arkadaş ortamına, baskı veya şiddet görmeye; medya organlarındaki olumsuz davranış örneklerine, mafya özentisi TV filmlerine, internet, cep telefonu, alkol ve uyuşturucu kullanımına bağlamaktadırlar.*

Anahtar Kelimeler: İstenmeyen öğrenci davranışları, akademik yaşantı, okul kuralları

ABSTRACT

The purpose of this study is to determine the opinions of primary and, secondary school administrators and teachers regarding undesirable student behaviors and causes. In order to obtain the views of teachers and administrators, standard open-ended questionnaires about the causes undesirable student behaviors was used. Qualitative research methods and interviewing approach were used to identify opinions of administrators and teachers. During the spring of 2014 in Elazığ Province primary school, secondary school and it reached 39 administrators and 192 teachers working in high schools in different species. The maximum diversity of criteria for sampling or sample type was used in the study. According to school administrators and teachers, causes of undesirable student behavior are; parents of students of education and the low-income families to be irrelevant, to mislead; mothers and fathers to be separate, to family problems, lack of love, lack of discipline, restlessness and a lack of communication; environment he grew up in, my friend environment, the oppression and violence, examples of negative behavior in the media, mafia wannabe TV movies, the internet, cell phones and alcohol and drug use.

Key Words: Unwanted student behaviors, academic life, school rules

1. GİRİŞ

Sistemin dönümcül öğelerinden birisi de düzendir. Düzen sistemin işleyişine belirlilik, kararlılık kazandırır, yönlendirir, belirsizliğin yarattığı rastlantısallığı, bilinmeyenin verdiği rahatsızlığı önler (Başar, 2008:113). Sınıf düzeni, öğretmenin becerilerine ve ona verilen desteğe de bağlıdır (Craig, 1989:174; Başar, 2008:116). Bu destek okul yönetiminden, meslektaşlarından, öğrencilerden gelmeli, okul düzeni ile sınıf düzeni arasında uyum olmalıdır (Doyle, 1986:424; Başar, 2008:116). Sınıf yönetiminin özünde öğrencilerin öğrenmelerine yardımcı olacak düzenli ve güvenli bir sınıf ortamının oluşturulması yatar (Çalık, 2009). Sosyal olayların yaşandığı süreçte

* Bu çalışma 20-22 Mayıs 2015 tarihinde İzmir'de düzenlenen 7. Uluslararası Eğitim Denetimi Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi ABD., ELAZIĞ
Mail: ngokyer@firat.edu.tr

*** Milli Eğitim Bakanlığı, Ekinözü İlkokulu Öğretmeni ELAZI, Mail: bircanazan@gmail.com

olumlu ya da olumsuz olarak tanımlanabilecek çeşitli durumlar yaşanır. Bazı davranışlar onay görünürken, bazı davranışlar da reddedilir (Cemaloğlu, 2007).

İstenmeyen öğrenci davranışı, sınıfta öğrencinin kendisinin ve arkadaşlarının; öğrenmesini, güvenliğini ve sosyalleşmesini engelleyen, sınıfın ve arkadaşlarının eşyalarına zarar veren, sınıfta olumlu bir öğrenme ikliminin sürdürülmesini kısıtlayan ve öğretmenlerin moralini bozan, sınıfta iletişimi bozarak zihinsel, duygusal ve fizyolojik değişmelere neden olan psikolojik gerilim durumudur.

Sınıf; geçmiş yaşantıları, değer yargıları, kültürleri, ilgileri, yetenekleri ve zeka düzeyleri bakımından farklı özelliklere sahip öğrencilerden meydana gelen bir toplumsal gruptur. Sınıfta yer alan öğrencilerin gereksinimleri, beklentileri, öncelikleri, hazır bulunuşluk düzeyleri, öğrenme hızları, öğrenme biçimleri, çalışma alışkanlıkları, tutumları, duyguları farklılık gösterir (Öztürk; 2002: 156; Sarıtaş, 2006:169). Farklılıklar kendini sınıfta değişik öğrenci davranışları biçiminde gösterir. Farklılıklar, bazı durumlarda sınıfın havasına hoş bir renk, güzel bir anı katarken bazı durumlarda ise sınıfın psikolojik, toplumsal ve duygusal yapısına zarar verebilmektedir. İşte bu tür davranışlar istenmeyen davranışlar olarak nitelendirilmektedir (Tertemiz: 2000: 54; Sarıtaş, 2006:169). İstenmeyen davranış Galloway, Ball ve Seyd (1982)'e göre, öğrencinin davranışının algılanmasına vurgu yaparak istenmeyen davranış, “öğretmen tarafından problemlili, uygun olmayan ve rahatsız edici görülen davranış” şeklinde tanımlanmıştır (Ünal, 2011:257).

Burden (1995), istenmeyen davranış, “öğrencinin belirli bir zamanda akademik eylemleri tehdit eden ve sınıf etkinliklerinin akışını olumsuz etkileyen her türlü öğrenci davranışı” olarak tanımlamıştır. Başar (2008)'a göre de, “okulda eğitsel çabaları engelleyen her türlü davranış”, istenmeyen davranış olarak adlandırılır. Bunların olumsuz etkileri derece derece olur. İstenmeyen davranışlardan bazıları, en büyük etkisini davranış yapan üzerinde gösterir; ama bir kısmı bunun ötesinde öğretmeni, dersi ve sınıfın tümünü olumsuz etkiler. Sınıftaki istenmeyen davranışlar; sınıf düzenini ve eylemlerini bozar, amaçlara ulaşmayı engeller ve özellikle zaman kaynağının kötü kullanımına neden olur (Başar, 2008:117). İstenmeyen (olumsuz) öğrenci davranışları, sınıf ortamında eğitsel amaçların gerçekleştirilmesinde engel olarak karşımıza çıkan ve sınıf üyelerini de etkileyen her türlü davranış kapsamaktadır (Akçadağ, 2007). Martin ve Pear (1992)'a göre istenmeyen davranış, öğretmenin beklentileri ile öğrencilerin davranışları arasındaki farktır. Örneğin, öğretmenler öğrencilerin derse karşı ilgi ve dikkat göstermelerini beklerken, öğrenciler uyumak isteyebilirler (Sadık, 2008: 47).

Okul içinden ya da dışından kaynaklanan bazı sorunlar okulun ve sınıfın davranış düzeninin sürdürülmesini engelleyebilmektedir. Bunlardan biri de öğrencilerin davranış sorunlarıdır. Öğrenci başarısı ve okul etkililiği üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle, son yıllarda, öğrencilerin davranış sorunları yöneticilerin, öğretmenlerin, ana babaların ve hatta öğrencilerin temel ilgi ve kaygı odağı haline gelmiştir (Jones ve Jones,1998; Stage ve Quiroz,1997; Rose ve Gallup, 2006). Okul ve sınıf söz konusu olduğunda “yanlış davranış” okul ve sınıf ortamlarına ve düzenlerine uygun olmayan davranıştır (Charles,1996). Lawrence ve Steed'e göre (1984) sınıfta, bahçede ve koridorda meydana gelen ve fiziksel saldırılara kadar varan istenmeyen öğrenci davranışları, öğretme ve öğrenme sürecini ve okulun normal işleyişini ciddi biçimde aksatan davranışlardır. Okul ve sınıf düzenini bozan ve bu ortamlara uygun olmayan “yanlış” davranışlar istenmeyen öğrenci davranışları olarak adlandırılmaktadır. İstenmeyen davranışlar, okulda ya da sınıfta öğrenme-öğretme etkinliklerini kesintiye uğratan, engelleyen, öğrencinin kendi öğrenmesini ve başkalarının öğrenmesini engelleyen, fiziksel ve psikolojik olarak rahatsızlık yaratan ve mala-mülke zarar veren davranışları kapsar (Levin ve Nolan,1996; Bugaz ve Ekinci, 2006:4).

Sınıfta istenmeyen davranışların nedenleri şunlardır; sınıfın fiziksel özelliklerinin yetersizliği, öğrencilere sorumluluk verme biçimi, öğretmenin sınıf yönetim becerisi, öğrenciden kaynaklanan nedenler, öğretim etkinliklerinin öğrencilerinin ihtiyaç ve ilgilerine uygun olmaması, öğretim etkinliklerinin planlanmaması, sınıfta sorunlu özel eğitime ihtiyaç duyan öğrencilerin bulunması, öğrencilerin gelişim özelliklerine bağlı değişikliklerden oluşan sorunlar, öğrencilerin birbirleriyle

ilişkisidir (Korkmaz, 2002:176; Durukan, Öztürk, 2005:172; Ada, Ünal, 2000:161; Akçadağ, 2009: 281; Ataman, 2005:191; Çetin, 2013:256).

Öğrenci davranışlarını etkileyen çok fazla faktör vardır. Yiğit (2004, 155) bu faktörleri sınıf içi ve sınıf dışı etkenler olarak sınıflandırmaktadır. Sınıf dışı etmenler çevre ve özellikleri, okuldaki bireyler arasındaki uyumsuzluk ve geçimsizlik, akademik başarısızlık, okuldaki sıra dışı öğrencilerin çokluğu, öğrenciler için öğrenme fırsatlarının eşit olmayışı, öğretmenin sosyal ve akademik deneyimi olarak sıralanmaktadır. Öğrenme ortamı etkileri ise, öğrenme ortamının sağlıklı olması, sınıfta öğrencileri olumsuz davranışlara yönlendirebilecek öğrenci varlığı, öğretmenlerle ilgili öğrencilerde egemen olan yanlış inançlar. Öğretmenin öğrencinin tepkisini çekecek türden davranışları sıklıkla sergilemesi şeklinde sıralamaktadır (Korkmaz, Korkmaz ve Özkaya;2009:121).

Alan taraması sonucunda bu konu ile ilgili bir çok araştırmanın yapıldığı görülmüştür. Ancak bu çalışma, nitel türde olmasının yanı sıra, Siyez (2009) tarafından yapılan araştırmada kullanılan sınıflama temel alınarak ve farklı ve kapsamlı bir şekilde istenmeyen öğrenci davranışları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada değişik tür ve kademelerdeki okullarda istenmeyen öğrenci davranışları ve bunların nedenleri, yöneticilerin ve öğretmenlerin görüşleri açısından ele alınmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, ilkokul, orta okul ve değişik türdeki liselerde istenmeyen öğrenci davranışlarına ve nedenlerine ilişkin yöneticilerin ve öğretmenlerin görüşlerini belirlemektir.

Araştırma Soruları

Değişik tür ve kademedeki okullarda istenmeyen öğrenci davranışları ve nedenlerine ilişkin yöneticilerin ve öğretmenlerin görüşlerini belirlemek amacıyla aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Akademik yaşantı (dersle ilgili) ile ilgili olumsuz davranışlar nelerdir?
2. Arkadaşlarına yönelik olumsuz davranışlar nelerdir?
3. Öğretmenlerine yönelik olumsuz davranışlar nelerdir?
4. Okul kuralları ile ilgili olumsuz davranışlar nelerdir?
5. Kendisi ile ilgili olumsuz davranışlar nelerdir?
6. Yaşadıkları çevreye yönelik olumsuz davranışlar (sınıf eşyalarına zarar verme gibi) nelerdir?
7. İstenmeyen öğrenci davranışlarının nedenleri neler olabilir?

2. YÖNTEM

Yönetici ve öğretmen görüşlerini elde etmek amacıyla, araştırmacı tarafından geliştirilen istenmeyen öğrenci davranışları ve nedenlerine ilişkin standart açık uçlu sorular kullanılmıştır. Bu yaklaşım, “dikkatlice yazılmış ve belirli bir sıraya konmuş bir dizi sorudan oluşur ve her görüşülen bireye bu sorular aynı tarzda ve sırada sorulur. Bu yaklaşım, bazı insanlardan daha yoğun ve çok, bazı insanlardan ise daha az sistematik ve yüzeysel bilgi edinilmesine yol açabilecek olan “görüşmeci yanlılığını veya öznelliğini” azaltır (Patton, 1987: 112; Yıldırım ve Şimşek, 2011:123).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreninden 2014 yılı bahar döneminde Elazığ İlindeki ilkokul, ortaokul ve değişik türdeki liselerde görev yapan 39 yönetici ve 192 öğretmene ulaşılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden görüşme ve görüşme yaklaşımlarından da standart açık uçlu görüşme tarzı kullanılmıştır. Araştırmada amaçlı/ölçüt örnekleme türlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Buradaki amaç, görel olarak küçük bir örneklem oluşturmak ve bu örnekleme çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini maksimum derecede yansıtmaktır. Bu örnekleme yönteminde araştırmacı seçtiği problemle ilgili durumlar arasında

çeşitlilik kaynaklarını olabildiğince ayrıntılı olarak belirlemeli ve bunlar arasında hangi çeşitlilik alanlarını örneklemine yansıtacağına karar vermelidir. Örneğin okullar ele alındığında, kent/kırsal ayrımı, okullar arasındaki sosyoekonomik farklılıklar, devlet ve özel okul statüsü bu çeşitliliğin sağlanmasında dikkate alınacak boyutlar olabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011:109). Bu araştırmada okullar arasındaki sosyoekonomik farklılıklar dikkate alınmıştır.

Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliği

Nitel araştırmada iç geçerliği (inandırıcılık) sağlamak için uzman incelemesi ve katılımcı teyidi, dış geçerliği (genelleme, aktarılabirlik) sağlamak için amaçlı betimleme ve amaçlı örnekleme; iç güvenilirlik (tutarlık) için tutarlık incelemesi, dış güvenilirlik (teyit edilebilirlik) sağlamak için ise, teyit incelemesi yöntemleri kullanılmaktadır (Lincoln ve Guba, 1985, akt. Yıldırım ve Şimşek, 2011:265-272). Araştırma bulgularının geçerliğini güçlendirmek amacıyla, bulgular yorumlanırken katılımcıların ifadelerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır. Yıldırım ve Şimşek'e (2008) göre, betimsel türden bir analizin kullanıldığı bir araştırmada görüşülen bireylerden doğrudan alıntılara yer vermek ve bunlardan yola çıkarak sonuçları açıklamak geçerliğin önemli ölçütleri arasında yer almaktadır. Çeşitleme stratejisi doğrultusunda araştırma bulgularında farklı görüşler tüm yönleriyle verilmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma yönteminde iç güvenilirlik için "gözleme bağlı güvenilirlik" yaklaşımı, aynı zaman diliminde birden fazla araştırmacının bir olgu ya da olayı aynı biçimde ölçmesi anlamına gelmektedir. Dış güvenilirlik için ise, araştırmanın katılımcılarının açık bir biçimde tanımlanması, veri toplama ve analiz süreçlerinin detaylı olarak anlatılması gibi önlemler alınmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmada, öğretmenlere demografik özelliklerini belirlemek amacıyla altı soru, konu ile ilgili olarak ta yapılandırılmamış yedi soru sorularak ilkökul, orta okul ve değişik türdeki liselerde istenmeyen öğrenci davranışlarını ve nedenlerine ilişkin yöneticilerin ve öğretmenlerin yazılı olarak ifade etmeleri istenmiştir. Yönetici ve öğretmenlerin konuya ilişkin görüşleri, yazılı olarak alındığı için, verilerin analizinde nitel araştırma tekniği olan "içerik analizi" yöntemi ve nitel verilerin sayısallaştırılması tekniği kullanılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. İçerik analizinde veriler, daha derin bir işleme tabi tutulur, kavram ve temalar bu analiz sonucu keşfedilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011:227). Sözlü ve yazılı materyallerin sistemli bir analizi olan içerik analizi, insanların söyledikleri ve yazdıklarının açık talimatlara göre kodlanarak nicelleştirilmesi-sayısallaştırılması süreci olarak tanımlanabilir (Balcı, 2009:189). Nitel araştırma verileri dört aşamada analiz edilir: (1) Verilerin kodlanması: Bu aşamada araştırmacı, elde ettiği bilgileri inceleyerek, anlamlı bölümlere ayırmaya ve her bölümün kavramsal olarak ne anlam ifade ettiğini bulmaya çalışır. (2) Temaların bulunması: Temaların bulunması için önce kodlar bir araya getirilir ve incelenir. Kodlar arasındaki ortak yönler bulunmaya çalışılır. (3) Kodların ve temaların düzenlenmesi: Verilerin, okuyucunun anlayabileceği bir dille tanımlanması, açıklanması ve sunulması önemlidir. (4) bulguların tanımlanması ve yorumlanması: Araştırmacı, bu son aşamada, topladığı verilere anlam kazandırmak ve bulgular arasındaki ilişkileri açıklamak, neden-sonuç ilişkileri kurmak, bulgulardan bir takım sonuçlar çıkarmak ve elde edilen sonuçların önemine ilişkin açıklamalar yapmak zorundadır (Yıldırım & Şimşek, 2011:228).

Araştırma soruları doğrultusunda belirlenen temalar kapsamında, görüşmelerden elde edilen verilerin kavramsal kodlamaları yapılmıştır. Temalar görüşmeler yapılmadan önce, görüşme soruları temel alınarak belirlenmiştir. Kavramsal kodlamalar ise, tamamen verilerden çıkarılan kavramlara göre gerçekleştirilmiştir. Yapılan kodlamalarda temel analiz birimi olarak cümleler ele alınmıştır. İçerik analizi araştırmacı tarafından yapılmıştır. Katılımcıların görüşleri araştırmanın amacına cevap verecek şekilde gruplandırılarak yorumlanmıştır. Katılımcıların görüşlerinin yorumlanmasında yüzde kullanılmıştır. Katılımcıların, cinsiyete, eğitime seviyesine, unvanlarına (okul/kurum), mezun oldukları branşlara ve görev yaptıkları okul türü değişkenlerine göre dağılımları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo1. Katılımcıların, cinsiyete, eğitim seviyesine, unvanlarına, mesleki kıdeme, mezun oldukları branşlara ve görev yaptıkları okul türü değişkenlerine göre dağılımları (n=231)

Değişkenler		N	%
Cinsiyet	<i>Kadın</i>	90	39,0
	<i>Erkek</i>	141	61,0
Eğitim Seviyesi	<i>Önlisans/Eğt. Enstitüsü</i>	10	4,3
	<i>Lisans</i>	193	83,5
	<i>Lisans Üstü</i>	28	12,2
Unvanınız	<i>Müdür</i>	17	7,4
	<i>Müdür yardımcısı</i>	22	9,5
	<i>Öğretmen</i>	192	83,1
Mesleki kadem	<i>1-5 yıl</i>	69	29,9
	<i>6-10 yıl</i>	37	16,0
	<i>11-15 yıl</i>	48	20,8
	<i>16-20 yıl</i>	39	16,9
	<i>21 yıl ve üstü</i>	38	16,4
Branş	<i>Sosyal bilimler</i>	93	40,3
	<i>Fen bilimleri</i>	46	19,9
	<i>Yetenek dersleri</i>	20	8,7
	<i>Sınıf Öğretmeni</i>	72	31,1
Görev yaptıkları okul türü	<i>İlkokul</i>	75	32,5
	<i>Ortaokul</i>	42	18,2
	<i>Çok Programlı Lise</i>	14	6,1
	<i>Anadolu Lis.</i>	79	34,1
	<i>And. Tek. ve End. Mes.</i>	21	9,1
Toplam		231	100,0

Tablo 1’de görüldüğü gibi, öğretmenlerin %61’i erkektir. %83,5’i lisans mezunudur. %29,9’unun mesleki kıdemi 1-5 yıllar arasındadır. %40,3’ü Sosyal bilimler branşındadır. Öğretmenlerin 34,2’si Anadolu lisesinde, %32,5’i ilkokulda görev yapmaktadır.

3. BULGULAR

İlkokul, orta okul ve değişik türdeki liselerde istenmeyen öğrenci davranışları ve nedenlerine ilişkin yöneticilerin ve öğretmenlerin görüşlerini almak için sorulan alt sorular ve bulgular aşağıda verilmiştir:

Tema 1: Akademik yaşantı (dersle ilgili) ile ilgili olumsuz davranışlar nelerdir?

Tablo 2. Akademik yaşantı (dersle ilgili) ile ilgili olumsuz davranışlara İlişkin Tema, kod ve Frekans Dağılımı

Akademik yaşantı (dersle ilgili) ile ilgili olumsuz davranışlar	f
<i>Derse karşı ilgisizlik, derste işlenen konuya dikkatini toplayamamak, dinlememek, motivasyon eksikliği, derste farklı şeylerle ilgilenmek</i>	72
<i>Derse hazırlıksız gelmek, düzenli ders çalışmamak, konu tekrarı yapmamak</i>	47
<i>Ailenin destek olmaması/ilgisizliği/bilinçsizliği</i>	17
<i>Ders veya görev ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmemek, ödevlerini zamanında yapmamak</i>	21
<i>Disiplin problemleri; öğretmenleri dinlememe/sevmeme, derste izinsiz konuşma, derse geç gelme, sınıfta dolaşma, ders araçlarına zarar verme, şikayet etme, iletişim kuramama, dersi engelleme, ayakta gezinme, konu dışı soru sorma</i>	41
<i>Ders araç gereçlerini/ materyallerini/kitaplarını unutma veya eksik getirme</i>	22
<i>Yöneticilerden destek görülmemesi</i>	1
<i>Beklentilerinin düşük olması</i>	5
<i>Soru sorulduğunda sorunun cevabını bildiği halde soruya cevap vermemesi,</i>	2
<i>Ders ortamının/bazı araçların/meanların yetersiz olması</i>	5
<i>Ders çalışma yöntemlerini bilmeme/düzenli, planlı çalışmama,</i>	6
<i>Teknoloji bağımlılığı, internet, cep tlf. düşkünlüğü</i>	7

Tablo 2’de de görüldüğü gibi, yönetici ve öğretmenlerden 72’si, öğrencilerin akademik yaşantı ile ilgili olarak; *derse karşı ilgisizlik, derste işlenen konuya dikkatini toplamamak, dinlememek,, motivasyon eksikliği, derste farklı şeylerle ilgilenmek;* 47’si, *derse hazırlıksız gelmek, düzenli ders çalışmamak, konu tekrarı yapmamak;* 41’i, *disiplin problemleri; öğretmenleri*

dinlememek/sevmemek, derste izinsiz konuşmak, derse geç gelmek, sınıfta dolaşmak, ders araçlarına zarar vermek, şikayet etmek, iletişim kuramamak, dersi engellemek, ayakta gezinmek, konu dışı soru sormak; 22'si, ders araç gereçlerini/ materyallerini/kitaplarını unutmak veya eksik getirmek; 21'i ise, ders veya görev ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmemek, ödevlerini zamanında yapmamak şeklinde olumsuz davranışlarda bulduklarını ifade etmektedirler.

Tema 3: Öğretmenlerine yönelik olumsuz davranışlar nelerdir?

Tablo 4. Öğretmenlerine yönelik olumsuz davranışlara İlişkin Tema, kod ve Frekans Dağılımı

Öğretmenlerine yönelik olumsuz davranışlar	f
<i>Dik başlı/kaba/saygısız davranma/söz dinlememe/sözünü kesme</i>	54
<i>Öğretmenlerinin sorularına ukala cevaplar verme, saygısız davranma</i>	15
<i>Öğretmenin derste anlattıklarını dinlememe, derse hazırlıksız gelmek/ödevlerini yapmamak</i>	35
<i>Bayan öğretmenlere saygısızlık yapmak</i>	13
<i>Öğretmeni ile dalga geçme, açığını yakalamaya çalışmak</i>	3
<i>Öğretmenin ders anlatmasını yetersiz bulması, sınıfa hakim olamaması, tecrübesizliği, plansızlığı, mesleki bıkkınlığı, öğrenciye yaklaşımı, nöbetini yapmaması, derslere geç girmeyi alışkanlık hale getirmesi</i>	23
<i>Yalan söylemesi</i>	7
<i>Öğretmeni sevmeme/değer vermeme/sınıfta yokmuş gibi davranma</i>	9
<i>Sınıfta kalmanın zorlaşmasını olumsuz şekilde kullanma</i>	1

Tablo 4'te görüldüğü gibi, yönetici ve öğretmenlerden 54'ü öğrencilerin öğretmenlerine, *dik başlı/kaba/ saygısız davrandıklarını/söz dinlemediklerini /sözünü kestiklerini*; 35'i öğretmenlerinin derste anlattıklarını dinlemediklerini, *derse hazırlıksız geldiklerini/ödevlerini yapmadıklarını*; 23'ü öğretmenlerini *tecrübesiz, plansız bulmaları nedeniyle ders anlatmalarını yetersiz bulduklarını, mesleki bıkkınlık içinde oldukları için öğrenciye yaklaşımlarının ve sınıfa hakimiyetlerinin iyi olmadığını, nöbetlerini yapmadıklarını, derslere geç girmeyi alışkanlık hale getirdiklerini*; 15'i öğretmenlerinin *sorularına ukala cevaplar verdiklerini ve saygısız davrandıklarını*; 13'ü *bayan öğretmenlere saygısızlık yaptıklarını* ifade etmektedirler.

Sınıf içerisinde öğrencileri ile etkileşime geçerek, olayları öğrencilerin bakış açısından değerlendirebilen, öğrenciler arasındaki bireysel farklılıkları esas alabilen, öğrencilerden gelen yeni fikirlere açık olan ve sınıf içerisinde esnek davranabilen öğretmenlerin, öğrencilerinin sınıf içerisindeki olumlu davranışları arttığı gibi öğrencilerin öğrenmeye olan istekleri de artış göstermektedir. (Pattie, 2000). Benzer şekilde destekleyici öğretmen tutumlarının, okuldan kaçma, davranış problemleri ve akademik başarısızlık gibi istenmeyen öğrenci davranışlarının önlenmesinde etkili bir faktör olduğu yönünde araştırma bulguları bulunmaktadır (Hamilton ve Howes, 1992; Pianta, Steinberg ve Rollins, 1995). Martin, Linfoot ve Stephenson (1999) istenmedik davranışlardan birin öğretmenin yönergelerine uymamak olarak ifade etmektedir. Öğretmenler, sosyo-ekonomik düzey, medya, sınıf mevcudu ve ailenin özellikleri gibi nedenleri istenmeyen davranışların ana nedenleri olarak görmektedirler (Altınel, 2006:4). Özer (2009:108), öğretmenlerin en çok karşılaştıkları istenmeyen öğrenci davranışları arasında "*sınıfta dikkat çekmek, izin almadan konuşmak ve yüksek sesle konuşmak, kavga etmek, arkadaşının üzerine yürümek, küfürlü konuşmak, sürekli gülme*" nin yer aldığını tespit etmiştir. Korkankorkmaz (2007: 72), İlk ve orta öğretim okullarında görev yapan beden eğitimi öğretmenleri üzerinde yaptığı araştırmada; en sık karşılaşılan istenmeyen öğrenci davranışlarının "*arkadaşını şikâyet etme, dersin akışını bozma ve izinsiz konuşma*" olduğunu tespit etmiştir. Tolunay (2008: 122), araştırmasında öğretmenlerin sık karşılaştıkları istenmeyen davranışlar arasında "*söz almadan konuşmak, gürültü çıkarmak, derse ilgisiz kalmak, ödevlerini yapmamak, lakap takmak, kaba ve küfürlü konuşmak*" olduğunu tespit etmiştir. Keskin (2009: 95) tarafından yapılan çalışmada; "*dersin dikkatini bozma, dikkat çekmek, arkadaşını şikayet etmek*" davranışlarının daha çok olduğu, hırsızlığın ise hemen hemen hiç olmadığı saptanmıştır. Elban (2009: 87), yaptığı araştırmada, ilköğretim 1. kademe öğretmenlerinin en sık karşılaştıkları istenmeyen öğrenci davranışlarının "*izinsiz konuşmak, yalan söylemek, şikayet etmek, küfür ve kavga etmek*". 2. kademe öğretmenlerinin en sık karşılaştıkları istenmeyen öğrenci davranışlarının ise "*dersi dinlememek, derse hazırlıksız gelmek ve kavga*

etmek” olduğunu bildirmiştir. Çankaya (2011:314) tarafından yapılan araştırma sonuçlarına göre de, en çok karşılaşılan istenmeyen öğrenci davranışlarının “öğrenciler arası kavgalar, derse ilgisizlik, öğretmene saygısızlık, kopya çekmek, sınıfta içerisinde gruplaşma, dersin akışını bozmak ve öğrencinin sorumluluk üstlenmekten kaçması” olduğu öğretmen görüşleri çerçevesinde tespit edilmiştir. Özdemir (2004) tarafından yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, istenmeyen öğrenci davranışlarından bazıları okula ve öğretmene karşı olumsuz bir anlayışa sahip olmak olarak belirlenmiştir (Özdemir, 2004: 269). (Türnüklü ve Galton (2001) tarafından yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, istenmeyen öğrenci davranışlarından bazıları öğretmen ve öğrencilere fiziksel saldırıda bulunma, öğretmene karşı koyma, öğretmene hakaret etme, aşağılama olarak tespit edilmiştir (Türnüklü, Galton; 2001:296).

Tema 4: Okul kuralları ile ilgili olumsuz davranışlar nelerdir?

Tablo 5. Okul kuralları ile ilgili olumsuz davranışlara İlişkin Tema, Kod ve Frekans Dağılımı

Okul kuralları ile ilgili olumsuz davranışlar	f
<i>Derse zamanında girmemek/geç kalmak-erken ayrılmak/izinsiz konuşmak</i>	62
<i>Okulda yerlere çöp atması, okul tuvaletlerini temiz bırakmamak, kirletmek</i>	26
<i>Kılık kıyafet kurallarına uymama/okul formasını giymeme</i>	41
<i>Devamsızlık yapma</i>	10
<i>Okul faaliyetlerine katılmamak</i>	1
<i>Okulda sigara içilmesi</i>	17
<i>Kamera ile uygunsuz çekim yapma</i>	1
<i>Kız öğrencilerin makyaj yapması/taki takması</i>	2
<i>Okula cep telefonu getirme/çakmak, bıçak getirme</i>	11
<i>Ders araçlarını getirmeme</i>	2
<i>Kopya çekme</i>	1
<i>Sınıfta ve koridorda koşuşturma</i>	11
<i>Derste sakız çiğneme/bir şeyler yiyip içme</i>	3

Tablo 5’te görüldüğü gibi, okul kuralları ile ilgili olarak; yönetici ve öğretmenlerden 62’si öğrencilerin *derse zamanında girmediklerini, geç kaldıklarını, erken ayrıldıklarını*; 41’i *kılık kıyafet kurallarına uymadıklarını, okul formasını giymediklerini*, 26’sı *okulda yerlere çöp attıklarını, okul tuvaletlerini temiz bırakmadıklarını*; 17’si *okulda sigara içtiklerini*; 11’i *okula cep telefonu, çakmak, bıçak getirdiklerini* ifade etmektedirler. Okul ve sınıf kurallarının net olması, öğrencilerin davranışlarının kaydedilmesi, öğrencilere düzenli olarak geri bildirim verilmesi, öğrencilerin davranışsal amaçlar belirlemelerine yardımcı olunması, öğrencinin davranışları ile ilgili bilgilerin ailelerle paylaşılması ve bütün bu adımların belirli bir sistematik içerisinde yürütülmesi okullarda istenmeyen öğrenci davranışlarının azalmasını sağlamaktadır (Kavanagh, 2000). Martin, Linfoot ve Stephenson (1999) istenmedik davranışlardan birini sınıf kurallarına uymama olarak ifade etmektedir.

Tema 5: Öğrencilerin kendileri ile ilgili olumsuz davranışları nelerdir?

Tablo 6. Öğrencilerin kendileri ile ilgili olumsuz davranışlara İlişkin Tema, Kod ve Frekans Dağılımı

Kendisi ile ilgili olumsuz davranışlar	f
<i>Kendi potansiyelini fark edememek</i>	9
<i>Kendine kesici aletlerle zarar vermek</i>	7
<i>Kişisel temizliğine önem vermemesi,</i>	9
<i>Kılık-kıyafetine özen göstermemesi</i>	6
<i>Sorumluz olma/sımarık/düzensiz olma</i>	17
<i>Sigara/alkol içme/zararlı madde kullanma</i>	16
<i>Dersten kaçma</i>	3
<i>Yalan konuşma</i>	7
<i>Kendini değersiz görme/özgüven eksikliği/beklentinin olmaması</i>	49
<i>Ders çalışmama/dersi sevmeme/hazırlıksız gelme/dersi yapmama</i>	16
<i>Ders araç-gereçlerini getirmeme/düzenli kullanmama</i>	4
<i>Bilgisayar ve TV alışkanlığı</i>	2
<i>Sağlığına dikkat etmeme</i>	3

Tablo 6’da görüldüğü gibi, öğrencilerin kendileri ile ilgili olarak; yönetici ve öğretmenlerden 49’u, öğrencilerin kendilerini değersiz gördüklerini, özgüven eksikliğinin olduğunu ve beklentilerini düşük olduğunu; 17’si sorumsuz, şımarık, düzensiz olduklarını; 16’sı sigara/alkol içtiklerini, zararlı madde kullandıklarını; 16’sı ders çalışmadıklarını, dersi sevmediklerini, derse hazırlıksız geldiklerini, dersi yapmadıklarını, ifade etmektedirler. Cameron (1998) sınıf ortamında istenmedik davranışları 5 kategoride toplamış bunlardan birisi de kendine yönelik istenmedik davranışlardır (etkinliklere katılmamak vb.). Martin, Linfoot ve Stephenson (1999) istenmedik davranışları; isteklerinin hemen karşılanmasını istemek, diğerlerinin etkinliğini engellemek, dikkat süresinin kısa olması olarak ifade etmektedir. Öğrenciler sıkılma, arkadaşını model alma, dalga geçme, kızdırma, öğretmene tepki ve ailenin çocuğa ilgisizliği gibi nedenleri istenmeyen davranışların ana nedenleri olarak görmüşlerdir (Altınel, 2006:4). Okullarda en çok görülen istenmeyen davranışların başında gizli konuşma, uygunsuz hareketler, sınıf materyallerinin uygunsuz kullanımı, öğretmene karşı direnç, başkalarına ait olanı izinsiz alma, ders izlemeyi engelleme, söz almadan konuşmayı alışkanlık edinme, fısıltı çıkarma, dikkat dağıtma (Erdoğan, 2002: 92); başka işlerle ilgilenme, devamsızlık, kopya çekme, küfürlü konuşma (Baloğlu, 2001:137); derslere geç gelme, derse hazırlıksız gelme, arkadaşları na, kendisine zarar verme, derste uzun süre hayal kurma (Aydın, 199:138) olarak belirtilmiştir. Türnüklü ve Şahin’in (2002, 283-302) bu yönde yaptığı bir araştırmada II. kademe sınıflarında en sık karşılaşılan problemin küfür ve kavga olduğu sonucu çıkmıştır. Siyez (2009) tarafından yapılan araştırmanın sonuçları arasında yer alan ilköğretim döneminde en sık karşılaşılan istenmeyen öğrenci davranışları arasında ders dinlememe, arkadaşları ile konuşma, arkadaşlarını şikayet etme, ders dışı şeylerle ilgilenme gibi davranışların yer aldığı görülmektedir (Siyez, 2009:68). Tony (2003) tarafından yapılan araştırmanın sonuçları arasında öğrenciler sigara içme, kavga etme, argo konuşma, uyuşturucu kullanma vb. istenmeyen davranışlarda bulunmaktadır (Tony; 2003: 460).

Tema 6: Öğrencilerin yaşadıkları çevreye yönelik olumsuz davranışları (sınıf eşyalarına zarar verme gibi) nelerdir?

Tablo 7. Öğrencilerin yaşadıkları çevreye yönelik olumsuz davranışlarına İlişkin Tema, Kod ve Frekans Dağılımı

<i>Yaşadıkları çevreye yönelik olumsuz davranışlar</i>	<i>f</i>
<i>Lavabolara, panoya zarar vermek, özensiz kullanmak, sınıfı, sıra ve masaları temiz kullanmaması, karalaması, çizmesi, duvarlara yazı yazma, sınıfa, bahçeye çöp atması, kapıyı ve duvarları tekmeleme, çarpma, kırma, pencere fitillerinin sökülmesi, sabunluklara zarar verme</i>	136
<i>Okul bahçesindeki bitkilere zarar verme</i>	1
<i>Okul ve sınıf eşyalarına, kapı kollarına, akıllı tahtaya, araç-gereçlere, harita, küp, defter ve kitaplara, çöp kovalarına vb araçlara zarar verme</i>	50
<i>gereksiz yere tebeşir kullanma</i>	6
<i>Boşa yanan lambayı kapatmamak, boşa akan suyu kapatmamak</i>	8

Tablo 7’de görüldüğü gibi, öğrencilerin yaşadıkları çevreye yönelik olumsuz davranışları ile ilgili olarak; yönetici ve öğretmenlerden 136’sı, lavabolara, panoya zarar verdiklerini, özensiz kullandıklarını, sınıfı, sıra ve masaları temiz kullanmadıklarını, karaladıklarını, çizdiklerini, duvarlara yazı yazdıklarını, sınıfa, bahçeye çöp attıklarını, kapıyı ve duvarları tekmelediklerini, çarptıklarını, kırdıklarını, pencere fitillerini söktüklerini; 50’si okul ve sınıf eşyalarına, kapı kollarına, akıllı tahtaya, araç-gereçlere, harita, küp, defter ve kitaplara, çöp kovalarına, sabunluklara vb araçlara zarar verdiklerini ifade etmektedirler.

Tema 7: İstenmeyen öğrenci davranışlarının nedenleri neler olabilir?**Tablo 8.** İstenmeyen öğrenci davranışlarının nedenlerine ilişkin Tema, Kod ve Frekans Dağılımı

<i>İstenmeyen öğrenci davranışlarının nedenleri</i>	<i>f</i>
<i>Öğrencinin ailesinin eğitim düzeyinin, gelirin düşük olması, ailenin ilgisiz olması, yanlış yönlendirmeler</i>	68
<i>Öğrencinin zihinsel ve kişisel özellikleri (lider olma isteği, dikkat çekme isteği, öğrenme güçlüğü, dikkat eksikliği, içine kapamık olması, kıskanç olması) öğretmeni sevmeme</i>	13
<i>Disiplin kurallarının uygulanmayışı, beceriksiz okul yönetimi</i>	23
<i>Yetiştirdiği çevre, arkadaş ortamı, baskı veya şiddet görmesi</i>	37
<i>Medya organlarındaki olumsuz davranış örnekleri, mafya özentisi TV filmleri, internet, cep telefonu kullanımı, alkol, uyuşturucu kullanma</i>	34
<i>öğretmenin kişilik özellikleri, bilinçsiz davranışları, meslek bilgisinin yetersizliği, öğretmen yaklaşımları(kaba kuvvet, aşırı otorite, sahte otorite çabası, kötü söz, ilgisizliği, ayrımcılık yapması, tutarsızlıkları...)</i>	18
<i>okul-aile işbirliğinin yetersiz olması</i>	5
<i>Anne ve babanın ayrı olması, aile içi sorunlar, şiddet, sevgi yetersizliği, disiplinsizlik, huzursuzluk, iletişimsizlik</i>	42
<i>Amaçsız ve hedefsiz olmaları, bilinçsiz olmaları, dersi sevmemeleri</i>	12
<i>Velilerin öğretmeni değersiz görmeleri ve bunu öğrenciye yansıtmaları</i>	5
<i>Aldıkları eğitimin yetersiz oluşu</i>	3
<i>Rehberlik servisinin etkin olmaması</i>	3
<i>öğretmenin etkisizleştirilmesi</i>	8

Tablo 8’de görüldüğü gibi, istenmeyen öğrenci davranışlarının nedenlerini; yönetici ve öğretmenlerden 68’i öğrencinin ailesinin eğitim düzeyinin, gelirin düşük olması, ailenin ilgisiz olması, yanlış yönlendirmeler; 42’si anne ve babanın ayrı olması, aile içi sorunlar, şiddet, sevgi yetersizliği, disiplinsizlik, huzursuzluk, iletişimsizlik; 37’si yetiştirdiği çevre, arkadaş ortamı, baskı veya şiddet görmesi; 34’ü medya organlarındaki olumsuz davranış örnekleri, mafya özentisi TV filmleri, internet, cep telefonu kullanımı, alkol, uyuşturucu kullanımı olarak görmektedir.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Araştırmanın sonuçları şunlardır:

1. Akademik yaşantı ile ilgili olarak, yönetici ve öğretmenler; öğrencilerin derse karşı ilgisiz olduklarını, derste işlenen konuya dikkatlerini toplayamadıklarını, dersi dinlemediklerini,, motivasyon eksikliği olduğunu, derste farklı şeylerle ilgilendiklerini, derse hazırlıksız geldiklerini, düzenli ders çalışmadıklarını, konu tekrarı yapmadıklarını, öğretmenleri dinlemediklerini /sevmediklerini, derste izinsiz konuştuklarını, derse geç geldiklerini, sınıfta dolaştıklarını, ders araçlarına zarar verdiklerini, şikayet ettiklerini, iletişim kuramadıklarını, dersi engellediklerini, ayakta gezindiklerini, konu dışı soru sorduklarını; ders araç gereçlerini/ materyallerini/kitaplarını unuttuklarını veya eksik getirdiklerini; ders veya görev ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmediğini ve ödevlerini zamanında yapmadıklarını ifade etmektedirler.

2. Arkadaşlarına yönelik olarak, yönetici ve öğretmenler; öğrencilerin sözel şiddette bulduklarını (küfürlü söz söyleme, argo konuşma, böbürlenme, şımarıklık, hakaret, dışlama, hakir görme, aşağılama, kötü söz, alay edilmesi); sözlerini kestiklerini, kaba ve saygısızca davrandıklarını; fiziksel şiddette bulduklarını (arkadaşlarına vurma, dövme, kavga, saç çekme); arkadaşlarının dersi dinlemelerini engellediklerini, rahatsız ettiklerini ve konuştuklarını ifade etmektedirler.

3. Öğretmenlerine yönelik olarak, yönetici ve öğretmenler; öğrencilerin, dik başlı/kaba/saygısız davrandıklarını, söz dinlemediklerini/sözlerini kestiklerini; öğretmenlerin derste anlattıklarını dinlemediklerini, derse hazırlıksız geldiklerini/ödevlerini yapmadıklarını; öğretmenlerini tecrübesiz, plansız bulmaları nedeniyle ders anlatmalarını yetersiz bulduklarını, mesleki bıkkınlık içinde oldukları için öğrenciye yaklaşımlarının ve sınıfa hakimiyetlerinin iyi olmadığını, nöbetlerini yapmadıklarını, derslere geç girmeyi alışkanlık hale getirdiklerini; öğretmenlerinin sorularına ukala cevaplar verdiklerini ve saygısız davrandıklarını; bayan öğretmenlere saygısızlık yaptıklarını ifade etmektedirler.

4. Okul kuralları ile ilgili olarak, yönetici ve öğretmenler öğrencilerin derse zamanında girmediklerini, geç kaldıklarını, erken ayrıldıklarını; kılık kıyafet kurallarına uymadıklarını, okul formasını giymediklerini, okulda yerlere çöp attıklarını, okul tuvaletlerini temiz bırakmadıklarını; okulda sigara içtiklerini; okula cep telefonu, çakmak, bıçak getirdiklerini ifade etmektedirler.

5. Yönetici ve öğretmenler, öğrencilerin kendileri ile ilgili olarak, kendilerini değersiz gördüklerini, özgüven eksikliğinin olduğunu ve beklentilerini düşük olduğunu; sorumsuz, şımarık, düzensiz olduklarını; sigara/alkol içtiklerini, zararlı madde kullandıklarını; ders çalışmadıklarını, dersi sevmediklerini, derse hazırlıksız geldiklerini, dersi yapmadıklarını, ifade etmektedirler.

6. Yönetici ve öğretmenler yaşadıkları çevreye yönelik olarak öğrencilerin; lavabolara, panoya zarar verdiklerini, özensiz kullandıklarını, sınıfı, sıra ve masaları temiz kullanmadıklarını, karaladıklarını, çizdiklerini, duvarlara yazı yazdıklarını, sınıfa, bahçeye çöp attıklarını, kapıyı ve duvarları tekmelediklerini, çarptıklarını, kırdıklarını, pencere fitillerini söktüklerini, okul ve sınıf eşyalarına, kapı kollarına, akıllı tahtaya, araç-gereçlere, harita, küp, defter ve kitaplara, çöp kovalarına, sabunluklara vb. araçlara zarar verdiklerini ifade etmektedirler.

7. Yönetici ve öğretmenler istenmeyen öğrenci davranışlarının nedenlerini; öğrencilerin ailelerinin eğitim ve gelir düzeylerinin düşük olmasına, ailelerin ilgisiz olmasına, yanlış yönlendirmelere; anne ve babanın ayrı olmasına, aile içi sorunlara, sevgi yetersizliğine disiplinsizliğe, huzursuzluğa ve iletişimsizliğe; yetiştiği çevreye, arkadaş ortamına, baskı veya şiddet görmeye; medya organlarındaki olumsuz davranış örneklerine, mafya özentisi TV filmlerine, internet, cep telefonu, alkol ve uyuşturucu kullanımına bağlamaktadırlar.

Korkmaz, Korkmaz ve Özkaya (2009) tarafından yapılan araştırma sonucuna göre, öğrencilerin istenmeyen davranışların nedenleri; aile içi problemler, televizyon ve diğer kitle iletişim araçlarında sergilenen şiddet olaylarının etkisi, ailelerin çocukların eğitimine olan ilgisizliği olarak belirlenmiştir. Yazar tarafından yapılan bu çalışmada da, istenmeyen öğrenci davranışlarının nedenleri; ailelerin ilgisiz olması, yanlış yönlendirmeler, anne ve babanın ayrı olması, aile içi sorunlara medya organlarındaki olumsuz davranış örnekleri, mafya özentisi TV filmleri, internet, cep telefonu, alkol ve uyuşturucu kullanımı olarak belirlenmiştir. Sonuçlar benzerlik göstermektedir.

Sağlam ve diğerleri (2008) çalışmalarında öğrencilerin en çok “derste parmak kaldırmadan veya söz istemeden konuşma”, “verilen ödevleri yapmama veya yeterli özeni göstermeden yapma” ve “arkadaşlarını dinlememe/ sözünü kesme” davranışlarında bulunduğunu belirlemiştir. Yine benzer şekilde Akkök ve diğerleri (1995) ile Türnüklü ve Galton (2001) “gürültü yapma/bağırma” ve “izinsiz konuşma” davranışlarını Türkiye’deki okullarda en sık karşılaşılan problemler olarak tespit etmişlerdir. Yazar tarafından yapılan bu çalışmada da, istenmeyen öğrenci davranışlarının nedenleri ile yukarıda belirtilen araştırma sonuçları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Erol, Özaydın ve Koç (2010) tarafından yapılan çalışmada, sınıfta yaşanan olaylara öğretmenlerin genellikle olumsuz tepkiler verdikleri görülmüştür. Bu durum öğretmenlerin sınıf ortamında çıkan problemlere karşı etkili olmadıklarını göstermektedir. Yazar tarafından yapılan bu çalışmada da, öğrenciler öğretmenlerini tecrübesiz, plansız bulmaları nedeniyle ders anlatmalarını yetersiz bulduklarını, mesleki bıkkınlık içinde olduklarını, sınıfa hakimiyetlerinin iyi olmadığını ifade etmişlerdir. Akın’ın (2002) İstanbul’daki okullarda yaptığı bir çalışmada da öğretmenlerin etkili sınıf yönetimi ve sınıfta uyum sağlama konusunda beceri eksiklikleri olduğu ortaya çıkmış ve öğretmenlerin disiplinsiz öğrencilere informal cezalar verdiği belirlenmiştir. Erol, Özaydın ve Koç (2010) tarafından yapılan çalışmada da öğretmenlerin meydana gelen olaylara çoğunlukla fiziksel ceza uygulayarak tepki gösterdikleri, sözlü hakarete buldukları ve düşük not vererek cezalandırmayı tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Çetin (2013) tarafından yapılan araştırma sonuçlarına göre, öğretmenlerin sınıfta karşılaştıkları istenmeyen davranışlar; Sınıf kurallarına uymama, küfürlü konuşma, derste izinsiz konuşma, çekingenlik, hiperaktivite ve dikkat eksikliği, şiddet içerikli televizyon programları izlenmesinden kaynaklanan sorunlar (tehdit etme) şeklindedir. Çapri, Balcı ve Çelikkaleli (2010) tarafından yapılan araştırmanın sonuçlarına göre; ilköğretim sınıf öğretmenleri sınıf içinde sıklıkla görülen istenmeyen öğrenci davranışlarından bir tanesinin “söz verilmeden konuşma” olduğunu, sık görülen diğer problem davranışların ise,

“yanındaki ve arkasındaki öğrenciyi rahatsız etme”, “derste amaçsızca gülme”, “arkadaşlarının dikkatini dağıtacak biçimde kıpırdanıp durma” ve “derse bilinçli olarak geç gelme” olduğunu ifade etmişlerdir. İlköğretim branş öğretmenleri ise, sınıf içinde sıklıkla görülen istenmeyen öğrenci davranışlarından en yüksek ortalamaya sahip olanın “söz verilmeden konuşma” olduğunu ifade etmişlerdir. Yazar tarafından yapılan bu araştırmada da, yukarıda belirtilen araştırmaların sonuçlarını destekleyen bulgulara rastlanmıştır. Özkılınç Nezihoglu ve Sabancı (2010) tarafından yapılan araştırmanın sonucuna göre, yöneticilerin sınıf ortamında en çok rahatsız olduğu öğrenci istenmeyen davranışları; dersle ilgilenmemek, sorumsuzluk, çevreye zarar verme, kaba davranışlar, arkadaşına zarar verme, sınıf araç gerecine zarar verme, toplumsal beklentilere uygun olmama, hak yeme, hazır bulunumsuzluk ve dikkat çekme olarak sıralanmaktadır. Yazar tarafından yapılan bu araştırmada da, yönetici ve öğretmenler istenmeyen öğrenci davranışlarının nedenlerini; öğrencilerin ailelerinin eğitim ve gelir düzeylerinin düşük olmasına, ailelerin ilgisiz olmasına, yanlış yönlendirmelere, öğrencilerin kendilerini değersiz görmelerine, özgüven eksikliğine ve beklentilerini düşük olduğuna; sorumsuz, şımarık, düzensiz olduklarına; sigara/alkol içtiklerine, zararlı madde kullandıklarına; ders çalışmadıklarına, dersi sevmediklerine, derse hazırlıksız geldiklerine, dersi yapmadıklarına bağlamaktadırlar. Bu bulgularda farklılıklar olduğu görülmektedir.

Araştırma bulgularına göre getirilebilecek öneriler şunlardır:

1. Okul yönetimlerinin; okul kurallarının açık ve net belirlenmesinde, öğrencilere benimsetilmesinde, tam, eşit ve nizami olarak uygulanmasında tutarlı ve istikrarlı olmaları, okul kurallarına uymayan öğrencilerin hak ettiği cezayı almaları konusunda titiz olmaları gerekmektedir.

2. Velilerin öğrencilerin ders çalışma alışkanlığı kazanmaları konusunda bilinçlendirilmeleri gerekmektedir.

3. Öğrencilerin arkadaş ortamı, medya organlarındaki olumsuz davranış örnekleri ve TV’deki dizilerin etkisi ve internetin bilinçsizce kullanımı sonucu, davranışlarının bozulduğu dikkate alınarak hem velilere hem de öğrencilere bu konularda rehberlik servisi tarafından bilgilendirme hizmeti verilebilir.

4. İstenmeyen davranışlara karşı öğretmenlerin ortak bir tutum oluşturmaları konusunda yönetimin ve öğretmenlerin görüş birliği ve destekleyici bir tutum içerisinde olmaları gerekir.

5. Öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda daha hassas davranılması gerekir.

6. Okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin güler yüzlü olmaları, öğrencilerle ilgilenmeleri, destekleyici ve cesaretlendirici tutum içerisinde olmaları, onların özsaygı, özgüven kazanmalarında ve sürdürmelerinde ve derslerden hatta okuldan soğumamalarında etkili olabilir.

5. KAYNAKÇA

Akçadağ, T. (2005). Sorun davranışların yönetimi. H. Kıran (Ed.), *Sınıf yönetimi* (ss.277-311). Ankara: Anı Yayıncılık.

Akın, G. (2002). *Ortaöğretim kurumlarında öğretmenlerin sınıf yönetiminde karşılaştıkları disiplin sorunları ve baş etme yolları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi.

Akkök, F., Aşkar, P., & Sucuoğlu, B. (1995). Safe schools require the contributions of everybody: The picture in Turkey. *Thresholds in Education*, 21, 29-33.

Altınel, Z. (2006). Öğretmenlerin ve Öğrencilerin Bakış Açılarında, İngilizce Yabancı Dil Sınıflarında Öğrenci İstenmeyen Davranışları. Çukurova University Institute Of Social Studies Department Of English Language Teaching. Yüksek Lisans Tezi.

Balcı, A. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma. Yöntem, Teknik ve İlkeler* (7. Baskı). Ankara:Pegem Akademi.

Burgaz, B. ve Ekinci, C. E. (2006) Lise Öğrencilerinin İstenmeyen Davranışları ve Nedenleri. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (The Scientific And Technical Research Council Of Turkey). Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu, H.Ü. Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü.

Cemaloğlu, N. (2007). Disiplin İle İlgili Kavramlar, İlkeler ve Uygulamalar. *Milli Eğitim Dergisi*, 175, 8-24.

Çapri, B., Balcı, A. ve Çelikkaleli, Ö.(2010). İlköğretim Öğretmenlerinin Sınıf İçi İstenmeyen Davranışlarla İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Aralık, ss.89-102.

Çalık, T. (2009). Sınıf yönetimi ile ilgili temel kavramlar. L. Küçükahmet (Ed.), *Sınıf yönetimi* (ss. 1-16). Ankara: Pegem Akademi.Elementary Education Online, 8(1), 119-128.

Çankaya, İ. (2011). Sınıf Öğretmenlerinin Karşılaştıkları İstenmeyen Öğrenci Davranışları Ve Bu Davranışlarla Başa Çıkma Yolları. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 6/2 Spring, P. 307-316, Turkey.*

Çetin, B. (2013). Sınıfta İstenmeyen Öğrenci Davranışlarıyla İlgili Sınıf Öğretmenlerinin Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) Cilt 14, Sayı 1, Sayfa 255-269.

Elban, Leman (2009). İlköğretimdeki Öğretmenlerin İstenmeyen Öğrenci Davranışlarıyla Karşılaşma ve Çözüm Bulma Durumlarının İncelenmesi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Erol, O. Özaydın, B. ve Koç, M. (2010). Sınıf Yönetiminde Karşılaşılan Olaylar, Öğretmen Tepkileri ve Öğrenciler Üzerindeki Etkileri: Unutulmayan Sınıf Anılarının Analizi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, Cilt 16, Sayı 1, ss: 25-47.*

Hamilton, C. Ve Howes, C. E. (1992). Contextual constraints on the concordance of mother-child and teacher-child relationships. R. C. Pianta (Ed.), *Beyond the parent: The role of other adults in children's lives (New Directions for Child Development, Number 57* (ss. 41–60). San Francisco: Jossey-Bass.

Kavanagh, S. (2000). A total system of classroom management: consistent, flexible, practical and working. *Pastoral Care*, March, 17-21.

Keskin, Resul (2009). Sınıf Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi ve İstenmeyen Öğrenci Davranışlarıyla Baş Etmede Kullandıkları Yöntemlere İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Korkankorkmaz, M. (2007). İlköğretim ve Ortaöğretim Basamağında Beden Eğitimi Derslerinde Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Süreçlerinde Karşılaştıkları İstenmeyen Öğrenci Davranışları ve Bu Davranışların Önlenmesinde Kullanılan Önlem ve Teknikler. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Korkmaz, N. H., Korkmaz, F. ve Özkaya, G. (2009). Elementary School Physical Education Teachers' Strategies Against Discipline Problems (Bursa Province Case). *İlköğretim Online*, 8(1), 119-128, 2009. [Online]: <http://ilkogretim-online.org.tr>

Martin, A., Linfoot, K. & Stephenson J. (1999). How teachers respond to concerns about misbehavior in their classroom. *Psychology in the Schools*, 36(4), 347–358.

Özdemir, İbrahim Etem. (2004). Sınıf Yönetimi. Editör: Ş. Şule Erçetin, M. Çağatay Özdemir. (Sınıf Ortamında İstenmeyen Davranışlar Bölümü), Ankara: Asil Yayın Dağıtım

Özer, G. (2009). Öğretmen Adaylarının Sınıf İçinde Gözlemledikleri İstenmeyen Öğrenci Davranışları ve Bu Davranışlarla Baş Etmede Kullanılabilecek Stratejilere İlişkin Görüşler, Zonguldak: Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özkılınç Nezihoğlu, G. ve Sabancı, A. (2010). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Görüşlerine Göre Öğrencilerin İstenmeyen Davranışları ve Bu Davranışlarla Başa Çıkma Yöntemleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 28, ss. 41-53.

Pattie, L.F.Y.Y. (2000). Personal and social education and teacher development in Hong-Kong. *Pastoral Care*, June, 42-46.

Pianta, R. C., Steinberg, M. ve Rollins, K. (1995). The first two years of school: Teacher-child relationships and deflections in children's classroom adjustment. *Developmental Psychopathology*, 7, 295–312.

Sadık, F. (2008). Sınıf Yönetimi Teori ve Pratik Uygulamalar. (Editör: Yiğit, B.). Kriter Yayınevi (1. Baskı): İstanbul.

Sağlam, M., Adıgüzel, A., & Güngör, Ö. (2008). İlköğretim okullarında sınıf içi istenmeyen öğrenci davranışları ve öğretmenlerin bu davranışlarla baş etme yaklaşımları. *International Conference on Educational Sciences*. Famagusta, North Cyprus.

Sarıtaş, M. (2006). Öğretmen Adaylarının Değerlendirmelerine Göre Sınıfta İstenmeyen Öğrenci Davranışlarını Değiştirmek ve Düzeltmek Amacıyla Yararlanılan Stratejiler. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XIX (1)*, 167-187.

Siyez, D. M. (2009). Liselerde Görev Yapan Öğretmenlerin İstenmeyen Öğrenci Davranışlarına Yönelik Algıları ve Tepkileri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. (1) 25*. 67-80.

Tolunay, Ayca (2008). Sınıf Öğretmenlerinin Sınıfta Karşılaştıkları İstenmeyen Öğrenci Davranışları ve Bu Davranışlara Karşı Kullandıkları Baş Etme Yöntemleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Tony, Tam Shui Kee. Locus of Control, Attributional Style and Discipline Problems in Secondary School. *Early Child Development and Care*, 2003, Vol, 173(5), Pp. 455-466.

Türnüklü, A., & Galton, M. (2001). Students' misbehaviours in Turkish and English primary classrooms. *Educational Studies*, 27, 291-305.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.

SOSYAL KONUTLARIN TÜRKİYE’NİN KONUT POLİTİKALARI İÇERİSİNDEKİ YERİ VE TOKİ’NİN SOSYAL KONUT UYGULAMALARI

Turkey’s Social Housing Policy and TOKİ’s Social Housing Applications

Mehmet AKALIN¹

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye’de yoksulların barınma ihtiyacının giderilebilmesine yönelik olarak geliştirilen politikalar ve sosyal konut uygulamaları anlatılmaktadır. Bu kapsamda Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren Türkiye’deki konut politikaları dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Ayrıca Ak Parti hükümetleri döneminde yetkileri genişleterek inşaat sektörünün başat aktörü haline gelen Toplu Konut İdaresi’nin (TOKİ) sosyal konut üretimindeki rolü üzerinde durulmuştur. Ürettiği sosyal konutların yeterliliği sıkça eleştiri konusu edilen TOKİ’nin gerçekleştirdiği projeler nicel ve nitel veriler ışığında değerlendirilmiştir. Son olarak ise tanımlanması ve uygulanması arasında çelişkiler bulunan TOKİ sosyal konutlarına ilişkin olarak politika ve uygulama önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Konut, Konut Politikası, TOKİ, Yoksul Konutları.

ABSTRACT

In this study, describes the social housing policies and practices for compensation of the housing needs of the poor people in Turkey. In this context, Turkey’s housing policy were examined from the republican period to today. Also, focused on the role of social housing production of The Mass Housing Administration; which has become the dominant actors in the construction sector by expanding the powers of the period of AK Party government. TOKİ’s performs has been evaluated in the light of quantitative and qualitative data which products are frequently subject of criticism for adequacy. Finally I was made some policy and practice recommendations about TOKİ social housing which contains discrepancies between the definition and implementation.

Keywords: Council House, Housing Policy, TOKİ, Social Housing.

1. GİRİŞ

İlk olarak, insanların doğanın zor koşullarından ve dış tehditlerden korunabilmesi amacıyla ortaya çıkan barınma ihtiyacı; ABD’li psikolog Abraham Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisine göre en temel ihtiyaçlarından birisi olarak gösterilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde bu ihtiyaç her dönem ve iklime göre farklı şekillerde giderilmeye çalışılmıştır. İnsanlar önceleri doğal barınaklar olarak gördükleri mağaraları ve ağaç kavuklarını kendine sığınak olarak seçmiş, daha sonra taştan, çamurdan, ağaçtan, sazlardan yararlanarak geliştirdiği ilkel evlerde yaşamaya başlamışlardır. Tarım devrimiyle birlikte avcılık ve toplayıcılığın sunduğu hazır tüketim alışkanlıklarını terk eden insanlar, üretim yapabilecekleri topraklar üzerinde ilk yerleşkeleri kurmuşlardır. Böylece beslenme ihtiyacının yer değiştirmeden de sürekli olarak karşılayabileceği görülmüştür. Yerleşik hayata geçişle birlikte ilk barınaklar da nitelik olarak değişikliğe uğramış ve daha sağlam yapılara dönüşmüştür. Barınma anlayışında yerleşik düzenle birlikte ortaya çıkan bu ilk köklü değişiklik aslında konutun da ortaya çıkış süreci olarak kabul edilmektedir (Tanoğlu, 1966: 199-201).

18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İngiltere’de başlayıp etkisini giderek tüm dünyada hissettiren sanayi devrimi ile birlikte geçim kaynağı olarak tarım birincil derecedeki önemini yitirmiş, kitleler sanayi üretiminin artan talebi karşısında emeklerini sanayileşen kentlerde arz etmeye başlamışlardır. Sanayi üretimi karşısında tarımın doğrudan daha az geçim kaynağı haline gelmesi, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerdeki kır nüfusunun giderek azalmasına neden

¹ Sosyal Güvenlik Uzmanı, Dr., Sosyal Güvenlik Kurumu-ANKARA, Mail: zidanvolesi@gmail.com

olmuştur (Roberts, 1978: 9). Sanayi devrimi ile birlikte kentlerde artan işgücü talebi kırdan kente doğru göçlerle karşılanırsa da hızlı şekilde gelişen nüfus hareketlerine karşı kentler savunmasız kalmış ve birçok sanayi kentinde konut sorunları oluşmaya başlamıştır. Sanayi devrimi sonrasında kısa aralıklarla yaşanan dünya savaşları ile de kentlerde var olan konut gereksinimi daha da arttırmıştır. Nitekim savaş sonrasında harabeye dönen kentlerde konut ve barınma sorununu büyüterek içinden çıkılmaz haller almıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra yayınlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin barınma hakkına yer vermesi önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Raporda barınma sorunun uluslararası platformda farkına varıldığı altı çizilmiştir. Bu bildirmede herkesin barınma hakkının olduğuna vurgu yapılmıştır (Keleş, 2007). Her ne kadar bu bildirmede barınma hakkını uluslararası düzeyde tartışılacak bir konuma getirmiş olsa da yaptırım gücü olmaması nedeniyle devletler üzerinde fazla bir etki yapamamıştır. 1966 tarihinde yayınlanan Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi ise 11. Maddesi gereğince sözleşmeye taraf olan her devletlerin insanların konut hakkını tanıdığı kabul edeceğini hüküm altına almıştır (Çoban, 2012: 76). Ayrıca sözleşmede, konut hakkı beslenme gibi yeterli bir yaşam düzeyine ulaşmanın temel koşullarından birisi olarak kabul edilmiştir. Ancak barınma gereksiniminin karşılanması ve bu hakkın gerçekleşmesi insanın başını sokacak fiziksel bir barınağının olmasından (Çoban, 2012: 76) daha geniş anlamlar içermektedir. Bu bakımdan İstanbul'da toplanan Bileşmiş Milletler İnsan Yerleşmeleri Konferansı'nda (Habitat II) kabul edilen "herkesin sağlıklı, güvenli, emniyetli, erişilebilir-ödenebilir olan ve temel hizmet, kolaylık ve konfor unsurlarını içeren, konut ve yasal yararlanma güvencesi konusunda ayrımcılıktan arınmış yeterli konutunun olabilmesi" maddesi konut hakkının çerçevesinin tanımlanması bakımından önemlidir.

Dünyada tüm bu gelişmeler olurken Türkiye'de hızlı kentleşmeye bağlı konut sorununun Cumhuriyetin ilanı ve II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. Cumhuriyetin ilanı ile yeni başkent Ankara ve ikinci dünya savaşı sonrası Marshall yardımlarının etkisiyle de başta İstanbul olmak üzere diğer sanayileşen büyük kentler; kentleşme ve konut sorunları ile yüz yüze kalmışlardır.

Ülkemiz geç sanayileşen bir ülke olması nedeniyle sanayileşmenin sebep olduğu kentsel sorunlarla da ancak 1950'lerden sonra karşılaşabilmiştir. Sanayi devriminin sancılı süreçlerini geçirmeden sanayileşmiş batı toplumlarının zorlu mücadelelerle elde edilmiş oldukları kazanımları 1961 Anayasası ile hazır olarak bulan halkımız bu anayasa ile sağlanan özgürlüklerin tam olarak farkına varamamış ve tanınan sosyo-ekonomik ve kültürel haklardan dönem içerisinde gerektiği gibi faydalanamamıştır. 1961 Anayasası ile devlete, yoksul ve dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alma görevi verilerek; sosyal konut üretiminin devletin anayasal bir görevi olduğu belirlenmiştir. Bu anayasa ile konut bir sorun olarak görülmekten ziyade barınma hakkının bir gerekliliği olarak değerlendirilmiştir. Ancak 1982 Anayasası'nın "Konut Hakkı" başlığını taşıyan 57. maddesinde; "Devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözetleyen bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır, ayrıca toplu konut teşebbüslerini destekler" denilerek 1961 Anayasası'ndaki yoksul ve dar gelirlilere verilen önceliğin terkedildiği görülmüştür. Ayrıca, neoliberal ekonomi politikalarının izlerini taşıyan 1982 Anayasası ile konutun bir yatırım ve rant aracı olduğu algısı da güçlenmiştir.

Türkiye 'de tarihsel süreçler içerisinde çeşitli yöntemlerle aşılmaya çalışılan konut sorunu, yoksul halkın barınma hakkına karşılık gelen sosyal konutların üretim yöntemleri ve yönetimlerin sosyal konut ihtiyacına cevap verebilme yetisi bu çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Çalışmada ilk olarak sosyal konut kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda dünyadaki sosyal konut politikalarının uygulama biçimlerine kısaca değinilmiştir. Daha sonra Cumhuriyet döneminden itibaren Türkiye 'deki konut politikaları konjonktürel olarak dönemlere ayrılarak incelenmiş; yoksulların barınma haklarının teminatı ve sosyal devlet olmanın gerekliliklerinden olan sosyal konut üretiminin bu politikalar içerisindeki yeri üzerinde durulmuştur. Daha sonra kurumsal ve hukuki yapısı giderek güçlenen ve konut üretiminde son dönemlerin başat aktörü

haline gelen Toplu Konut İdaresinin sosyal konut üretimine yönelik politika ve uygulama örnekleri anlatılmıştır. TOKİ'nin sosyal konut projeleri adı altında gerçekleştirdiği projeler nicel ve nitel veriler ışığında değerlendirilmiş, TOKİ'nin bu projelerle evrensel manadaki sosyal konutları üretilip üretmediği saptanmaya çalışılmıştır.

2. SOSYAL KONUT DENİLİNCE NEYİ ANLAMAK GEREKİR?

Sosyal konutlara ait tek bir tanım bulunmamaktadır. Ancak ülkelerin mevzuatlarına ve uygulamalarına bakılarak bir sınıflama ve tanımlama yapmak mümkün olabilir. Ne tür bir konutun sosyal konut olarak kabul edileceği mülkiyetle ilişkili olarak; yerel idareler, kârsız organizasyonlar ya da devlet mülkiyetinde bulunmasına göre belirlenebilir. Ayrıca, konutları kimin yaptığı, kiralının piyasa düzeylerinin altında olup olmadığı, kira yardımları, sübvansiyonlar ve merkezi/yerel yönetimlerin konut sağlama amacına bakılarak da tanımlama yoluna gidilebilir (Scanlon ve Whitehead, 2007: 8).

Uygulanan yöntemlerin farklı olmasından dolayı üzerinde uzlaşmış bir sosyal konut tanımı bulunmuyor olmasına rağmen sosyal konut; kamu fonlarının aktif olarak kullanıldığı; fiyatların ya da kiralının belirlenmesinde kar motifinin baskın olmadığı; miktarının kalitesinin ve sunum biçiminin belirlenmesinde siyasi karar mekanizmalarının önemli etkiye sahip olduğu konutlar olarak tanımlanabilir (King, 2006: 31). Sosyal konut; gelirleri içinde insanca yaşanabilir bir konutta barınma olanağı bulamayan, ekonomik açıdan yoksun hanhalklarının barınma gereksinimlerinin, kiralık ya da mülk bir konutlarla karşılaşmasıdır (Geray, 2007). Bir başka ifade ile sosyal konut, yoksul veya dar gelirli ailelerin barınma gereksinimlerini karşılayabilecek biçimde standartlaştırılmış, en az boyut ve nitelikte, sağlığa elverişli, ucuz halk konutlarıdır (Kömürlü, 2006).

Yukarıdaki tanımlarda sosyal konutun daha çok fiziksel işlevleri üzerinde durulmuştur. Ancak sosyal konutun barınma sorunsalına salt fiziksel bir çözüm olmanın yanı sıra sosyal barışı sağlamak ve gelir dağılımı adaletsizliğini gidermek gibi sosyo-ekonomik etkileri de söz konusudur. Bu bakımdan sosyal konutlara; devletin yoksul halkı koruyup gözetmek görevini konut piyasası üzerinden yerine getirebildiği bir araçtır da diyebiliriz.

Başta da belirtildiği üzere sosyal konutlar dünyanın farklı bölgelerinde farklı saiklerle ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan sosyal konutların dünyadaki gelişimini şu şekilde özetlemek mümkündür. Küreselleşmenin mekânsal yansımalarının en belirgin şekilde yaşandığı kentlerdeki hızlı büyüme, kentli yoksulların barınma sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Kentsel yoksulluğun hızla artması, yaşanabilir konut ihtiyacının kent sakinlerinin önemli bir kesimi tarafından lüks haline gelmesi ve yoksulluk ile onunla bağlantılı toplumsal sorunların giderek tüm toplum için ciddi tehditler oluşturması bu alana kamusal müdahalenin zorunlu hale gelmesine yol açmıştır. 19. yüzyıl sonunda Avrupa'da; 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise diğer dünya ülkelerinde uygulanmaya başlayan sosyal konut politikaları ile bu sorunlar giderilmeye çalışılmıştır (Kunduracı, 2013: 54).

Sosyal konut alanında bilinen ilk büyük uygulama Londra'nın "Bethnal Green" bölgesinde yapılmıştır. Bethnal Green sosyal konutları, yaklaşık 6000 kişinin kötü koşullar altında yaşadığı barınakların yerine yapılmışlardır (Greenhalgh ve Moss, 2009: 18). Bir kentsel dönüşüm yöntemi olarak da kabul edilen temizleme (clearance) yönteminin uygulandığı bu proje ile sadece yoksulların yaşam alanları iyileştirilmemiş aynı zamanda kentin hastalıklı olarak görülen bir parçası da sağlıklaştırılmıştır.

Sosyal konut alanında ilk yasal düzenleme ise 1889 yılında Belçika'da yapılmıştır. Daha sonra bunu sanayi devriminin beşiği olan ülkelere İngiltere (1890) ve Fransa'daki (1894) düzenlemeler izlemiştir. Günümüzde sosyal konut alanında en fazla uygulama örneğinin bulunduğu Hollanda ise, ilk kez 1901'de sosyal konut üretmeye başlamıştır (Reinprecht, 2007: 33-35). Görüldüğü üzere, sosyal konutlar ilk olarak sanayileşen ülkelerde ortaya çıkmıştır. Bu durum dünyanın farklı ülkelerinde de olsa sosyal konutların muhatabının genellikle yoksul sanayi işçileri olduğuna işaret etmektedir.

Devletler sosyal konut üretiminde farklı yöntemler kullanabilmektedir. Devlet bizzat kendisi sosyal konutları üretebileceği gibi, sübvansiyonlar ve girdi destekleri ile de bu amacına ulaşabilmektedir. Kooperatif ve diğer konut firmalarına yönelik vergi teşvikleri ve kredi kolaylıkları sosyal konut arzını arttırmaya yönelik bazı finansman yöntemlerindedir. Ayrıca, devlet; yoksul ve dar gelirli kişilere yönelik kira yardımları, gelir destekleri, vergi indirimleri kira kontrolleri ve kredi destekleri sağlayarak bu kişiler için erişilebilir konut sayısını arttırabilmektedir.

Sanayi devrimini yaşamış batılı ülkelerde, kentlerdeki yoksulların konut ihtiyacı, devletin sübvansiyonla ederek piyasadaki kira fiyatlarının altında belirlediği sosyal konutlar aracılığı ile giderilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda mülkiyeti devlete, belediyelere veya karsız organizasyonlara ait olan konutlar (council house, social house, subsidized house) uygun şartlar altında yoksul ve dar gelirli kişilerin istifadesine sunulmaktadır (Whitehead ve Scanlon, 2007: 8-12). Bu bakımdan Avrupa ülkelerinde sosyal kiralı konutlarla sosyal konutlar eş anlamda kullanılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise sosyal konut anlayışı dar gelirli kesime yönelik düşük faizli, uzun vadeli konut kredisi uygulanan toplu konutlar biçiminde daha çok mülk edindirmeye yönelik olarak gerçekleştirilmektedir.

Sosyal kiralı konutlara kamu desteği çeşitli biçimlerde uygulanmaktadır. Bu destek kamu tarafından verilmiş borçlar, sübvansiyonlar ve garantiler şeklinde olabileceği gibi vergi indirimleri şeklinde de olabilir. Bir piyasa borcu için devlet garantisi, daha düşük faiz ödemeleri şeklinde faiz sübvansiyonları, yeni yapı inşa etmek ya da var olan yapılarda önemli tadilat yapmak için üretim desteği şeklinde farklı kamu desteği tiplerinin bir araya geldiği biçimlerde de uygulamalar söz konusu olabilmektedir (Taşar ve Çelik, 2009: 142).

Gelişmiş ülkelerdeki sosyal konut uygulamalarında ortak yönler bulunmakla beraber, her bir ülkede aynı şekilde geçerli olan standart bir sosyal konut uygulaması ve politikası söz konusu olmayabilmektedir. Ayrıca, sosyal konutların hedef kitlesi de ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Bazı ülkelerde toplumun yalnızca en yoksul kesimi bu konutlardan yararlanabilirken, bazı ülkelerde düşük ücretli kesimler, bazı ülkelerde ise orta gelir düzeyine sahip kesimler sosyal konutlardan yararlanabilmektedir (Whitehead ve Scanlon, 2007: 5-6).

3. CUMHURİYETİN İLANINDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DEKİ KONUT POLİTİKALARI VE SOSYAL KONUT UYGULAMALARI

Kentleşme sorunlarının özüne bakıldığında nüfus hareketlerinin yerleşim alanları için her zaman bir stres unsuru olduğu görülmektedir. Yerleşim alanları, barındırma kapasitelerini aştıkları ve nüfusu sağlıklı bir şekilde bünyesine katamadıkları zaman sosyal, ekonomik, siyasi ve fiziksel birçok sorunun yaşandığı mekânlara dönüşebilmektedir. Nitekim günümüzde Türkiye 'deki kentleşmeye yönelik sorunların kaynağını geçmişten gelen yanlış politika ve uygulamaların oluşturduğu bilinmektedir. Bu bakımdan Cumhuriyetin ilanından günümüze değin hükümetlerin yürüttükleri konut politikaları, bu politikaların halkın konut ihtiyacına ne ölçüde cevap verebildiği, devletin konuta bir sorun olarak mı yoksa barınma hakkının gerekliliği olarak mı baktığı, sağlıklı güvenli ve erişilebilir konut üretiminde ne kadar başarılı olduğu önem arz etmektedir.

Cumhuriyet tarihi boyunca büyüyen konut/barınma sorununa yönelik olarak merkezi ve yerel yönetimlerin yürüttükleri politikaların dönemselleştirilmesinde siyasi konjonktür ne kadar belirleyici gibi görülsün de asıl belirleyici olan sosyo-ekonomik yapı ve kentleşmenin bizzat kendisi olmuştur. Bu bakımdan erişilebilir sosyal konutlara ilişkin olarak Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar yürütülen politikalar aşağıda dört dönemde incelenmiştir. Çalışmada ulus devletin kuruluşundan ülkemizde hızlı kentleşmenin başlangıcı sayılan 1950'ye kadarki dönem birinci, 1950'den planlı ekonominin terkedilerek liberal ekonominin uygulanmaya başlandığı 1980 yılı arasındaki dönem ise ikinci dönem kapsamında anlatılmıştır. Yine 1980 yılından AK Parti hükümeti dönemine kadar olan dönem üçüncü; AK Parti hükümetinden günümüze kentleşme ve sosyal konut politikalarının incelendiği zaman dilimi ise dördüncü dönem olarak sistematize edilmiştir.

3.1. 1923-1950 Yılları Arasındaki Dönem: Ulus Devlet Anlayışı ve Memur Merkezli Konut Politikaları

Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte Türkiye siyasi ve ekonomik açıdan yeniden bir oluşum içerisine girilmiştir. Bu yeniden oluşum kapsamında 1930'lu yılların sonuna kadar, siyaset, hukuk, eğitim ve kültür alanlarında önemli dönüşümler gerçekleştirilerek kapitalizmin gelişmesinin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu dönüşümün daha çok kent toplumu ile sınırlı kaldığı; kırsal nüfusun yaşamında belirgin sonuçlar doğurmadığı görülmüştür (Çoban, 2012: 77).

Bu dönemde yeni bir ulus devlet kurmakta kararlı olan politikacılar aynı zamanda yeni bir toplum da inşa etmek istemişlerdir. Yeni bir yaşam biçiminin topluma kabul ettirilmeye çalışıldığı cumhuriyetin ilk yıllarında (Karasu, 2009: 247) küçük bir Anadolu Kasabası görünümündeki Ankara'nın imarı yeni başkent fiziksel kapasitesinin geliştirilmesinin çok ötesinde anlamlar taşıdığı açıktır. Bu yıllarda Ankara, eski dönemin başkenti İstanbul karşısında yeni cumhuriyetin bir prestij göstergesi olarak değerlendirilmiş; kent, modern Türkiye'nin batıya bakan yüzü olarak kabul edilmiştir.

Ankara'nın başkent olmasını takip eden dönemde; diğer şehirlerdeki kentleşme hızı yok denebilecek seviyede iken Ankara'nın %6 civarında olan kentleşme hızı bu dönem için önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Demir ve Palabıyık, 2005). Kamu binalarının yeni başkentte birbiri ardına inşa edilmesi ile kamu çalışanlarının kentte sayısının artması, bu dönemde hükümeti memur konutu inşasına sevk etmiştir. Genç cumhuriyetin sınırlı ekonomik imkânları böylece Ankara'nın yeniden inşası ve dönemin orta sınıfı olarak değerlendirilen memurlara yönelik konut ihtiyacının giderilmesi yönünde sarf edilmiştir.

Diğer taraftan Ankara, cumhuriyetin, gelişmesi bir plana bağlı olan ilk kenti özelliğini taşımaktadır. Jansen Planı olarak anılan imar planı 1932 yılında onaylanarak uygulamaya konulmuştur. Jansen, plan raporunda, bir amele mahallesinin yapılması gerektiğini belirtmiş ve “ameleyi toprağına, yuvasına bağlamakla Türk Milletinin bu işteki alakasını uyandırarak hükümetin mevcut hedeflerine bu suretle bir parça daha yaklaşmış” olacağını vurgulamış olsa da, Ankara'da amele evleri hayata geçirilememiştir. (Çoban, 2012: 80). Sosyal konut üretimine örnek teşkil edebilecek ve ilerleyen yıllarda tüm ülkede yaygınlık kazanabilecek bu uygulama önerisinin gerçekleşmemesini, talihsiz bir gelişme olarak değerlendirmek mümkündür.

Ankara'da amele mahallesinin kurulamaması 1930'lu yılların devletçiliği kapsamında sınırlı kaynakları sanayileşmeye ayırmayı tercih eden hükümetin kentsel dokunun iyileşmesine yeterince kaynak ayrılmamış olmasıyla açıklanabilir (Şengül, 2001: 69-75). Nitekim bu dönemde, kırsal alanlarda ve birkaç orta büyüklükteki kentte barınma sorununun çözümüne yönelik bir konut politikasından söz etmek de pek mümkün değildir. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun yüzde 75,8'i kırsal, yüzde 24,2'si ise kentsel alanlarda yaşadığından (TÜİK: 2014) ve kent nüfusu durağan bir seyir izlediğinden bir konut politikası geliştirilmesi için zorlayıcı bir ortam oluşmamış; kırsal nüfusun fazlalığına rağmen köylülerin barınma sorunu öncelikli bir politika olarak görülmemiştir. Bir başka deyişle, barınma ülke genelinde toplumsal bir sorun olarak ele alınmamıştır. Bu dönemde bireyler barınma gereksinmelerini kendi çabalarıyla gidermeye çalışmışlardır (Çoban, 2012: 78).

Cumhuriyetin ilk yıllarında merkezi yönetim, Ankara dışında konut sorunuyla ilgilenmediği gibi, belediyeler de konut üretimi konusunda isteksiz davranmışlardır. 1930 tarihli Belediye Kanunu, belediyelere ucuz belediye konutları yapmak ve gelişme alanlarında arazi olarak bina yapmak isteyenlere satmak görevini vermiş olmasına rağmen belediyeler bütçe kısıtlarını gerekçe göstererek isteğe bağlı bu görevi üstlenmemişlerdir. 1950 yılında çıkarılan bir yasa, Belediye Kanunu'na bir hüküm ekleyerek konut yapımını ve yapılan konutları kiraya vermeyi ya da bunları satmayı belediyelerin zorunlu görevleri arasında saymıştır. Belediyeler buna rağmen, yine bütçe yetersizliklerini öne sürüp, barınma gereksinmesini öncelikli bir hizmet olarak görmemeleri

nedeniyle konut sorununa bu yolla bir müdahalede bulunma çabası göstermemiştir (Çoban, 2012: 80-81).

Yukarıda da belirtildiği üzere, bu dönemdeki konut politikalarının özelliğini, yeni başkentin yoğun göç baskısına ve memurların konut sorunlarına yönelik uygulamaların oluşturduğu görülmüştür. Bu dönemde Memurların konut sorununu çözümüne ilişkin olarak yapılan düzenlemelerden başlıca olanları ise şunlardır (Öztürk, 2008):

-1925 tarihli ve 586 sayılı kanunla memurlara konut kooperatifi kurlmalarını teşvik etmek amacıyla aylıklarının yarısı oranında avans verilmiştir.

-1926 tarihli ve 844 sayılı kanunla “Emlak ve Eytam Bankası” Ankara’ya yönelik önceliklerle kurulmuştur.

-1928 tarihli ve 1352 sayılı memur apartmanları ve resmi binaların yapımı için Maliye Bakanlığı yetkilendirilmiştir.

-1929 tarihli ve 1452 sayılı “Memurlara Konut Tazminatı Ödenmesi” hakkındaki kanun yürürlüğe girmiştir.

-1937 yılından itibaren, genel bütçeye memur konutları için ödenek konulmuştur.

-1944 tarihli ve 4626 sayılı “Memur Meskenleri İnşa” hakkındaki kanunla memur konutlarının yapımı devletin görevleri arasına girmiştir.

Bu dönemde Ankara’da ikamet eden memurların konut sorunları dışında ülke genelindeki yurttaşların konut sorunlarının çözümüne ilişkin olarak ise şu düzenlemeler yapılmıştır:

-1923 yılında çıkarılan “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” ana vatana gelecek Türklerin konut sorununun çözümü amaçlamıştır. 1933 yılına kadar 100.000 olmak üzere 1945 yılına kadar 132,150 konut kanun kapsamında yurda geri dönüş yapanlar için üretilmiştir (Öztürk, 2008).

-1939 yılında, savaşın ekonomik koşulları altında kira kontrolü gündeme gelmiştir. Milli Koruma Kanunu ile konut kiralari 1939 yılında dondurulmuş ve 1940 yılındaki bir değişiklikle de kanuna kiracıların haksız olarak evden çıkarılmalarını önleyen hükümler getirilmiştir (Öztürk, 2008).

- Konut finansmanının kapsamını genişletmek amacıyla 1946 tarihli ve 4947 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla Emlak ve Eytam Bankası’nın adı Emlak Kredi Bankası olarak değiştirilmiştir. Banka ayrıca, mülk konut yapan ve mülk konut kredisi veren bir kuruluşa dönüştürülmüştür. Mülk konut yapacaklara %5’i geçmeyen faizlerle ipotek karşılığı kredi verilmesi, bankanın ve başkalarının arazilere bina yaparak peşin ya da ipotek karşılığı satmak, yapı malzemesi ticareti yapmak ve bu amaçla kurulmuş ortaklıkları desteklemek bankanın ana görevleri olarak belirlenmiştir (Öztürk, 2008).

-1947 tarihli ve 5020 sayılı kanunla 1939 yılı kiralari %20 oranında yükseltilmiştir. 1953 tarihli ve 6084 sayılı kanunla; 1955 yılından itibaren önce konutlardan başlamak üzere, 6 ay sonra da diğer yerlerde kira denetiminin sona ereceği öngörülmüştür. Ancak bir müddet sonra yine kira denetimine dönülerek, 1939 kira bedellerine günün iktisadi koşullarına uygun ilaveler yapılmıştır (Öztürk, 2008).

-1949 tarihli ve 5417 sayılı ‘İhtiyarlık Sigortası Kanunu’ ile işçilerin giderek artan konut sorunları çözülmek istenmiştir.1923-1950 yılları arasındaki dönemde Emlak Kredi Bankası ve Sosyal Sigortalar Kurumu gibi kuruluşlar, tasarrufların konut üretiminde değerlendirilmesini temin amacıyla konut kredisi sağlamışlardır. Bu dönemde, Türkiye Vakıflar Bankası ve Türkiye Öğretmenler Bankası ipotek kredisi verme yetkisine sahip bankalardır. Ziraat ve İller Bankası da ipotek karşılığı kredi açma yetkisine sahip iseler de bunların konut yapımını pek desteklemediği görülmüştür (Öztürk, 2008).

-1948 tarih ve 5218 sayılı yasa ile belediye sınırları içerisindeki mevcut gecekondular yasallaştırılmıştır. Bu yasa aynı zamanda gecekonduların niteliğindeki ilk yasadır. Bu kanun ile ıslah edilmesi mümkün olan gecekonduların ıslah edilmesi, ıslahı mümkün olmayanlar için ise, gecekonduların sahiplerine uygun yer gösterilmesi uygulaması ilk kez başlatılmıştır. Bu kanun, üretilen ucuz arsaların mülkiyetini kamuda tutarak kiralama yoluna gitmek yerine, bu araların satılarak özel mülkiyete geçirilmesine yol açmıştır (Yavuz, Keleş ve Geray, 1978: 631).

3.2. 1950-1980 Arası: Savaş Sonrası Planlı Dönem

Savaş koşullarının ortadan kalkması ile birlikte Türkiye'de hızlı bir ekonomik büyüme yaşanmıştır. Tarım sektörü 1946-1953 döneminde yıllık ortalama %14,2 büyürken, sanayi sektöründeki büyüme oranı %9,8 ve hizmetler sektöründeki büyüme oranı % 10,7 olmuştur. Bu dönemde tarım sektörü altın yıllarını yaşamıştır (Eşiyok: 2004, 20).

Savaş sonrası ekonomide görülen bu kıpırdanmanın yanı sıra 1950 yılına gelindiğinde Türkiye siyasi anlamda da bir dönüşüm içerisine girmiştir. Çok partili rejime geçilmesinin ardından iktidara gelen Demokrat Parti, cumhuriyetin kuruluşundan beri hüküm süren tek parti hegemonyasını ortadan kaldırmış, politikalar artık farklı kitleler tarafından desteklenen bir parti aracılığıyla yönlendirilmeye başlanmıştır. Demokrat Parti daha çok sosyal bakımdan güçlü grupların desteğiyle iktisadi alanda devletçiliğe karşı özel teşebbüsü destekleyen bir tavır içine girmiştir (Şener, 2005: 141-148).

Diğer taraftan, 1950-1954 yılları arasında Amerika'dan gelen Marshall yardımları çerçevesinde önemli bir yabancı sermaye girişi yaşanmıştır. 1948 yılında Marshall Yardım Planının uygulanmaya başlaması ile birlikte tarım sektöründe hızlı bir makineleşme sürecine girilmiş, traktör sayısı 1948 yılında 1800'ün altında iken, bu sayı 1950 yılına gelindiğinde 16 bine ve 1955 yılında ise 40 bine ulaşmıştır (Eşiyok, 2004: 19-20). Tarımda traktör kullanımının artması emekçinin kırdan kopmasına yol açan bir unsur iken, hem sanayileşme hem de işçi ve memur kesimlerinin ücretlerindeki reel iyileşme, kentleri, kırdaki emekçiler için bir çekim merkezi haline getirmiştir (Keleş, Hamamcı ve Çoban: 2009, 120, akt. Çoban, 2012: 83). Büyük kentlerdeki sanayileşme hamleleri de kentlerde kişilere sağlanan istihdam olanaklarını artırmıştır. Kent yaşamının çekici faktörleri ile kırsal kesimin itici faktörleri birleşince; kırdan kente göçler kaçınılmaz hale gelmiştir.

Büyük kentlerdeki işgücü ihtiyacını karşılamak üzere kırdan kente göç eden insanlar, göç ettikleri kentlerde ani nüfus hareketlerine sebep olmuşlardır. Bu ani nüfus hareketleri önceleri makul karşılanmış, 1960'lı yıllara kadar kent bilimcilerinin büyük bir kısmı, hızlı kentleşmenin toleransla karşılanmasının yanı sıra, göç yoluyla nüfusun kentlerde yoğunlaşmasının özendirilmesi konusunda fikir birliği etmişlerdir. Bu görüşü destekleyen en önemli motivasyon ise, kırsal kesimde kullanılmayan ya da üretime aktif olarak katılmayan işgücünün, endüstri sektörüne kaydırılarak ülkelerin ekonomik kalkınmasına ivme kazandırmak olmuştur. Bundan dolayı dönemin hükümetleri, içgöçü destekleyici söylemler geliştirmemiş olsalar bile, bu durumu engelleyici bir politika da gütmemişlerdir.

Ancak 1960'lerden sonra sınırlı sayıdaki büyük kentlere doğru yoğun göç akımı başladığında, iş yaratma kapasitesine, kentsel hizmetlere ve en önemlisi konuta olan ihtiyaç artmıştır (Tatlıdil, 1989: 7). Bunun yanı sıra kentlerin fiziki barınma kapasitesi ve altyapısı bir anda büyüyen nüfusun ihtiyaçlarına cevap verememiş, insanlar göç ettikleri kentlerde barınma sorunları ile karşı karşıya kalmışlardır. Barınma ihtiyacını yasal yollardan karşılayamayan kişiler, kentin çeperlerinde yasal olmayan yollarla kendi konutlarını üreterek; etkileri günümüze kadar sürecek olan gecekondulaşma sorununa yol açmışlardır.

Bu dönemdeki barınma sorunlarının ve gecekondulaşma eğiliminin temelinde;

-Marjinal işlerde ya da hizmet sektöründe çalışan yeni kentli emekçi kesimin gelir düzeyinin, sendikali sanayi işçisinin reel gelirin gerisinde kalması,

-Devletin, barınma gereksinmesinin karşılanmasını bireylerin kendi girişimlerine bırakması,

-Emeğin yeniden üretilmesi maliyetinin azaltılıp, genel ücretler düzeyinin düşük tutulmasının, sermaye sınıflarının çıkarları ile uyumlu olması,

-İş güvencesi olmayan yeni kentlilerin, kırsal bağlarını toplumsal bir güvence olarak korumayı tercih etmeleri nedeniyle barınma hakkı talebini yükseltmek ve barınma konusunu siyasallaştırmamaları (Çoban, 2012: 84) gibi sebepler yatmaktadır.

Diğer taraftan dönemin konut politikaları kentlerdeki barınma sorununa çözüm olarak önceki dönemde olduğu gibi sosyal kirali konutlar üretmek yerine mülk konut edindirme yönünde oluşturulmuştur. Göçmen sanayi işçisi olarak kentlerde zar zor tutunmaya çalışan yoksul kesimin elde ettiği ücretler ve sermaye birikimleri konut edinmeye yetmediğinden bu uygulamalar yoksulların barınma sorununun çözümünde başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1950 tarih ve 5656 sayılı yasa o dönem için yoksulların konut/barınma sorunlarının çözümüne yönelik bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Bu yasa ile belediyelere konut yapma yetkisi verilmiş; belediye meclisleri; belediye konutları yapmak, bu konutları ihtiyaç sahiplerine kiraya vermek veya satmak işlerini belediye hizmetleri arasına koyabilme yetkisi verilmiştir (Demir ve Palabıyık, 2005). Belediyeler bu amacı sağlamak üzere bütçelerinde gerekli paraları ayırmak suretiyle döner sermaye tesisine ve kurulmuş veya kurulmuş yapı ortaklıklarına katılmaya yetkili kılınmıştır (Karasu, 2009: 250). Ancak yerel yönetimler eliyle yoksullara yönelik olarak üretilecek sosyal konutlar için etkin bir finansman yönteminin geliştirememesi kanunla belediyelere tanınan yetkilerin 1980’li yıllara kadar gecikmesine neden olmuştur (DPT, 1994: 4).

Günümüz kentleşme ve barınma sorunlarının başlıca aktörlerinden olan yap-satçılık uygulaması da bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim 1950’li yılların ortalarına kadar, tek parsel üzerine tek ev yapılması kuralı geçerli iken, 6 Ocak 1954 tarihinde Tapu Kanunu’nda yapılan düzenlemeyle söz konusu kural değiştirilerek bir gayrimenkul üzerinde bulunan ya da yapılacak olan binanın bir katından ya da dairesinden yararlanmak üzere irtifak hakkı kurulmasına olanak sağlanmıştır. Böylece tek parseldeki bina üzerinde birden çok kişinin irtifak hakkı kurmasının önü açılmıştır. Bu gelişme ekonomik anlamda rant peşinde olan yapsatçıları harekete geçirmiştir. 1965 yılında çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu ile kat ve daire mülkiyeti yasal bir zemine kavuşturulmuş, yap-satçılık uygulamaları hızlanmıştır (Çoban, 2012: 85).

Kat Mülkiyeti Kanunundan önce tek parsel üzerine tek ev yapılması kuralı parsel sahibinin, daha çok kendi kullanımı için o parsel üzerinde bir ev yaptırmaya imkân vermekteydi. Bu durumda konutun daha çok değişim değerini göz önünde tutarak satmak amacıyla konut yaptırmak isteyen girişimciler konut pazarından uzaklaştırılmış oluyorlardı (Çoban, 2012: 85). Bu ise konutların ekonomik ömrünün sonuna kadar kullanılabilmesine olanak sağlıyor; kentlerdeki yapıların sürekliliği ve kentlerin kimlikleri üzerinde pozitif bir etki yaratıyordu.

Ayrıca, yap-satçılığın konut üretimindeki etkinliğinin artması; yap-satçıların imar haklarının artırılması için baskı oluşturmalarına sebep olmuştur. Yap-satçıların konut sektöründe etkinliklerinin artması ise kentlerde yapı ve yerleşim yoğunluğunun artmasına yol açmıştır. Bu kişiler yap-sat faaliyetinden mümkün olan en kısa zamanda yüksek kâr elde etmeye çalıştıkları için, ürettikleri binaların altyapısında ve toplumsal hizmet donanımlarında önemli eksiklikler olabilmektedir. Bunlar ise barınmanın niteliksel yönleriyle ilgili sorunları beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu dönemdeki yap-satçılık, birim başına yüksek maliyetli az sayıda konut yapılması ve piyasa koşullarında konuta talebi olan yüksek gelir gruplarına yönelmesi gibi nedenlerle de konut sorununun çözümünde bir seçenek üretme kapasitesine sahip olamamıştır (Tekeli, 1982: 252-255).

1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığının kurulması ve 1961 Anayasasının kabulü dönemin konut politikasına yönelik olarak değerlendirilebilecek diğer önemli hukuki gelişmelerdendir. İmar ve İskân Bakanlığı bölge, şehir, kasaba ve köylerin planlaması, konut politikaları belirlemek ve

uygulamak, konut yapmak veya yaptırmak, yapı malzemesi konuları ile uğraşmak, afetlerden önce ve sonra gerekli önlemleri almak, kentsel altyapıyı gerçekleştirmek amacıyla kurulmuştur. 1961 Anayasası'nın 49. maddesi ise devlete, yoksul ya da dar gelirli ailelerin sağlık koşullarına uygun konut gereksinimlerinin karşılanması için sosyal devlet anlayışı doğrultusunda gerekli önlemleri alma yükümlülüğü getirilmiştir.

Diğer taraftan 1963 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile kalkınma planlarında belirlenen konut politikaları izlenmeye başlanmıştır. Birinci, ikinci ve üçüncü beş yıllık kalkınma planları konut sorununun çözümünü kredi destekleri ile toplu konut üretiminin artırılmasında görmüştür. Dördüncü beş yıllık kalkınma planında devletin, artan konut ihtiyacının karşılanması amacıyla gerekli tedbirleri alması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu planda kamu arazi ve arsalarının konut üretmek için kamu kredi kurumları ile yerel yönetimlere verilmesi ve kooperatifler yoluyla konut edinimi öngörülmüştür (Demir ve Palabıyık, 2005). Ayrıca dördüncü beş yıllık kalkınma planı ile ilk kez bir kalkınma planında konutun barınma gereksinimi dışında sosyal bir güvence olduğu ifade edilmiştir. Ancak planda yer alan bu tutum uygulamaya yansımamıştır (Karasu, 2009: 253).

1963-1983 yıllarını kapsayan dört adet beş yıllık kalkınma planında, kentlerde artan barınma sorununun çözümüne ve yoksullara yönelik sosyal konut üretimine ilişkin olarak;

- Lüks konut yapımının azaltılması ve sosyal konut inşasına ağırlık verilmesi,
- Düşük kirali halk konutlarının üretilmesi,
- Kira paylarının dar gelirli ailelerin imkânlarını zorlayıcı etkisinin azaltılması,

-Gecekondu bölgelerinde kentsel ve sosyal altyapı tesislerinin geliştirilmesi ve gecekondu yapılarının standartlarının yükseltilmesi gibi hedef ve politikalar belirlenmiştir (Demir ve Palabıyık, 2005). Ayrıca bu dönemde yoksulları konut edindirmeye yönelik kredi, vergi ve arsa kolaylıkları sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak tüm bu girişimlere rağmen düşük kirali konut üretimi yeterli seviyeye ulaşmadığı için yoksulların barınma sorunu bu dönemde de çözüme ulaştırılamamıştır.

3.3. 1980-2002 Yılları Arası Liberal Dönem:

1980'li yıllar Türkiye 'de yaşanan askeri darbe ve ekonomik krizler nedeniyle önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde 1960-1980 arası uygulanan ithal ikameci ekonomik modelden vazgeçilmiş devletin talep yaratıcı rolü terkedilerek talep, piyasanın işleyişine bırakılmıştır. 24 Ocak 1980 kararları ile de dışa açık, kapitalist ekonomilerle bütünleşme öngören, neoliberal bir ekonominin temelleri atılmıştır (Çoban: 2012, 91). Bu dönemde devletin ekonomideki rolü, belirleyici ve karar verici olmaktan çok yönlendirici nitelikte olmuştur (Karasu, 2009: 253-254).

Askeri darbe anayasası olma özelliğine rağmen 1982 anayasasında, konut hakkının, müstakil bir başlıkta yer alarak sağlık hakkının gölgesinden kurtarılması dönemin olumlu gelişmeleri arasında sayılabilir (Çoban, 2012: 92). Ancak 1982 Anayasası'nın "Konut Hakkı" başlığını taşıyan 57. maddesinde; "devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözetleyen bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır, ayrıca toplu konut teşebbüslerini destekler" denilmiştir. Böylece, barınma gereksinmesi, hem kentsel hem çevresel bir bağlama, hem de bir planlama çerçevesine oturtulmuştur. Maddeden de anlaşılacağı üzere 1961 Anayasası'nın yoksul ve dar gelirlilere öncelik veren anlayışı bu anayasada neoliberal kapitalizmin ekonomi politikasına uygun olarak terk edilmiştir (Çoban, 2012: 92). 1983 seçimleri sonrasında kurulan hükümetin büyük ve düzenli kent parçalarını gerektiren toplu konut politikasını benimseyeceği açıklanmıştır. Bu kapsamda konut kooperatiflerine kredi desteği sağlandığı görülmüştür (Bayraktar, 2006).

Ekonomi piyasalarında serbest faiz sistemine geçilmesinin ardından Bakanlar Kurulu, 1980 yılında konutsuzlara konut edindirme amacıyla “Milli Konut Politikasını” belirlemiştir (Demir ve Palabıyık, 2005). Bu amaçla çıkarılan 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu dönemin önemli gelişmelerindedir. Kanunla konut üretiminin finansmanı amacıyla bir fon oluşturmuş, fon kapsamında genel bütçe gelirlerinin % 5’inin konut üretilmesi maksadıyla ayrılması öngörülmüştür. 2487 sayılı Kanunla; konut ihtiyacının toplu konut inşası suretiyle karşılanması, konut yapımcılarının tabi olacağı esas ve usullerin belirlenmesi ve konut üretimini desteklemek için mali kaynakların oluşturulması amaçlanmıştır. Bu yasa, inşaat ve dolayısıyla konut sektörü için bir dönüm noktası gibi görünse de sürecin gerçekleştirilmesi zaman almıştır (Karasu, 2009: 255).

2487 sayılı Toplu Konut Kanunu bireysel konut üretiminden çok toplu üretimi desteklemekte, fonun kullanımı konusunda bazı sosyal nitelikli sınırlamalar getirmektedir. Buna göre fondan yararlanacak kimsenin kendisi, esi ya da velayeti altındaki çocuklarına ait bir evinin olmaması, kişinin alt ya da orta gelir grubuna mensup olması gerekmektedir. Bir kimse fonun mali kaynaklarından ancak bir kez yararlanmaktadır. Ayrıca kanun kapsamında yapılacak konutların 100 m² den daha büyük olmaması gerekmektedir. Bu kanun ile ilk kez konut kooperatiflerine bir ayrıcalık getirilmiş, kooperatiflere arsa temini konusunda öncelik verilmiştir (Türel, 1989: 146). Kanunun teşvik edici bu etkisi ile toplu konut yapımında öncü rolleri kooperatifler üstlenmiştir.

Ancak 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu fazla uzun ömürlü olmamış, gerek 1980 sonrasında küresel politikalarının etkisiyle gerekse konut üretiminde etkin olan yap-satıcıların dışlanmış olmasının yarattığı siyasi baskı sonucunda kanun değiştirilmiştir. Nitekim 2985 sayılı yeni Toplu Konut kanunuyla yapılan değişikliklerle, 2487 sayılı Kanunun çizdiği sosyal çerçeve önemli ölçüde yok edilmiştir.

2985 sayılı Toplu Konut Yasası ile konut kredisi veren kurum ve kuruluşları bünyesine alan ve genel bütçeden bağımsız olan Toplu Konut Fonu kurulmuştur. Fon ile birlikte devlet bütçeden kaynak aktarma yerine çeşitli malların vergi ya da satış bedellerinden belirli bir miktarını ayırma yoluna gitmiştir. Fon sayesinde konut yatırımlarının payı 1980’lerin başındaki %16 düzeyinden %21 düzeyine yükselmiştir (Eşkinat, 2011: 4).

2985 sayılı Kanunla, eski kanunda var olan konut ihtiyacının “toplu konut inşası suretiyle karşılanması” ibaresi metinden çıkarılmıştır. 2985 sayılı Kanun ferdi kredi imkânı getirmiş, konut edinmek için şart koşulan daha önceden ev sahibi olmamak şartı da kaldırılmıştır. Ayrıca yeni kanunla 100 m² olan konut büyüklüğü 150 m² ye çıkarılmış, böylece kamu kaynaklarıyla lüks konut yapımının yolu açılmış, yap-satılar için kaynak yaratılmıştır. Ayrıca, yeni kanun konut üreticileri tanımına yap-satıcıları da dâhil etmiştir (Karasu, 2009: 255).

1990 yılında Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi; Toplu Konut İdaresi (TOKİ) ve Kamu Ortaklığı İdaresi olarak iki ayrı tüzel kişilik haline gelmiş ve toplu konut fonu ile ilgili yüksek planlama kurulunda bulunan tüm yetkiler Toplu Konut İdaresi Başkanlığına geçmiştir. Toplu Konut Fonu 1993 yılına kadar genel bütçe kapsamında bağımsız bütçe ve kendi yasal gelirleri ile faaliyetlerini sürdürmüş ancak 1993 yılından sonra genel bütçe kapsamına alınmış, 2001 yılında ise tamamen kaldırılmıştır. 1984-1993 yılları arasında toplu konut fonundan 877.984 adet konut finansman desteği sağlanmıştır. 1993-1999 yılları arasında ise bu sayı 252.177 adet konuta gerilemiştir. Toplu Konut İdaresi tarafından, 1984-2003 arasında kredi açılan konut sayısı ise 1.048.310 olmuştur (Demir ve Palabıyık: 2005).

3.4. 2002 Sonrası: AK Parti Dönemi

Ak Parti 2002 yılında genel seçimlerinde tek başına iktidara gelerek seçim öncesi ekonomik krizler nedeniyle eski yönetimlere tepkili olan halkın güvenini kazanabilme fırsatını yakalamıştır. Bu fırsatı iyi kullanmak isteyen yeni hükümet konut ve barınma sorununa yönelik politikaları öncelikleri arasına almış, acil eylem planını uygulamaya koyarak tüm ülkede konut seferberliği başlatmıştır. Bu planla 2007 yılının sonuna kadar 250.000 konut yapılması yönünde beş yıllık bir hedef belirlenmiştir. 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krize rağmen TOKİ, bu hedefini

gerçekleştirmiş; 2011 yılı ortalarında ise 500.000 in üzerinde konut sayısına ulaşmıştır (TOKİ, 2014).

2008 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz sonrası AK Parti hükümeti krizin etkilerini en aza indirmek için inşaat sektörünü teşvik edici uygulamalara ağırlık vermiştir. Bu amaca yönelik olarak da TOKİ geniş yetkilerle donatılmıştır. Merkezi yönetim toplu konut üretimini üstlenmiş kentleşme ve yaşam kalitesinin artırılması hedeflerine ulaşmak amacıyla kurumsal ve yasal düzenlemeleri birbiri ardına gerçekleştirmiştir. Böylece toplu konut ve kentsel dönüşüm projelerinin önünü açmıştır.

Bu kapsamda:

-2004 yılında TOKİ kuruluş kanununa uygun olarak tekrar Başbakanlık'a bağlanmıştır.

-31.07.2003 tarih ve 4966 sayılı kanunla, Konut Müsteşarlığı kaldırılırken hazineye ait araziler üzerindeki hak ve yükümlülükleri TOKİ'ye devredilmiştir.

-13.04.2004 tarihli Başbakanlık Makamı Oluru ile "Göçmen Konutları Koordinatörlüğü" Ahıska Türkleri ile ilgili üst komisyonun koordinatörlük görevleri TOKİ'ye verilmiştir.

-08.12.2004 tarih ve 5273 sayılı kanunla Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün görev ve yükümlülükleri TOKİ'ye devredilerek, arsa ve konut üretimi süreci TOKİ çatısı altında toplanmıştır.

-22.03.2007 tarih ve 5609 sayılı kanun ve 775 sayılı Gecekondu Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı'nın bu konudaki yetki ve görevlerini TOKİ almıştır.

Ayrıca, bu dönemde bir yandan kentsel yenileme ve gecekondu dönüşümünün önünü açacak yasal düzenlemeler yapılırken, diğer taraftan da ceza kanununda yapılan düzenlemelerle gecekondu ve kaçak yapılaşmanın önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Mali kaynak yaratılması ve konut sektörünün kredilerle desteklenmesi görevleri bulunan TOKİ'ye 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'nda yapılan değişikliklerle bazı ek görevler de verilmiştir. Bunlar; (Kara ve Palabıyık, 2009):

-Konut sektörüyle ilgili şirketler kurmak veya kurulmuş şirketlere iştirak etmek,

-Ferdî ve toplu konut kredisi vermenin yanı sıra köy mimarisinin geliştirilmesine, gecekondu alanlarının dönüşümüne, tarihi doku ve yöresel mimarinin korunup yenilenmesine yönelik uygulamalar yapmak ve bu konudaki projeleri kredilendirmek; gerektiğinde tüm bu kredilerde faiz sübvansiyonu yapmak,

-Yurt içi ve yurt dışında doğrudan veya iştirakleri aracılığıyla proje geliştirmek; konut, altyapı ve sosyal donatı uygulamaları yapmak veya yaptırmak,

-İdareye kaynak sağlanmasını için kar amaçlı projelere katılmak,

-Doğal afet meydana gelen bölgelerde gerekli görüldüğü takdirde konut ve sosyal donatıları, inşa etmek ve desteklemek,

-Hazineye ait arazileri, Maliye ile Bayındırlık ve İskân Bakanlık'larının teklifi ve Başbakan'ın onayıyla bedelsiz olarak devralma yetkisine sahip olmak gibi yetki ve görevlerdir.

Toplu konut üretiminin TOKİ aracılığı ile tamamen merkezi yönetim tarafından gerçekleştirilmesi uygulamada bazı sıkıntılara yol açmıştır. Nicel olarak daha fazla konut üretmek amacıyla bu dönemde yerel yönetimlerin toplu konut üretimi konusundaki çekingenliklerini ortadan kaldıracak yasalar da çıkarılmıştır. 5393 sayılı Belediye Kanunuyla, belediyelere; konut, sanayi ve ticaret alanı ihtiyacını karşılamak amacıyla belediye ve mücavir alan sınırları içinde, imarlı ve alt yapı arsalar üretmek; konut, toplu konut yapmak, satmak, kiralamak ve bu amaçlarla arazi satın almak, kamulaştırma yapmak, bu arsaları trampa etmek, bu konuda ilgili diğer kamu kurum ve kuruluşları

ve bankalarla işbirliği yapmak ve gerektiğinde onlarla ortak projeler gerçekleştirmek, konut üretmek amacıyla işletme kurabilme yetkisi verilmiştir. Kanun belediyelerin arsa ve konut tahsis etmesinin yolunu açmıştır (Karasu, 2009: 258). Tüm bu düzenlemelerin yanı sıra kooperatiflerin toplu konut üretimindeki rolü ise törpülenmiştir. TOKİ'nin konut kredisi sağlamak yerine toplu konutları bizzat kendisinin yapacak olması 1980'li yıllarda altın çağını yaşayan kooperatifçiliğin de bir bakıma sonunu hazırlamıştır.

4. TOKİ'NİN SOSYAL KONUT UYGULAMALARI

Ak Parti Hükümetlerinin önemli sosyal politika araçlarından birisi olarak kabul ettiği ve her ildeki açılış töreni bir miting havasında geçen sosyal konutlar, TOKİ'nin uzun vadeli stratejisini oluşturmaktadır. Bu kapsamda TOKİ ülke genelinde, konut ihtiyacının acil çözüm bekleyen alanları tespit edilmekte ve toplu konut yatırımları için uzun vadeli bir eylem planı geliştirilmektedir. Ayrıca TOKİ, özellikle Türkiye'nin ekonomik anlamda geri kalmış doğu illeri ile kırsal kesimden göç alan büyük kentlerdeki dar gelirli ailelerin sosyal konut uygulamalarıyla konut sorunlarını çözmeyi hedeflemektedir (TOKİ, 2011: 28).

Tablo 1. TOKİ Konut Uygulamaları Dağılımı

Dar ve Orta Gelir Grubu	276.215	%40,76
Alt-Yoksul Gelir Grubu	147.5069	%21,78
Gecekondu Dönüşüm	103.964	%15,34
Afet Konutu Uygulaması	37.616	%5,56
Tarım Köy Uygulaması	5.658	%0,84
TOP. SOSYAL KONUT	571.022	%84,28
Kaynak Geliştirme(TOKİ)	19.624	%2,90
Kay. Gel.(E.G.Y.O+EPPY)	86.887	%12,82
TOP.KAYNAK GELİŞTİRME	106.511	%15,72

Kaynak: www.toki.gov.tr (Erişim Tarihi 19.10.2015)

TOKİ, kuruluşundan 2002 yılına kadar yaklaşık 950 bin konuta kredi yoluyla finansman desteği sağlamış iken, aynı zamanda kendi arsaları üzerinde 43.145 konutun inşaatını da tamamlamıştır (www.toki.gov.tr). 2002 yılından sonra ise, TOKİ konut kredileri yoluyla finansman temin etmenin yanında bizzat konut yapımını üstlenmiş; Bu çerçevede 2014 yılı sonu itibari ile 640 bin 712 konut üretmiştir. TOKİ bu rakamın 571.022'sinin yani %84,28'inin sosyal konut olduğu iddiasındadır.

Her ne kadar yapılan konutların büyük bir bölümünün sosyal konut niteliğinde olduğu söylene de; TOKİ'nin faaliyet raporundan elde edilen verilerden, gerçek anlamda yoksullara yönelik olarak üretilen konut sayısına ulaşmak mümkün değildir. Sosyal konut üretilen kitle içerisinde dar, orta, alt, yoksul gelir gruplarının yanı sıra hemen hemen tüm illerimizde kentsel dönüşümün gerekçesi haline gelen gecekondu bölgesi uygulamaları da yer almaktadır. Hal böyle olunca TOKİ'ye göre sosyal konut adı altında üretilen konut sayısı üretilen toplam konut sayısı içerisinde %84,28 'lik bir pay almaktadır.

Diğer taraftan TOKİ 'nin alt-yoksul gelir grubu için belirlediği aylık hane halkı geliri 2015 yılı için en fazla net 3.200 TL' dir. Bu azami tutar İstanbul için ise 3.700 TL olarak belirlenmiştir. Net asgari ücretin 2015 yılı ikinci döneminde 1.054 TL olduğu Türkiye'de; alt-yoksul gelir grubu için üretilen konutlardan yararlanabilmek için hane halkı gelirin en az üç katı olması gerekmektedir. Bu ise evrensel sosyal konut tanımında yer alan ulaşılabilir konut kavramı ile örtüşmemektedir.

TOKİ her ne kadar ürettiği konutların büyük bir bölümünün sosyal konut olduğunu söylese de; Türkiye'de üç tip sosyal konut uygulamasından bahsedilebilir. Birinci uygulama düşük kirali lojmanlar aracılığı ile memur ve işçilerin konut gereksinimlerinin karşılanmasıdır. İkinci uygulama TOKİ'nin tek başına yürüttüğü, uzun vadeli ve yıllık memur zammına endeksli ödeme koşulları olan mortgage benzeri bir modelle ürettiği sosyal konutlardır. Bu model diğer gelişmekte olan ülkelerde de yaygın olarak uygulanmaktadır. Üçüncü uygulama ise TOKİ-Sosyal Yardımlar Genel

Müdürlüğü (SYGM) işbirliği ile toplumun en yoksul ve konut sahibi olmayan kesimine yönelik olarak üretilen konutlardır (yoksul konutları). Üçüncü tip sosyal konut uygulamaları her ne kadar mülk edindirmeye yönelik olsa da ikinci uygulamaya göre sosyal konutun üretilme amacına daha yakın olduğu söylenebilir. Bu projelerin uygulanmasında TOKİ sosyal konutları yapan, SYGM ise bu konutlardan yararlanacak yoksul kişileri belirleyen ve konutların finansmanını sağlayan kuruluş olarak faaliyet yürütmektedir (SYGM, 2012: 45). En yoksul kesime konut edindirmeye yönelik olarak üretilen bu konutlar; peşinatsız, faizsiz, uzun dönem (20-25 yıl) geri ödemeli, düşük-sabit taksitli (100 TL) oldukça ucuz konutlardır (TOKİ, 2014).

Tablo 2. Teslimi Gerçekleşen Sosyal Konut (Yoksul Konutu) Sayısı

1	ADANA AKKUYU YÜREĞİR	752
2	ADANA AKKUYU YÜREĞİR 2. ETAP	96
3	ADANA SARIÇAM SULUCAK	912
4	AFYONKARAHİSAR MERKEZ	96
5	AĞRI SUÇATAĞI	224
6	AKSARAY MERKEZ	192
7	AMASYA MERKEZ	268
8	ANKARA MAMAK KUSUNLAR	1.176
9	ANTALYA ÇIPLAKLI	448
10	ANTALYA ÇIPLAKLI 2. ETAP(KEPEZ)	384
11	BAYBURT VALİLİĞİ	340
12	BİNGÖL MERKEZ	96
13	BİLECİK MERKEZ	144
14	BİTLİS MUTKİ	128
15	BURSA KARACABEY	36
16	BURSA KARACABEY	132
17	BURSA İZNİK	72
18	BURSA YENİŞEHİR	216
19	BURDUR BUCAK	192
20	ÇANAKKALE BİGA	320
21	ÇANAKKALE EZİNE	128
22	ÇANKIRI MERKEZ İnançköy	384
23	ÇORUM MERKEZ Celilkırı	160
24	DÜZCE MERKEZ ÇAMKÖY	240
25	EDİRNE MERKEZ Fırınlarsırtı	176
26	EDİRNE HAVSA	72
27	EDİRNE ENEZ	120
28	EDİRNE LALAPAŞA	72
29	EDİRNE İPSALA	192
30	ESKİŞEHİR ALPU	48
31	ELAZIĞ MERKEZ ZAFRAN İkitelli Mah	136
32	ELAZIĞ MERKEZ ZAFRAN 2. ETAP	696
33	ERZİNCAN MERKEZ	256
34	ERZURUM KAZIM KARABEKİR	456
35	ESKİŞEHİR AŞAĞISÖĞÜTÖNÜ	928
36	GAZİANTEP ŞAHİNBEY	592
37	GAZİANTEP ŞEHİTKAMİL	232
38	İSTANBUL ŞİLE	88
39	İZMİR ÇIĞLI	80
40	İZMİR TİRE	280
41	KARAMAN KIRBAĞI	64
42	KASTAMONU VALİLİĞİ Aktekke	324
43	KAYSERİ MERKEZ Melikgazi	224
44	KIRIKKALE MERKEZ Hacibey	448
45	KİLİS MERKEZ	96
46	KOCAELİ VALİLİĞİ	396
47	KONYA MERAM	688
48	KONYA MERAM 2. ETAP	192
49	KÜTAHYA MERKEZ İnköy	128
50	MALATYA MERKEZ	360

51	MALATYA DARENDE	90
52	MANİSA MER. SELİMŞAHLAR	144
53	MUĞLA MİLAS	300
54	NİĞDE MERKEZ Yağdan Mah.	128
55	SAKARYA KORUCUK	496
56	SAKARYA KORUCUK 2. ETAP	402
57	SİİRT VALİLİĞİ	256
58	SİVAS MERKEZ	160
59	TEKİRDAĞ MERKEZ Aydoğdu	128
60	TEKİRDAĞ MALKARA	272
61	TRABZON VALİLİĞİ Yıldızlı	396
62	VAN KEVENLİ	800
63	VAN BOSTANİÇİ	96
64	YOZGAT MERKEZ Eskipazar 3.Etap	538
TOPLAM		18.686

Kaynak: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2013 Faaliyet Raporu, 2013, 115-116.

Tablodan anlaşılacağı üzere ülkenin dört bir yanında inşa edilen sosyal konutlar 2013 yılına kadar toplam 18.686 rakamına ulaşmıştır. 2013 sonrasında da bu kapsamda sosyal konut üretimine 34 ayrı kentte devam edilmiştir. TOKİ Finansman Dairesi Başkanlığından elde edilen verilere göre 2014 yılı sonu itibari ile üretilen toplam sosyal konut sayısı 32.819 olmuştur. Bu kapsamda üretilecek olan sosyal konut sayısının 2023 yılına kadar 100.000' e çıkması planlanmaktadır (SYGM, 2011: 110-112).

Rakamlar ümit verici olsa da özellikle üçüncü tip uygulama sonucu üretilen sosyal konutların (yoksul konutları) çoğu daha önceleri gecekondualarda yaşayan halkı memnun etmediği görülmektedir. Nitekim, toplu konut mantığıyla üretilen evler, birim maliyeti en az seviyeye indirebilmek için kentsel rant bölgelerinin çok uzağına, kent çeperlerinin dahi uzağında inşa edilmektedir. Ayrıca, 2009-2012 yılları arası 45 m² büyüklüğünde, (1+1) şeklinde üretilen bu konutların kalabalık nüfuslu aileler için uygun olmadığı açıktır. Ortalama bir ailenin 4 bireyden oluştuğu varsayılsa dahi, bu tip bir evde Türk örf ve adetlerine uygun şekilde yaşamının mümkün olmayacağı açıkça görülebilmektedir. Gelen şikâyetler ve iade edilen konutlardaki artışın etkisiyle bu durumun farkına varan yetkililer; bundan sonra yoksul konutlarının 2+1 şeklinde üretilmeyi planlamışlardır (SYGM, 2011: 110-112).

Sosyal konutların (yoksul konutları) izole bölgelerde kent yaşamından kopuk bir şekilde üretiliyor olması bazı sosyo-ekonomik sıkıntılara da yol açmaktadır. Bu konutları talep eden yoksul halk genellikle gecekondualarda yaşamış ekonomik profili yetersiz kişilerden oluşmaktadır. Çoğunlukla kayıt-dışı ve süresiz işlerde çalışan bu kişilerin düzenli bir geliri de bulunmamaktadır. Yeni evlerinde, ortak yaşam alanlarını paylaşmanın maliyetlerine katlanmak zorunda olan yoksullar, zaman zaman bu maliyetleri bile karşılamakta zorlanabilmektedirler (Can ve Çiçek, 2012: 46). Bu bakımdan yoksul ve dar gelirli kesimlerin barınma sorunlarına çözüm olarak geliştirilen toplu konut projeleri, kent yoksullarına çare olmak yerine; yoksulluğun yeniden üretildiği alanlar haline getirmektedir.

Bir kentsel dönüşüm projesine dair yapılan alan araştırmasında, proje sonucunda TOKİ'nin yapmış olduğu konutlara yerleştirilen eski gecekondu sakinlerinin ekonomik durumlarının daha da kötüleştiği saptanmıştır. Yüksek bloklar halindeki küçük konutlara yerleştirilen eski gecekondu sakinleri;apartman yaşamının gerektirdiği ortak yaşam maliyetlerini karşılayamadıklarını, gecekondualarda geniş aile olarak yaşıyorken küçük TOKİ konutlarında bunun mümkün olmadığını, ev taksiti ödemelerinin yanı sıra ısıtma ve apartman aidatı ödediklerini, dolayısıyla çok masraflı olduğunu, bu masrafları karşılayabilecek düzenli gelirleri olmadığı için çok zorlandıklarını belirtmişlerdir. Hatta bazı ailelerin geçim sıkıntısı nedeniyle çevre köylere taşındıkları söylenmiştir (İçli: 2011, 54).

5. SONUÇ

İnsanların toplumsal hayata katılarak dengeli ve huzurlu bir yaşam sürdürmelerinin önünde önemli bir engel olan yoksulluk sorunsalı, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de her dönemde varlığını sürdürmüştür. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana sosyal bir devlet olmanın gereğini yerine getirmeye çalışarak bu sorunu en aza indirecek önlemleri alma gayretinde olan devlet; yaşanan ekonomik krizlerin etkisiyle zaman zaman uyguladığı sosyal politikalarından tavizler verebilmiştir. En temel insani ihtiyaçlardan birisi olan barınma gereksinimine karşı devletin tutumunda da zaman zaman bu ekonomik krizlerin etkileri görülebilmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında orta sınıf temelli olarak memurların konut gereksinmesine çözüm üretmeye dayalı konut politikaları, kırdan kente göçün artması ve nüfus artış hızının yükselmesi ile eksenini kentli çalışan yoksullara doğru kaydırmıştır. 1980 sonrası etkinliğini arttıran neoliberal ekonomi politikaları barınma gereksinimi için oluşturulan politika önlemlerinde aşınmalara sebep olsa da Ak Parti Hükümetinin iktidara geldiği 2002 yılından itibaren konut üretimi ve yoksulların konut edindirilmesi bir seferberlik halini almış; bu yönde koyulan hedefler hükümetin başarı ölçütlerinden birisi olmuştur.

TOKİ eliyle üretilen konutlar Türkiye'deki konut sorununa nicel açıdan çare olabileceği gibi görülse de uygulama sonrası ortaya çıkan fiziksel ve sosyo-ekonomik problemler, konut sorununun sadece konut üretmekle aşılamayacağını göstermiştir. Konut kooperatiflerinin pasifize olmasıyla toplu konut üretiminde tekel sayılabilecek bir konuma yerleşen TOKİ, yoksullar için ürettiği tek tip projeler, kalitesiz ve kullanışsız yaşam alanları nedeniyle sık sık eleştirilere konu edilmektedir. TOKİ'nin eleştirildiği bir diğer konu ise, yoksullara yapılan sosyal konutların finansmanını sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği prestijli yaşam alanlarına yönelik faaliyetlerdir. TOKİ, bu modeli kısa vadeli sermaye giderleri ile uzun vadeli alacakları arasındaki farkı kapatmak için devreye sokmuştur. Bir finansman aracı olarak rasyonel görülen bu yöntem, kentsel dönüşüm adı altında yoksulların yerlerinden edilip, bu bölgeleri zenginlerin istifadesine sunması nedeniyle tartışma yaratmaktadır.

Yoksular açısından barınma hakkı; devlet açısından ise konut sorunu, konut açığı veya konut ihtiyacı çerçevesinde hayata geçirilen sosyal konut uygulamalarına yönelik olarak getirilen öneriler şunlardır:

-Konut politikası terminolojisi içerisinde konutun, bir sorun kaynağı mı yoksa barınma hakkının bir gerekliliği mi olduğu konusu netleştirilmeli ve bu yönde politikalar üretilmelidir.

-Yoksulların konut ihtiyacı konut edindirme yolu ile değil düşük kirali konutlardan yararlandırılma yöntemi ile giderilmelidir.

-Yoksul, alt ve dar gelire sahiplik tanımı net olarak belirlenmeli, sosyal konut kavramı gerçek anlamıyla kullanılmalıdır.

-Sosyal konut ya da TOKİ'nin kullandığı şekli ile yoksul konutlara ait kriterler yoksul halkın yaşam gerçeklerine uygun olarak belirlenmelidir.

-Projenin maliyetini karşılamak gerekçesiyle aynı alanda üretilen lüks konutlar yanında düşük maliyetli sosyal konutların yarattığı ikili yapı sosyal donatı alanlarının işlevselliği ile giderilmeli, yoksul halkın bu yerleri terk etmelerinin önüne geçilmelidir.

-Sosyal konutlar, buralara yerleştirilen halkın daha önce gecekondularda yaşadıkları gerçeği göz önüne alınarak bu kişilerin alışkanlıkları doğrultusunda, apartman dairelerinden ziyade müstakil yapılar şeklinde oluşturulmalıdır.

-TOKİ yoksullara yönelik olarak kullanıcı beklentilerini asgari düzeye indiren yaklaşımlarından vazgeçmelidir.

-Üretilen sosyal konutların yoksulluğun yeniden üretildiği, mekânsal dışlanmanın yaşandığı izole yerler haline gelmesi önlenmeli ve bu konutlarda yaşayan insanların toplumla entegrasyonlarını sağlayacak ulaşım ve iletişim ağları sağlanmalıdır.

-(1+1) ve (2+1) gibi 45-60 m² aralığında üretilen sosyal konutlardan vazgeçilmeli, yoksulların demografik ve sosyo-kültürel yapılarını dikkate alan konut modelleri üzerinde durulmalı, ferah yaşam alanları oluşturulmalıdır.

-Sosyal konutların yoksullar açısından daha yaşanılabilir olmasını ve bu kişilerin toplumun diğer kesimleri tarafından içerilmesini sağlayacak önlemler alınmalıdır. Bu kapsamda yoksulların toplumsal ilişkiler geliştirebilecekleri ortak yaşam alanları ve ailelerin geçimlerini sağlamalarına yönelik eğitim ve istihdam olanakları yaratılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı; 2013 Faaliyet Raporu, Ankara, 2013.
- BAYRAKTAR, Erdoğan; Gecekondu ve Kentsel Yenileme, Ekonomik Araştırmalar Merkezi Yayını, Semih Ofset, Ankara, 2006.
- CAN, İslam ve Cihat Çiçek; “Gecekondulaşma, Kentsel Dönüşüm ve TOKİ Konutların Ticarileşmesi: Kars Örneği”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:9, cilt. 2, 2012, ss.37-61.
- ÇOBAN, Aykut N; “Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası”, Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, Cilt:67, No:3, Ankara, 2012, ss. 75-108.
- GERAY, Cevat; “Geçmişini Korumak Geleceği Tasarlamak, Toplumsal Konut Yönelimi ve TOKİ’nin Tutum ve Yönelimindeki Son Değişiklikler”, Kent ve Planlama, Mengi A.(Editör). İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- DEMİR, Hülya, Vildan PALABIYIK KURT; “Konut Ediniminde Uzun Vadeli İpotek Kredisi Sistemi”, Jeodezi Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi, 2005, ss. 3-11.
- EŞİYOK ALİ B.; Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri, Yapısı ve Gelişme Dinamikleri, Türkiye Kalkınma Bankası AŞ. Genel Araştırmalar, Cilt:1., 2004.
- DPT; Kentsel Gelişiminin Yönlendirilmesi Açısından Belediyeler Ve Konut Üretimi, DPT Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü, 1994.
- EŞKİNAT, Rana ve Filiz Tepecik; "İnşaat Sektörüne Küresel Bakış", EconAnadolu 2011, Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi, Eskişehir, 2011, ss.15-17.
- GREENHALGH, Stephen ve John Moss; Principles For Social Housing Reform, Localis Research, London, 2009.
- İÇLİ, Gönül; “Kentsel Dönüşüme İlişkin Sosyolojik Bir Değerlendirme – Denizli Örneği”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt.3, No.1, 2011.
- KARASU, Mithat A. ; “Devletin Değişim Sürecinde Belediyelerin Konut Politikalarında Farklılaşan Rolü”, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt.14, sayı.3, ss. 245-264.
- KELEŞ, Ruşen, Can Hamamcı, N Aykut Çoban; Çevre Politikası, İmge Yayınevi, Ankara, 6. Baskı, 2009.
- KELEŞ, Ruşen. “İnsan Hakkı Olarak Barınma Hakkı ve Kentsel Dönüşüm”, Cahit Talas Anısına: Güncel Sosyal Politika Tartışmaları, Ankara, 2007, ss: 429-443.
- KİNG, Peter; Choice And The End Of Social Housing, The Institute Of Economic Affairs, London. 2006.
- KÖMÜRLÜ, R.; Ülkemizde Toplu Konut Üretimine Yönelik Kaynak Oluşturma Model Yaklaşımları. Yıldız Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- KUNDURACI, Nevzat F. ; “Dünyada ve Türkiye’de Sosyal Konut Uygulamaları”, Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt. 22, sayı: 3, 2013, ss. 57-77.
- ÖZTÜRK, Bilge L.; Türkiye’de Konut Sorunu ve Konut Finansman Sistemi (Mortgage), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

PALABIYIK, Hamit ve M. Kara; 1980 Sonrası Türkiye'de Konut Politikaları: Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) Gecekondu Dönüşüm Uygulamaları, International Davraz Congress on Social and Economic Issues Shaping the World's Future: New Global Dialogue, 24-26 September, 2009, Isparta, 2009, ss. 1541-1558.

REINPRECHT, Christoph, "Social Housing in Austria", Christine Whitehead and Kathleen Scanlon (ed), Social Housing in Europe, London School of Economics and Political Science, London. 2007.

ROBERTS, Brayn R.; Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in The Third World, Edward Arnold Publishers, London, 1978.

SCANLON, K. and C. WHITEHEAD; "Social Housing in Europe", London School of Economics and Political Sciences, 2007, ss: 8-33.

SYGM, 2011 Yılı Performans Programı, SYGM, Ankara, 2011.

ŞENER, Sefer; Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları. Yönetim Bilimleri Dergisi, 2005, 3 (1), 141-148.

ŞENGÜL, Tarık; Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi, Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi, İmge Kitabevi, 2001.

TANOĞLU, ALİ; Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniversitesi Yayın no: 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 4-5, İstanbul, 1996.

TATLIDİL, Ercan; Kentleşme ve Gecekondu, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1989.

TAŞAR M. Okan ve Savaş Çevik; "Sosyal Konut ve Konut Sektörüne Devlet Müdahalesi: Avrupa Ülkeleri ve Türkiye", Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt. 1, Sayı. 2, ss. 134-142.

TEKELİ, İlhan; Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Turhan Yayın Evi, 1982.

TOKİ; Geleceğin Türkiye'sini İnşa Ediyoruz, Kurum Profili (2010-2011), 2011.

Tuik.gov.tr.

TÜREL, Ali; 1980 Sonrasında Konut Üretimindeki Gelişmeler, ODTÜ Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt.9. Sayı. 1, 1989, ss.137-154.

YILDIRIM, Hatice; TOKİ'nin Sosyal Konut ve Lüks Konut Projelerinin Değerlendirilmesi:Ankara örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

YAVUZ, Fehmi, Ruşen Keleş, ve Cevat Geray; Şehircilik: Sorunlar – Uygulama ve Politika, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1978.

KUR'ÂN'DA BEDDUA

Cursing in the Qur'an (Kor'an)

Nesrişah SAYLAN*

ÖZET

Bu makale gündelik hayatta çokça kullanılan “beddua”nın Kur’ân-ı Kerim açısından incelenmesini amaçlamaktadır. Beddua anlamında kullanılan sözcükler Kur’ân’daki bağlamlarında ele alınacaktır. Kur’ân’da yer alan beddua sözcükleri ve nesnelere belirlenecektir. Bununla bağlantılı olarak bu sözcüklerin kullanıldığı âyetler incelenip konularına göre tasnif edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur’ân, Beddua, Gazap, Lânet

ABSTRACT

We aimed to study cursing in view of the Qur’an in this article which is used often in our daily life. The words that are used with the same meaning of cursing are going to be charged with their connection in the Qur’an. The words and notions available in the Qur’an will be determined. The phrases that are in connection with these in verses of the Qur’an will be studied in classified according to their subjects.

Key Words: God, Qur’an, Penny, Wrath, Curse

GİRİŞ

Beddua Farsçada “تفرين” olarak kullanılmaktadır. (Olgun ve Draşan, 1350: 24) Bu kelime Farsçada “fena, çirkin, kötü” anlamlarına gelen “bed” kelimesiyle (Kantar, 2010: 282; Ateş, 1976: 289) Arapçada “dileme, isteme” gibi anlamlara gelen “dua” (Zemahşerî, 1998: I, 288) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. (Çağrı, 1992: V, 297) Bir kimsenin başına kötü şeylerin gelmesi için yapılan duaya beddua denilmektedir. (Karaman vd., 2007: 60) Arapçada “دعا” fiili “على” harf-i cer ile kullanıldığında beddua etmek anlamına gelmektedir. (Zemahşerî, 1998: I, 288-289) Türkçede bu ifade ile beraber ilenme ve ilenç sözcükleri de kullanılmaktadır. (Eren, 1988: I, 161) Fakat bu sözcükler beddua ifadesi kadar çok yaygın değildir.

Bedduanın hükmüne gelince dinin zulüm ve haksızlık saydığı geçerli sebeplere dayanması şartıyla beddua etmek caizdir. Nitekim Kur’ân’da “لا يُجِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ” “Allah, zulme uğrayanın dile getirmesi dışında, çirkin sözün açıklanmasını sevmez” (Nisâ 4/148) âyeti zulme uğrayan kimsenin zalimler hakkında beddua etmesinin caiz olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Âyette geçen bu ifade ile ilgili farklı görüşler vardır. Hasanü'l-Basrî'ye (ö. 110/728) göre burada kastedilen zulme uğrayan kişinin, kendisine zulmedene beddua etmeyip; Allah'ım ona karşı bana yardım et! Allah'ım ondaki hakkımı al ve bana yapmak istediği zulmüne sen engel ol demesi gibidir. Bu ise, savunmaya dair Allah'a yapılan bir dua olup, kötülüğün en aşağı basamağıdır. İbn Abbas'a (ö. 68/687) göre ise zulme uğrayan kimsenin, kendisine zulmedene beddua etmesi mubahtır. Sabredek olursa bu onun için daha hayırlıdır. Bu âyet ise zalime bedduanın türü hususunda kayıt getirmeyen mutlak bir ifade içermektedir. (Taberî, 2001: VII, 625-627)¹

Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in inananlara işkence eden ve İslam dinine şiddet yoluyla karşı koymak isteyen bazı müşriklere beddua ettiği yer almaktadır.² Bu hadislerin birinde nakledildiğine göre Bir-i Maüne'de Kur’ân talimi için davet edilen yetmiş küsur muallim sahabenin pusuya düşürülüp şehit edilmeleri üzerine, Hz. Peygamber bir ay boyunca sabah namazlarının

* Arş Gör. Dr. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı ELAZIĞ Mail: nsaylan@firat.edu.tr

¹ Ayrıca bkz. Begavî, 1409: II, 304; Râzî, 1981: XI, 92; Kurtubî, 2006: VII, 199-200; Elmalılı, tsz.: III, 47.

² Bir rivâyette Hz. Peygamber müşriklere önde gelenlerinden Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef, Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia ve Ukbe b. Muayt'in içinde bulunduğu yedi kişi hakkında beddua etmiş ve bu kişiler de Bedir savaşı sırasında öldürülmüştür. (Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 393-397)

kunutunda Zekvân, Useyye ve Lihyân kabilelerine lânet okuyup beddua etmiştir. (Buhârî, Megâzî, 28; Müslim, İmâret, 147) Bununla beraber beddua Hz. Peygamber'den en az duyulan sözlerdendir ve bu tür rivâyetler çok nadirdir. Nitekim Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın elçisi, müşriklere beddua etseniz!" diye istekte bulunanlara o: "Ben lânet okuyucu olarak gönderilmedim ki; ben ancak rahmet olarak gönderildim" buyurmuştur. (Müslim, Birr, 87). Enes b. Malik de Hz. Peygamber'in asla, söven, aşırı ifadeler kullanan ve lânet okuyan biri olmadığını belirtmiştir. (Buhârî, Edeb, 37-38)

İslâm âlimleri, müslümanların birbirleri aleyhine beddua etmelerinin İslâm ahlâkıyla uyuşmayacağına dikkat çekmişlerdir. Özellikle tasavvufçular bedduanın tasavvufî edeple bağdaşmadığını belirtmişlerdir. Nitekim Gazzâlî tevekkül ehlinde bulunması gereken özellikleri sıralarken bunlardan birinin de malı çalınan kimsenin hırsıza beddua etmekten kaçınması olduğunu, eğer beddua ederse tevekkülünün bâtil olacağını kaydettikten sonra zâhid ve mutasavvıfların zalime beddua etmek yerine ıslah olması için dua ettiklerini anlatan rivayetler aktarmıştır. (Gazzâlî, tsz: IV, 482-483)

I. Kurân'da Beddua Anlamında Kullanılan Sözcüklerin Semantik Tahlili

1) Gazap (غضب)

Kur'ân'da yer alan beddua sözcüklerinden biri "gazap"tır. Bu kelime acı veren kötü bir davranışın kişinin ruhunda uyandırdığı kızgınlık, intikam duygusu ve cezalandırma isteği anlamlarını içermektedir. Bu kelime aldığı harf-i cerler sayesinde çeşitli anlamlar kazanmaktadır. Gazap kelimesi "على" harfiyle kullanıldığında birine kızmak, ondan intikam almak anlamına gelir. Kendisi için başkasına kızılan şahıs diriye "غضب له" ifadesi kullanılır. Ancak kendisi için başkasına kızılan şahıs ölmüş ise "غضب به" kullanılır. (Zemahşerî, 1998: I, 703-704; İbn Manzûr, tsz: V, 3262; Zebîdî, 1982: III, 485) Cürcânî (ö. 471/1078) bu kelimeyi "Göğsün rahatlaması için kalp kanının kabarıp kaynaması (galeyani) sırasında hâsıl olan değişmedir." (Cürcânî, tsz: 136) şeklinde açıklamıştır. İsfehânî (ö. 502/1108) ise bu kelime için "İntikam almak isteğiyle kalp kanının kaynaması" demistir. (Rağib el-İsfehânî, tsz: 361)

2) Lânet

"لعن" fiilinden türemiş olan lânet kelimesi "hayırdan uzaklaştırma, hakaret, sövüp sayma, azap etme, gazap etme, buğz etme, uzak durma, muhalefet etme" anlamlarına gelmektedir. Çoğulu "لعان" ve "لعنات" şeklindedir. Kovulmuş, lânet edilmiş kişi için "لعين" "ملعون" kavramları kullanılır. Çok lânet eden kişi için "لاعين" kelimesi kullanılır. (Zemahşerî, 1998: I, 171; Râzî, 1995: I, 612; İbn Manzûr, tsz: V, 4044; Zebîdî, 1982: XXXVI, 118-119) "اللعين" kelimesi "أَوْ لَعْنَتُهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ" (Nisâ 4/47) âyetinde olduğu gibi "suretleri değiştirmek, deforme etmek, mesh (hayvan şekline koymak) anlamına da gelmektedir. (İbn Manzûr, tsz: V, 4044; Zebîdî, 1982: XXXVI, 119) Tefsir kaynaklarının çoğunda da bu âyet "cumartesi sahiplerini maymun ve domuzlara meshedip dönüştürdüğümüz gibi" şeklinde yorumlanmıştır. (Ferrâ, 1983: I, 272; Zemahşerî, 1998: II, 89; İbn Kesîr, 2000: IV, 99) Kelimenin bu anlamda kullanılması "وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقَدْ لَعَنُوا قَرْدَةً خَاسِئِينَ" "Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik." (Bakara 2/65) âyetine dayanmaktadır. Nitekim âyette cumartesi yasağını ihlal edenler için "Aşağılık maymunlar olun" ifadesi kullanılmıştır.

İsfehânî'ye göre ise lânet kelimesi, Yüce Allah'ın dünyada kullarından rahmetini engellemesi, ahirette ise cezalandırması anlamındadır. (Rağib el-İsfehânî, tsz: 451) Lânet kavramı, kula ve Allah'a izâfe edilmesi açısından farklı anlamlar içermektedir. Allah'a izafe edilince, gazabı sebebiyle kulu hayırdan, mağfiretinden, Cennet'inden kovması, uzaklaştırması anlamına gelmektedir. İnsana izâfe edilince de kişinin öfkelenmesi sebebiyle beddua etmesi anlamına gelmektedir. (İbn Manzûr, tsz: V, 4044) Lânet, genellikle şeytan için şöret bulmuş bir kavramdır. Çünkü Yüce Allah onu cennetinden kovmuş ve rahmetinden uzaklaştırmıştır. (Zemahşerî, 1998: II, 171; İbn Manzûr, tsz: V, 4044)

3) Veyl (ويل)

“ويل” Kur'ân-ı Kerim'de yer alan beddua sözcüklerinden biridir. Bu kelime sözlük itibariyle “azap, sıkıntı, keder, acı, felaket, hüzn, yazık, eyvah ve küçük düşürme” gibi manalara gelmektedir. (Ezherî, 1967: XV, 454-455) “ويل” kelimesinin aslı “وَيَّ” ifadesidir. O da ‘hüzn, keder, üzüntü, tasa gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Araplarda falan için hüzn olsun anlamında “وَيَّ لفلان” ifadesi kullanılır. Araplar bu şekilde “وَيَّ” hecesine “ل” harfini bitiştirip onu asıldan kabul ettiler, böylece “ويل” kelimesi ortaya çıkmıştır. (Ezherî, 1967: XV, 455; Râzî, 1995: I, 740; İbn Manzûr, tsz: VI, 4939)

Veyl'in asıl anlamının helak olduğu da söylenilmiştir. Helak olacak bir işin içine düşen herkes “veyl” diye feryat eder. Âyette de “يَاوَيْلَتَانَا” “Eyvah bize!” (Kehf 18/49) kelimesi de bu anlamdadır. (İbn Manzûr, tsz: VI, 4939; Zebîdî, 1982: XXXI, 104) Bu kelime hasret çekme anlamına da gelmektedir. (Rağîb el-İsfehânî, tsz: 535) Ayrıca “ويل” kelimesinin Cehennem'de bir vadi adı olduğu da söylenilmiştir. Rivâyetlerde veyl'in cehennemde bir vadi olduğu kâfirin orada kırk yıl batıp da dibine ulaşamadığı nakledilmiştir. (Taberî, 2001: II, 164; Begavî, 1409: I, 115; Râzî, 1981: III, 150; Kurtubî, 2006: II, 220-221) Veyl'in Cehennem'de bir vadi olduğunu söyleyenler lügat itibariyle kelimenin bu anlamda olmadığını, Yüce Allah'ın “veyl” ettiği kimselerin, o ateşten bir yere yerleşmeyi hak ettiklerini, orasının da onlar için sabit olduğunu söylemişlerdir. (Rağîb el-İsfehânî, tsz: 535)

Veyl, kötülüğün gelip çatması anlamına gelmektedir. Bu ifade bazen bir musibetin ortaya çıkması zamanında dehşet ve kötülüğü ifade etmek için dilimizdeki “vay haline” “yazık yazık” kelimeleri gibi acıma ve üzülmeye anlamında da kullanılmaktadır. Ayrıca “veyl” uçuruma yuvarlanmak gibi helak ve zarar anlamına gelen azap kelimesi yerinde beddua olarak da kullanılmaktadır. Bu bağlamda “ويل له” “helak oldu veya helak olsun” ifadesi kullanılır. (Elmalılı, tsz: VIII, 213)

4) Bu'den (بعدا)

“بعدا” kelimesi “بعد” kökünden türemiştir. Uzaklığı bildirmek için kullanılan “بعد” kelimesi yakınlığı ifade etmek için söylenen “قرب” sözcüğünün zıddıdır ve her ikisi için belirlenmiş bir sınır yoktur. Tek ölçü, bir yerin başkasına göre konumudur. Bu genelde duyu organları ile algılanabilen konulardaki uzaklık ve yakınlık için geçerlidir. Ayrıca bu kelime yıkım, yok oluş, helak anlamlarında da kullanılmaktadır. (Halîl b. Ahmed, 1998: II, 52-53; Rağîb el-İsfehânî, tsz: 53; İbn Manzûr, tsz: I, 309; Cevherî, 1085: II, 448; Zebîdî, 1982: VII, 433-441)

Bu kelime lânet ve beddua anlamlarına da gelmektedir. “بعده الله” “بعدا له” şeklinde kullanıldığında Allah onu rahmetinden uzaklaştırsın, yok etsin anlamında beddua anlamına gelmektedir. (Halîl b. Ahmed, 1998: II, 53; Zemahşerî, 1998: I, 67-68; Cevherî, 1085: I, 448)

5) Suhkan (سحقا)

“سحقا” kelimesi “سحق” fiilinden türemiştir. “سحق” bir şeyin parçalanması, ezilmesi, eski olması anlamına gelmektedir. “سحق” şeklinde zammeli olduğunda uzak olmak, uzaklaştırmak anlamını ifade etmektedir. “فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ” “Uzak bir yere...” (Hac 22/31) âyetinde de böyle bir anlam söz konusudur. “سحقا” kelimesi de bu anlamda kullanılmakta ve Allah'ın rahmetinden uzak olmak ve helâk olmak şeklinde beddua manası taşımaktadır. (Rağîb el-İsfehânî, tsz: 226; Zemahşerî, 1998: I, 442; Cevherî, 1085: IV, 1494-1495; Halîl b. Ahmed, 1998: III, 36-37; İbn Manzûr, tsz: III, 1955-1957; Zebîdî, 1982: XXV, 433-439)

6) Ta'sen (تأساً)

“تأساً” kelimesi “تأسا” kelimesi “uzak olmak, kedere boğulmak, bedbaht olmak, helak olmak, hüsrana uğramak” anlamlarına gelmektedir. (Halîl b. Ahmed, 1998: I, 325; Zemahşerî, 1998: I, 94; İbn Manzûr, tsz: I, 433-434; Zebîdî, 1982: XV, 481-483) Cevherî'ye (ö. 400/1009) göre bu kelimenin asıl anlamı “yıkılmak” demektir. Bu ifade ayağa kalkmanın, dikilmenin zıt anlamlısıdır. Bu fiil

“تَعَسَا” şeklinde “ع” harfi fethalı olarak da kullanılmaktadır. Buna göre kelime “Allah onu yüzüstü yere yıksın” anlamına gelmektedir. (Cevherî, 1085: I, 910)

7) Tebbe (تَبَّ)

“تَبَّ” kelimesi helak olma ve hüsrana uğrama anlamına gelmektedir. Bu kelime ya tekvini bir şekilde kişinin zarar görmesini dilemek yahut da Arapların adetlerinde olduğu gibi “kahrolası” şeklinde beddua etmek anlamında da kullanılmaktadır. (Halil b. Ahmed, 1998: VIII, 110-111; Zemahşerî, 1998: I, 89; İbn Manzûr, tsz: I, 415; Cevherî, 1085: I, 90; Zebîdî, 1982: II, 55-58)

8) Itmis (اطمس)

“اطمس” kelimesi “silme, götürme, izini imha etme” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Allah gözünü kör etti, malını yok etti anlamlarında beddua olarak da kullanılmaktadır. (Zemahşerî, 1998: I, 613; İbn Manzûr, tsz: IV, 2703-2704; Cevherî, 1085: III, 944) Zeccâc’a (ö. 311/923) göre bir şeyi yok etmek, onu gerçek şeklinden farklı hale getirmek, demektir. (Zeccâc, 1988: III, 30-31)

9) Kutile (قَتِيل) ve Kâtele (كَاتِل)

“قَتِيل” ve “كَاتِل” kelimeleri Kur’ân’da yer alan beddua kavramlarından. “قَتِيل” kelimesi “kahrolası, lânet olunası” anlamına gelmektedir. “كَاتِل” kavramı ise Allah onları rezil etsin, onlara lânet etsin ve rahmetinden uzaklaştırsın anlamına gelmektedir. (İbn Manzûr, tsz: V, 3529)

II. Kur’ân’da Beddua Anlamında Kullanılan Sözcüklerin Geçtiği Âyetlerin İncelenmesi

1) Gazab (غضب)

Gazap kelimesi Kur’ân’da türevleriyle birlikte yirmi dört âyette geçmektedir. Bunların on dokuzunda Allah’a, diğerlerinde kula nispet edilmiştir. Bu kelime Allah’a izafe edildiğinde lânet etmek, rahmetinden uzaklaştırmak, azap etmek, yoksulluğa, zillete ve helâke maruz bırakmak gibi anlamlara gelmektedir. İsfahânî’ye göre, Yüce Allah’a gazap nispet edilmesini başkası adına intikam alması, yani kullar arasındaki haksızlıklardan ötürü suçluyu cezalandırmasıdır. (Rağib el-İsfahânî, tsz: 361)

Kur’ân’da bazı âyetlerde gazap kelimesi Allah’ın öfkesini, kızgınlığını ifade etmek üzere lânet kelimesiyle beraber kullanılmıştır. (Nisâ 4/93; Maide 5/60; Fetih 48/6) Kur’ân’da bu kelimenin geçtiği âyetlerde Yüce Allah’ın gazabına uğrayanları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Yahudiler: Âyetlerde Yahudilerin çeşitli fiilleri sebebiyle Allah’ın gazabına uğradıkları belirtilmiştir. Bu bağlamda Yahudilerin Allah’ın âyetlerini inkâr etmeleri, kendilerine gönderilen peygamberleri haksız yere öldürmeleri, Hz. Mûsâ vasıtasıyla birçok felaketten kurtarılıp sayısız nimetlere kavuşturulmalarına rağmen yine azgınlık göstermeleri, buzağıya tapmaları, gerçeği bildikleri halde kıskançlıkları yüzünden Allah’ın indirdiği vahyi inkâr etmeleri zikredilebilir. (Bakara 2/61, 90; Âl-i İmrân 3/112; Arâf 7/152; Tâhâ 20/81, 86.)

b) Kasıtlı olarak bir mü’mini öldüren kimseler. (Nisâ 4/93)

c) İnanıktan sonra kalbini küfre açanlar (irtidat edenler). (Nahl 16/106)

d) Savaş taktiği veya bir başka birliğe katılma amacı dışında Allah yolunda savaşmaktan kaçanlar. (Enfâl 8/16)

e) Allah hakkında kötü zanda bulunan münafıklar ve Allah’a ortak koşanlar. (Fetih 48/6.)

f) Hakkı tanımayıp sapkınlıkta olan kişiler. (Mâide 5/60)

g) Karı ve kocadan birinin diğerine zina isnadında bulunup dört şahit getiremediği kimseler. (Nur 24/6-9)

2) Lânet

Lânet, Kur'an'da hakaret, sövüp sayma (Arâf 7/38), beddua, (Bakara 2/159; Mâide 5/78) Allah'ın rahmetinden uzaklaştırma ve gazap etme (Bakara, 2/88) anlamlarında kullanılmıştır. Nitekim Şeytan'a "mel'ûn" (lânetlenmiş) denilmesi de Allah'ın rahmetinden kovulması, gazabına uğraması nedeniyledir. (Mir, 1996: 127-129) Lânet kelimesi Kur'an'da genellikle "لَعْنَةً" ve "لَعَنَ" şeklinde fiil ve isim olarak gelmiştir. İki yerde "مَلْعُونٌ" şeklinde sıfat olarak gelmiştir. Bunlardan birinde münafıkların sıfatı (Ahzab 33/61), diğerinde ise "وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ" "lânetlenmiş bulunan ağaç"³ şeklinde kullanılmıştır. Kur'an'da Yüce Allah'ın lânet ettiği kişiler ve zümreler şunlardır:

a) Yahudiler. Âyetler ışığında Yahudilerin lânet edilmelerine sebep olan vasıfları şu şekilde özetlenebilir: Kendi mukaddes kitaplarını da onaylayan son ilahi vahiy indiğinde "Kalplerimiz perdelidir." demek suretiyle inkâr etmeleri, kitaplarına yaptıkları tahrifat, Allah'a uydurdukları yakışıksız sıfatlar, verdikleri sözü yerine getirmemeleridir. (Bakara 2/88; Nisâ 4/46, 47, 52; Mâide 5/13, 60, 64)

b) Şeytan. (Nisâ 4/118; Hicr 15/35; Sâd, 38/78)

c) Münafıklar, kâfirler ve Allah'a şirk koşanlar. (Bakara 2/89, 161; Âl-i İmrân 3/87; Tevbe 9/68; Ahzâb, 33/64; Fetih 48/6)

d) Zalimler. (Arâf 7/44; Hûd 11/18; Mü'min, 40/52)

e) Allah ve Resulünü incitenler. (Ahzâb 33/57)

f) Yalancılar. (Âl-i İmrân 3/61)

g) Hakkı gizleyenler. (Bakara 2/159)

h) Verdikleri sözü yerine getirmeyenler, sıla-i rahmi terk edenler ve fesatçılar. (Râd 13/25; Muhammed 47/22)

i) Eşlerine zina isnadında bulunup da Allah adına yemin eden kişiler. (Nûr 24/7)

Lânet kelimesi Kur'an'da "إِنَّ الدَّيْنَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" "Fakat âyetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüşlere gelince, işte Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üstünedir" (Bakara 2/161) âyetinde meleklerle ve insanlara da nisbet edilmiştir. Kulların lâneti kovmak; Allah'ın lâneti ise azaba uğratmak demektir. (Kurtubî, 2006: II, 487)

Bu kelime "إِنَّ الدَّيْنَ يَكْتُمُونَ مَا آتَيْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ" "İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder." (Bakara 2/159) âyetinde ise "لَاللَّاعِنُونَ" "lânet ediciler" lafzına da nisbet edilmiştir. Bu lafızla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mücâhid (ö. 104/722) ve İkrime'ye (ö. 105/723) göre bu ifade ile kastedilen yeryüzündeki canlılar ve haşerattır. Zira bu yaratıklar: "Âdemoğlunun günahları yüzünden, biz yağmurdan mahrum olduk" derler ve günah işleyenlere, Allah'ın lânet etmesini dilerler. Katâde'ye (ö. 117/735) göre bu lafızdan maksat melekler ve mü'minlerdir. Süddî

³ İsrâ 17/60. Âlimler arasında âyette geçen ağacın hangi ağaç olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Bir görüşe göre bu Duhan 43-44. âyetinde bahsedilen zakkum ağacıdır. Diğer bir görüşe göre ise âyette bahsedilen ağaç ile, Ümeyyeoğulları, yani Hakem b. Ebi'l-Asoğulları (soyu) kastedilmiştir. Başka bir görüşe göre ise bu ağaç ile Yahudiler kastedilmiştir. "وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ" ifadesiyle ilgili şu izahlar yapılmıştır: 1) Bundan murad, onu yiyen kâfirlerin lânetlenmiş olmalarıdır. 2) Araplar, hoşlarına gitmeyen ve zararlı olan her yiyeyeceğe "الْمَلْعُونُونَ" derler. 3) Arapçada "lânet" uzaklaştırmak demektir. Kur'an'da lânetli olan bu ağaç, bütün iyi sıfat ve özelliklerden uzak olduğu için bu adı almıştır. Rivâyetlere göre cehennemde böyle bir ağaç bulunacağı bildirilince Ebû Cehil gibi fırsatçı müşrikler, "Muhammed hem cehennemden taşı bile kavuracağını söylüyor hem de orada ağaç biteceğinden söz ediyor" diyerek Resûlullah'ı alaya almışlar, bunun üzerine söz konusu olan âyet inmiştir. (Taberî, 2001: XIV, 647-652; Zeccâc, 1988: III, 248; Râzi, 1981: XX, 238-239)

(ö. 127/744) ve Dahhak'a (ö. 105/723) göre ise kabirde azap gören kâfirlerin seslerini işiten ve insan ve cinlerin dışındaki bütün yaratıklardır. (Taberî, 2001: II, 733-737; Râzî, 1981: IV, 182; Kurtubî, 2006: II, 483; Ebû Hayyân, 1993, I, 634)

3) Veyl (ويل)

Kur'an'ı Kerim'de veyl ifadesiyle beddua edilen kişiler iman, ibadet ve ahlak olmak üzere üç ana grupta toplanmıştır. Âyetlerin içeriği ağırlıklı olarak itikadî meselelere dayanmakla birlikte, ibadet ve ahlakla ilgili olan âyetlerde mevcuttur. Kur'an'da Yüce Allah'ın "veyl" hitabıyla beddua ettiği kişiler şunlardır:

- a) Yüce Allah'ı inkâr edenler, ona şirk koşanlar (İbrahim 14/2, Fussilet 41/6-7) ve uygunsuz sıfatlar yükleyenler. (Enbiya, 21/16-18)
- b) Ahireti inkâr edip yalan sayanlar. (Tur, 54/9-16; Mutaffifin, 83/10-17)
- c) Yüce Allah'ın âyetlerini inkâr edenler (Casiye 45/7-9), kitabını değiştirenler. (Bakara 2/75-79)
- d) Peygamber'in yolundan yüz çevirenler. (Furkan 25/27-29)
- e) Zalimler. (Al-i İmran 3/19; Zuhruf, 43/6)
- f) Allah'ı anmaya karşı kalpleri katılaşmış olanlar. (Zümer, 39/22)
- g) Amel defteri kötü olanlar. (Kehf, 17/47-49)
- h) Namazlarından gafil olanlar. (Mâûn 107/4-7)
- i) İnsanları arkadan çekiştirenler, insanlarla alay edenler. (Hümeze 104/1)
- j) Ölçü ve tartıda hile yapanlar. (Mutaffifin 83/1-3)

4) Bu'den (بعدا)

Bu'den kelimesi Kur'an'da "Allah'ın rahmetinden uzak olsun" anlamında beddua olarak kullanılmıştır. Bu kelimenin geçtiği âyetler incelendiğinde bu sözcük Ad kavmi,⁴ Semud kavmi,⁵ Medyen halkı (Hud 11/94-95), Nuh (as)'ın kavmi,⁶ zalimler⁷ ve iman etmeyenler⁸ hakkında kullanılmıştır. Bu kavimler Rablerini inkâr ettikleri ve Peygamberlerine asi oldukları için bu hitaba maruz kalmışlardır.

⁴ Hud 11/60. Âyette "Biliniz ki Ad kavmi, Rablerini inkâr etti. (Yine) biliniz ki Hüd'un kavmi Ad, Allah'ın rahmetinden uzaklaştı" şeklinde Ad kavminin "بعدا" sıfatıyla vasıflanmasının nedeni Rablerini inkâr etme olarak açıklanmıştır.

⁵ Hud 11/68. Âyette "Biliniz ki Semud kavmi Rablerini inkâr etti. (Yine) biliniz ki Semud kavmi Allah'ın rahmetinden uzaklaştı" şeklinde Semud kavminin de "بعدا" sıfatıyla vasıflanmasının nedeni Rablerini inkâr etme olarak açıklanmıştır.

⁶ Hüd 11/44; Mu'minin 23/41. Hüd suresinde "Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun" şeklinde geçmiştir. Bu âyetle ilgili iki görüş bulunmaktadır: Birincisi bu Yüce Allah'ın ifadesidir. Yüce Allah bunu lânetleme ve rahmetinden kovma üslubuyla söylemiştir. İkincisi bu Nuh (as) ile yanındakilerin ifadesidir. Çünkü bu korkunç hadiseden kurtulanların çoğu, (daha önce) zalimden bir topluluğun içinde bulduklarından, onlar helak olup kendileri de onlardan kurtulunca, böyle bir söz söylemişlerdir. (Râzî, 1981: XVII, 244)

⁷ Bu ifade âyette "Derken onları o korkunç ses, kaçınılmaz olarak kısıvrak yakalayiverdi de kendilerini çör çöp yığını hâline getirdik. Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun" şeklinde geçmiştir. Burada hangi kavmin olduğu konusunda âlimler arasında ihtilaf olmuştur. Müfessirlerin bir kısmı, bu âyetlerde ismi verilmeden kendisinden söz edilen neslin Semud kavmi ve onlara gönderiler peygamberin Salih (as) olduğu kanaatinde dirler. (Taberî, 2001: XVII, 47.) Bir kısmı ise bu neslin Ad kavmi, peygamberin de Hüd aleyhisselâm olduğunu söylemiştir. (Zemahşerî, 1998: IV, 229; Râzî, 1981: XXIII, 98)

⁸ Âyette "Sonra arka arkaya peygamberlerimizi gönderdik. Her ümmete kendi peygamberi geldikçe, onu yalanladılar. Biz de onları birbirini ardından helâk ettik ve onları birer ibretlik hikâye yaptık. Artık inanmayan bir kavim, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!" şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifadeyle Lût, Şuayb, Eyyüb ve Yusûf (as)'ın kıssalarının kastedildiği ileri sürülmüştür. (Râzî, 1981: XXIII, 100)

5) Suhkan (سُحْقًا)

Bu kelime Kur'ân'da “فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ فَسُحْقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ” *“İşte böylece günahlarını itiraf ederler. Artık alevli ateştekiler Allah'ın rahmetinden uzak olsun!”* (Mülk 67/11) âyetinde cehennem ehli için kullanılmıştır. Bu ifade “onlar Allah'ın rahmetinden uzak olsunlar” anlamına gelmektedir. “سُحْقًا” lafzının cehennemde bir vadi adı olduğu da söylenilmiştir. (Kurtubî, 2006: XXI, 120-121) Zeccâc bu kelimenin mastar olarak nasbedildiğini buna göre kelimenin “Allah onları alabildiğine uzaklaştıracağı” anlamına geldiğini ifade etmiştir. (Zeccâc, 1988: V, 199)

6) Ta'sen (تَعْسًا)

Kur'ân'da bu kelime “وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَّهُمْ وَأَصْلَ أَعْمَالِهِمْ” *“İnkâr edenlere gelince, yıkım onlara! Allah, onların işlerini boşa çıkarmıştır.”* (Muhammed 47/8) âyetinde inkâr edenler için kullanılmıştır. “تَعْسًا” kelimesinin beddua anlamında mastar olarak nasbedildiği söylenilmiştir. (Begavî, 1409: VII, 281) Bu ifadedeki beddua tökezleyip düşen kimseye söylenen: “Yerden kalkasınca” anlamındaki sözün zıddıdır. Bu kelimenin anlamı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İbn Abbas ve İbn Cüreyc'e (ö. 150/767) göre “uzak olsunlar”, Süddî'ye göre “kedere boğulsunlar”, İbn Zeyd'e göre “bedbaht olsunlar”, Hasanü'l-Basrî'ye göre “Allah onlara ağır sözler söylesin”, Sa'leb'e göre “helak olsunlar, kötülük onlara olsun”, Dahhak ve İbn Zeyd'e göre “hüsrana uğrasınlar”, Ebu'l-Âliye'ye göre “bedbahtlık onların olsun” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca kelimenin “aşağı düşmek, alçalmak ve tökezleyip düşmek” anlamına geldiği de söylenilmiştir. (Begavî, 1409: VII, 281; Kurtubî, 2006: XIX, 253-254)

7) Tebbe (تَبَّ)

Bu kelime “تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ” *“Ebû Leheb'in elleri kurusun. Zaten kurudu”* (Tebbet 111/1) âyetinde geçmektedir. Bu kelimenin anlamı konusunda bazı görüşler ileri sürülmüştür. Lafzın “helak olmak” anlamına geldiği söylenilmiştir. Arap kelimelerinde ve “وَمَا كُنْزُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ” *“Firavun'un hilesi helak ve hüsrandan başka bir şey değildir.”* (Mü'min 40/37) âyetinde de böyle bir anlam söz konusudur. Bu kelime “hüsrana uğrasın” anlamına da gelmektedir. Nitekim “وَمَا كُنْزُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ” *“Onlar, hüsrandan başka bir şeylerini arttırmadılar...”* (Hud, 11/101) âyetinde de bu anlamdadır. Bu kelime “çabası boşa gitmek” anlamını da ifade etmektedir.⁹ Bu lafzın “hiçbir hayır elde etmesin” anlamına geldiği de söylenilmiştir. Ayrıca ellerin kurumasından söz edilmesi, çoğu işlerin ellerle yapılmasından dolayıdır. Yani o eller de hüsrana uğrasın, kendisi de hüsrana uğrasın, demektir. “Eller” lafzı ile bizzat kendisinin kastedildiği söylenmiştir. Çünkü bazen kişinin kendisinden “elleri” diye söz edilebilir. Nitekim Yüce Allah: “لِيَا أَيُّهَا النَّبِيُّ كُنْزُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ” *“Bu senin ellerinin önceden işledikleri yüzündendir.”* (Hac 22/10) diye buyurmaktadır. Bundan maksat, bizzat kendisinin işledikleri yüzünden, demektir. (Kurtubî, 2006: XXII, 546) Ferrâ birinci “تَبَّتْ” kelimesinin beddua anlamında olduğu ikincisinin ise haber anlamında olduğunu söylemiştir. Buna göre âyetin anlamı “Allah onu helak etsin, zaten helak oldu” demek gibidir. Abdullâh b. Übey'in kıraatinde de “وَقَدْ تَبَّ” *“Zaten helak olmuştur”* şeklindedir. (Ferrâ, 1983: III, 298)

8) Itmis (اطْمَسَ)

Bu sözcük “رَبَّنَا اطْمَسْ عَلَيَّ أَمْوَالِهِمْ” *“Ey Rabbimiz! Sen onların mallarını silip süpür.”* (Yunus 10/88) âyetinde geçmektedir. Bu âyette Hz. Mûsâ'nın kavmine yaptığı bedduadan bahsedilmektedir. Âyet mallarını yok etmek suretiyle küfürlerinin cezasını onlara ver, anlamına gelmektedir. Burada geçen “اطْمَسَ” ifadesine göre âyet farklı şekillerde yorumlanmıştır. İbn Abbâs ve Muhammed b. Ka'b'a göre onların malları (altınları) ve dirhemleri (gümüşleri) sağlam para imiş gibi gerçek şekillerinde bütün, üçte bir ve yarım birimler halinde ve para şeklinde darbedilmiş

⁹ İbn Abbas şöyle demiştir: Çünkü Ebu Leheb, “O bir sihirbazdır” sözüyle, insanları Hz. Muhammed (sav)'den uzaklaştırıyordu. Böylece insanlar, onunla görüşmeden çekip gidiyorlardı. Çünkü Ebu Leheb, kabilenin yaşlısı olup, Hz. Muhammed (sav)'in babası gibiydi. Bu sebeple de, itham edilemezdi. Bu sûre nazil olup da, onu duyunca, kızdı ve şiddetli bir düşmanlık sergiledi. Böylece itham olunur bir hale geldi ki, artık bundan sonra, Hz. Muhammed (sav) hakkındaki sözleri kabul edilemezdi. Böylece sanki, çabası boşa gitmiş amacına ulaşamamıştı. (Râzî, 1981: XXXII, 166)

olarak taşlara dönüştürüldü. Bu şekilde Allah'ın yok etmediği, başka bir şekle dönüştürmediği hiçbir madenleri kalmadı. Ondan sonra da hiç kimse bu madenlerden yararlanamadı. Katade'ye göre malları da, ekinleri de taş kesildi. Mücahid ve Atiyye'ye göre Allah onların mallarını yok etti ve görülmez oldular. Çünkü bu kelime bir yerin izi kalmayıp tamamıyla yok olduğunu ifade etmek için de kullanılmıştır. İbn Zeyd'e göre dinarları, dirhemleri, ev eşyaları ve sahip oldukları her şey taş kesildi. (Taberî, 2001: XII, 263-266; Kurtubî, 2006: XI, 39-40)

Kur'an'da beddua konusunda Peygamber Efendimizin takındığı tavırla önceki nebilerin tavrı arasında ciddi bir fark olduğu görülmektedir.¹⁰ Örneğin Hz. Nuh: “*Rabbim! Yeryüzünde bir tek canlı kâfir bile bırakma*” (Nûh 71/26) “*Zalimlerin ancak helâkini arttır*” (Nûh 71/28); Hz. Mûsâ “*Ey Rabbimiz, sen onların mallarını silip süpür ve kalplerine darlık ver, çünkü onlar elem dolu azabı görünceye kadar iman etmezler*” (Yunus 10/88) şeklinde beddua etmişlerdir. Hz. Peygamber ise “*Ya Rabbi! Kavmim gerçekten Kur'an'dan bütün bütün kopup uzaklaştılar*” (Furkân 25/30) “*Ya Rabbi! Bunlar iman etmeyen bir kavimdir*” (Zuhuruf 43/88) şeklinde şikâyetlerinde kavmi aleyhine ürkütücü, sert bir üslûp kullanmaktan kaçınmış, onları sadece sitemkâr, münasip bir dille Allah'a havale etmişti. Böylece onun hemen her tür davranışında öne çıkan yumuşak huyluluğu, halimliği bedduasına da yansımıştır.

2.9. Kutile “قَاتِلْ” ve Kâtele “قَاتِلْ”

Kur'an'da “قَاتِلْ” lafzı “kahrolsun, lânet olsun” şeklinde beddua anlamında kullanılan sözcüklerdendir. Bu kelime “قَاتِلِ الْخَرَّاصُونَ” “*Kahrolsun o yalancılar*”¹¹, “قَاتِلِ كَيْفَ قَدَّرَ تَمَّ قَاتِلِ كَيْفَ قَدَّرَ” “*Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti!*”¹², “قَاتِلِ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ” “*Kahrolası o İnsan! Ne kadar da nankördür!*”¹³, “قَاتِلِ أَصْحَابِ الْأُخْدُودِ” “*Hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lânetlenmiştir.*”¹⁴ âyetlerinde geçmektedir. Bu âyetler incelendiğinde “قَاتِلْ” lafzı ile “kahrolsun,

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Çağıl, Necdet, *Beddua Olgusu Bağlamında Enbiya 112'nin Çağrıştırdıkları Üzerine*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 34, Erzurum 2010.

- ¹¹ Zariyât 51/10. “قَاتِلِ الْخَرَّاصُونَ” ifadesi lânet olsun yalancılara, diye tefsir edilmiştir. İbn Abbâs'a göre ise şüphe ve tereddüt içerisinde bulunanlar yani kâhinler kahrolsun, şeklindedir. “قَاتِلْ” lafzı “öldürülsünler” anlamına gelmektedir. (Taberî, 2001: XXI, 492-494; Kurtubî, 2006: XIX, 475; Ferrâ'ya göre bu kelime “lânete uğradılar” anlamına gelmektedir. Nitekim Yüce Allah'ın lânetlediği bir kimse öldürülmüş ve helak olmuş bir kişi konumunda olduğu için “قَاتِلْ” lafzı kullanılmıştır. Bu ifade Muhammed delidir, yalancısıdır, sihirbazdır, şairdir diyen yalancılar için bir bedduadır. (Ferrâ, 1983: III, 83) Bu ifadeyle Yüce Allah'ın bizlere “Kahrolsun yalancılar” şeklinde beddua etmeyi öğrettiği de ifade edilmiştir. (Kurtubî, 2006: XIX, 475)
- ¹² Müdessir 74/19-20. Müfessirler, bu âyetlerin Velid b. Muğire'yi tasvir ettiğini söylemişlerdir. Rivayete göre müşrikler Hz. Peygamber'e ve tebliğ ettiği Kur'an'a karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini Velid b. Muğire'ye sormuşlar, o da düşünüp taşındıktan sonra Hz. Peygamber'in bir sihirbaz, Kur'an'ın da önceki sihirbazlardan intikal eden bir sihir, bir beşer sözü olduğunu insanlar arasında yaymalarını tavsiye etmiştir. Bu konuyla ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler nakledilmiştir. (Taberî, 2001: XXIII, 428-431; Zeccâc, 1988: V, 246-247; İbn Atiyye, 2001: V, 394-395; Kurtubî, 2006: XXI, 377-378) Râzî “قَاتِلِ كَيْفَ قَدَّرَ تَمَّ قَاتِلِ كَيْفَ قَدَّرَ” ifadesinin bir şeyin müthiş ve muazzam görülmesinden dolayı söylenilen bir söz olduğunu Arapların “قتله الله ما أشجع” “Hay Allah kahredesice. Ne kadar da cesur!” ve “أخزاه الله ما أشعره” “Hay Allah rüsvay edesice! Ne kadar da şair!” ifadelerine benzemektedir. Buna göre âyet hakkında muhtemel şu iki izah yapılabilir: Birincisi bu, onun zekâ kuvvetinden dolayı, muhatapları şaşmaya bir davet olup, bu “Hz. Muhammed (sav)'in işi hususunda bu adamın ileri sürdüğünden daha kuvvetli ve daha büyük bir şüphe ileri sürerek, onun işini zedelemek mümkün değildir” demektir. İkincisi bu kimseyi, alaycı bir şekilde övmek için olup “Bu adamın ileri sürdüğü şey, son derece düşük ve değersizdir” demektir. Daha sonra Yüce Allah “*Yine kahrolası, nasıl ölçü yaptı o?*” buyurmuştur. Bu ifadenin başında “قَاتِلْ” edatının getirilmesi, ikinci kez yapılan bu bedduanın, birincisinden daha ileri olduğunu ifade etmek içindir. (Râzî, 1981: XXX, 200)
- ¹³ Abese 80/17. Âyette geçen “الْإِنْسَانَ” ifadesinde kastedilenin kimler olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Müfessirler, bu âyetin Utbe İbn Ebi Leheb hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da insan sözü ile Allah'ın Resulünün İbn Ümmü Mektûm'u bırakıp kendilerine yöneldiği kimselerin kastedildiğini ifade etmişlerdir. Bazıları da âyetin bu ifadesiyle, zenginlik ve fakirlik sebebiyle fakire üstünlük taslayan her zenginin zemmedilmesi kastedildiğini söylemişlerdir. (Râzî, 1981: XXXI, 60) “الْإِنْسَانَ” ifadesiyle kafir olanların kastedildiği de söylenilmiştir. (Taberî, 2001: XXIV, 110; Kurtubî, 2006: XXII, 78) “قَاتِلِ الْإِنْسَانَ” cümlesi bir beddua olup, bu, Arapların yapmış olduğu en kötü beddualardandır. Çünkü ölüm, dünyadaki belaların en zirvesidir. (Râzî, 1981: XXXI, 60)
- ¹⁴ Burûc 85/4. Âyette geçen “أَصْحَابِ الْأُخْدُودِ” İslamiyet'ten önceki bir devirde müminleri dinlerinden döndürmek için ateş dolu hendeklere atarak işkence eden kimseleri ifade etmektedir. Âyette kıyamet gününe, tanıklık edene ve edilene yeminle “أَصْحَابِ الْأُخْدُودِ” lânetlendiği bildirilmektedir. الأُخْدُودُ “uzun ve derin hendek” demektir. Kendilerinden “أَصْحَابِ

lânet olsun” anlamında beddua edilen kişiler inkâr edenler, dine aykırı hareket edenler ve yalan söyleyenlerdir.

“قاتل” lafzı Kur'ân'da iki yerde “Allah, onları kahretsin” anlamında beddua olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri “ وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَدُعَيْرُ بْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِرَأْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ ” “Yahudiler, “Uzeyr, Allah'ın oğludur” dediler. Hıristiyanlar ise, “İsa Mesih, Allah'ın oğludur” dediler. Bu, onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözleridir. Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin söylediklerine benziyor. Allah, onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar” (Tevbe 9/30) âyetinde geçmektedir. Burada “قاتلهم الله” “Allah onlara lânet etsin” ifadesiyle Yahudi ve Hristiyanlar kastedilmektedir. Lâneti ifade etmek için kahretmek anlamı verilen “قاتل” lafzının kullanılması lânete uğrayanın öldürülmüş gibi oluşundan dolayıdır. Bu ifadenin taaccüb anlamında olduğu da söylenilmiştir. Bu ifadenin beddua anlamında olduğu, Araplarda da hayırda, şerde, hayret ettikleri hususlarda beddua maksadıyla çokça kullanıldığı belirtilmiştir. (Taberî, 2001: XI, 415-416; Kurtubî, 2006: X, 176)

“قاتل” lafzının Kur'ân'da “Allah, onları kahretsin” anlamında beddua olarak kullanıldığı bir diğer yer ise “ وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسَدَّمَ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهمْ خَشَبٌ مُسَدَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ ” “Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider. Konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin. Onlar sanki elbise giydirilmiş kereste gibidirler. Her kuvvetli sesi kendi aleyhlerine sanırlar. Onlar düşmandır, onlardan sakın! Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan) çevriliyorlar!” (Münâfikun 63/4) âyetidir. Bu âyette bahsedilen kişinin Abdullah b. Übey, Muğîs b. Kay s ve Cedd b. Kays gibi münafıklar olduğu söylenilmektedir. (Râzî, 1981: XXX, 14) Âyette münafıkların dış kıyafetlerine, fiziksel yapılarına çok önem verdikleri, yaldızlı cümle kullanmaya dikkat ettiklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca âyette Allah ve din düşmanı olan münafıkların bir yere dayatılan cansız keresteler gibi ruhsuz ve vicdansız oldukları ve müminlerden korktuklarına da dikkat çekilmiştir. Daha sonra âyette “قاتلهم الله” ifadesiyle münafıklara beddua edilmiştir. Bu ifadeyle Yüce Allah kendi zatından onlara lânet edilmesini, onların rüsvay olmalarını istemiştir.¹⁵

SONUÇ

Farsça ve Arapça kelimelerinin birleşmesinden oluşan ve “kötü dilek, temenni” anlamına gelen beddua duanın zıddıdır. Beddua; çaresiz olan, acı çeken, kötülüğe maruz kalan bir insanın rahatlamak, teskin olmak gayesiyle söylediği, “Allah kahretsin, Allah belanı versin” gibi kötü düşünce ve dilekleri kapsamaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de beddua anlamında gazap (غضب), lânet, veyl (ويل), Bu'den (بعدا), suhkan (سحقا), ta'sen (تَعْسا), tebbe (تَبَّ), itmis (اطمس), Kutile (قَتِيل) ve Kâtele (قَاتِل) sözcükleri kullanılmıştır. Bu sözcükler bazen kullara bazen de Yüce Allah'a izafe edilmiştir. Allah (c.c), bu kavram ile insanları kınamış ve tehdit etmiştir. Fakat bunu yaparken doğrudan şahısları değil kötü ahlak ve alışkanlıkları göz önünde bulundurmuş, çirkin sıfat ve fiilleri yermiştir.

olarak bahsedilen kimselerle onların işkence ettiği müminler ve bu olayın geçtiği zaman ve bölge hakkında Kur'ân-ı Kerim bilgi vermemiştir. Tefsirlerde bunların kimlikleri hakkında çok değişik ve birbiriyile çelişen açıklamalar bulunmaktadır. Bu açıklamalar arasında Nocrân Hristiyanlarının Yemen kralı Zû Nuvâs tarafından idam edilmeleri yahut bir Zerdüş kralının, erkek kardeş ile kız kardeşin evlenmelerine Allah'ın müsaade ettiği şeklindeki hükmünü kabul etmeyen halkını ateşe atarak cezalandırması gibi güvenilir olmayan veya tamamen uydurma olan menkıbeler ortaya çıkmıştır. Geniş bilgi için bkz. Taberî, 2001: XXIV, 270-276; Kurtubî, 2006: XXII, 185-193. “اصْحَابُ الْأَخْذُودِ” ifadesini belli bir dönemle ve belli insanlarla sınırlı tutmayıp tarih içinde çeşitli tarzlarda ve değişen yoğunluk derecelerinde tekrarlanan olgu olarak değerlendirmek de mümkündür. 10. âyette de bu anlamı desteklemektedir. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi Burûc sûresinin indiği dönemde de Mekkeli müşrikler müminlere, özellikle fakirlere ve kimsesizlere acımasızca işkence ediyorlardı. Nitekim “Şüphesiz mümin erkeklerle mümin kadınlara işkence edip, sonra da tövbe etmeyenlere; cehennem azabı ve yangın azabı vardır” mealindeki 10. âyette Mekke müşriklerinin yaptıkları bu zulümlere işaret edilmiştir. (Karaman vd, 2009: V, 520-521.)

¹⁵ Âyetin tefsiri için bkz. Taberî, 2001: XXII, 652-654; Râzî, 1981: XXX, 14-15; Kurtubî, 2006: XX,

Kur'ân'da peygamberlerin inkâr eden kavimlerine olan beddualarına da yer verilmiştir. Bu konuda Peygamber Efendimizle diğer nebilerin üslubu arasında fark olduğu, önceki peygamberlerin bedduayı açık ve sert bir ifadeyle dile getirdiği Hz. Peygamber'in ise sitemkâr ve yumuşak bir üslûpla ifade ettiği görülmüştür. Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerim, bizlere bedduanın formlarını öğretmiş ve bu hitaba maruz kalanların vasıflarını, kimler olduğunu açıklayarak bizlerin ibret almasını istemektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Dâru's-Sadr, Beyrut, tsz.
- Ateş, Ahmed, *Farsça Grameri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd, *Tefsîru'l-Begavî Me'âlimu't-Tenzil*, (Thk. Muhammed Abdullâh en-Nemîr, Osman Cum'a Dâmiriyye ve Süleyman Müslim el-Harş), Dâru Taybe, Riyâd 1409.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul 1897.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdulğafûr Attârî), Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1085.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerif, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, (Thk. Muhammed Sadık el-Minşavî), Daru'l-Fâdile, Kahire, tsz.
- Çağıl, Necdet, *Beddua Olgusu Bağlamında Enbiya 112'nin Çağrıştırdıkları Üzerine*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 34, Erzurum 2010.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît* (Thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvîd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1993.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, Çelik-Şura Yay., İstanbul, tsz.
- Eren, Hasan vd., *Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzibu'l-Luğa*, (Thk. İbrâhîm el-Ebyârî), Daru'l-Kitab el-Arabî, Kahire 1967.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*, (Thk. A. Fikri Yavuz), Tuğra Neşriyat, İstanbul, tsz.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, (Thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Müessesetü'l-Âlemi, Beyrût 1408/1998.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2001.
- İbn Manzûr, Cemâlu'd-Dîn b. Muhammed, *Lisânü'l-Arâb*, Kahire, tsz.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul 2010.
- Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB. Yay., Ankara 2007.
- Karaman, Hayreddin-Çağrıçı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kâfi- Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, DİB Yay., Ankara 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyîn limâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, (Thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2006.
- Mir, Mustansır, *Kur'ân'ı Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (çev. Murat Çiftkaya), İnkılab Yay., İstanbul 1996.
- Muslim b. Haccâc, *es-Sahîh*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1955.
- Olgun, İbrahim-Drahan, Cemşid, *Türkçe-Farsça Sözlük*, Caphane-i Hâce, İnan 1350.

Rağib el-İsfehânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, (Thk. Muhammed Seyyid Kilani), Darü'l-Marife, Beyrût, tsz.

Râzî, Ebü Abdullâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb=et-Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-Fikr, Lübnan 1981.

Râzî, Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdulkadir, *Muhtarı's-Sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrût 1995.

Taberî, Ebü Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an = Tefsiru't-Taberî*, (Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru'l-Hicr, Kahire 2001.

Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yay., İzmir 1986.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arus min Cevahiri'l-Kâmûs*, Kuveyt 1982.

Zeccâc, Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbüh*, (Thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1408/1988.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1998.

Esâsu'l-Belâga, (Thk. Muhammed Bâsil) Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

SETTAR BEHLÜLZADE’NİN PEYZAJ ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

A General Outlook On The Landscape Desings of Settar Behlülzade

Tahir ÇELİKBAĞ¹

ÖZET

Settar Behlülzade’nin meslektaşları, yakın tanıdıkları, sanat severleri ve fenomenleri, onun tablolarında ressamın hayatın zorluklarıyla mücadele edebilmiş, felsefesini, duygusal kişiliğini “lirik” üslupla birleştirebildiler. Sanatçının ilk ilham kaynağı, dünyaya gözünü açtığı Bakü’nün Emircan kasabası manzaraları olmuş, sanata daha küçük yaşlarda dünyanın en güzel yerleşkelerinden biri olan Abşeron bölgesinin şirin kasabasını tasvir etmekle başlamıştır. Settar Behlülzade’nin ilk eserleri gerçekçi görülsede, gerçek anlamda kısmende olsa “empresyonist” akımın etkisiyle tasvir edilmiştir. Tuvallerinin detaylarında sıralanan renklerin de, bir orkestra senfonisinin ritmindeki gibi duygulu ve hareketli olduğu tanıklığı görülmektedir. Bu durumu hissedilecek derecede anlamlı hale getiren ise kullandığı renk tonları olmuştur. Komünizim rejimin sanat anlayışıyla, kendi sanat anlayışı arasında keskin mesafe koyan manzara janrının öncüsü Settar, “lirik” anlamda sanatsal zenginliklerini dile getirmek için, bütün engellere ve baskıcı tutuma rağmen, fırça ustasının eserlerinde kendine özgü “felsefi-estetik” meziyyetlerini ortaya koyabilmiştir. Onun, Azerbaycan manzarasına olan coşkun sevgisi eserlerinde kullandığı renk tonlarında ve diyapazonunda görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Settar Behlülzade, Manzara Ressamı, Felsefe, Sanat

ABSTRACT

In his paintings, colleagues, close relatives, art lovers and phenomenons of Settar Behlülzade were able to compose his struggle against difficulties and philosophical, emotional personality with “lyrical” style. The artist’s first inspiration, which opened the eyes of the world views of Baku Emircan town became one of the most beautiful campuses in the world at younger ages in art began to portray the charming town of the Absheron. Although Sattar also realistic Behlülzade’s first works, in real terms, partly “impressionist” depicted the impact of the current. Also the colors of the paintings listed in detail, it is seen as testimony to be soulful and moving in the rhythm of a symphony orchestra. This situation has been extremely tints used will be felt if that makes sense. Putting a sharp distance between the Communist regime’s and his own sense of art, for expressing his artistic richness in a “lyrical” way Settar, the pioneer of landscape genre, was able to reflect his distinctive “philosophic-aesthetic” qualities in his workss, due to all obstacles and repressive regime. His great love of Azerbaijan landscape, can be clearly seen on the color tones and diapason he uses.

Key words: Settar Behlülzade, Landscape painter, Philosophy, art

GİRİŞ

Settar Behlülzade 15 Aralık 1909 yılında Emircan kasabasında doğdu. Henüz çocuk yaşlarındayken doğduğu bölgede resim yapmaya başlayan Settar, bunun için birçok deneme gerçekleştirmiştir. Settar 1927 yılında Azim Azimzade adına Azerbaycan Devlet Resim Okulu’nda sanat hayatına başlar ve başarılı bir eğitim hayatından sonra 1931 yılında mezun olur. Onun üniversite eğitim konusu gündeme geldiğinde Azim Azimzade, genç ressamı grafik bölümünde okumasını tavsiye eder. Behlülzade 1933 yılında Moskova’ya giderek İ.Surikov adına Moskova Ressamlık Üniversitesi’nin grafik bölümünün sınavını kazanarak tahsiline başlar.

Çok sayıda janr eser tasvir etse de, “manzara” türünde olanlar, sanat hayatının büyük kısmını kaplamış ve sanatçı ömrünün sonuna kadar bu alanda sayısız “lirik” eser vermeye devam etmiştir. Behlülzade L.A.Bruni, P.C.Pavlinov, M.Chagall gibi sanatçılardan ders alır.

Öğrenim hayatını tamamlayan Settar, Kırım’a giderek, orada çalışmaya başlar. Eserlerinde ustaca kullandığı renklerle yarattığı etüdlerini gören M.Chagall ona resim bölümüne geçiş yapmayı önerir. O da ünlü ressamın bu teklifini hiç tereddüt etmeden kabul eder ve eğitimini, üçüncü sınıftan itibaren M. Cahagall’ın atülyesinde sürdürmeye başlar.

Settar Behlülzade yaratıcılık hayatına Azerbaycan tarihi konulu numune eserlerle başlamış olsada, ancak ressam daha çok “lirik” manzara janrında kendini ifade etmiş, O’nun Azerbaycan manzarasına olan coşkunun sevgisi ve sayısızca etüt tasvir etmesi “Mecnun” lakabını almasına sebep olmuştur.

“Settar Behlülzade diyor ki: “Babekin Kahramanlığı” tarihi konulu çalışmam hocalarımın dikkatinden kaçmamış, bu yüzden, Azerbaycan Tarihi konulu eserler çalışmamı önerdiler.” Ancak Settar, hocalarının bu isteklerine karşılık vermemiş, manzara janrında eserler yaratmaya başlamıştır” (Elnure, K. 2014).

Ressam realist eserler tasvir etmekle başlamış, onlara sanatsal bir görünüm vermek için çeşitli arayışlar içine girerek kendini ifade etmeye çalışmıştır. Settar yaratıcılığında gördüklerini doğrudan renkler aracılığıyla keşfedip, hayat felsefesiyle “lirik” anlamda ruh haliyle birleştirmiştir. Ressamın bu anlayışıyla, bu zor süreçte bir çok tasvir uygulamalarına rahat bir şekilde yaklaşmış, bazen bu yaklaşım şeklinden uzaklaşarak yeni denemeler gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda bu denemelerin sanat hayatının içinde olması gerektiğine inanmıştır.

Onun ilk eserleri realist görünse de, aslında lirik usluptadır. Bir sonraki aşamada muhteşem görünüm alan panoramik karakterli tablolarında ise duygu yüklü renkleriyle ritimli eserler üretmeye başlamıştır. Son dönem yaratıcılığında ise, sanatsal yaşamını yıllarca kişiselleştirmiş ve Settar’a özgü şaheser koleksiyonunu oluşturmuştur.

Sanat hayatına, manzara alanında eserler yaratarak devam eden sanatçı, başka ressamları ikna edebilecek derecede “lirik” bir dile sahiptir. Böylesi bir psikolojik durumun izleyiciye destansı bir dinginlik, huzuru bahşetmesi aynı zamanda beşeri duygularla yaşama umudunu perçinlemesiyle birlikte sanatını ebediyete kavuşturmuştur.

Halk Ressamı Settar Behlülzade ilerleyen yıllarda cumhuriyet devlet ödülüne layık görüldü, aynı zamanda ona, sağlığında “Dahi Ressam veya Mecnun” lakablarıyla da hitap ediliyordu. Bütün bunlar, O’nun Azerbaycan’ın esrarengiz ve panoramik tabiatına olan sonsuz sevgisi, muhabbeti, samimiyeti, çalışkanlığı ve hepsini vatan sevgisiyle birleştirerek içselleştirmesinin sonucudur.

Settar Behlülzade hislerin, tefekkürün, zıtlıkların ve Azerbaycan geleneklerinden vazgeçmeyerek, bütün bunları beyin süzgecinden geçirip çağdaş sanat felsefesiyle birleştirerek yaratıcılık faaliyetine devam ettiği görülmektedir. O, ömrünün son anına kadar Azerbaycan topraklarının elvan renklerini yüreğinde hissederek Settar’a ait renk çalarlarından sayısızca manzara resimleri tasvir etmeyi başaramıştır. Ve tanınmış Azerbaycan Ressamı Settar Behlülzade 13 Ekim 1974 yılında Moskova’da vefat eder, ressamın vasiyeti üzerine dünyaya gözünü açtığı “Emircan” kasabasında toprağa verilir.

Azerbaycan Devleti meşhur sanatkarı üst düzeyde anılması için gerekli adımları atar, 2009 yılında Unesco kurumu tarafından 100. yılını uluslararası düzeyde kutlanması için karar alır ve Settar Behlülzade’nin yüzüncü yılı için kutlamalar yapılır.

Settar Behlülzadenin Peyzajları:

“Abşeron tabiatının kendine has sert yapısı, onun renklerinin dünyadan bir o kadar da küsmüş gibi görünen gönüllü tonları, yıkıcı rüzgarlara yenilen altına boyanmış kumluğun “göğsüne”

dizilmiş Hazar'ın turkuaz mavisi ışıltıları, canına petrolü hopurdanmış toprağının Azerbaycan ressamlığının plastik diline ve ruh halinde çalıştı desek, yanılmayacağız. Ancak sanatı sadece Abşeron'un efsunlayıcılığının ve Azerbaycan doğasının sanatı etkilediğini söylersek, bu gerçeği yarım ifade etmiş oluruz. Çünkü Zerdüştülüğün ve Hıristiyanlığın “dini-felsefi” kavramları, “Türk-İslam” milli ve manevi değerlerinin kavşağında olan Azerbaycan kültürünün gelenekleri ressamların güçlü tasvirleri duyulu-heyecanlı “canına-kanına” işlemiştir” (Triller, T.(Ed.), 2012, s.11).

Settar Behlülzade çalışmalarının ekseriyetini yurdun bir çok yerini, özellikle de Abşeron tabiatı olan bölgeleri; “Buzovna”, “Bilgeh”, “Emircan”, “Zagülba”, “Sübh Çağı”, “Maştağaya Yol”...vs. eserlerini gezip dolaşıp gördükten sonra tuvallerinde buluşturmayı başarabildi. O, 1950 yılına kadar açık havada “empresyonist” üslupta sayısızca etütler tasvir etmeyi başardı. Ressamın eserlerindeki renklerin birbiriyle uyumu, tonları, ayrıca onun tabiata olan ilgisi, eserlerinde farklı tepkilerin meydana gelmesini sağlıyordu.

“Settar Behlülzade daha sağlığında benzersiz yaşam şekliyle şöhrete kavuşmuş ve efsaneleşmişti. Doğduğu ata yurdu “Abşeron” tabiatıyla devamlı temas halinde olan Settar, tabiatı keşfeden, onu “Felsefi” düşündüren kaynak olarak anlam kazandı. Bununla da başkalarına bilinen gerçeklik hakkında daha inandırıcı ve gerçekçi sanatsal- görsel bilgi iletme isteğindediydi. Tüm bunlara ulaşmak ona eserlerinin mecazi olarak düzenini zenginleştirmek, bitip tükenmez hisslerini ciddi bir mantığa dayanan entellektüelliğiyle birleştirerek, Azerbaycan ressamlığı için yeni olan “felsefi manzara” olarak adlandırıldı” (Eliyev, Z. 2011a, s.20).

İlk olarak tabiat janrında bazı denemelerde bulunan Ressam “Yol”, “Buzovna”...gibi eserleri tasvir etti. Yaptığı bu çalışmaları sanat severlerle buluşturdu ve sanat severlerden olumlu tepkiler almıştı. Daha sonra “Hazar Üzerinde Akşam”, “Emircan”, “Ebedi Meşeler”, “Abşeron Tacı”... gibi eserleri tasvir etmiştir.

“Gerçek anlamda romantik olan sanatçı yaratıcılığında yeni imgeler yaratarak bizlere görünmeyen dünyasını “seyretmeye” davet etmiş ve günlük hayatımızın gri gerçekleri onun olmayan bedensel ruhuna etki etmesi mümkün olmamıştır. Ressamın “Mavi Kayalar”, “Gence Çınarları”, “Toprağın Arzusu”, “Kafkas Dağları”, “Guba Manzaranı”, “Kepezin Gözyaşları”, “Gence Gölü...” eserlerine bu tarz isim vermesi kimseyi şaşirtmamalıdır. Sanatçı eserlerinde ifade edilen isimleri ona özgü olan manzara ve eşyaları “gerçekçi” üslupta yaratmaya çalışmamıştır” (Triller, T.(Ed.), 2012, s.7-8).

“O, tabiattan uzak duramıyordu, her fırsat bulduğunda Azerbaycan tabiatının koynunda geziyordu, onun içindir ki vatan topraklarının renk tonlarını etütlerinde çok güzel uyguladığını görüyoruz. O, gittiği her bölgede rengarenk taşlar toplayıp Emircan'daki evine getiriyordu, Settar bunun nedenini şöyle açıklıyor; “ben o taşları taş gibi değil, vatanımın toprağının renklerini yansıttığı için onları sevip getiriyorum” (Elnure, K. 2014).

“Ressam Mikayıl Abdullayev'in dediği gibi: “O, insanların ruhunu ve zevkini okşayan, “Hayat bir güzelliştir” gerçeğini sanatıyla kanıtlamak için kendi kaderini, özel hayatını sonsuza kadar sanat yolunda feda eden nadir sanatkârlardandır. Settar Behlülzade gibi üstadada ölüm yok! O, tüm zamanların oğludur. Bu ad Azerbaycan halkının kültür tarihinden silinmeyecek” (Seferaliyeva, G. 2009, s. 43).

“İtiraf edelim ki, ressamın paletlerine sıkılmış çeşitli renkler ne kadar birbirine benzeseler de, onların tuvale aktarılmasında ebedileşen görünümü çok farklıdır. Settar'ın tablolarında uyguladığı renkler belki de çok benzersizdiler. O, renkleri tam anlamıyla süslemekle onların karışımından “Settar Renkleri”ni elde etmeyi başarmıştır. Ressamın kendi paletinde doğada keşfettiği yeni “bakire renkler” uygun boyalar bulması onun eserlerindeki lirikliği edinmekte yardımcı olmuştur, desek yanılmayacağız” (Eliyev, Z. 2011b, s.72).

“Settar'ın eserlerinde birinci kat gerçek görünüm, ikinci kat ise onun “lirik” sanat imgesidir. Bu tür biçim-içerik olarak Settar'ın bilerek attığı adımın sonucu olmakla, eserlerinin ayırıcı

özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Sonunda izleyici ressamın tüm tanıtımını “real” olarak kabul edip, onun “esiri” olur, eserle teması sürekli şekil aldığında ise O, bu “yalanlar” ve “abartmalar” içerisinde kendisini duygulandıracak “sanatsal-estetik” kaynak olarak değer bulduğu görülmektedir” (Eliyev, Z. 2011b, s.69). Bu eserlerin bazıları “Hazar Gözeli”, “Bazardüzü Etrafı”, “Gülüstan”, “Muğan Güzelleri”, “Azerbaycan Bağlarında”, “Şahnabad”... vs. tablolarıdır.

Sanatçı yaratıcılığında, kimi zaman spontane çalışarak, kimi zaman da realizmin dışına çıkmayarak, ancak fırçasını rahat bir şekilde kullanarak resimlerini betimlemiştir. Bir düşünce metoduna dayalı, bir kural olarak birçok eserine sıradan görüneni “ lirik” anlam kazandırarak izleyicide sıradışı algılar oluşturmuştur ve farklı mekana dönüştürme becerisini ortaya koyabilmiştir. Ressam eserlerini modele dayandırma becerisini gösterebilmiş ve büyük tutkuyla yarattığı tablolarını değerlendirmeyi, yenileştirebilen ressam yalnız “sanatsal-estetik” değerlere bağlı kalmayarak yaratıcılık gücüyle sanatına zenginlik katmış, kendine özgü “ lirik türden” etüdlere yaratmıştır. Settar’ın dediği gibi “Benim için gerçekçilik farklı şekilde düşünme ve yaratma serbestliği, tuval üzerine kendi yaşantılarını-gerçeklerini gösterme becerisi, en önemlisi ise hayatın gerçeklerini istenilen düzeyde tasvir aracılığıyla kendini ifade etme biçimidir (Ansimov Q. 1978, s.20).

“Onun kullandığı renkler dünyasının sınırsız derecede his kaynağı olmakla beraber, hem de duyulacak derecede idrak etme sanatıdır. Gerçekten onlarda, hayatın gerçeğini, insanın ve doğanın tefekkürünü görmek mümkündür. Ressamın farklı türlerde yarattığı eserleri “felsefi” anlam taşır, herhangi bir estetik terimin illüstrasyonu değildir. Gerçekçiliğe bu tür yaklaşımın kendi sanat anlayışında farklı gören Settar Behlülzade aslında gördüklerine o kadar hazır olmayan ilişkiler sergilemekle malum estetik kategorileri sadece sanatsallaştırmaktan, görüntüye çevirmekten daha çok, resimlerini bütünlük içinde zenginleştirilmesine, görünmeyen renk tonlarını seyircisine göstermeyi tercih etmiştir” (Eliyev, Z. 2011a, s.18). Onun yarattığı manzaralar sanat hayatının son nefesine kadar her zaman sergi salonlarının, galeri ve müze duvarlarını süsleyen, izleyiciye duygusal anlar yaşatan, hem de izleyiciyi hayrete düşürerek, onları tefekküre götürebilmiştir. Aynı zamanda farklı renk çalarlarıyla yarattığı eserlerin derin “felsefi-estetik” tefekküre sahip olduğu da görülmektedir.

“Settar Behlülzade sanatından konuşurken belki ilahi kelimesi garip ve yersiz gelebilir. Ancak Settar hiçbir eserinde herhangi dini bir konuya, temaya müracatta bulunmamış. O’nun için, ilahi kudret Füzuli’nin lirik dünyasının kutsallığıydı, ilahi varlık Azerbaycan doğasının ulviliği, temizliği idi. Bu güzelliği O, bir dahi-ilahi fehmiyle, bizim göremediğimiz gözle, hisleriyle görüp duyuyordu. Hem de bütün bunları renk çalarlarıyla tuvale aktarıyordu. Öyle renkte, öyle tarzda ki eserleri, sadece mucize sonucu olduğunu düşünebiliriz. Behlülzade sihirli fırçası ile ata yurdu diyarımızın güzelliklerini, başı karlı dağlarını ve sarp kayalarını canlandırıyor” (Hüsynova, A. 2010. s.77).

Settar Behlülzade; Fuzuli’nin şiirlerinin, doğunun büyük felsefi düşünürlerinin ve klasik edebiyatçıların tefekkürünü tablolarına yansıtılabile marifetini gösterebilmiştir. Onun eserlerinde zaman zaman söz sanatı olan “şiirin” ressamın tablolarında hayat bulan elvan renkleriyle birlikte kendini ifade etmiştir. Azerbaycan resim sanatında abartı yapmadan diyebiliriz ki, Settar Behlülzade’nin fırçasından ömür bulmuş eserlerin özelliklerinin farklı olduğu görülmektedir. Ressam, “Fuzuli-Mecnûn” birbirinden ayırmaz ve onlardan aldığı güçle sayısız tasvirler yaratmıştır. Bu sanatsal eserlerde “Mecnun” ressamla, “Fuzuli” ise şiirleriyle “mecazi” olarak ikisi arasında köprü rolü oynadığı görülmektedir (Selimli, N.2009, s.80).

Settar Behlülzade manzara resimlerini tasvir ederken adeta doğayla bütünleşiyordu, hissetme duygusu inanılmaz derecede güçlüydü. Bu duygunun yaratacağı güçle Azerbaycan tabiatının inanılmaz renk tonlarından “ lirik” bir dil oluşturarak müthiş tablolar yaratmıştır.

“Settar’ın rahatsız ve değişken yaratıcılık yolu ıztıraptan olgunluğa doğru yükselen bir yoldur. Onun her bir eserinin aşılacağı yüksek “bedii-estetik” değer, ömrü boyunca sırtında “dert yükü”

taşımaya mahkum olan güzellik aşığının geride bıraktığı yolun doğruluğundan izleyicide güven yaratır. Kamillik döneminde, ressamın yaratıcılık hayatında yaşanan ve sadece kendisinin yaşadığı insani ıztıraclarına beraat kazandırıyor, onları unutturuyordu” (Eliyev, Z. 2011b, s.88).

Halk yazarı Anar'ın dediği gibi “Settar Azerbaycan tabiatını masal gibi görüyordu, onun çok gamlı gözleri vardı, O, bu dünyaya gamlı bakıyordu. Onun eserlerinde empresyonizm ve post-empresyonizmin etkisini görebiliyoruz, O, Azerbaycan sanatına iz koyan dahi sanatkarlardan biridir” (Elnure, K. 2014).

İ. Hacıyev'inde dediği gibi; “üzüntü-keder” felsefesinin dünyada tanınmış bir çok sanatçının yaratıcılığı için karakteristik bir özellik taşıdığına tanıklık edilmektedir. 19. Yüzyılda Fransa'da doğan daha sonra ki dönemlerde tüm dünyayı etkisine alan empresyonizm akımının tanınmış ressamı Claud Monet, Camille Pissarro, Alfred Sisley ve bu yüzyılın son çeyreğinde ise yine Fransa'da ortaya çıkan post-empresyonist temsilcilerinden Van Gogh, Paul Cezanne, Paul Gauguin gibi sanatçıların etkileri Azerbaycanlı ressam Settar Behlülzade'nin ve diğer sanatçıların Büyükağa Mirzezade, Ferman Gulamov, Arif Aziz...gibi ressamların eserlerinde de bu felsefenin belirgin öğelerinin bulunduğu görülmektedir (Hacıyev İ. 2009, s.84).

“Eğer bilinen tasavvuf anlamlarının ve dervişlik sembollerinin açısı ile Settar Behlülzade yaratıcılığının taşıdığı “sanatsal-estetik” ve “ruh-felsefe” değerleri arasında paralellik olduğunu kabul edersek, bu inkar edilmez üst üste koymada duyulması anlam-içerik kapasitesi ve yakınlığı görebiliriz. Güzellik aşığı eserlerinin çoğunda doğanın uyanışını ve “yaprak dökümü” ile sonbaharı görüntüye getirmesi acaba bu sıradışı ressamın merakından mıydı? Meğer tasavvuf anlamına göre kalbin sevincini ve coşkun halini kendisinde koruyan “bahar” ın, mülk âleminin nişanelerinin kamil halde, varlığı herşeyde aşık olmanı belirten...” (Eliyev, Z. 2011b, s.91).

Ressamın ilk ve son dönem eserlerinin karşılaştırmalı tahlili yapıldığında, bu eserlerdeki derin anlam ve felsefe farkının aslında birbirinden oldukça farklı olduğu, bir çok sanat tarihçi tarafından tespit edilmediği anlaşılmıştır. Bunun nedeninin ise sanatçının yaratıcılığıyla ilgili yeteri kadar derin analizlerin yapılmadığından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Sanatçı ilk eserlerini yaratırken gördüklerini olduğu gibi “realizm” yani nesnelere herhangi bir değişim yaratmadan hacim oluşturarak renk çalarlarını tuvaline aktarmayı başarabilmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda fırça ustasının eserlerinde hissedilecek derecede yeni bir döneme başlangıç yaptığı ve peyzajlarında romantik ve lirik duygu yoğunluğu görülmektedir. Sanat Tarihçi Grigori Anisimov'un “Rus Uyraklı” dediği gibi, “Settar Behlülzade'nin sanat anlayışının bu dünyaya sığmadığını, Onun çok büyük bir sanatkar olduğunu altını çizerek anlatıyor (Ansimov Q.1978, s.37).

“Ömrünün son birkaç senesinde ressam en iyi eserlerini yaratmak için, uzun zamandır yüreğinde taşıdığı yeni arayışları ve hazırlık içinde olduğu, yapılan bu araştırmalar sonucunda çok sayıda eskiz yapmıştır. Yeni eser yaratırken her detaya dikkat eden, kompozisyona dahil edilecek tüm tasvir unsurlarını derinden öğrenmek ve incelemek Settar'a özgü olan bir özelliktir. Onun, tahminlerine göre, izleyiciyi etkileyebilecek her bir eser için fikir ile birlikte, gerçekleşmesini istediği yöntem, ressamın iç dünyasında taşıdığı “düşünce-hisleri” yansıtabilecek yeni sanatsal ifade vasıtalarını arama hevesi ve çabası da önemlidir” (Triller, T. (Ed.), 2012, s.9). Bu eserlerden bir kaç “Azerbaycan Masalı” (1970), “Bazardüzü” (1970), “Gelin Küşesi” (1970), “Doğanın Nimetleri” (1971), “Nahçıvan Manzarası” (1971), “Kadim Şamahı” (1971), “Sonbahar” (1972), “Şahnabad” (1972), “Efsanevi Toprak” (1973), “Kırmızı Toprak” (1973), “Dağ Gölü” (1974), “Laza Etrafı” (1974)...vs dir.

“Onun eserlerinde mavi renk ve tonları baskın rol oynuyor dersek, yanılmayız. Doğu tefekküründe sevinç, eğlence, hoş haber anı yaratan mavi renkler Settar'ın tablolarında sözün asıl anlamında ruha huzur getirdiğini gösterir. Güzellik aşığının gerçekçiliğe, felsefi inançlarına duygulandırıcı görünüm veren mavi, onun kah koyulaşan, kah da ışıklanan sayıda tonları “Hazar Gözeli”, “Kür Boyunca”, “Muğanda”, “Bozdağın Eteklerinde”, “Sahil”, “Mavi Kayalar”, “Nağmeli Dağlar”, “Surahani Toprağının Kadim Alevleri”, “Göyçay”, “Mavi Efsane”, “Laza Şehrinin

Şelaleri”, “Gözelliğin Ritmi”, “Torpağın Arzusu”, “Kepezin Göz Yaşları”, “Analar Yanar, Ağlar”, “Uyanış”, “Buzovna Motivi” vs. eserlerinde ki felsefi anlam olarak çekiciliği, aynı zamanda düşündürücü olduğu görülmektedir” (Eliyev, Z. 2011a, s.19).

Settar Behlülzade eserlerinde fantastik ve büyüleyici etki yaratma becerisi gösterebilmiştir. Ressam bazen gerçeklerden uzaklaşmayarak, izleyiciye kendisini tabiatın içindeymiş duygusunu uyandırabilme çabası içine girmiştir. Ve bunu “romantik-lirik” hayat anlayışla başarabildiği eserlerinde görülmektedir.

“Necefgulu İsmayilov “Settar Behlülzade” hakkında makalesinde yazdığı gibi “Settar’ın eserleri sanatseverlerin üzerinde bıraktığı olumlu etkinin ve onlara güzel gelmesinin sebebi, onun eserlerinde “müziğin-şiiirin” ressamın üzerinde bıraktığı etkiden kaynaklanıyor olmasıdır. Settar M. Fuzuli’nin, İ. Nesimi’nin, M. Sabir’in... Şiirlerini dilinden düşürmezdi, özellikle Fuzuli’nin şiirlerini, tanınmış şair Resul Rıza’nın “Renkler” şiiri onun en sevdiği ve dilinden düşürmediği şiirlerden biriydi” (Abdullayev, V. 2011, s.153).

Settar yarattığı manzaralarında yürek okşayan “lirik” özelliğe sahip, duygulandırıcı atmosferi devamlı olarak eserlerinde işleme başarısını gösterebilmiştir. Daha sonra izleyiciyi tefekküre sevk eden, onlara renk çalarlarıyla “felsefi” anlam yüklemiştir. Azerbaycan resim sanatına 1950 ve sonrasında yeni bir soluk getiren S.Behlülzade, “felsefi-lirik” manzaranın tasvirine yeni bir boyut kazandırabilmiştir. “Dağın Zirvesi” (1950-60), “Deniz Manzarası” (1950), “Dağlar” (1960), “Ebedi Alev” (1960), “Mavi Efsane” (1961) “Abşeron Motifi” (1964), “Sahil” (1964)... gibi tablolarında da mavi renk ve tonlarının hâkim olduğu benzersiz eserlerinden olduğu görülmektedir.

Ressam 1954 yılında Guba bölgesine, daha sonra müthiş bir panoramaya sahip olan Lenkerana, Karabağa, Nağçıvana ve Azerbayca’nın birçok bölgesine yaptığı yolculuğunda yaratmış olduğu elvan renk tonlarının hakim olduğu etütleri ve atölye çalışmaları; “Yeşil Halı” , “Bağlar Arasında”, “Şuşa Ağaçları”, “Sonbahar” , “Şahdağ Vadisi”, “Kızıl Akşam”, “Cıdır düzü”, “Bahar”, “Dağlar”, “Çınarlar”, “Yol Kenarında”, “Bahar Şarkısı”, “Amsar Bahçeleri”, “Şuşa Dağları”, “Karabağda İlkbahar”...vs dir. Bu kompozisyonlarında renkleri hacim oluşturacak şekilde kullanmış ve renk dolgunluğu-genişliği yönünden incelendiğinde “ritmik diyapazonuna” sahip eserler olduğu görülmektedir.

Settar Behlülzade “Kızıl Akşam”, 85x145 cm, 1955 yatay olarak tasvir edilen bu eserde, Settar sonbahar mevsiminin renklerini ustaca kullanarak izleyiciyi “romantik” atmosferin içine koymayı başarabilmiştir. O, gökyüzünün sonsuzluğunda güneşin batışındaki romantizm duygusunu esere esrareniz bir güzellik ve duygu kattığını düşündüğü mavi rengin tonlarını kullanarak hissettirmiştir. Eserin ön tarafında küme şeklinde otları, sağ tarafta selvi boylu ağaçları hacim oluşturacak şekilde tasvir etmiştir. Ve ayrıca arka plandaki ağaçlar ise esere derinlik kattığı görülmektedir. Ağırıklı olarak turuncu rengin tonlarının kullanıldığı, ön tarafta kahve, yeşil renkleri hacim oluşturacak şekilde oldukça başarılı kullanarak izleyiciyi kendine hayran bırakmayı başarmıştır.

“Doğma Düzenler”, 112x270 cm, 1957 adlı eserinde sanatkar Lenkeran renkli manzarasını tasvir ederken insanın içini okşayan renkler kullanarak yatay olarak betimlemiştir. Yemyeşil bir ovanın içindeki tüm detayları ayrıntılı bir şekilde; kamışlıkları, ağaçları, su üstünde yüzen ördekler, kazlar Lenkeran tabiatının güzelliğine başka bir anlam yüklediği görülmektedir. Sarı ve açık mavi rengin kullanıldığı gökyüzünde katile şeklinde sıra sıra dizilmiş kuşlar, ayrıca ressamın ovayı tasvir ederken kullandığı özgün renkleriyle sanat severleri duygu yüklü bir anın içine sokarak tablonun büyümlü etkisini artırmayı başarabildiği görülmektedir.

Sanatçı “Mavi Efsane”, 75x120 cm, 1961 adlı eserinde mavi gökyüzünün sonsuzluğunda Bakü sahilinin bir akşam vaktini tasvir etmiş ve esere duygu yüklü “romantik” bir anı yüklemeyi başarabilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere resimde mavi rengi ve tonlarını suluboya tekniğinde kullanan Settar, mavi rengin geçişlerini ve onun tonlarının zenginliğini göz önüne serebilmektedir. Behlülzade mavi renk ve onun çalarlarından da bir seri tablo yaratmayı başarabilmiş ve bu onun

ustalığını ortaya koyan bir durum olmuştur. Bunlardan bazıları “Hazar Güzeli”, “Kür Boyu”, “Ebedi Alev”, “Mavi Göl”, “Kepezin Gözyaşları”...gibi mavi renk ve tonunu kullanarak tasvir ettiği eserlerdir.

Fırça ustası “Kepezin Gözyaşları”, 105x150 cm, 1965 eserinde güneşin doğuş anını tasvir ederken sıcak ve soğuk renk ve tonlarını bir arada kullanmıştır. Renklerin ton zenginliğini dar bir çerçeveye sığdırmayarak felsefi bir tefekkürle tasvir ettiği görülmektedir. Eserin ön planında kullandığı renkler insanın içini ısıtan-heyecanlandıran sarı ve kırmızı gibi sıcak renklerin yanı sıra, arka planda ise soğuk düş etkisi yaratan mavi ve tonlarını kullanılmıştır. Bu çalışma şekli ancak Settar ve onun gibi usta sanatkarlara özgü bir yaratıcılıktır.

Ressam “Azerbaycan Masalı”, 250x180 cm, 1970 adlı eserinde gerçeklerden tamamen uzaklaşarak eserin tümünü mumlarla süslemiş, masalsi bir nevroz bayramına ait bütün nesnelere kullanmıştır. Ressamın bu eserinde tepsi içinde boyalı yumurtaları, renkli ambalajlara sarılı şeker çeşitleri, kaplar içine konulmuş tatlıları, nehirde akan şeffaf suyun tonlarını, bütün bunları farklı renk tonlarıyla birleştirdiği görülmektedir. Eserin derinliğinde görülen dağlardan esen rüzgârda bahar mevsiminin tazeliği, nevroz bayramının canlılığı ressam tarafından etkili bir şekilde tasvir edilmiştir. Settar Behlülzade genelleştirilmiş Azerbaycan manzarasının “ lirik” karakterine yeni bir biçim kazandırarak ve akla sığmayan fantastik eserleriyle izleyicinin karşısına çıkmıştır. Onun bu manzara içine yerleştirdiği “natürmortu” ve Azerbaycan topraklarındaki ürünleri betimlemesi yeni yaratıcılık serisi olarak özel bir yere sahiptir. Sanatçı, bu eserlerde kendi janrı çerçevesinden çıkarak, bilinen gerçek dışı güzellikte ve görünümde son derece lirik, zarif ve muhteşem bir sanatsal esere dönüştürmüştür.

“Hayatının son dönemlerinde yaptığı “Efsanevi Toprak” (1973) eserinde bu düşünceyi mükemmellik, mantık sonsuzluğuna kadar devam eder. Ön plandaki natürmort, onu çevreleyen sular, gül çelenkleridir, ufuktaki dağlar - her şey gerçek içeriğini kaybeder, şafağa gömülür, ferah dolu idillik esere dönüşür” (Çelikbağ, T. 2015, s.192).

Settar “Efsanevi Toprak”, 200x230 cm, 1973 eserinde kadim kültürün bıraktığı mirasla, bu mirasın insanlar arasındaki ilişkilerin samimiyetini sıcaklığını ressamın kullandığı elvan renklerle vurgulamıştır. Sanatçı tasvirinde ön plana koyduğu meyvelerin, bu topraklarda farklı milletlerin kardeşçe nasıl yaşadıklarını ve bundan dolayıdır ki “farklı-renkli” kültürlerin bu topraklarda yaratılan sanat eserlerine nasıl zenginlik kattığını betimlemiştir. Aynı zamanda eserin ön tarafına koyduğu farklı meyveleri tuvalin dışına taşıyarak Azerbaycan topraklarının bereketliliğini göstermiştir. Bu eserdeki renk cümbüşü Settar'ın lirik dilinin ve onun fırça gücünün ne kadar zengin olduğunu açıkça göstermektedir.

Halk Ressamı Toğrul Nerimanbeyov'un dediği gibi: “Settar'ın kişiliği bizim asıl Azerbaycan'ın doğası gibi lirik, yumuşak ve şairanedir. Onun insani yönüyle yaratıcılığı birbirine çok benziyor, biri diğerini tamamlar. Settar sanatımıza baharı getiren ve onu müjdecî kırlangıç'a benzetiyorum. O, sadece müjdecî değil, bahar güzelliklerini kendi kırılğan kalbinde yerleştirip, vatan toprağına vasıf etmiş. Yıllar geçecek, Behlülzade'nin hem renkli siması, hem de yüksek sanatı hala nice ressamı ilhama getiriyor. Çünkü Settar'ın büyük sanatı sanki asıl Azerbaycan'ın kendisi gibidir” (Seferaliyeva, G. 2009, s. 45-46).

Settar Behlülzade'nin yaratıcılığını üç döneme ayırıyoruz:

Birinci dönem; fırça ustasının 1960 yılının son çeyreğine kadar devam eden sanat hayatının en uzun dönemini kapsadığı ve bu dönemde sayısız eserler üretildiği görülmektedir. Ressam bu dönemde Azerbaycan tabiatının elvan renklerini kullandığı güçlü ve kendine özgü renk çalarlarıyla muhteşem kontrastlı tablolar üreterek yaratıcılık hayatına devam etmiştir. Tasvir edilen sanat eserlerinde empresyonizm, post-empresyonizm akımlarının “Manzarada Yerleştirilmiş Kadın Model” (1939), “Kızbenövşeye Giden Yol” (1953), “Gudyalçay Sahili” (1953), “Kızbenövşeye Giden Yol” (1953), “Çiçeklenen Torpak” (1954), “Güney Rüzgarı” (1965), “Estakada” (1955), “Doğma Düzenler” (1955), “Bazardüzü” (1965), “Cıdır Düzü” (1956), “Bahar Namesi” (1957),

“Yaylada” (1957), “Dağ Manzarası” (1958), “Amsar Bahçeleri” (1959), “Karabağda Bahar” (1960), “Gubada Kış” (1960)...vs. ve dönemin sonuna doğru azda olsa puantalizmin etkileri “Çiçeklenen Bağlar” (1960), “Kepez” (1960)... gibi birbirinden mükemmel tablolarında yansıdığı görülmektedir.

İkinci dönem 1960 yılının son çeyreğinden-1969 yılının sonuna kadar devam eder, bu dönemde ressamın renk tonlardaki mükemmelliği, biçim ve kompozisyon oluşturmadaki kusursuzluğu takdir edilmelidir. Aynı zamanda bu dönemde yarattığı eserlerinde birinci dönemin etkilerinin halen devam ettiği de görülmektedir. Bu dönemin en önemli çıkışı ressamın mavi rengi ve tonlarını bir orkestranın ritmindeki gibi geniş kullanarak yarattığı eserler olmuştur. Bunlar, bu döneme özgün ve kontrastlı sanat yapıtlarındandır. Settar’ın bu dönemin sonuna doğru, üçüncü dönemin sanat eserlerinde görülen fırçasının izlerini bir kaç tablosunda da görülmektedir. Dolayısıyla bu dönem sanatçının geçiş dönemi olarak kabul edilirse daha doğru olacaktır. “Ebedi Alev” (1960), “İlkbahar Sabahı” (1961), “Kür Boyunca” (1961), “Hazar Gözeli” (1961), “Mavi Efsane” (1961), “Kınalık Yaylası” (1962), “Toprağın Arzusu” (1963), “Beşparmak” (1964), “Gülistan” (1965), “Abşeron Bezekleri” (1967), “Abşeron Tacı” (1968), “Nahçıvan Manzarası” (1968), “Merdekan Bahçeleri” (1969), “Yaşlı Ağaç” (1969)...vs. bu dönemin önemli sanat yapıtları olarak kabul edilmektedir.

Üçüncü, yani son dönem (1970-1974) aralığında ise Settar Behlülzade’nin ustalık dönemi olarak adlandırılmıştır. Ressamın yıllardır yaptığı araştırmalar sonucunda kompozisyonu yerleştirilmesindeki kusursuzluğu, biçim-form oluşturmadaki başarısı, kendine özgü renk çalarları, boyutlandırmadaki ve ışık-gölge oluşturmadaki üstün becerisi, fırça ustasının bu dönemde Azerbaycan sanatına getirdiği yenilikler olmuştur. Sanatçı yarattığı yüzlerce tablolarıyla herhangi bir tartışmaya yer bırakmadan son sözlerini diyerek “lirik” eserler yaratmaya devam etmiştir. Bu dönemde “Tut Ağacı” (1970), “Azerbaycan Bahçelerinde” (1970), “Dedegüşen” (1970), “Göyçay” (1970), “Hazar Sahili” (1971), “Sürahanı Toprağının Kadim Alevleri” (1971), “Kadim Şamahı” (1971), “Sonbahar” (1972), “Şahnabad” (1972), “Efsanevi Toprak” (1973), “Kırmızı Manzara” (1973), “Azerbaycan Nimetleri” (1974), “Laza Etrafı” (1974), “Dağ Gölü” (1974)...vs. gibi mühteşem tablolar yaratmıştır.

SONUÇ

1950’li yıllardan sonra Sovyet “komünist-sosyalist” rejiminin baskısı kısmen hafiflemiş, bu durum sanatçıların özgün sanat eserleri yaratma konusunda az da olsa rahatlama sağlamış ve bu rahatlama tasvir ettikleri eserlerinde görülmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşı’nın bıraktığı bunalım izleri silinmeden bütün çaresizlik ve umutsuzluğa rağmen fırça ustası Settar Behlülzade Azerbaycan topraklarının elvan renk tonlarından ve inanılmaz kontrasta sahip manzarasından “lirik-romantik” sayısız resim eserleri yaratabilmiştir. Ve kısa bir süre içinde üretilen bu tablolar sanat çevrelerini şaşırtacak ve onları kendi sanat felsefesine hayran bırakmıştır.

Settar Behlülzade’nin sanat eserleri güçlü hislerin, duyguların ve tefekkürün mahsulu olup, üstün bir yeteneğe sahip olan ressamın tuval üzerine tasvir ettiği tablolarıdır. Settar ömrünün son anına kadar Azerbaycan topraklarını gezip-dolaşarak, güzel manzaraya sahip toprakların elvan renklerini yüreğinde hissederek, ruhunu okşayan ve kendine özgü renk çalarlarından muhteşem manzaralar tasvir etmiştir.

Settar Behlülzade sınırlarını zorlayan herhangi bir çerçeveye sığmayan, tüm hayatını sanata adanmış ender resamlardandır. Sanatçı “komünist” rejimin baskılarına rağmen, engel tanımayan güçlü iradesiyle, kendi yaratıcılığındaki üstün yeteneklerini ortaya koyabilmiş ve bunu tasvir ettiği eserlerden anlaşılmaktadır.

Settar Behlülzade’nin eserlerinin ölümsüz olmasının nedeni, onun zengin bir sanat anlayışına sahip olması, farklı üsluplarda yarattığı eserlerin enerjisini ve gücünü güzellikten, zariflikten, fanteziden ve yaşam felsefesinden alarak kendine ait renk tonlarıyla özgün tablolar yaratmış olmasından kaynaklı olduğu görülmektedir.

Settar'ın tablolarında ve yaratıcılık sürecinde doğu klasiklerinin, Nizami Gencevi'nin, İmameddin Nesimi'nin eserlerinin ve özellikle Fuzüli'nin, Samed Vurgun'un duygu yüklü lirik şiirlerin bir bütün olarak büyük etkisi olduğu görülmektedir. Ressamın yarattığı sayısız eserde kendi sanat üslubuna uygun "lirik" yaklaşımları ve puantalizm, epresyonizimin ve postepresyonizm gibi akımları etkilerini görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abdullayev, V. (2011). Emedar İncesanat Hadimi Ressam Necefgulu İsmayılovun Rengkar Gibi Formalaşması. *Elmi Eserler.No:11, ISSN:2221-7576, s.148-155*

Ansimov Q. (1978) Abşeronun canlı boyaları. *Genclik*, s.164

Çelikbağ, T. (2015). 1950-1960 Yıllarında Azerbaycan Ressamlarının Yaratıcılığında Natürmort Janrının Gelişmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies. International Journal of Social Science. ISSN:2147-29 Doi Number:http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2642 Number: 31 , p. 189-200*

Eliyev, Z.(2011a) Settar Behlülzade Romantizmin Felsefesi, *Gobustan Senet Toplusu, Bakü.1. s.16 - 20*

Elnure, K.(Rejisör). (2014). Yazgı (Film). *Azerbaycan Televizyonu, Bakü.*

Eliyev, Z. (2011b) "Settar Behlülzade Yaratıcılığında Romantizm". (Doktora bitirme tezi), *Azerbaycan Devlet Ressamlık Akademisi, Bakü, s.156*

Hacıyev İ. (2009). Renk ilminin Tarihi Kaynakları, Fikirler ve Teklifler... *İlim: 21 asr. Saratov, № 9, s.84*

Hüsnova, A.(2010). "Aramızda Gezen Dahi " - Settar Behlülzade. *Elmi eserler. Bakü. s.75-79*

Selimli, N. (2009). Settar Behlülzade və Azerbaycan Poeziyası. *Gobustan Jurnalı, No:4, s.79-80*

Seferaliyeva, G(Ed.). (2009). Settar Behlülzade Bibliografiya, *Azerbaycan Devlet Medeniyet ve Turizm Bakanlığı, Bakü, s.181*

Triller, T.(Ed.), (2012). Settar Behlülzade. Rengkarlık ve Gırafika.*Xalk Bank, Bakü, s. 228*

Resim 1. "Kızıl Akşam", Tuval Üzerine Yağlı Boya, 85x145 cm, 1955

Resim 2. "Doğma Düzenler", Tuval Üzerine Yağlı Boya, 112x270 cm, 1957

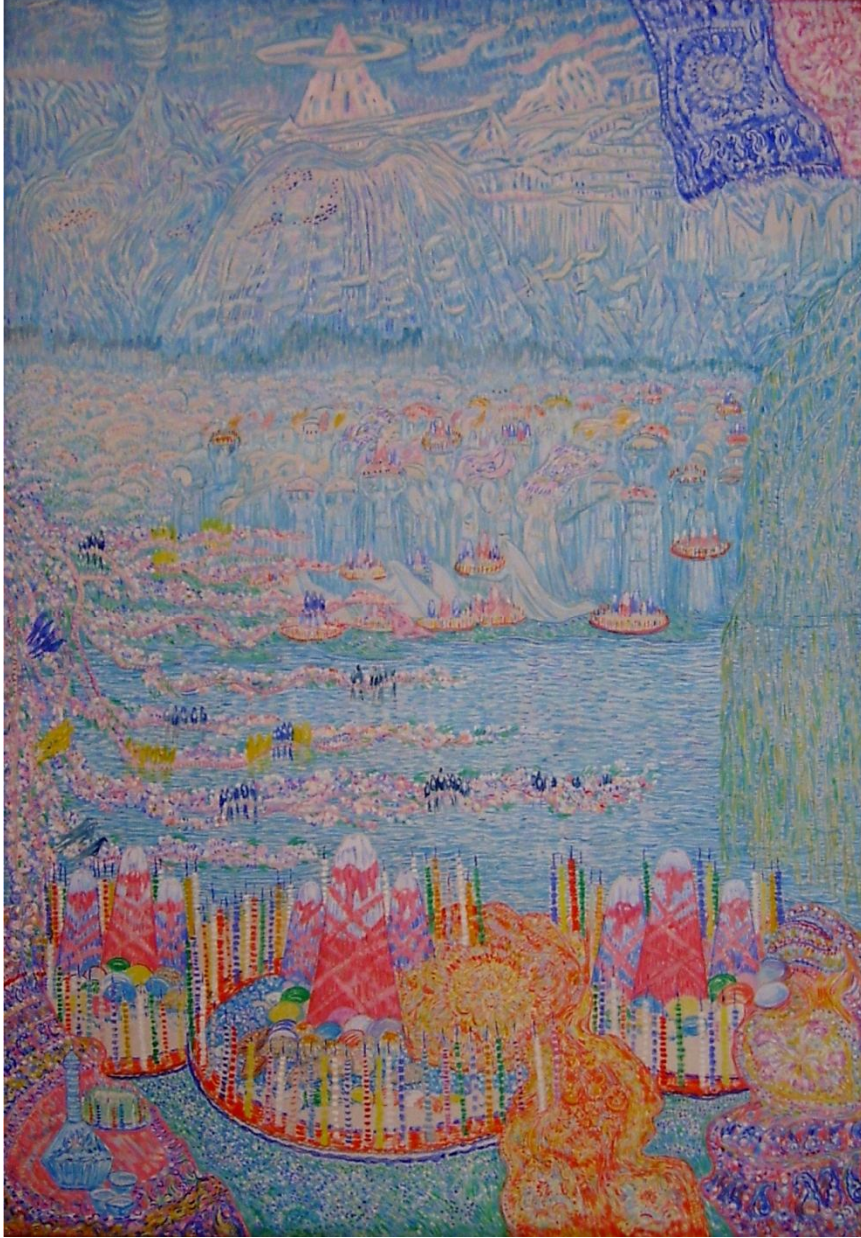

Resim 3. “Mavi Efsane”, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 75x120 cm, 1961

Resim 4. “Kepezin Gözyaşları”, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 105x150 cm, 1965

Resim 5. “Azerbaycan Masalı”, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 250x180 cm, 1970

Resim 6. “Efsanevi Toprak”, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 200x230 cm, 1973

TEORİLER İŞİĞİNDA TOPLUMSAL OLAYLARIN GELİŞİMİ VE YÖNETİMİ

The Development And Management of Social Movements in the Light of Theories

Ali CAN¹

Ufuk TAŞCI²

ÖZET

Toplumsal olaylar bir kolektif aksiyon türüdür. Genel olarak, sosyal, kültürel ve politik değişimlere karşı verilen kolektif tepkiler olarak ifade edilen toplumsal olaylar, toplumdaki değişimler neticesinde gerilim yaşayan grupların isteklerine ulaşmak için organize ettikleri veya katıldıkları kolektif hareketleri ifade eder. Toplumsal olaylar tarihi, kültürel ve coğrafi koşullardan bağımsız olmadığı gibi, ideolojik, ekonomik ve politik faktörlerin de toplumsal olayların oluşumunda etkisi vardır. Bu kapsamda, toplumsal olayların içinde geliştikleri toplumların sosyal, kültürel ve siyasi norm ve değerlerine göre farklılık gösterdiklerini belirtmek gerekir. Bu çalışmada, toplum yapısını oluşturan faktörlerin toplumsal olayların oluşumu üzerinde kolaylaştırıcı veya sınırlandırıcı etkileri makro toplumsal olay teorileri kapsamında açıklanmıştır. Toplumsal olay teorilerinin ortaya koyduğu tespitler kapsamında, toplumsal olayların kamu düzenine zarar vermeden nasıl yönetilmesi gerektiği konusu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal olaylar, toplumsal olay teorileri, sosyal değişim, toplumsal dayanışma, müdahale stratejileri

ABSTRACT

Social movements are a form of collective action. In general, social movements are regarded as collective responses to social, cultural and political changes. Groups that feel strain due to the challenges in using legitimate means to find satisfactory solutions for their concerns form and join social movements. Social movements are not independent from cultural, historical, or geographical factors; nor are they independent of economic, ideological, or political factors. Those factors not only affect the formation process, but also produce dynamic interactions among multiple groups. In this concept, every research on social movements provides implications specific to those events occurring in that specified time and space. In this study, social structural factors, that facilitate or constrain the emergence of social movements, are explained within the context of macro social movement theories in order to explain how to deal with social movements without harming public order.

Key Words: Social movements, social movement theories, social change, social solidarity, intervention strategies

GİRİŞ

Bir topluma ait olmak, hukuki statü, hak ve özgürlük talepleri ile sosyal politikaların karar verme sürecine katılım beklentilerini beraberinde getirir. Bu kapsamda bireyler, devletin takip ettiği politikaların hak ve özgürlüklerini ihlal etmemesini isterler. Memnuniyetsiz grupların düşüncelerini anlamak, pozitif bir bakış açısı geliştirerek, bu grupların yeniden topluma entegrasyon sürecini hızlandıracaktır. Eğer bireyler, devlet tarafından üretilen sosyal politikalarda kendi duygu ve düşüncelerinin dikkate alınmadığı duygusuna sahip olurlarsa, kendilerini toplumdan dışlanmış hissedebilirler ve toplumsal politikaları geliştiren otoritelere karşı tepki verirler. Kendilerini toplumdan dışlanmış hisseden bu gruplar, kendi kültürel değerlerinin otoriteyi elinde bulunduranlar tarafından yok edilmek istendiği korku ve şüphesine kapılarak, toplumsal olaylar da dahil olmak üzere kamu düzenini bozacak birçok yönetime başvururlar.

Toplumsal olaylar bir kolektif aksiyon türüdür. Kolektif aksiyon kavramı, iki veya daha fazla kişi tarafından belli bir amaçla gerçekleştirilen aktiviteleri ifade eder (Diani, 1992). Snow ve Oliver

¹Dr. Polis Akademisi, ANKARA e-mail: can_ali73@hotmail.com

²Dr. Elmadağ Polis Meslek Yüksek Okulu ANKARA, e-mail: ufuktasci@hotmail.com

(1995: 571) kolektif davranışı "protesto gösterilerinden felaketlere, toplu eylemlerden devrim hareketlerine kadar hayatın her alanında problemlerin çözümüne yönelik sergilenen kurumlar üstü grup davranışları" olarak tanımlarlar.

Toplumsal olaylar, kültürel ve coğrafi koşullardan bağımsız olmadığı gibi; ideolojik, ekonomik ve politik faktörlerin de toplumsal olayların oluşumunda etkisi vardır. Bu kapsamda, etkili yönetim metodları geliştirebilmek için toplumsal olayların içinde geliştikleri toplumların sosyal, kültürel ve siyasi norm ve değerlerinin doğru tespit edilmesi gerekir. Toplumsal olaylar meydana geldiği zaman ve mekanın özelliklerine göre değişim ve dönüşüme uğradıklarından, olayların meydana geldiği zaman ve mekan, toplumsal olayların yönetilmesinde dikkat edilmesi gereken önemli hususlardır. Bu çalışma, toplumsal olayların kamu düzenine zarar vermeden yönetilmesine katkıda bulunmak amacıyla toplumsal olay teorilerinin tespitleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Toplum yapısını oluşturan faktörlerin toplumsal olayların oluşumu üzerinde kolaylaştırıcı veya sınırlandırıcı etkileri makro toplumsal olay teorileri kapsamında açıklanmıştır. Ayrıca Türkiye’de toplumsal olayların yönetiminde yer alan polis kurumu ve yasal mevzuattan kısaca bahsedilerek, tespitler ışığında toplumun gelişimine katkı sağlayacak etkili bir toplumsal olay yönetim anlayışının çerçevesi çizilmiştir.

1. TOPLUMSAL OLAYLARIN TANIMI VE GELİŞİMİ

“Toplumsal olay” kavramı ilk önce Alman sosyolog Lorenz von Stein tarafından "Üçüncü Fransız İhtilalinden Sonraki Sosyalist ve Komünist Hareketler" (*Socialist and Communist Movements since the Third French Revolution*) isimli kitabında sosyal haklar için mücadele amacıyla düzenlenen siyasi olayları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır (Mengelberg, 1961: 267). Habermas (1973) toplumsal olayları daha iyi bir toplum oluşturmak için siyasi ve ekonomik sistemi değiştirmeyi amaçlayan savunmacı tepkiler olarak görmüştür. Bu alanda önemli sosyologlardan biri olan Charles Tilly (1978) toplumsal olayları, topluluklar tarafından sosyal politikaları etkilemek amacıyla düzenlenen bir tür kolektif aksiyon türü olarak tanımlamıştır. Benzer şekilde Tarrow (1994), toplumsal olayları; elitlere, otoriteye veya toplumdaki haksızlıkların kaynağı olarak görülen diğer güç odaklarına karşı organize edilmiş toplu tepkiler olarak açıklamıştır.

Toplumsal olayları öteki kolektif aksiyon türlerinden ayıran bir diğer yaklaşım, sosyal sorunlara çözüm bulmak amacıyla toplumsal sistemi değiştirmek veya istenmeyen bir değişikliğin önüne geçmek için toplumun içerisinde bir grup tarafından organize edilen bir kolektif aksiyon türü olarak tanımlamıştır (Turner ve Killian, 1987: 308). Toplumsal olaylar hakkında en fazla araştırma yapan sosyal bilimcilerden olan Della Porta ve Diani (2006), toplumun genelini ilgilendiren tartışmalı konular hakkında ortak inanç ve değerleri taşıyan grupların organize ettikleri çeşitli protesto hareketlerini toplumsal olaylar kapsamı içinde açıklamışlardır.

Toplumsal olaylar genel olarak belirli düşünce ve inançlar etrafında kendiliğinden şekillenen bir kolektif aksiyon türü olarak ifade edilse de (Neidhardt ve Rucht, 1991), toplumsal olaylar üzerine son yıllarda yapılan çalışmalar, organize olamamış bir kolektif tepkinin başarıya ulaşma şansının çok düşük olduğunu göstermektedir (Gamson, 1980; Morris, 1981; Andrews ve Biggs, 2006). Bu nedenle, toplumsal olaylar üzerine geliştirilen son tanımlamalarda "otoriteye karşı koyma" olgusundan ziyade toplum yapısının özelliklerine dikkat çekilmektedir. Toplumsal olayların tarihi bu değişimi açıkça göstermektedir. 1930'larda ortaya çıkan büyük ekonomik kriz, tüm dünyada ekonomik kaynakların yetersizliği nedeniyle toplumsal olayların sayısında büyük bir artışa neden olmuştur. 1960'larda Amerika çok yüksek bir zenginlik ve refah seviyesine ulaştığında ise toplumsal olayların ilgi odağı daha çok sosyal adalet, savaş karşıtlığı veya kadın hakları gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır (Pichardo, 1997). Yani toplumda meydana gelen yaşam şeklinin değişimi, demokratik bilinç düzeyinin yükselmesi, eğitim seviyesinin yükselmesi şeklinde düşünülebilecek ilerlemeler, toplumsal olayların amaçlarının da değişmesine, genel konulardan özel konulara doğru ivme gösteren toplantı, gösteri ve protestolara neden olabilmektedir.

Bu gelişmeler ışığında Tarrow (1994), toplumsal olayların ekonomik ve siyasi krizler, teknolojik yenilikler ve hızlı nüfus hareketleri sonucunda beliren sosyal düzensizlik nedeniyle ortaya çıktığını savunarak, toplumsal olayları "protesto dalgaları" (*waves of protest*) olarak adlandırır. Melucci (1996), McCharty ve Zald (1977: 1217) da aynı görüşü savunmuş ve toplumsal olayları, toplum yapısındaki bazı unsurların değişimine yönelik düşünce ve inançların tezahürü olarak nitelendirmişlerdir. 1960'lı yıllardan sonra yapısal değişikliğe uğrayan toplumsal olayların, sosyal, ekonomik, kültürel ve politik alanlardaki kompleks ilişkiler sürecinde geliştiğini belirtmişlerdir. Kompleks ilişkiler sürecinde karşıt fikirlere sahip gruplar arasında gelişen etkileşimler sonucunda bireyler, dahil oldukları grubun tercihlerini kendi tercihlerinden önde tutarak geçici kolektif kimlikler oluştururlar. Sosyal çevre şartlarına bağlı olarak zamanla gelişen bu kimlikler, kolektif aksiyon türü olarak ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan, toplumsal olayların sosyal, kültürel ve politik çevreye göre değişkenlik gösterdiği belirtilmektedir. Eyerman ve Jamison (1991: 4) bu durumu şöyle açıklar: "Toplumsal olaylar, ortak farklı düşünce ve inançlar etrafında oluşturulan kolektif kimlikler etrafında örgütlenen ve o toplumun sınırlarına bağlı olarak gelişen karşılıklı etkileşim neticesinde ortaya çıkarlar." Toplumsal olaylara farklı yönlerden açıklayan bu tanımlamalar ışığında toplumsal olaylar;

(a) Sosyal, kültürel ve politik değişimlere karşı verilen kolektif tepkiler,

(b) Toplumdaki değişimler neticesinde gerilim yaşayan grupların isteklerine ulaşmak için organize ettikleri veya katıldıkları kolektif aksiyon türü şeklinde iki noktaya odaklandığı görülmektedir.

Kısaca ekonomik krizler, demografik değişimler ve teknolojik yenilikler toplumsal olayların ortaya çıkmasını kolaylaştıran başlıca faktörler olarak kabul edilmektedir (Blumer, 1969; Mauss, 1975; Tarrow, 1994; Tilly, 1978).

Toplumsal olay teorisyenlerinin açıklamaları, içinde yaşadıkları devrin ve toplumun şartlarına göre farklılık göstermektedir. Toplumsal olayların gelişimi ve işleyişi maddi kaynaklar (iş, para ve diğer maddi araçlar, vs.) ve maddi olmayan kaynaklara (güç, sivil ilişkiler, eğitim, ideoloji, siyasi çevre, vs.) dayanır. Bu kaynaklar genel olarak toplumsal olay organizasyonları vasıtasıyla sağlanır. Toplumsal olay organizasyonlarının şekil ve işleyişleri toplumsal olayların oluşumu için gerekli olan kaynakların elde edilmesinde belirleyici etkenlerdir (Snow vd., 2004). Karşıt grupların aktiviteleri veya otoriteler tarafından alınan önlemler gibi dış etkenler ise, toplumsal olaylar için gerekli kaynakların temin edilmesini zorlaştırırlar.

Toplumsal olaylar için gerekli olan kaynaklar ve bu kaynakların temin edilmesi üzerinde etkili olan dış faktörler zaman içerisinde değişir. Buna bağlı olarak, toplumsal olayların da oluşumu değişiklik gösterir. Buna rağmen, toplumsal olaylar üzerine yapılan birçok çalışmanın, elde ettikleri bulguları farklı zamanlarda meydana gelen tüm toplumsal olaylarda geçerli olduğunu ileri sürerek yanlış bir genelleme yoluna gittikleri veya belli bir zaman ve mekanda meydana gelen olaylar üzerine odaklanarak sınırlı tespitler ortaya koydukları görülmektedir (Koopmans, 2004). Toplumsal olaylar tarihi, kültürel ve coğrafi koşullardan bağımsız olmadığı gibi, ideolojik, ekonomik ve politik faktörlerin de toplumsal olayların oluşumunda etkisi vardır (McVeigh, 1995). Bu kapsamda, toplumsal olayların içinde geliştikleri toplumların sosyal, kültürel ve siyasi norm ve değerlerine göre farklılık gösterdiklerini belirtmek gerekir.

Dış etkenler gruplar arasındaki çatışmalar üzerinde etkili olurken, diğer taraftan politik fırsatlarda (demokratik hak ve özgürlüklerin varlığı ve etkin işleyişi vs.) fikirlerin yayılmasını kolaylaştırarak, toplumsal olayların oluşumunda önemli rol oynarlar. Takip eden süreçte bu durum, hizipleşmenin önünü açarak toplumsal kutuplaşmaya neden olur. Kızgınlıkların sona erdirilerek toplumsal barış ve huzurun yeniden tesis edilmesi içinse, çatışmanın tarafı olmayan üçüncü bir tarafın arabuluculuk faaliyetlerine ihtiyaç vardır (Deborah, 1997). Çatışmanın yaşanan konularda uzlaşma sağlanamaması halinde, farklı görüşleri savunan gruplar, sosyal politikaların istedikleri

yönde değiştirilmesi için sürekli olarak yeni stratejiler üretirler. Bu stratejilerin birçoğu başarısızlık neticesinde terkedilirken, başarılı stratejiler diğer potansiyel gruplar tarafından da öğrenilerek uygulamaya konulur. Bu süreç böylece sürüp gider ve toplumsal olayların her aşaması bir öncekinden farklı gelişir. Bu nedenle, otoriteler tarafından her toplumsal olay için geçerli olabilecek uygun müdahale ve kontrol stratejileri geliştirmek mümkün olmaz. Kamu düzenine zarar vermeden en etkili müdahale yöntemleri her olayın kendi özellikleri dikkate alınarak belirlenmelidir. Bu yaklaşım polisin esnek karar alma, yetkisini iyi bilme, olayın şekline göre farklı müdahale araçları kullanma becerisini göstermesine bağlıdır. Tabii toplumsal olayların özellikle siyasi yönünün ve etkisinin fazla olması halinde siyasilerin baskısına maruz kalması fazla olacağından (Taşçı, 2013: 123-124) ve siyaset kurumundan bağımsız davranamayacağından, güncel siyasi konuları ve üzerinde gelebilecek baskı ve telkinleri iyi hesaplamalıdır.

Toplumsal olaylarda üç grup vardır: Toplumsal olayın ulaşmak istediği hedefi destekleyenler (tarafhtarlar), belirlenen hedefin karşısında olanlar (karşıt gruplar) ve belirlenen hedef konusunda bir fikri olmayanlar (tarafsızlar). Tarafhtarlar ve karşıt gruplar arasındaki ilişkilerin şekli, toplum üzerinde tahmin edilemeyen etkiler doğurabilir. Toplumsal olaylar sırasında ortaya çıkan belirsizlik süreci ve kırılğan durum sosyal istikrarı tehdit eden bir unsur olarak ortaya çıkar. Bu süreçte, toplumsal olayların işleyişi, sonuçları ve toplum üzerindeki etkilerini öngörebilmek çoğu zaman mümkün olmaz. Yeni şartlar, faktörler ve aktörler ortaya çıkarak, yeni çatışmalara sebebiyet verebilirler (Gamson, 1990). Bu nedenle, toplumsal olayların kapsamlı bir şekilde anlaşılabilmesi için farklı dönemlerde ortaya çıkan şartlara bağlı olarak farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Toplumsal olay aktörlerinin motivasyon unsurlarının ve dış etkenlerin zaman içerisinde değişmesi, ortaya konulan her teoriyi önemli kılar.

1. TOPLUMSAL OLAY TEORİLERİ

1960'lı yılların sonlarından günümüze kadar, dünyada birçok ülke yoğun bir şekilde devlet politikalarına ve toplumsal hayat kalitesini olumsuz yönde etkileyen uygulamalara karşı protesto ve gösterilere sahne olmuştur (Diani, 1992). Teorisyenler ise gelecek tahminlerine ışık tutmak üzere, bu olayların neden ve nasıl ortaya çıktığı sorularına cevap aramışlardır. Toplumsal olayların değişimine bağlı olarak toplumsal olayları açıklayan teorilerde zaman içerisinde değişmiş ve gelişmiştir.

Karl Marx devrimci toplumsal olayları inceleyen ilk sosyolog olarak kabul edilmektedir. Marx'ın 19. yy'da kapitalist ekonomik sistem üzerine yazdığı fikirler toplumsal olay teorilerinin başlangıcını teşkil etmektedir (Morris, 1984). Marx'ın toplumsal olaylara yaklaşımı, diğer eserlerinde de görüldüğü gibi, genel olarak burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki çatışmalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Marx kapitalist toplumlardaki eşitsizlikleri ve bununla bağlantılı olarak sistemdeki tutarsızlıkları devrimci toplumsal hareketlerin kaynağı olarak göstermiştir. Ona göre, burjuvazi tarafından sömürülen, fakirlik ve eşitsizliklere maruz bırakılan işçi sınıfı birlikte hareket ederek sonunda mutlaka kapitalist sistemi yıkacaktır (Marx ve Engels, 1970).

Antonio Gramsci (1971), Marxist yaklaşımın bir takipçisi olarak, "İdeolojik Hegemonya" (*Ideological Hegemony*) olarak adlandırdığı eserinde, kapitalist sınıfın işçi sınıfı üzerindeki hegemonyasını; eğitim, din ve basın yayın kuruluşları vasıtasıyla sosyal kültürü kontrol altına alarak devam ettirdiğini savunmuştur. Ayrıca bu durumun öngörülen devrim süreci önünde bir engel olarak duracağını iddia etmiştir. Bu hegamonik sistem, işçi sınıfı üzerinde mevcut şartların toplum için en iyisi olduğunu ve bunun toplum yararına sürdürülmesi gerektiği algısını sürekli yaymakta ve ezilen grupların sistemi sorgulamasının önüne geçmektedir. Ancak, ezilen gruplar hegemonyadan kurtulacak güce mutlaka ulaşacak ve isyan hareketleri ile baskılardan kurtulacaklardır. Bu yaklaşımlar sonraki sosyal bilimciler tarafından geliştirilerek farklı teoriler ortaya konmuştur.

1.1. Kolektif Davranış Teorisi

Marxist yaklaşımlar toplumsal olayların sosyal düzensizlikten ziyade, burjuvazi tarafından kuralları konulan bilinçli bir sosyal düzenin ürünü olduğunu savunmuştur (Aminzade, 1984). Bu yaklaşım sonraki sosyal bilimciler tarafından eleştirilmiş ve toplumsal olayların sosyal düzensizlik nedeniyle ortaya çıkan şartların sonucu olarak geliştiği savunularak "Kolektif Davranış Teorisi" geliştirilmiştir (Smelser, 1962; Land ve Lang, 1961).

Yapısal fonksiyonalizm (structural functionalism) düşüncesine dayanan bu teorinin savunucularına göre, toplum birbirine bağımlı ve birbiriyle uyumlu hareket etmesi gereken birçok parçadan oluşmaktadır. Bu parçalardan birinin fonksiyonlarının bozulması ile toplumda düzensizlik ve gerilim ortaya çıkar ve bunun sonucunda toplumsal olaylar gelişir (Smelser, 1962). Bu akım genel olarak sokak gösterileri gibi daha düşük seviyede organize olmuş toplumsal hareketler üzerinde odaklanmıştır ve toplumsal olaylara negatif bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Almaya'daki Nazizm hareketleri, Fransa'daki Faşizm hareketleri ve o dönemin Sovyetler Birliği'ndeki Stalinizm hareketleri bu negatif yaklaşımı daha da pekiştirmiştir (Tarrow, 1994).

Kornhauser (1959), toplumsal olayların aile ve sosyal bağların endüstrileşme, kentleşme ve bürokratikleşme nedeniyle zayıflaması sonucunda ortaya çıktığını savunur. Buna paralel olarak Durkheim (1897; 1997) da, endüstrileşme, kentleşme ve doğal afetler neticesinde toplumda oluşan yaygın bir anomi ortamının (kuralsızlık ve kargaşa ortamı) sosyal dışlanmışlık duygularını besleyerek, bireyleri toplumsal olaylara katılıma teşvik ettiğini ileri sürmüştür. Durkheim'in bu yaklaşımında toplum, her parçanın sosyal norm ve değerler üzerine kurulan dayanışma ortamında uyumlu bir şekilde işlediği organ olarak görülür (*social equilibrium*). Anomi durumunda ise yeni oluşan şartlar mükemmel işleyen sosyal sisteme bir tehdit oluşturur ve ortaya çıkan düzensizlik sonucunda toplumsal olaylar meydana gelmeye başlar. Aslında toplumsal olaylar, toplumda bir dizi problemlerin varlığına işaret eden bir olgudur.

Davies (1962) ve Gurr (1970), kolektif davranışın insanların kendi beklentilerini elde edemediklerinde ortaya çıktığını belirtir. Meşru beklentilerle mevcut gerçeklikler arasındaki farkın negatif algısı (Schaefer, 2008, s. 69) olarak açıklanan bu göreceli mağduriyet duygusu kızgınlık hislerini kuvvetlendirir ve kolektif aksiyonun gelişimine yol açar. Davies ve Gurr, bu yaklaşımlarına dayanak olarak, 1960'larda Amerikan Yüksek Mahkemesinin ırkçı ayrımcılığın yapıldığı okulların anayasaya uygun olduğuna dair kararı sonrasında ortaya çıkan "Sivil Özgürlük Hareketleri" ni gösterir.

Bununla birlikte, kolektif davranış teorisyenleri toplumsal olayların nasıl geliştiği konusuna pek fazla açıklama getirememişlerdir (Tarrow, 1994). Sadece Smelser'in "eklemlenmiş değerler" (*value-added*) teorisi toplumsal olaylar ile toplum yapısı arasındaki ilişkisi üzerinde durmuştur. Smelser'in bu modeli, ortak inanç, gerilim, nüfus hareketleri ve toplum yapısını oluşturan unsurların toplumsal olayların ortaya çıkmasını kolaylaştırdığını belirtmektedir. Aynı bölgede bulunan fabrika işçilerinin toplu aktiviteler gerçekleştirmek üzere sendikalar kurmasını bu duruma örnek olarak göstermektedir (Smelser, 1962). Ancak, eleştirirler Smelser'in toplumsal olayların nasıl geliştiğine yönelik pek fazla açıklama getirmemesi üzerinde yoğunlaşmıştır (Diani, 1992).

Özetle, kolektif davranış teorileri, toplum yapısındaki bozulmalar ve kırılmalıklar neticesinde bireylerin psikolojik durumlarının toplumsal olaylar oluşumu üzerinde etkili olduğunu savunmuşlardır. Ancak bu teorinin savunucuları, kültürel, politik ve organizasyonel faktörlerin etkilerini göz ardı etmişlerdir. Smelser bu konu hakkında bazı açıklamalarda bulunsa da, toplumsal olayları diğer kolektif davranış türlerinden ayırmakta yetersiz kalmıştır.

1.2. Kaynakların Hareketliliği Teorisi

1960'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde toplumsal olay sayılarındaki artış, sosyologları toplumsal olay teorilerini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Daha önceki toplumsal olay teorisyenlerin aksine, bu dönemin sosyal bilimcileri aynı zamanda toplumsal olayların katılımcısı

olduklarından, bu olguya sempati ile yaklaşarak sivil toplum üzerinde olumlu etkisi olan bir olgu olarak görmüşlerdir (Della Pota ve Diani, 2006). Kolektif hareketlerin sosyal ihtiyaçlar gereği ortaya çıktığı fikrinden hareket ederek, kaynakların hareketliliği teorisini ortaya koymuşlardır (Rootes, 1990a).

Bu teori, bireyleri toplumsal olaylara katılmaya teşvik eden sebepler üzerine odaklanmıştır. Kaynakların hareketliliği teorisini savunan bilim insanları, toplumsal olayların ortaya çıkması için gerekli kaynakların bireylerin dahil oldukları sosyal ağlar vasıtasıyla elde edildiğini belirtmektedirler (Marx ve Wood, 1975; McCarthy ve Zald, 1977; Oberschall, 1973). Sosyal hayattaki ani değişimler, grupların toplumsal olayları organize etme motivasyonlarını ve potansiyellerini arttırmaktadır. Bireylerin ortak istekleri ve acıları toplumsal olay gruplarının birlikte hareket etmelerini sağlayarak, toplumsal olayların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bireylerin kendi isteklerine ulaşmaya çalışırken çektikleri acılar, onların bu isteklerini elde etmek amacıyla kendi yöntemlerini geliştirmeye zorlamaktadır (Klandermans, 1984, s. 598). Ortak beklentilere sahip bireyler, bu beklentilerine daha az riskle ulaşmalarını sağlayacak organizasyonlar kurarlar ve bu organizasyonlar sayesinde gerekli kaynakları temin ederek toplumsal olaylar organize ederler (Oberschall, 1973; Zald ve McCarthy, 1979).

Mümkün olan en iyi sonuçları elde etmek isteyen bireylerin içinde buldukları sosyal koşullar, onların aynı olayları farklı algılamalarına neden olur ve bu algı farklılıkları bir konu hakkında taraftar ve karşıt grupların oluşmasına neden olur. Bu durum, toplumsal olayların organizasyonunu ve bu olaylara katılımı belirleyen önemli motivasyon kaynaklarının başında gelir (Gamson, 1975; McCarthy ve Zald, 1977, Oberschall, 1973; Tilly, 1978). Daha sonraki çalışmalarda sosyologlar, toplum yapısının toplumsal olayların üzerindeki etkisi üzerine daha fazla vurgu yapmışlardır (Kitschelt, 1986; Rootes, 1990b).

Kaynakların hareketliliği teorisine göre, gerekli olan kaynaklara ulaşım toplumsal olayların organize edilmesini kolaylaştıran en önemli etkenlerden biridir. Edwards ve McCharty (2004) bu kaynakları 5 kategoride incelemiştir:

- 1- Moral kaynaklar olarak dışarıdan gelen destek ve onaylamalar,
- 2- Kültürel kaynaklar olarak ortak düşünce ve uygulamalar,
- 3- Organizasyonel kaynaklar olarak ihtiyaç duyulan kaynaklara ulaşımı kolaylaştıracak sosyal ağ ve grupların oluşturulması ve bunlara katılım,
- 4- İnsan kaynakları olarak bireysel beceri ve tecrübeler,
- 5- Maddi kaynaklar olarak ulaşım, iletişim gibi ihtiyaçları karşılayacak araç ve hizmetler.

Bu kaynakların verimli kullanımı iyi bir koordinasyon ve planlamayı gerektirdiğinden, organizasyonel yapıların varlığı toplumsal olayların başarısında önemli rol oynar.

1.3. Politik Süreç Teorisi

1970'li yıllarda politik çevrenin toplumsal olaylar üzerindeki rolü üzerinde duran sosyologlar, politik değişimlerin toplumsal olayların oluşumunu kolaylaştıran fırsatlar sunduğunu savunmuşlardır (Dunn, 1972; Skocpol, 1979). Diğer bir ifadeyle, toplumsal olayların başarıya ulaşma ihtimalinin politik çevrenin sunmuş olduğu fırsatlarla doğru orantılı olduğu ileri sürülmüştür. Rusya Devrimi bu duruma örnek gösterilerek, devrimin başarılı olmasının temel nedeninin uzun süren savaş sonrasında devlet gücünün zayıflaması neticesinde ortaya çıkan fırsatların değerlendirilmesi olduğu vurgulanmıştır (Garner, 1996). Otoriteler tarafından alınan politik kararların ve uygulamaların da toplumda acıların kaynağı olabileceği ve toplumsal olayların gerçekleşmesine zemin hazırlayabileceği, bu teorinin ortaya koyduğu bir diğer argümandır.

Charles Tilly (1973) bu teoriyi geliştirerek kolektif aksiyon düşüncesinin ortaya çıkmasında toplumun merkez siyaset anlayışının etkili olduğunu söylemiştir. Tilly, toplumsal olayları devlet

gücünü elinde bulunduranlarla bu gücün dağılımını değiştirmek isteyen grupların mücadelesi olarak görmüştür. Tilly'nin bu yaklaşımı toplumsal olayların anlaşılma sürecinde yeni bir paradigma başlatmıştır.

Diğer taraftan, merkezi olmayan politik sistemlerle yönetilen toplumların, merkezi yönetimin hakim olduğu toplumlara göre toplumsal olaylara daha açık olduğu vurgulanmıştır. Armstrong ve Bernstein (2008: 87) tarafından yapılan çalışmada ise politik ve ideolojik olarak farklı grupların yer aldığı toplumların, toplumsal olayların oluşumu için daha fazla fırsat sunduğu belirtilmiştir. Bir diğer ifadeyle farklı gruplar arasında güç mücadelesinin toplumsal olayları tetikleyen önemli bir unsur olduğu anlatılmıştır. Heterojen toplumlarda gruplar arası daha karmaşık ilişkiler hüküm sürdüğünden, bireyler kendisine bu çoklu ilişkilerin ortasında bulur ve taraf seçme baskısı bireyi strese sokar. Ancak bu durum, aynı zamanda bireyin üzerinde baskı uygulayan grubun gücünün zayıflamasını da sağlar ve bireylere özgür iradelerini kullanma fırsatı verir (Blau ve Schwartz, 1984: 84). Homojen toplumlarda ise otoritelerin birey üzerindeki baskıları sürekli olur. Bu baskıdan kurtulması zor olan bireyler, kendilerini toplumun norm ve değerlerine uymak zorunda hissederler. Bu nedenle heterojen toplumlar, homojen toplumlara göre toplumsal olayların oluşumu için daha fazla fırsat sunarlar (Blau ve Schwartz, 1984; Durkheim, 2006; Simmel, 1955). Bu düşünceye dayanan McVeigh (1995: 466), homojen toplumlarda ekonomik eşitlik esasına dayanan politikalara daha fazla talep olurken, sosyal özgürlük konularında pek fazla talep olmadığını belirtmektedir. Heterojen toplumlarda ise bu durumun tam tersi görülür. Ekonomik konservatizm desteklenirken, sosyal özgürlük politikalarının daha fazla geliştirilmesi istenir.

Politik çevre temelinde toplumsal olaylara bakmayı esas alan bu teori, kendinden önceki teorilerin ihmal ettikleri boşluğun doldurulmasına katkıda bulursa da, toplumsal olayları organize eden aktörlerin rollerini incelemek konusunda yetersiz kalmıştır. Diğer bir ifade ile daha çok dış faktörlere odaklanan politik süreç teorisi, iç faktörlere, yani toplumsal olayların oluşum sürecine etki eden kimlik ve kültür gibi faktörleri ihmal etmiştir. Bu boşluğu gören sosyologlar, toplumsal olaylar üzerine yaptıkları sonraki çalışmalarda bu faktörler üzerinde yoğunlaşmışlar ve "yeni toplumsal olay teorileri"ni geliştirmişlerdir. Armstrong ve Bernstein (2008: 74) politik sürecin aslında bu faktörlere - kimlik, kültür, sosyal yapı, vs.- göre şekillendiğini belirtmektedirler.

1.4. Yeni Toplumsal Olay Teorileri

Yeni toplumsal olay teorisyenleri genel olarak toplum yapısı ve kültürün toplumsal olaylar üzerindeki etkileri üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu yaklaşımın başlıca temsilcilerinden olan Alain Touraine (1997) ve Jürgen Habermas (1973), toplumsal olayları, modern toplumlardaki demokratik sistemin bireylerin hak, özgürlük ve adalet taleplerini karşılayamaması neticesinde gelişen reaksiyonlar olarak değerlendirmişlerdir. Touraine "programlanmış toplum" (*programmed society*) kavramını kullanarak, post-modern toplumlardaki sosyal ilişkilerin karmaşık yapısına dikkat çekmiştir. Ona göre, özel hayat her zaman olduğundan daha fazla toplumsal hayatın merkezindedir. Bu yüzden, iki hayat alanı arasındaki çatışmalar kaçınılmaz hale gelmiş ve toplumsal olaylar ortaya çıkmıştır. Devlet politikaları, ekonomik sistem ve iletişim ağları her geçen gün daha fazla sosyal özgürlükleri sınırlandırmakta ve toplumsal olayları tetiklemektedirler. Toplumsal olaylar, bu özgürlüklerin yeniden kazanılması için yegâne araçtır. Habermas da, Touraine gibi devlet politikalarının ve ekonomik hayatın işleyişinin hem sosyal hem de özel hayat üzerindeki sınırlandırıcı etkisine vurgu yapmış ve bu düşüncesini *lifeworld* kavramıyla ifade etmiştir. Toplumsal olaylar, devlet politikalarının ve ekonomik sistemin bu sınırlandırıcı etkilerine karşı gösterilen reaksiyonlardır.

Bu teorinin savunucuları toplumsal olayları, ekonomik, sosyal ve politik çevreden ziyade post-modern toplumlarda hayat kalitesini tehdit eden unsurlara karşı gösterilen tepkiler olarak açıklamışlardır (Buechler, 1995; Inglehart, 1990). Scott (1990: 18). Yeni toplumsal olayların amacının toplumsal değerleri ve bireysel kimlikleri dönüşüme uğratarak, alternatif yaşam stilleri geliştirmek olduğunu ifade etmişlerdir.

Ancak Cohen (1985: 665), eski tarz toplumsal olayların halen varlıklarının devam ettiğini belirtmiştir. Yeni olan şey ise, yeni toplumsal olayların sosyal sistemi dönüştürücü potansiyelinin politik amaçlardan ziyade sosyo-kültürel amaçlara yönlendirilmiş olmasıdır (Evers, 1985: 665). Bu bakış açısından, yeni toplumsal olayların Marx'ın "sınıf çatışması" tezinin yerini aldığı söylenebilir. Yeni toplumsal olaylar günlük sosyal hayat üzerinde kurulan baskılar üzerine odaklanmakta, sembolik eylem ve materyaller vasıtasıyla bu baskıları ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır (Bernstein, 2005: 54). Bu olaylar genel olarak barış, çevrecilik, gençlik ve nükleer karşıtı konular nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Katılımcıları yüksek eğitilmiş bireyler veya üniversite öğrencileridir (Melucci, 1985; 1989; Offe, 1985).

Yeni toplumsal teorilerin yapmış olduğu en büyük katkı, toplumsal olayların sadece maddi çıkarlar ve ihtiyaçlar nedeniyle ortaya çıkmadığı, sosyo-kültürel değerler, kimlik, ideoloji ve sivil toplumun da toplumsal olayların oluşumunda önemli etkisi olduğuna vurgu yapmasıdır (Pichardo, 1997: 425). Yeni toplumsal olayların bir diğer önemli özelliği, kendilerine özgü bir yapısının olması; bu nedenle de ne zaman ve nasıl ortaya çıkacakları konusunda doğru tahminlerde bulunmanın zor olmasıdır.

Yeni toplumsal olay teorileri, toplumsal olayların anlaşılmasına sağlamış oldukları bu katkılara rağmen, post-modern toplumlarda görülen konservatif olaylar hakkında herhangi bir açıklama getirememiştir (Pichardo, 1997). Bu nedenle toplumsal olaylar üzerine yapılan son çalışmalar daha çok kültür, ortak düşünce ve inançlar üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle kültürü konu alan çalışmalar (McAdam, 2003), toplumsal olayların farklı kültürleri barındıran geniş kültürler içerisinde var olduklarını ve kendilerine özgü ayrı bir kültür geliştirdiklerini ortaya koymuştur.

2. TOPLUMSAL OLAYLARIN YÖNETİMİ VE TÜRKİYE'DEKİ DURUM

Toplumsal olay teorileri genel anlamda, bu hareketlerin, devlet otoritelerini toplumdaki eşitsizlik ve adaletsizliklerin kaynağı olarak görülen uygulamaları değiştirmeye zorlamak amacıyla organize edildiğine vurgu yapmaktadır. Toplumsal olaylar, kamu düzenini bozma ihtimali yüksek olan aktiviteler oldukları için, devletin bu olayları, sosyal hak ve özgürlükleri aşırı ölçüde kısıtlamalar getirmeden, kanunlara uygun müdahale stratejileri ile kontrol altına alması gerekir. Müdahale stratejileri uygulanırken kanunlarla belirlenen sınırların aşılması, devletin halk desteğini kaybetmesine yol açar, toplumdaki memnuniyetsizlikleri artırır ve telafisi zor kırılğanlıklara ve kutuplaşmalara neden olur (Snow ve diğerleri, 2004).

Türkiye'de toplanma özgürlüğü Anayasal (Md: 34) koruma altına alınmış bir haktır. Toplumsal olayların düzenlenme şekilleri, yasal sınırlamalar, göstericilerin hak ve sorumlulukları ve cezai hal ve şartları, güvenlik birimlerinin toplumsal olayların yönetiminde yetki ve sorumlulukları 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununda³ (TGYK) yer almaktadır. Bu kanun iç güvenlik birimleri olarak hem jandarma hem de polisi bağlamaktadır. Ancak Türkiye'de toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin büyük bölümü polis bölgesinde düzenlendiği için polisin toplumsal olayları yönetmedeki rolü ve etkinliği jandarmaya göre oldukça fazla olarak gözükmektedir.⁴

Bu kanunun yanında Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununun Uygulanmasına Dair Yönetmelik (TGYKY),⁵ Çevik Kuvvet Yönetmeliği,⁶ polisin görev ve yetkilerini gösteren önemli mevzuatlardır. Toplumsal Olaylarda Görevlendirilen Personelin Hareket Usul ve Esaslarına Dair Yönerge de toplumsal olayların yönetiminde önemli bir yasal düzenleme olarak gözükmektedir. Ayrıca, günün şartlarına göre ve toplumsal olaylara müdahaleler sonrası İçişleri Bakanlığı ve

³R.G. 08.10.1983, Sayı, 18185.

⁴ 2013 yılında tüm Türkiye'de Jandarma sorumluluk bölgesinde 2013 yılında meydana gelen toplumsal olaylar sayısı 47 iken (Jandarma.gov.tr, 2015: 64), bu oran polis sorumluluk bölgesinde 2014 yılı için 21.826 olarak gerçekleşmiştir (EGM, 2015: 32).

⁵R.G. 08.08.1985, Sayı, 18836.

⁶R.G. 30.12.1982, Sayı, 17914.

Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) tarafından çıkarılan bir çok genelgede yer alan tanımlarda, görev tanımlarında, zor kullanma usul ve esasların açıklanmasında ve toplumsal olaylara müdahale araçlarının belirlenmesinde, toplumsal olayların yönetiminde polise kazandırılmak istenen felsefeyi görmek mümkün olmaktadır (Taşcı, 2013).⁷

Bu mevzuatlarda polise kazandırılmak istenen davranışlar; aşırı güç kullanımının önüne geçmek, toplanma özgürlüğünün bir hak olduğunun polislerce içselleştirilmesi, uluslararası müdahale standartlarına ulaşılmaya çalışılması –Türkiye’nin kendine özgü kültürel, etnik ve bölgesel yapısı da dikkate alınmaya çalışılarak- gibi amaçlara yönelik politikaların gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve zaman içerisinde yenilendiği görülmektedir (Taşcı, 2013).⁸ Bu yapılanmalarda ve mevzuatlarda genel olarak toplumsal olayları meydana getiren nedenlerin kaynağına vurgu yapılmadığı ve hangi nedene göre hangi tür müdahalelerin yapılmasına dair yukarıda bahsedilen teorilerin etkisinin bulunmadığı söylenebilir. Karar verme süreci, olaylara müdahale öncesi ve aşamasında netleşmektedir. Yani, toplumsal olaylara müdahalede toptancı bir anlayışın var olduğu söylenebilir. EGM’nin siyasi, ekonomik, kültürel hangi tür toplumsal olaya, ne şekilde bir müdahalede bulunmasıyla ilgili geniş bir araştırma yapılması uygun olacaktır. Ancak toplumsal olayların başlangıçtaki nedenleri farklılıklar gösterse de, toplumsal olayın devamı aşamasında nedenler arasında geçişkenlikler olduğu görülebilmektedir.

Türkiye’de polis, EGM çatısı altında merkezi bir yönetim sistemine tabidir ve İçişleri Bakanlığına bağlı olarak görev yapmaktadır. Polisin toplumsal olayların yönetiminde EGM bünyesinde Güvenlik Dairesi Başkanlığı adı altında bir yapılanmayla toplumsal olayların yönetimine özel bir önem verdiği görülmektedir. İllerde ise sivil elbise ile görev yapan Güvenlik Şube Müdürlükleri ve resmi üniformayla görev yapan Çevik Kuvvet Müdürlükleriyle toplumsal olayların yönetiminde ortak çalıştıkları görülmektedir. Sivil çalışan birim Güvenlik Şube Müdürlüğü olarak adlandırılmakta; toplumsal olaylara müdahalede sözlü müdahalelerin tümü bu birim personeli tarafından grup liderlerine yaptırılmaktadır. Fiziksel müdahale ise Çevik Kuvvet personeli tarafından yapılmaktadır. Diğer taraftan terör, istihbarat, asayiş ve tüm diğer polis birimlerinin de toplumsal olaylarda görev aldığı bilinen bir gerçektir. Batı ülkelerinde de toplumsal olayların yönetiminde özel birimler mevcuttur. Ancak, Türkiye’de Çevik Kuvvet birimlerinin yanında sivil elbiseyle görev yapan polis birimleri toplumsal olayların yönetimine pek fazla katılmamaktadır (Taşcı, 2013).

Toplumsal olayların yönetimi, bireyleri kamu düzenini bozan toplumsal hareketlere katılımdan caydırıcı politikaların belirlenmesi anlayışına dayanır. Yasal sınırlar içerisinde yapılan toplumsal olaylarda ise, grubun faaliyetleri uzaktan gözlemlenerek, toplumun gelişimine katkıda bulunacak mesajları vermelerine engel olunmamalıdır. Bu durum demokratik bir devlet anlayışının yansıması olarak kabul edilmelidir. Bu anlayış EGM tarafından benimsenen bir davranış tarzı olarak görülmektedir (Taşcı, 2013: 278).

Toplumsal olaylar başarıya ulaşmasa bile, organize eden gruplar grup kimliğini sürdürmek ve güçlendirmek için toplumsal olaylar organize etmeye devam ederler. Bu olayların, aşırı güç

⁷ Bu mevzuatların geniş bir incelemesi için Taşcı (2013) tarafından hazırlanan “Türkiye’de Toplumsal Olaylara Müdahale Politikasının Analizi,” başlıklı Doktora Tezine bakılabilir.

⁸ Kanunlaştırma olarak adlandırılabilen bu faaliyetler kapsamında; EGM kendi yasal sınırları dâhilinde toplumsal olaylara müdahaleye yönelik kendi görev sınırları içerisinde güncel kanunlaştırma faaliyetleri yapmaktadır. Bu süre içerisinde birçok genelge yayınlanırken, Güvenlik Daire Başkanlığı Kuruluş Yönetmeliği 2007 yılında tamamen yenilenmiş, Toplumsal Olaylarda Görevlendirilen Personelin Hareket Usul ve Esaslarına Dair Yönerge tamamen değiştirilmiş, 2008 yılında Göz Yaşartıcı Gaz Silahları Ve Mühimmatları Kullanım Talimatı yayınlamış, 2012 yılında Toplumsal Olaylarda Müzakereci Görevlendirilmesine İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönergeyi yürürlüğe sokulmuştur. Mevcut Çevik Kuvvet Yönetmeliği ve Polis Çevik Kuvvet Özel Tim Yönergesinin ise günün şartlarına uygun olarak düzenlenmesine yönelik çalışmaların devam ettiği belirtilmektedir (Taşcı, 2013: 291-292). Bununla beraber TGYK’nın hükümetlerce birçok kez maddelerinin değiştiği, bazı maddelerinin sertleştirildiği, bazı maddelerinin daha özgür hale büründürüldüğü, bazı maddelerinin Anayasa Mahkemesince iptal edildiği görülmektedir (mevzuat.gov.tr, 2015). Yani iktidarlar ve hükümetler için önemli bir kanun olarak görülmektedir. Çünkü toplumsal olayları düzenleyen bir kanundur. Bu hakkın olumsuz kullanımı hükümetleri zorlayabilmekte ve hatta devirebilmektedir.

kullanımı gibi uygun olmayan yöntemlerle kontrol altına alınmaya çalışılması, toplumsal olayların daha geniş kitleler tarafından desteklenmesini sağlar. Bu nedenle uygun müdahale stratejilerin, olayın mahiyetine göre belirlenmesi kamu düzeninin en kısa sürede yeniden tesisi için çok önemlidir.⁹

Della Porta ve Reiter (1998) üç ayrı müdahale yöntemi önerirler: Zorlayıcı yöntemler, ikna edici yöntemler ve bilgilendirici yöntemler. Zorlayıcı stratejiler toplumsal olayları güç kullanarak kontrol altına almayı öngörürken, ikna edici stratejiler toplumsal olayları organize eden gruplar ile arabuluculuk ve müzakere¹⁰ yöntemlerinin uygulanmasını savunur. Bilgilendirici stratejiler ise toplumsal olayların gelişimini araştırarak, bu olayları organize eden grupların argümanlarına alternatifler üreterek toplumsal olaylara verilen halk desteğini zayıflatmak amacı güder.

Trager ve Zagorcheva (2005: 91), toplumsal olayların kolektif şiddete dönüşmesini engellemek için, sosyal hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi yoluyla kalplerin ve mantığın kazanılması gerektiğini savunur. Bireylerin toplumsal olaylara iten sebepleri ortadan kaldıracak stratejiler üretilmesinin en doğru yöntem olacağını belirtirler. Ancak bu durum polisi aşan bir konudur. Çünkü toplumsal olayların başlangıcında polis bulunmamaktadır. Cerrah (1997:363), toplumsal olayların çıkış nedenlerinin geriye dönük olarak araştırılması halinde, aslında toplumu ilgilendiren sosyal bir olay olduğunu belirtir. Bu açıdan polisi aşan bir boyutu bulunmaktadır. Cerrah'ın bu tespiti, toplumsal olayların yönetiminin sadece polisin görevi olmadığını, olayların ortaya çıkmasına neden olan sebeplerin ortadan kaldırılmasında diğer kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşlarının da olayın mahiyetine göre sorumluluklarının olabileceğini göstermektedir.

Alan Dershowitz (2002), toplumsal düzeni tehdit eden kolektif eylemlere müdahale yöntemlerini dört ayrı kategoride inceler. Birinci metod, bireylerin toplumsal olaylara katılmakla alacağı risklerin, olaylardan bekledikleri faydalardan daha fazla olacağına inandırmaktır. İkinci metod, eylemleri organize eden grupları baskıcı yöntemlerle ihtiyaç duydukları kaynaklardan ve hedeflerden uzak tutarak girişimlerini başarısız kılmaktır. Üçüncü metod, aktivistlerin düzenleyecekleri aktivitelerin yanlış olduğu konusunda ikna edilmesini öngörür. Son metod ise toplumsal olayların oluşumuna neden olan fakirlik, adaletsizlik ve eşitsizlik gibi sebeplerinin ortadan kaldırılmasını amaçlayan önleyici stratejileri kapsar.

Bu stratejilere bakıldığında, TGYK'da ve toplumsal olaylarda polise yetki veren diğer mevzuatlarda, polise birinci stratejiye yönelik doğrudan bir sorumluluk yüklenmediği, hatta zatında böyle bir çalışmanın devletin göstericilere ve topluma karşı uyguladığı toplum mühendisliğine yönelik bir çalışmanın konusu olabileceği söylenebilir. Bu durum, başlı başına toplumu sindirmenin ve susturmanın bir aracı olarak kullanılabilir. Bu nedenle, demokratik ülke yönetimlerinin çok uygulayacağı bir yöntem olarak görülmemektedir. İkinci ve üçüncü yöntemler de toplanma özgürlüğü açısından riskli yöntemler olarak kabul edilse de, bu yöntemlerin kanunlara açıkça aykırı, içeriğinde silah, saldırı¹¹ ve şiddet içeren veya bunları içerme ihtimali oldukça fazla olan toplumsal olaylar için kullanılacak yöntemler olarak kabul edilmelidir. Yani, bu

⁹ ABD'de 1954 yılında meydana gelen zenci Watts ayaklanması bir örnek olarak verilebilir. Kalabalık içerisinde zenci bir kadının polis tarafından tutuklamaya çalışılması, kadının yardım istemesiyle başlayan olaylar sonucu artan olaylar neticesi, 34 kişi hayatını kaybetmiş ve Amerika'nın en kanlı olayı yaşanmıştır (Cinoğlu ve Güneş, 2003:308-309).

¹⁰ EGM son yıllarda toplumsal olaylarda, göstericilerle müzakere yapılması yöntemine önem vermektedir. Bu konuda 2007 yılında başlayan çalışmalar, 2012 yılında çıkarılan bir yönergeyle yasal bir metin haline getirilmiş, müzakere kurslarıyla müzakereciler yetiştirilmiştir. Aslında toplumsal olayların yönetiminde yer alan uygulayıcıların ve hatta göstericilerinde müzakereye önem verdiği görülmektedir (Taşcı, 2013: 168-177). TGYK'da topluluklarla müzakereye gidilmesine yönelik herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Hâlbuki polis birçok toplumsal olayda, olayları yönetmek için müzakere tekniğini kullanmakta ve olayları büyümeden önleyebilmektedir. Bu yetkinin kanunda yer almaması eksiklik olarak görülmektedir (Taşcı, 2013: 290).

¹¹Kanunda toplanma özgürlüğünün kullanımının en temel ve keskin sınırı toplumsal olayların şiddet içermemesidir. Bu sınır "Herkes, önceden izin almaksızın, bu kanun hükümlerine göre, silahsız ve saldırısız olarak, kanunların suç saymadığı belirli amaçlarla toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir" (TGYK, Md:3) şeklinde açıklanmaktadır. Dolayısıyla bu sınırın aşılması halinde polisin toplumsal olaylara müdahalede alacağı ve uygulayacağı tedbirler artacaktır.

stratejilerin her toplumsal olay için kullanılması kabul edilmezken, yukarıda açıklanan şartları taşıyan olaylar için kullanılması zorunlu olmaktadır. Son yöntem ise polisin yetkisini çok aşan, devletin uygulayacağı kamu politikalarıyla aşılabilecek, doğrudan meclis ve hükümetlerin alacağı kararlar ve uygulamalara bağlı olan bir yöntemdir.

Toplumsal düzeni tehdit eden terör ve şiddet olaylarına katılım üzerinde önemli araştırmalar yapan Jeremy Ginges (1997) de, baskıcı ve hoşgörülü (kapsayıcı) stratejiler olarak iki tür müdahale yöntemi tanımlamıştır. Ginges bu tespitleri toplumsal olayların yönetiminde yol gösterici olabilir. Baskıcı stratejiler, grupla diyalog kurmayı kesinlikle reddederek, olaydan beklenen faydaları azaltmayı ve riskleri arttırmayı hedefler. Hoşgörülü stratejiler, grupla diyaloga geçerek, grubun isteklerini ve düşüncelerini anlamaya çalışır. Türkiye’de polisin baskıcı stratejilere yönelik çalışmasının fazla olmadığı, mevzuattaki genel anlayışın gruplarla diyaloglar kurulmasına önem verilmesi ve grupların isteklerinin anlaşılmasına yönelik çabaları teşvik ettiği görülmektedir.¹²

Bu durumun üç ayrı boyutu vardır. Birincisi, toplumu oluşturan grupların moral değerleri ve kurumlarının meşruiyeti tanınmış olur. İkinci olarak, topluma daha az entegre olmuş grupların toplumsal olaylara katılma ihtimalleri daha fazla olduğu için, hoşgörülü stratejiler sayesinde bu grupların toplumsal olaylara katılımı ve verecekleri destek azalır. Son olarak bu yöntem, her toplumsal olayın dinamiklerini keşfetmeye ve daha uygun stratejiler üretilmesine imkan verir. Bu stratejilerin avantaj ve dezavantajlarını değerlendiren Ginges (1997), memnuniyetsiz grupların düşüncelerini dikkate alan hoşgörülü stratejilerin daha fazla psikolojik geçerliliklerinin olduğunu vurgular. Bu öneriler kapsamında toplumsal olayların yönetilmesinde takip edilmesi gereken stratejiler Şekil 1. de sunulmuştur.

---

¹²Toplumsal Olaylarda Müzakereci Görevlendirilmesine İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönergede, toplumsal olayların yönetiminde görev alan müzakerecilerin görevleri şu şekilde açıklanmaktadır. Buna göre olayların öncesinde;

a) İrtibata geçilmesinde fayda duyulabilecek kurum amirleri, sivil toplum kuruluş yöneticileri, muhtarlar ve kanaat önderleri ile sürekli irtibat ve diyalog içerisinde bulunmak,

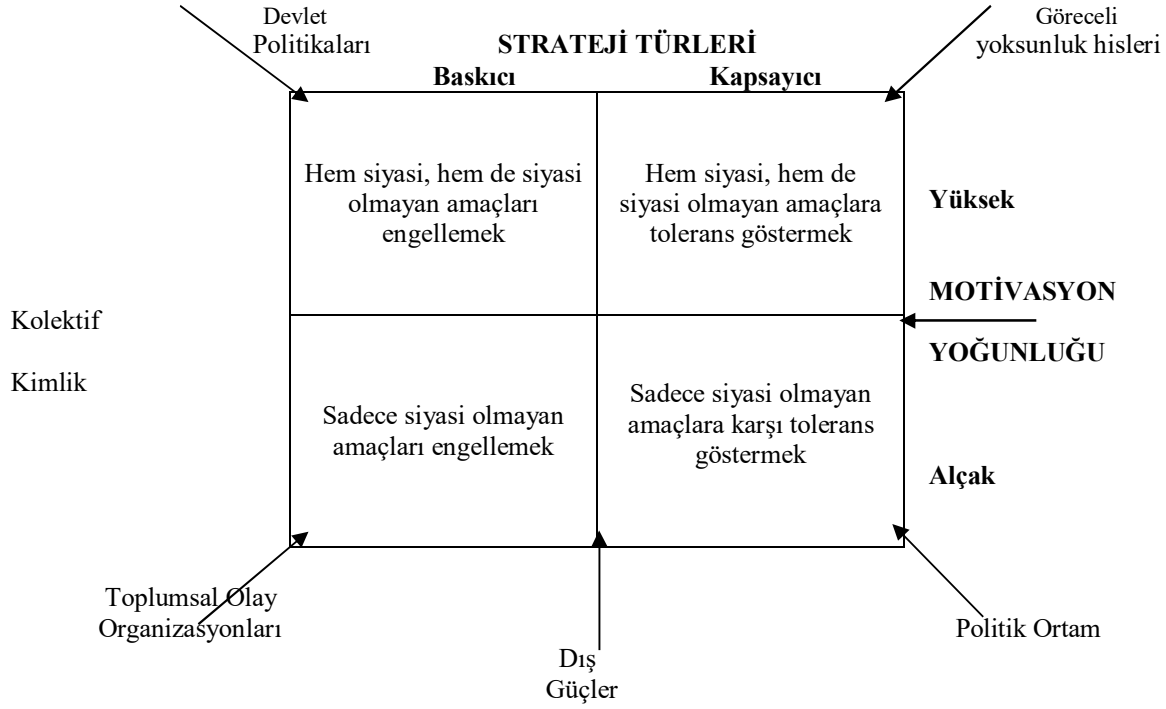
b) Eylem/etkinlik bilgisi alındıktan sonra grup lideri/yöneticileriyle veya grubu olumlu yönde etkileyeceği değerlendirilen kişiler ile irtibata geçmek ve müzakere sürecini başlatmak,

c) Eylem/etkinliğin amacı, zamanı, güzergâhı, katılımcı/grup profili, sayısı vb. bilgileri elde ederek ilgili birimlerle değerlendirmek,

ç) Elde edilen ve değerlendirilen bilgiler doğrultusunda üst makamları bilgilendirerek ortak hareket tarzının belirlenmesine katkı sağlamak,

d) Grup liderine/yöneticilerine ilgili mevzuat hükümlerini ve yasalara uygun hareket tarzını hatırlatarak etkinlik ile ilgili oluşabilecek kaygı ve hassasiyeti aktarmak (Md: 7/1) şeklinde görevleri bulunmaktadır. Bu yetkiler toplumsal olayların yönetiminde hoşgörülü bir anlayışın kabul edildiğini göstermektedir.

Şeki11. Toplumsal olaylara müdahale stratejileri

Motivasyon yoğunluğu dikey ekseninde gösterilirken, strateji türleri yatay ekseninde gösterilmiştir. Hem siyasi, hem de siyasi olmayan amaçları engellemeyi hedefleyen baskıcı stratejiler, marjinalleşmiş grupları toplumsal olaylara ve kolektif şiddete iter, çünkü devlet sistemle ilgili bir takım sorunları olduklarına inanan gruplara toplumsal olaylar organize etmek veya organize edilen olaylara katılmaktan başka çıkış yolu bırakmaz. Sadece siyasi amaçları engellemek, bireylere, devletin onları sıkıntıya sokan sosyal sistem ile ilgili bir takım sorunların varlığından haberdar olduğunu, ancak grubun özellikle siyasi isteklerinin devlet kurumları açısından bazı kırmızı çizgiler içerdiği mesajını verir.

Diğer taraftan, hem siyasi, hem de siyasi olmayan amaçlara tolerans göstermek toplumsal olaylara katılımı ve kolektif şiddet riskini arttır, çünkü grup bu yöntemin menfaatlerini elde etmek için en etkili yöntem olduğu algısına kapılır. Sadece siyasi olmayan amaçlara karşı tolerans göstermek ise, gruba, devletin sosyal sistemdeki problemlerin farkında olduğunu ve bu problemleri çözmek için elinden geleni yaptığı mesajını verir. Bu sayede, grup ile otoriteler arasında pürüzsüz bir diyalog ortamı kurulmuş olur. Göreceli yoksunluk hisleri, kolektif kimlik, siyasi ortam, dış etkenler (ideolojik ve kültürel farklılıklar gibi) ve toplumsal olay organizasyonlarının faaliyetleri toplumsal olayların organize edilmesi veya bu olaylara katılımı besleyen motivasyonu etkileyen diğer faktörlerdir.

TGYK'da iki tür etkinlik toplumsal olay kapsamında değerlendirilmiştir: (1) Belirli konularda halkı aydınlatmak ve bir kamuoyu yaratmak suretiyle o konuyu benimsetmek için gerçek ve tüzel kişiler tarafından düzenlene açık ve kapalı yer toplantıları; (2) belirli konular üzerinde halkı aydınlatmak ve bir kamuoyu oluşturmak suretiyle o konuyu benimsetmek için gerçek ve tüzel kişiler tarafından düzenlenen yürüyüşler (TGYK, Md: 2). Her iki tanımda ortak olan özellik bu etkinliklerin halkı aydınlatmak ve bir kamuoyu oluşturmak amacı taşımasıdır. Kanununun 4. maddesinde ise, siyasi partilerin, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının, sendikaların, vakıfların, derneklerin, ticari ortaklıkların ve diğer tüzel kişilerin özel kanunlarına ve kendi tüzüklerine göre yapacakları kapalı yer toplantıları, tören, şenlik, karşılama ve uğurlamalar, bilimsel, ticari ve ekonomik amaçlarla yapılan toplantılar ve p,spor faaliyetleri gibi etkinlikler

kanun kapsamı dışında tutulmuştur. Yani, siyasi olan gösteriler dikkatle takip edilmesi gereken olaylar olarak kabul edilirken, siyasi olmayan gösterilere hoşgörüyle yaklaşılmaktadır. Ancak, bu iki farklı ayrımın kanun uygulayıcısı olan polis tarafından nasıl yapılacağı net olmadığı gibi poliste net bir tutum ve davranışın olmadığı eleştirisi getirilmektedir (Taşçı, 2013: 27).

Toplumsal olaylar iyi yönetilirse toplumun ortak amaçlarına hizmet eden ve toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir yapıya bürünür. Bu sayede, toplumdaki değişimlerden olumsuz etkilenen memnuniyetsiz gruplar ile devlet otoriteleri arasında ortaya çıkması muhtemel şiddet eylemleri ve gereksiz çatışmalar önlenmiş olur. Sosyal problemlerin sebebi toplum içindeki aktörler arasındaki sistematik iletişimin bozulmasıdır (Habermas, 1991: 226). Yapılması gereken, aktif iletişimi bozan nedenlerin ortadan kaldırılarak diyalog ortamının yeniden tesis edilmesidir. Aktif iletişim, tarafların grup çıkarlarını ön plana çıkarmadan kendilerini birbirlerinin yerine koyarak, karşı tarafın düşünce ve isteklerini anlamaya çalışmasını ifade eder. Bu sayede, otoriteler toplumsal olay gruplarının ne istediklerini öğrenme ve kendi hassasiyetlerini onlara iletme fırsatı bularak, geliştirilecek uygun stratejilerle grubun davranışlarını kontrol altına alabilir (Habermas, 1973).

Bu tespitleri destekleyen Derrida, bireyler, gruplar ve kamu kurumları arasında saf bir iletişim (pure communication) kurularak karşılıklı duygu ve düşüncelerin anlaşılması gerektiğini ifade eder (Borradori vd., 2003). Bu sürecin bilinçli olarak işletilmesi fikirlerin net olarak anlaşılmasını sağlar ve toplumsal birlikteliği güçlendirir. Saf iletişimin sosyal birliktelik bilincinin sürdürülmesi için tek başına yeterli olmayacağını söyleyen Durkheim (2006), bu iletişimin faydacı değil, tarafsız bir algı üzerinden yapılması gerektiğini belirtir. Bu noktada Weber (1978), saf iletişimin demokratik kurumlarla da desteklenmesi gerektiğini söyler. Demokratik kurumların varlığı, toplumsal olay gruplarının rasyonel olmayan tavır ve davranışlarının kontrol altına alınması için olmazsa olmaz bir şarttır.

Kendilerini dışlanmış hisseden grupların yeniden topluma entegrasyonu için otoriteler, onlarla ve toplumun içindeki diğer gruplarla herhangi bir çıkar hesabına dayanmayan samimi iletişim kurmalı ve sosyal faydaların eşit dağılımı konusunda onları tatmin etmelidir (Tilly, 1978). Otoritelerin toplumu kucaklayan bu davranışları, bireylerin toplumsal dayanışmanın önemi konusunda bilinçlendirir ve sosyal norm ve değerlerin korunması için kendi menfaatlerini terketmeleri konusunda daha istekli davranmalarını sağlar. Sonuç olarak, toplumda paylaşılan değerler artar, ortak duygu, düşünce ve hedefler belirginleşir ve karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma duygusu hakim olur. Böyle bir sosyal ortamda, bireyler yeniden toplumun üyesi olmaktan memnuniyet duyarlar. Sosyal sistemin kurallarını, toplumsal birliktelik duygularını destekleyen unsurlar olarak kabul ederler. Böylece kırgınlıklar, saygı ve hoşgörüye; memnuniyetsizlikler, ortak hedeflere ulaşmak amacıyla karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma duygularına dönüşür.

Hoşgörüye dayanan kapsayıcı stratejilerin uygulanmasında bir dizi yol takip edilir. Önce kamu düzenini sağlamakla görevli otoriteler, toplumsal olayları organize eden gruplarla biraraya gelip müzakere yaparak, toplumsal olayın işleyişi ve grubun hareketleri üzerinde bir uzlaşmaya varmaya çalışırlar. Bu aşamada grubun karakteristik özellikleri (barışçı, radikal, veya şiddet eğilimli) ve amaçları (sosyal, kültürel, ekonomik veya siyasi) belirlenir. Grupla uzlaşma arayışlarını devam ettirmek için uygun şartlarda toplumsal olayın düzenlenmesi hakkı otoriteler tarafından garanti edilmelidir. İkinci aşamada, barışçıl grupların, şiddet yanlısı gruplardan güvenliklerini tehlikeye sokmadan ayrılması sağlanmalıdır. Barışçıl gruplara amaçlarına uygun toplumsal olay faaliyetlerine devam etmelerine izin verilirken, şiddet yanlısı gruplar yalnızlaştırılarak, şiddet içeren hareketlere devam etmeleri halinde alacakları risklerin oldukça yüksek olacağı anlatılmalıdır. Bu grupların şiddet eylemlerinden vazgeçmeleri halinde uzlaşma arayışları devam ettirilmeli; şiddet eylemlerinde ısrarcı davranmaları halinde güç kullanımı devreye sokulmalıdır. Gruplarla varılan uzlaşmada belirlenen hususlara mutlaka uyulması gerekir. Aksi halde otoritelerin samimiyetine olan inanç kaybolur ve olayların şiddeti artabilir. Gruplarla kurulan diyalogun toplumsal olaylar

bitene kadar aralıksız devam ettirilmesi, grubun kontrol altında tutulması için dikkat edilmesi gereken diğer bir noktadır (Della Porta, 1998; Fillieule ve Jobard, 1998; Waddington, 1998; Winter, 1998).

Toplumsal olayların takibinden sorumlu devlet kurumları; toplumsal olay grubunun inanç, duygu ve değerleri ile uyumlu diyalog kurabilme fırsatı bulabildikleri sürece yukarıda belirtilen bu rasyonel stratejileri uygulama fırsatı bulabilirler. Ancak grubun inanç, duygu ve değerleri ile ortak bir nokta yoksa iletişim yolları kapanır. Böyle bir durumda, toplumun norm ve değerlerine zarar verilmesinin toplumsal olay grubunun beklentilerini de olumsuz olarak etkileyeceği telkinleriyle grubun ikna edilmesi yoluna gidilebilir (Mead, 1934). Bu durum, polisin tarafsızlığına işaret etmektedir. Çünkü polisin her düşünceye tarafsız yaklaşması, hangi düşünceden olursa olsun toplumsal olaylardaki birinci amacının, toplantıyı kimin düzenlediğinden çok toplantının yasal sınırlar içerisinde kalmasını sağlayarak nihayete erdirilmesi olmalıdır. Bu düşüncenin polis tarafından mutlak kabul edilmesi toplumsal olayların yönetiminde akılcı yaklaşımları ön plana çıkarırken, grupların güvenini kazanmasına olumlu katkı sağlar. Türkiye’de özellikle sol kesimde polisin taraflı davrandığına yönelik bir inancın olması eleştiri konusu olmaktadır (Taşcı, 2013: 249-250).

Grup, ortak duygu ve düşüncelerin sürdürülmesinin grubun da menfaatlerine uygun olduğuna inandığı ölçüde, toplumsal olayları yasal sınırları içerisinde ve topluma zarar vermeden yürütmeye çalışacaktır. Bu safhada, toplumsal olayın amaçlarının, kendi kurumsal amaçları arasında yer aldığı STK'lar devreye sokularak, grupların isteklerinin savunucusu olacakları konusunda grubu ikna etmeleri sağlanabilir. Kendi isteklerine, kendi belirledikleri yöntemlerle ulaşmakta ısrar eden gruplara, kamu düzenini bozmanın yasal sorumluluklar doğuracağı hatırlatılarak, ısrarcı davranışları halinde güç kullanılarak hareketleri bastırılır. Kanunda bu görev polis adına güvenlik amiri olarak adlandırılan ve mülki amirlerce atanan yetkilidir (TGYK, Md: 2/d). Bu yaklaşım toplumsal olayları düzenleyenlere de sorumluluklar vermektedir. TGYKY 10. maddesinde, toplumsal olayları düzenleme kurulunun polisle beraber olayların yönetimine katılması gerektiği belirtilir. Yasal olarak başlayan toplumsal olaylarda düzenleme kurulunun, olay yerinde hazır bulunmak, toplantının yasal sınırlar içerisinde kalması için önlemleri almak, olayların yasa dışına çıkması halinde topluluğu dağıtmak için ikazda bulunmak, güvenlik amirine yardımcı olmak gibi görev ve sorumlulukları bulunmaktadır.

Karşılıklı duygu, algı ve taleplerin anlaşılmasını kolaylaştıracak iletişim metodlarının kullanılması taraflar arasında yanlış anlaşılmalara fırsat verilmemesi için gereklidir. Otoritelerin böyle bir iletişime yanaşmaması, toplumsal olaylara katılım tercihlerinde etkili olur ve düzenlenen toplumsal olaylara daha fazla katılım olmasını teşvik eder. Sadece güç kullanma stratejilerini uygulayan otorite her geçen gün inandırıcılığını ve meşruiyetini kaybeder (Snow vd., 2004). Toplumsal olay grubu ile saf bir müzakere sürecinin başlatılmasında, toplumsal olayı tetikleyen dinamikler konusunda bilgi sahibi öğretmen, hemşire, mühendis, doktor, tarım uzmanları veya diğer profesyonellerden faydalanılabilir. Bu arada, otoriteler müzakere için gerekli diğer koşulların oluşturulmasında hassas davranmalıdırlar (Della Porta ve Diani, 2006).

Baskıcı stratejilerle kısa vadede toplumsal olayları kontrol altına almak mümkün olsa da, uzun vadede bu stratejiler toplumdaki kızgınlık hislerinin artmasına neden olur ve kolektif şiddetin zeminini hazırlar (Khawaja, 1994). Wilson (1976), baskıcı stratejilere maruz kalan toplumsal olayların daha fazla radikalleştiğini belirtmiştir. Della Porta (1995) tarafından yapılan başka bir araştırma da aynı sonuca işaret etmiştir. Bu tespitlere dayanarak, hoşgörülü stratejilerin otorite ile toplumsal olay grupları arasında kamu düzenine zarar verilmeden uzlaşma yollarının bulunmasını sağladıkları için, toplumsal olay yönetiminde ilk önce uygulanması gereken stratejiler olduğunu söylemek mümkündür.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kolektif davranış teorileri, endüstrileşme, kentleşme ve işsizliğin neden olduğu hızlı nüfus hareketlerinin toplum yapısında ani değişimleri beraberinde getirdiğini, bu değişimlerin de sosyal ilişkilerde çatışma ve gerilimleri ortaya çıkararak toplumsal olayların gelişimini teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Kolektif davranış teorisyenlerine göre, sosyal sistemdeki problemler bireylerin toplumsal olaylara katılımını teşvik etmektedir (Smelser, 1962: 47). Bu süreçte oluşan kolektif kimlik algısı, bireysel duygu ve düşünceleri arka plana iterek toplumsal olayların biçimini ve şiddetini belirler (Eyerman ve Jamison, 1991: 13). Yani, toplumsal olaya katılan bireyler, şahsi menfaatlerinin peşinden koşmayı bırakarak grubun ortak hedefleri doğrultusunda hareket etmeye başlar.

Sosyal yaşamdaki ani değişimlerin sebep olduğu gerilim ve göreceli mahrumiyet duyguları sosyal kontrol mekanizmalarının zayıflamasına neden olur ve kolektif davranışın gelişmesini sağlar (Kornhauser, 1959; Lang ve Lang, 1961; Turner ve Killian, 1987). Durkheim'ın (1897) en fazla akademik referansın yapıldığı çalışmalarından biri olan "İntihar" (*Suicide*) isimli eserinde, toplumsal düzende oluşan kırılanlıkların toplumun üyeleri üzerinde gerilim oluşturduğunu ve bu gerilimlerin sosyal bağların zayıflamasına ve dolayısıyla intihara neden olduğu belirtilmektedir. Ona göre, bu problemin çözümü için toplumsal dayanışma ve entegrasyonun artırılması gerekmektedir. Avrupa'lı sosyologlar Durkheim'ın bu tespitlerini destekleyerek, sivil şiddet hareketlerinin bireysel davranışları kontrol altında tutan sosyal bağların zayıflaması sonucu oluşan 'kalabalık psikolojisi'nin tetiklenmesiyle ortaya çıktığını belirtirler (Rule, 1988: 83). Amerikalı sosyologlar'da aynı düşüncede birleşmektedirler. Robert Park (1972), toplumsal olayların kaynaklarının sosyal entegrasyon ve sosyal kontrol mekanizmalarının işleyişinde aranması gerektiğini ifade etmektedir.

Blumer (1969), bu yaklaşımı geliştirmiş, kolektif hareketlerin günlük rutin aktivitelerin sosyal düzensizlikler nedeniyle sekteye uğraması sonucu, herhangi bir kural ve yapılanmaya tabi olmadan kendiliğinden geliştiğini savunmuştur. Günlük rutin aktiviteler zinciri bozulan bireyler, içine düştükleri belirsizlik ortamının üzerlerinde oluşturduğu stres ve gerilimden kurtulmak için kolektif hareketlere destek verirler, zira içinde buldukları belirsizlik durumunda kaybedecekleri pek fazla değer kalmamıştır. Turner ve Killian (1987), Blumer'in yaklaşımını destekleyerek, normal şartlarda sosyal hayatın rutin akışını bozan ve gerilimlere neden olan kolektif hareketlerin, bireyler arasındaki iletişim ve etkileşimleri güçlendirdiğini söylerler. Davies (1962) ve Gurr (1970) da, toplumsal hayattan beklentilerle, bireylerin gerçekte elde ettikleri arasındaki farkı ifade eden göreceli mahrumiyet duygusunun, sosyal belirsizlikler nedeniyle ortaya çıkan gerilimin şiddetini artırarak toplumsal olayların oluşumunu hızlandırdığını belirtirler.

Kolektif davranış teorileri, 1960'lı yıllarda toplumsal olayların açıklanmasında yetersiz kaldığı eleştirilerine maruz kalmış ve sosyologlar gerilim ve göreceli mağduriyet duygularından ziyade, sosyal değerler, sosyal entegrasyon ve uzlaşma olgularının toplumsal olaylar üzerindeki etkileri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu çalışmalar "kaynakların hareketliliği" teorisini ortaya çıkarmıştır. McAdam'a göre (1982), toplumsal olayların sosyal gerilimler nedeniyle ortaya çıktığı fikri bir takım sorunları beraberinde getirmektedir, zira toplumsal olayların içinde geliştiği toplumun farklı unsurlardan oluşan yapısı ve işleyişini göz ardı edilmektedir. Kaynakların hareketliliği teorisi, rasyonel davranma eğiliminde bulunan bireylerin kar/zarar hesaplamaları neticesinde davranışlarını belirlediklerini belirterek, toplumsal olayların bu hesaplamalar neticesinde ortaya çıktığını savunmaktadır. Toplumsal olaylar, mevcut sistem tarafından haksızlığa uğratıldıklarına inanan bireyler tarafından, sosyal sistemdeki bozuklukların kaldırılması ile elde edilecek menfaatler düşünülerek organize edilir (McCarthy ve Zald, 1977: 1218).

Politik şartların toplumsal yaşam, dolayısı ile toplumsal olaylar üzerinde önemli etkilerinin olduğu ve bu etkilerin daha önceki teoriler tarafından dikkate alınmadığı iddiası ile ortaya çıkan "politik süreç" teorisyenleri, siyasi ortamın ve şartların sunduğu fırsatların toplumsal olayların oluşumuna zemin hazırladığını belirtmişlerdir. Farklı siyasi düşünce ve tercihler toplum içerisinde

kutuplaşmalara neden olur ve bu kutuplaşmalar toplumsal olayları tetikler. McAdam (2003) politik fırsatları 4 kategoride açıklamıştır. Bunlar:

- (1) Politik sistemin şeffaflığı,
- (2) Politik sistemin istikrarı,
- (3) Politik müttefiklerin ve muhalefetin varlığı,
- (4) Devletin baskı gücü.

Cohen ve Arato (1992), toplumsal olayların gelişimi ve başarıya ulaşması için bu fırsatların, toplumsal olay organizasyonları ile desteklenmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Politik süreç teorisine yöneltilen eleştiriler 1980'lerde yeni toplumsal olay teorisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu teori toplu hareket düşüncesinin nasıl ortaya çıktığını, bireyleri bu hareketlere iten faktörleri, hareketlerin içinde geliştiği toplumun yapısını göz önüne alarak açıklamaya çalışmıştır. McAdam, Tarrow ve Tilly (2001) gibi bu teinin önde gelen savunucuları, toplumsal olayların niçin ortaya çıktığı konusunda yapmış oldukları yoğun çalışmalar sonucunda, toplumsal olayların sosyal, kültürel ve politik şartların belirlediği karmaşık ilişkiler ve etkileşimlerin sonucu olduğunu belirtmişlerdir. Sonuç olarak, tarihi süreçte toplumsal olayları açıklamaya çalışan birçok teori ortaya konmuş ve her teori kendisinden önceki teorilerin toplumsal olayların dinamiklerini ortaya koymakta yetersiz kaldığını savunmuştur. Daha önceki teorilerden faydalanan yeni toplumsal olay teorisyenlerinin, çağımızda meydana gelen toplumsal olayları daha kapsamlı ve doğru bir yaklaşım geliştirdikleri söylenebilir.

Ortaya konulan bu teorilerin hepsinde sosyal organizasyonların toplumsal olayları organize edilmesindeki aktif rolüne dikkat çekilmiştir. Kamuoyunun düşünceleri üzerinde etkili olan bu organizasyonları kontrol altına almak isteyen devlet otoritesi, kamuoyunun beklentilerine paralel politikalar üretmek zorunda kalmaktadır (McVeigh, 1995). Aksi takdirde devletin meşruiyeti sorgulanma riski ile karşılaşacak ve otoriter güce sahip olanlar, yetki ve makamlarını başkalarına bırakmak zorunda kalacaklardır. Devlet politikaları ile toplumun beklentileri arasında paralellik kurulduğunda ise toplumsal olaylar mevcut sistem için tehdit olmaktan çıkarak, sistemi daha da güçlendiren mekanizmalara dönüşeceklerdir.

Toplumsal olaylar, daha geniş sosyal özgürlükler sunan demokratik bir ortamın gelişmesini sağlayabilirler. Ancak, bu olayların kaynakları ve dinamikleri doğru tespit edilerek gerekli önlemler alınmazsa, mevcut demokratik sistemin temellerini derinden sarsacak bir tehdide dönüşebilirler (Melucci 1996). Dolayısı ile toplumsal olayları organize eden aktörler ve bu aktörlerin içinde yaşadıkları sosyo-ekonomik çevre iyi araştırılarak, toplumsal olaylarla dile getirilen taleplerin toplum düzenine zarar verilmeden karşılama yolları keşfedilmelidir (Turnbull, 2014). Kaynak hareketliliği teorisinde vurgulandığı gibi (McCarthy ve Zald, 1977; Oberschall, 1973), toplumsal olaylar kar/zarar hesapları sonunda verilmiş rasyonel kararlar neticesinde organize edildikleri için, geliştirilecek müdahale stratejileri, bu rasyonel karar verme sürecinde riskleri arttırarak, elde edilmesi beklenen muhtemel karların azaltılmasını sağlayacak uygulamaları içermelidir. Bu amaçla, birbirini takip eden araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Farklı zaman aralıklarında yapılacak çalışmalarla değişen koşullar tespit edilmeli ve diğer toplumlarda meydana gelen olaylarla karşılaştırmalar yapılarak sosyal koşulların etkileri ölçülmelidir. Yanlış uygulamalar, Suriye ve Mısır'da olduğu gibi memnuniyetsiz grupların kızgınlıklarının geniş kitlelere yayılmasına ve toplumsal olayların sosyal düzeni yıkacak tehditlere dönüşmesine neden olabilir.

KAYNAKÇA

- Andrews, K. ve Biggs, M. (2006). The Dynamics of Protest Diffusion: Movement Organizations, Social Networks, and News Media in the 1960 Sit-Ins. *American Sociological Review*, 71(5), 752- 777.
- Armstrong, E. ve Bernstein, M. (2008). Culture, power, and institutions: A multi-institutional politics approach to social movements. *Sociological Theory*, 26, 74-99.
- Bernstein, M. (2005). Identity Politics. *Annual Review of Sociology*, 31, 47-74.
- Blau, P. ve Schwartz J. (1984). *Crosscutting Social Circles: Testing A Macro Structural Theory of Inter-Group Relations*. Academic Press.
- Blumer, H. G. (1969). Collective Behavior. Lee, A. M. (Ed.), *Principles of Sociology*, ss. 65–121. New York: Barnes and Noble.
- Borradori, G., Derrida, J. ve Habermas, J. (2003). *Philosophy In a Time of Terror*. Chicago: University of Chicago Press.
- Buechler, M. (1995). New Social Movement Theories. *Sociological Quarterly*, 36, 441-464.
- Cerrah, İ. (1997). Toplumsal Olaylar ve Türk Polisi. *Avrupa Birliği Sürecinde Türk Polisi Sempozyumu Bildirileri*, 16-18 Ekim 1996. Ankara: Polis Akademisi Başkanlığı, ss. 361-376.
- Cinoğlu, H. ve Güneş, İ. D. (2003). ABD’de ve İngiltere’de Toplumsal Olayları Kontrol Metodları ve Türkiye Bakımından Önemi. Tülin Günşen İçli ve Fatih Karaosmanoğlu (Ed.), *Uluslararası Polislik ve İç Güvenlik*, Ankara Nobel Yayınları, ss. 297-314.
- Cohen, J. L. ve Arato, A. (1992). *Civil society and political theory*. Cambridge: MIT Press.
- Cohen J. (1985). Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements. *Social Research*, 52, 663-716.
- Deborah, B. B. (1997). The Impact of Environmental Factors on Factionalism and Schism in Social Movement Organizations. *Social Forces*, 76, 199–228.
- Della Porta, D. (1995). *Social Movements, Political Violence and the State*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Della Porta, D. (1998). Police Knowledge and the Public Order in Italy. D. della Porta ve H. Reiter (Eds.), *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*, ss. 1–32. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Della Porta, D. ve Reiter, H. (Ed.) (1998). *Policing protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Della Porta, D. ve Diani, M. (2006). *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dershowitz, A. M. (2002). *Why Terrorism Works*. USA: R. R. Donnelley and Sons.
- Diani, M. (1992). The Concept of Social Movement. *The Sociological Review*, 40, 1-25.
- Dunn, J. (1972). *Modern Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, J. C. (1962). Toward A Theory of Revolution. *American Sociological Review*, 27, 5-19.
- Durkheim, E. (1897). *Suicide*. New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (2006). *Sosyoloji Dersleri*. Çev. H. Nail Kubalı. İstanbul: İletisim.
- EGM (2015). *2014 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: EGM Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı.
- Evers, T. (1985). Identity: The Hidden Side of Social Movements in Latin America. D. Slater (Ed.), *New social Movements and the State in Latin America*, ss. 43-71. Amsterdam: CEDLA.
- Eyerman, R.ve Jamison, A. (1991). *Social movements: A Cognitive Approach*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

Fillieule, O. ve Jobard, F. (1998). The Policing of Protest in France: Towards A Model of Protest Policing. D. Della Porta and H. Reiter (Eds.), *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*, ss. 70–90. Minneapolis: The University of Minnesota Press.

Gamson, W. A. (1975). *Strategy of Protest*. Homewood, IL: Dorsey Press.

Gamson, W. A. (1980). Understanding the Careers of Challenging Groups. *American Journal of Sociology*, 85, 1040-1060.

Gamson, W. (1990). *The Strategy of Social Protest*. Belmont, CA: Wadsworth.

Garner, R. (1996). *Contemporary Movements and Ideologies*. New York: McGraw-HillInc.

Ginges, J. (1997). Deterring the Terrorist: A Psychological Evaluation of Different Strategies for Deterring Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 9(1), 170-185.

Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.

Gurr, T. R. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Habermas, J. (1973). *Legitimation Crisis*. London: Heinemann.

Habermas, J. (1991). *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, MA: Beacon Press.

Inglehart, R. (1990). Values, Ideology, and Cognitive Mobilization in New Social Movements. Dalton R. J. and Keuchler M. (Eds.), *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*. New York: Oxford University Press.

jandarma.gov.tr (2015), 2013 Yılı Faaliyet Raporu, http://www.jandarma.gov.tr/duyurular/J.GN.K.LIGI_2013_YILI_FAALIYET_RAPORU.pdf, (09.09.2015).

Khawaja, M. (1994). Resource Mobilization, Hardship, and Popular Collective action in the West Bank. *Social Forces*, 73, 191–220.

Kitschelt, H. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest. *British Journal of Political Science*, 16 (1) , 57-85.

Klandermans, B. (1984). Mobilization and Participation: Social-psychological Expansions of Resource Mobilization Theory. *American Sociological Review*, 49 (5), 583-600.

Koopmans, R. (2004). Protest in Time and Space: The Evolution of Waves of Contention. D. Snow, S. Soule ve H. P. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*. Blackwell Publishing.

Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*. Glencoe, Ill.: The Free Press.

Lang, K. ve Lang, G. (1961). *Collective Dynamics*. New York: Crowell.

Marx, K. ve Engels, F. (1970) *The German Ideology*. New York: International Publishers.

Marx, G. T. ve Wood, J. L. (1975). Strands of Theory and Research in Collective Behavior. *Annual Review of Sociology*, 1, 363-429.

Mauss, A. L. (1975). *Social Problems of Social Movements*. Philadelphia: Lippincott.

McCarthy, J. D. ve Zald, M. N. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 82, 1212-1241.

McAdam, D. (2003). Beyond Structural Analysis: Toward A More Dynamic Understanding of Social Movements. M. Diani ve D. McAdam (Eds.), *Social Movements and Networks*, ss. 281-298). Oxford: Oxford University Press.

McAdam, D., Tarrow, S. ve Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

McVeigh, R. (1995). Social Structure, Political Institutions, and Mobilization Potential. *Social Forces*, 74(2), 461-485.

Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Melucci, A. (1985). The Symbolic Challenge of Contemporary Movements. *Sociological Research*, 52, 789 – 816.
- Melucci, A. (1996). *Challenging Codes*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Mengelberg K. (1961). Lorenz Von Stein and his Contribution to Historical Sociology. *Journal of the History of Ideas*, 22(2), 267-274.
- mevzuat.gov.tr (2015). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2911.pdf>, 15.09.2015.
- Morris, A.D. (1981). Black Southern Student Sit-in Movement: An Analysis of Internal Organization. *American Sociological Review*, 46, 755-767.
- Morris, A. D. (1984). *Origins of the Civil Rights Movement*. New York: FreePress.
- Neidhardt, F. ve Rucht, D. (1991). The Analysis of Social Movements: The State of the Art and Some Perspectives for Further Research. D. Rucht (Ed.), *Research on Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*. Frankfurt: Campus.
- Oberschall, A. (1973). *Social Conflict and Social Movements*. N.J.:Prentice-Hall.
- Offe, C. (1985). New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, 52, 817-868.
- Park, R. E. (1972). *The Crowd and the Public, and Other Essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pichardo, N. A. (1997). New Social Movements: A Critical Review. *Annual Review of Sociology*, 23, 411 – 430.
- Rootes, C. A. (1990a). Theory of Social Movements: Theory for Social Movements? *Philosophy and Social Action*, 16(4), 5-17.
- Rootes, C.A. (1990b). The Student Movements of the Advanced Societies: A Transnational Movements and Its National Political Contexts. *Transnational Associations-Transnationales*, September.
- Rule, J. (1988). *Theories of Civil Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Simmel, G. (1955). *Conflict and the Web of Group Affiliations*. New York: The Free Press.
- Scott, A. (1990). *Ideology and the New Social Movements*. London: Routledge.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smelser, N. J. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: FreePress.
- Snow, D. ve Oliver, P. (1995). Social Movements and Collective Behavior: Social Psychological Dimensions and Considerations. K. Cook, G. Fine ve J. House (Eds.), *Sociological Perspectives on Social Psychology*, ss. 571–599). Boston: Allynand Bacon.
- Snow D., Soule S. ve Kriesi H. P. (Eds.) (2004). *The Blackwell Companion to Social Movements*. Blackwell Publishing.
- Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Collective Action, Social Movements and Politics*. Cambridge: Cambridge UniversityPress.
- Taşcı, U. (2013). *Türkiye’de Toplumsal Olaylara Müdahale Politikasının Analizi*. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Ve Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Massachusetts: Addison-Wesley.
- Touraine, A. (1997). *Critique of Modernity*. Cambridge: Blackwell.
- Trager, R. F. ve Zagorcheva, D. P. (2005). Deterring Terrorism: It Can Be Done. *International Security*, 30(3), 87-123.
- Turnbull, M. (2014). Re-visioning Social Movement Theory: A U.S. Third World Feminist Informed Movement-Relevant Social Movement. <http://ic.ucsc.edu/~rlipsch/QEs/Turnbull.TWFem.QE1.pdf>.
- Turner, R. H. ve Killian L. M. (1987). *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.

Waddington, P. A. J. (1998). Controlling Protest in Contemporary Historical and Comparative Perspectives. D. Della Porta ve H. Reiter (Ed.), *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*, ss.117–140). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Weber, M. (1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

Wilson, J. (1976). Social Protest and Social Control. *Social Problems*, 24, 469–481.

Winter, M. (1998). Protest Policing in Germany. D. Della Porta ve H. Reiter (Ed.), *Policing Protest: The Control Of Mass Demonstrations in Western Democracies*, ss. 188-212. Minneapolis: The University of Minnesota Press.

Zald, M. N. ve McCarthy, J. D. (Ed.) (1979). *The Dynamics of Social Movements: Resource Mobilization, Social Control, and Tactics*. Cambridge, MA: Winthrop Publishers.

TÜRK ÜNİVERSİTELERİNİN TEMEL SORUNLARI, ÖZERKLİK ÖZLEMİ VE MİSYON ARAYIŞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Analysis on the Basic Problems of Turkish Universities, Sovereignty Desire and
Mission Seeking*

Cahit BAĞCI¹

ÖZET

Türk yükseköğretim sistemi ve üniversiteler her zaman tartışılan konuların en başında yer almıştır. Gerek üniversitelerin yönetim biçimleri ve özerklik konusu, gerekse akademik dünyanın özgürlüğü, insan kaynağı yetiştirme biçimleri, geleceğin mesleklerine olan talep, üniversite, ideoloji, siyaset ilişkisi sürekli tartışılmış ve bu çerçevede üniversitelerin algısında kısmi kırılmalar yaşanmıştır. Bu makalede, Türk üniversitelerinin temel sorunları, özerklik özlemi ve misyon arayışları analiz edilmeye çalışılmış ve bazı öneriler belirtilmiştir. Eğitimde yaşanan sayısal gelişmelere rağmen Türkiye ölçeğinde eğitim, ‘sürdürülebilir bir ekonomik ve sosyal kalkınma için gerekli beşeri sermaye formasyonunun oluşturulması’ olarak tanımlanabilecek hayati ve merkezi rolü oynamaktan henüz çok uzaktır. Türkiye’de bir taraftan beşeri sermayenin gelişimine katkı sağlamak ama diğer taraftan da yenilikçi ve rekabetçi bir üretim modelini hayata geçirebilmek ve küresel ekonomi içinde yer bulabilmek için eğitim sistemimiz ve üniversitelerimiz üzerine yapılması gerekenler öneriler olarak sıralanmıştır. Kuşkusuz bu önerilerin bir kısmı bir sorgulamadan çıkış modelleri üretilmesine katkı sunabileceği gibi, uygulanabilir nitelikte somutluklara da sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Üniversite, YÖK, Özerklik, Akademik Özgürlük, Erişim, Finansman

ABSTRACT

Turkish Higher Education System and Universities have always been one of the major discussion topics. Not only form of management and the issue of their autonomy, and the freedom of the academic world, human resource management, but also the demand for the future professions, and relationship between universities, ideology, and politics is constantly discussed and there has been a partial break in the perception of universities in this regard. Despite the numerical developments, in the scale of Turkey, education is not yet to play a vital and central role for sustainable economic and social development for the creation of necessary human capital formation. On the one hand, to contribute to the development of human capital in Turkey, we could have an innovative and competitive production model of life, on the other hand, to find a valuable place in the global economy, on the role of our universities some recommendations are listed. Undoubtedly, the interrogation of some of these recommendations can contribute to the formulation of solutions and it has also some concrete and feasible recommendations.

Key Words: University, HEC, Autonomy, Academic Freedom, Access, Funding

1. GİRİŞ

Türkiye’de yaygın olarak kullanılan “Bilgi Toplumu” kavramı, gelişmiş ülkelerin toplum yapısını ifade etmektedir. Türkiye’nin birincil hedefi de gelişmiş ve kalkınmış ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel seviyesine ulaşmaktır. Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayıp Cumhuriyet ile devam eden “çağdaşlaşma” ve “batılılaşma” ideali, modern batı uygarlığına kavuşmak amacını taşıyordu. 21. Yüzyılda, batı toplumları sanayi toplumu aşamasından bilgi toplumu safhasına geçmiştir. Türkiye’nin de “bilgi” veya “bilişim toplumu” aşamasına erişmesi için, diğer sosyal kurumlar yanında, bilgi üreten temel kurumlar olan üniversitelerin yeniden yapılanmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca, genç nüfusu çok fazla olan Türkiye’de üniversite eğitimi görmek isteyen genç nüfus oranı oldukça fazladır. Üniversite eğitimi talep eden nüfus fazla buna karşılık bu talep için

¹Yrd.Doç.Dr. cahitbagci@gmail.com

üniversite kontenjan arzı yetersiz kalmaktadır. Her sene üniversiteye giriş sınavına katılan öğrenci sayısı katlanarak artmaktadır.

Türkiye, hem bilgi toplumu hedefine ulaşmak, hem de gençlerinin eğitim-öğretim seviyesini yükseltmek amacıyla üniversite sayısında niceliksel olarak önemli artış sağlamıştır. “Her ile bir üniversite” sloganıyla üniversite sayıları ve öğrenci kontenjanları arttırılmıştır. Bu anlamda, önemli yatırımlar sağlanmıştır. Bu verili durum ile birlikte bu makalede, Türk üniversitelerinin temel sorunları, özerklik özlemi ve misyon arayışları sosyolojik bağlamda irdelenmeye çalışılmaktadır.

2. YÖK VE ÜNİVERSİTELER

Türkiye’de yükseköğretimi konu alan tartışmalara, geçmişten beri, gündelik siyasal dil ve kaygılarla yürütülmekte ve bu konuda atılması gereken adımlar, ideolojik sloganlara indirgenmektedir. Toplumun bütün kesimlerini ve geleceğini doğrudan ilgilendiren yükseköğretim ve üniversite meselesinin bu şekilde ele alınması, tartışmaları kısır bıraktığı gibi çözümlerin ötelenmesini doğurmuştur (Küçükcan & Gür, 2009:35). Bugün yükseköğretim ya da üniversiteler konusunda yürütülen tartışmaların ve sorunların kaynağında temelde şu sorunun cevabının karmaşıklığı yatmaktadır: Yükseköğretim ve üniversitelerden beklediğimiz amaç ve işlev nedir? Yükseköğretimin amaç ve görevleri, milli eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak şu şekilde tarif edilmiştir;

- Öğrencileri ilgi, istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde ve doğrultusunda yurdumuzun bilim politikasına ve toplumun yüksek seviyede ve çeşitli kademelerdeki insan gücü ihtiyaçlarına göre yetiştirmek;
- Çeşitli kademelerde bilimsel öğretim yapmak;
- Yurdumuzu ilgilendirenler başta olmak üzere, bütün bilimsel, teknik ve kültürel sorunları çözmek için bilimleri genişletip derinleştirecek inceleme ve araştırmalarda bulunmak
- Yurdumuzun türlü yönde ilerleme ve gelişmesini ilgilendiren bütün sorunları, Hükümet ve kurumlarla da elbirliği etmek suretiyle öğretim ve araştırma konusu yaparak sonuçlarını toplumun yararlanmasına sunmak ve Hükümetçe istenecek inceleme ve araştırmaları sonuçlandırarak düşüncelerini bildirmek;
- Araştırma ve incelemelerinin sonuçlarını gösteren, bilim ve tekniğin ilerlemesini sağlayan her türlü yayınları yapmak;
- Türk toplumunun genel seviyesini yükseltici ve kamuoyunu aydınlatıcı bilimsel verileri sözle, yazı ile halka yaymak ve yaygın eğitim hizmetlerinde bulunmaktır (MEB, 2015: 14).

Sorunun cevabının üç şekilde formüle edildiğini görmekteyiz. Eğitim, bilimsel araştırma ve topluma hizmet sunumudur. Ancak ülkenin gereksinim ve önceliklerine destek verecek bir yönetim sisteminin oluşturulamaması ya da oluşturulan sistemin ülkedeki ve dünyadaki gelişmelere göre yeniden şekillendirilememesi bugünkü sorunların temelini oluşturmaktadır. Günümüzde yükseköğretimin üç temel işlev üzerine kurulduğu görülmektedir. Bunlar;

- Öğretim: En temel faaliyettir. Toplumsal fayda söz konusudur.
- Bilimsel Araştırma: Yükseköğretimin misyonu bilgiyi genişletmek ve yaymaktır.
- Kamu Hizmeti: Yükseköğretim kurumları ile toplum arasında bir hizmet ilişkisi vardır. Bunlar; kültürel, sosyal ve sportif etkinlikler ile sağlık gibi topluma sunulan hizmetlerdir.

Yükseköğretim kurumları, bu işlevlerin birisi ya da hepsi kapsamında faaliyette bulunabilir. Ancak genel görünüm iç içe geçmişlik şeklindedir. Burada önemli olan, yükseköğretim hizmeti kapsamında bu işlevin etkin ve sonuç odaklı bir şekilde nasıl yerine getirildiği, ekonomide ve üretim süreçlerinde nasıl bir katma değer yarattığıdır. Yükseköğretimin ulusal ekonomi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri çok önemlidir. Doğrudan etkisi, eğitilmiş nitelikli işgücünün, üretim faktörleri içinde yer almasından kaynaklanır. Dolaylı etkisi ise, ekonomik gelişmenin başlıca stratejik faktörleri üzerindeki verimlilik ve yatırım kapasitesini arttırmak yolu ile dir. Bu durumda

yükseköğretimin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri, verimlilik artışı, teknoloji geliştirme, kaynak tahsisinde etkililik ve sosyal gelişme olarak sayılabilir.

‘Bilgiye dayalı ekonomiye geçiş’ için dört temel strateji öngörülmektedir. Bunlar; güçlü bir insan gücü (beşeri sermaye), etkin bir ulusal ve uluslararası yenilik sistemi, dinamik bir bilgi yapısı, uygun bir ekonomik ve kurumsal yapı olarak sıralanmaktadır. Bütün bu yaklaşımlar ışığında Yükseköğretim ve Üniversitelerimizde temel sorunlar nelerdir? Denildiğinde ifade edilen sorunlar temelde 5 başlık altında toplanmaktadır. Bunlar; Yönetim, Özgürlük, Finansman, Statü ve Özlük Hakları olarak sıralanabilir.

Araştırmacı üniversitenin en önemli kurucusu ve kuramcısı olan Humboldt üniversiteyi ‘Bir dizi zihinsel, ahlaksal, bilimsel, düşünsel alışkanlıkların bütününü içeren hareketli etkileşimlerden dokunmuş insanlığın beyin bahçesidir’ olarak tarif eder. Üniversite eğitimini, üniversite öncesi eğitimden ayıran Humbolt, üniversiteyi öğretmenin merkezi bir unsur olmadığı, öğrencinin eğitim programına katıksız bir biçimde bağlı bir kişi olarak görülmediği bir kurum olarak kurgulamıştır (Antalyalı, 2007: 33).

Üniversitelerin nasıl tanımlanması gerektiği ile ilgili yorum farklılıkları, üniversitelerin tarihine ilişkin değerlendirmeleri de etkilemiştir. Üniversiteyi sadece belirli alanlarda sistematik bir eğitimin verildiği bir eğitim kurumu nitelendiren bakış açıları, üniversite tarihini insanlık tarihine kadar götürebilir. Üniversitelerin tarihi nereden başlatılırsa başlatılsın, günümüzde dünya üniversitelerinin, en azından teorik anlamda, belirli düzeyde bir homojenliğe ulaşmıştır. Bir başka ifade ile günümüzde tüm dünya üniversiteleri yaklaşık olarak aynı amaçlarla kurulmakta, aynı idealleri paylaşmaktadır. Üniversiteler arasında yakalanan bu homojenitenin kaynağı bir uzlaşmadan ziyade bir teslimiyettir (Antalyalı, 2007: 27). Yeni üniversitenin eskisinden en önemli farkı, misyon farklılaşmasında kendini göstermektedir. ‘Girişimci üniversite’, eğitim ve araştırma faaliyetlerinin yanı sıra bu faaliyetlerin sonucunda üretilen bilginin kullanımına ilgi gösteren bir üniversite olarak ortaya çıkmaktadır. Üniversite kurumunun misyonunda gündeme gelen her farklılaşma aynı zamanda farklı yönetim yapılarına da işaret etmektedir (Yavuz, 2012: 42)

Üniversite, evrensel nitelik taşıyan, bilgi üreten, araştırma yapan, eğitim öğretim yapan, bilginin uygulanmasını ve tartışılıp teknolojiye dönüştürülmesini sağlayan, ürettiği bilgileri yayan kurumdur. Bağımsız ve yaratıcı düşünce yeteneğini geliştirir, topluma yararlı işler yapan aydın kişiler yetiştirir (DPT, 2000: 10).

Dünya Üniversite tarihine misyon perspektifi ile bakılacak olursa dönemselsel olarak geçmişten günümüze üniversitenin misyonundaki kazanımlar eğitim, ulusallaşma, demokratikleşme, araştırma ve kamu hizmetidir. Ulus devletler birlikteliğine veya dünyaya hizmet gibi bir misyon ise yakın zamanda üniversitelerin paylaşılan misyonları arasında yerini alacak gibi gözükmektedir (Antalyalı, 2007: 37). Türkiye’de yükseköğretimin mevcut amaçları, evrensel ilkelerden uzaktır ve öğrencileri ‘terbiye’ etmenin aracı olarak kullanılmaktadır. Oysaki yükseköğretimin temel amacı, öğrencilerin bağımsız düşüncelerine imkân sunmak olmalıdır (Küçükcan & Gür, 2009: 217).

Yüksek Öğretimin farklı temeller üzerine inşa edildiği çok konuşulmuş ve tartışılmıştır ve halen güncel bir tartışma olarak da varlığını sürdürmektedir. Tartışmaların ana ekseninin şu sorular etrafında döndüğü de görülmektedir:

-Yüksek Öğretim kimin hakkıdır?

-Devlet kime yükseköğretim imkânı sunmalıdır?

-Daha iyi bir yaşam beklentisi içinde bulunan vatandaşların yükseköğretim ve eğitim talebi nasıl formüle edilecektir?

-Yükseköğretimde eşitlikçi bir yaklaşım geçerli midir?

-Eğitimin kitleleşmesi ile birlikte erişim sorunu azalmakta iken kalite sorunu artmaktadır. Bu çelişki nasıl giderilecektir?

-Eğitimde kaliteyi artırmak için ara formüllerden birisi olan özel üniversite kurulması neden mümkün olamamaktadır?

-Yükseköğretimdeki hiyerarşik yapı kırılmadan akademik geçişler nasıl mümkün olacaktır?

-Üniversiteler kime hesap vermektedir? Kamu adına hesap verebilirlik yükseköğretimde neden mümkün olamamaktadır?

-Devlet bütçesine bağımlılıkla AR-GE ve uluslararası etkileşim ve kalite nasıl yakalanacaktır?

-Neden ihtisas üniversiteleri kurulamamaktadır? (sosyal bilimler, tıp, hukuk vb.)

-Özerklik ve hesap verebilirlik arasında kurulacak bir denge çıkış yolu olabilir mi?

Ülkemizdeki yükseköğretim sistemi hem YÖK hem de üniversiteler düzeyinde oldukça merkeziyetçi, şeffaflıktan ve hesap verebilirlikten uzak bir yapıdadır. TÜSİAD hazırladığı raporda mevcut yükseköğretim yönetiminin merkeziyetçi ve bürokratik yapısı eleştiri konusu yapılarak yeni bir yönetim modeli önerisi yapılmıştır. Bu modelde YÖK'ün varlığı korunmakta ancak ÜAK (Üniversitelerarası Kurul) ile arasında yetki-görev paylaşımı yapılmakta; YÖK idari ve mali konulardan, ÜAK ise akademik konulardan sorumlu tutulmuştur (TÜSİAD, 2003). Diğer taraftan Ülkemizde yükseköğretimin aksayan yönleri genel olarak yönetim, erişim, finansman ve kalite olarak sıralanmaktadır. Aksayan yönlerinin çözümü neticesinde oluşacak akademik özgürlük ve özerklik eğitimin kalitesini artıracak gibi bilim, kalite, ar-ge, uluslararasılaşma, insan gücünün planlanması kalkınma ve refahın artışına katkı sağlanabilecektir. Yükseköğretim sistemindeki sorunların çözülmesi temelde 2 aşamalı çözüm olarak görülebilir.

Birincisi; YÖK'ün anayasa ve 2547'den kaynaklanan görev, rol ve misyonunun yeniden düzenlenmesidir. Bu yaklaşıma göre sorunların temelinde Anayasanın 130. ve 131. maddeleri ile 2547 sayılı kanun yatmaktadır. Bu güne kadar sorunları aşma konusunda idari olarak Başkanlık, Yürütme Kurulu ve Genel Kurul tarafından alınan kararlar, onlarca kez yapılan değişiklikler, yasaya eklenen çok sayıda geçici madde ve aynı maddenin beş-altı kez değişikliğe uğramış olduğu durumlar 'içinden çıkılması zor bir mevzuat yumağı' oluşturmuştur. Sadece bu olgu bile, yeni bir yükseköğretim yasasının çıkarılmasını zorunlu kılmaktadır. YÖK, kendine verilen görev ve yetkilerle adeta 'üstü örtülü yükseköğretim bakanlığı' halini almıştır. Bunun sonucu olarak kişiye bağlı yönetim tarzı ön plana çıkmış, idari, mali ve akademik uygulamalarda keyfilik ön plana çıkmıştır. YÖK kendi hazırladığı "Türkiye'nin Yüksek Öğretim Stratejisi" isimli çalışmada aynen şu ifadeler yer almaktadır;

Yükseköğretim Kurulu'nun bir organ olarak varlığı korunmakla birlikte, görev ve yetkilerinde bugüne göre önemli bir sınırlama yapılması yararlı olacaktır. 1982 Anayasası ve 2547 sayılı yasa YÖK'e aşırı geniş yetkiler vermiştir. YÖK'ün bugünkü yetkilerinin bazılarının Üniversitelerarası Kurul'a, bazılarının da doğrudan üniversitelere devredilmesi gerekir. Örneğin, yabancı akademik personelin maaşının YÖK'e onay için bildirilmesi, ya da rektörlerin yurtdışına çıkışta izin için YÖK'e başvurmaları gibi uygulamalar kaldırılmalıdır. Yetkilerin yeniden düzenlenmesi doğal olarak ilgili yönetmeliklerin de gözden geçirilerek yenilenmesini gerektirmektedir. Bu konuda yasa değişikliği gerekli olmayan haller de vardır; dolayısıyla Yükseköğretim Kurulu bu tür değişiklikleri kısa vadede gerçekleştirebilir. Denetleme işlevinin de esas olarak YÖK'ün yetki alanında olması uygundur. Dolayısıyla Yükseköğretim Denetleme Kurulu korunmalıdır. (YÖK, 2007: 163)

Yükseköğretim sorunlarına çözüm üretmek için öncelikle YÖK'ün yeniden yapılandırılması gerekmektedir. YÖK'ün görevleri Anayasanın 131. maddesinde;

"Yükseköğretim kurumlarının öğretimini planlamak, düzenlemek, yönetmek, denetlemek, yükseköğretim kurumlarındaki eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma faaliyetlerini yönlendirmek, bu kurumların kanunda belirtilen amaç ve ilkeler doğrultusunda kurulmasını sağlamak ve öğretim elemanlarının yetiştirilmesi için planlama yapmak" şeklinde sayılmaktadır (Anayasa ve İç Tüzük, TBMM, 2012).

Anayasa'da geçen 'düzenlemek ve yönetmek' ifadelerinden hareketle YÖK'ün üniversitelere doğrudan müdahale etme hakkı ve yönetme yetkisi verilmiş, özerkliği ve esnekliği engelleyen pek çok konuda YÖK belirleyici konumdadır. Bu durum, merkeziyetçi bir yapı doğurmakta ve üniversite özerkliğini zedelemektedir. Bununla birlikte, Anayasada YÖK'ün diğer görevleri arasında sayılan yükseköğretimi planlamak, denetlemek, eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma faaliyetlerini yönlendirmek, tahsis edilen kaynakların etkin kullanılmasını sağlamak, öğretim elemanlarının yetiştirilmesi için planlama yapmak gibi görevlere ilişkin olarak YÖK tarafından kapsamlı faaliyetlerin yapıldığını söylemek mümkün değildir. Gerek YÖK ve gerekse üniversitelerimizin bünyesinde bugüne kadar bu faaliyetleri yapmak üzere kurumsal ve beşeri bir kapasite oluşturulamamıştır.

YÖK bugüne kadar yetkinin sadece bu kısmıyla aşırı ilgilenmiş ve üniversiteleri adeta yönetmiş; diğer taraftan 'planlamak, denetlemek, yönlendirmek' gibi yetkilerine kadar etkin kullanamamıştır. Yükseköğretim sistemi insan gücü planlaması temelli bir yapılanma ve örgütlenme modelinden uzaktır. Örneğin, her yıl hekim başına düşen nüfus artmasına rağmen bunun nasıl çözüleceğine ilişkin bir planlama yapılmamıştır. AB ortalaması bir öğretim üyesi başına düşen tıp öğrencisi ortalama 19-20 iken bu rakam ülkemizde son 20 yıldır 10'un altındadır ve yıldıza bir azalma seyrederek 3,9 öğrenciye kadar düşmüştür (DPT, 2010: 49).

2009-2010 eğitim-öğretim yılında sağlık alanında eğitim veren Tıp, Diş Hekimliği, Eczacılık Fakültelerinde toplam 11.079 öğretim üyesi varken toplam öğrenci sayısı 47.385'tir. Buna sağlık bilimleri fakültesi, sağlık yüksekokulları da eklendiğinde öğrenci sayısı 112.714'dür (DPT, 2010: 12). Yüz bin kişiye düşen hekim AB ortalaması 322 iken bu rakam Türkiye'de 158'dir (DPT, 2010: 47). Dolayısıyla, ülkemizde tıp fakültelerinde su andaki öğrenci sayısının çok daha üstünde öğrenci yetiştirebilecek fiziki şartlar ve öğretim üyesi vardır. 1987-1988 yılında bir öğretim üyesine düşen öğrenci sayısı 13.2 iken bu sayı 2009'da 3.9'a kadar inmiştir (DPT, 2010:49).

İkincisi ise, Üniversitelerin Yönetimidir. YÖK'ün merkeziyetçi ve müdahaleci yetkileri nedeniyle üniversiteler idari, mali ve akademik açılardan yetersiz kalmış, eğitim ve araştırma potansiyelleri gelişmemiştir. YÖK'ün taraflı, korumacı, ayrımcı ve dışlayıcı yaklaşımları nedeniyle birçok akademik personel mağdur edilmiş, akademik özgürlük zedelenmiştir. Rektörlük seçimi sürecinin başlangıcından tamamlanmasına kadarki geçen sürede akademik camiada yaşanan hadiseler ve akademik dünyanın yaşadığı tahrip edici ortam (iklim) davranış ve duygulardan kurtulma zamanının geldiğine işaret eder. Akademik camia 'imdat' çağrısı yapmaktadır. Buna duyarsız kalmak mümkün değildir. Rektörlük seçimine kilitlenmiş bir üniversiteden kalite ve bilim beklemek imkânsız hale gelmiştir. 1981 den bu yana 31 yıldır her üniversitede seçimlerden yaşananların ayrı bir ibretlik belgesel niteliği taşıdığı tartışmasız bir gerçektir. 1 oy alanın da en çok oy alanında rektör olarak atandığı bir demokratik olmayan seçim sisteminin rasyonelitesini yitirmiş, komik olduğu kadar da tahrip edici, istikrar ve akademik iklimi bozucu bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Üniversiteler rektörlük seçimleri nedeniyle her 4 yılda bir soruna dönüşmektedir. Bir tarafta kaybedenlerin olduğu ve buna karşılık diğer tarafta ise kazananların olduğu bir dönem intikamcı ve cezalandırıcı yaptırımlara da girilen bir süreç, sindirilmiş bir akademik camianın tavır, davranış ve pozisyon almak zorunda kaldığı belirsiz bir gelecekte bilim ve kalite ne kadar mümkün olabilecektir. Rektörlük seçimleri, öğretim üyeleri arasında kalıcı bölünmelere yol açmakta ve üniversite kurumunu işlemez hale getirmektedir (Küçükcan & Gür, 2009: 21). Rektörlük seçimleri nedeniyle, üniversitelerde bilimsel faaliyetler için olması gereken sulh ve sükûn ortamı zedelenmiş, korku ve baskı havası ve ortamı egemen olmuştur. Bu durumun savunulacak bir yanı yoktur. Katılımcısı farklılaşsa bile (öğrenci ve akademik) tek başına seçim bir çözüm değildir. Bu durumda sistemin bir sonraki seçimi kazanma stratejisine üzerine inşa edildiği de ayrıca görülmelidir. Mevcut durumda üniversitelerde bütün yetkiler rektörde toplanmıştır. Akademik yükselmelerde bile karar verici odur. Rektör otoritesi dağıtılacağına, tersine artmakta ve keskinleşmektedir (DPT, 2000: 9)

Dünya örnekleri ve OECD ülke uygulamalarına bakıldığında rektörlerin seçim yoluyla belirlenmesinin giderek terk edildiği, çoğu ülkede atama yöntemi ve Mütevelli Heyet tarafından yönetimin tercih edildiği görülmektedir. Ülkemizde, Mütevelli Heyet tarafından atanan Rektör örneğinin kurulduğu yıllardan 1981 yılına kadar ODTÜ’de başarılı bir şekilde uygulandığı unutulmamalıdır. Ülkemizde vakıf üniversitelerinde uygulanan Mütevelli Heyet modeli, kamu üniversitelerinde bir yönetim modeli olarak uygulanmalıdır. Mütevelli heyetin teşekkülü dünya örnekleri incelenerek rahatlıkla ideal bir sayı yakalanabilir. Öneri olarak pek çok ülkede uygulanan 25 altı üye sayısı dikkate alınarak yarısı iç, yarısı ise dış üyeden müteşekkil 25 ya da 21 üye modeli uygulanabilir. Mütevelli Heyetin Rektör ataması dışındaki en önemli görevleri kaynak yaratmak, kaynakların girişimci bir anlayışla kullanılmasını sağlamak, faaliyetleri ve hesapları izlemek, incelemek ve değerlendirmek ve rektörlük yönetimine tavsiyelerde bulunmak vb. görevler olmalıdır. Uygulanacak modelde, Rektör olacak kişi ile dış kontenjandan Mütevelli Heyet üyesi olacak kişilerde akademik unvan da aranmamalıdır. Diğer taraftan Vakıf Üniversiteler Birliği’nin kurulmuş olması önemli bir aşamadır. Üniversitelerin sorunlarının bir yapı etrafında değerlendiriliyor olması ve sistematik çözüm önerisi sunma şekli geliştirilebilirse olumlu katkısı olacağı açıktır. Zira üniversiteler kalite, statüko, çeşitlik, hedefsizlik, hiyerarşi, evrensellik, nitelik, kayırmacılık gibi son derece temel sorunlarla karşı karşıyadır (Ortaş, 2008).

3. AKADEMİK DÜNYANIN GÖRÜNÜMÜ

Üniversitelerimizdeki öğretim elemanlarının çoğu, devlette görev yapan memurlar gibi kamu görevlileri konumundadır. Kadrolu oldukları için iş kaybetme riskleri bulunmamaktadır. Bu nedenle, kalite, başarı ve bilimsel bilginin üretimi için mesaiye bağlı memur zihniyetinden performansa ve başarıya bağlı öğretim elamanı modeline geçiş kaçınılmazdır. İşten düşme ya da sözleşme ücretinde azaltmaya gidilmesi endişesi ve kaygısı olmaksızın performans artırımı oldukça zordur.

Üniversitelerin kuruluş gerekçeleri temelde iki fonksiyon üzerine bina edildiği görülmektedir. Bunlar eğitim-öğretim hizmeti ve araştırma ve geliştirmedir. Ancak durum öyle bir hale gelmiştir ki Türk üniversiteleri çoğunlukla eğitim-öğretim hizmeti sunan kurumlar haline dönüşmüştür. İkinci öğretim, hafta sonları uygulanan formasyon programları ve yaz okulu uygulamaları öğretim elemanlarını araştırma ve geliştirme faaliyetinden uzaklaştırmıştır. Bu durum entelektüel dinamizm ve akademik zenginliğin önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Akademisyenlerin firma kurmalarının engellenmesi ve danışmanlık aracılığıyla elde ettiği gelirlerin yüzde 70’inin üniversiteye bırakılması araştırma faaliyetlerini yetersiz kılmaktadır. Bu durum bilginin ürüne ve hizmete dönüşmesinin önündeki en büyük engeldir. Bir başka ifadeyle üniversitelerde yöneticilik ve hocalık yapan akademisyenler bilim adamlığı ile teknokratlık arasında sıkışıp kalmışlardır.

Üniversiteler şu sorulara cevabını iyi verebilmelidir. “Hangi beklentiye ne kadar karşılayabiliyorum?”, ”İş dünyası ve piyasalar benden ne talep ediyor?”, “Nasıl bir insan gücü ihtiyacına karşılık vermeliyim?”

Hemen hemen her gün her birimizin karşılaştığı şu iş ilanlarının çözümlenmesini nasıl yapmalıyız. Bir ilanda aynen şöyle yazmaktadır: “Eleman Aranıyor. Aranılan nitelikler: analitik düşünme, yaratıcı düşünme, inisiyatif kullanabilme, karar verme yeteneği, yabancı dil, sosyal faaliyetlere katılım, bilgisayar kullanabilme ve tecrübe!”

Yukarıda sayılan niteliklerde öğrenci yetiştiren kaç eğitim kurumumuz vardır sorusuna verebileceğimiz cevap hakikaten şüphelidir. ‘Analitik düşünme’ son derece önemli bir özelliktir. Öğrencilerimize bu kazanımı verebilecek müfredatla eğitim verebilmemiz her kademede eğitim için son derece önemlidir. Bunun başarılması pek çok başarıyı domino etkisiyle kendiliğinden getirecektir. Türkiye’nin 2023 vizyonu çerçevesinde eğitim-öğretim faaliyetinin yanı sıra araştırma-geliştirme faaliyetlerini yürütecek araştırma üniversiteleri kurulmalı ve ar-ge desteklerinin ¾ ü bu alana ayrılmalı ve üniversitelerin buluş, patent ve lisans haklarını ellerinde bulundurmalarına izin verilmelidir. Bu çerçevede üniversiteler araştırma, eğitim, uygulamalı bilim

ve teknoloji gibi farklı misyonlara göre gruplandırılmalı ve yeniden yapılandırılmalıdır. Bütçe kaynaklarının tahsisinde, üniversitelerin misyonları ve performansları göz önüne alınarak yapılmalıdır. 2010-2011 yılı eğitim öğretim döneminde örgün öğretimdeki öğrencilerin % 9,3'ü vakıf üniversitelerinde öğrenim görmekte iken öğretim görevlerinin %11,6'sı bu üniversitelerde görev yapmaktadır. Çok sayıda vakıf üniversitesi olmasına rağmen öğrenci sayılarının düşüklüğü manidardır. Dünya ile kıyaslandığında yıllık öğrenim ücretinin en az 12.000 dolar seviyesinde olması kar amacı gütmeyen vakıf üniversitelerinin kuruluş amaçları hakkında şüpheler uyandırmakta ve bu alanda bir denetimsizlik sorunu yaşandığı da görülmektedir.

Çözüm olarak kar amacı güden özel üniversitelerin kurulmasının önündeki engeller kaldırılmalı, Vakıf üniversitelerindeki yükseköğrenim ücretleri sorunu ise çözümlenmelidir. Böylece hem ödeme gücü olanların eğitim öğretim hakkı elde etmesi kolaylaştırılmış, hem de ülkemizdeki akademik birikimin coğrafyamızdaki ülkeler için bir eğitim arzı sunmasının imkânı yaratılmış olacaktır. 1970'lerde ODTÜ'nün coğrafyamızdaki ülkelerin geçleri için nasıl cazibe oluşturmuşsa aynı imajın oluşmasının önü açılmalı, yabancı öğrenci kabullerinin şartları kolaylaştırılmalıdır. Türkiye'nin küresel ve bölgesel düzeyde iddialı üniversite eksikliği vardır. Türkiye, yabancı öğrenci sayısını artırmaya dönük stratejiler geliştirmelidir (Küçükcan & Gür, 2009:222).

Türkiye gerek balkanlar, Arap Baharı sonrası Ortadoğu ülkeleri ve Orta Asya Cumhuriyetleri için fırsatlar sunan cazip bir ülke imajına sahiptir. Bu imajdan hareketle Türk üniversitelerinde eğitim-öğretim ve araştırma imkânı için dost ve kardeş ülkelerle ikili anlaşmalar yapılarak bu ilişki güçlendirilmelidir.

Ülkemizde uzun süredir tartışılan haçların kaldırılması ve 'parasız üniversite' söylemi ise bir sosyal politika aracı olarak ya da ülkenin insan kaynağına yapılan bir yatırım olarak ve siyasi iradenin bir sosyal politika ve kamu politikası enstrümanı olarak bakmak daha uygundur. 'Alınan her hizmetin mutlaka bir bedeli olmalı' şeklindeki liberal bir sosyal ve ekonomik yaklaşım ile de çelişse insan kaynağının sosyal bir sermaye olduğu ve ona yapılan yatırımda bir değer taşıdığı bilinmelidir.

Bu çerçevede 'parasız üniversite' söylemi üniversitelerin temel fonksiyonu haline dönen eğitim öğretim ve insan gücünün yetiştirilmesi ilkesi ve rolü ile de uyumludur. Elbette bilimin, bilginin değeri ve ürettiği katma değer kadar yetişmiş insan gücünün de hesaplanabilir bir değeri vardır. Bu durumun değerini ve anlamını anlayabilmek için yetiştirecek genç nüfusu kalmayan pek çok AB üyesi ve İskandinav ülkelerinin çabalarını iyi incelemek ve anlamak lazımdır. Bu açıdan, kamu politikasının 'kişi ya da kurumların bir sorunu çözmek için izledikleri amaçlı hareketler bütünü' olarak tanımlandığı da dikkate alınırca bütünlüklü bir politika ve yöntem olduğu görülecektir. Bunu anlık bir karar olarak yorumlamak mümkün değildir. Çünkü her zaman karar alınması aynı zamanda sonuca ulaşılması anlamına gelmemektedir. Kararın alınmasını takip eden dönemde hedeflenen amaçların hayata geçirilmesi için bazı düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyabilmektedir. Kamu politikası döngüsüne bakıldığında, gündem oluşturulması, politika oluşturulması, politikanın uygulanması ve politikanın değerlendirilmesi aşamalarına sahip olduğu görülecektir.

Hükümetleri böyle radikal politikalara sevk eden ana gerekçelerden birkaç tanesi de kuşkusuz yükseköğretimin ekonomik büyüme ve istihdam edilebilirlikle olan pozitif ilişkidir. Eğitim düzeyi ile istihdam edilebilirlik ve elde edilen gelir arasındaki bu ilişki yükseköğretime olana talepteki niceliksel genişlemesinin en temel gerekçesini de oluşturmaktadır.

4. YÜKSEKÖĞRETİMİN YAPISAL SORUNLARI

4.1. Özerklik Sorunu

Yönetim hukukunda özerklik, bir kanun ile herhangi bir teşkilat, kurum veya kuruluşa kendi kendini yönetme hakkının tanınması, diğer bir ifade ile kamu kurum ve kuruluşlarına üstlendikleri hizmetleri kendilerinin düzenleyebilmesi ve bunların gerektirdiği düzenlemeleri kendilerinin

yapabilmesi olanağının tanınmasıdır. Özerklik, akademik dünyada çok fazla tartışılan ve konuşulan, üzerinde tam bir uzlaşmanın sağlanamadığı ve herkesin kendine göre yorumladığı bir kavram olmuştur (Erdem, 2013: 98). Özerklik, ortaçağ üniversitelerinden girişimci üniversiteye uzanan süreçte üniversite kurumunu karakterize eden en belirgin özelliğidir. Bir üniversitenin bilimsel açıdan özerk olabilmesi, idari ve mali açılardan da belli oranda özerk olmasını başka bir ifadeyle, üniversite dışı kurumların etkisinden uzak olmasını gerektirmektedir (Yavuz, 2012: 149).

Üniversitenin ortaya çıkışından beri, korunmaya çalışılan temel özelliği özerk bir kurum olmasıdır. Üniversiteden beklenen yaratıcılık, küçük çıkarlara hapsolmemek, uzun erimli bakış açıları geliştirebilmek gibi niteliklerinin gerçekleştirilmesi, büyük ölçüde bu kuruluşların özerk olmasına bağlıdır. Ülkeler, genellikle üniversitelerinin özerk olduğu iddiasında oldukları için bir üniversitenin gerçekten özerk olup olmadığını değerlendirebilmesi somut özerklik kriterlerine dayandırılmalıdır. Örneğin, OECD üniversite özerkliği için aşağıda özetlenen 8 ölçütü tanımlamaktadır:

1. Gayrimenkul ve diğer donanımların mülkiyetine sahip olabilmek
2. Borçlanarak fon yaratabilmek
3. Yaratılan kaynakları, kendi amaçları doğrultusunda bağımsız harcılabilmek
4. Akademik program ve ders içeriklerini belirleyebilmek
5. Akademik personelin işe alınmasına ve işten çıkarılmasına karar verebilmek
6. Çalışanların ücretlerini belirleyebilmek
7. Öğrenci kontenjanlarını belirleyebilmek
8. Öğrenci harçlarını belirleyebilmek

Üniversite özerkliğini tanımlayan bu sekiz ölçütten beşinin mali, ikisinin akademik ve birinin ise idare özerkliğine ilişkin olduğu ve üniversite özerkliğinin, büyük oranda, mali özerklik ile ilişkilendirildiği gözlenmektedir (YÖK, 2007: 21).

Yükseköğretimde yönetim modeli arayışları ağırlıklı olarak özerklik kavramı etrafında şekillenmiş, bu çerçevede kendi organları tarafından belirlenen yönetim ile akademik özgürlük alanı olarak tarif ve talep edilmeye çalışılmış, YÖK'ün üniversiteler üzerinde kurduğu ve geliştirdiği hegemonik ilişki sonrası daha çok tartışılır hale gelmiştir. Üniversite özerkliğiyle ilgili olarak 3 önemli nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlar, *şeffaflık, hesap verme sorumluluğu ve kalite güvencesidir* (Erdem, 2013: 99). Günümüzde özerk üniversite kavramıyla öğretim elemanlarının seçimi, ders programlarının yani müfredatın düzenlenmesi, öğrenci kabulü, mezuniyet koşullarının ve araştırma konularının belirlenmesi ve seçim şekli daha çok ifade edilmeye çalışılmaktadır. Bunun yanı sıra üniversitelerin topluma hesap vermesi, toplum tarafından denetlenmesi ve üniversiteye ayrılacak kaynakların belirlenmesi bağlamında üniversitelerin karar yetkilerinin sınırlı olması gerektiği savunulmaktadır. Bütün bunlara rağmen özerklik konusu hâlihazırda seçim sisteminden kaynaklanan tartışmalar nedeniyle daha çok seçim sistemi üzerine odaklanmış durumdadır.

Üniversite özerkliği içinde, 'akademik özerklik' özel bir anlama sahiptir. Üniversiteler tarih boyunca 'özgür tartışma ortamını ve 'eleştirel düşüncüyü' savunmuşlardır. Bu da akademik özerkliği sayesinde olmuştur (Erdem, 2013:104). Hâlbuki kastedilen idari, mali ve bilimsel özerkliktir. Ancak, üniversiteler özerkliklerini düşündükleri kadar katılımcı olma sorumluluğu da taşımak durumundadırlar. Üniversite özerkliği, üniversitenin kendini yönetmesiyle ilgilidir ve akademik özgürlüğün güvencesidir (Küçükcan & Gür, 2009 :48).

Bugün dünyada üniversitelerde akademik özgürlük, öğretim üyelerinin akademik özgürlüklerinin korunması ve üniversitenin değişen politik koşullarından etkilenmemesi sağlamak olarak algılanmaktadır. Üniversitede akademik unvana sahip tüm insanların baskı ve yönlendirme

olmaksızın özgürce eğitim ve araştırma yapmaları anlamına gelir (Erdem.2013: 107). Küreselleşmenin getirdiği değişiklikler üniversiteleri profesyonel yöneticiler tarafından yönetilmeye zorlamakta, üniversite yönetiminde teknik beceriler gitgide akademik yeterliliğin önüne geçmektedir. Üniversiteler bu değişen koşullara uyum sağlayabilmeleri için katılımcı yönetim, vizyoner liderlik, profesyonel yöneticilik ve girişimcilik anlayışı ile hareket etmek durumundadırlar (Yavuz, 2012:172). Türkiye’de mevcut yükseköğretim sistemi, aşırı merkezîyetçidir ve yükseköğretim kurumlarının farklılaşmasına izin verilmemektedir (Küçükcan & Gür, 2009:10).

Bunun yanında, üniversiteler değişen koşullara uyum sağlayabilmeleri için stratejik planlama ve teknoloji transferi gibi uygulamalara başvurmak zorundadırlar. Çünkü uyum sonuç değil bir süreçtir.

4.2. Yüksek Öğretimde Erişim Sorunu

Ülkelerin ekonomik ve sosyal refahının artırılmasında beşeri sermaye olarak bilinen yetişmiş insan gücü büyük rol oynamakta ve artan getiriye sahip olan ‘bilgi’ toplam faktör verimliliği çerçevesinde büyümenin sürükleyici gücü olmaktadır. Bu çerçevede, gelişmiş ülkeler ile her alanda rekabet edebilmek için, iyi donanımlı ve yetişmiş insan gücünün önemi anlaşılmış; dolayısıyla bireylerin gerekli bilgi, beceri ve yeterliliklerle donatılmasında en etkili araç olan eğitimin, özellikle de yükseköğretimin önemi artmaya başlamıştır. Ulusların refahının yanı sıra gelir düzeyi ve istihdam edilebilirliği artması nedeniyle kişilerin bireysel refahına da katkısı yüksek olduğu için, yükseköğretime talep büyük bir hızla artmıştır. Yükseköğretim arzının talebe paralel bir şekilde artırılamaması ise yükseköğretime erişim konusunu ön plana çıkarmıştır (Tanrıku, 2009:1).

Yakın geçmişe kadar yükseköğretim yalnızca elitlerin bir uğraşı olarak algılanmıştır. Modernleşme, hızlı kentleşme, artan nüfus ve daha iyi yaşam beklentisiyle birlikte demokrasideki gelişmeler, eşitlikçi anlayış, hak ve özgürlük talepleri yükseköğretim talebinde de artışı getirmiştir. Böylece eğitimde kitleselleşme başlamış ve dununla birlikte erişim, kalite sorunları ve finansman ihtiyacı gündeme gelmeye başlamıştır. Bu durum ülkeleri yükseköğretim sistemi, politikaları ve reformları üzerinde çalışmaya zorlamıştır. Çağ nüfusundaki artışa paralel olarak artan yükseköğretim talebinin karşılanmasını, bir başka ifadeyle ‘kitlesel yükseköğretim’, dünyada başlıca eğilimler arasında yerini almıştır. Özellikle 1980’lerde hız kazanan modernleşme çabaları, hızlı kentleşme ve köyden kente olan göç yükseköğretime olan talebi artırmıştır. Yükseköğretim arzının talep karşısında yetersiz kalması ve/veya yükseköğretim arzının talebe paralel bir şekilde artırılamaması ise yükseköğretimde erişim konusunu ön plana çıkarmıştır.

Özellikle ‘yükseköğretim çağ nüfusu içinde yükseköğretim talep eden kişilerin eğitim imkânlarına ulaşabilirliği’ olarak tanımlanan ‘erişim’ 21.yüzyılda ülkemizde temel bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Bu duruma çözüm olarak hükümetler tarafından öncelikle sunulan model Anadolu Üniversitesi bünyesinde kurulan Açık Öğretim Fakültesi olmuştur. Konuyu iyi anlayabilmek için yükseköğretimde genişlemeyi etkileyen temel faktörleri anlamak ile mümkündür. Genel olarak, ekonomik ve sosyal kalkınmada beşeri sermayenin ve dolayısıyla eğitimin rolünün daha iyi anlaşılması, demografik gelişmeler çerçevesinde yükseköğretim çağ nüfusundaki artış ve yükseköğretimin kişilerin istihdam durumu ve gelir düzeyine etkisi çerçevesinde ortaya çıkan talep artışı ile açıklanmaktadır. Öte taraftan, son yıllarda kurulan çok sayıda üniversite ve “her ilde en az bir üniversite” söylemi yükseköğretimde erişim sorununa getirilen en önemli ve köklü çözüm biçimidir. Her ne kadar ‘erişim’ kavramsal olarak ‘yüksek çağ nüfusu içinde yükseköğretim talep eden kişilerin eğitim imkânlarına erişimi’ olarak tarif edilse de, konunun birey hakları temelli ve beşeri sermayenin geliştirilmesi ile hedeflenen gelişmişliğin yakalanması ve kalkınma hedeflerine ulaşabilirliğinin sağlanması zemininde ele alındığı görülmektedir. Yükseköğretime erişim konusunda neredeyse çağ nüfusunun %95’ine yükseköğretim sağlama başarısını göstermiş olan Avustralya’dır. İzlanda ve Polonya için oran %80; Yeni Zelanda, ABD, Norveç, Slovenya, İsveç, Rusya ve Danimarka için %70-75 arasındadır (Şimşek, 2013: 7). MEB verilerine göre yükseköğretimde net okullaşma oranı % 39.49’dur (MEB,

2005: 26). Bu durumda Türkiye %60 olan OECD ortalamasını altında bir yükseköğretime erişim oranına sahiptir.

Türkiye’de hükümetler sürekli olarak halktan gelen yükseköğretimde kapasite artırılması isteğinin baskısını hissetmişlerdir. Bu isteği karşılamak büyük yatırımların yapılmasını gerektirdiğinden hükümetler büyük yatırımlara gitmeden kapasite artışını sağlayacak çözüm yolları arayışı içinde olmuşlar ve iki temel sonuca ulaşmışlardır. Bunlardan birincisi açık öğretimin geliştirilmesi, ikinci çözüm yolu “ikinci öğretimi” geliştirmek olmuştur. Bu yaklaşım, bir yükseköğretim sisteminin öğrenci kapasitesini artırarak yapılması gereken yatırımlardan tasarruf edilmesi esasına dayanmaktadır (YÖK, 2007: 47).

Yükseköğretimde genişlemeyi etkileyen faktörlerin rasyonel zeminde yapılması hiç kuşkusuz ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmelerine katkı sağlar düzeyde olacaktır. Yükseköğretimin gelire ve istihdama katkısı en temel talep gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha iyi eğitim almış kişilerin istihdam edilebilirliğinin daha yüksek ve ekonomik olarak aktif oldukları sürece işsiz olma ihtimallerinin daha düşük olduğu, eğitim düzeyi arttıkça işgücüne katılım oranının arttığı ve iyi eğitilmiş kişilerin daha yüksek gelir elde ettikleri kanıtlanmıştır (Tanrıku, 2009: 8).

Türkiye’de 2017 yılına kadar hızla artması beklenen yükseköğretim çağ nüfusunun fırsata dönüşmesi, erişimin artırılmasına bağlı olacaktır. Yükseköğretim talebinin hangi araçlarla karşılanacağı sorusunun cevabı bu açıdan çok çeşitlilik sunmaktadır. Bu çerçevede, Açık öğretim, Uzaktan eğitim, Parasız Üniversite, Sertifika ve diploma programları, Vakıf üniversiteleri ve her ile en az bir üniversite söylem ve politikaların kendi içinde tutarlılık taşıdıkları ve erişim sorununun sistemli şekilde çözülmesi yönünde politikalar geliştirildiğinin birer göstergeleridirler. Önümüzdeki dönemde örgün yükseköğretim arzının hem ülkemizin kalkınması hem de gençlerimizin yükseköğretim talebinin karşılanması için hızla artması gerekmektedir. Yükseköğretime erişimdeki bu artışı sağlamaya yönelik altyapı, insan kaynağı ve sistem sorunları buna paralel olarak çözülmek zorundadır. Ancak, genişleme hızı itibarıyla yükseköğretimin sisteminin bugünkü performansının, mevcut finansman yapısı ve akademik personel sayısındaki eğilimler çerçevesinde de bunu sağlayacağı söylemek oldukça zordur. Bu amaçla, fiziki ve beşeri altyapısı olan vakıf üniversitelerinde yükseköğretim kontenjanları artırılmalıdır. Yeterli talebin yaratılması için ise vakıf üniversitelerinde öğrenim ücretleri makul seviyelere indirilmeli ve fakülteler için rasyonel maliyetlendirilmiş ücret tavanları belirlenmelidir. 2010/815 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ekinde belirlenen Fakülte ve programlarda ‘ortalama cari maliyetler’ dikkate alınarak Vakıf Üniversitelerce uygulanan ücret tavanları bu BKK ile uyumlulaştırılarak düşürülmelidir.

Erişim sorununa da katkı sunması amacıyla vakıf üniversitelerinin haricinde özel yükseköğretim kurumu kurulmasına yönelik anayasal ve yasal düzenlemeler gerçekleştirilmeli ve YÖK tarafından özel yükseköğretim kurumu kurulması için gerekli asgari standartlar belirlenmelidir. Ancak, yükseköğretime erişimin artırılması hedeflenirken bütün ortaöğretim mezunlarının yükseköğretime geçişinin sağlanmasından ziyade mezunların ilgi ve yeteneklerine uygun meslek alanlarındaki yükseköğretim programlarına geçişi sağlanmalıdır. Kitleli yükseköğretim eğilimini azaltmak üzere gerçekleştirilen genişleme ya da arz çalışmaları (yeni üniversitelerin ve yükseköğretim kurumlarının kurulması) yükseköğretime olan talebi azaltmamıştır.

2008-2017 döneminde geçmiş dönemlere kıyasla daha hızlı artması beklenen yükseköğretim çağ nüfusu göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’de yükseköğretime olan talebin bugünkünden de hızlı artacağı tahmin edilmektedir. Önümüzdeki dönemde örgün yükseköğretim arzının hem ülkemizin kalkınması hem de gençlerimizin yükseköğretim talebinin karşılanması için hızla artırılması gerekmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’de yükseköğretime erişimin artırılması amacıyla, hâlihazırda örgün öğretimde gençlerin talebinin yalnızca %31’lik kısmını karşılayan yükseköğretim sisteminin performansının artırılması ve yükseköğretimde genişleme sürecine hız kazandırılması önem arz etmektedir. 2009-2023 döneminde yükseköğretim arzının artış oranının, yükseköğretim talebinin artış oranından daha yüksek olacağı tahmin edilmekle birlikte; talebin yükseköğretim kapasitesine göre çok yüksek olması sonucunda 2023

yılında talebin büyük bir kısmının karşılanamayacağı tahmin edilmektedir. Öte taraftan, 2011-2012 Öğretim yılında 103'ü devlet 65'i Vakıf olmak üzere toplam 168 üniversite mevcutken, bu sayı 2015 yılında 109'u devlet 94'ü vakıf üniversitesi olmak üzere 193'e yükselmiştir.

Yükseköğretimde talep artışı oranında kapasite artışının sağlanamamasının en önemli nedeni öğretim üyesi ve öğretime elemanı temininde yaşanan güçluktur. 2011-2012 öğretim yılında yükseköğretim programlarında, ön lisans, açık ve uzaktan öğretim hariç lisans programlarındaki öğrenci sayısı toplam 1.781.873 iken bu sayı 2014-2015 öğretim yılında sadece lisans programlarındaki öğrenci sayısı 3.628.800'e yükselmiştir. Aynı yıl ön lisans, açık ve uzaktan öğretim programlarında toplam 2.013.762 öğrenci bulunmaktadır. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) yaptığı açıklamada, 2014-2015 öğretim yılında ön lisans, açık öğretim, uzaktan öğretim, lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında toplam 6.062.886 öğrenci olduğunu açıklamıştır. Buna karşılık 2011-2012 öğretim yılında devlet üniversitelerinde toplam 118.839 öğretim elemanı görev yapmakta iken, bu sayı 2014-2015 öğretim yılında sadece 126.872'ye ulaşabilmiştir. Hâlihazırda devlet ve vakıf üniversitelerinde toplam 148.903 öğretim elemanı görev yapmaktadır.

Örgün yükseköğretime olan bu talep ancak yükseköğretimde farklılaşma ve çeşitlilik gibi genişlemenin diğer araçlarından azami ölçüde faydalanılması ile mümkün olacaktır (Tanrıkulu, 2009: 167). 2023 yılına ilişkin öğrenci ve öğretim elemanı projeksiyonlarının mevcut yükseköğretim kurumlarının yükseköğretimde talebin maksimumu %46.5'ni karşılayabilecekleri öngörüsü dikkate alınmalıdır. Giderek talebin karşılanamaması ve yükseköğretimin diploma yönelimli hale gelmesine yol açmaktadır. Üniversiteler öğretim elemanı yetersizliği nedeniyle bir çıkmaza doğru sürüklenmektedir. Gerekli tedbirler alınmaması halinde, bilimin askıya alındığı, sadece ders ve sınav yönelimli bir üniversite gerçekliği ile kaçınılmaz bir şekilde karşı karşıya kalınacaktır.

4.3. Yükseköğretimin Finansmanı Sorunu

Ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişiminde nitelikli insan gücü giderek daha büyük rol oynamakta ve bilgi toplam faktör verimliliği çerçevesinde ekonomik büyümenin itici gücü olmaktadır. Özellikle küreselleşen dünyadaki bilgiye dayalı ekonomik yapıda, ülkelerin sahip oldukları yetişmiş nitelikli insan gücü en önemli rekabet unsuru haline gelmiştir. Bu kapsamda bilginin üretimi, paylaşımı ve yaygınlaştırılması ile bireylerin gerekli bilgi ve becerilerle donatımında en etkili araç olan yükseköğretimin önemi artmıştır. Bu doğrultuda, hükümetler yükseköğretimin yarattığı toplumsal faydaları göz önünde bulundurarak bu hizmeti kamu kaynaklarıyla finanse etmişlerdir. Ancak, yükseköğretimin bireylere sağladığı yüksek gelir düzeyi ve istihdam edilebilirlik gibi ekonomik getiriler ile itibar ve statü gibi sosyal getiriler sonucunda, özellikle 1980'lerden itibaren bireylerin yükseköğretime olan talebinde muazzam bir artış yaşanmıştır. Bu artışta, teknolojinin hızla artan maliyeti ve eğitim talep edilen alanların çok çabuk değişmesi sonucunda yükseköğretimdeki birim maliyetlerinin yükselmesi de eklenince kamu kaynakları ile yükseköğretim hizmetinin finansmanında yetersiz kalmaya başlamıştır (İlyas, 2012:1). Bu kapsamda 1970 yılında 170 bin civarından olan yükseköğretim öğrenci sayısı, 1990 yılında 685 bine, 2010 yılında 3.5 milyona, 2015 yılında ise 6 milyona ulaşmıştır.

Yükseköğretim, günümüze dek genellikle bir kamu hizmeti olarak görülmüş ve giderleri ABD ve diğer birkaç ülke dışında hemen hemen tümüyle kamusal kaynaklardan karşılanmıştır. Ancak, yükseköğretimde gözlenen ve önümüzdeki yıllarda da sürmesi beklenen talep artışı nedeniyle, yükseköğretimin sadece kamu kaynakları ile sürdürülebilirliği sorgulanmaya başlanmıştır (YÖK, 2007: 20). Kamu hizmeti niteliği taşıdığı konusunda görüş birliği olan yükseköğretimin finansmanı, devlet ve vakıf üniversiteleri itibarıyla iki temel yöntemle yapılmaktadır. Anayasal olarak devlet üniversitelerinde kamusal finansman, vakıf üniversitelerinde ise özel finansman sistemi benimsenmiş bulunmaktadır (YÖK,2007: 57).

Yükseköğretime olan bu erişim talebinin yükseköğretime ayrılan kamu kaynaklarından çok daha fazla bir oranda artması yükseköğretimde finansman sorununu ortaya çıkarmıştır.

Yükseköğretimdeki genişleme ve birim maliyetlerindeki artış hem kaynak arayışına hem de var olan kaynakları etkin ve verimli kullanma yöntemlerine yöneltmiştir. Son yıllarda ülkemizde performansa dayalı bütçeleme anlayışı ve uygulaması böyle bir ihtiyaçtan üretilmiş bir finansman yöntemidir. Bu yöntem ve uygulama ayrıca kaynak tahsislerini subjektiflikten arındırılmıştır. Harçlar, bağışlar, döner sermaye gelirleri ve araştırma gelirleri finansmanı geliştirme yöntemleri olarak görülmüştür. Bunlardan ‘harçlar’ konusu tamamen ‘maliyet paylaşımı’ mantığına dayalı bir finansman modeli olarak geliştirilmiştir. Birçok ekonomiste göre ‘harç’ ağırlıklı bir finansman sistemine geçilmesi, yükseköğretimin maliyetini vergi mükellefleri yerine bu hizmetten faydalananlara, yani öğrenci ve ailelerine aktararak fırsat eşitliğine katkı sağlamaktadır şeklinde rasyonelleştirmektedir.

Yükseköğretimin finansmanında dünyada çok farklı modeller uygulanmaktadır. Pek çok ülkede maliyet paylaşımı yöntemi benimsenmişken OECD ülkelerinde sadece Danimarka’da yükseköğretim kamusal olarak finanse edilmektedir. Toplam 215 bin öğrencinin eğitim gördüğü 41 yükseköğretim kurumu bulunmaktadır. GSYH’nin % 1,6’sı ile yükseköğretim kurumlarına en yüksek kamu kaynağı ayıran OECD ülkesidir. Danimarka çıktılara bağlı finansman yönteminin en iyi uygulandığı AB ülkesidir. OECD ve AB ülkelerinde ‘eğitim basamaklarında yukarı tırmandıkça özel sektörün payı daha da artmaktadır’ (Şimşek, 2013).

Ülkemizde üniversitelerin doğrudan kamusal finansman şekli bütçe ile finansmandır (Türkmen, 2009: 21). Dünyadaki kalite ve performans yönetimi konusundaki gelişmeler sonucu 1927 den beri yürürlükte olan 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu 10 Aralık 2003 tarihinde çıkarılan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile değiştirilmiştir. Bu kanun, kamu idarelerinin kalkınma planları, programlar ve benimsedikleri çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturarak stratejik amaçlar ve hedefler saptamalarını, performanslarını önceden belirlenmiş göstergeler doğrultusunda ölçmelerini ve sürecin izleme ve değerlendirmesini yapmak amacıyla katılımcı yöntemlerle stratejik plana göre yapmalarını öngörmektedir (Ankara Bilim Platformu, 2011:3)

Ülkemizdeki yükseköğretim kurumlarının bütçesi 1990 yılında 2,6 milyar TL, 2000 yılında 4,6 milyar TL, 2011 yılında ise 11,5 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında yükseköğretim kurumlarının bütçesi 12,7 Milyar TL olarak öngörülmüştür. Yükseköğretim bütçesi 2002 yılında 2.495.967.700 TL iken 2012 yılı bütçesinin 12.743.603.000 TL öngörülmesiyle birlikte 2002 yılına göre artış oranı %410 olmuştur. Bu rakam 2015 yılında ise 18.493.252.000 TL olarak öngörülmüştür (MEB, 2015: 259). Üniversitelere ayrılan bütçenin 2002 yılında konsolide bütçeden aldığı pay yüzde 2,54 iken, 2015 yılında yüzde 3,91 olarak öngörülmüştür. Üniversitelerin GSYH’den 2002 yılında aldığı pay yüzde 0,71 iken, 2015 yılında bu oranın yüzde 0,95 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Burada üzerinde durulması gereken en önemli gösterge, yükseköğretim kurumlarının ülkede yaratılan toplam katma değerden ne kadar pay aldığı bir ölçüsü olan yükseköğretim bütçesinin GSYH içerisindeki payıdır (Arabacı, 2011: 105). 2010 yılında yükseköğretim bütçesinin yılsonu gerçekleşme cinsinden GSYH’ye oranı olan % 0,95 dır. Bu oran OECD ve AB ülkelerinin değerlerine olan % 1.1’e yakındır. OECD ülkeleri ortalama olarak özel ve kamu kaynaklarından eğitime GSYH’nin % 6.3 oranında kaynak ayırmaktadır (Ayrangöl & Tekdere, 2014:1 3).

Yükseköğretim bütçesi, Türkiye’deki kamu eğitim harcamalarının yaklaşık olarak dörtte birini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu bütçe yükseköğretim için yetersiz görünse de, diğer eğitim kademeleri ile karşılaştırıldığında yükseköğretime verilen öncelik açıkça gözlenmektedir. Yükseköğretimde öğrenci başına yapılan kamu harcaması 4648 Amerikan dolarıdır. Bununla birlikte, yükseköğretimdeki hızlı büyüme ve artan ihtiyaçlar karşısında harcamalar yetersiz kalmaktadır. Diğer taraftan, yükseköğretimle ilgili özel harcamalar konusundaki veri yetersizliği nedeniyle yükseköğretim harcamaları konusunda daha ayrıntılı analizler yapılamamaktadır.

Ülkemizde yükseköğretimin geleceğine ilişkin tahminler incelendiğinde, TÜSİAD ve UNFPA ortaklığında yürütülen bir proje raporu önemli bulgular ortaya koymaktadır. Bu rapora göre, 2010-

2025 yılları arasında yükseköğretimdeki büyüme OECD ülkelerinden daha hızlı bir biçimde devam edecektir. Aynı verilere göre, 2020'li yıllarda kızların yükseköğretime kayıt sayılarının erkekleri aşması beklenmektedir. Tüm bu gelişmeler, önümüzdeki yıllarda Türkiye'de yükseköğretim alanında, hem kamu üniversitelerinin kendi aralarında hem de vakıf üniversiteleri ile kamu üniversiteleri arasında, önemli bir rekabet yaşanacağına işaret etmektedir. Bu rekabetin Türkiye'deki yükseköğretim yönetiminde önemli değişikliklere yol açması beklenir (TÜSİAD, 2003: 45).

Türkiye'nin gerek ilk ve orta öğretim, gerekse tüm öğretim düzeylerinde GSYH 'ya göre en düşük oranda kamu eğitim harcaması yapan OECD ülkesi olduğu görülmektedir. İlköğretimden yükseköğretime öğrenci başına yapılan yıllık kamusal harcama. 2009 yılı OECD verilerine göre eğitim kurumlarına (İlköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim) yapılan kamusal harcamaların GSYH'ya oranı Türkiye'de %2,9 iken, OECD ortalaması %5,3'tür. Türkiye'de eğitim kurumlarına yapılan kamusal harcamalar, OECD ortalamasının hemen hemen yarısı kadardır. OECD ülkeleri içerisinde Brezilya ve Türkiye'nin ilköğretimde öğrenci başına yapılan harcamalar ve kişi başına düşen GSYH açısından en geri durumda olan ülkeler arasında olduğu, İskandinav ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin öğrenci başına en yüksek harcama yapan ülkeler olduğunu göstermektedir. 2011 yılı OECD verilerine göre, Türkiye'de dolar bazında ilköğretimden yükseköğretime öğrenci başına yapılan yıllık kamusal harcama 1614 \$ iken, OECD ülkelerinde ilköğretimden yükseköğretime öğrenci başına yapılan yıllık kamusal harcamalar 7840 dolardır (OECD, 2015). Tipik bir OECD ülkesinde eğitim alanında öğrenci başına yapılan harcama ilköğretim düzeyinde yılda ortalama 5450 Dolar, ortaöğretimde 6962 Dolar, yükseköğretimde 11.254 dolardır (OECD, 2011). Bu durum Türkiye ve OECD ülkeleri arasında eğitim harcamaları açısından her düzeyde Türkiye aleyhine bir durumun olduğunu göstermektedir. OECD'nin 2015 Eğitim Raporuna göre, OECD ülkelerinde eğitim harcamalarının yüzde 83,5'i kamu kaynaklarından karşılanıyor. Ancak, bu ülkelerin üçte birinde kamunun eğitime verdiği katkının giderek azaldığı dikkat çekiliyor. Bu ülkeler ABD, İspanya, Slovenya, Portekiz, İtalya, Macaristan, Fransa, Estonya, Kanada, Avustralya olarak sıralanıyor. OECD ülkeleri GSMH'lerinin yüzde 5,3'ünü eğitime harcıyor. Rapora göre, ilköğretim ile yükseköğretim arası bir öğrenciye ortalama 10220 dolar harcama yapan bu ülkelerde, harcama miktarı ilköğretimde 8247 dolar, orta öğretimde 9518 dolar, yükseköğretimde ise 15028 dolar seviyesinde bulunuyor (OECD,2015). Diğer taraftan, Türkiye'de yükseköğretim için GSYH'den ayrılan pay ? % 0.67, 2010 yılında % 0.85, 2014 yılında %0.99 olmuştur. OECD ortalaması ise 1995 yılında % 1.2, 2011'de %1.6 olmuştur (Ayrançöl & Tekdere, 2014: 15).

Yükseköğretimin finansmanında dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Yükseköğretimin finansmanı alanında yaşanan gelişmeler, teknolojinin hızla artan maliyeti ve eğitim talep edilen alanların çok çabuk değişmesi sonucunda, yükseköğretimdeki birim maliyetlerin ekonominin tamamındaki birim maliyetlerin birçoğundan daha hızlı artmasına neden olmuştur. Kamunun gelirinin istenilen düzeyde artmaması kamu gelirinin paylaşımı konusunda temel eğitim, sağlık, altyapı, güvenlik vb. kamusal ihtiyaçların ön plana çıkması gibi unsurlardan kaynaklanmıştır (İlyas, 2012: 6).

Üniversiteler son yıllarda, öğrenci katkı paylarının daha büyük bir bölümünü, özel ödenek kaydedilmesi gereken hizmetlerin yanında bir torba bütçe kaynağı gibi kullandığı görülmektedir. Yükseköğretimin finansmanında öğrenci katkısının ortalama payının % 4 olduğu düşünülürse, üniversitelerin 2006 mali yılına kadar harcamalarının % 1.3 ünü, öğrenci katkı paylarından torba bütçe kaynağı gibi kullanmış oldukları söylenebilir (YÖK, 2007: 61).

Dünyada pek çok ülke, yükseköğretimde erişimi artırmak ve genişlemeyi sağlayabilmek için, yükseköğretimin özel sektör tarafından sunumunu bir model olarak ortaya koymuştur. Bu misyon ve vizyon değişikliği modernleşme ve çağdaş ihtiyaçlar göz ardı edilmeden yapılmıştır. Bir anlamda arz-talep buluşması sağlanmıştır. Kamu tarafından sunulan yükseköğretim hizmetinin, bireylerin ve toplumun ihtiyacını karşılamakta özellikle niceliksel olarak yetersiz kalması

nedeniyle, bu hizmetin sunumunda özel sektör giderek daha fazla rol üstlenmektedir. Bu süreçte, kar amacı gütmeyen vakıf üniversiteleri, kar amacı güden özel üniversiteler, belirli bir şirkete ait şirket üniversiteleri, sanal üniversiteler gibi yükseköğretim kurumları ortaya çıkmıştır (YÖK,2007:21). OECD verilerine göre, bu alanda ön plana çıkan ve dikkat çeken ülkeler Kore, Japonya, Belçika, Meksika, Polonya ve ABD'dir. Kore ve Japonya'da yükseköğretimdeki öğrencilerin % 80'i özel üniversitelerdedir. Bu oran 2008 rakamlarına göre Türkiye'de sadece % 5'dir (İlyas, 2012: 15). Birçok ülke yükseköğretimin finansmanında doğrudan finansman yöntemlerinin yanı sıra burslar, vergi muafiyetleri ve harçlar gibi dolaylı finansman yöntemlerini de kullanmaktadır (İlyas, 2012: 25).

Yükseköğretime özel sektör katılımın sağlanmasında gelişmekte olan ülkelerin, özel yükseköğretim kurumlarının öğrenim ücretleri çerçevesinde öğrencilerin erişebilirliği ve kalite güvencesi ile bu kurumlara yatırım yapan kişi veya kurumların kâr elde etmesi arasındaki dengeyi koruması; yükseköğretimde genişlemenin sağlanması, yükseköğretimin yaygınlaştırılması ve kalitenin korunması açısından önem arz etmektedir (Tanrıkulu, 2009: 41).

Yükseköğretimin finansmanında farklı model arayışları devam etmektedir. Yükseköğretim kurumlarının gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve artırılmasının yanı sıra kamu kaynağını tahsiste yaklaşım farklılaşmaları yaşanmaktadır. Özellikle merkezi bütçeden, yani kamu kaynakları ile finanse edilen yükseköğretim kurumları için toplam ödenek ile cari ödenek tespitlerinde yeni formülasyonların ve modellerin uygulandığı gözlenmektedir (İlyas, 2012:156-158). Yükseköğretimin finansmanı ile ilgili sorunların arka planını daha iyi anlayabilmek için yükseköğretim harcamalarının önemli ölçüde kamu kaynakları ile sübvansede edilmesinin arkasındaki iktisadi ilkeleri gözden geçirmek yerinde olacaktır. Ekonomide, dışsallıklardan ve kusurlardan bağımsız bir piyasada arz ve talep sosyal artı değeri maksimize eder. Ancak ürünlerin farklılaştırılması, piyasa gücünün tek elde toplanması, piyasa hakkında bilgi eksikleri, yetersiz üretim, üretici ve tüketicilerin pazarlık güçlerinin yetersizliği gibi pek çok piyasa kusuru sebebiyle sosyal artı değer maksimize edilemez. Bu durumlarda, herhangi bir mal veya hizmetin fiyatı o malın üretiminin marjinal maliyeti ve üretim ile ilgili dışsallıkların farkıdır. OECD ülkelerinin tamamında eğitim finansmanının bu temel iktisadi prensiple uyumlu olduğu görülmektedir. Yani yükseköğretimin finansmanında özel harcamaların payı giderek artmaktadır (Türkmen, 2009: 15-20). Bu modelin iyi işleyebilmesi için finansal özerkliği yanı sıra kurumsal ve idari özerkliğe sahip olmaları önem arz etmektedir. Bu beraberinde iç ve dış denetimi getireceğinden verimlilik getirecektir (Türkmen, 2009: 58).

5. ÖNERİLER

Günümüzde hizmet sunan devlet anlayışı yerini düzenleyici devlet anlayışına bırakmıştır. Üniversitelerin görevi sadece eğitim öğretim, bilim üretmek ya da teknoloji ve yenilik geliştirmek değildir. Üniversiteler bütün bu sorumluluklara sahiptir. Yükseköğretim artık bir kamu hizmeti olarak algılanmaktan kurtarılmalı, pazar eğilimli bir sektör yönü de unutulmamalıdır. Diğer taraftan Türk yükseköğretiminin kapsamlı bir reforma ihtiyacı olduğu ortadadır. Dünyada ve Türkiye'de eğitim alanında yaşanan gelişmeler bu reform ihtiyacını gittikçe daha da belirgin hale getirmektedir. Bu nedenle, yükseköğretim, 'ortak gelecek, refah, bilimsel ve teknolojik ilerleme' zemininde toplumsal mutabakat sağlayacak bir dille, tarihsel derinliği gözetilen bir gelecek vizyonuyla ve ilgili tüm paydaşların / tarafların katılımı ile tartışılmalıdır (Küçükcan & Gür, 2009: 35).

Mevcut finansman yol ve yöntemleri, bir başka ifadeyle sistemin neredeyse tamamen kamu eliyle finansmanı, ne sürdürülebilir ne de verimlidir. Başarılı ve dar gelirlilere sağlanan kamu destekleri ve geri ödemeli kredi ve finansman yöntemleri, maliyete katılımın kamu kaynakları ile finansmanı bir zorunluluk olarak yaşatılmalıdır. Ancak, parasız üniversite ya da öğrenci harçlarının kaldırılmasının öğrencinin yükseköğretimden beklentilerini azaltacağı gibi maliyete öğrenci katılımının olmadığı bir sistemin öğrenci başarısını da olumsuz etkileyeceği kesindir. Üniversite

öğrencilerinin kendileri için yapılan kamu eğitim harcamalarına herhangi bir katkısının olmayışı, öğrencinin gelecek planlarını, hedeflerini ve en önemlisi ideallerini tahrir edebilecektir. Bu korkutucu ve tahrir edici ihtimal göz ardı edilmemelidir. Ülkelerin sürdürülebilir bir şekilde kalkınmalarının yolu verimlilik artışından geçmektedir. İşgücünün ve fiziki sermayenin daha verimli kullanılabilmesi için ise de daha kaliteli günün ve yarının gerçeklerine daha uygun rekabetçi eğitim süreçleri tanımlanmalıdır. Bu çerçevede Türkiye’de bir taraftan beşeri sermayenin gelişimine katkı sağlamak ama diğer taraftan da yenilikçi ve rekabetçi bir üretim modelini hayata geçirebilmek ve küresel ekonomi içinde yer bulabilmek için eğitim sistemimiz ve üniversitelerimiz üzerine yapılması gerekenler aşağıda sıralanmıştır. Kuşkusuz bu önerilerin bir kısmı bir sorgulamadan çıkış modelleri üretilmesine katkı sunabileceği gibi, uygulanabilir nitelikte somutluklara da sahiptir. Şöyle ki;

- YÖK anayasal bir kurum olmaktan çıkarılmalıdır.
- Kadrolu hocalık modeli terk edilmelidir.
- Hocalar, çıktıkları, performansları ve ürettikleri ile ölçülebilmelidir.
- Tam zamanlı ve kısmi zamanlı sözleşme dönemine geçilmelidir. Akademisyenler performanslarına göre dönemsel sözleşmeye (2-5 yıl) dayalı olarak istihdam edilmelidir.
- Öğretim elemanlarının ülke düzeyinde dağılımını temin için özendirici ve teşvik edici tedbirlerin alınmasına destek olunmalıdır.
- Üretkenliğin son derece düşük olduğu üniversitelerde, sorunun sebepleri iyi analiz edilmeli, tedbirler alınmalı, ‘akademik üretkenlik’ teşvik edilmelidir.
- Yaz Okulu ve İkinci Öğretim araştırma geliştirmenin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Yaz Okulları ve İkinci Öğretim kaldırılmalı, bunun yerine Diploma ve Sertifika Programlarına ağırlık verilmelidir.
- Yükseköğretim sistemi içinde Meslek Yüksek Okulları (MYO) özellikle üzerinde durulması gereken bir sorun alanı olarak gündeme gelmektedir. Bir ülkenin ekonomisinin etkin işleyişinde kritik öneme sahip olan bu okulların eğitim kaliteleri ve yeterlilikleri arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Öğretim üyeleri bilişiminin verilen eğitime uygunluğu, kariyerlerinin oluşturulmasındaki sorunları, finansman biçimleri bu okulların yerel gereksinmelere duyarlılıklarının artırılması vb. konularda çözülmesi gereken önemli sorunları bulunmaktadır (YÖK, 2007: 134). Günümüzde MYO’ları ülkenin ara eleman ihtiyacına göre planlamadan uzaktır. Neredeyse her ilçemize açılmıştır. Konu politize edilmiştir. Siyasetin müdahil olacağı bir durum olmaktan mutlaka çıkarılmalıdır. Yakın bir zamanda MYO mezunları ile Lisans mezunlarının sayısı eşitlenecektir. Diplomalı işsizlik sorunu yaşanacaktır. MYO mezunlarının istihdamını özendiren teşvik ve ücret politikası uygulamaya sokulmalıdır. MYO mezunlarına en az 1.5 asgari ücret ödenmeli ve SGK işveren payı sübvansede edilmelidir.
- Bilim adamı devlet memuru olmaktan çıkarılmalıdır. Öğretim elemanlarından doktorasının tamamlamış bir kişinin aylık ücreti üst kurullarda beş yılının tamamlamış bir uzmanın maaş ve ikramiyeleri toplamının aya denk gelen kısmından az olmamalıdır. Ayrıca, öğretim elemanı için ‘bilimsel performans sistemi’ oluşturulmalıdır.
- Öğretim Üyelerinin zorunlu emeklilik yaşı 67’den 71’e çıkartılmalıdır. Öğretim elemanı açığı olan üniversitelerde yaş haddinden dolayı emekli olan hocalara ilave 5 yıl çalışma hakkı verilmelidir.
- ‘Eğitim Yöneticiliği’ kavramı üniversite yönetimini de kapsmalıdır. Bu çerçevede üniversitelerimizin yönetiminde akademik görevlerle idari görevler birbirinden ayrılmalı, akademik görevler bilimsel özerklik çerçevesinde yürütülürken, idari görevler profesyonel yöneticilere devredilmelidir.

• Eğitim kurumlarının bileşenlerinin ve hedeflere ulaşmada kullanılan yöntemlerin belli aralıklarla gözden geçirildiği bir değerlendirilmenin yararları inkâr edilemez. 6111 sayılı yasanın 2547 sayılı kanunda değişiklik yapan hükümleri, Avrupa Yükseköğretim Alanı yaratmayı hedefleyen bir reform süreci olan Bologna süreci uygulamasını zorunlu hale getirmiştir. Bologna sürecinin hedefleri; uygun fikri altyapı, yaşam boyu eğitim, ölçme ve değerlendirme yöntemlerinin belirlenmesi, kalite güvencesi ve akreditasyondur.

• Yükseköğretimin temel amacı, öğrencilerin bağımsız düşünmelerine imkân sunmalıdır.

• Üniversitelerde yaratıcılık ve uzun erimli bakış açıları geliştirebilme nitelikleri öncelikli hedef ve amaç olmalıdır.

• 12 Eylül darbesinin oluşturmak istediği ideolojik ve politik yönelimin bir sonucu olarak zorunlu olarak verilen Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersi kaldırılmalıdır. Bu şekilde işlevsiz kalan öğretim elemanları yakın dönem tarihi olaylara ilişkin seçmeli dersler vererek, öğrencilerin analitik düşünmelerine olumlu katkı sağlayacakları gibi gençlerde tarih bilincinin gelişimine de sağlamış olurlar.

• Üniversitenin en önemli kriteri bilimsellik olmalıdır. Akademi her şeyden önce eleştirel bir iklimde gelişip boy atabilir. Bir kurumda düşünsel eleştiri yetenekleri felce uğratıldığından o kurum kendi önünü göremediği gibi tahakküm biçimlerinin oluşması da kaçınılmazdır.

• Öğretim elemanları ağır ders yükü ile karşı karşıyadır. Normu, öğretim elemanı başına 8 saat iken bu durum zaman zaman 20 saate kadar çıkmaktadır.

• Yükseköğretim bütçesinin GSYH'a oranı %1'lerden % 2'lere ve öğrenci başına harcama OECD ülkeleri ortalamasına çıkarılmalıdır.

• Akademik özgürlük olmalıdır.

• Ortak akli kurumsallaştıracak bir takım zekâsına ihtiyaç vardır. Tekil çabaların ötesinde kurumsal ve toplumsal bir çaba, niyet ya da iradenin aksiyon haline dönüşümünü sağlayacaktır.

• Bilim dışı ideolojik kamplaşmalar, dışlamalar ve doktriner katılık üniversitelere hiçbir zaman kalite getirmediği gibi ileriye taşıyamamıştır.

• 'Vakıf görünümlü özel üniversiteler'e merkezi bütçeden kaynak aktarımına son verilmeli ve Vakıf Üniversiteleri için özel yasal düzenleme yapılmalıdır. Bu üniversitelere sıkı denetim uygulanmalıdır (DPT, 2000: 10).

• Özel Üniversitelerin kurulması ise mümkün hale getirilmelidir.

• 'Geriye Dönüş' özendirilmelidir. Öğretim üyesi yetiştirme programları çerçevesinde yurtdışında eğitime gönderilen pek çok bilim insanı ülkemize geri dönmeyerek buldukları ülke kurum ve kuruluşlarında kendilerine sağlanan fonlarla ve desteklerle uluslararası projelere ve keşiflere imza atmışlardır. Bu çerçevede yurtdışına gönderilen programlar çerçevesinde akademisyenlerden geriye dönüş oranı oldukça düşüktür. Bunun elbette çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenler iyi analiz edilmelidir. Türkiye'deki üniversitelerdeki kadro ve ücret sorunları ile ar-ge desteklerine sunulan imkânların yetersizliği ve 'bilim adamı' kavramının akademik dünya içindeki anlamının yeterine oluşmaması, geriye dönüşün önündeki en büyük engellerdir. Özel statüde akademik kadro, özel ücretler ve sözleşmeler dahil geriye dönüşü kolaylaştırıcı ve bilim insanların ülkeye kazandırılması sağlama yolları mutlaka aranmalı ve bulunmalıdır. Bir AR-GE fonu kurularak geriye dönüşü sağlanan bilim insanların üniversiteler ve AR-GE kuruluşlarındaki çalışmaları ve projeleri desteklenebilir.

• Üniversitelerdeki bilim insanlarımızın serbest piyasadaki değerlerinin mutlaka ödenmesi gerekir. Herkese eşit ücret bir adalet değil tam tersine adaletsizliktir.

- Üniversiteler ihtisas üniversiteleri (sağlık, sosyal bilimler, doğa bilimleri..vb.) olarak yeniden yapılandırılmalıdır. Farabi vb. programlarla gelişmişinden az gelişmiş üniversitelere akademik ve bilimsel katkı akışına imkân sağlayan proje ve programlar uygulanmalı, gelişmiş üniversiteler geliştirmekte olan üniversitelere hamilik yapmalıdır. Ayrıca, gelişmiş ve geliştirmekte olan üniversiteler diye sınıflanmalıdır. Fonksiyon itibariyle ise, 'Araştırma' ve 'eğitim-öğretim' ağırlıklı üniversiteler diye ikiye ayrılmalıdır.

- Büyük üniversiteler yüklerini taşıyamayacak duruma gelmişlerdir. Bu tür üniversiteler bölünmelidir (DPT, 2000: 10). Yönetilebilir ölçekten uzak Gazi, Selçuk, Çukurova, Atatürk gibi üniversiteler iki ya da üçe bölünmelidir.

- Bilim-Üniversite-Toplum ilişkisi sağlıklı bir şekilde kurulmalıdır.

- Yardımcı doçentlik kaldırılmalıdır. Doktora, tıpta uzmanlık ve sanatta yeterlilik alanlara ders verme yetkisi tanınmalıdır (DPT,2000:10).

- Kamu tarafından üniversitelere tahsis edilen bütçenin en az % 10'luk kısmı belirli hedefler, ihtiyaçlar, öncelikler ve/veya projelerle ilişkilendirilen 'odaklı ödenek' olmalıdır.

- Üniversitelere bütçe global verilmelidir ve üniversiteler bütçelerini kendi öncelikleri doğrultusunda detaylandırma yetkisine sahip olmalıdır.

- OECD tarafından yükseköğretim kurumları için tanımlanan özerklik ölçütleri (mali-idari-akademik) uygulanmalıdır.

- Gerçek anlamda eşitlikçi bir sistem kısıtlı ve dezavantajlı toplum katmanlarından gelen öğrencilerin yükseköğretimden büyüyen oranlarda pay almasına yol açacaktır. Bu da gelirdeki iyileşme nedeniyle verimliliğe katkı sağlayacaktır.

Türkiye'de yükseköğretim ciddi sorunlar ve fırsatlarla karşı karşıyadır. Yükseköğretimle ilgili konularda geleceğe yönelik istikrarlı, tutarlı ve sürdürülebilir politikaların oluşturulması gerekmektedir. Eğitimin niteliği, yükseköğretime erişim, yükseköğretimde fırsat eşitliği, yükseköğretimin finansmanı, yabancı öğrenci ve öğretim üyesi sayısını artırma, yükseköğretimle toplum ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, üniversite özerkliği ve akademik özgürlük gibi konular, önümüzdeki yıllarda Türkiye'yi meşgul etmeye devam edecektir. Ayrıca, yükseköğretim sisteminin performansı yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Yükseköğretimin, gerçekleştirilmesi gereken üç temel işlev (öğretim, araştırma ve kamu hizmeti) açısından ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekir. Bu üç alan bir anlamda yükseköğretimin dış yüzünü oluşturmaktadır. Değerlendirmeler genellikle bu üç işlev açısından yapılmaktadır. Oysa yükseköğrenimin iç yüzüyle de bir değerlendirmesini yapmak gerekir (YÖK, 2007: 85). Bir yükseköğretim sisteminin yeniden düzenlenmesi ve yeniden yönlendirilmesine girildiğinde, ilk olarak bu düzenlemenin hangi mantıkla yapılacağına açıklık kazandırmak gerekir (YÖK, 2007: 134). YÖK, 2007 yılında yükseköğretimde vizyonu şu şekilde kurgulamıştır:

Eğitim; bireylerin tam ve fırsat eşitliği içinde, bireysel ve kamusal yaşam projelerini daha başarılı bir düzeyde hayata geçirmesini sağlayacak bilgi, beceri ve potansiyellerle donatılması ve onların girişimde bulunmaktan ve sorumluluk yüklenmekten kaçınmayan, eleştirel düşünme becerilerine sahip, insan hakları ve demokrasi, çevresel, kültürel ve estetik değerler konularında duyarlı aktif yurttaşlar olmasına yönlendirmesi için verilecektir (YÖK, 2007: 143).

Yükseköğretim kurumlarındaki yönetişimin niteliği, sağladığı yaşam kalitesi ve bu kurumlarda yer alan öğretim üyesi ve öğrencilerin öznel tatmin düzeyleri üzerinde ayrı ayrı durulmalıdır. Tabii ki bir yükseköğretim kurumunun dış işlevleri açısından performansı büyük ölçüde iç performansıyla yakından ilişkilidir. Bu açıdan yukarıda sıralana önerilerde belirtilen konuları da dikkate alan bir misyon ve vizyon arayışı mutlaka yapılmalıdır.

6. SONUÇ

Eğitimde yaşanan sayısal gelişmelere rağmen Türkiye ölçeğinde eğitim, ‘sürdürülebilir bir ekonomik ve sosyal kalkınma için gerekli beşeri sermaye formasyonunun oluşturulması’ olarak tanımlanabilecek hayati ve merkezi rolü oynamaktan henüz çok uzaktır. Üniversitelerimiz bu gün başlı başına özgürleştirici, toplumu dönüştürücü bir etkiye sahip midir? Bu konuda somut adımlar ne zaman atılacaktır? Soruları uzun süre yanıtsız ve ortada kalmaz.

Başbakanlık tarafından kamuoyuna deklare edilmiş bir takvim içinde yükseköğretim sisteminde reformlara yönelik eylem planı açıklanmıştır. Yükseköğretime yönelik en çarpıcı ifade ‘üniversitede kalite ve özerkliği’ odağına koyan yeni bir yükseköğretim kanununun 2016 yılında hazırlanmasının hedeflendiği açıklanmıştır (Başbakanlık, 2015). Diğer taraftan bireysel gelişim ve insan yetiştirmede hayati önem ve değere sahip öğretmen yetiştirme sisteminin yeniden gözden geçirileceği ve eğitim fakültelerinin yeniden yapılandırılacağı açıklanmıştır. Öğrenci başına eğitim harcamalarında OECD ortalamaları gerisinde olan bir duruma sahip olduğumuz göz önünde bulundurularak bireylerin, ailelerin ve özel kuruluşların yaptığı harcamalar veya eğitim için ayırdığı kaynakların daha düzgün bir biçimde mevcut verilere dahil edilmesi gerekmektedir. İyi tasarlanmış ve doğru finansman mekanizmaları ile donatılmış bir yükseköğretim sistemi sürdürülebilir bir ekonomik ve sosyal kalkınmanın tetikleyicisi görevi görebilecektir. Özgür üniversitenin, düşünen, eleştiren ve dönüşen dinamik bir toplumun temeli olduğu ise asla unutulmamalıdır. Üniversite özerkliği, üzerinde en çok tartışılan konulardan biri olarak bundan sonra da tartışma konusu olmaya devam edecektir. Bu tartışma önemli ve gereklidir. Türkiye olarak, üniversiteye misyon çeşitliği, zenginliği ve özgürlüğü kazandırmanın vaktini kaçırdığımızda çağı yakalama fırsatınızda kaçmış olacaktır.

7. KAYNAKÇA

Antalyalı, Ömer Lütfi (2007), “Tarihsel Süreç içinde Üniversite Misyonunun Oluşumu”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2007/2,sayı 6, ss.:25-40.

Arabacı, İ.Bakır (2011), “Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Eğitim Harcamaları”, **Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 2011 Sayı,35, ss:100-112.

Ayrançöl, Zülküf & Mustafa Tekdere (2014), “Türkiye ve OECD Ülkelerinde Yapılan Eğitim Harcamalarının Karşılaştırmalı Analizi”, **LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2014, ss.:2-30.

Erdem, Ali Rıza (2013) “Üniversite Özerkliği: Mali, Akademik ve Yönetimsel Açından Yaklaşım”, **Yüksek Öğretim ve Bilim Dergisi**, 2013,sayı,2.

İlyas, İbrahim Emre (2012)**Yükseköğretimin Finansmanı: Türkiye için Model Önerisi**, Uzmanlık Tezi, Kalkınma Bakanlığı, Yayın no.2338, Mart 2012.

Küçükcan, Talip & Bekir S. Gür (2009)**Türkiye’de Yükseköğretim, Karşılaştırmalı Bir Analiz**, SETA, 2009.

MEB (2015) **Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün eğitim 2014/2015**, Ankara.

Ortaş, İbrahim (2008)**Türkiye Yüksek Öğretimin Temel Sorunları. Türkiye’nin Stratejik Vizyonu 2023**, TASAM, Ekim 2008.

Şimşek, Hasan (2013) OECD Eğitim göstergeleri Raporu: Ne Ekersen Onu Bıçersin., İstanbul Kültür Üniversitesi, 28 Aralık 2013.

Tanrıkulu, Duygu (2009) **Yükseköğretimde Erişimin Değerlendirilmesi ve Türkiye için Politika Önerileri**, Uzmanlık Tezi, Kalkınma Bakanlığı.

Türkmen, Fatih (2009) **Yükseköğretim Sistemi için Bir Finansman Modeli Önerisi**, DPT.Yayın No.2787, Şubat2 009.

TÜSİAD, Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması; Temel İlkeler, İstanbul, 2003.

Yavuz, Mehmet (2012) **Yükseköğretim Yönetiminde Dönüşüm ve Türkiye için Alternatif Yönetim Modeli Önerisi**, Uzmanlık Tezi, Kalkınma Bakanlığı, Yayın No. 2837, Mart 2012.

Başbakanlık (2015) **64.Hükümet 2016 Yılı Eylem Planı, İcraatlar ve Reformlar**, 10 Aralık 2015.

Yükseköğretimde Finans Sorunları ve Çözüm Önerileri (2011), Çalıştay Kapanış Bildirisi, Ankara Bilim Platformu, 7 Mayıs 2011.

Yükseköğretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu (2000), DPT.

Türkiye’de Sağlık Eğitimi ve Sağlık İnsan Gücü Durum Raporu (2010), DPT.

Yükseköğretimde Üst Yönetim Sorunları ve Çözüm Yöntemleri (2011), TÜBA

Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması, Temel İlkeler (2003), TÜSİAD.

OECD (2015), Education Policy Outlook 2015: Making Reforms Happen, OECD Publishing.

YÖK (2007), Türkiye’nin Yüksek Öğretim Stratejisi, Şubat 2007, Ankara.

GÖÇERLERDE TOPLUMSAL YAPI VE ÇÖKÜŞ ÜZERİNE KURAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

A Theoretical Research on Social Structure and Collapse Within Nomads

Mehmet YAZICI¹

ÖZET

Sosyolojik açıdan toplumsal çöküş nitelmesi, genelde ömrünü tamamlamış toplumsal yapılar için kullanılmaktadır. Toplumsal yapının diğer aşamalarına gösterilen ilgiyle karşılaştırıldığında toplumsal çöküş çalışmalarının, ihmal edildiği görülmektedir. Tarih boyunca, geçirdiği değişim süreci çöküşle sonuçlanmış pek çok toplumsal yapı örneğiyle karşılaşmaktadır. Bu çöküşlerin “çatışmalı” ve “çatışmasız” olarak iki farklı biçimde meydana geldiği tespit edilmiştir. Çöküşle sonuçlanan toplumsal yapılardan biri Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki göçer toplumsal yapısıdır. Bu çalışmada, göçer toplum yapısının sosyal ilişki ağı, çöküşü ve nedenleri kuramsal bir yaklaşımla ele alınıp incelenmektedir. Çalışmada, bir toplumsal yapıda yaşayan bireylerin dış faktörlerden etkilenmesinin, o yapıya ait değerlerin anlamını yitirmeye başlamasına ve zamanla yapının çökmesine neden olduğu tezi ileri sürülmüştür. Çalışmada varılan sonuçların, göçer toplum yapısıyla birlikte, toplumsal çöküş olgusunun da daha iyi anlaşılmasına ve bu konudaki literatürün geliştirilmesine katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göçerler, toplumsal çöküş, coğrafi potansiyel, toplumsal yapı

ABSTRACT

Conceptualisation of social collapse from a sociological perspective is generally used for social structures which have completed their life. Social collapse resarches is neglected in sociology as compared to other periods of social structure. Throughout the history, it can be faced with many societies which experienced social collapse. It was found that those collapses occurs in two types as “conflictual” and “conflictless”. One of those societies that experienced social collapse is nomadic social structure in the East of Turkey. In this study, the collapse of nomadic social structure was handled and investigated in a theoretical perspective. In the study, the hypothesis of “individuals who are living in a social structure are affected by outer factors. This situation causes the values which are belonged to the society begin to lose meaning. During the process of testing the hypothesis in a theoretical perspective, datas which are collected through literature review, observations and interview in the field were used. It is thought that the results of this study will contribute to understand social collapse phenomenon better and develope literature for this subject.

Key Words: Nomads, social collapse, geographic potential, social structure

1. GİRİŞ

Her toplumsal yapının; kuruluşu, öğeleri, aşamaları ve çöküşle son bulan bir ömrü vardır. Toplumsal yapıların yaşadığı değişimin yönü, hızı ve değişim üzerinde etkili olan faktörlerin nitelikleri, yapının çöküşünde de belirleyici bir etkiye sahiptirler. Bundan dolayı, konuyla ilgili çalışmalarda değişim ile çöküş arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurulmaktadır. Ancak bu ilişkilendirme, toplumsal değişimeye gösterilen ilgiyle karşılaştırıldığında, çöküş konusunun ihmal edildiği görülmektedir.

Toplumsal çöküş, sosyolojik açıdan ömrünü tamamlamış ve tarihe mal olmuş toplumsal yapıların son aşaması olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan hareketle, toplumsal çöküşün; tarihte yaşamış toplum sayısı kadar tekrarlanmış sosyolojik bir gerçeklik olduğu da söylenebilir. Toplumsal yapıların statik durumu kadar, yaşadıkları değişimler, çöküşler ve bunların sonuçları; sosyoloji, tarih, -özellikle de- tarih felsefesi, siyaset bilimi başta olmak üzere, farklı sosyal bilimler tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış ve bu konuda bir literatür meydana gelmiştir. Ancak,

¹ Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi Öğretim Üyesi BİNGÖL Mail: yazici44@gmail.com

toplumsal çöküş kavramı ve bu kavramın tanımladığı sosyolojik durumun nedenlerinin ve sonuçlarının henüz tam olarak açıklığa kavuşturulmadığı ifade edilebilir. Toplumsal çöküşle ilgili tartışmalar; değişimin çöküşle ilişkisinin ne olduğu, değişimin ve çöküşün belirleyici nedenlerinin iç ya da dış faktörlerden hangisiyle açıklanabileceği, toplumsal değişim ve çöküş durumlarının bozulma mı yoksa yenilenme mi olduğu veya değişim ve çöküşün olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirmesinin çeşitli faktörler tarafından nasıl etkilendiği, toplumsal yapının çözülme ve çöküş süreci durdurulabilir mi? gibi sorulara verilen farklı cevaplar etrafında sürdürülmektedir.

Konuyla ilgili tartışmalarda iki nokta ön plana çıkmaktadır. Birincisi, yapılan çözümlemelerde yapıların nitelik ve nicelikleriyle ilgili farklılıkların göz ardı edilmesidir. Bu durumu Kongar (2012a: 445), şu ifadelerle dile getirmektedir: “Kanımca, bugünkü toplumbilimcileri çok büyük bir yaklaşım yanlışlığı içindedirler: Büyük boy çözümlemeler için hazırlanmış modelleri orta boy ve küçük boy irdelemeler için de kullanmaktadırlar. Oysa, zaman boyutu değiştiği zaman, olayların niteliği de, çözümlemelerin teknik ve yöntemleri de farklı olmaktadır.” İkincisi ise; sosyal-kültürel değişimin, toplumsal yapının çözülmesinin ve çöküşünün nedeni olarak değerlendirilmesidir. Örneğin; “Platon, bütün toplumsal değişimin bozulma, çürüme, yahut soysuzlaşmadan ibaret olduğu görüşündedir” (Okumuş, 2007: 212). Ercan (2011:17)’ın tespitine göre; Osmanlı siyasasını güçlü ve tüm toplum üzerinde belirleyici olarak kabul eden araştırmacılar da toplumsal değişimin olmadığı görüşünü kabul etmektedirler. Bu araştırmacılar, yaptıkları çalışmalarda, toplumda gözlemlenen farklılıkları, “değişme” değil “bozulma” olarak görmektedirler. Örneğin; Barkan, çalışmalarında değişimi “soysuzlaşma” olarak nitelemiştir. Kıvılcımlı için, kurum ve ilişkilerdeki farklılaşma “çürüme”; Berkes için ise “bozulma”dır. Bu örnekler, sosyal-kültürel değişmeye kuşkuyla yaklaşmanın, hatta toplumsal değişmeyi, toplumsal yaşamda meydana gelen olumsuzlukların ve bozulmaların nedeni olarak görmenin, bir kişi, bir toplum veya bir dönemle sınırlı olmadığını göstermektedir.

Araştırmada, toplumsal çöküşle sosyolojik ömrünü tamamlamış bir toplumsal yapı örneği olarak, göçer toplum yapısı ele alınmaktadır. Bu yapıyla ilgili çözümlemeler; toplumsal yapı, değişim, çözülme ve çöküş kavramları bağlamında yapılmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi, hayvancılık yapmak için gerekli coğrafi ve biyolojik potansiyele sahiptir. Bölgenin bu potansiyelinden yararlanmak amacıyla burada hayvancılık yaparak geçinen topluluklar yaşamaktadır. Anadolu’nun, insanlık tarihi içerisindeki yeri göz önüne alındığında, bu toplulukların tarihinin, insanlık tarihiyle yaşıt olduğu ileri sürülebilir.

Çalışmanın temel amacı, hayvancılığı bir faaliyet biçimi olarak seçen ve toplumsal örgütlenmesini buna göre şekillendiren bölgedeki göçer toplulukların nasıl bir toplumsal yapı meydana getirdiğini, bu uzun ömürlü yapının geçen yüzyılın son çeyreğinde neden ve nasıl çöktüğünü açıklamaktır. Bir diğer amacı ise, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki göçerlerin çöken toplumsal yapı örneğinden hareketle, toplumsal çöküş olgusunun daha iyi anlaşılmasına ve bu konudaki literatürün geliştirilmesine katkıda bulunmaktır.

Literatürde çöküş kavramı, genellikle, medeniyet/uygarlık kuramcıları tarafından tarih sahnesinden çekilmiş uygarlıkların veya kültürlerin ölümü için kullanılmaktadır. Spengler (1997) ve Toynbee (1978), bu yöndeki çalışmalarıyla ön plana çıkmış kuramcılardır. Sorokin (1972) ise, başta bu iki kuramcının çalışmaları olmak üzere, makro düzeyde yapılan toplumsal çöküş değerlendirmelerini eleştirmektedir.

Sorokin (1972: 256-258), Spengler’in ve Toynbee’nin sınıflamalarını, uygarlık veya kültür sistemleri sınıflandırılması olmaktan ziyade, toplumsal sistem (örgütlenmiş/toplumsal gruplar) sınıflamaları olarak nitelemektedir. Ona göre, bu yazarların inceledikleri uygarlık ya da kültür tipi bütünlenmiş tek bir sistem değildir. Bütünlenmiş ya da birleşmiş olmadıklarına göre çözümleri de söz konusu olamaz. Ayrıca, çöktüğü/öldüğü ilan edilen uygarlık veya kültürlerin belli bir takım özellikleri yok olmuştaysa da, başka bir takım özellikleri ise varlığını sürdürmektedir. Örneğin, “sona

erdiği” ileri sürülen Yunan-Roma uygarlığının edebiyatı, felsefesi, ahlâk sistemlerinin çoğunluğu, güzel sanatları, mimari biçimleri, matematik ve bilim bulguları, siyasal ve ekonomik örgütlenme biçimleri, iç hukuk düzenlemeleri ve daha birçok gelenek ve görenekleri ... “Bunlar ve Yunan-Roma uygarlığının daha birçok öteki kültürel değerleri hâlâ uygarlık, kültür ve kurumlarımızda, zihniyetimiz, davranış ve ilişkilerimizde taklit edilmekte, uygulanmakta ve onların yapısına yerleşmiş bulunmaktadır” (Sorokin, 1972: 260). Aynı durum, Mısır’dan Osmanlı’ya değin, “ölü” olduğu ileri sürülen öteki on beş uygarlı için de geçerlidir. Oysa, “toplumsal grupların ömür-süreleri gerçekten sonludur. Söz konusu yazarlar ise, uygarlıksal sistemleri toplumsal gruplarla karıştırarak, toplumsal grupların sınırlı yaşam-sürelerini kültürel ve uygarlıksal sistemlere yakıştırmışlardır (izafe etmişlerdir). Fakat burada da, toplumsal grupların yaşam-süresi üzerine hemen hiçbir çözümleme yapmamışlardır” (Sorokin, 1972: 262).

Bu çalışmada, Sorokin’in eleştirileri göz önünde bulundurularak, bütünleşmiş ve zamanla çökmüş bir toplumsal grup/yapı örneği olarak göçerler ele alınmaktadır. Bu yapının çözümlemelerinden hareketle, toplumsal çöküşün mikro düzeyde bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

Göçer topluluklar, sosyologlar tarafından yapılan toplum tipi kategorileştirmelerde uygarlık/yazı öncesi (Sorokin, 1972: 260) topluluk örneğini oluşturmaktadır. Bu toplulukların en önemli özelliği, insan dışı tabiatla kurdukları ilişkiler bağlamında bir toplumsal yapı meydana getirmiş olmalarıdır. İnsanoğlunun, toplumsal ilişkiler ve insan dışı tabiatla ilişkiler alanında kaydettiği kültürel ilerlemelere bu toplulukların katkısının olduğu kabul edilmektedir (Toynbee, 1978: 76). Benzer çalışmalar, hem bu nitelikteki katkıların, hem de modern toplumların geçirdikleri aşamaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Sorokin (1972: 260)’e göre, “yazı öncesi, göçer, çoban ve tarımcı kabilelerin birçok kültür değerinin; ulaştırma, teknoloji, ekonomi yöntemleri, beğeni, sanat kalıpları, büyü ve din inanışları, gelenek ve görenek gibi etkenleri kapsayarak kültürümüzde geniş çapta yaşadığı ve hatta işlediği bile güvenle ileri sürülebilir.” Bu bağlamda, çalışmanın, göçer toplulukların, insanlık tarihiyle yaşıt toplumsal yapılarının esasları ve toplumsal çöküşleriyle ilgili sosyolojik analizlerin, genel olarak toplumsal yapıların çöküş nedenlerinin kavranmasına ve çöküş sonrası toplumsal eğilimlerin önceden saptanmasına katkısı olacaktır.

Konuyla ilgili çalışmalarda, genellikle toplumsal yapılar için sosyal-kültürel değişimin önemi, anlamı ve toplumsal çöküşle ilişkisi, çöküşün nedenleri, çöküş süreci, çatışma ve çözülmenin çöküşle son bulmasının önlenip önlenemeyeceği konuları üzerinde durulduğu görülmektedir. Ancak, toplumsal yapıların yaşadığı “çöküş” üzerinde yeterince durulmadığı, sosyolojik analizlerin yapılmadığı ve bu noktanın ihmal edildiği anlaşılmaktadır. Oysa, tarihte yaşanmış toplumsal çöküş örnekleri incelendiğinde, tüm toplumsal çöküşlerin aynı olmadığı, çöküş örneklerinin çatışmalı ve çatışmasız çöküşler olarak iki farklı grupta sınıflandırılabilirliği görülmektedir.

İki toplumsal çöküş biçimi arasındaki farklar aşağıdaki gibi maddeleştirilebilir:

Çatışmalı Çöken Toplumsal Yapılar	Çatışmasız Çöken Toplumsal Yapılar
<ul style="list-style-type: none"> -Toplumun üyelerinin büyük çoğunluğu için; üretim araçlarına, üretim biçimine ve sosyal ilişki kalıplarına yüklenen “anlam” geçerliliğini yitirmiştir. -İçinde yaşanılan mekan, üyeler için önemini korumaktadır. -Değişimden yana olan toplum üyeleri, toplumsal yapının sosyal ilişki kalıplarını, üretim araçlarını ve mekanı dönüştürmek istemektedirler. -Değişim taleplerini dış faktörler belirlemektedir. Yapıya eklenen yeni öğeler, mevcut öğeleri değiştirmeye ve dönüşmeye zorlamaktadır. -Çöküş sürecinde; çözülme, çatışma ve anomi yaşanır. -Yapının, değişimi talep eden üyeleri ve grupları ile mevcudu korumak isteyen bireyler ve gruplar arasında çatışmalar yaşanır. Değişimi talep edenlerin yeni bir formla, yeni bir yapı kurma çabası vardır.	<ul style="list-style-type: none"> -Toplumun üyelerinin büyük çoğunluğu için, hem üretim araçlarına ve üretim biçimine, hem de sosyal ilişki kalıplarına yüklenen “anlam”, geçerliliğini yitirmiştir. -İçinde yaşanılan mekan, üyeler için önemini kaybetmiştir. -Değişimden yana olan toplum üyeleri, toplumsal yapının sosyal ilişki kalıplarını, üretim araçlarını ve mekanı dönüştürmek yerine, terk etmeyi tercih etmektedirler. -Değişim taleplerini dış faktörler belirlemektedir. Yapıya yeni öğeler eklenmez. Alternatif bir dış yapı, mevcut yapının üyeleri için cazibe merkezi olma niteliği kazanır. -Çöküş sürecinde çatışma ve anomi yaşanmaz. -Yapıyı terk eden üyeleri ile mevcudu korumak isteyen bireyler ve gruplar arasında çatışma yaşanmamaktadır. Değişimi talep edenlerin yeni bir formla, yeni bir yapı kurma çabası da yoktur. Yeniden yapılaşma çabası en zayıf düzeyde gözlenmektedir.

Çatışmasız çöken toplumsal yapılara, göçer toplum yapıların yanında, tarihin belli dönemlerinde kültür ve ticaret merkezi olmuş; ancak daha sonra bu özelliklerini yitirmiş, hatta tamamen terk edilmiş şehirler de örnek olarak verilebilir.

Çalışmayı önemi kılan özelliklerden biri de, toplumsal çöküşlerin, çatışmalı toplumsal çöküşler ve çatışmasız toplumsal çöküşler şeklinde gerçekleştiğini saptadıktan sonra, çatışmasız toplumsal çöküşü göçer topluluklar örneği bağlamında tahlil etmesidir.

Literatür taraması sonucunda elde edilen verilerin değerlendirilmesinde; bölgedeki geleneksel göçer toplum yapısının önce toplumsal çözülme, daha sonra da çöküş yaşadığı sonucuna varılmaktadır. Bu yapının çöküşü sürecinde, çatışma ve anomi yaşanmadığı tespitinden hareketle, meydana gelen çöküşün "çatışmasız çöküş örneği" olduğu ileri sürülmektedir.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: TOPLUMSAL YAPI VE ÇÖKÜŞ

Göçerler, basit bir örgütsel yapıya, fakat karmaşık sosyal ilişkiler ağına sahiptirler. Çalışmanın, bu yapının çatışmasız çöküşle son bulduğu varsayımı, beraberinde bu çöküş temelinde ne ile açıklanabilir? sorusunu cevaplamayı gerektirmektedir. Bu sorunun cevabı, sosyolojinin kadim paradokslarından biri olan "yapının ikili karakteri"ni gündeme getirmektedir. Sosyal gerçekliğin bu iki farklı boyutundan hangisinin belirleyici olduğu tartışması henüz bir sonuca bağlanmış değildir. Bazı sosyologlar ve sosyal antropologlar bireyselci yaklaşımı benimserken, bazıları kolektivist yaklaşımı benimsemektedir. Bazıları da bu iki boyutu bağdaştıran görüşler ileri sürmektedirler (Bkz. Eriksen, 2009: 123-126). Akşit (2012: 77)'in de belirttiği gibi, "kuramların açıklamaya çalıştığı gerçekliğin ve odaklandığı düzeyin makro veya mikro düzeyde olması veya bu iki düzey arasındaki bağlantıları dikkate alıp almaması çok önemli tercihlerdir. Benzer şekilde yapıya odaklanıp; kişi, kişiler arası etkileşim ve grup düzeyindeki faileri dikkate almamak veya tam tersine kişiler arası etkileşimi ve faileri dikkate alıp, yapı düzeyindeki süreçleri dikkate almamak veya bunlar arasındaki diyalektik süreçleri dikkate almak kuramsallaştırmada çok önemlidir. Son zamanlardaki sosyolojik kuramlaştırma denemeleri, mikro ve makro düzeyleri, fail ve yapı diyalektiğini dikkate alarak yapılanlardır."

Failler/bireyler, kendilerinden önce "yapılaşmış" ve belli oranda değişerek kuşaktan kuşağa aktarılmış bir toplumun içine doğarlar. Bireylerin, içinde etkinlikte ve sosyal etkileşimde buldukları toplum, "insanlar arasındaki toplam ilişkiler ağıdır. Bu durumda toplumu meydana getiren, elemanlar arasındaki ilişkiler değil, insanlar arasındaki ilişkilerdir" (Toynbee, 1978: 45). Toynbee (1978: 169)'ye göre, bu özellikleriyle "toplumlar, anlaşılabilir inceleme alanlarıdır; nesnel terimlerle söylendiğinde, toplumlar, çok sayıda insanın birey olarak etkinlik gösterdiği değişik alanların ortak zeminidir; bir toplumun tarihi ve zaman içindeki uzamını, oradaki bireylerin canlı güçler olan enerjileri belirler". Aynı zamanda, toplumsal yaşamı mümkün ve anlamlı kılan temel dinamik, yine bireylerin bu enerjileridir. "Her şeyden önce, toplumsal yaşam, eylem veya etkileşimden ibarettir. İnsanlar etkileşime son verselerdi eğer, toplum varlığını devam ettiremezdi" (Eriksen, 2009: 73). Bundan dolayı, bir toplumsal yapıyı ve serüvenini anlamaya, "her ne kadar yapısalcı yaklaşımlar reddetse de bireylerden, aktörlerden veya failerden başlamak durumundayız" (Akşit, 2012: 77). Çünkü, "toplumsal ilişkinin ortaya çıkışını ve inşa edilmesini ele almalıyız. Toplumsal durumlara göre değişen karşılıklı etkileşim (situated activity), anlaşma ve anlamlandırma süreçleri, toplumsal ilişkinin inşa edildiği, yeniden üretildiği, dönüştürüldüğü veya sona erdirildiği alandır" (Akşit, 2012: 77).

Toplumsal hayat, birbirleriyle etkileşim içinde olan farklı bileşenlerin sonucu olarak ortaya çıkar. Sorokin, sosyo-kültürel sistemin bileşenlerini "anlam" üzerinden temellendirmektedir. Ona göre, sosyo-kültürel sistemlerin yapısını belirleyen üç bileşen vardır. Bunlar: a) maddî olmayan, zaman ve mekânsız anlamlar; b) anlamları maddileştiren (maddî) araçlar; c) maddî araçların yardımıyla bu anlamları işler hâle getiren insan unsuru" (Erkilet, 2013: 17) biçiminde sıralanabilir.

Anlamı merkeze alan yaklaşımın öncüsü Weber'dir. "M.Weber'in anlamcı sosyolojisinin temel yaklaşımı, sosyal eylemi yönlendiren kültürel motifleri (değerler, normlar, inançlar,

kurumlar, kolektiflikler vb.) anlamaktır. Bu da sosyal eylemi ortaya koyan aktörlerin kendilerine özgü olan anlamlandırma sistemlerini kavramaktan geçer” (Bal, 1997: 34). “Toplumbilimciler, sosyo-kültürel fenomene ‘sosyo-kültürel olma’ niteliğini kazandıran anlamlar üzerinde odaklaşmak durumundadır. Fiziksel özellikleri aynı olan iki davranış, kendilerine atfedilen anlamdan dolayı, çok farklı toplumsal davranışlar haline gelebiliyorsa, bu anlam, onların asli niteliklerine empoze edilerek onu geri plâna itebiliyorsa, bu durum, anlam bileşeninin, toplumbiliminin temel inceleme konusu olduğunu gösterir” (Erkilet, 2013: 19-20)

Çalışmanın kuramsal yaklaşımı, yukarıda verilen metodolojik tartışmalar göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Buna göre çalışmanın kuramsal boyutunu, Cole (1999)’nin sosyolojik bakış açısının formülü olarak sunduğu; toplumsal yapı → ruh hali → davranış yaklaşımı oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, toplumsal yapının (toplumun) bireyi etkilemesiyle, bireyde oluşan ruh hali ve bunun sonucu olarak da ortaya çıkan davranışların da, toplumu etkilediğini göstermektedir. (Yazıcı, 2011: 4) Bu kuramsal tercih, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki göçer toplumsal yapıyı ve bu yapının yaşadığı çöküşü, böyle bir sosyolojik perspektifin en iyi şekilde açıklayabileceği düşünülerek yapılmıştır.

Burada belirtilen kuramsal yaklaşım bağlamında küçük boy bir toplumsal yapı örneği olarak Doğu Anadolu Bölgesindeki göçer toplum yapısı ele alınmakta ve tahlil edilmektedir. Önce, göç, göçer ve göçebelik kavramları açıklanmak ve bu bölgede göçerliğin bir yaşam tarzı ve ekonomik faaliyet olarak seçilmesinin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, bu yaşam tarzını yürüten toplulukların merkezi yönetimlerle ilişkisi ele alınmaktadır. Daha sonra, göçer toplum yapısı, bu yapının yaşadığı değişim, çözülme ve çöküş süreçlerinin analiz edilebilmesi için öncelikle toplumsal değişim, çözülme ve çöküş kavramları kısaca açıklanmaktadır. Göçer toplum yapısının yaşadığı çöküşün belli bir kuramsal yaklaşım ve sosyolojik kavramlarla değerlendirilmesi sonucunda ulaşılan veriler, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sonucunda dış etkenler ve bireysel isteklerle daha çok karşılaşan günümüz toplumsal yapılarında yaşanacak çöküşlerin, zamanında ve doğru anlaşılmasına, olacakların öngörülmesine katkıda bulunacaktır. Buna bağlı olarak, varılan sonuçlardan, toplumsal çözülme ve çöküş aşamasında, zamanın ve maddi kaynakların etkili ve verimli kullanılmasını sağlayacak çözümler geliştirmek amacıyla yararlanılabileceği düşünülmektedir.

4. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ’NDE GÖÇER TOPLULUKLAR

Göçerler/göçebeler, göç merkezli bir yaşam tarzını seçen ve hayvancılıkla geçinen insanlar, göçebe topluluklarıdır. Göçebelik, göçerlerin, hayvanlarını daha iyi beslemek ve korumak için yer değiştirme durumlarıdır. Göçün temelinde yer değiştirme olgusu bulunmaktadır.

Göç, göçer ve göçebelik kavramlarının tanım ve açıklamalarına ilgili literatürde geniş bir yer verilmektedir. Uluslararası Göç Örgütü (IOM)’ne göre göç, uluslararası bir sınırı geçmek veya devletler içinde yer değiştirmektir. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna; mülteciler, yerinden edilmiş kişiler ve ekonomik göçmenler dahildir (IOM, 2009: 22.). IOM, göçbeyi (nomad) ise, genelde su, gıda veya otlak aramak amacıyla bir yerden başka bir yere göç eden bir grubun mensubu birey olarak tanımlamaktadır (IOM, 2009: 22.). Türkçe sözlükte göçebe; “1. değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan (kimse veya topluluk), göçer, 2. mevsimlere göre ülke veya yer değiştiren” (TDK 1998, 863) şeklinde ifade edilmektedir.

Hançerlioğlu (1986: 158)’na göre göçebelik, yaşamak için gerekli koşulları bulmak amacıyla sürekli olarak yer değiştirmek zorunda kalan toplumların yaşam biçimidir.

Göçebelik, dünyada yürütülen en eski ekonomik faaliyettir (Khazanov,1984). Hem Dünya’da hem de Türkiye’de, göç merkezli bir yaşamı tercih eden göçebe topluluklar hep var olmuştur. Dünya’da avcılık ve toplayıcılık dönemini yaşayan göçebe topluluklar ile ticari veya alış - verişi göçebeler olan Çingeneler ve Arap yarımadasında çöl göçebeleri olarak da adlandırılan Bedeviler ve Kuzey Afrika’da Berberi (Tuareg)ler bu topluluklara örnek olarak verilebilir (Yılmaz ve Telci,

2010). Türkiye’de ise, Doğu Anadolu’da, bazı “göçebe Kürt aşiretleri”, Güney’de “Türkmenler” ve Ege’de “Yörükler” ve “Çingeneler” (Tezcan, 1969: 131) göçebe hayat tarzını sürdürmektedirler.

Göçün farklı nedenleri ve amaçları vardır. "Savaşlar, fetihler, kıtlık, büyük salgınlar, önemli iklim değişiklikleri, ideolojik baskılar, tehcir, transhümanizm, avcılık, toplayıcılık, göçebe çobanlık, kentleşme, işsizlik gibi etkenler göçe neden olurlar" (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 341-342).

Çalışmanın evrenini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki göçebe toplulukların amacı, daha çok tarım için uygun olmayan alanlarda, insanların ve hayvanların ihtiyaçlarını karşılamak için hayvanlara su ve otlak aramaktır. Bu faaliyetin sonucunda, hayvan sürülerinden peynir, yoğurt, tereyağı gibi süt ve süt ürünleri ile et, deri ve yün elde edilerek topluluk üyelerinin ihtiyaçları karşılanmaktadır. Yaptıkları faaliyetin yönünü ve sonucunu ise tabiat şartları belirlemektedir.

Bu bölgede, göçerliğin bir yaşam tarzı ve ekonomik faaliyet olarak seçilmesinin en önemli nedeni, bölgenin coğrafi şartları ve sahip olduğu coğrafi potansiyeldir. Doğu Anadolu Bölgesi’nde göçebe yaşamı mümkün kılan iklim ve bitki örtüsü farklılığı, coğrafi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenlerin başında yükselti gelmektedir. Yükseltinin kısa mesafelerde değişmesi ve dağlık alanların fazlalığı, yaz ve kış mevsimleri arasında birbirinden farklı iklim değerlerinin görünmesine sebep olmuştur. Bu da bio-klimatik bakımdan farklı zonlar oluşturarak, hayvancılık açısından yıl içerisinde iki geçim sahası hazırlamıştır. Bunlardan birincisi, alt zonda genellikle kışlık olarak kullanılan köyler ve arazileri, ikincisi ise üst zondaki dönemlik yerleşmeler ile yayla ve mera alanlarıdır. (Tunçdilek, 1967: 21). “İki zon arasında devrilik veya başka bir tanımla salınım, kendini sadece doğa yapısında değil, bu doğa koşulları üzerinde yaşayan insan üzerinde de sürdürür. Isı ve bitkiler iki zon üzerinde yıl içinde nasıl salınıyorsa, insan ve uğraşısının da bu salınım içinde kaldığı, sosyo-ekonomik yapısının bu etkiye göre biçimlendiği gözlenir” (Tunçdilek, 1978: 47) “Kışın alçak vadilerde, kapalı depresyonlar kışlık olarak değerlendirilmiş, yazın ise vadi ve depresyonların üst başında kalan platolar ve dağlar yayla (yaylak=yazlak) olarak kullanılmıştır.” (Tunçdilek, 1978: 55). “Görülüyor ki Doğu Anadolu ve bilhassa onun muayyen bazı sahalarında, insan, tarla ziraatinden ziyade hayvancılığa bağlıdır. Filhakika bu bölgede geniş ve boş arazi, mera, çayır ve meraların bolluğu, ziraata gayri müsait bir iklim ve nihayet nüfusun tenhaliği hayvan bakımını teşvik eder” (Erinç, 1953: 42). Kaliteli bitkilerin oranının Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgeleri’nin otlak alanlarında % 70-80, Orta Anadolu steplerinde ise % 15-20 olduğu rapor edilir (Yalçın, 1986: 10).

Bölgenin sahip olduğu coğrafi potansiyelin bir sonucu olan göçebeliliğin, bir yaşam tarzı ve ekonomik faaliyet olarak, İlkçağ’dan beri sürdürüldüğü bilinmektedir. “Bu göçebelilik türü tarihçiler tarafından ‘kapalı göçebelilik’ olarak vasıflandırılmıştır (Rowton, 1974). Bununla Rowton; İrani ve Arap platolarına özgü ‘açık’ göçebelilik şekline uzak ve bunun yerine, Mezopotamya’nın steplerinde ve dağlarında ‘kır hayatı sürdüren özel bölgelerde’ yerleşik şehirli-medenilerle doğrudan temas halinde, sosyo-ekonomik bir örgütlenmeye göndermede bulunmaktadır. Bu çalışmaların çoğundan, mevsimlik- bölgelerarası dikey göçlerin dört büyük ekseninde olduğu görülmektedir. Dört rota birbirinden ayrı aşiretler tarafından oluşturulmaktadır:

- Beritan Aşireti, Bingöl rotasında bulunur.
- Alıkan ve Amadîsler Bitlis rotasını gösteren aşiretlerdir.
- Dudiranlar, Şırnak rotasını gösteren aşirettir.
- Sonuncusu, Ermeni sınır bölgesince, uzun rotalı-mevsimlik Kürt çobanlar bulunur, ki bu rotalar Iğdır düzlüğünden Ağrı, Kars ve Ardahan dağlarına kadardır. Bu bölgede örneklenebilecek tek başına bir aşiret tanımlanmamıştır” (Thevenin, 2011).

1990’lara kadar bölge ekonomisinde hayvancılığın ve özellikle de “koyun ve keçi Türk ekonomisi ve insanların beslenmesinde önemli bir yere sahiptir” (Yalçın, 1986: 1).

Bölgedeki göçerlerin “yayla, mera ve ulaşım” (Çakır, 1989: 53) başlıkları altında toplanabilecek sorunları ve karşılaştıkları zorlukların önemli bir kısmının kaynağı yine coğrafi şartlardır. “Kışların fazla uzun sürmesi dolayısıyla hayvanların bu uzun zaman boyunca

buldukları yerde beslenmeleri zarureti, yani büyük miktarda yem ihtiyacı, şiddetli soğuklar veya kurak devrelerde hayvanların kırılması, mahfuz ahırlara ihtiyaç duyulması, bu faaliyetin hacmine bir hudut çizer. Diğer taraftan, bu menfi amillere, bozuk münakale şartları dolayısıyla, ziraat için bahis mevzu olduğu gibi, hayvan ve hayvan mahsulleri ticaretinin de sönük ve daha ziyade mahalli ölçüde kalması mecburiyeti ilave edilmelidir” (Erinç, 1953: 42-43).

Bölgenin coğrafi potansiyelinin kaynaklık ettiği göçerlik, kadim bir yaşam tarzı olmasına rağmen, merkezi yönetimlerin, göçebeleri yerleşik hayata geçirmek için, zaman zaman çeşitli tedbirlere başvurdukları tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Bazı tarihçiler, bu yöndeki baskılara ekonomik gerekçelerle başvurulduğunu ileri sürmektedirler. Örneğin, Emecan (2000: 114)’a göre, “devlet nizamının bir gereği olarak, başı boş grupların ekonomik gerekçeler dairesinde belirli bir yere iskan için baskı uygulandığı bilinen bir gerçektir.” Ancak, 19. yüzyılın, daha çok ikinci yarısında uygulanan Fırka-i Islahiye “ıslah-ı aşair”, yani aşiretlerin ıslah edilmesini hedefleyen düzenlemeler, bu yöndeki baskıların sadece ekonomik nedenlerle açıklanamayacağını göstermektedir. Fırka-i Islahiye düzenlemesiyle; vergi borçlarının tahsil edilmesinin yanında, nüfus sayımının gerçekleştirilmesinin, asker kaçaklarının askere alınmasının ve konumuzu doğrudan ilgilendiren Osmanlı-İran sınırında her iki tarafın egemenliklerini ihlal ettiği belirtilen aşiretlerin hareketliliklerinin denetlenmesinin ve bazı aşiretleri iskan ettirmenin amaçlandığı belirtilmektedir (BOA/Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

Göçerlerin bölgedeki hareketliliğine bakıldığında, imparatorluklar döneminde göçerlere yapılan baskıların beklenen sonuçları vermediği anlaşılmaktadır. Bu dönemden sonra, toplumu tek merkezden kontrol ederek, yönetme anlayışını esas alan ulus devletler ortaya çıkmıştır. Ulus devletlerle birlikte, bir taraftan devletlerin belirlenen sınırları, göçerlerin hareket alanlarını daraltırken diğer taraftan göçerlere uygulanan baskılar artmıştır. Alagöz (1938: 37-38), Cumhuriyet’in ilk yıllarında, göçebeleri yerleşik hayata geçmeye zorlamak amacıyla alınan tedbirleri ve ortaya çıkan sonuçları şöyle dile getirmektedir: “Eski Osmanlı İmparatorluğu ülkesi içinde Türkiye Cumhuriyeti, Irak, Suriye sınırları teşkil etti. Çobanların, sürülerle devlet sınırlarından geçmesi, karşılıklı anlaşmalarla kolaylaştırılmış bulunuyorsa da, bu sınırlar, hayvan beslemekle ömür geçiren grupları az çok tespit etmiştir. Anadolu’nun evvelce görmediği sıkı bir idari organizasyon, aşiretleri yerleştirme politikası, sayım vergisi gibi vergiler, serbest aşiretlerin hareketlerini tehdit ve onları yerleşmeye icbar etmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğunda göçebelik yapan aşiretler, yaylacılıkla iktifaya başlamışlar, yaylacılık da nüfusun veya ziraatın artması ile yer yer önemini hafifletmiştir (Afyonkarahisarın Emirdağında). Nihayet, 1937 Şubatında neşredilmiş olan orman kanunumuz, dağlarda, ormanların içindeki otlaklardan istifadeyi tehdit etmiş ve yayla demek olan orman sahaları askeri kontrol altına alınmıştır.”

Göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesi çabalarının imparatorluklar döneminde başladığı, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla da yoğunlaştığı ve ekonomik gerekçelere dayandırılan çeşitli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Bu tedbirlerden bazıları şunlardır:

- Sıkı bir idari organizasyon kurmak,
- Çeşitli isimler altında vergiler almak,
- Ziraatı teşvik etmek ve ziraat alanlarını genişletmek,
- Orman ve mera kanunları çıkararak göçerlerin yaşam alanını daraltmak,
- Göçebelik yapılan alanları askeri kontrol altına almak.

Bu faktörler arasında, Türkiye’de meraların hükümetler tarafından yeniden düzenlenerek denetlenmesi yönünde yoğunlaşan uygulamalar, göçebelik faaliyetini olumsuz etkileyen faktörlerin başında gelmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde göçer gruplara; bu tedbirlere ilaveten, çeşitli ekolojik baskılar (nüfus artışı, yaylak ve kışlakların kira bedellerinin artışı vs.), (Beşikçi, 1968: 7) İran, Irak, Suriye sınırının karşılıklı olarak göçebe hareketlerine kapatılması, geleneksel yaylaların en yakın köyün kamu malı haline getirilmesi, köylülerin toprak ve yaylak için hükümetten devamlı talepleri ve bu

taleplerin benimsenmesi (Beşikçi, 1968: 7) gibi nedenlerle seçimini kendilerinin yapmadığı yeni gerçekler dayatıldığı anlaşılmaktadır. “Bates ve Beşikçi'nin çalışmaları, göçerliğin yerleşik toplumlar ve yerleşik tarım üretimi sistemleriyle ne kadar iç içe olduğunu ve göçer-yerleşik bağlarının ne kadar sıkı ve birbirine çevrilebilen bağlar olduğunu da gösteriyor. Gene bu iki çalışmadan öğrendiğimize göre, yaylalar eskiden gelenek olarak çeşitli aşiretlere ait olduğu halde Cumhuriyet sonrasında hızlanan bir süreç içinde özel mülkiyete geçerek göçerlere kiralanmaya başlanmıştır” (Yalçın-Heckmann,1993: 280).

Göçerlerin hareket alanını daraltan bütün bu tedbirlere rağmen, Doğu Anadolu Bölgesi'nde göçebelik faaliyetleri 1980'lere kadar devam etmiştir. Bu bölgede, 1983'te başlayan ve 2013 baharında varılan ateşkesle (barış süreciyle) sona eren 30 yıllık çatışma döneminde, göçebe toplulukların sayısı en alt düzeye inmiştir. Çünkü, bu dönemde hayvancılıkla geçinen birçok köyün boşaltılması ve köylülerin göçe zorlanması, bölgede geniş coğrafi alanları kapsayan barajların inşa edilmesi sonucu, göçerlerin göç yollarının kesilmesine veya uzamasına neden olması, bazı meraların güvenlik gerekçesiyle uzun yıllar boyunca göçerlik faaliyetlerine yasaklanması, göçerlik faaliyetini engelleyen başlıca politikalar olarak uygulanmıştır.

Sonuç olarak, merkezi yönetimlerin göçerleri yerleşik hayata geçirme çabalarının, devletlerin, egemenlikleri altında yaşayan bireyleri, daha çok da grupları "kontrol altına almak ve denetlemek" istemelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu amaçla, zaman zaman talimatnameler çıkarmak, nüfus sayımı yapmak, erkekleri askere almak ve çeşitli isimler altında vergiler toplanmak gibi tedbirlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, göçerleri, yaşam tarzlarından dolayı, baskı ve zorlamalarla kontrol altına almanın ve denetlemenin mümkün olmadığı görülmektedir.

Göçer toplulukların merkezi yönetimlerin baskı ve zorlamalarına karşı bu kadar uzun bir süre direnebilmeleri, bu toplulukların yaşadıkları bölgenin coğrafi koşulları, yürüttükleri faaliyetin özellikleri ve meydana getirdikleri toplumsal yapı anlayışı, toplumsal örgütlenme ve ilişki kurma biçimleriyle açıklanabilir.

5. GÖÇERLERDE TOPLUMSAL YAPI, DEĞİŞİM, ÇÖZÜLME VE ÇÖKÜŞ

Çalışmanın bu bölümünde önce, toplumsal değişim, çözülme ve çöküş kavramları kısaca açıklanacaktır. Daha sonra, göçer toplum yapısı ve bu yapının toplumsal örgütlenme biçimi verilecek ve bu kavramlar bağlamında tahlil edilecektir.

5.1. Toplumsal Değişim, Çözülme ve Çöküş

Toplumsal değişimin esası yeniliktir (Dönmezer, 1982: 428). Toplumsal değişim sürecinde, toplumsal yapıda “eski kurumlar çözülür veya biçimlerini tümüyle değiştirirler. İnsanın çevresi ve arkadaşlarıyla ilişkileri her nesille birlikte başkalaşır. Eğilimler, adet ve gelenekler, inanç ve deneyimler, bu başkalaşmaları toplumsal yapıda yansıtmışçasına birbirlerini izlemişlerdir. İletişimde, eğitimde, üretim ve tüketim alışkanlıklarında, savaşta, hak-hukukta, sanatta, yönetimde, aile yaşamında, vergilendirmede, boş zaman değerlendirilmesinde, giyside, bireysel davranışta, diğer bir değişle her alanda her nesille artan ve atalarının omuzlarında yükselerek ağırlıklarını yaygınlaştıran yenilikler ve değişimler görmekteyiz” (Smith, 1996: 87).

Geleneksel toplumlar değişim hızı az, dengeli toplumlardır. Buna karşılık, çağdaş dinamik toplumlarda toplumsal değişim çok hızlıdır ve yoğundur (Dönmezer, 1982: 447), etkilidir, sürekli, “fakat aynı zamanda çeşitlilik gösterir ve görünüşte önceden belirlenemezdir. Toplumun her düzeyinde ortaya çıkar, hız ve kapsamda çeşitlilik gösterir, hem niceliksel hem de niteliksel olarak sınıflandırılabilir. Bunun ötesinde değişimler globaldir. Çağdaş değişimi önceki örneklerden farklı kılan şey işte budur” (Smith, 1996: 87).

Çağımıza özgü yeni değişim faktörlerinin de eklenmesiyle, günümüzde, toplumsal yapıların, daha önceki dönemlerle kıyas kabul etmeyecek düzeyde hızlı değiştiği; buna bağlı olarak zihinlerin yeniden inşa edildiği, ilişkilerin yeniden düzenlediği ve toplumsal yapıların yeniden kurulduğu anlaşılmaktadır (Yazıcı, 2013b:1493). Günümüzde ortaya çıkan yeni değişim faktörleri, toplumsal

yapıların değişim hızını artırmakta, yapıyı meydana getiren öğelerin aynı hızda ve uyumlu bir şekilde değişmesini önlemektedir. Bu durum, çağdaş toplumsal yapılarda çatışmaların daha yıkıcı, çözümlerin daha hızlı, yapıların daha kısa ömürlü olmasına ve toplumsal çöküşlerin daha sık yaşanmasına neden olmaktadır. Çünkü, “günümüzde milyarlarca insan, bizi her zamankinden hızlı bir şekilde ve kökten değişmeye zorlayan teknolojik gelişmeler ve diğer büyük değişiklikler denizi içinde boğulmaktadır. Bu zorlamalar, dünyanın dört bir yanındaki geleneksel halklar için daha da rahatsız edicidir; çünkü bu değişimler genellikle güçlü dış kuvvetler tarafından bu halkların geleneksel yaşam biçimlerinin altı oyularak ve seçimini kendilerinin yapmadığı yeni gerçekler yaratılarak dayatılmaktadır” (Haviland, vd., 2008: 739).

Değişme aslında, yeni bir denge ve uyum arayışıdır. Çünkü toplum hayatında uyum olmadığı veya uyumun egemen olmadığı durumlarda toplum ya çözülmüş ya da çözülmüyor demektir (Ozankaya, 1999:13). Toplumsal çözümlenin önlenemediği yapılarda ise çöküş meydana gelir.

Ne toplumsal çözülmeyi ne de çözülmeyi engelleyecek nedenleri tek faktörle açıklamak mümkün değildir; çünkü, “çözülmeye zemin hazırlayan faktörler çeşitlilik arz etmektedir. Çözülmeyi önleyici tedbirler de aynı şekilde çeşitlidir. Örneğin; Durkheim, çözülmeyi önlemek için işbölümüne ağırlık vermektedir. Ancak, işbölümünün geliştiği, maddi refahın arttığı ülkelerde bile çözümler haline rastlanabilmektedir. Bu da, maddi hayatın iyileştirilmesinin ve düzenlenmesinin çözümler eğilimlerini yok etmediğini göstermektedir. Sorokin, çözümlerin kültürel hedeflerde sağlanacak mantıki-manalı bir bütünleşmeyle önenebileceğini savunur” (Türkkahraman ve Tutar, 2009: 10). Durkheim’a göre, “bireyin istekleri ile toplumun düzen ve kontrol ihtiyaçları arasında temel bir çatışma ve gerilim her zaman var olacaktır” (Slattery, 2007: 35). Bu çatışma ve gerilimle varlığını sürdürmekte başarılı olamayan toplumsal yapıların ömrü toplumsal çözümler ve çöküşle son bulur.

Literatürde, toplumsal çöküş, daha çok büyük boy değişim kuramlarıyla açıklanmaktadır. Büyük boy toplumsal değişim kuramı örneklerinden biri, İbn Haldun (2011: 392-401)’un, yükseliş ve çöküş yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, devletler bir organizma gibi doğar, büyür ve ölürler (Okumuş, 2007). Diğer bir örnek, Spengler (1997: 128)’in, “her oluşan şey ölümlüdür” önermesiyle ifade ettiği organizmacı yaklaşımıdır. Spengler’e göre, “kültürler organizmalardır ve dünya tarihi bunların ortaklaşa biyografisidir. Her kültür, bireylerin yaş dönemlerinden geçer. Hepsinin doğumu, çocukluğu, gençliği, olgunluğu ve yaşlılığı vardır” (Spengler, 1997: 108). Spengler bu konuda, “bilhassa çağımızda ve dünyamızda bütünleşme safhasında tek olan batı Avrupa- Amerika kültürünün- kaderindeki el değmemiş aşamalarını” izleyerek ortaya koymaya çalıştığını ileri sürmüştür (Spengler, 1997: 19).

Konuyla ilgili bir diğer örnek, “bütünleşmiş toplumların bir sonucu olan medeniyetlerin çöküşü üç aşamada gerçekleşir” (Okumuş, 2007: 218) diyen Toynbee’nin geliştirdiği yaklaşımıdır. Toynbee, “medeniyetlerin hareketlerinin çevrimsel ve tekrarlayıcı olabileceğini söylemekle birlikte, çöküşün kaçınılmaz olmadığını; çevrimsel kaderciliğe mahkum olmadığını; ölen medeniyetlerin kaderleri öyle olduğu için değil, başka birtakım nedenlerle öldüklerini iddia etmektedir” (Okumuş, 2007: 218). Ona göre, medeniyetler için “kendini belirleme yeteneğini kaybetmek, çöküşün nihai ölçütüdür” (Toynbee, 1978: 182).

Sorokin’e göre, kültür “sistemlerinden her biri, siyasal, estetik, ahlaki ve bilişsel değerler alanındaki yaratıcılığını tükettiği ve egemenliğini, yaratıcı faziletlerle sürdüreceği yerde, hareketsizlik, zorlama, sahtekarlık ve sahte değerlerle bunu sağlama yoluna saptığı zaman, verimsiz, çoğu zaman zararlı hale gelir. Bu durumda gerek üyelerine gerekse insanlığa bir yarar sağlamaz duruma düştüğü için, çöker”(Kongar, 2012b: 125).

Toplumsal çöküş dönemleri, mevcut ve alışılmış olanın bozulduğu, sosyal bireyin ve toplumsal yapının kaderlerinin yeniden şekillendiği; geleceğin belirsiz hale geldiği bunalım dönemleridir. “Normal zamanlarda bile, en azından birkaç düşünür veya bilgin, insanın kaderi üstünde kafa yorar. Toplumsal çöküşün yaşandığı ciddi bunalım anlarında ise, bu sorunlar

birdenbire, teorik olduğu kadar pratik, düşünürler için olduğu kadar sıradan halk için de olağanüstü bir önem kazanır” (Sorokin, 1972: 21). Sorokin’in ifadesiyle, “insanlığın bütün tarihindeki muhtemelen en büyük bunalım dönemi olan yirminci yüzyıl”da (Sorokin, 1972: 24) toplumsal çözümlenmeyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır.

5. 2. Göçerlerde Toplumsal Yapı

Toplumsal yapı, içinde sosyal ilişkilerin kurulduğu, toplumsal olayların meydana geldiği; karşılıklı ilişkiler içinde bulunan sosyal grupların (Yazıcı, 2011: 463) ve “toplumsal kurumların az çok bütünleşerek oluşturduğu bir düzendir” (Boran ve Yasa’dan akt. Gökçe, 2004: 7). Kıray (1964: 6)’a göre ise, “ister ilkel, ister feodal, ister modern temel yapıda ya da bunların değişim içindeki çeşitlenmeleri halinde olsun, her sosyal yapı, bu yapıyı meydana getiren sosyal müesseselerinden, insan ilintilerinden ve bunların karşılıklı münasebetlerinden doğan sosyal değerlerin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri bir bütündür.” Bütün olma özelliğiyle belirginleşen toplumsal yapı, “her an, onu oluşturan “yapı taşları”- sizin ve benim gibi insanlar- tarafından yeniden kurulur” (Giddens, 2000: 6). Toplumsal yapı ve bireyler arasındaki bu ilişkide, “yapı devasa fakat görünmez bir güçtür, insanlar üzerinde etkili olan, davranışlarını, duygularını, kimliklerini, algılayışlarını belirleyen bir tür sosyolojik çekim kuvvetidir” (Agger, 2011: 83).

Her toplumsal yapının bir düzeninin olması, toplumun bir yığın, şekilsiz bir kümeleşme olmadığını göstermektedir. Bundan dolayı, “toplum yapısı, ne sadece basit bir varlık olarak ve ne de sert bir şekilde yekpare kalıplaşmış çok sıkı tesanütle kaskatı, donuk tamlanmış durumdadır. Bilâkis, son derece yumuşak, eğilip bükülmesi mümkün, katılmaları kolaylaştıran, geçişleri sağlayan bir yapıya sahip bulunan toplum daima değişme niteliğine ulaşmak ister” (Nirun, 1991: 107).

Yukarıda verilen tanımlarda görüldüğü üzere, toplumsal yapının farklı noktaları ön plana çıkarılmaktadır. Bu tanımları birlikte değerlendirdiğimizde; toplumsal yapının içinde sosyal birey, grup ve kurumların yer aldığı, sosyal etkileşimlerin gerçekleştiği, dinamizmi, toplumsal yapının üyeleri olan bireyler tarafından sağlanan, geçişken, sürekli değişen ve yenilenen, belli bir düzeni olan yapılaşmış bir bütün olduğu sonucuna varılmaktadır. Bir yapının içinde yer alan bu öğelerin önceliği ve ilişkide olma biçimleri yapıdan yapıya, hatta aynı toplumsal yapıda zamanla değişmektedir. Bu değişiklik, üyelerin ihtiyaçları, ihtiyaçların karşılanma biçimi, sahip olunan imkanlar, kullanılan araçlar ve başka toplumlarla etkileşimin düzeyi gibi faktörler tarafından belirlenmektedir.

Toplumsal yapı bireylerden önce vardır. İnsan hayatı bir toplumsal yapı içinde başlar, bu yapı içinde öğrendiği değerlerle şekillenir ve anlam kazanır. Gündelik hayatla onu kapsayan toplumsal yapı arasındaki ilişki, bireylerin davranışlarını şekillendirir ve böylece bireylerin benlik kazanmalarını sağlar. Bu durum, sosyolojik bir bakışla değerlendirildiğinde, bireysel olarak kabul edilen benliğin, daha çok toplumsal bir ürün olduğu sonucuna varılır. Çünkü insanların içgüdüleri, düşleri, özel düşünceleri olmasına karşın aile, eğitim ve dini kurumlar, sınıf, ırk, cinsiyet, kuşak, ulus gibi önemli sosyal gruplara üye olmak, insan yaşantısı üzerinde ağır etki bırakır (Agger, 2011: 69), ancak, bu ağır etki, bireysel farklılıkları ve bireyin belirleyici olma gücünü yok etmez. Bu durum, fail ve yapı diyalektiğinin bir kez daha dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bir toplumsal yapının; coğrafi konumu, teknolojik gelişimi, inancı ve siyasi yönetimi gibi özellikleri, o yapının diğer toplumlarla etkileşim düzeyini etkilemektedir. Ancak, tamamen dış etkilere kapalı, izole bir yapı söz konusu değildir. Yalnız, geleneksel dönemde yapıların etkileşimi ve yapıları yeni öğelerin katılması alt düzeyde gerçekleşirken, günümüzün modern ve postmodern toplumlarında en üst seviyede gerçekleşmektedir. Bundan dolayı, çağdaş toplumsal yapıların ömrü çok daha kısadır ve daha fazla toplumsal çöküş örnekleri yaşanmaktadır.

Toplumsal yapıların ortak ve benzer özellikleri olmasına rağmen, her yapıyı diğerlerinden farklı kılan temel özellikleri vardır. İbn-i Haldun'a göre, toplumsal yapıların çap ve yoğunluğunu

belirleyen değişken grup duygusu, grup dayanışması (asabbiye)dir (Stowasser, 1984: 175). Göçerlerin grup dayanışmasını yansıtan örgütlenme biçimi, aşiret sistemidir.

Göçer toplum yapısı, bölümleri birbirine nedensel ve anlamlı bağlarla bağlı, dışa kapalı, birleşmiş bir sistemdir. Bu sistemde amaç, iç ve dış tehditlere karşı yapının bütünlüğünü korumak ve aile için (geçimlik) üretim yapmaktır. Etkileşim düzeyleri yerleşik gruplara oranla daha zayıf olan göçer grupların her biri, bir toplumsal yapı niteliğindedir. Bu yapılar, bir üst sistem olan aşiret örgütlenme sistemi içinde yer alırlar. Bundan dolayı, bölgenin; coğrafi potansiyelini, bu potansiyeli değerlendiren ekonomik faaliyet olarak göçerliği ve sosyolojik yapısını araştıranlar, ilk olarak aşiret olgusuyla karşılaşmaktadırlar.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, insanların tarih boyunca ihtiyaçlarını karşılamak için, bölgenin doğal/coğrafi potansiyelini kullandıkları, bu amaçla ekonomik faaliyet olarak göçerlik yaptıkları ve örgütlenme biçimi olarak da aşiret sistemini geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Aşiret sisteminin kendine özgü "anlamlar" ve "değerler" ürettiği, üyelerinin (faillerin) eylemlerini ve etkileşimlerini buna göre değerlendirdiği; onaylanan davranışların ve ilişkilerin ödüllendirildiği, onaylanmayanların ise toplumsal kontrolle baskı altına alındığı ve sapma davranışlara çeşitli müeyyidelerin uygulandığı görülmektedir.

Yalçın-Heckmann (1993: 278) aşireti, "birbirine bir şekilde akraba olduğuna inanan, birbirine karşı çeşitli yükümlülükleri ve ortak bir 'ahlak' (moral) kodları olan bir toplum" olarak tanımlamaktadır. Bu toplumların/toplumsal yapıların her biri kan ve akrabalık bağları ile bağlanmış, kendi içinde bağımsız olan ilkel bir idare şekline sahiptirler. (Dizadji, 1973: 6). Bu özellikleriyle millet altı örgütlenme biçimi olarak da tanımlanan aşiret sistemi bölgenin sosyal ve tarihsel bir gerçeğidir. "Osmanlı arşiv belgelerine göre, ülkemizde 7230 kadar aşiret vardır. Günümüzde, bu millet-altı kuruluşlar Doğu ve Güneydoğu bölgemizde hususiyetlerini önemli ölçüde sürdürmektedirler. Bölgenin yaklaşık %25'i, bu aşiret oluşumunun içinde yaşamaktadır" (Taşdelen, 1997: 5). Dinamik bir topluluk olan göçerler için aşiret sistemi, dışarıdan gelecek tehditlere karşı korunma, içerde sosyal dayanışma ve sosyal kontrolü sağlamak gibi toplumsal yapının varlığını sürdürmesi için gerekli olan birçok işlevi yerine getirmektedir. Anadolu'nun ekonomik yapısı içinde ürettikleri hayvan potansiyeli ve ürünleri ile önemli bir yer ve etkinlik elde eden göçerlerin, varlıklarını asırlarca sürdürmelerinde aşiret sisteminin belirleyici olduğu sonucuna varılmaktadır.

Araştırmasını 1960'larda yapan Beşikçi (1968, 26), Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki aşiretlerin sayılarının ve nüfuslarının bilinmediği belirtilmektedir. Ona göre, göçerler "sayım esnasında yaylalarda, yüksek dağlarda, şehir, kasaba, köyden çok uzaklarda buldukları için sayıları kaydedilemiyor. İlk iş olarak bunların sayılarını saptamak gerekir." Aşiretlerin, ancak 1990'ların başından itibaren, nüfus sayımına dahil oldukları ve oy kullandıkları tespit edilmiştir (Çakır, 1989: 47). Bu tespit, 1990'ların başına kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nin, "göçebe ve yarı göçebe hayat süren aşiretlerin yoğun olduğu bir mekan dokusuna sahip" (Çakır, 1989: 42) olduğunu göstermektedir.

Genelde aşiretlerde, özelde ise göçer gruplarda, sosyal ilişkilerde geleneksel davranış kalıpları, üretimde geleneksel araçlar kullanılmaktadır. Göçer toplum yapısında, yeni teknolojilerin üretilmemesi veya üretilmiş yeni teknolojilerin kullanılmaması, fiziksel koşullar, teknolojik imkanlar, bu yapıların başka toplumlarla etkileşimden uzak olmaları ve yapıyı oluşturan nüfusun özellikleriyle açıklanabilir. İbn-i Haldun (2011: 329-330)'a göre, göçerlerin genel özellikleri cesur, çalışkan, refah ve lüksten uzak, kendilerini ve mülklerini, dışarıdan silahlı bir güce ihtiyaç duymadan kendileri koruyan, yönetimle ilgili kuralları kendileri belirleyen ve yerleşiklerin aksine, duvarların arkasında yaşamak yerine, doğayla iç içe yaşamalarıdır. Beşikçi (1968: 2), çalışma kapsamında ele alınan göçer toplulukların 1960'ların sonlarında sahip oldukları özellikleri hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: Ekonomik bir faaliyet olarak göçebeliliği tercih eden topluluklar, sosyolojik ilişkileri kapalı ekonomiye sahip, kan akrabalığı ve birlik duygusu gibi bağlarla birbirine bağlı, bir şefe bağlanan, okuma yazma bilmeyen geleneksel gruplardır.

Göçer toplum yapısının ayır edici bir özelliği de, insan/toplum – doğa ilişkisi sonucu şekillenmiş bir yapı olmasıdır. Bundan dolayı, bu yapıya asıl biçimini veren faktörlerin başında, bölgenin doğal kaynakları olan hava, su ve bitki örtüsünden yararlanma amacı gelmektedir. Bu kaynakların özelliği ise iklim koşullarına göre değişkenlik göstermeleridir. İklim koşullarına bağlı olarak, belli bir güzergah üzerinde ve belli aralıklarla yer değiştiren bölgedeki göçer toplulukların temel faaliyetleri, bölgenin doğal kaynaklarından yararlanmak amacıyla koyun sürüleri beslemek, tek geçim kaynakları da bu faaliyet sonucunda elde edilen ürünler olan göçerler, iklim koşullarına göre değişen doğal kaynaklardan yararlanmak için belli aralıklarla yer değiştirmektedirler. Göçerler için yer değiştirmek, hem kendilerinin hem de sürülerinin hayatta kalması için bir zorunluluktur. Bu zorunluluk, göçer toplum yapısını özgün kılan ve niteliklerini belirleyen temel faktörlerin başında gelmektedir.

Sorokin'e göre (Erkilet, 2013: 16), bir insan grubunun var olabilmesi ve hayatını idame ettirebilmesi bakımından hayati önem taşıyan siyasal örgütlenme ve toplumsal normların kaynağı olan dinsel sistemlerdir. Göçer toplum yapısında, siyasal örgütlenmeye, aşiret sistemi karşılık gelmektedir. Göçer toplum yapısında, aile kurumu merkezî bir konumdadır; her aşiretin ve göçer grup birer aile olarak kabul edilmektedir. Toplumsal normların kaynağı olan dinsel sistemler (inançlar), göçer toplum yapısı için de geçerlidir. Bu yapılarda, aile kurumu, normların uygulanmasında da belirleyici role sahiptir. "Görülüyor ki Sorokin, insanlık tarihinin ilk aşamalarında, toplumsal bütünleşme için gerekli olan normları, dinsel normlardan ayırmamaktadır. Bu ilk aşamada toplumsal yapıda farklılaşma yoktur" (Erkilet, 2013: 16). Bu yaklaşıma göre, göçer toplum yapısı, dinsel sistemlerin belirleyici olma özelliğiyle, insanlık tarihinin ilk aşamalarına ait toplumsal bütünleşmeye örnek olarak verilebilir. Çünkü, henüz göçer toplum yapısında farklılaşma ve bunun sonucu olarak temel toplumsal sistemler ortaya çıkmamıştır.²

Toplumsal hayat yaşamayı anlamlı ve mümkün kılan; doğaya, bireylere ve davranış kalıplarına anlam yükleme, olumlu anlam yükleme eylemlerinden değerler oluşturma ve değerleri normlarla koruma süreci, göçer toplum hayatından şu örneklerle somutlaştırılabilir: Göçerler, şehirlerin doğal olmayan seslerin oluşturduğu gürültülü ortamına karşılık, doğa ve sürüyle baş başa kalmaya, hayati nitelikte olumlu anlam yüklemektedirler. Bununla birlikte, aşiret liderliği veya göçer grupta aile reisliği (en yaşlı erkek üye) konumuna farklı bir anlam yükledikleri anlaşılmaktadır. Bir davranış kalıbına yüklenen anlama örnek olarak da, yaşça büyük olanın elini öpmek gösterilebilir. Bu davranışa olumlu anlam yükledikleri ve bu davranışın bir değer olarak yüceltildiği, mevcut değere uygun olmayan davranışlar için çeşitli normlar/müeyyideler geliştirdikleri anlaşılmaktadır.

Durkheim, bir toplumdaki bireylerin, olumlu anlam yüklemelerinden doğan değerlerin toplumu anlamadaki belirleyici konumunu şu ifadelerle dile getirmektedir: "toplum, bağımsız bir parçalar sisteminden oluşan diğer organizmalar gibi işler; ancak ekonomi, aile, yönetim vb.den oluşan bu parçaları bir arada tutan şey, merkezi bir sinir sistemi değil, temel bir değerler sistemi, temel bir ahlaki konsensus veya kolektif bilince dayanan, normlar adı verilen bir toplumsal kılavuzdur" (Slattery, 2007: 34). Bu kılavuz, toplumsal yapıları tanımamızı sağlayacak özelliklere sahiptir. Bundan dolayı, "toplumbilimciler sosyo-kültürel fenomene 'sosyo-kültürel olma' niteliğini kazandıran anlamlar üzerinde odaklanmak durumundadır. Fiziksel özellikleri aynı olan iki davranış, kendilerine atfedilen anlamdan dolayı, çok farklı toplumsal davranışlar haline gelebiliyorsa bu anlam onların aslı niteliklerine empoze edilerek onu geri plâna itebiliyorsa, bu

² Sorokin'e göre farklılaşma sürecinde şu temel toplumsal sistemler ortaya çıkmaktadır:

- Doğru ile yanlış birbirinden ayıran Etik Sistemler;
- Mülkiyet ilişkilerini, temel hak ve görevleri düzenleyen, yasal olanla suç teşkil eden eylemleri birbirinden ayıran Hukuk Sistemleri;
- Kutsal ve tabu olanı olmayandan ayıran Dinî Sistemler;
- Bilgi edinirken gerçeğe hatayı birbirinden ayıran Bilimsel Sistemler;
- Sanat Sistemleri." (Erkilet, 2013:16).

durum, anlam bileşeninin, toplumbiliminin temel inceleme konusu olduğunu gösterir” (Erkilet, 2013: 19-20).

Yapıyı oluşturan diğer öğeler ise, aile ve normlar aracılığıyla işlevlerini yerine getirmektedirler. Bu durum, bütünleşmiş bir toplum örneği olarak göçer toplum yapısını anlamak için, öncelikle aile kurumunun anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Göçer toplum yapısında en temel toplumsal kurum olan aile, yapı ile özdeşleşmiş durumdadır. Çünkü, yapıda belirgin bir farklılaşma meydana gelmemiştir. Bundan dolayı, siyasal örgütlenmenin, organizasyonların ve toplumsal normların kaynağı olan dinsel sistemlerin belirlediği değerler de aile kurumu merkezli olarak şekillenmektedir. Bu tespitten hareketle, göçer toplum yapısında; ailenin, ailedeki statülerin ve rollerin işlevlerinin ve karşılıklı ilişkilerinin, bunlarla birlikte değerlerin ve normların, yapının genel karakterini yansıttığı ileri sürülebilir.

Göçer toplum yapısının, başka bir ifadeyle bu yapıdaki aile kurumunun, üç temel prensip bağlamında bütünleştiği anlaşılmaktadır. Bunlar: a) Yaşa ve cinsiyete dayalı iş bölümü, b) Bireye karşı toplumun (ailenin) yüceltilmesi, c) Bireysel tercihlerin normlar ve değerler aracılığıyla baskı altına alınmasıdır. Bu üç prensip bir arada değerlendirildiğinde, yapının sürdürülmesinin birinci öncelik olarak belirlendiği, mevcut yapıyı bütün yönleriyle içselleştirmiş yaşlı bireylerin, aile ve yapıyla özdeşleştirildiği, yaşlı bireylerin yapıyı değişim taleplerine karşı koruma misyonu üstlendikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, bireysel tercihlerin ve isteklerin, yapıya yöneltilmiş en büyük tehdit olarak algılandığı da görülmektedir. Bundan dolayı, bireysel tercihlerin kontrol altında tutulması amacıyla, bu yöndeki tercihleri yansıtan davranış kalıpları “ayıp” ve “günah” olarak nitelendirilip ortaya çıkması engellenmektedir.

Bölgede “ayıp” ve “günah” olarak kabul edilen en yaygın davranışlar şunlardır: Büyüklerin yanında sigara içmek, şarkı söylemek, ısıklık çalmak, saç taramak, tıraş olmak, ayak ayak üstüne atarak oturmak veya uzanmak, büyüklerinin elini öpmemek, nişanlıların bir araya gelmeleri, karşılaştıklarında konuşmaları; düğünden sonra gelinlerin ailenin yaşlıları yanında yiyip-içmeleri, bir kişinin, yaşlıların yanında, eşinden söz etmesi, özellikle de eşinin ismini söylemesi; eşlerin konuşmaları; anne-babaların, çocuklarını sevmeleri veya birbirlerine sevgi gösterisinde bulunmaları, el ele tutuşarak yürümeleri. (Yazıcı, 2013a: 328). Bölgede yapılan bir saha çalışmasında, “ayıp” ve “günah” olarak kabul edilen bu davranışların, “büyüklere saygılı olmak” ve “büyüklerin takdirini kazanmak” gibi amaçlarla yapıldığı tespit edilmiştir (Yazıcı, 2014: 329).

Bireylerin, “ben de varım” mesajı olarak algılanabilecek bu ve benzeri davranışların normlar aracılığıyla sosyal kontrolle önlenmesi, “yapının ikili karakteri” paradoksu hatırlandığında, toplumun bütün yönleriyle bireye tercih edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Göçer toplum yapısında toplumu aile temsil etmektedir.

Aile merkezli göçer toplum yapısında, bir ailedeki kişi sayısı ve ailenin sahip olduğu koyun sayısı; zenginlik, güç ve nüfuz göstergesi olarak kabul edilmektedir. Kişi sayısının önemini, Çakır’ın (1989: 52) göçerlerle görüşmesinde sorduğu “-Neden bu hayatı seçtiniz?” sorusuna verilen “- İşte, ailemin isteği üzerine oldu bu. Bir de bizim meslek, insan gücüne çok ihtiyaç vardır. Yani, bu mesleği terk eden olursa, bu durum, insan gücünün yetersizliğinden olur” cevabı açıkça ortaya koymaktadır. Bölgede yaygın olarak dillendirilen, “o zamanlar koyunu çok olan zengin kabul edilirdi” ve “sılav ne lı ruyane, sılav lı miyane” (selam “kişi” için değil, kişinin sahip olduğu “koyunlar” içindir) sözleriyle bu durum dile getirilmektedir. Alagöz’ün (1938: 11) 1930’ların sonlarında yaptığı tespit ise şöyledir: “Doğuda, Cenupta mesela: ‘Çok zengin bir adamdır, çiftlikleri ve şu kadar bin koyunu var’ denir.”

Üyelerinin, yapıya doğum yoluyla katıldığı, dışa kapalı göçer toplum yapısında, kişiler, toplumu bireye tercih eden, “ben” yerine “bizi” empoze eden anlayışı, sosyalleşme sürecinde öğrenmekte, benimsemekte, uygulamalara katılarak zamanla içselleştirmekte, bu yolla diğer üyelerle aynı anlam etrafında bütünleşmektedirler. Ailenin yaşlı üyeleri olduklarında ise, aynı anlayışla yeni üyeleri sosyalleştirme görevini üstlenmektedirler. Anadolu’da ve özellikle de

çalışmanın örneklemini oluşturan bölgede, göçer toplum yapısını, bu prensiplerle varlığını, üyeleri farklı yapılarla karşılaştıncaya kadar asırlarca devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak;

- a) Bölgedeki göçer toplum yapısının temel karakteristiğinin, bölgenin coğrafi potansiyeli, iklim ve bitki örtüsü tarafından belirlendiği,
- b) Sosyal örgütlenme biçiminin aşiret sistemi olduğu,
- c) Bu yapı ve örgütlenme biçiminde aşireti/aileyi (bizi), bireye tercih eden bir anlayış hakim olduğu,
- d) Bölgede kapalı göçebelik yapıldığından, aynı göçer grupların, aynı güzergahı takip ettikleri için, aynı yerleşik topluluklarla ve aynı merkezi yönetimin yöneticileriyle etkileşim içinde oldukları,
- e) Göçebe yaşam tarzı ve gereklilikleri bir kültürel miras olarak aktarıldığı ve topluluk üyelerinin ihtiyaçlarını bu mirasla sürdürdükleri için, bölgede göçerliğin uzun ömürlü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda dile getirilen sosyolojik tespitlerden hareketle, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki göçerlerin, bu özellikleri ön plana çıkan, özgün bir toplumsal yapı örneği ortaya koydukları görülmektedir. Diğer yapılarda olduğu gibi, göçer toplum yapısında da kalıplaşmış sosyal ilişki biçimleri, gruplar, sosyal tabakalar ve birbiriyle fonksiyonel bağıntı içinde olan çeşitli kurumların olduğu anlaşılmaktadır.

Aşiret sistemi, birey-doğa ilişkisi, toplumu bireye tercih eden anlayışı gibi temel prensiplerle asırlarca varlığını sürdüren göçer toplum yapısının, geçen asrın ikinci yarısından itibaren temel prensiplerini sorgulayan değişim talepleriyle karşılaştığı anlaşılmaktadır. Bu değişim talepleri ve sonuçları, bölgedeki göçer toplulukların, kendi kendilerine yeten toplumsal yapılarının statik olmadığını; Türkiye'de ve Dünya'da, meydana gelen ekonomik, teknolojik, sosyal, siyasal ve kültürel değişimlerden etkilendiğini (Beşikçi, 1970: 19) ortaya koymaktadır.

5.3. Göçer Toplum Yapısının Çözülmesi ve Çöküşü

Genel karakterini belirleyen öğeleri ve bütünleşmesini sağlayan prensipleri bu şekilde saptanan göçer toplum yapısının, yaşadığı toplumsal çözülme ve çöküşün akla gelen ilk nedeni olarak, bölgede, 1980'lerde başlayan çatışmalar gösterilebilir. Çatışma sürecinde, güvenlik gerekçesiyle göçerlere, bazı güzergahların ve birçok bölgeye gidişlerin yasaklandığı hatırlandığında, bu neden ilk bakışta makul de gelebilir. "Merkezi yönetimler ve göçerler" alt başlığı altında verilen bilgilerden, merkezi yönetimlerin, göçer toplulukları kontrol altına almak ve denetlemek amacıyla, göçerlik faaliyetinden koparmaya ve yerleşik hayata geçirmeye yönelik çabalarının hep var olduğu, ancak istenilen sonucu vermediği anlaşılmaktadır. Bölgede göçerlerin mevcut durumu, yukarıda ele alınan kavramlar ve kuramsal tartışmalar bağlamında değerlendirildiğinde, göçer toplum yapısındaki toplumsal çözülme ve çökmenin görünen neden olarak ön plana çıkan bölgedeki çatışmalardan çok daha önce başladığı sonucuna varılmaktadır. Ancak, çatışmaların, başlamış bulunan çözülme ve çöküş sürecini hızlandıran temel faktör olduğu gerçeği de sosyolojik tahlil gerektirmeyecek kadar açıktır.

Bu bağlamda, yapının çözülmesine ve zamanla çökmesine neden olan ilk faktörün zorunlu askerlik olduğu ileri sürülebilir. Göçer yapıların erkek üyelerinin, yirmili yaşlarda askerlik görevi için, yapıdan ayrılmasına ve farklı yapıların çeşitli imkanlar sunduğunu öğrenmesine neden olan zorunlu askerlik sistemi, önce yarı göçer ve yaylacı göçerlerde daha sonra da gerçek göçerlerde anlam kayıplarına neden oldu. Etkisi, yüzeysel bakış ve değerlendirmelerde fark edilemeyen zorunlu askerliğin, göçer toplum yapısının çözülmesinde - bir dip dalga niteliğinde ortaya çıkan - ilk faktör olduğu ileri sürülebilir. Zorunlu askerlikle birlikte; bir aşirete, geniş bir aileye mensup olmak, aileye ve yaşlılara saygıyı her şeyin üstünde tutmak, sayısı en fazla olan koyun sürüsüne sahip olmak, sürü ve doğayla baş başa kalarak zaman geçirmek, kuşaktan kuşağa aktarılan yöntemlerle göçerlik faaliyetinden elde edilen ürünleri işlemek ve ailenin ihtiyaçlarını karşılayacak

şekilde değerlendirmek gibi bir göçer için hayatın anlamını ve amacını belirleyen önceliklere çeşitli alternatifler sunduğu görülmektedir.

Göçer toplum yapısının çözülmesinde ve çökmesinde dolaylı etkenler olarak işlev gören zorunlu askerlikle birlikte etkili olan diğer bir faktör de kentlere göçtür. Askerlik dönüşü, bazı üyelerin kentlere birkaç aylığına, daha sonra iç ve dış göçe katılarak uzun süreler için çalışmaya gitmeleri ve zamanla ya gittikleri yerde evlenmeleri ya da eşlerini geldikleri yapıdan seçip götürmeleri ve nihayetinde yeni evlenecek çiftlerin mevcut yapıda, geniş aile içinde yaşamlarını sürdürmek yerine şehirde çekirdek aile biçiminde yaşamayı tercih etmeleri, buna bağlı olarak çocuklarını okutmak istemeleri; mesaisi, emekliliği, sağlık güvencesi olan kentlerdeki işleri seçmeleri yapının dağılmasına neden olan faktörlerin başında gelmektedir. Göçer bireylere, kent ortamında ulaşılabilen ve bireyin refahını ön plana çıkaran bu imkanların, göçer toplum yapısında ailenin çıkarlarını bireyin refahına ve çıkarlarına tercih eden bir toplumsal yapıdan daha cazip geldiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu değişiklikler, yapının bütünleşmesini ve sürekliliğini sağlayan ortak “anlamların” yeni üyeler için kaybolmasıyla sonuçlanmıştır. Kentleşme³ sürecine katılan yeni üyelerini kaybeden göçer toplum yapısı, tarihte sorunsuz bir şekilde toplumsal çöküş yaşayan yapılar içinde yerini almıştır.

Göçer toplum yapısı örneği, toplumsal yapılarda meydana gelen çözülme ve çöküşün daha çok dış faktörlerin etkisiyle gerçekleştiği ortaya koymaktadır. Geleneksel dönemde, dış faktörlerin, daha çok baskı ve şiddet uygulamak şeklinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yaşadığımız çağda ise, bu faktörlerin, çözülme ve çöküş yaşayan topluluklara, mevcut “yaşam biçimlerinin altı oyularak ve seçimini kendilerinin yapmadığı yeni” (Haviland, vd., 2008: 739) anlamlar, değerler, normlar ve yönetim sistemleri dayatmak biçiminde ortaya çıktığı görülmektedir.

6.SONUÇ

Toplumsal çöküş, gerçek anlamda bütünleşmiş mikro düzeyde bir yapı olan göçer toplum yapısı örneğinde ele alındı. Bu örnekten hareketle, bir yapının nasıl bütünleştiği ve hangi nitelikteki faktörlerin etkisiyle çöktüğü açıklanmaya çalışıldı.

Çözülme ve çöküş, tam olarak bütünleşmiş küçük toplumsal gruplar için geçerlidir. Bu çerçevede göçerlerin, bütünleşmiş veya birleşmiş toplumsal gruplar olduklarından hareketle toplumsal çözülmenin de bu yapılar için geçerli olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile bu grupların, aynı zamanda, birer küçük boy toplumsal yapı örnekleri oldukları ve yaşadıklarının, toplumsal çözülme ve çöküş olarak kabul edilebileceği saptaması yapılmıştır.

Göçer topluluklarda, “yapının ikili karakteri” paradoksuyla ifade edilen birey-yapı ikileminde, yapının birey karşısında belirleyici bir konuma sahip olduğu bu çalışmada da elde edilen bir tespittir. Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde, 1990’lara kadar varlığını sürdüren göçer toplum yapısını belirleyen faktörün, bölgenin doğal koşullarının sonucu olan coğrafi potansiyeli olduğu, bundan dolayı bu yapıda başlıca geçim kaynağının hayvancılık, yaygın olan sosyolojik yapının ise aşiret sistemi olduğu söylenebilir.

Geleneksel dönemde, göçer toplum yapılarında toplumsal bütünleşmenin en üst düzeyde sağlandığı ve bu yapının üyeleri için geleneksel köy ve kentlerin bir çekim merkezi olmadıkları anlaşılmaktadır. Merkezi yönetimlerin bütün baskı ve zorlamalarına rağmen göçerlerin yerleşik hayata geçmeyi reddettikleri bir gerçektir.

³ Türkiye’de, göçerlerin yaşamında değişimi belirleyen başlıca faktörlerin başında kırdan kente göç gelmektedir. Türkiye’de, kentlerde yaşayan nüfus, 1927’de, %24.2, 1950’de %25, 1960’ta %31.9 iken, bu oran 1990’larda %53’e, 2000’de %64.90’a, 2010 yılında ise %76.26’ya yükseldi. Bu rakamlar, şehirlerde yaşayan nüfusun artış oranında devamlı ve istikrarlı bir yükselmenin olduğunu ve buna karşılık kır nüfusunun azaldığını göstermektedir. (TÜİK (Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu), (2011), “Türkiye’de Sayım Yıllarına Göre Nüfus”, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=202, İnd. Tarihi: 10.06.2013).

Bu çalışmada da, değişimin evrensel ve sürekli olduğu, toplumsal yapıların statik olmadığı, yapıyı oluşturan farklı öğelerin karşılıklı etkileşiminin değişimin temel dinamiklerinden biri olduğu prensipleri, göçer yapıları bağlamında bir kez daha doğrulandığı sonucuna varılmıştır. Modernleşme ve sanayileşmeyle, önce geleneksel kent yapılarının değiştiği ve bu değişim dalgasından sırasıyla köy ve göçer yapılarının etkilendiği tespit edilmiştir. Yapılar arasındaki etkileşimin artarak devam ettiği bu süreçte, modern kentlerde yaşamın, göçer yapıların genç üyelerine alternatif olarak sunulduğu, idealize edildiği ve kentlerin çekim merkezine dönüştürüldüğü saptanmıştır.

Günümüzde, bölgenin coğrafi potansiyelinin kaynaklık ettiği bir ekonomik faaliyet olarak az sayıda aile tarafından sürdürülen göçebeliliğin niteliği, amacı, araçları ve buna bağlı olarak şekillenen toplumsal yapının sosyolojik nitelikleri büyük oranda değişmiştir. Artık göçebelilik; aşirete bağlılığı ön planda tutan bir topluluk faaliyeti olmaktan çok, üyeleri çeşitli kademelerde eğitime sahip, sadece ailenin ihtiyaçları için değil, aynı zamanda piyasa için de ekonomik faaliyette bulunan az sayıda ailenin tercihi olarak sürdürülmektedir. Bu tespitler, Türkiye’de göçer toplum yapısının, dış faktörlerin bu yapının yeni üyelerini etkilemesiyle, çatışmasız çöken bir toplumsal yapı olduğunu göstermektedir.

Göçer toplum yapısının yaşadığı değişim örneğinde, bir toplumsal yapının çözülme sürecinde, önce; toplumun üyeleri nezdinde kişi, ilişki kalıbı, yürütülen faaliyetler ve doğal olana yüklenen “anlam”ın zayıfladığı, daha sonra, bunu değerlerin ve normların etkilerinin zayıflamasını izlediği, bunun da zamanla “anlam kaybına” dönüşmesiyle toplumsal çöküşe neden olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Göçerlerde toplumsal yapı üzerine yapılan bu kuramsal araştırmada, göçer toplum yapısının çatışmasız bir şekilde çöktüğü sonucuna varılması, başka toplumsal yapıların da çatışmasız bir biçimde çöktürülebileceğini göstermektedir. Teknolojinin baş döndürücü bir hızla geliştiği, hayatın her alanını ve farklı düzeylerde de olsa tüm bireyleri etkilediği günümüz toplumlarında, subliminal gibi tekniklerle iletişim araçları kullanılarak bireylerin bilinçaltını şekillendiren çeşitli mesajlar verilmektedir. Böylece, bireylerin kendi toplumlarına özgü, içselleştirdikleri değerlerde “anlam kaybı” meydana getirilmekte ve yeni değerleri benimsemeye hazırlanmaktadır. Bu yöntemin; her faaliyetin gelişen ulaşım ve iletişim araçlarıyla küreselleştiği günümüz toplumlarında ve bireyin, bireye ait olanın ve bireyselleşmenin gün geçtikçe artarak etkili olacağı varsayılan gelecekte, baskı ve şiddet kullanılarak bir toplumsal yapıyı çöktürmekten daha işlevsel olduğunun anlaşılacağı ve daha sık kullanılacağı ön görülmektedir.

7. KAYNAKÇA

- Agger, Ben (2011), Sanal Benlik, çev. Hacıoğlu, Volkan, Babil Yayınları, İstanbul
- Akşit, Bahattin (2012), “Türkiye’de Modernleşmelerin ve Modernliklerin Kavramlaştırılması: M. B. Kıray’ın Araştırma Programından Yola Çıkan Bir Kuramlaştırma Denemesi”, Değişmenin ve Geçiş Toplumunun Sosyoloğu: Mübeccel B. Kıray, Y. Hazırlayan, Sezgin Tüzün, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Alagöz, Celal Arif (1938), Anadolu’da Yaylacılık, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını Ankara Halkevi, Ankara.
- Giddens, Anthony (2000), Sosyoloji, Yayına Hazırlayan: H. Özel ve C. Güzel, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Bal, Hüseyin (1997), Alevi-Bektaşî Sosyolojisi, Ant Yayınları, İstanbul.
- Beşikçi, İsmail (1968), Doğu Anadolu’daki Göçebe Kürt Aşiretlerinde Toplumsal Değişme (Geçiş Halindeki Toplumlar), Erzurum.
- Beşikçi, İsmail (1970), Doğu Anadolu’nun Düzeni (Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller), e Yayınları, Ankara.
- BOA/Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK. BŞK.26/85,27 Z 1309 (23 Temmuz1982).
- Burkay, Kemal (1992), Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan, Deng Yayınları, İstanbul.

Cole, Stephan (1999), *Sosyolojik Düşünme Yöntemi Sosyoloji Bilimine Giriş*, çev. B. Demirkol, Vadi Yayınları, Ankara.

Çakır, Sabri (1989), "Doğu Anadolu Göçerlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* no. 2, s. 41-57.

Dizadji, Ali Mahmoudi (1973), *Deşt-i – Mişan Bölgesinde Göçebe Hayat*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Beşeri ve İktisadi Coğrafya Kürsüsü Doktora Tezi'nin yayınlanan Göçebe Hayat konusunu içine alan bölümü, Mayataş Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul.

Dönmezer, Sulhi (1982), *Sosyoloji*, Savaş Yayınları, Ankara.

Emecan, Feridun (2000), "Batı Anadolu'da Yörükler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.

Emiroğlu ve Aydın (Ed.) (2003), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Ercan, Fuat (2011), *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.

Eriksen, Thomas Hylland (2009), *Küçük Yerler Derin Mevzular Sosyal ve Kültürel antropolojiye Giriş*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul.

Erinç, Sırrı (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Erkilet, Alev (2013), *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*, Hece Yayınları, Ankara.

IOM (Göç Terimleri Sözlüğü) (2009), *Uluslararası Göç Hukuku*, Uluslararası Göç Örgütü.

Gökçe, Birsen (2004), *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları*, Savaş Yayınları, Ankara.

Hançerlioğlu, Orhan (1986), *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Haviland vd., William A. (2008), *Kültürel Antropoloji*, çev. İ. Deniz Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

İbn Haldun (2011), *Mukaddime*, 1. Cilt, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.

Khazanov, Anatoly M. (1984), *Nomads and the Outside World*, translated by Julia Crookenden ; with a foreword by Ernest Gellner, Madison: The University of Wisconsin Press.

Kıray, Mübeccel B. (1964), *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Başbakanlık D. P. Teşkilatı Yayınları, Ankara.

Kongar, Emre (2012a), *Türk Toplumbilimcileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kongar, Emre (2012b), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Nirun, Nihat (1991), *Sistemik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara

Okumuş, Ejder (2007), *Toplumsal Çöküş Teorileri*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Ozankaya, Özer. (1999). *Toplumbilim*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Sorokin, A. Pitirim, (1972), *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tunçay, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Slattery, Martin (2007), *Sosyolojide Temel Fikirler*, haz. Tatlıcan ve Demiriz, Sentez Yayıncılık, Bursa

Smith, Anthony D. (1996), *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Çev. Ülgen Oskay, Gündoğan Yayınları, Ankara.

Spengler, Oswald (1997), *Batının Çöküşü*, Çev., Giovanni Scognamillo – Nyray Sengelli, Dergah Yayınları, İstanbul.

Stowasser, Barbara (1984), "İbn Khaldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü", çev. N. Abadan-Unat, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt: 39, no: 1-4, yıl: 1984.

Taşdelen, Hacı Musa (1997), Göçerlerin Şehirleşmesi, (Beritan Aşireti Örneği) , Turan Yayınları, İstanbul.

Tezcan, Mahmut (1969), “Memleketimizde Köy Yaşantısının Bazı Toplumsal Sorunları ve Çözüm Yolları”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1.

Thevenin, Michaël (2011), Kurdish Transhumance: Pastoral practices in South-east Turkey”, <http://www.pastoralismjournal.com/content/1/1/23>.

Toynbee, Arnold (1978), Tarih Bilinci, Cilt 1, Çev. Murat Belge, Bateş Yayınları, İstanbul.

Tunçdilek, Necdet (1967), Türkiye İskan Coğrafyası – Kır İskanı, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No. 1283, Coğrafya Enst. Yayınları, İstanbul.

Tunçdilek, Necdet (1978), Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve sorunları, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi Yayınları.İstanbul.

TÜİK (Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu), (2011), “Türkiye’de Sayım Yıllarına Göre Nüfus”, http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=202, İnd. Tarihi: 10.06.2013).

Türkçe Sözlük (1998), Haz. İ. Parlatur, N. Gözaydın, H. Zülfikar, B. T. Aksu, s. Türkmen ve Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkkahraman, Mimar ve Tutar, Hüseyin (2009), “Sosyal Değişme, Bütünleşme ve Çözülme Bağlamında Toplumda Farklı Kültür ve Anlayışların Yeri ve Önemi”, Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 1 (1): 17-32, http://alanyadergi.akdeniz.edu.tr/_dinamik/164/17.pdf

Yalçın, B. C., (1986), Sheep and Goats in Turkey, FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF UNITED NATIONS, ROME, <http://www.fao.org/3/a-ah224e.pdf>

Yalçın-Heckmann, Lale (1993), “Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarında Cinsiyet Rollerini ve Kadın Stratejileri”, Kadın Bakış Açısından Kadınlar, Yayına Hazırlayan Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yazıcı, Mehmet (2011), Alevilik / Alevi Değişlerinin ve Gülbanglarının Sosyolojik Analizi, Çıra Yayınları. İstanbul.

Yazıcı, Mehmet (2013a), "Yaşayan Tanıkların Yaşanmışlıkları Işığında Geleneksel Kürt Aile Yapısı ve Aile İçi İlişkiler", Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu (06-08 Eylül 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl.

Yazıcı, Mehmet (2013b), “Toplumsal Değişim ve Sosyal Değerler”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/8 Summer.

Yazıcı, Mehmet (2014), “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, Sayfa: 209-223,

Yılmaz, Anıl ve Telci, Cahit (2010), “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 7, Sayı 2.

THE ASPECT OF POVERTY IN BROKEN FAMILIES: A CASE OF ELAZIG

Parçalanmış Ailelerde Yoksulluğun Görünümü: Elazığ Örneği¹

Ömer Şükrü YUSUFOĞLU²

Zahir KIZMAZ³

ABSTRACT

This study aims to address the ways poor families break up, how they fall into poverty and how they try to get rid of it. Furthermore, livelihood strategies of the female householders are examined too. This research shedding light on the poverty of broken families was conducted in 195 households in the province of Elazig. A questionnaire consisting of 77 questions was applied to women who headed the households.

The findings achieved in the research are that female householders can not adequately benefit from job opportunities, they have to work hard labor at low wages, they experience greater social exclusion and poverty as a result of family breakdown. Child labor has been observed to be relatively common in broken families. The rate of receiving alimony and pension have been found to be extremely low. With regard to livelihood strategies, it has been appeared that they have not long-term plans and develop daily strategies. Moreover, it has been seen that the social state mentality developed in recent years alleviates to some degree the poverty of the poor broken families.

Key Words: Broken family, poverty, livelihood strategies

ÖZET

Bu çalışma, yoksul ailelerin parçalanma şekillerini, yoksulluğa nasıl bulaştıklarını ve yoksulluktan kurtulmak için nasıl çaba gösterdiklerini ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca kadın hane reislerinin geçinme stratejileri irdelenmektedir. Parçalanmış ailelerin yoksulluğuna ışık tutan bu araştırma, Elazığ ilinde 195 hanede gerçekleştirilmiştir. Bu haneleri idare eden kadınlara 77 sorudan oluşan bir anket uygulanmıştır.

Araştırma sonucunda, hane reisi olan kadınların iş olanaklarından yeterince yararlanamadıkları, mecburiyetten dolayı ağır işlerde, düşük ücretlerle çalışmak zorunda kaldıkları, aile parçalanması neticesinde sosyal dışlanmayı ve yoksulluğu daha çok yaşadıkları, bulgularına ulaşılmıştır. Parçalanmış ailelerde çocuk işçiliğinin nispeten yaygın olduğu gözlemlenmiştir. Nafaka ve ölüm aylığı alma oranlarının son derece düşük olduğu saptanmıştır. Geçinme stratejileri ile ilgili olarak, uzun vadeli planlar yapamadıkları, gününbirlik strateji geliştirdikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca son yıllarda gelişen sosyal devlet anlayışının parçalanmış yoksul ailelerin yoksulluklarını nispeten hafiflettiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Parçalanmış aile, yoksulluk, geçinme stratejileri

1. INTRODUCTION

Poverty is a comprehensive concept. For this reason, different concepts were put forward considering the ways that poverty is lived and understood. Regardless of what kind of poverty is at issue, in all cases neediness is the matter. Poverty means the lack of meeting the needs. This concept, also, corresponds to one's lack of possession, not getting and deprived of whatever requested. According to Erdoğan, the concept of poverty is generally known with its economic dimension. However, poverty is a social problem more than anything. To him, "poverty is a social

¹ This study consists of a part (methodology and conclusion etc.) of the PhD thesis "Poverty and Livelihood Strategies of Broken Families: A Case of Elazığ", written by Ömer Şükrü YUSUFOĞLU at Firat University Institute of Social Sciences under the counseling of Prof. Dr. Zahir KIZMAZ.

² Research Assistant Dr. Firat University, Faculty of Humane and Social Sciences, Sociology Department, osyusufoglu@firat.edu.tr

³ Prof. Dr. Firat University, Faculty of Humane and Social Sciences, Sociology Department, zkizmaz@firat.edu.tr

circumstance that persons experience and try to develop methods in order to eliminate, besides being an economic category" (Erdoğan, 2007: 14).

Foremost concepts formed related to poverty are the absolute and relative poverties. The both concepts were formed related with poverty rate. Absolute poverty is a circumstance, in which family members or people are lack of minimum subsistence level. While absolute poverty is a concept related to staple food, relative poverty indicates the socio-economic situation of a person and the position of him/her compared to other persons and groups in a society. As Sallan-Gül indicated (2002: 109) relative poverty means "one's lacking of meeting basic infrastructural, social and cultural needs in the society and depriving of a lot of things in order to live humanely." Another concept related with the poverty rate is humanitarian poverty. Humanitarian poverty concept may be defined as depriving of basic humanitarian capabilities such as literacy, malnutrition, short life span, lack of sanitary conditions of mother and child, catching preventable diseases (DPT, 2007: 1).

Besides the defined ones related to poverty rate, there are also other poverty types. Rural poverty and urban poverty that underline the settlement of the poverty; former and modern poverty that underline the periodical difference of the poverty are some of them.

There are two newly emerging patterns related to poverty. Poverty as a phenomenon reveals modernized appearances in the cities. Secondly, equalization of the secondary needs with the basic ones increases more and more the dependency on money. On the other hand, lack of money causes a problem of "existence" rather than a problem of subsistence. The poor families states that they are recognized as long as they have money and no one regards them when they do not have money. Those who do not have money and always live dependent on others are considered disabled, diseased, dirty, defective and bad even by their close relatives. Although it is hard to say that this perspective towards the poor is something new, it is possible to suggest that such negative thoughts are on the rise in today's world. In the literature, this situation is called modernized poverty and new poverty (see Rahnama, 2009). The main difference between new poverty and old poverty is that secondary relations take the place of primary relations and the most active element in secondary relations is money.

Modern and urban poverty created a new phenomenon. This phenomenon is the female poverty, which is notable in the last years. Female poverty is related to the gender dimension of poverty. The concept of female poverty or the feminization of poverty emphasizes that poverty increasingly becomes a problem of the women and women with the children under their responsibility are gradually living below the poverty line. Goldberg and Kremen (1990: 2-3), used the concept of feminization of poverty to underline the women who have to maintain themselves and their families become the majority among the poor people. Now, this concept can also be used as attributed to the poverty of all women. However, some factors such as detached families do not make the feminization of poverty as homogenous. According to Alptekin, the women living in poverty is a heterogeneous group and feminization of poverty should be evaluated in multi-dimensional perspective. The bedeviled parts of the poor women are also the household heads (Alptekin, 2014: 16).

Fragmented family means the death of one of the parents or both of them, and divorcement of them. Fragmented family results from death or separation of one of the parents. This type of family has some problems. The most common type of fragmentation of a family results from death. The phenomenon of death traumatizes a family seriously in terms of sociologically and psychologically. As a result of the death of one of the parents, the other one becomes a widow and the children are orphaned. After the death, remarriage is not usually done and the family is damaged materially and spiritually. Women and children become the ones who are mostly damaged. Divorcement is the other type of fragmentation of a family. The phenomena of divorcement means more complicated and problematic process compared to death. The reason for this is that divorcement is more wearing and affects the family negatively.

When viewed from the aspect of diversification and categorization of poverty, it would be true to suggest that most of broken poor families in the world are at the bottom of poverty in terms of absolute and chronic poverty. Also, it can be argued that the recently strengthening sense of social state in developed countries and Turkey has substantially minimized the risk of broken poor families to be driven to absolute poverty.

The difference of poverty in broken families with a female household head from other poverties is that the families who live in a patriarchal society have somehow lost the man, in other words the actual head of household. In social terms, these families have lost their identity and become undefined. Negative implication of this is a cruel struggle for life alone in poverty. In this struggle, women usually do not find support and fall into a socio-economical depression. It is possible to find Hobsbawm's all three types of poverty in this situation. Hobsbawm underlines that poverty has three meanings: social poverty, misery and moral poverty (as cited in Çiğdem, 2002: 136). That female heads of households are always dependent on others to live is "social poverty", a significant part of them falls below minimum living standards is "misery" and being considered worthless in the eye of society is "moral poverty".

All negative situations that apply to the poor can also be expressed for broken poor families. However, the burden of poverty in these families is far more compared with other families. In broken families, the phenomenon of poverty means the projection of all kinds of deprivation, being suffered, underdevelopment and being disparaged. That poverty alone is a social problem and combination of this problem with the brokenness causes the emergence of dramatic life stories. In particular, the gender aspect of poverty and increase in the number of female household heads has led to feminization of poverty.

2. METHOD OF THE RESEARCH

This study aims to analyze the poverty of broken families which represents a more specific situation different from the general poverty. In this context, the study attempts to reveal how poor families are broken, what kind of problems they experience along with the poverty and how they struggle against poverty.

This study is based on the data obtained from a questionnaires held with broken poor families in Elazığ as well as observations made in this respect. The sample on which the questionnaires were conducted was selected using the systematic sampling method. The population of study consists of all poor women living in the city center of Elazığ who divorced, or separated from their husbands for a long time despite they are officially married, have imam marriage or separated from their husband with whom they do not have official marriage or have lost their husband for any reason. The reason for not including the men with the same situation in this population is that their number is very few compared with women and their status of poverty does not represent a significant situation. In Elazığ, the ratio of male headed broken poor families to female headed poor families is about 10%. Results of a preliminary study indicated that they do not have a significant poverty status.

Poor families who are registered with the Mamuret'ül-Aziz Foundation, an Elazığ-based charitable foundation for the poor, and are in the active help list were taken as a basis for the study. The number of these families is 1215. This figure is about one-third of those who are registered with the foundation. Firstly, these families were listed alphabetically. After 1215 families were listed from A to Z, 240 families were selected from among them (the ratio of this figure to the population is about 20%). The selection was made systematically as 1-5-10-15-20-25.....1210-1215. In other words, coefficients of 5 were selected at every five. Not all 240 families were accessed for reasons such as change of address or not being present at home. The number of accessed poor families was 195. Therefore, the number of samples is 195.

A questionnaire consisting of 77 questions was applied to 195 women who headed the households. After the study of questionnaire, the data obtained were analyzed with SPSS 16.0 programme.

3. RESEARCH FINDINGS AND EVALUATION

In broken families, poverty mainly indicates the phenomenon of female poverty. The research clearly revealed especially disadvantageous social status of woman and her figurant roles in the society. The struggle against poverty by women who are in a secondary status under the patriarchal society, have a limited actualization and are under pressure in every aspect has been a very uphill struggle. Women have had to think about their own life while thinking about their children. That women have been left alone in this cruel struggle is one of the important findings of the study. In particular, it is found that the earlier stages of a family breakage are a shock period for women that cannot be forgotten for their entire lifelong. Broken families who experience such a period of which even charitable foundations are not aware in the beginning have started the recovery period very late.

Just like in all types of poverty, lack of education has a very powerful impact on the poverty of broken families as well. In the modern world, the exposure to family breakage by women who have a high level education and a good job does not present a problem economically, but this situation causes very serious problems for women who do not have any assurance and are not educated. The research indicates a serious lack of education in poor women. Over 90% of women could not continue after elementary school. The main reason of this situation has been discrimination against girls in the past. And the most important factor of such discrimination is the rural lifestyle. In this lifestyle, there is a common thought that girls cannot achieve anything by studying and there is no such requirement. Although this understanding is changing in recent years, it still has permanent effects on the current poverty, because being uneducated in urban life means failing to benefit from employment opportunities and to offer necessary help for the education of children, and being ostracized from society.

Moreover, lack of education paves the way for early and incorrect marriages. 35,9% of the poor in the study sample were under 18 years of age when they married first. Women in broken poor families were married with someone whom they have never known before or with consanguineous marriage. These marriages were made with woman's own will or with the pressure of families who feel themselves obliged to marry their daughter. Although it is difficult to say that all such marriages result in negatively, it is possible to argue that women face with various difficulties. Dominant role of the man always leaves the women behind and issues such as self knowledge, discovering her talents and acting comfortable have been unobtainable and unattainable for women. On the other hand, some problems emerged in the consanguineous marriages. In the Eastern rural culture, marrying your daughter with an outsider is a nonsense. The common approach when an outsider wants to marry with the girl is "you cannot marry to your daughter without asking the relatives first". The positive aspect of consanguineous marriage is that the partners do not get in the process of knowing each other and having less disharmony problems, while the negative side is that the man imposes his dominant role faster and gets tired of his wife easily after some time. According to finding of the study, consanguineous marriage is more common in family breakages which occur in the form of divorce or separation. On the other hand, it is observed that the level of violence is very high in such types of marriages.

It is found out in many researches that there is more domestic violence in poor families with a low level of culture. For example, according to TUIK's research, 47% of women who have a low level of welfare have been subjected to violence by their spouse or partner. This rate is 26,7% in women with high level of welfare (www.tuik.gov.tr). In this research, it is especially observed that the case of physical violence is much higher than normal poor families. It is found out that many women have been exposed to violence just like a torture until divorce or separation. The rate of poor women who are subjected to violence by their husbands is about 70%. It is seen that poor

women normalize beating in their minds and what they do not accept is heavy violence cases which sometimes lead to injuring. Separations which occur as women leaves home as a result of heavy violence come fourth among the reasons for separation. Also, it is observed in several poor families that men use violence again during the separation process and even after divorce.

It is one of the important findings of this study that women are extremely helpless against violence to which they are exposed and they cannot mostly show any reaction to it due to the understanding of fatalism which is one of the clear indicators of poverty culture. Almost half of poor women (45,4%) have not shown any reaction to violence. But it is not true to explain this with fatalism only. Normalization of violence in the society and acceptance of this normality by the family of woman has put poor women in a very difficult position. On the other hand, as a result of the impact of this violence on children, their psychological well being is ruined and they learn what the violence is.

According to findings of the study, the percentage of families being broken due to death is 42,1%, divorce is 24,6% and informal separation is 26,7%. Also, the percentage of families being broken due to the conviction factor is 5,6%. Other reasons constitute the remaining 1%. The most important reasons for separation/divorce in families that are broken due to divorce and informal separation are ranked as follows: Cheating at 22,1%, leaving without reason at 19,2%, unemployment, poverty and other financial reasons at 13,5%, domestic violence and pressure at 12,5%, uncontested divorce at 10,6%, alcohol, gambling, substance abuse at 9,6%, conflict and self mistakes at 7,7%, provocation of others at 3,8%, and sexual problems at 1%.

In the study, it is observed that the most important reason for divorce/separation is that the man heading the family is going for another woman and cheating his wife. 22,1% of poor women stated that they left because of this reason. Among the sociological reasons for this situation are dominant roles of the man, men getting bored of his marriage and seeking for new things. Poor women stated that the main reason for why their husbands leave them is that there is another women. In fact, some men sometimes brought another women to their home and disregarded their current wife. In addition, women said that they slightly tolerated a second woman but could not stand socio-economical negligence aspect of this situation. In some cases, women considered themselves guilty and confessed that they acted cold-shouldered to connect the man with the home. However, this situation does not legitimate a man's act of being with another woman, leaving his home completely and his wife and children to poverty and other dangers.

In the study, it is observed that women who are separated from their husbands do not easily get rid of their husbands and their relatives. They always face with their intervention in their new lives, not to mention living their lives comfortably. Today, this is the reason for most of the female homicides. The man, who takes the divorce as a matter of pride, gets the support of his family and oppresses his former wife in various ways. The last stage of such oppressions is homicide. Actually, what we see here at this point is purely a sociological case. In Turkish society, when we have something we think that we keep it under control and it will always adhere to us. It is never thought that the sense of belonging might be lost. That's why it is not given mostly the value it actually deserves. But when it is lost, then understood how important it is and tried to win it back. However, it is usually faced with a non-recoverable situation. And there is a similar case here. Especially in families with low level of culture, men see their wives as their property. They do not see them as a spouse or mother. With this perspective, he drinks alcohol, hang out with other women, use violence on his wife and do many other bad things. When the woman who cannot take this anymore leaves her husband or separates from him, the man realizes the reality but do not accept it. This is the case in separations in majority of poor families.

That the marriages end for reasons such as death, divorce, separation and others has left woman completely alone in their struggle for survival together with her children. In this case, poor woman who has a limited capacity and capability could not return to her family most of the time, rejected by her family when they returned and have had to continue her life alone. The percentage

of women who managed to return to her family is 20%. But a significant part of them had to leave their family after some time. Especially in formal and informal divorces, adoption of woman by her family has been considered as a disgrace. Even if the woman is accepted, children is not accepted. However, the sense of motherhood outweighs and thus woman prefers her children even in a severe case like poverty. It is an dramatic finding of the study that men do not accept his children. In general, they have conflicts at the courts about sharing the children and the child is voluntarily left by men to the custody of women in poor families. The main reason of this situation is the high sense of irresponsibility in men as revealed by women in their statements.

It is seen that in case of families that are broken due to death, the men who work without an assurance leave a more difficult poverty and deprivation to their families. Actually, this is a problem that applies to all poor, not only broken families. Working informally and in daily jobs is an indication that leads to poverty. Those who work in this way do not have any health security. They can only benefit from general health insurance. Also, they suffer from a completely poor life in case of an accident, death and other negative developments. The main reason for poverty in families that are broken due to death is undeclared work.

It is also observed that the houses where the poor lives are one of the main indicators of poverty. More than half of families in the study live in unhealthy environments. The houses which clearly indicate that its residents are a poor family when you look from outside are very common. That the poor residing at these houses is an indication of their desperation. Moreover, most of these houses are rental. Calculating that average monthly house rent in the city center of Elazığ varies between 400-800 TL (135-265\$), it can be considered that the poor is not capable of paying this rent. Therefore, they have preferred houses with a monthly rent of 150-300 TL (50-100\$). It is also observed that these houses have many physical problems. It seems that recent housing developments for the poor will eliminate this problem. As a result of the project carried out by the Housing Development Administration of Turkey (TOKİ), lucky ones from poor families got healthy houses by paying very low installments.

The research also found that negative situations such as social exclusion, peer pressure, marginalization and denigration affect poor broken families deeply. About 65% of the sample stated that they have been subjected to social exclusion. Poor women and children have not seen any support from others most of the time and subjected to some unfavorable treatments. In particular, the attitude of relatives has been contrary to expectations. Relatives of broken poor families have showed interest from feast to feast while some have not even stopped by.

In the study a specific importance is given to livelihood strategies of broken poor families. The first and most important livelihood strategy is working at a job. 44% of women who are the head of household have worked at least once in a certain period of their lifetime. The percentage of women who actively work is 32%. Although this percentage seems very low, the percentage of working at a job in broken families doubles when compared with other poor women. According to results of the Elazığ Poverty Map Project, the percentage of poor women who have worked at least once in their lifetime is about 21% (www.maziz.net). Also, the percentage of women employment in Turkey is 34,3% (www.tuik.gov.tr). However, it is difficult to suggest that the level of employment in broken families is better than the average figures in Turkey, because countrywide figures just reflect formal workers. However, most of the participants of this study work informally.

It is found out that some women who are obliged to maintain their families are working daily jobs such as cleaning and have to head the household with an insignificant amount of income. More than half of the working poor women have had to work in cleaning jobs. This causes early exhaustion and psychological and physical fatigue in women. It is also observed that women who work in cleaning jobs had to stop working as a result of disorders like herniated disc and rheumatism. In this case, poor women started to live a life depending on aids or children's income.

Another important livelihood strategy in broken poor families is working children. It is observed that children work in almost one fourth of broken poor families. This percentage is 24,5%. These children generally work on the streets and under difficult conditions. Selling bagels, napkins and desserts is the first job that these children do. Such works causes children meet with the streets very early, fail to benefit from educational opportunities and learn the types of offences at an early age. According to research findings, the percentage of children who work on the streets and sell bagels, napkins, corn, dessert etc. is 28,2%. And the percentage of children who work at a job as a apprentice or waiter is 26,1%. After these jobs, working as a shoeshine boy has the highest percentage with about 20%. Another job, which is working as a carrier at the bazaar, has a percentage of 15,2%.

It is observed that poor women have developed some alternative methods to maintain their households. One of the main alternative is the production of foodstuff. The production of winter foods and breads comes first among the production efforts of women to contribute to household economy. The percentage of families who produces foodstuff like paste, boiled grape juice, canned foods and dried vegetables (pepper, bean, tomato, eggplant, zucchini etc.) is 34,3%. And the percentage of those who make bread at home is 27,1%. On the other hand, it is even difficult to find flour to make bread at home in families where the poverty is very severe. At this point, it is necessary to underline that the flour aid of the philanthropic constitutes a very important means of livelihood for the poor. After the foodstuff, handcrafts like knitting and lacework come with a percentage of 15,8%. Moreover, some women do sewing work at home as well. The percentage of these women is 10,7%. Also, the percentage of poor women who make animal products such as milk, cheese and yoghurt is 5,6%.

Another issue that is observed in broken families is that they have a high level of saving measures. Many saving measures have been seen in these families such as spending money in very restricted amounts, turning off the lights very early at night, cooking outside, skipping meal, not using phone, using stove not only for heating but also for cooking, heating water and drying clothes, not using available natural gas, not buying new clothes, storing meats for a long time after they are given as aid and cooking them in small parts and many others.

Another element which supports livelihood strategies is the social aids. Social aids have eased the burden of broken poor families to some extent. It is observed that the support of food, clothing, meat, stationery goods and money given especially to broken families with restricted facilities by voluntary organizations, particularly Mamuret'ül Aziz Foundation where the sample group is selected, have been very helpful. In addition food, education, health, housing and other monetary aids that are provided by the state play an extremely important role in poverty reduction. In particular, the monthly aid of 250 TL (83\$) by the state to women whose husbands died has been seen almost as a treasury by the poor. This assistance has been just like a lifesaver for women whose husband died and have no income. However, failing to provide this aid to women who are informally separated from their husbands did not change their disadvantageous position.

The monthly financial aid of 350-630 TL (120-210\$) that is provided by the General Directorate of Child Services of the Ministry of Family and Social Policies to families with a special case such as a studying child, informal divorce and conviction has somewhat reduced the burden of poverty (see. sgkrehberi.com). In fact, poor women who were working in hard works stated that they stopped working after getting this aid. About 30% of poor families in the sample group benefit from this aid. This indicates that the understanding of social state approach is getting stronger at this point. The fact that the understanding of social state is getting stronger does not mean keeping the poor under control. In the socio-political criticism of aids, it is argued that the poor is enslaved with the aids and their capability is limited this way. The idea that the poor is made lazy or kept under control with the aids is absolutely not true for the broken families. These aids have a vital importance for the broken families. In developed countries, the fight against

poverty is made with the cooperation between government and civil society. However, significant part of this responsibility is unfortunately laid on the government.

4. RECOMMENDATIONS

According to the results of this research in which the poverty in broken families is examined, it is believed that the case of poverty can be eliminated with a powerful family bond. The problem of poverty is not seen in broken families only and there is a finding that the bonds between spouses in most of the poor families are getting weaker gradually. From this perspective, having a powerful family bond means elimination of social problems such as divorce, poverty, crime, suicide and social exclusion.

We need to know the families well first in order to reinforce the family structure and eliminate problems in the family. In particular, SYDV and Social Services have made significant efforts in recent years to know poor families better. Assigning a specialist person to each poor family is an important step in the fight against poverty. These individuals who have the opportunity to know the poor families closely are a comforting factor for the poor as they identify problems related to poverty and try to solve them.

In order to have a strong family structure, the problems in families need to be identified fast. To that end, it is believed that the awareness of each family should be raised in all matters and family counseling services should start. In order to raise the awareness of families, topics like basic family problems and the ways to overcome such problems should be covered during the education at the schools. Offering such an education for children, the most important segment on which the problems in families are reflected, will contribute to their future years and play an important factor in helping their mothers and fathers to solve existing problems.

The second stage of awareness-raising is the media. Family problems should be revealed through the media and what needs to be done when such problems are experienced should be told clearly to the society. As a result of this effort, for example, a woman who is subjected to violence by his husband will know how to act and where to apply in case the husband becomes more violent.

Final stage of the awareness-raising process is that specialists in this field should get closer with problematic families, identify their problems and guide them accordingly. For this purpose, family counseling centers should be established in the neighborhoods and these centers should be easily accessible by everyone. On the other hand, it is necessary to raise social awareness, people get closer with each other and know them better. At this point, citizens and non-governmental organizations should be closely interested in families, instead of laying the entire responsibility on the government only.

After taking such measures for the family institution, some recommendations can be made to overcome poverty and other problems which the poverty brings with it. Some of these recommendations are as follows:

First of all, society should accept that poverty is also a problem of social exclusion. It should be known that the poor does not need only money but they also need attention and love. The poor should be integrated with the society.

Social policies should be encouraged and such aids should be provided by facing the poor. The philanthropists should also participate in person in aid efforts. This way the aids will be provided more properly and the number and motivation of philanthropists will increase as well. Besides, aids should be provided based on the needs of each family and cooperation and coordination should be established between charitable organizations. For this purpose, a database should be created within the body of governor's office in each province and all aids should be recorded.

Poor areas of the cities should be destroyed and new spaces of living should be created by means of urban transformation projects and poor with a suitable status should be given these new houses. Each family in the country must have a house. At this point, positive discrimination should be made for the poor to make sure they have a house with low installments and long-term payments.

Awareness of the poor should be raised in family planning and they should be equipped with the ability to make a preference when determining the number of children. When offering this training, the man and woman should not be separated. On the other hand, social and psychological problems of children should be identified and solutions should be developed for these problems. In particular, the problem of child labor should be eliminated completely and poor families with children should be supported more.

Some measures should be taken against social insecurity. Policies and sanctions should be available to prevent working without security. Also, insurance of women whose husband does not work with insurance should be met by the government.

Occupational, social and cultural trainings should be offered for the poor at public training centers. This is extremely important to make sure the poor does not fail to deal with the problems. In particular, proper jobs should be given to those who are able to work at houses. Also, the scope of current microcredit projects should be expanded.

5. REFERENCES

Alptekin, D. (2014), "Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Örüntüsünde Kadının Yoksulluğu ve Yoksunlukları" *Yoksulluk ve Kadın* (Ed. A. Topçuoğlu vd.), İstanbul: Ayrıntı. p.15-33

Çiğdem, A. (2002), "Yoksulluk ve Dinsellik", *Yoksulluk Hâlleri*, (Ed. N. Erdoğan), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı. p.134-163.

DPT (2007), "Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele" Ankara: DPT

Erdoğan, N. (2007), *Yoksulluk Halleri* (Ed. N. Erdoğan), İstanbul: İletişim.

Goldberg, G. S. & Kremen, E. (1990), "The Feminization of Poverty: Discovered in America" in *The Feminization of Poverty: Only in America?* (Ed. G. S. Golberg and E. Kremen), New York: Greenwood Pres.

Rahnema, M. (2009), *Sefaletin Yoksulluğu Kovduğu Bir Dünya*, (Şule Ünsaldı), Ankara: Özgür Üniversite.

Sallan Gül, S. (2002), "Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelenin Sosyolojik Boyutları: Göreliden Mutlak Yoksulluğa", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, (Ed. Y. Özdek), Ankara: TODAIE, p.107-118

<http://sgkrehberi.com/haber/13020/>, last access date: 10.10.2013

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1068 last access date: 20.11.2014

www.tuik.gov.tr, last access date: 08.06.2014

www.maziz.net last access date: 25.11.2013

GELENEKSEL VE MODERN TOPLUMDA KADIN BEDENİ VE CİNSELLİĞİ

Body And Sexuality Of Women In Traditional And Modern Society

Rıfat BİLGİN¹

ÖZET

Bu çalışma, kadın bedeninin ve cinselliğinin geleneksel ve modern toplumdaki tezahürlerine odaklanmaktadır. Makalede, toplumların modernliğe evrilmesi ile birlikte kadın, beden ve cinselliği üzerindeki tahakkümün tümüyle yok olmadığı, dahası modern tüketim toplumunda kadın üzerinde yeni tahakkümlerin kurulduğu tezi ileri sürülmektedir. Geleneksel toplumlarda özellikle ataerkil yapı ve “*namus*” etrafında ikincil kılınan kadın kimliğinin, modern toplumda kapitalist tüketimci piyasanın ideolojik buyrukları çerçevesinde hedonistik ve imajsal göstergeler üzerinden yeniden sorunsallaştırıldığı belirtilmektedir. Bu çerçevede, modern bilinç ve kültürün gelişmesiyle birlikte kadının görünürlük, inisiyatif alma ve özgürlük konumunda kaydedilen olumlu gelişmelere rağmen, kapitalist tüketim toplumunda kadın bedenini veya cinselliğinin sunulma biçiminin ironik bir biçimde kadını “*değersizleştirme*” yönünde ilerlediği, “*cinsel objeye*” indirgenerek “*kadını tüketme*” şeklinde gerçekleştiği ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tüketim Kültürü, Toplumsal Cinsiyet, Cinsellik, Beden Sosyolojisi, Modernlik, Geleneksel Toplum.

ABSTRACT

This study focuses on the female body and sexuality manifestations in traditional and modern society. In this article, it is asserted that domination over women's bodies and sexuality did not disappear completely even though society evolves to modern society; moreover new dominations have been established in the modern consumption society. It is indicated that woman identity which is evaluated as subordinate especially in terms of male-dominated structures and “*honor*” in traditional society, is problematized through the indicators of hedonistic and impressionistic features in the framework of ideological mandate of capitalist consumer market in modern society. In this context, despite the progress in terms of visibility, taking initiative and freedom status of women along with the development of modern consciousness and culture in capitalist consumption society; the way that woman body or sexuality is presented has ironically evolved in a direction of “*derogating*” the woman and resulted in “*consumption of women*” by degrading “*sexual object*”.

Keywords: Consumption Culture, Gender, Sexuality, Body Sociology, Modernity, Traditional Society.

1. GİRİŞ

"Kadınların zihinlerini geliştirerek güçlendirirseniz, kör itaatin de sonu gelecektir; ama iktidar her zaman kör itaat aradığından tiranlarla hazırlar kadınları karanlıkta bırakmaya çalışırken doğru şeyi yapmaktadırlar. Ne de olsa tiranlar köleler ister, hazırlarsa oyuncaklar." (Wollstonecraft, 2007:38).

Bedenin araştırma nesnesi olarak gündeme gelmesi ve beden sosyolojisi gibi bir alanın yaygınlaşmasına özellikle 1980'li yıllardan itibaren tanık olunmaktadır. Uygarlık sürecinin terbiye edilen bedenler vasıtasıyla bireyler üzerinden süregeldiği ve dolayısıyla da gündelik yaşam pratiklerinin, sıradanmış gibi gözükken her eyleminin ideolojik bir yapılanmaya dayandığı söylenebilir. Bu nedenle toplum içinde bedene ilişkin müdahaleler kültürel, politik ve ekonomik gibi çok boyutludur. Burada beden büyük bir endüstri ve gelir kaynağının merkezine yerleştirilerek; sınırları belirlenir, denetim altına alınır, itaatin ya da isyanın sembolü olarak karşımıza çıkartılır. Bu sembollerin üzerinde taşındığı bir alan olarak karşımıza çıkan beden, iktidarların da kendilerini ifade ettikleri, üzerinde somutlaştıkları bir mekân olarak ele alınabilir

¹Yrd.Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ELAZIĞ
Mail: rifatbilgin@firat.edu.tr, rifatbilgin@gmail.com.

(Demez, 2009: 9-10). Sosyolojinin buradaki yaklaşımı kuşkusuz tıp gibi yalnızca anatomi ve fizyolojiye değil, bedenın toplum içindeki sosyal eylemleri gerçekleştirme ve anlamlandırma kapasitesine ilişkindir. Beden sosyolojisi bedeninin çeşitliliğini (genç, yaşlı, hasta, engelli, bir etnik gruba aidiyet ya da bir ten rengine sahip, dişi ya da erkek vd), aidiyetini (tarihsel, kültürel, ulusal, sınıfsal vd.) ve mahkûmiyetini (hazza, acıya, ölüme, şiddete vd.) ele alan bir disiplindir. Dolayısıyla da beden konusu felsefe, psikoloji, antropolojinin yanı sıra çeşitli bilimsel disiplinlerden beslenen bir alanı oluşturmaktadır (User, 2010:134). Aslında bütün dinler, ideolojik oluşumlar ve siyasal düzenler nihai tahlilde bedenleri kontrol etme hedefindedirler. Mesela bütün dinler nihai hedef olarak –belirli bedensel pratikler aracılığıyla- bedenleri disipline etme amacını gütmektedirler. Aynı şekilde dinler gibi ruhani ve uhrevi kaygısı olmayan siyasal sistemlerin amacı da bedenler üzerinde sultayı ele geçirmektir. Bu açıdan bakıldığında bedenın ne kadarının biyolojik, ne kadarının da toplumsal olarak belirlendiği konusu güdeme gelmektedir (Şişman, 2013:46).

Bourdieu'ya göre toplumsal gerçeklikten kaynaklanan esaslar kendilerini bedenlerde yatkınlıklar şeklinde var ederek toplumsal düzen gerçekliğine katkıda bulunurlar. Bunun en somut örneği kendisini evlilik stratejilerinde ve cinsel işbölümünde göstermektedir. Bu sebeple de Bourdieu kültürün sadece hazır ambalajlı, kendi kendini yenileyebilen, tarihsel dilsel formlarda ifade edildiği düşüncesinde değildir. Daha geniş hatlarıyla bireylerin sahnelendiği stratejilerden, kültür ve toplum kurumları yaratan, sürdüren “*üretici ilke*” (Nye, 2015:378) ile bağlantılandırarak ifade edilmektedir. Nihayetinde toplumsal yaşamda kadın ve erkeklerden beklenenler –konuşma, duruş, kıyafet açısından- farklılaşmaktadır. Kadınların haysiyeti (honour/honnéteté) onların namusu, tevazusu, iffeti ve nezaketidir. Aynı durum erkekler için adil, içten, lütufkâr ve terbiyeli olma davranışlarıyla ilgilidir (Nye, 2015:384). Bu sebeple de toplumda bedenselleşme ve bedenın algılanmasının toplumsal alışkanlıkların (habitusun) içselleştirilmesiyle oluşturduğu tepkiler neticesinde geliştirdiği beceriler olduğunu söyleyebiliriz. Burada bireyin toplumsal yapılar aracılığıyla bedenine nasıl şekil verdiğine baktığımızda, bireylerin toplumsal koşullara uyum sağlamada önceki ve mevcut öğrenmelerin derin izlerine kolaylıkla rastlayabilmekteyiz.

Biraz önce bahse konu edilen düşüncelere ilaveten, bireyin benlik algısının, kişiliğinin ve kimliğinin en önemli parçasını beden oluşturmaktadır. İnsanlar dış görünüşleriyle başkaları üzerinde etki bırakırlar ve dolayısıyla bu durum bedenın kullanım biçimiyle bağlantılı bir durumdur. Çünkü kişi, başkalarının çoğunlukla bedensel özelliklerine göre kendisini tanımladığını bilir. Bunun yanı sıra kişinin kendi zihninde de bir beden imgesi, imajı vardır ve bundan hoşnut olup olmaması, kendilik değerini etkilemektedir (User, 2010:134). İnsanoğlu nasıl fiziksel yaşamını bedensel eylemleri vasıtasıyla gerçekleştiriyorsa, zihinsel ve psikolojik yaşamını da bedeni algısı aracılığıyla gerçekleştirmektedir. İnsanın sağlık ve hastalık, engellilik durumu beden üzerinden gerçekleşir. Dolayısıyla da kişinin kendisini nasıl hissettiği önemli ölçüde bedenle ilgilidir (User, 2010:134). Nihayetinde insanoğlu kendilik değerini temel değerler karşısında tartarak oluşturmaktadır.

Bedenın doğasına ilişkin yapılan her yorum, söylem, kullanılan dil ve o dile kaynaklık eden kültürün sembolizmidir. Bu sebeptendir ki, insan bedeni salt bir organizma değil, tarihsel ve kültürel olarak belirlenen bir varlığa da tekabül etmektedir. Birçok kültürde bedeni boyamak, kesmek, delmek ya da biçim bozukluklarını yaratmak gibi işlemler ayinsel törenlerle gerçekleştirilir. Bedene yönelik gerçekleştirilen bu işlemler çeşitli sembolik anlamlara gelmektedir. Böylece tarihsel ve kültürel ortam insan bedenini –olan ve olması gereken- ve bedeninin kullanımına ilişkin normları belirlemektedir (User, 2010:134-135). Bedene ilişkin tanım, anlam ve kullanımlar tarihsel ve kültürel olarak belirlendiğinden, toplumda yaşayan insanın bedeninin sosyo-kültürel olarak inşa edildiğini kanıtlamaktadır.

Beden inşa edilen bir olgu olarak toplumlarda egemen olan sosyo-kültürel anlayışlar aracılığıyla bireylerin sağlık ve güzellik anlayışını da belirlemektedir. Yeterince yiyecek bulmakta zorluk çeken geleneksel toplumlarda iyi beslenmeyle bağlantılandırılarak şişman bedenler üst sınıf mensuplarının bir özelliği olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla da bu bedensel görünüm erişilmek

istenen bir güzellik normu olarak kabul görmüştür. Modern toplumlarda ise zayıflık normlaştırılmakta, kilolarını koruyan, spora zaman ayıran bireyler idealize edilmektedir (User, 2010:135).

Beden sosyolojisi, ağırlıklı olarak fenomenoloji ve kültürel araştırmalara dayanmaktadır. Beden sosyolojisi anlam ve simge ile oldukça ilgilidir. Yakın zamanlarda, beden sosyolojinin en başta gelen kuramlarından birine göre sosyoloji; toplumsal eylemin anlamını, yani toplumsal bireyler olarak insanın öznel bakış açısını, duygularını ve heyecanlarını konu edinmektedir. Burada esas vurgu, bireysel ve toplumsal hayat içinde bedenin ve fiziksel deneyimlerin çok önemli olduğuna ilişkindir. Bundan dolayıdır ki, her toplumun hastalık ve yaşlanmaya ilişkin bakışı, zamana ve kültürlere göre değişebilmektedir (Wallace & Wolf, 2012: 501). Turner beden sosyolojisini, insanın işlerinde bedeni yönetmenin tarihsel ve toplumsal sonuçları ile ilgilenme olarak tanımlamaktadır. Birey olarak kişinin bedenini nasıl hissettiği, başkalarının onu nasıl algıladığı ve ona nasıl davrandığı kültürelidir. Bedenin kanıtı kendisi değil, bedenin statüsü bir kültür olgusudur. Örneğin kapitalist bir toplumda özel mülkiyetin genel statüsü aynı zamanda bedene, toplumsal pratiğe ve bu pratiğin zihindeki temsiline de yansımaktadır. Geleneksel bir toplumda ise beden -köylü için- narsistik kuşatma veya gösterisel algılama olarak değil, emek süreci ve doğayla olan ilişki aracılığıyla ulaşılan araçsal/büyülü bir bedendir (Wallace & Wolf, 2012: 506; Baudrillard, 1997: 155).

Böylece beden, toplumsal gerçekliğin mikro kozmosu olarak tanımlanabilir. Beden yaşadığı dönemin, kültürün tanığı ve simgesidir. Yaşanılan zaman dilimi kendisine ait zamanın bedenlerini oluşturmaktadır. Nihayetinde zamanın bedenleri, bedensel halleri (doğum, cinsellik, acı, haz, korku, sağlık, hastalık, engellilik, güzellik, çirkinlik, temizlik, çocukluk, gençlik, yaşlılık ve ölüm vb.), insanların bedenlerinden yararlanma bilgisini içeren beden teknikleri, bedensel imaj ve algıları toplumsal değerlerden ve beklentilerden öte değildir (Odabaş, 2005: 158). Genelde toplumdaki tüm insanların bedeni, özelde de kadın bedeni her zaman çeşitli algı, söylem, kurum, mekân ve pratiklere muhatap olmuştur (Odabaş, 2005: 153). Sosyologların beden konusundan artan ilgilerinin bir sebebi de, kamuda "*fiziksel sağlık*" ve "*iyilik*" alanına duyulan yaygın ve artmakta olan meraktır. Günümüzde hemen hemen dünyanın birçok yerinde, beden ve sağlık üzerinde farklı besinlerin etkilerine karşı ilgi giderek artmaktadır. Çok sayıda insanın az yağlı ya da yağsız besinleri tercih etmeleri ve artık besinlerin bu tür niteliklerine göre etiketlenmelerinden anlamak mümkündür. 20. yüzyılın son zamanlarında diyet besinler, kozmetik ve bakım ürünleri, plastik cerrahi, sağlık kulüpleri en hızlı büyümüş sanayi sektörleridir. Bununla beraber günümüzde magazin yayımlarında; sağlık, vücut geliştirme ve kozmetik ürünlere daha geniş yer ayrıldığına şahit olunmaktadır (Wallace & Wolf, 2012: 502).

Bu çalışma cinselliği -hem erkek hem de kadın için- insan olmanın temel ve vazgeçilmez bir parçası olarak görmektedir. Aynı zamanda çalışma, kadın bedeninin ve cinselliğinin inşasının sosyal güçlerin bir ürünü olarak oluştuğuna inanmaktadır. Bununla beraber çalışmanın genel iddiası; tarihsel süreçte toplumların çoğunda kadın bedeninin erkeğin bakışına hitap etmesi gereken cinsel bir obje biçiminde tasavvur ettirildiğine dayanmaktadır. Böyle bir tasavvur sebebiyle de kadın bedeni erkeğin denetimi altına alınması gereken sosyo-kültürel bir olgu olarak nesneleştirilmektedir. Kadın bedenine ilişkin bu yaklaşımın yaşanılan zamana, duruma, kültüre göre değişiklik göstermesine rağmen, kadın bedeninin cinsel bir nesne olarak kullanılmasını olağan kabul edilmesinden dolayı sürekli -tüketilmek üzere- yeniden üretildiğini kabul etmektedir. Aynı zamanda bu çalışma erkeklik ve kadınlığın geleneksel toplumlarda doğrudan ataerkil kültür içerisinde cinsellik aracılığıyla kurgulandığı savına da dayanmaktadır. Modern toplum tiplerinin (modern, geç modern, post-modern, tüketim veya kapitalist vd) tümünde de örtük bir biçimde de olsa bu ataerkil kültürün devam ettiği söylenebilir. Hatta geleneksel toplumsal cinsiyet düzenlerinin beden politikalarına, kadınlık, erkeklik ve cinselliği nasıl oluşturulduğuna ve ne tür sosyal anlamlandırmalar çerçevesinde inşa edildiğine baktığımızda, bu geleneksel toplumsal yapının modern topluma önemli söylemler, toplumsal cinsiyet yaklaşım algılamaları ve pratikleri, bedeninin cinsel inşası politikaları alanında önemli deneyimler ve kültürel kodlar bıraktığını söyleyebiliriz. Eğer bugünü anlamak istiyorsak, geçmişteki sosyal eğilimler hakkında yeterince

bilgi sahibi olmak gerekir. Çünkü günümüzdeki başlıca sosyal, kültürel eğilimler tarihsel gelişim sürecinde her ne kadar sürekli değişip ve yeniden biçimlendirilseler de geçmişten kalıntılar, izler taşımaya devam ederler.

Beck yukarıdaki değerlendirmelere yakın düşünceler ifade etmektedir. Ona göre günümüzde kadın ve erkekler arasında ortaya çıkan çatışmalar bazen geleneksel, feodal toplumsal cinsiyet tarafından, bazen de topyekûn modernleşme ve bireyselleşme sürecinde kadın ve erkeklerin birlikte yaşamalarının hem modern hem de feodal temellerini ortadan kaldıran sanayi toplumunun kişiselleştirilmiş çelişkileri yüzünden yaşanmaktadır (Beck, 2011:158-162).

Bu çalışma bütün bu ifade edilenlere ilave olarak geleneksel ve modern toplumlarda sosyal eğilimleri anlamayı teorik bir çerçevede kadın bedeni ve cinselliği fenomeninin nasıl ve hangi koşullar altında oluştuğunu açıklamaya çalışmaktadır. Kivisto da sosyal eğilimleri anlamaya yönelik bir araç olarak teorik çalışmaların yapılabileceğini ifade etmektedir. Ona göre teorik çalışma; sosyal dünyayı anlama ve açıklama çabasıdır (Kivisto, 2008:10-11). Nihayetinde kadın bedeni hem geleneksel hem de modern toplum tiplerinin tümünde cinsel bir nesne olarak algılandığı zaman, kadının bedeni ve cinsel işlevleri kişiliğinden ayrılarak sadece bir araç durumuna indirgenmiş olur. Bu durumun sonucu olarak, kadın bedeninin başkalarının kullanımı için var olması ve zevk alma aracı olarak görülmesini de beraberinde getirmektedir. Bu yaklaşım kadının duygularını, düşüncelerini ve kişiliğini yok sayan bir düşünceyi de içerisinde barındırmaktadır (Fredrickson ve Roberts, 1997:175'ten akt. Açıklan, 2013:245).

GELENEKSEL TOPLUMDA KADIN BEDENİNİN VE CİNSELLİĞİNİN TOPLUMSAL İNŞASI

Bedensel deneyimlerimiz, içinde yer aldığımız toplumsal bağlama göre sosyo-kültürel olarak yapılandırılır. Bu sebeple de bedenimizi iç dünyamız ile dış dünyamız arasındaki sınır ve kesişim sathı olarak tanımlamak mümkündür (Özbudun, 2015:75). Çeşitli şekillerde ortaya çıkan bedensel deneyimlerimizin çoğu, toplumsal etkileşim alanları içinde ortaya çıkmaktadır. Toplumsal etkileşim alanları, insan bedeni üzerinde çeşitli etkilere sahiptir. Bu söz konusu etkiler bedeninin, sosyo-kültürel bir varlık olarak ele alınmasına yol açmaktadır. Bu durumda bedenin sosyo-kültürel idealler, anlamlandırmalar çerçevesinde ve “*olması gereken*”ler bağlamında sosyal olarak şekillendirildiği söylenebilir. Bu şekillendirmenin temel içeriği ise biyolojik bedenin, sosyal bedene dönüştürülmüş haliyle toplumsal cinsiyet haline dönüştürülmesidir. Çünkü toplumsal cinsiyetlendirme, biyolojik bedenin toplum sahnesindeki görünümünü oluşturarak, biyolojik bedeni, sosyal bedene dönüştürmektedir (Aylin, 2015:34-36). Giddens'a göre tüm toplum dizgeleri, insan bedeninin fiziksel ve duygusal özelliklerine aracılık ederek günlük yaşamı hem dile getirirler hem de günlük yaşamda dile getirilirler (Giddens, 1999:82). Burada sosyal kişinin toplumsal veya gündelik alanda bedenselleşmesinin toplumsal ve kültürel unsurların aracılık ettiği bir süreç olarak ifade edebiliriz.

Geleneksel toplumlarda kadın bedeni geleneksel patriarşi toplum değerlerinin öngördüğü şekilde düzenlenmektedir. Bu durumun sonucu olarak kadın bedenine geleneksel patriarşi anlamlandırmalar çerçevesinde toplumsal roller yüklenerek, beden; cinsiyet rolleriyle donatılmaktadır. Aylin'e göre kadın bedeni geleneksel toplumlarda erkeğin cinsel partneri olması, erkeğin soyunun devamını sağlama işlevi görmesi, çocuğu besleme-büyütme-bakım işlevlerini sağlama temelindeki sosyal anlamlandırmalarla yüklü bir içerikle görevli tutulmaktadır. Bu anlamlandırmaların kaynağı ise patriarşik yapıdaki adetler, gelenekler ve törelerin içeriğini oluşturan değerlerdir. Geleneksel patriarşi değerler çerçevesinde oluşturulan kadın bedenine ilişkin izdüşümler de bu söz konusu değerler ve anlamlandırmalar çerçevesinde oluşmaktadır. Dolayısıyla ergenlik çağına giren bir kadın bedeni “*evlenmek, eş ve anne olmak*” için hazır bir vaziyette kabul edilmektedir. Geleneksel patriarşik toplumlarda kadın bedenine ilişkin diğer önemli bir toplumsal izdüşümü de “*namuslu kadın bedeni*”dir. Burada ataerkil yapının kadının bedenini koruma-kollama süreci merkezi bir rol oynamaktadır. Kadın bedeni bu anlamlandırma kodlarına göre erkeğe ait olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu değerler çevresinden bakıldığında kadın bedeni,

kadına “sahip olan” erkek için “değerli olan” bir konuma sahiptir. Bu kadın bedeni erkeğin “soyunun devamı ve soyuna başka bir soyun karışmaması” için korunması-kullanması beklentisine ilişkin bir sosyal anlamlandırmayı da içermektedir. Bu beklentiler gereği bedenin korunması görevi kadından daha fazla erkeğin görevi olarak görülmektedir. Patriarşik yapıda kadının “taşıyıcı” olduğu temel değer olan “namus” erkeğin korunması gereken “değerli olan”dır. Kadının bu “değerli veya namuslu” beden için temel görevi “namusunu sakınmak” (bekaretini koruma ve erkeğin soyunu başka bir soyla karıştırmama), erkeğin görevi ise bu namusu “korumak ve denetlemek”tir (Aylin, 2015:38-40). Geçmişten intikal eden patriarşik veya ataerkil yapılanmalar sadece kadın bedenini ve cinselliğini değil, aynı zamanda erkek bedenini ve cinselliğini de şekillendiren ve kuşatan bir toplumsal düzendir. Bu düzen erkek bedenlerini sert, sağlam, başarılı, kaslı ve güçlü olma, evi geçindirme, çok para kazanma, kadın gibi kıvırtmama, ağlamama, sızlanmama ve hasta olmama vb. değerleri yükler (Odabaş, 2013:209). Bu sebeplerdir ki geleneksel toplumlarda bazı toplumsal sınıflardaki -örneğin 18. ve 19. yüzyılda yaygınlaşan aristokrat ailelerinde -haysiyet kültürü bütün katılımcılarına bedenselleşmiş gibi görünen somut ve biyolojik bir kadın ve erkek kimliği arzulanmaktaydı. Erkek için silah kullanma ve iş becerisi, irade gücüne sahip olmayı, kadınlar içinse namuslarını koruma ve kendi istekleriyle uygun bir evlilik sözleşmesi mefhumuna itaat etmeyi öngörmekteydi (Nye, 2015:392). İşte günümüzdeki bazı geleneksel kadınlık rolü beklentilerinin kökeninde geçmişten intikal eden bu kadim kültürlere dayanan unsurların, kalıntıların ve kültürel kodların olduğunu kolaylıklar söyleyebiliriz. Çünkü bu söz konusu kadınlık rolleri hem kadını, aile birliğinin öznesi hem de bedenini ve benliğini şiddet ve baskı yolu ile pasifleştirilmektedir. Kadının aile içerisinde ailenin koruyucu öznesi göreviyle bağdaştırılması -kadını ve bedeninin- erkek tarafından nesneleştirilmesine, kontrol edilmesine ve istismar edilmesine yol açmaktadır. Belki de en kötüsü kadına yönelik gerçekleşen geleneksel (itaat, kontrol, şiddet, doğurganlık, cezbedici olma) ve modern istismarın (mevcut eğilimlere uygun bedene sahip olmayı özgürlük olarak kabul etme, bedeni cinsellikle özdeşleştirme) gündelik yaşam içerisinde kadın tarafından doğal bir süreç olarak algılanmasıdır.

Batı tarihinde modernlik öncesi ve modern dönemde kadın ve erkek bedenleri sahip olduğu akışkan sınırlar nedeni ile farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Modern eril beden sert, kapalı, katı, kuru, diğer bedenlere mesafeli ve kendi sınırlarını denetleyen bir bedendir. Kadın bedeni ise kendi sınırlarını bir türlü belirleyemeyen, kabına sığmayan, her formu/biçimi içine alıp yok eden bir akışkanlar alanı olarak tanımlanır. Bu söylem içinde kadın bedeni yumuşak, geçirgen, sızıntı ve akıntı yapan, dış dünya ile arasına net sınırlar çizemeyen bir beden olarak görülmektedir. Doğum ve regl bir anormallik ve hastalık olarak değerlendirilmektedir. Kadın bu bedeni ile zillet (düşkünlük), pislik, kirlilik, bulaşıcılığa göndermede bulunan bir kavram, eşige ilişkin bir kategori olarak da temiz ve düzgün eril kimliğin sınırlarının dışındaki bir alana işaret etmektedir (Çabuklu, 2004: 154-155).

Geleneksel kadınlık rol beklentileri -kadının- sömürü ve şiddeti rasyonelleştirmesine ve içselleştirmesini de desteklemektedir. Gerçekte bu durum, geleneksel ataerkil toplumlarda cinsiyetler arasındaki güç ilişkilerinin eşit bir şekilde dağıtılmamasından kaynaklanmaktadır. Bilinçaltına yerleşen ve uygun ortamlarda ortaya çıkan bu sosyal mekanizma kadını alt statüye indirgeyen eşit olmayan niteliği sayesinde kadının erkek tarafından ezilmesine ve ayrımcılığa uğramasına yol açmaktadır. Biyolojik farklılıkların dışında ve kurgu ile oluşturulan yapay farklılıklara dayalı bu ayırımada kadın ve erkekle ilgili olarak benimsenen denge ve değerler de sosyo-kültürel kurgudan başka bir şey değildir. Kalıplaşarak oluşan toplumsal cinsiyet rol örüntüleri sadece bireysel kimliği ve kişiliği değil, aynı zamanda sembolik düzeyde de olsa erkekliğin ve kadınlığın kültürel ideallerini ve stereotiplerini, yapısal düzeyde ise toplumsal kurum ve örgütlerdeki cinsel ayırımaya dayalı eşitsiz işbölümünü içine alacak kadar geniş bir alana sahiptir (Pakdemirli, 2015:131-132). Nihayetinde kadınlığa ve erkekliğe ilişkin rol beklentileri toplumsal cinsiyet algısını oluşturup kalıpsallaştırmıştır. Ancak kadın ve erkek arasındaki iktidar ilişkileri tarihsel süreçte hep kadının aleyhine olacak şekilde şekillenmiştir. Pakdemirli'nin ifadesiyle kadın sömürüsü ister kadın isterse erkek tarafından beslensin, temel anlamda eski ve kadim dünyanın

zihinsel ataerkil kalıplarının kültürlenme yoluyla aktarılmasının ürünüdür (Pakdemirli, 2015:133). Ataerkillik en genel anlamıyla erkeklerin kadınlar üzerindeki hâkimiyetine –kamu, özel alan ve gündelik yaşamın pratiklerinde- değinen içeriği olan bir kavramsallaştırma. Patriyarka'nın Türkçe karşılığı olan ataerkillik toplum nezdinde koruyucu, himaye edici bir ata-baba varlığı çağrıştırmaktadır. Ancak önemli olan bu kavramsallaştırmanın gerisindeki sosyo-kültürel yapılanma biçimidir. Ataerkilliği bireylerin niyet, faaliyet ve tutumlarından bağımsız meşru bir sistem şekli olarak tanımlayamayız. Ataerkillik kadın ve erkeğin içinde yetiştiği cinsiyet rejimine bağlı oluşmaktadır. Bu sebeple bu kavram sayesinde insanlar doğuştan getirdikleri cins farklılıklarını doğal/kültürel ayırımlarına oturturlar. Erkek üstünlüğünü yaratılıştan bahsedilen bir özellik olarak yansıtılır ve kadın bağımlı zayıf bir varlık olarak kabul edilmektedir. Tarihsel kavrayışların kavramın çağdaş biçimlerini örtmediği ve hatta çağdaş dünyanın bu “kalıntıyı” bir sorun olarak görmek istemeyişi dikkat çekici bir durumdur (Kümbetoğlu, 2010:42-43). Nasıl ki kalıplaşmış, örtünleşmiş cinsiyet rejimi içinde her bir cinsin diğerine olan konumu ve üstünlüğü pekiştiriliyorsa, kadının bedeni de -toplum ve birey nezdinde- cinsellikle bezeli güzellik, saflık, yumuşaklık, temizlik, namus, ar, cazibe, huzur vericilikle özdeşleştirilerek pekiştirilmektedir.

Geleneksel ataerkil toplumlardaki sosyo-kültürel değerlerde ve anlamlandırmalarda “iyi kadın” ya da “kadının iyisi”ne veya “kötü kadın” ya da “kadının kötü”süne atfen ifade edilen söylemlerin kadının toplumsal alandaki konumunun, bedeninin ve cinselliğinin nasıl toplumsal olarak inşa edildiğine ilişkin bilgileri bize verdiğini söyleyebiliriz. Sosyal yaşamda kadına, bedenine ve cinselliğine ilişkin bu söz konusu anlamlandırmalar; kültürel, geleneksel, ekonomik ve dini olgular tarafından yaratılmakta ve sonraki kuşaklara intikal ettirilmektedir. Bu duruma ilişkin oluşan ve yer yer günümüze bile intikal eden/ettirilen olumlu ve olumsuz önkabullerin bazıları aşağıdaki gibidir:

- Kadın, erkeğin hem bedenine “sahip olduğu” hem de kendisine “sahip çıktığı” (Yaşar, 2007:265) kişidir.
- Kadın daha çok duygusal ve çabuk ağlayan, kıskanç, azarlanmaya, bağırıp çağırma ve ümitsizliğe düşmeye eğilimli olandır (Lupton, 2002: 163).
- Kadın kararsız, tutkularına kapılmaya hazır, erkeklere nazaran düşünme yetenekleri kusurlu (akıldan yoksunluk) ve aşağı, ahlaki bakımdan da daha düşkün olan kişidir (Lupton, 2002:164).
- Kadın; fitne çıkarma potansiyelini içinde barındıran (Fidan, 2015:104), yeryüzüne ilk günahı getiren, şeytana uyan, erkeği baştan çıkarıcı ve kötülüğe sevk eden olması sebebiyle insanoğlunun dünyada çektiği tüm sıkıntı ve acıların yegâne kaynağı olan kişidir.
- Kadın, evine ve eşine/erkeğe mutlak bağlı (Pakdemirli, 2015:121) olan veya itaat etmesi gereken kişidir.
- Kadının saygı görmesi “aslan doğurması”na yani “erkek anası” (Pakdemirli, 2015:126) olmasına bağlıdır.
- Kadın, erkekten üstün olmama ve bilgi edinme ve onu öğretme iddiasında bulunmayan (Pakdemirli, 2015:125) kişidir.
- Kadın, değeri cinselliğinden ve güzelliğinden ibaret olandır.
- Kadın, baba evinde misafir olandır.
- Kadın hamarat, sessiz, iffetli, yardımsever, hayâli olandır.
- Kadın, aile büyüklerine hizmet eden dil vermeyen ve saygılı olandır.
- Kadın, erkekten daha aşağı bir sınıfa dâhildir ve esas görevi çocuk doğurmaktır.
- Kadının bizzat kendisi mal muamelesi gören, her türlü şiddeti hak eden ve armağan edilebilen bir metadır.
- Kadın, şerde şeytana denktir. Çünkü insanı kötülüğe, şiddete, arzuya, saldırganlığa sevk eden nitelikleri üzerinde taşıyan kişidir.
- Kadın saçı uzun ve aklı kısa olandır.

Cinsiyet rollerine ilişkin değerler, kadın-erkek ilişkilerini tanımlamada ve anlamada temel bir işleve sahiptir. Kadınlığın ve erkekliğin temel unsurları olarak bilinen şeyler –erkekler için sert, koruyucu ve himaye edici, soğukkanlı, hükmedici olmak; kadınlar için sıcakkanlı, yumuşak huylu, güler yüzlü, hamarat, düzenli, fedakâr, cazibeli, güzel, alımlı, işveli, ayartıcı, çekingen, hayâli olmak- iki cinse yönelik tutumları ve davranışları belirlemektedir. Kuşaktan kuşağa aktarılan ve öğrenilen cinsiyet rolleri ve bunlara ilişkin değerler kadın-erkek ilişkilerinde ve tutumlarındaki beklentileri de belirlemektedir (Kümbetoğlu, 2010:40).

Ataerkil gelenek tarafından oluşturulan hegemonik erkeklik Türk’e göre erkeklerin hâkim, kadınların tabi durumda olduğu ve ataerkil düzenin meşruluğunu temellendiren toplumsal cinsiyet pratiğinin inşa durumudur (Türk, 2008:121). Aynı zamanda hegemonik erkeklik kavramının asıl değeri, kadınlara karşı kurulan tahakküm ilişkilerinin inşasında kültür ve kurumlar üzerinden işleyen “*ikna*” ve “*rıza*” pratiklerine göndermede bulunmasında yatmaktadır. Hegemonik erkeklik, toplumsal süreçler içinde idealize edilmiş bir erkek formunun devlet, kilise, medya gibi kurumlar vasıtasıyla tüm topluma yayıldığına işaret eden bir kavramdır. Burada hegemonik erkeklik, “erkek olmanın anlamı nedir?” ve “bir erkek nasıl olmalıdır?” sorularının toplumsal konumuna da işaret etmektedir (Türk, 2008:122). Böylece erkeklik gibi kadınlık da toplumsal olarak inşa edilen ve kurgulanan “dişil kimlik” karmaşık kültürel etkileşimler tarafından üretilmektedir. Günümüzde her ne kadar kültürel olarak evrensel bir kadınlık kimliği yoksa da, yer yer toplumda bireysel ve kurumsal perspektif eksenli olarak genelleştirilmiş bir kadınlığa, kadın cinsiyet ve cinselliğine yönelik sabitlikler vardır. Bu durumu Bourdieu şu şekilde açıklamaktadır: “sosyal dünya sürekli değişim halinde değildir; sabitlikler, bu dünyayı anlamının asıl temelidir.” (Laberge, 2006’dan akt:Türk, 2008:124). Burada kadına, bedenine ve cinselliğine ilişkin gelenekselleşmiş, kalıplaşmış veya örüntüleşmiş ve aynı zamanda toplumdan topluma intikal eden bir geçmişten de bahsetmek mümkündür.

Erkek egemen bakış açısının kurucu öge olduğu bir toplumsal düzende, yaşam döngüsü zamansal ve mekânsal olarak eril tahakküm kodlarına göre kurgulanmaktadır (Türk, 2008:129). Çünkü eril tahakkümün hakim olduğu bir toplumsal düzende, kadınların kendisi bile, eril tahakkümün onları tabi tuttukları konumlarını ve pratiklerini onaylaması söz konusudur. Bu durumun sonucunda da bu kodlar yeniden üretilmektedirler ve kadının ikincil durumda konumlanması sağlanmaktadır. Bourdieu’ya göre, modern toplumlar kadınların bu ikincil konumlarını “*baştan çıkarma*” gibi belirli silahları kullanmaya iter. Ancak “*baştan çıkarma*” eril tahakkümün işlediği kurulu bir düzenin tam da kadınların yapmaları beklenen veya arzu edilen bir şeydir. Nihayetinde kadının yaptığı kullandığı bu silah kendisine döner ve kadın üzerindeki tahakkümü güçlendirmektedir (Bourdieu, 2001:59). Bu konumlanma da daha çok beden üzerinden yürütülmektedir. Hatta Bourdieu’ya göre, toplumsal cinsiyet bile “*cinsellik (sexually)*” tarafından oluşturulan bir habitustur (Bourdieu, 2001:3). Burada kadın bedeninin toplumsal anlamda cinsel olarak kurgulandığını ve oluşturulduğu düşüncesi kabul görmektedir. Kadına sosyalleşme sürecinde bedenini nasıl kullanması, algılaması ve nasıl davranması gerektiği öğretilir. Kadın da bu ikincil, itaatkâr, baştan çıkarıcı, ayartıcı, erkeğin bakışına sunulan ve beğendirilmesi gereken bedensel konumuna göre giyinmekte, yürümekte, konuşmakta, davranış ve tutum sergilemekte ve cinsel pratiklerde bulunmaktadır. Günümüzde kadının kendisini daha çok bedeni üzerinden ifade etme kaygısının arka planında modern toplumlarda “*baştan çıkarma*”nın kadın için “*doğal tutum*” olarak toplum tarafından kabul edilmesinden, güçlendirilmesinden veya yönlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Kadınları cinsel nesne haline dönüştürerek istismar etme ve karşı cinsiyetçi ayırımı gözetken yaklaşımlar onun varlığını erkeğe nazaran değersiz ve ikincil konum atfeden toplumsal bakış açısının sonucundan kaynaklanmaktadır. Baskıcı, ezici bir kültürel sistemin ve erkek egemen temsiliyetin somutlaştığı sosyal değerlerle oluşan “toplumsal kimlik”ler kadının, erkeğin “ötekisi” olarak nitelendirilmesine yol açmaktadır. Toplumsal içeriğin “erkek egemen” olduğu toplumlarda cinsiyet ayırımı, kadının şiddet ve istismar edilmesi çok da şaşırtıcı bir durum değildir (Küntay, 2010:17). Türkiye’de tüm sınıf ve etnik yapılar da kadınlar “*ailenin namusu*” olarak tanımlanmak-

tadır. Bu sebeple de kadınların “cinsel saflığı” ailenin ya da erkeğin şerefi adına erkeklerce denetlenmektedir (Tahincioğlu, 2011:14). Bu yaklaşımın egemen olmasından dolayı töre cinayetlerinin namus etrafında örgütlenen cinsel ahlak çerçevesinde ve sadece kadına karşı gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Böyle bir toplumsal yapıda kadının bedeni üzerindeki hakları kendisine bırakılmıyor. Kadın yerine ailesi, yakın akraba çevresi ve toplum onun adına hak sahibi olarak denetimle kendini görevli saymaktadır. Bu toplumsal yaklaşımdan dolayı kadın bedeninin ve cinselliğinin “*namus*” olarak algılanması kültürel temelli bir olgudur. Buradan hareketle diyebiliriz ki kadın ve erkekler için güç ilişkileri eşitsiz olduğu zaman toplumsal cinsiyet yorumu bir iktidar durumu olarak ortaya çıkmaktadır. İktidar her yerde ve tüm ilişkilerde vardır ve yeniden üretilmektedir. Bedeni üzerindeki haklarının varlığını benimsemeyen, onun üzerinde başkalarının egemenliğini onaylayan anlayış, bireyin bedeninin belirlenmiş ve karşı çıkılması zor bir ilişkiler örüntüsü içine itilmesine de yol açmaktadır (Küntay, 2010:19).

Kadınlar genel olarak bedenle (etle), erkekler ise zihinle bağlantılandırılmaktadır. Bunun sebebi ise kadınların duygular denizinde daha çabuk çalkalanıp boğuştukları, erkeklerin ise denetimi elde tutmalarını temin eden daha sağlam sınırlara ve zihinsel kaslara sahip olduklarına ilişkin ortak inançtan kaynaklandığı söylenebilir. Kadını bedenle, erkeği zihinle konumlandıran bu ikili zıtlığın yan anlamı; dişiliğin bedenle bağlantılandırılan olumsuz anlamlar barındırmasından kaynaklanmaktadır. Bu zıtlık bağlamında, eğer beden daima olumsuz bir terimse ve kadında bedense, kadını bilgiden uzaklaştıran, Tanrı yolundan çıkaran, cinsel arzuya çeken, iradeyi başarısız kılan ve hatta öldüren gibi olumsuzlukların olması daha fazla ihtimal dâhilindedir (Lupton, 2002: 162-163).

2. MODERN TOPLUMDA KADIN BEDENİNİN VE CİNSELLİĞİNİN TOPLUMSAL İNŞASI

3.1 Modern Toplumda Kadın Bedeninin Toplumsal İnşası

Modernite gündelik hayatta bir bütün olarak iddiasını bedeni “*iyileştirme*”, “*dönüştürme*” ve “*özgür kalma*” üstünden sürdürmüştür. Bu sebeple modern kurgu, ilksel bedenlerin gündelik hayatın tüm izlerini, acılarını ve hazlarını taşıyan ve her türlü etkilerini doğal kabul ettiren bedenine yerine koku, salgı, akıntı gibi doğal tezahürlerinden arındırılmış bir beden inşa etmeye çalışmaktadır. Modernlik “*muğlak, ele avuca sığmayan ve istikrarsız*” bedeni bu doğal tezahürlerinde kurtarıp disiplinize etmeyi hedeflemektedir (Çabuklu, 2004:98-99). İlksel toplumlarda bireysel kişilik ve beden yoktu. Beden “kalınlığını”, “hacmini” ve “doluluğunu” diğer kabile üyeleriyle birlikte kolektif bir varoluşsal bir biçimde doğa ve diğer insanlara karışmış, erimiş bir biçimde anlam kazanıyordu. Yerliler beden, deri ve dış yüzeylerinin farkında değillerdi. Ancak sömürgeci Batı’yla karşılaştıklarında bir deriye sahip olduklarını “*anlayacak*” ve onlara, “*bedeni bize siz getirdiniz*” diyeceklerdir. İlksel toplumlarda beden, dünyanın bir parçasıydı. Aynı zamanda ilksel beden üzerine kazınan ve boyanan izler, erojen (haz veren vücut bölgeleri) duyarlılığı arttırmanın araçlarıydı. Post modernliğin düz, pürüzsüz ve kaygan, bedeninin aksine ilksel toplumlarda beden kesikler, yarıklar, kabuklar, şeritler ve oyuklarla engebeli bir araziye andırıyordu. Beden gündelik hayatın tüm izlerini -acı, sevinç, cinsellik- taşıyordu. Bedenin izleri; bireysel göstergeler değildi, onu, topluluğun bir parçası kılan yoğunluk noktalarıydı (Çabuklu, 2004: 96-97). Modern dönemde bedeninin dış yüzeyi olan deriye dair yaklaşım, ilksel topluluk yaklaşımından tamamen farklıydı. Modernlik bedende yüzü ve özellikle de gözleri öne çıkardı. Yüz vücudun en bireyselleşmiş bölümüydü ve bu sebeple 18.yüzyıldan sonra modernleşme ve uygarlaşma sürecinde portre ve yüze dayalı kimlik güçlendi. Bireysel beden artık eskisi gibi topluluğun, kaynaşmış sosyal bedeninin ayrılmaz bir parçası değildi. Modern dönemde bireyin bedeni ya da özellikle kendi derisi; belirli sınırlar içine sıkıştırılmış, kendi farklılığını önemseyen ve izole bir yapı idi. Yeni beden ayırt edici özelliği eskisinden farklı olarak dokunma değil, bakıştır. Eskiden bedeninin salgıları –ter ve koku- doğanın kokularına ve sıvılarına karışmış, onlarla iç içe geçmiş vaziyetteydi. Modern dönemde ise bedeninin kokusu, salgılar ve dışkıları rahatsızlık

verici ve bastırılması gereken bir olgu halini aldı. Böylece modernlik muğlak, ele avuca sığmayan ve istikrarsız bedeni disiplin altına almayı kendine görev edinmişti. Decartes'in bedeni bir makine olarak ele alan yaklaşımı da; tenin yaşlanmasına, kırışmasına, ölümlülüğüne, kırılabilirliğine, yorgunluğuna, kuru görünmesine tahammül edilmeyen ve bedeni teknikleştirme yolundaki çabalarının ürünü olarak kabul edilebilir (Çabuklu, 2004: 98). Bütün bu değerlendirmeler ışığında bireyin bedensel imajı; hem bireyin kişisel, zihni tasavvurlarından, inançlarından ve tutumlarından hem de toplumdaki ideallerden, aileden, arkadaş çevresinden, kültürden ve medya mesajlarından etkilenen ve gelişimi yaşam boyu devam eden bir süreç içinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz (Dinç ve Alisanoğlu, 2010: 65-66).

Modernite ile birlikte beden, benlik algısının ve kimlik kazanmanın merkezine yerleşmiştir. Yani beden artık verili değildir, onu inşa etmek mümkündür. Bu sebeple de esasında modernitenin özgür kılmak istediği beden erkekten daha ziyade kadın bedenidir, denilebilir.(Şişman, 2013:19-20). Cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) kavramları bile modern öncesi dönemde birbirinden ayrılmaz olarak kabul ediliyordu ve bu sebeple de farklı kavramlarla ifade edilmiyordu. Hem cinsiyet hem de ona atfedilen toplumsal rol –çocuk doğurma ve çocuk büyütme- doğal, ilahi ve evrensel olduğuna inanılmaktaydı (Şişman, 2013:50). Sanayi devrimi ile beraber ekonomik yapı değişime uğradı ve kadın-erkek rolleri de bu durumun gereklerine göre değişti. Illich'e göre bu durumun sebebi modern ekonominin "*cinsiyetsiz*" yani "*unisex*" bir yapıyı temel almasından kaynaklanmaktadır. Modern ekonomik yapı zorunlu cinsiyet rolleri olmayan erkek ve kadın rollerini birbirinden çok fazla ayırmadığından cinsiyetsiz bir ekonomik düşün temel tezine dayanmaktadır (Illich, 1996:13'ten akt: Şişman, 2013:51).

Çabuklu da biraz farklı bir yaklaşımla geleneksel toplumlarda olduğu gibi modern paradigmanın da yer yer eril ideolojiye göre oluşturulduğunu iddia etmektedir. Ona göre eril ideoloji kadın bedenini bir nesne olarak kurmak istemektedir. Erkek olma hali temelde akıl bağlamında kurulduğundan, erkek "*kendiliğinden olumlu niteliğe sahip nötr bir beden*" olarak kurulmaktadır. Bunun aksine kadın bedeni toplumsal cinsiyetin ayırıcı birçok damgasını taşıyan "*kusurlar*" ile daha çok ön plana çıkarılmaktadır (Çabuklu, 2006:55). Belki de modern toplumlarda kadının bedenine bu kadar fazla yoğunlaşması, çaba göstermesi, acılara ve masraflara katlanması, kadının kendi bedenine ilişkin oluşturulan "*kusurluluk*" iddiasına, ideolojisine veya oluşturulan "*kültürel kodu*" kabullenmiş olmasına da bağlanabilir. Bu sebeple de modernite için özgür kadın, karşıt cinsi baştan çıkarıcı, kışkırtıcı, seksi ve kendini bedenini mükemmelleştirme ve sınırsız kullanma hakkına sahip kişi olarak tarif edilmesine toplumsal zihinde oluşturulan "*kusurluluk*" iddiasıyla ilişkilendirilebilir.

Foucault, bedenlerimize bakışımızın ve onu değerlendirmemizin, tamamen toplumsal bir yapılandırma olduğunu savunur. Ona göre, beden ve onun zevkleri denilen olgu olan cinsellik tarihsel olarak biçimlenmiş ve toplumsal olarak kurgulanmış inançlar, davranışlar, ilişkiler ve kimlikleri ifade eder. Böylece Foucault için insanların bedene nasıl baktıkları ve onun hakkında nasıl konuştukları önemlidir (Wallace & Wolf, 2012: 505; Berktaş, 2015:7). Bourdieu, tarihsel ve toplumsal arka planın bedende somutlaştığı ve "*habitus*"un bedenleşmiş toplumsallık olduğunu vurgulamaktadır. Böylece Bourdieu'da bireyin bedeni ait olduğu sınıfın ve toplumsal ve kültürel mirasın görünür kılındığı yerdir (Demez, 2009: 17). Burada habitus kavramı ile açıklamak istenen toplumsal ve kültürel yapıların bedenleri nasıl etkilediği ve bu yapılar tarafından bedenlerin nasıl üretildiğidir. Beden ve beden üzerine uygulanan denetim, disiplin kaynağını içinde bulunduğu toplumun geçerli değerleri ve ideolojisinden aldığı söylenebilir. Bu sebeple de bedenle ilintili olan hastalık, sağlık, güzellik, gençlik, yaşlılık (Demez, 2012: 513), cinsellik, cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) gibi kavramlar kolaylıkla bedende görünürleşmekte ve somutlaşmaktadır. Aynı zamanda habitus bireyin duygusunu şekillendiren bilinçdışı eğilimlere, sınıflandırma şemalarına ve sorgulamaksızın kabul edilmiş tercihlere de göndermede bulunur (Featherstone, 2013: 161). Böylece habitusun kültür, tüketim kalıplarından etkilendiğini söyleyebiliriz. Bu yönüyle de habitus, toplumsallaşmış öznellik olarak da tanımlanabilir. Çünkü belirli hal, duruş ve yaşamsal pratikleri ihtiva eden ve çeşitli davranışsal pratikleri nesnel bir

zeminde oluşturmaktadır. Habitus hem pratiklerin hem de algıların üretimi ve yaşam tarzlarıyla ilişkisi bu niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple de yaşam tarzlarına ve sosyal zevklere ilişkin ayrımlar habitus üzerinden gerçekleşmektedir (Türk, 2008:125).

Descartes Kartezyen felsefesi, zihin ve beden ayrılığını öngörmektedir. Böylelikle modern Batı kültüründe beden, bu yaklaşımla birlikte akılla olan bağı koparmış olmaktadır. Beden bundan sonra kontrol edilmesi gereken bir nesneye dönüşmekte ve böylece modern dünyada beden varoluşumuzun masum bir sığınağı olmanın ötesinde anlamlar taşır hale gelmektedir (Mortaş, 2009:173). Modern dünyada beden algısına ilişkin iki karşılıklı sürecin varlığından bahsedebiliriz. Burada, bireyin dış dünya ile kurduğu ilişkinin sınırı bireyin bedensel varlığına indirgenir ve diğer taraftan da beden ideal sınırları da bireyin kendisi tarafından belirlenmemektedir. Aksine beden, bireyin gündelik aktiviteleri etrafına örülen düzenleyici ve yönlendirici söylemler tarafından belirlenmektedir. Daha anlaşılır bir ifadeyle, bizler bedensel görünüşümüz vasıtasıyla toplumsal alanda “kim ve ne olduğumuza” dair bir izlenim bırakmaktayken, bu toplumsal alanda dolaşan ve kabul gören “ideal beden” sınırlarına uyum göstermek için de bedenimiz üzerinde sürekli bir kontrol uygulamaktayız (Mortaş, 2009:173).

Erving Goffman (1956’dan akt. Van Der Loo ve Van Reijen, 2003:151-152) modern bireylerin belirgin özelliklerinin başında oyun oynamaları vardır. Bireyler davranış, mimik, bedensel tutum ve konuşma biçimleriyle kendi kimlikleri hakkında belirli mesajlar verirler. Oluşturdukları kimlikleri tümüyle başkaları nezdinde yarattıkları etkiye ayarlıdır. Bunun yanı sıra bireyler verilmek istenen imajlarıyla çelişen her şeyi, mümkün olduğunca gizlemektedirler. Burada modern birey akılcı ve hesaplayıcı davranışlarına –paradoksal bir biçimde- değersel akılcı yargılar eşlik etmektedir. Çünkü insan, nihayetinde ahlaki değerlerin dikkate alındığı bir sosyal bağlamda yaşamaktadır.

Modern toplumda insanların gittikçe daha fazla kendilerinin farkında olmaları ve her şeyi olduğu gibi kabullenmemeleri de beden ile ilgili kuramcılar tarafından vurgulu bir biçimde anlatılmaktadır. Bu konuyla ilgilenen yeni kuramcılar, insanın bu derece kendinin farkında olmasını, her şeyi denetleyebileceğine olan inancı pekiştirdiğini ve bu durumun da insanın kendi fiziksel kişiliği üzerinde odaklanmasına yol açtığını vurgulamaktadırlar. Bauman’a göre günümüz insanının sağlık ve güzellikle ilgili modern sabit fikirleri vardır. Bu da, bedeninin nihai sınırlarını reddetme gayretidir. Ama sonuçta bedeninin sınırları vardır ve hepimiz süper modeller ya da vücutlarını geliştirmiş şampiyonlar gibi görünemeyiz (Wallace & Wolf, 2012: 503). Günümüzün pek çok toplumunda erkeklerin başarı ve güçleriyle, kadınların ise çekicilikleri ve arzulanırlıklarıyla değer görmeleri, var olan toplumsal değer ve tutumların modern beden imajındaki rolüne bağlanabilmektedir. Bu söz konusu tutum ve değerler sebebiyle de kadınlar, erkeklere oranla daha fazla beden imajlarını önemsemekte veya kaygı konusu yapmaktadır (Çakı, 2011: 309). Bedenin sınırlarını gençlik, zindelik, çekicilik, güzellik, zariflik veya incelik olduğunda bedeninin cinsel haz nesnesine dönüşmesi daha da kolaylaşabilmektedir. Bartky’in kadın beden bakımı alanında çalışan kişilerin düşüncelerinden hareketle yaptığı çalışmada modern kadın bedeni profili söz konusu alanda çalışanlar tarafından şu şekilde tasvir edilmiştir: Bir kadının teni yumuşak, esnek, tüysüz ve pürüzsüz olmalıdır. Aynı zamanda giyim, deneyim ve derin düşüncenin izlerini de açığa vurulmamalıdır. Kıllar sadece yüzden değil bedeninin diğer yüzeylerinden de alınmalıdır. Bu disiplinler pratikler, ideal kadının bedeninin inşa edildiği uygulamalardır. Bu pratikler çerçevesinde kadının yüzü makyajlanmalıdır yani dönüştürülmelidir ve bu bedeninin diğer kısımları için de bu uygulamalar yapılmalıdır. Bu uygulamalar bedeninin farklı alanları için farklı şekillerde ve kesin kurallara göre uygulanmalıdır. Çünkü bu kültürün idealize ettiği kadın bedeni fazla kilolu olmamalıdır; dudakları öpülebilir; gözleri gizemli ve teni nemli olmalıdır (Bartky, 1999:68-72).

Goffman’a göre modern dünya bir gösteriş dünyasıdır. Modern zamanlarda duygu ve coşkular daha kolay ifade edilmekte ve bunlar üzerine konuşulmaktadır. Burada tüketimci arzu ve eğilimler ağır basmaktadır. Sadece mal ve hizmetlerin değil, ilişki (evlilik, arkadaşlık) ve fikirlerin (bilimsel

teoriler, dini ve politik ideolojiler) bile tüketilmesi söz konusudur. Bu durum davranışlarımızda öylesine merkezi bir konumdadır ki, modern zamanlarda bir tüketimci ahlaktan bahsetmek mümkündür. Böylece tüketim, kültürün genel bir niteliği, genel bir tutum ve zihniyet haline gelmiştir. Artık gerçekliği yargılamak için geleneksel değer ve normlar değil, son derece değişken sübjektif duygu ve coşkular bireyler tarafından kıstas olarak alınmaktadır. Bu değerlendirme “tüketimci ahlak”ın modern toplumlarda bu kadar ilgi görmesini açıklamaktadır (Van Der Loo ve Van Reijen, 2003:153). Tüketimci ahlakın ortaya çıkışı bazı toplumbilimciler (Reisman, Lasch ve Sennett) tarafından bağımsız bireyin çöküşü olarak kabul edilmiş ve modern bireyin, başkaları tarafından yönlendirilen, kendine güveni olmayan ve bağımsızlığını kaybetmiş bir “sürü hayvanı” haline geldiği ifade edilmiştir. Bu toplumlarda bireyler, reklam ve medyanın teşviki ile kimliklerini bireysel tarzda, tükettikleri mallar, ilişkiler ve fikirlerle anlamlandırmaktadırlar. Modern tüketiciler artık belirli bir ürün değil duygu satın almaktadırlar (Van Der Loo ve Van Reijen, 2003:154-158).

Lasch’a göre (1979’dan akt: Van Der Loo ve Van Reijen, 2003:183) modern birey sürekli olarak “ben, ben ve diğerleri” diye haykırmaktadır. Fakat bu durum kendisinin yeterli olduğu ve başkalarına ihtiyacı olmadığı anlamına gelememektedir. Tam tersine, modern birey tüm enerjisini kendi imajını kurtarmak için harcamaktadır. Lasch, burada narsist bir kişilikten bahsetmektedir. Çünkü narsist kişilik; yeterlilik, toplumsal çevrenin onayı olmadan ayakta duramaz. Narsist kişi yarın kendisine gerekli ilacı temin etmek üzere çabalayan bir uyuşturucu müptelası ile kıyaslanabilir. Burada sarf edilen tüm çaba kendi kişiliğini tatmin etme ve başkalarını kendisine hayran bırakma isteminden kaynaklanmaktadır.

Don Delillo’nun “kitlese anestezi” olarak tanımladığı modern tüketim sürecini Lefebvre daha ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Lefebvre’ye göre toplumun amacı resmi meşruiyet çerçevesinde bireylerin bilinen, tasarlanan gereksinimlerini tatmin etmektir. İnsan için karşılanabilir gereksinimler söz konusu olduğunda, bu tatmin olabildiğince süratli bir doygunluğa dayanmaktadır. Gereksinim iyi tanımlanmış ve sınırları belirlenmiş bir boşluğa veya çukura benzer. Bu boşluk – yani tüketim olayı- tüketici davranışları tarafından kapatıldığında, tatmin gerçekleştirilmiş olur. Tüketici; tatmin elde edilir edilmez doygunluğa yol açan aynı düzenek tarafından tekrar tahrik edilir. Gereksinim, öncekinden biraz farklı bir biçimde tekrar uyarılmaktadır. Böylece gereksinimler; motivasyonlar ve manipülasyonlarla kışkırtılan tatmin ve tatminsizlik arasında salınır. Üstelik motivasyonlar üzerine oynanan oyunun kuralını, var olan düzenek tarafından hiçbir zaman itiraf edilmemektedir (Lefebvre, 2013: 93-94). Bu durum aynı zamanda tüketici gereksinimlerinin zamanla kullanımdan düşmesi hesaba katılarak düşünülmelidir. Nesnelere kullanım süreleriyle oynayan kişiler veya kurumlar aynı zamanda motivasyonları da yönlendirirler. Nesnelere veya gereksinimlerin manevi yıpranma ve kullanımdan düşme süresinin kısalması için eski gereksinimlerin yerini yeni gereksinimlerin alması gerekir. Bu durum göstermektedir ki, tüketim kültürü; geçicilik kültürü toplumsal sınıfları -tekelleştirilerek- ve gündelik hayatı -akılcılaştırılmış bir biçimde- sömürülmesini hedefleyen bir strateji çerçevesinde modayı ve zevki yaratmaktadır (Lefebvre, 2013: 96). Artık günümüzde erotizm saplantılı bir hale gelmektedir. Böylece zamanımızda yalnızca görünüşte artan bir erkekliğe veya kadınlığa ve daha büyük boyutta bir cinsel zevk kapasitesine tanıklık ediliyor. Aslında burada ters yönde bir belirti de üstesinden gelinmeyen ancak bilincinde olunan bir cinsel soğukluk sebebiyle kadınlık ve erkekliğin azalışına da şahit oluruz (Lefebvre, 2013: 98). Nihayetinde tatmin olma durumu inatla aranmakta, tatminsizlik ve rahatsızlık birbirlerine ters düşerek veya karşı karşıya gelerek, birbirlerini kapsayacak şekilde birbirlerine karışıyor. Gösterinin tüketimi, bir tüketim gösterisine dönüşüyor (Lefebvre, 2013:99). Tüketim, gerçek -gerçeğin kendisi zorlamalar ve uygunlaştırmalar halinde bölünmüş iken - olduğu kadar imgesel ve kurgusal bir edim halini almıştır (Lefebvre, 2013:105). Bu imgesellik sadece nesnenin maddiliğini değil, aynı zamanda isteği ve zevki kopyalayarak, dolayısıyla da isteği ve zevki kurgusal hale getirmektedir (Lefebvre, 2013: 120). Böylece malların, durumların, görünümünün ve imajların tüketimi en önemli tüketim nesnesi haline gelmektedir.

Modern değerlerin hâkim olduğu toplumlarda kadın bedenine ilişkin sosyal anlamlandırmalar oldukça etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Bu anlamlandırmaların kaynağında ise modern

toplumda tüketime ilişkin oluşturulan sosyal anlamlandırmalar daha yoğun bir şekilde bulunmaktadır. Böylece bu tür toplumlarda -modern, post-modern, geç modern, tüketim, tüketimci kapitalist gibi tüm modern toplum tiplerinde- tüketime ilişkin temel sosyal anlamlandırma, birey tüketim mallarını alma ve sergileme aracılığıyla toplumsal konum ve ayrıcalık kazandığı, aynı zamanda da mutlu ve kendini özel hissettiği varsayımına dayanmaktadır. Bu toplumlarda tüketimin içeriğindeki gereksinim duyma -ister gerçek isterse de sahte olsun- haz alma, mutlu olma, seçkin ve özel hissetme (Aylin, 2015:41-42) seksi ve formda olma gibi anlamlandırmalar doğrudan ya da dolaylı olsun beden –özellikle de kadın bedeni- üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Tüketimi temel alan toplumlardaki tüketim değerleri, bedene arzu-haz-seçkinlik simgesi olma anlamı yüklendiğinden beden tüketim kültürünün nesnesi haline gelmektedir. Bedene ilişkin sosyal anlamlandırmaların etkisiyle girilen seçkinlik arayışı ve çabalarının başlangıç noktası, bireyin kendi bedeni olmaktadır. Böylece bedene ilişkin bir tür stigma (damgalanma) haline gelen sınıfsal beğeni ve seçkinlik bedende maddileşmektedir. Bu stigmatın en ideal dışa vurumu da tüketim kültürünün belirlediği araçlar olan moda, kozmetik, estetik cerrahi (Aylin, 2015:42-43), spor yardımıyla gerçekleşmektedir. Modern tüketim araçlarıyla oluşturulan veya oluşturulmak istenen “*tasarı beden*” modern teknoloji aracılığıyla, üzerinde her tür değişimlerin yapılabildiği ve sergilenebildiği “*kültürel plastik beden*” haline gelmektedir (Aylin, 2015:42). Kısacası modern toplumlarda kadın bedeninin neredeyse tüm bölümlerinin en ince ayrıntısına kadar tüketimi teşvik edecek bir biçimde erotikleştirilmesi “*kültürel plastik beden anlayışı*” kaynaklıdır. Bu düşüncenin eyleme geçirilmesi ise kadın bedeninin özgürlüğü maskesi altında tüketimi teşvik eden araçlar vasıtasıyla ve kadın bedeninin ayartıcı bir şekilde görünürleştirilmesiyle sağlanmaya çalışılmaktadır.

Tüketim ağlarını tam olarak tespit etmek her zaman bazı zorluklar içermektedir. Bu durum tüketim ağlarının çoğunlukla daha geniş toplumsal ve kültürel süreçlerin içine gömülü olmasından kaynaklanmaktadır. Kültür ağları hem gerçek hem de simgesel anlamda, çok sayıda uzantıya sahiptir. Bu nedenle tüketim araştırmalarında özele ve özgün olana inme yolundaki her türlü çabanın bir dizi sıkıntıyla karşılaşması olasıdır. Günlük yaşamın karmaşık gerçeği de dikkate alınarak konunun nasıl değerlendirileceğine ve tüketimin uzantılarının nereye kadar izleneceğine karar vermek gerekmektedir (Öncü, 2012:183-184).

Tüketim kültürünün gelişmesi, alışveriş merkezlerinin çoğalması, ürün çeşitliliğinin artması ve sergilenme ölçeklerinin büyümesi ile birlikte -özellikle orta sınıfın kadınları için- tipik tüketim ortamlarında ve etkinliklerinde daha fazla zaman geçirilmektedirler (Ayata, 2012: 47). Söz konusu sınıfın kadınları için stil, sunum ve görüntü sadece bir kimlik veya zenginlik ve servete bağlı değil, bir tüketim biçimi ve estetiğine de bağlıdır. Burada kadınlar için estetik, beğeni ve zevk sahibi olmak sadece başkalarını etkileme aracı olarak kalmayıp, aynı zamanda onların toplumdaki güçlerini ve konumlarını arttıran bir nitelik görevi görmektedir. Bu sebeple de yeni orta sınıf ailelerinde kişiliğin özgün unsurlarının tüketim ve yaşam tarzı ile ifade edilmesi tipik olarak kadınlarla özdeşleştirilmektedir (Ayata, 2012: 50).

Kapitalizmin varlığı, üretilen metaların satılmasına dayanmaktadır. Bu sebeple de, kapitalizm, sürekli olarak bireyi tüketime yönlendirmektedir. Günümüzde bedeninin bu ölçüde önemli bir öge haline gelmesi kapitalist tüketim kültürünün bir sonucudur. Ortaçağda ve kapitalist üretim biçimi öncesi dönemde beden çok önemsen bir konuma sahip değildi. Hatta Ortaçağ'da beden sürekli aşağılanmıştı. Keşişlerin bedenlerine dair kiri erdem olarak görme, banyo ve temizlik bakımlarını da rehavet ve lüks kabul etme gibi uygulamaları buna örnek verilebilir. Günümüzde ise kapitalizm, tüketim ve gösteriş üzerine kurulu olduğundan dolayı bedeni önemsemektedir (Kızılçelik, 2003: 89-90).

Günümüzde tüketim alışkanlıklar daha çok imaj üzerinden yürütülmektedir. İmaj ise; algılamaların, adlandırmaların, görünümünün ilişkisinde yapılandığı için nesnel gerçeklikten daha çok göreceli hissi oluşumlara, dedikodulara bağlı gerçekleşmektedir. Eğer imaj, popüler kültürün kanatları altında neş-u nema buluyorsa, bu kültürün genel karakteristiğine uygun olarak daha ani,

sıg, geçici, yüzeysel ve bayağıdır. Ama bütün bunlara rağmen tedavülde olduğu sürece de halkın dilinde ve gönlünde, gündemde, ön sırada, ortalığı kasıp kavuran; duygu ve düşünceleri ifade etmektedir (Güneş, 2006:115-116). Günümüzde toplumsal kabul arayışında imaj şiddetle önerilir. İmaj modern toplumlarda çoğunlukla kadının bedeni ve cinselliği kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Çünkü modern toplumlarda kadın için öngörülen kalıpsallaşmış davranış, tutum ve bakışlar kadının bedensel cazibesine ve cinselliğine indirgemıştır, denilebilir. Bu modern örüntüler sebebiyle de kadın, halk nezdinde muteber mevki edinmenin, itibar kazanmanın, düzgün bir işe veya güne başlamanın, sosyal benlik ve kimlik inşasının önkoşulunu sahip olunan bedensel ve cinsel imajla kazanılacağına inan(dırıl)maktadır.

Çağdaş popüler kültürde beden şimdiye kadar görülmemiş ölçüde bireyselleşmiştir. Artık günümüzde giderek artan sayıda insan -özellikle yeni orta sınıflar arasında- kendi bedenlerinin sağlık, biçim ve görünüşleri ile daha fazla ilgilenmektedir. Gazeteler, dergiler ve televizyonlarda bedenin imajı, plastik cerrahi, bir vücudun nasıl seksi, güzel ve genç görünümlü kalacağı ile ilgili haberlerle, ürünlerle doludur. Günümüzde beden kültürü milyonlarca dolarlık bir endüstri ve sektöre dönüşmüştür. İradesizlik, kontrol eksikliği ve irrasyonel bir unsur olarak algılanan şişmanlıkla mücadeleden tutun da birçok ayrıntıya kadar bireyler kendi görünüşünden sorumlu tutulmaktadır. Bireyler de sorumluluklarının sebeplerine uygun olarak hayat sahnesinde yaşam kalitesini yükseltmek, bedenin formunu korumak ve sağlıklı yaşamak için modern ve post modern beden kültürünün faaliyetlerine (sağlık, estetik, kozmetik, güzellik, diyet, fitness gibi) katılmayı kendileri için bir zorunluluk olarak görmekteirler (Shilling, 1993: 1-2; Odabaş, 2005: 160).

Günümüzde sağlık alanı bile hayatta kalmaya bağlı biyolojik bir buyruktan daha çok statüye bağlı toplumsal bir buyruğa dönüşmüştür. Bu sebeple sağlık temel bir "değer"den daha çok bir "değer yükleme" ve değer yüklemenin gizemli sisteminde de doğrudan doğruya güzeleğe eklenen bir "form" olarak anlaşılmaktadır (Baudrillard, 1997:169). Geleneksel etikte beden bireyin hizmetindeyken, buyurgan modern etikte ise birey kendi bedeninin hizmetindedir. Çünkü modern kültürde bireyin sağlığına ve beden bakımına özen gösterme zorunluluğu vardır. Bu durum, toplumda saygınlık kazanmanın bir belirtisi olarak kabul edilmektedir. Tüketim toplumunun buyurgan ilkelerine göre modern kadın hem bedeninin rahibesi hem de yöneticisidir ve bu sebeple de, o bedenini güzel ve rekabet edebilir bir şekilde tutmadaki özeni toplumdaki diğer kişilere göre daha fazla olmak zorundadır (Baudrillard, 1997: 170-171). Bu çözümlemenin tüm psiko-işlevselliğinin ekonomik ve ideolojik anlam kazandığı yer burasıdır. Beden, güzellik, erotizm, cinsellik, çıplaklık sattırır ve bu durum son kertede "bedenin özgürleşmesi"nin tarihsel sürecinin tamamını yönlendiren nedenler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Emek gücü için olduğu gibi beden için de aynı özgürleşme söz konusudur. Üretimci rasyonel amaçlar adına bedenin sömürülebilmesi için "özgürleşmesi veya özgürlüğüne kavuşması" gerekir. Başka bir deyişle arzu gücünün rasyonel olarak güdümlenebilir nesne/gösterge talebine dönüşebilmesi için bireyin bedenini keşfedebilmesi ve bedenini narsistik olarak kuşatabilmesi -biçimsel zevk nesnesi- ile mümkün olabilir (Baudrillard, 1997:163-164). Bedenin özgürleşmesi bedenin olumsuz bir şekilde ilgi nesnesi olarak oluşturulmasına veya sürekli olarak yeniden dizayn edilmesine yol açmaktadır. Böylece bedenin ödüllendirici ve büyük ilgi süreci içinde modern anlamda kurulmasıyla da beden dikkate değer bir baskı altına alıcı ilgi kuşatışını beraberinde getirdiği söylenebilmektedir (Baudrillard, 1997: 172).

Vücudu kütleli olarak belli bir düzeyde tutmanın bir yöntemi olan diyet geçmişte akli dengeyi, mantığı ve sağlığı desteklemenin bir yolu olarak görülmüştür, şimdilerde ise; uzun ömür, cinsellik ve güzellik bakımından desteklenmektedir. Günümüzde vücut güzelliği kültürünün kendini muhafaza etme ve kendine verdiği önem, Batılı sanayi toplumlarında nüfusun yaşlanmasıyla da bağlantılı olabilir. Böylece, insan bedenlerinin yaşlanma süreçleri bakımından ele alınış şekillerinin önemli değişikliklere uğradığına şahit olunmaktadır. Bu yeni bakış açısına göre bugünün ideal insan imgesi, önümüzde uzanmakta olan sonsuz gençliktir. Bu sonsuz genç beden görünümlerinin de ancak devamlı idman ve atletizm, belirli aralıklarla yüz çektirme/gerdirme, yağların aldırılması ve göz kapaklarının ameliyatla düzeltilmesi ile mümkün olduğu bilinmektedir.

Bu çerçevede genç bedenler, yaşlılığa karşı adeta yeniden inşa edilmektedirler (Wallace & Wolf, 2012: 507).

3.2. Modern Toplumda Kadın Cinselliğinin Toplumsal İnşası

Sosyologlara göre cinsel inançlar, pratikler, ilişkiler ve kimlikler doğal olmaktan ziyade sosyal kalıpları yansıtır. Cinsellik, sosyal olarak kurulu, cinsel hazlar ve arzular bile bedensel potansiyel kaynaklı olduğu kadar bir kültür ve tarih konusudur (Bilton vd.:2009:152). Aynı zamanda Foucault ve Bauman'a göre de cinsellik toplumsal olarak inşa edilmektedir (Castells, 2013: 332; Bauman, 2005: 267-270). Bedenleri algılama, düzenleme, hareket ettirme ve ahlaki olarak değerlendirme yöntemleri ile doğum, cinsellik ve ölüm gibi meseleleri ele alış tarzlarının tümü içinde yaşanan toplumun sosyo-kültürel ve tarihsel bağlamı tarafından şekillendirilmektedir (Lupton, 2002: 57). Seidman'a göre cinselliği içeren insan doğası; toplumsal ve tarihsel değişimler tarafından şekillendirilmiştir. Bu sebeple 20. yy. var olan cinsellikle ilgili yeni düşünme yollarına baktığımızda kadın ve erkek cinselliği arasındaki temel farklılıklar insanın biyolojisinden ziyade sosyal koşullar tarafından belirlenmektedir (Seidman, 2011:5-8).

Geleneksel Hıristiyan öğretisi cinsellikte zevk almayı kirliliğe hale gelmekle özdeşleştirmektedir. Cinsel birleşimde esas olan çocuk yapmaktan başka bir fikre sahip olmamadır. Böylece cinsellik hep kirliliğin yanında ve kutsalın karşı tarafındadır (Arpacı, 2013:141-143). Modern toplumlarda ise beden cinsel etkinlikte birlikte anılma eğilimini doğurdu. Bu durumsal değişim sonucunda bedenin anlamında kaymalar meydana geldi ve bedensel sözcüğünün anlamı cinsel olanla özdeşleşti. Nihayetinde beden giderek cinsel eyleme indirgenen ve meşru bir şekilde müdahale edilen bir söylemin içine yerleştirildi (Arpacı, 2013:145). Bu çerçevede, bedenin ve bedenin cinsel olarak inşa edilmesi toplumsal süreçlerdeki değişimler ve kültürel kodların yeni biçimlendirilmesinden bağımsız değildir. Çünkü bir toplumda bedene ve cinselliğe dair yaklaşımlar, uygulamalar, pratikler gündelik hayatın içinde ve sosyo-kültürel bir süreç olarak inşa edilmektedirler.

Giddens'a göre modern toplumlarda cinsellik yeraltına sürülmez. Tersine, sürekli tartışılmaya ve araştırılmaya başlanan bir olgusal durum haline gelmiştir. Hatta Giddens, Foucault'nun 'seks daha önceki hiçbir toplumsal düzenin zihnini bu kadar ısrarla, bu kadar yaygın bir biçimde hiç meşgul etmiş midir?' sorusunu tekrar ederek cinselliğin modern toplumdaki dönüşümü hakkındaki düşüncesini kanıtlamaya çalışır (Giddens, 2010:23).

Post-modern toplumlarda beden bir proje, bir strateji, bir kurgu, bireyin kendisini bulduğu ve inşa ettiği bir alan olarak görülmektedir. Bedenle birlikte benliğin ve kimliğin inşa oluşunda etken olan konulardan biri de; cinselliğin değişen tanımıdır. Toplumsal ve teknolojik değişim ve gelişmeler nedeniyle, cinsellik ile üreme arasındaki zorunlu bağlantı ortadan kalkmıştır. Yani doğurma artık kader değildir ve artık üreme; doğum kontrol yöntemleri ve kürtaajla kontrol altına alınabilmektedir. Kadınlar için üreme –yani annelik- artık doğal bir kader değildir. Bunu sağlayan ise doğum kontrol ve aile planlama önlemleri ile gebeliği sonlandırma konusundaki hukuki imkânların var olmasıdır. Bu gelişmeler sayesinde sadece doğrudan üreme süreci değil, bedenin fiziksel inşası ve cinselliğin tezahür ediş tarzı da değişip dönüşmektedir. Nihayetinde bu yeni durumun kadın cinselliğini annelik alinyazısından kurtardığı düşünülmektedir (Şişman, 2013:35-36; Beck, 2011:167). Günümüzde giderek yaygınlaşan kiralık anne, sperm bankaları, tüp bebek uygulamaları da çocuk sahibi olmayı aile dışında mümkün kılan teknik bir meseleye indirgediği söylenebilir.

Eğer toplumsal cinsiyetin kendisi bile sosyal olarak kuruluyorsa, o zaman toplumsal cinsiyet ve beden arasında nasıl bir ilişki mevcuttur? 1970'li ve 1980'li yıllarda bu soruya verilen yanıt, "*cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) ayırımı*"dır. Burada toplumsal cinsiyetin, doğal seks temeli üzerine konulan kültürel bir cila olduğu ifade edilmiştir. Seks, bu formülasyonda, erkek ya da kadın bedenleri arasındaki farklılıklara –kromozomlar, üreme organları ve yeniden üretim kapasiteleri arasındaki ilişkiye- işaret eden bir unsur görevi gördüğü iddia edilmekteydi. Seksin

kadını erkekten ayıran bir doğası ve doğada kökleştiği söylenmekteydi. Öte yandan toplumsal cinsiyetin, sosyal olarak kurulmuş ve son derece değişken erillik ve dişilik kategorilerine işaret ettiği ifade edilmektedir (Bilton vd.:2009:131-132). Farklı kültürler üzerine yapılan incelemelerde, 'erkek' ve 'dişi'nin doğal anatomik farklılıklara dayanan evrensel kategoriler olduğu iddiasına kuşkuyla bakılmaktadır (Bilton vd. 2009:132). Erillik ve dişilik hakkındaki fikirler –farklı somut biçimlerle- erkek ve dişi bedenleri biçimlendirmektedir. Böylece, erkek ve dişi bedenleri, doğa ve sosyal süreçler arasındaki etkileşimin ürünü olarak değerlendirmek de mümkündür (Bilton ve vd.:2009:133).

Cinselliğin sosyal kuruluşunu anlamının bir yolu olarak araştırmacılar, "cinsel alfabe" kavramını geliştirdiler. Cinsel alfabe, cinsel arzu ve cinsel pratik için bireylere bir tür kılavuz veya kopya verme görevi görmektedir. Bireyler sosyalleşme sürecinde, sadece partnerlerine karşı nasıl davranacağını değil, aynı zamanda belirli durumlarda belirli şeyleri arzulamak ve cazibeyi belirli yollarla izlemeyi öğrenerek cinsel alfabeyle içselleştirirler (Bilton vd.:2009:152).

Amerika'da lisans düzeyindeki öğrencilerden; farazi bir "ilk çıkma"ya ilişkin davranışları ayrıntılı olarak yazmaları istenen bir araştırmada, yanıtlayıcı öğrencilerin hemen hemen tümünün görünüş konusunda kaygılanma, partneri etkilemeye çalışma, gülme, şakalaşma, sohbet etme konusunda hemfikir oldukları görülmüştür. Erkeklerden ne yapılacağına ilişkin karar verme, buluşmayı ayarlama, hesapları ödeme, fiziksel teması başlatma, buluşmayı sürdürmeye söz verme sorumluluğunu almaları beklenmektedir. Bu sonuçlar neticesinde araştırmacılara göre erkekler; planlayıcılar, ekonomik tedarikçiler ve cinsel başlatıcıdırlar. Diğer yandan kadınlardan beklenen, "cinsel obje ve duygusal kolaylaştırıcılar" olmaktır (Bilton vd.:2009:152). Bu çalışmanın sonuçları kadının bir seks objesi olarak görülmesinin -hem erkek hem de kadınlar tarafından- "cinsel bir alfabe veya cinsel bir kılavuz" figürü olarak içselleştirildiğini göstermektedir. Günümüzde modern toplum tiplerinde hakim olan popüler ve kapitalist tüketimci kültürel piyasanın da yer yer geleneksel toplum temelli eril ve ataerkil söylemler çerçevesinde kadına, kadın bedenine ve cinselliğine bakışının –kadın bedeninin cinsel obje olarak görülmesi- devam ettiğine şahit olmaktadır. Kadınların "kendini güzel bir cinsel obje olarak sunma mecburiyeti" altına hissetmeleri veya kalmaları kadının kendisinin bile kadını cinsel bir kullanım aracı olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Modern toplum tiplerinde kadın bedeninin yoğun bir biçimde cinselleştirilmesi ve bunun yaygın olarak hayatın her alanında kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Böylece kadın bedeni gündelik hayatta bir tür pornografi malzemesi olarak kullanılmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak Baudrillard'a göre bu pornografik görünüm nedeniyle cinsellik de sonunda gereksiz bir şeye dönüşmektedir. İşte asıl müstehcen olan da budur; zira burada söz konusu olan şey görülen çok sayıda cinsel ilişki değil, cinsel ilişkinin artık gereksiz bir şeye dönüşmüş olmasıdır. Esasında burada bireye gösterilmek veya hissettirilmek istenen bir şey varsa o da doymak bilmeyen cinsel arzularıdır (Baudrillard, 2011: 41). Kadın bedeninin cinselleştirilmesini Baudrillard, ayartma ve nesneleşme kavramlarını kullanarak ifade etmeye çalışmaktadır ve Satre'dan yaptığı alıntı ile "bana göre ayartmak demek insanın hiç farkında olmadan başkasına karşı tamamen sorumlu hale gelmesi, kendini onun gözüyle görmesi ve ona onun görmek istediği şekilde görünmesi demektir. Ayartmak demek insanın hiç farkında olmadan sunduğu görünümle başkasını tuzağa düşürüp onu elde etmesi demektir. Kesinlikle vazgeçmeyeceğim bir şey varsa o da bu farkında olmama durumudur, çünkü ben mücadelemi büyüleyici bir nesneye dönüşerek sürdürmek isterim..." şeklinde açıklamaktadır (Baudrillard, 2011: 155-156). Burada nesne sözcüğüyle ifade edilmeye çalışılan şey, kendinden ne istenirse yapmaya hazır, evrensel bir kurban ve avcı, yani baştan çıkartılmış, fahişleştirilmiş, köleleştirilmiş, güdümlenmiş ve bu şekilde damgalanmış olmakla birlikte kesinlikle ayartıcı ve kendisine yabancılaşması olanaksız bir varlıktır. Bir kez cinsel nesne olma gibi temel bir özelliğe (özgürlüğü) sahip olduğu kabul edildiğinde, kadının, sizinle her türlü aşk ve psikoloji oyununu oynamaya hazır olduğu görülmektedir. Ancak sizin ayartacağınız ya da sizi ayartacak kadın bu işi bir özne olarak değil, kusursuz bir nesne olarak yapacaktır. Kadın hükmedilmeye, sömürülmeye ve ayartılmaya hazırdır; ancak bunu kendine yabancılaştığı, boyun eğmek istediği ya da mazoşist olduğu için

kullanmamaktadır. Oysa kadını güçlü kılan bir şey varsa o da kesinlikle özneleşmek gibi bir sorunu olmaması ve özneleşme olayına tamamen duyarsız kalmasıdır. İpleri elinde tutan kadın ya da oyunu yönlendiren nesne sahip olduğu ironik güce güç katmaktan başka bir şey yapmamaktadır (Baudrillard, 2011: 161-62).

Tarihsel süreçte ve hatta modern zamanlarda hem kadın hem de erkek bedeni, estetik ve erotik değişim değerine indirgenmiştir. “*Elle*” gibi moda dergileri üzerine yapılan çalışmalarda kadınların gözünde reklamın, filmin ve kitle edebiyatının önerdiği model erkek; keskin bakış, geniş omuz, güçlü kas ve spor araba ile ifade edilmektedir. Bu atletik erkek model, cinsel atletizmi de içinde toplar. Görüldüğü gibi estetik/erotik söylemi düzenleyen kadındır ya da bu söylem daha çok kadından hareketle düzenlenir. Baudrillard Batı tarihi boyunca estetik ve erotik söylemin kadından hareketle düzenlenmesinin toplumsal (kölelikle ilgili) ve tarihsel olduğunu da ifade etmektedir. O’na göre kadın tarihsel çağda kötücül ve kötücül cinsellikle mahkûm edilmiştir. Ancak eskiden cinsiyet olarak köleleştirilen kadın günümüzde cinsellik açısından özgürleştirilmiştir. Burada kadın ile cinsellik arasındaki temel ideolojik karışıklık hiç de ortadan kalmaksızın kadın ve bedenin özgürleştiğine şahit olunmaktadır. Kadın ve beden adına gerçekleşen tüm özgürleşmelerle birlikte cinsel özgürlük ve erotizm kendini himaye değerleri sistemi görevi görmektedir. Bu biçimsel, narsistik veya tüketimsel özgürleşme söylemi ile kadının gerçek özgürleşmesi önlenmektedir. Kadınlara cinsel özgürleşme karıştırılarak, kadın cinsel özgürleşmeyle, cinsel özgürleşme de kadınlara etkisiz hale getirilir veya tüketilir (Baudrillard, 1997: 166-167). Bu düşünceden hareketle yer yer kadın hareketlerinin kadının özgürlüğünü daha çok kadının kendisini cinsel olarak ifade etmesiyle ilişkilendirmeleri içinde tuzaklar barındırdığı söylenebilir. Castells bu durumu göz önünde bulundurarak radikal feminist hareket içindeki yeni kuşak feministlerin bütün biçimleriyle cinsel ifadeye önem verdiğini söylemektedir. Örneğin bunlar, kadınsılığın tuzaklarından kaçınan klasik feminist giyim tarzının kırılması ile kadınların kendilerini sunumda seksiliğin vurgulanmasını savunmaktadırlar. Ayrıca bu savunma veya vurgulanma biseksüellik ve deneycilik de dâhil, kadın cinselliğinin bütün ifade biçimlerinin kabul edilmesine kadar uzanmaktadır (Castells, 2013: 308). Buna karşı diğer bazı feministlere göre; Batı’da cinsel özgürlüğün kadınlar için bir tuzak olduğunu, aslında bu durumun erkeklerin işine yaradığını savunmaktadırlar (Castells, 2013: 340). Kadınlar ile erkekler arasındaki çatışmalı ilişkiler yeni aile biçimlerini ve insan ilişkilerinde de yeni cinsel ilişki biçimlerini (eşcinsel ve lezbiyen) denemenin kapılarını açtı. Böylece kısmen de olsa kurumsal sınırların olmadığı cinsel özgürlük, kendini ifade etmenin yeni cephesi haline geldi (Castells, 2013: 255). Cinselliğin tüketim nesnesine dönüşmesi yeni haz arayışlarının cinsellik üzerinden yapılmasını ve ifade edilmesini sağlamaktadır. Yeni cinsel ilişki biçimlerini deneme isteği ve alışkanlığı da bu bağlamda değerlendirilebilir

Modern zamanlarda “*güzellik*”, “*hoş, enfes, çekici*” gibi ifadeler bile “*ideal ve seksi beden*”le ilişkilendirilmektedir. Güzel kavramı artık beden üzerinden adlandırılmaktadır. Oysaki estetik öğretisi çerçevesinden güzellik daha çok tinsel yaklaşım yönünden değerlendirmekte veya kabul görmektedir. Günümüzde güzellik belirli oransal nitelikler çerçevesinden “*kusursuz güzellik*” kavramının yaratılmasına sebep olmuştur. Böylece artık güzele ilişkin yargılar bu orandaki ideal tipoloji ile özdeşleştirilmiştir. Vücudunu değiştirerek daha mutlu olabilecekleri yargısı insanlar tarafından kabul gördükçe, mutluluğun medikal deneyimlerle sağlanabileceği kanaati de insanlar arasında yaygınlaşmaya başladı. Bu noktada, kadın kendi bedeniyle oyuncu konumuna indirgendiğinde, kadın, bu ideal bedenle mutluluk ve haz duymaya başlayacaktır. Bu kadının bu düşünce ve konumu sağlayabilmesinin yani kendi bedeniyle oynayabilmesinin aracı estetik cerrahi olmuştur. Başka bir yönüyle de kadınlar için bedenlerini daha özgür kılma tercihinin gitme yolu bir anlamda başka bir kölelik değil midir? Çünkü önlerine konulan özgürlük paketi içine konulan estetik cerrahi (Kesim ve Kar, 2010:182-183), fit olma, zayıflık, giyim stili, takılar, spor, kozmetik araç-gereçlerini kullanma da kadın için yeni bir baskı aracına dönüşmektedir. Yani bedensel dönüşümle sağlanan güzelliğin temel niteliği hazcı bir cinsellik görünümüyle kendisini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Dün anne olarak tasarlanan kadın bedeni, bugün haz, cazibe,

seksilik açısından tasarlanmaktadır. Bu yüzden de kadın bedenine ilişkin estetik ölçüler de farklılaşmaktadır.

Güzelleşme ve egzersizle bedene biçim verme, kültürel olarak oluşturulan güzellik standartları içinde düşünülmektedir. Daha çok geçmişte ve az bir kısmın da günümüzde bazı toplumlarda dolgun ve şişman beden zenginlik sembolü olarak görülmektedir. Ancak tüketim kültürünün egemen olduğu toplumlarda diyet ve egzersiz üzerinde yoğunlaşma daha fazla görülmektedir. 1950'li yıllarda özellikle Amerikan sinemasında hâkim olan güzel kadın figürü; iri göğüs ve kalçalı kadın tipi (Jane Mansfield, Sophia Loren) ile sembolleşirken, 1970 ve 1980'li yıllarda yerini küçük göğüs tipine (Brooke Shields) terk ettiğine şahit olunmaktadır. Böylece günümüzde benliğin yansıtılmasında ve sembolleştirilmesinde beden ve güzellik kültürel değişimin izinden gitmektedir. Estetik cerrahi ile bedene yeni biçim verme fiziksel olarak sağlık ihtiyacından daha çok estetik, cinsel nedenlere dayanmaktadır. Ölçü ve cazibe açısından, benlik kavramının önemli bir parçasını bu sebeple beden imajı oluşturmaktadır. Vücudun özellikle belirli bölümlerine ilişkin zayıf beden imajı da bireyi estetik cerrahiye yönlendirebilmektedir (Odabaşı, 2013: 88-89).

Yanıkaya'ya göre, popüler kültür ürünleri - müzik ve video- beden dilini cinsellik söylemi içine yerleştirir. Popüler kültürde erkekler baskınlık ve şiddetle, kadınlar ise fiziksel görünüm ve cinsel arzuya çağırışım yapan bir biçimde yeniden çoğaltılmaktadırlar. Bu yaklaşımda kadın bedeninin her bir parçası cinselliği ve erkek arzusunu kışkırtan bir bağlamda betimlenir (Yanıkaya, 2009: 50-51). Aslında cinselliğin anahtarını ellinde tutan ve erkeğin iğneleyici bakışına maruz kalan kadın, cinsel bir objeye ve aynı zamanda tüketim kültürü piyasasının esir aldığı bir köleye dönüşmektedir. Bu tüketim piyasası böyle bir tutumla kadın bedenini açıp yerlere sermekte, allayıp pullamakta, giydirip süslemekte, arzuların, hazın, cinselliğin bir nesnesi haline getirmekte herhangi bir sakınca görmemektedir (Gülkaya, 2009: 108). Kadın bedeni, erkeğin bakış nesnesi olarak kurgulandığında, kadının tüm beden parçaları erkeğin cinsel keşfine açık ve cinsel haz sağlayan bir unsura indirgenmiş olur. Bu argümanlar toplumsal yaşamda söylemlerin, imgelerin ve anlamların, popüler kültür ürünlerinin ve diğer tüketim toplumu aygıtları vasıtasıyla dolaşıma sokulmaları, toplum nezdinde kadına veya bedenine yönelik cinsel merkezli bir bakışın meşruiyet kazanmasına da yol açabilmektedir. Bu meşruiyet durumu ise ileride bu tür sosyal davranış kalıplarının toplumsal hayat ve kurumlar içerisinde yaygınlaşmasına sebebiyet verebilir. Tüketim kalıplarının kısa sürede geniş toplumsal kesimler arasında yaygınlaşmasına ilişkin aşağıdaki çalışmanın sonuçları öğretici bilgiler sunmaktadır.

1990'lu yıllarda İstanbul da yapılan bir çalışmada, cinselliğin o günün İstanbul'unda seyirlik bir tüketim malzemesi haline geldiği saptanmıştır. Tüketim kültürü ile cinsellik artık geleneksel evlilik ve aile yaşamının zincirlerinden sıyrılıp bir noktada tüketerek zevk ve keyif almak, dolayısıyla sahip olmak, belki de sahip olduğunu bir kenara atmak ya da yeni tüketim nesnelere aramakla ticari tüketim için halka açık bir gösteri haline dönüştüğü ifade edilmektedir. Artık cinsellik ve erotizm görüntüleri her yerde kolayca teşhir edilebilmektedir. Görüntüler piyasasından sunulanlar, kısa bir süre sonra ürünler piyasasında çeşitli fiyat ve kalitelere satılmaya başlamaktadır. Kentin orta sınıflarının cinsel bedenlerinin bakımı ve güzelleştirilmesine yönelik sağlık, güzellik, diyet, fitness, kozmetik ürünler ile plastik cerrahi yöntemlerini müşterilerine sunan merkezlerin yoğunlaşması bu açıdan düşünülebilir. Hatta kentin kenar semtlerinin pazarlarında bile son moda kadın iç çamaşırlarının ucuz versiyonlarını satan özel tezgâhlara kolaylıkla rastlanabilmektedir (Öncü, 2012: 185).

Günümüzde bir cinsel devrim yaşanmakta ve bu söz konusu devrim 1960-1970'lerin toplumsal hareketlerin yönlendirdiğinden farklılık arz etmektedir. Yaşanmakta olan bu cinsel devrim temelde evlilik, aile, heteroseksüellik ve cinsel ifadeyi (arzu) birbirinden ayıran bir yapıdadır. Kısmen tüketimci cinselliğin yükselişte olduğu görülmektedir. Normatif cinsel ilişki biçimi üremeye dönüktür. Ancak günümüzde bu cinsel yönelim biçimleri giderek ilişkisel (arkadaşlık) ve eğlenceye dönük (cinsel hazza yönelik) bir eğilim kazandığı belirtilmektedir (Castells, 2013: 373-376). Yeni cinsel yönelimlerin arandığı günümüzde tüketimcilik, deneycilik, erotizm ve narsisizm

kültürünün heyecan kattığı fantezilerle Giddens'ın ileri sürdüğü gibi cinsellik toplumsal bağlarından kopartılarak bireyin özel mülkü haline gelmektedir. Bu durum her zaman özgürleştirici bir mücadele değildir. Çünkü arzu genellikle ihlalden doğar ve bu sebeple “*cinsel olarak özgürleşmiş bir toplum*” bireylerin kendilerini üretmekten ziyade birbirlerini tükettiği bir kişisel fanteziler süpermarketinden ibaret olur (Castells, 2013: 378).

Çağdaş toplumlarda zevk ve hazı elde etmek için fanteziler, düşler ve imajlar önemli araçlar olarak görülmektedir (Odabaşı, 2013: 114). Bu duruma en iyi örnek pornografinin fazla ilgi görme nedeni ile ilişkilendirilebilir. Pornografik kitap, film ve benzeri ürünleri tüketen insanların bu ürünler vasıtasıyla cinsel fantezilerini hayata geçirme ya da geliştirme amaçları, bu bağlamda düşünülebilir (Odabaşı, 2013: 117). Cinsel uyanmanın birçok hedonik tüketim² biçiminin temel sonuçlarından olduğu söylenebilmektedir. Örneğin, lise ve üniversite öğrencisi genç insanlar için rock ya da pop konserleri hedonik bir deneyim olarak isimlendirilebilir. Bu ilişkilendirmeyi hem izleyici hem de sanatçıların söylemlerinden (“*ben sahnede kendimi seksi hissediyorum, cinsel fantezilerimi harekete geçiriyorum, sahnede seyircilerimle hayali ilişkiye giriyorum*” gibi) anlaşılmaktadır (Odabaşı, 2013:118-119). Tüketim kültürü ve yayıcılarının kadınların giyim ve beden imajları vasıtasıyla hem kendi hedonik duygularını ve fantezilerini hem de kendileri dışındaki bireylerin bakışlarını kendi imajlarına cezbettirmeleriyle onların hedonik duygu ve fantezilerini canlı tutmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Toplumda bireyler ve cinsiyetler arası bu karşılıklı hedonik tutumların toplumsal yaşamda beden ve fiziki görünümle ilgili cinsel tüketimi yaygınlaştırdığı söylenebilir.

1960'ların sonrası veya post-modern toplumda neredeyse tüm endüstri dalları “*kültür endüstrisine*” dönüşerek tüm metalar kültürel göstergelerle donanmıştır. Bir göstergeye dönüşmüş tüketim objesi diğer gösterge objelerle soyut ve sistematik ilişki içinde kabul edilmektedir. Böylece beden bu göstergelerin dolaşımına ve disiplinine tabi kılınmaktadır. Burada bireyi büyüleyen şey makyajın ve bedenin, arzunun nesnesine dönüştürülmesidir. Beden -özellikle kadın bedeni- epilasyon, rimel, dövme, makyaj vb şeylerle kültürelleştirilmiştir. Erotik olan artık homojen göstergeler sistemi içinde oluşturulmakta ve cinselleştirilmiş beden bir tapınma nesnesine dönüştürülmüştür. Bu imgelerle düşünülen veya yaratılan beden artık negatifliğin, ölümün ve kastrasyonun (kısırlaştırma) izlerini taşıyan bir beden olarak değil, tatmine yönelik bir beden olarak oluşturulmaktadır (Çabuklu, 2004: 132-133)

Bugün her yerde “*cinselliğin patlaması*” ve erotizmin tırmanması söz konusudur. Cinsellik, tüketim iletişiminin tüm anlam alanlarını gösterisel bir şekilde üst belirleyen olarak tüketim toplumunun “*bir numara*”sı haline getirilmiştir. Bu durumun sonucunda da görmeyi ve dinlemeyi gerektiren her şeyin içinde cinsel bir tını sokulmaktadır. Bu sebeple de tüketilmesi gereken her şey cinsel teşhiri kullanma peşindedir. Burada elbette tüketime sunulan şey cinselliğin ta kendisidir. Çünkü bu biçimde cinsellik giderek daha çok sistematik bir şekilde nesnelere ile ticarileşmiş ve endüstrileşmiş iletilere endekslenmektedir. Buradaki erotikleşmenin ölçsüz olması, özgürleşmiş cinselliğin kendi dengesini bulması ve geleneksel tabuların baskısından kurtulma krizini ifade ettiğini söylemek biraz kolaycı bir değerlendirme olabilir. Bir toplumun ya da sınıfın parçalanması genellikle üyelerinin dağılmasıyla ve cinselliğin bireysel dürtü ve toplumsal ambiyans (dekor) olarak yayılmasına bağlanabilir (Baudrillard, 1997:175-176). Nihayetinde cinselliğin özünden uzaklaştırıldığı ve tüketim maddesine dönüştürüldüğü bir toplumsal yapıdaki tüketimci kültür, kadınları modaya aykırı düşme ile korkutmakta ve kendilerini erkeklerin gözünde cinsel açıdan çekici hale getirmeleri için güzellik ve bakım ürünlerini almaya teşvik etmektedir. Böyle bir yapısal

²Hedonizm (haz arayıcılık), tüketim kültürünün en belirgin boyutlarından biri olarak kabul edilmektedir (Odabaşı, 2013: 107). Hedonizm, hazın amaç biçimine geldiği en yüksek düzey olarak tanımlanmaktadır. Hedonizme çoğu kez bencillik eşlik etmektedir. Bununla birlikte bencillik ve psikolojik hedonizmin birlikteliğinde gerçekleşen bu durum, birey kendisi için en yüksek iyiyi ve hazı aramayı odak haline getirmesine sebep olmaktadır. İnsanın sonsuz ihtiyaç ve istekleri olduğunu varsayan ve kabullenen ekonomik davranış, bireyi daima daha fazla tüketmeye ve sahip olmaya teşvik etmektedir. Bu şekilde davranmanın bireye haz getirdiği ve bireyi mutlu kıldığı kabul edilmektedir (Odabaşı, 2013: 110-111).

alandaki kadın bedeninin daha fazla cinselleştiği ve estetik bir obje olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Çünkü günümüzde tüketim kültürü ve endüstrisi güzellik ve moda sektörleri vasıtasıyla tüketicilerine sonsuz bir gençliği vaat etmektedir. Er'in deyimiyle gençliğin önemli olduğu bir toplumda yaşlanmak ve bakımsız görünmek, mevcut moda için uygun giyinmemek ve takıları takmamak artık günah gibi görülmektedir (Er, 2009: 21-24).

Tüketim kültürünün baş aktörü ve gözbebeği kadındır. Tüketim toplumunda, ideal kadın figürü reklamlar ve güzellik yarışmalarında gösterildiğinde, bu ideal bedene nasıl ve hangi ürünlerle ulaşılabileceği de mutlaka belirtilmektedir. Normal ve sıradan kadınların büyük çoğunluğu gösterilenlerle kıyaslanamaz olsa bile, o yöne doğru davranış göstermelerinde uyarıcı etkilerden söz edilebilmektedir (Odabaşı, 2013: 87-88). Çünkü tüketim kültüründe beden; diyet, kozmetik ve bakım ürünleri vasıtasıyla savaşılmaya gereken bir olgu olarak görülmektedir. Dedeoğlu ve Savaşçı tarafından yapılan bir çalışmaya katılan kadınların idealize ettikleri bedenler (incecik bel, normal göğüs ve kalça, kemikli yüz, pürüzsüz ve uzun bacaklar, uzun boy, sarı saç, renkli göz) Türk tipi beden değildir. Aksine daha çok medya söylemi ile oluşturulan Batılı bir bedendir (Dedeoğlu ve Savaşçı, 2005: 82). Doğrusu kadının doğal olarak kendisini bedeni üzerinden algılamasının yadsınacak bir tarafı yoktur. Estetik bakımından kadının daha önde olması da bu sebeple kaçınılmazdır. Ancak bu estetik boyutun kadın ruhunun diğer yönleri olan düşünsel ve eylemsel yönleriyle ilişkiye girmesine izin verilmemesi bir handikaptır. Çünkü kodlanmış veya tamamlanmamış bir proje olan kadın hiçbir zaman kendi ol(a)mayacaktır. Kendi olamayan kadının da uyanık bir vicdana, kendisini bilme durumuna açık olması mümkün değildir (Çınar, 2011: 515). Tüketim toplumunda bedeniyle tanınan kadının sadece bedeniyle var olması, ruhunu ve bilincini ötelemektedir. Kendisinin farkında olabilmesi için ilk önce -kendisinin- özne olmasını gerektirir (Çınar, 2011: 504). Ancak tüketim toplumu gibi özgür olmayan bir toplum tarafından verilen doyum sağlayıcı özgürlüklere bağlı duyuncu yitimi bu toplumun kötü edimlerinin kabullenilişini kolaylaştıran mutlu bir bilinç yaratmasından bahsedilebilir. İdeolojik güdümlü olarak değerleri gereksinimlere çeviren ve baskıcı kontrol mekanizmalarına sahip tüketim toplumunda cinsellik bile baskı düzeninin en çok satanları için bir araca dönüşmektedir. Bu toplum ve kültür dokunduğu her şeyi gizil bir ilerleme, sömürü, angarya, doyum, özgürlük ve baskı kaynağına çevirmekte oldukça mahirdir (Marcuse, 1990: 68-70).

Bauman'a göre mevcut olan toplumumuz bir tüketim toplumdur. Ama bahsedilen anlamda tüketici olmak tarihsel süreçte toplumun bütün üyelerinin bir şeyler tükettikleri gibi bir tespitten daha öte anlamlar içermektedir. Çünkü günümüz toplumu; üyelerine tüketici rolünü oynama görevini emrettiği biçimde şekillendirmektedir. Bir yönüyle toplum üyelerine bir norm dayatılmaktadır. Tüketime dayalı ekonominin mantığı, tüketicinin doyumunun anında olması gerektiğini kendisine dayatır. Bu toplumda istemek ve beklemek birbirinden koparıldığından tüketicilerin tüketim kapasitesinin herhangi bir doğal ya da edinilmiş ihtiyacın sınırlarının ötesine geçmesi kolaylıkla sağlanabilir. Burada ihtiyaç ve ihtiyaçların giderilmesi arasındaki geleneksel ilişki tersine çevrilmiştir. Bu toplumda amaç; bireyler için ihtiyaçların giderilmesi değil, bireyi henüz hissedilmemiş ya da bilinmeyen ayartıcı arzular arayışına sokmaktır. Zaten iyi işleyen bir tüketim toplumunda tüketiciler aktif olarak baştan çıkarılma peşindedir. Tüketim toplumunda, piyasalar baştan çıkarılmayı isteyen tüketicilere ihtiyaç duymaktadırlar. Baştan çıkarılma peşine düşen tüketiciler ise, değişiklik uğruna çekici, ayartıcı, var olduğu az bilinen bir deneyimden diğerine ıstırapla koşan kişilere dönüşmektedir. Tüketim kültürü öğrenmeyle değil, ekseriyetle unutmaya ilgili olması da içinde barındırdığı anlık, çekici, ayartıcı kurgulanmanın makul bir strateji olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü yarının ne getireceğinin belirsiz olması, modanın hızla değişmesi, bugün "şık" olan hayat tarzının yarın alay konusu olması; hazın ertelenmesine, uzun süreli alışkanlıklar ve bağlılıklar geliştirmeye mani olmaktadır. Arzu nesnelere anında yaralanmak ve sonradan onları kaldırıp atmak daha iyidir (Bauman, 2012: 84-87; Bauman, 2005: 193). Bireyler için arzu ve haz nesnelere hemen faydalanma düşüncesi, modern kapitalizmin hedonist ve narsist kişiliği teşvik etme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Böylece tüketici kültürü arzuyu bastırmayı değil, onu imal etme, genişletme ve detaylandırmayı

gerektirir (Turner, 2008: 29). Tüketim kültürünün yapısı farklı bir biçimde Featherstone tarafından da değerlendirilmektedir. Featherstone'a göre tüketim kültürü; romantik otantikliği ve narsiste özgü bir biçimde sadece kendisini hoşnut kıldığı bir duygusal hoşnutluğu veya doyumunu öneren rüyaları, imajları ve fantezileri tahkim eden imajları, göstergeleri ve simgesel malları kullanır. Bunun yanında çağdaş tüketim kültürü bu tip davranışların uygun ve kabul edilebilir bağlamlar ve ortamlar silsilesini genişletiyor gibi de görünmektedir (Featherstone, 2013: 61-62). Mevcut tüketim kalıplarına uygun tüketimin bir fetişist külte dönüşmesi tüketim alışkanlıklarını şehvetsi bir duruma dönüştürdü. Artık güzellik ve sevgi bile paketlenmiş bir ürün olarak kabul edilmektedir. Bu ürünün ambalajı estetik cerrahi, kozmetik bakım ürünleri ve fitness salonlarında şekillendirilmektedir. Tüketimi teşvik eden devasa sektörün ürünleri ve onun oluşturduğu baskın, buyurgan kültürün desteğiyle bedensel gövdeler yeniden inşa edilen bir proje olarak görülmektedir.

Tüketim kültürü vasıtasıyla günümüzde beden -özellikle kadın bedeni- haz ve arzu temelinde kurgulanmış, "görünür dünya"nın merkezinde yer alan ve bireysel var oluşa ilişkin temel bir referans olarak kabul görmektedir (Köse, 2011: 77) veya gösterilmektedir. Yani bir yönüyle artık kadın bedeni başkalarının haz ve arzu dolu bakışlarının yöneldiği bir cezbedici cinsel gövdedir. Bu sebeple kadın bedeni, yaşlanmaya meydan okuyacak ve yaşın ilerlemesiyle vücutlarında oluşan deformasyonlara karşı direnecek bir yapıda olmalı ki cinsel cezbedici özelliğini kaybetmesin. Bu da ancak tüketim kültürü tarafından sürekli empoze edilen cazibeli, çarpıcı, ayartıcı, ışıldayan, güzel, fit, popüler kültürün ikonlarına benzeyen, baştan çıkarıcı, etkileyici, seksi, yaşlılık ve yorgunluğa meydan okuyan, bakımlı ve mükemmel bir bedenle mümkündür.

Kadın bedenine ilişkin toplumsal kurgular, bedeninin nerede konumlandığı veya konumlandırıldığıyla da yakından ilişkilidir. Kuşkusuz kadın bedeninin günümüzdeki toplumsal konumlanması tüketim ve harcama kültüründen bağımsız değildir. Tüketim toplumunun fetiş bir değer olarak konumlandığı beden, sonunda simgesel bir sermaye, bir tür ekonomik yatırım unsuru ya da toplumsal itibar aracı ve kitlesel sempatinin yöneldiği bir tapınma nesnesine dönüşmüştür. Böylece tüketim kültürüyle birlikte güzellik ve erotizm artık ima ve ifadelerde değil, dış hatlarda cisimleşmeye başladığı kolaylıkla söylenebilir (Köse, 2011: 78). Kapitalist tüketim kültürünün imaj sektörleri olan reklam, moda, diyet, egzersiz veya spor ritüellerinin gereklerini eda eden kadın gövdeler, bedenlerini süslemek için gerekli olan giyim, bakım ve makyaj, saç stili, dövme ve aksesuarları daha fazla tüketim adına cinselliği yüksek oranda vurgulanmış ve yaşlılığı öteleyen bir durum olarak kurgulanmaktadır. Yani kadın bedeni cinsel zevk üretmesi için hem ölçüsel hem de dış aksesuarları ile birlikte küresel tüketim kültürü tarafından sürekli yeniden bir proje olarak tasarlanmaktadır. Bu standardize edilen ideal bedene yapılan tüm yatırımlar da bir ölçüde küresel kapitalizminin biraz daha fazla kazanç elde etmesi adına yapılmaktadır.

Küreselleşmenin oluşturduğu bu kültür, bedeninin haz almasına dayalıdır. Beden, duyarlılığı yüksek ve tavında bir haz aracıdır. Bu haz; cinsel, midesel ve fiziksel egzersizlerden alınan hazları içermektedir. Bu küresel ve tüketimsel kültüründe beden artık tartışmasız özel bir mülk olduğu için; heyecan verici, büyüleyici, çıldirtıcı ve mest edicidir (Bauman, 2001: 157-159'dan aktaran Kızılcılık, 2003: 90). Belki de günümüz insanı, yaşamdan haz alma uğraşısını bu sebeple önelemekte ve yaşamın anlamını haz almakla özdeşleştirmektedir. Birey adeta yaşamı bir şeyler yeme, tat alma (Kızılcılık, 2003: 90), her yerde cinselliği arama, sahip olduklarını (servet, güç, statü gibi) ve tükettiğini teşhir etme peşinde koşma olarak görmektedir. Bu paradigmanın oluşturduğu kurgusal kadın bedeni ise sürekli cinsellik, erotizm, bakışları kendinde toplamayı üretmesi gereken bir bedendir. Bundan dolayıdır ki, bu kurgusal ve tüketim kültürü içinde tasarlanan ideal beden; kozmetiğin, incelikli giyim-kuşam modasının, baştan çıkarıcı aksesuarların ve estetik cerrahi operasyonların marifetiyle sürekli müdahalelere maruz kalan bir proje ve kendisine yatırım yapılan bir alan olarak kabul görmektedir (Köse, 2011: 80).

3. SONUÇ

Kadının bedeninin hem geleneksel hem de modern toplum türlerinde cinsel olarak inşa edilmesinin sebebi toplumsal hayattan beslenmesi ve onu yeniden düzenlemesinden

kaynaklanmaktadır. Çünkü var olan toplumsal kurumlar, düşünceler, kavramlar; bireylerin ve grupların benimsemeleri sonucunda toplumsal hayata sızarlar ve toplumsal eylemlere dönüşürler.

Kadın bedenini tahakküm altına almayı hedefleyen -çoğunlukla geleneksel sosyo-kültürel değerler çerçevesinde- yapılan sosyal ve kurumsal yapılarda kurallar “*namus*” etrafında örgütlenmektedir. Günümüzde ise kapitalist tüketimci piyasanın ideolojik buyrukları çerçevesinde oluşan ve derinlere kök salan bir kültürleşmeye ile yetişen ve “*hazzı önceleyen birey ve sosyo-kültürel yapı*”lardan bahsetmek mümkündür. Bu kültürel sistem, kadının içinde bulunduğu veya yaşadığı sorunlardan ziyade -daha çok ekonomik kaygılarla- kadın hareketini, bedenini, cinselliğini, cinsiyetini kendini meşrulaştırma ve piyasasını genişletme adına yoğun bir şekilde gündemleştirmektedir. Zaman zaman tüketim kültürünün bu tuzaklarından kadın hareketlerinin ve hatta kadınların kendilerinin bile farkında olmadıklarını söyleyebiliriz. Aslında kadınlar, erkekler ve hatta insanlık için amaçlanan şey kadın bedenini, cinselliğini, cinsiyetini araçsallaştırarak ve tüketerek özgürlükler, haklar ve pozitif ayrıcalıkların elde edilmesi olmamalıdır. Burada sorun kadına yönelik cinsiyetçi tutum, kadının kendisinin ve bedeninin -ayartıcılığın-baştan çıkartıcılığın-bozgunun-utancın kaynağı olarak görülmesidir. Amaç kadın bedeninin ve cinselliğinin dışlayıcı, ötekileştirici, damgalayıcı, pasifsiz edici, küçümseyici bir obje olarak kullanılması ve sunulması tutumlarından kurtulmak olmalıdır. Artık kadın için bilincin, özgüvenin, özgünlüğün, özgürlüğün ve gerçeğin yerini; imgeler, imajlar, markalar, semboller, hit veya ikon olan bedensel gövdeler daha öncelikli bir konuma sahiptir. Bu durumda da kadının değeri, saygınlığı akran grupları arasında veya toplumun diğer bireylerinin önüne çıktığı kişilerarası alanlardaki kabul edilebilirliği de sahip olduğu bedenin cinsel cazibe derecesiyle özdeşleştirilerek ölçülmektedir. Çünkü kapitalist tüketimci piyasa ve onun oluşturduğu kültür, kadın bedenini normlaştırmış ve norm dışı kalan bedenleri aşağı, iğrenç, tiksindirici, bakımsız olarak nitelendirmektedir ve bu sebeple de bu tür bedenler kişilerarası alanlarda (sokakta, işyerinde, akran grupları ortamında, eş veya sevgili yanında, özel günlerde) bulunmaması gereken bir kategori olarak değerlendiril(mektedir). Bu piyasanın normlaştırdığı “*normal veya kusursuz beden*”lere kavuşmak için bireylerin piyasanın ürettiği araç gereçler (sağlık, estetik, cerrahi, spor, bakım ve kozmetik, gıda, ilaç vd) kullanmaları empoze edilmektedir. Bu normların buyruklarına uymayanların uğradıkları ayrımcılık, aşağılanmanın şiddeti zaman zaman akran grubu veya gündelik hayatın içinde ve çoğunlukla da popüler kültür tarafından baskıyla oluşturulmaktadır. Böylece kadınlar bedenlerinin topluma dönük olan yüzünü belirlenen normlar içinde tutarak toplumun, akran gruplarının ve yakın çevresinin- aslında kapitalist tüketimci piyasanın istediği bedeni üretmek- beklentilerini karşılamış olduklarına inanmakta veya inandırılmaktadırlar.

Kadın bedenine dayatılan güzellik, cazibe, ayartıcılık gibi unsurlar kadının cinsel bir obje olarak görülmesine ve kadınların daha fazla zarar görmesine sebep olmaktadır. Sanki cinsellik kadın ve erkek denilen iki varlık arasında yaşanmıyormuş ve sadece kadın cinsel bir varlıktır. Kadın,-kendisine ve bedenine dayatılan- güzellik, gençlik, cinsel olarak bedenin sergileme normları sebebiyle ağır yükler altında kalmaktadır. Günümüzde yaşanan asabi iştahsızlık veya kusma (anorexia nervosa ve bulimia nervosa), kadın cinayetleri, tecavüz ve tacizleri, aldatmaların gittikçe yaygınlaşması kadın bedeninin toplum nezdinde “*cinsel bir obje*” olduğu kültür kodu çerçevesinde yeniden ve sürekli oluşturulmasından kaynaklanmaktadır. Kadın gündelik yaşamında sürekli güzel, cazibeli, seksi, ayartıcı, kışkırtıcı olmalıdır. Peki, kim ve kimler veya hangi durumlar için bu öngörülen buyruklara uymalıdır: kocası, sevgilisi, partneri, komşusu, akranı, hemcinsi ya da iyi ve kariyerli bir iş bulma, işini devam ettirme veya bu işte yükselmek, kişilerarası etkileşim ve iletişimin olduğu alanlarında görünmek, kendisiyle barışık yaşamak ve çatışmalar yaşamamak için bu buyrukları yerine getirmelidir. Toplum nezdinde kadın dışsal görünüşünü belirlenen buyruklar çerçevesinde değiştirdikçe “*daha mutlu olabileceği*” düsturu geniş kitlelerce kabul gördükçe ve kadınlar belirlenen ideal bedenden daha fazla haz duymaya başladıkça kadın bedeni kapitalist tüketimci piyasa tarafından -en ince ayrıntısına kadar- cinselleştirilerek, erotikleştirilerek tüketimin malzemesi haline getirilecektir. Nihayetinde kadının güzelliğinin, bedensel standardının (boy, kilo), cinselliğinin nesneleştiğine televizyonlardaki giyim kuşam programlarında şahit olmaktadır. Bu

algılanış tarzına baktığımızda, çağımızın gün geçtikçe daha fazla bedensel merkezli bir konuma gittiğini göstermektedir.

Bu karşılıklı etkileşimde kapitalist tüketimci piyasanın oluşturduğu kültür; rasyonel seçimler yerine spekülâtif yönelimler, beklentiler, modeller aracılığı ile kendi pazarını canlı ve dinamik tutmanın yollarını arar. Modern çağın satın alma dürtüsüne kapılmış bireylerinin imaj, idol, ikon, simge ve göndergeler aracılığı ile bir tür esir alındığını söyleyebiliriz. Çünkü bu piyasa yarattığı cazibeler, iddialar, hazlar, fanteziler vasıtasıyla bireylerde bir tür açlık ve yoksunluk hâli yaratmaktadır. Bu semantiğe uygun hareket etmeyenleri çaresiz, kendisiyle ve çevresiyle barışık olmayan, mutsuz, yaşama sevinci ve heyecanı yetersiz, sosyal ortamlardan mahrum bırakılması gereken kitle olarak değerlendirilmekte veya kişi bu pozisyona inandırılmaktadır. Bu simülasyonun derinliklerine dalan bireyler, gruplar veya eğilimler tüketimi kamçılamanın bir kalkış noktası olarak kolaylıkla kullanmaktadır.

Kadınların veya erkeklerin büyük bir hırsıyla ve yer yer bir vecd halindeki coşkunlukla cinselliği, romantikliği, zevki araması bir yönüyle bu konulardaki inançsal edilgenlikle alakalı olarak da değerlendirilebilir. Çünkü modern toplumun birey yaşamında yarattığı hayal kırıklıkları (toplumsal karmaşa, bireysellik, yalnızlık, kendin için yaşama, hayatın geçiciliği veya bir defa yaşanacağı kanaati) nedeniyle bireyler kendilerinden beklenenleri bir nebze de olsa kendi bireysel yaşamında gerçekleştirme çabası içine girmektedirler. Modern zamanlarda kadın bedeni ve cinselliğinin salt bir tutku nesnesine ve anlık kişisel tatmin aracı olarak düşünüldüğünü gündelik yaşamın birçok alanında gözlemlemek, deneyimlemek mümkündür.

Geleneksel toplumlara nazaran modern toplumlarda kişisel alandaki davranışsal ilişki örüntülerinde önemli dönüşümlerin yaşandığını gözlemleyebildiğimiz bir zamanda yaşamaktayız. Dolayısıyla modern toplumlarda tanık olunan bu dönüşümler –özellikle kişisel alanda- derin dönüştürücü, sürekli değişken, anlamlı ve açıklayıcı sorgulamalardan azade bir zemin üzerine oturmaktadır. Kadın-erkek ilişkileri, kadın bedenine ve bu bedenin cinsel olarak addedilmesine ilişkin önemli farklılaşmalar yaşanmaktadır. Bu farklılaşmalar sebebiyle sürekli değişen ilişki tipleri ve biçimlerine göre kadın bedenini yenilemek ve tekrar dizayn yükümlülüğü altına girmek zorundadır.

Geleneksel toplumlarda kadın ve kadın bedenine ilişkin değerlere ve değerlendirmelerin günümüz modern toplumlarında sadece tarihsel bir temas şeklinde değil kadın bedenine ilişkin kültürel ve davranışsal örüntülerinde ve beden politikaları alanında çok sayıda deneyimin miras kaldığını söyleyebiliriz. Çünkü günümüzde kadın bedenine yönelik söylem, pratik ve etik düzenlemelerde tarihsel ve geleneksel sosyo-kültürel kategorilerin nüfuzu zaman zaman kolaylıkla görülebilmektedir. Kadın bedenini ve cinselliği sosyo-kültürel kodlar vasıtasıyla toplum tarafından üretilir, biçimlendirilir ve denetlenir. Anadolu’da ve hatta tüm dünyada kadın için yaşamın temel kültürel kodu sürekli kur yapmak olarak düşünüldüğü hem geleneksel hem de modern toplumlardaki geniş toplum kesimlerinde kolaylıkla gözlemlenebilir. Yani toplumsal ve gündelik yaşamda kadın bedeni ve cinselliği kültürel ve toplumsal unsurlar tarafından kurgulanmakta ve yeniden üretilmektedir.

KAYNAKÇA

Açıklan, Neriman. (2013). “Fuhuş Pazarında Sermaye Olmak: Mersin Örneği”, **Çalışma ve Toplum**, 2013/3, ss. 243-282.

Arpacı, Murat. (2013). “Modernitenin Eşiğinde Toplumsal Cinsiyet Rejimi: Pastoral İktidar, Beden Politikaları ve Evlilik”, **Doğu Batı**, 2013, 63: ss. 131-146.

Ayata, Sencer. (2012). “Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı” içinde **Kültür Fragmanları** (Der. D. Kandiyoti ve A. Saktanber), III. Basım 2012, İstanbul: Metis Yayınları, ss. 37-56.

Bartky, Lee Sandra. (1990). *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*, Routledge, London.

- Baudrillard, Jean. (1997). Tüketim Toplumu, Çeviri: Hazal Deliceçaylı, Ferda Keskin, I. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, Jean. (2011). Çaresiz Stratejiler, Çeviren: Oğuz Adanır, Gözden Geçirilmiş II. Basım, Temmuz 2011, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Zygmunt (2012). Küreselleşme-Toplumsal Sonuçları, Çeviren: Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt. (2001). Parçalanmış Hayat – Post-modern Ahlak Denemeleri, Çeviren: İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt. (2005). Bireyselleşmiş Toplum. Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beck, Ulrich. (2011). Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, Çevirenler: Özdoğan, Kâzım; Doğan, Bülent, İstanbul:İthaki Yayınları,.
- Berktaş, Fatmagül. (2015). “Feminist Teoride Beden ve Cinselliğin Toplumsal İnşası” içinde **Kadın Bedeni ve İstismarı**, Editörler: Fatma Zehra Fidan & Duygu Alptekin, 1. Baskı, İstanbul: Opsiyon Yayınları,.
- Bilton, Tony. Bonnet. Kevin–Pip, Jones. Lawson, Tony. Skinner, David. Skinner, Stanworth, Michelle. Webster, Andrew. (2009). Sosyoloji, Editör: Bülent Özçelik, 2. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi,
- Bourdieu, Pierre. (2001). Masculine Domination, Stanford University Press, California.
- Castells, Manuel. (2013). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, II. Cilt, Kimliğin Gücü, Çeviren: Ebru Kılıç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Costa, Mariarosa Dalla. (2014). Kadınlar ve Toplumun Altüst Edilmesi, Çeviren: Kolektif, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Çabuklu, Yaşar. (2004). Toplumsalın Sınırlarında Beden, 1. Baskı, İstanbul: Kanat Kitap-Pusula Yayınları.
- Çabuklu, Yaşar. (2010). Post-modern Toplumdan Kesitler, 3. Baskı, İstanbul: Paloma Yayınevi.
- Çabuklu, Yaşar. (2006). Bedenin Farklı Halleri, 1. Baskı, İstanbul: Kanat Kitap-Pusula Yayınları.
- Çakı, Fahri. (2012). “Batı Dışı Toplumlarda Gençlik ve Beden İmajı” içinde **Beden Sosyolojisi**, Edt. Kadir Canatan İstanbul: Açılım Yayınevi, ss. 307-323.
- Çınar, Aliye. (2011). “Toplumsal Bedenin İnşasında Kadının Çağrılması ve Çağrısı: Namus Olgusu Üzerinden Bir Çözümleme” içinde **Beden Sosyolojisi**, Edt. Kadir Canatan, İstanbul: Açılım Yayınları, ss. 499-521.
- Dedeoğlu, Özhan Ayla. Savaşçı İpek. (2005). “Tüketim Kültüründe Beden Güzelliği ve Yemek Yeme Arzuları: Kadınların Tüketim Pratiklerine Yansıması”, **Ege Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 1, Cilt: 5, ss. 77-87.
- Demez, Gönül. (2009). “Giriş” (Editör) içinde **Beden Sosyolojisi** Özel Sayısı, Toplumbilim Dergisi, Sayı:24, ss.9-12, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Demez, Gönül. (2012). "Medyada Yeni Sağlık Anlayışları ve Kadın Bedeninin Temsili", **Uluslararası İnsanbilimleri Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1, ss. 512-532.
- Dinç, Berrin. & Alisinanoğlu, Fatma. (2010). “Defining The Effects of Television on The Body Image on The Basis of Adolescents’ Opinions”, **Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry**, 1(2), ss. 65-77.
- Er, F. Dilek Himam. (2009). "Modanın Yaratım Nesnesi Olarak “Tasarı Bedenler”", **Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Sayı:2, ss.17-24.
- Featherstone, Mike. (2013). Post-modernizm ve Tüketim Kültürü, Çeviren: Mehmet Küçük, Üçüncü Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fidan, Fatma. Zehra. (2015). “Tesettürlü Kadının Eril Zihniyet Aynasındaki Görüntüsü: Yeniden Oluşan Zihinsel Estetik Kalıplar” içinde **Kadın Bedeni ve İstismarı**, Editörler: Fatma Zehra Fidan & Duygu Alptekin, 1. Baskı, İstanbul: Opsiyon Yayınları.

Fredrickson, B. L., Tomi-Ann R. (1997). "Objectification Theory: Toward Understanding Women's Lived Experiences and Mental Health Risks", **Psychology of Women Quarterly**, 21, pp. 173-206, Printed in the United States of America.

Giddens, Anthony. (1999). *Toplumun Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim Sanat Yayınları.

Goffman, Erving. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*, Glenceo.

Gülkaya, Timurturkan. Meral. (2009). "Güzellik İdeali Etrafında 'Biçimlenen ve Biçimlendirilen Bedenler'", **Toplumbilim Dergisi**, Sayı: 24, İstanbul: Bağlam Yayınları, ss.:105-109.

Güneş, Sadık. (2006). *Enformasyon Toplumunun Putları*, Ankara: Hece Yayınları,.

Illich, Ivan. (1996). *Gender*, Çeviren: A. Fethi, Ankara: Ayraç Yayınları.

Kesim, Sevim. Kar, Altan. (2010). *Plastik Cerrahi, "Tanrım Beni Baştan Yarat!.." Metaforunu Mümkün Kılabilir Mi?*, içinde **Kadın ve Bedeni** Edt: Yasemin İnceoğlu-Altan Kar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss.171-196.

Kızılcılık, Sezgin. (2003). "Küreselleşme, Beden ve Şizofreni", **C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi**, 25 (4), Özel Sayı, ss.89-94.

Kivisto, Peter. (2008). *Sosyolojinin Temel Kavramları*, Çevirenler: İhsan Çapcıoğlu,; Sefer Yavuz, Ankara: Birleşik Yayınevi.

Köse, Hüseyin. (2011). "Tüketim Toplumunda Bir 'Sosyal Beden' Kurgusu Olarak Kadın", **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, Cilt: 6, Say: 4, ss.76-89.

Kümbetoğlu, Belkıs. (2010). "Değersizleştirme: Kadın Bedeninin Maruz Kaldığı Şiddet" içinde **Kadın ve Bedeni**, Edt: Yasemin İnceoğlu-Altan Kar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 39-61.

Küntay, Esin. (2010). "Bedene Şiddet –Özbenlik Değerlendirmeleri Toplumbilimsel Bir Analiz" içinde **Kadın ve Bedeni**, Edt: Yasemin İnceoğlu, Altan Kar), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Laberge, Yves. (2006). " Pierre Bourdieu (1930-2002): A Tribute and a Portrait", **International Sociology**, vol. 21 (3), pp. 491-495.

Lasch, Christopher. (1979). *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Anger of Diminishing Expectations*, New York.

Lefebvre, Henri. (2013). *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, 3. Basım, Çeviren: Işın Gürbüz, İstanbul: Metis Yayınları.

Lupton, Deborah. (2002). *Duygusal Yaşantı. Sosyo-Kültürel Bir İnceleme*, Çeviren: Mustafa Cemal, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Marcuse, Herbert. (1990). *Tek Boyutlu İnsan*, Çeviren: Aziz. Yardımlı, II. Baskı, İstanbul: İdea Yayınları.

Nazlı Aylin (2015) "Kadın Bedeni ve Toplumsal İzdüşümleri: Sosyolojik Bir Bakış" içinde **Kadın Bedeni ve İstismarı**, Editörler: Fatma Zehra Fidan & Duygu Alptekin, 1. Baskı, Opsiyon Yayınları, İstanbul.

Nye, Robert. (2015). "Erkekliklerin Aktarımı: Erken Modern Dönem Fransa Örneği" içinde **Bourdieu ve Tarihsel Analiz**, Derleyen: Philip S. Gorski, çeviren: Özlem Akkaya, 1. Baskı, Ankara: Heretik Yayınları.

Odabaş, Sevim. (2005). "Modern Beden Kültüründe Güzellik Salonlarının Yeri: Ankara Örneği", **Toplum ve Bilim**, Sayı:104, ss.153-181.

Odabaş, Sevim. (2013). "İnternette Erkeklik, Cinsel Sağlık Politikası ve Ticareti", **Doğu Batı Dergisi**, 2013, 63: ss. 203-221

Odabaşı, Yavuz. (2013). *Tüketim Kültürü*, 4. Basım, İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Öncü, Ayşe. (2012). "1990'larda Küresel Tüketim, Cinselliğin Sergilenmesi ve İstanbul'un Kültürel Haritasının Yeniden Biçimlenmesi", içinde "**Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat**" Edt: Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber, Çeviren: Zeynep Yelçe, (3. Basım). ss. 183-200. İstanbul: Metis Yayınları.

- Özbudun, Sibel. (2015). "Dinler, İslam ve Kadın Bedeni", içinde **Kadın Bedeni ve İstismarı**, Editörler: Fatma Zehra Fidan & Duygu Alptekin, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Opsiyon Yayınları.
- Pakdemirli M. Nur. (2015). "Kadın Sömürsünün Temelleri: Gelenek, Din ve Eğitim Bağlamında Bir Değerlendirme" içinde **Kadın Bedeni ve İstismarı**, Editörler: Fatma Zehra Fidan & Duygu Alptekin, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Opsiyon Yayınları.
- Seidman, Steven. (2011). "Theoretical Perspective" içinde/in eds Seidman, Steven, Nancy Fischer, and Chet Meeks., *Introducing The New Sexuality Studies*, Routledge, London, pp 3-12
- Shilling, Chris. (1993). *The Body and Social Theory*, Sage Publications, Inc., Newbury Park, California.
- Şişman, Nazife. (2013). *Emanetten Mülke: Kadın-Beden-Siyaset*, 3. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Giddens, Anthony. (2010). *Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm*, Çeviren: İdris Şahin, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Tahincioğlu, A. Nevin Yıldız. (2011). *Namusun Halleri*. İstanbul: Positiga Yayınları.
- Turner, S. Bryan. (2008). *The Body&Society Explorations in Social Theory*, 3rd Edition, London: Sage Publications.
- Türk, H. Bahadır. (2008). "Eril Tahakkümü Yeniden Düşünmek: Erkeklik Çalışmaları İçin Bir İmkân Olarak Pierre Bourdieu." **Toplum ve Bilim Dergisi**, 112, ss.119-147.
- User, İnci. (2010). *Biyoteknolojiler ve Kadın Bedeni. Dişilik*, içinde **Kadın ve Bedeni**, Edt: Yasemin İncoğlu, Altan Kar), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss.133-169.
- Van Der Loo, Hans; Van Reijen, Williem. (2003). *Modernleşmenin Paradoksları*. Çeviren: Kadir Canatan. I. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Wallace, A. Ruth&Wolf, Alison. (2012) *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Gelenegın Genişletilmesi*, Çevirenler: Leyla Elburuz M. Rami Ayas, 3. Baskı, Ankara: Doğu batı Yayınları.
- Wollstonecraft, Mary, (2007) *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, Çev: Deniz Hakyemez, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yanıkaya Berrin. (2009). "Beden Dilimi Oku": Popüler Müzik ve Bir Metin Olarak Beden Dili, **Toplumbilim Dergisi**, Beden Sosyoloji Özel Sayısı, Haziran, 2009, ss.45-60.
- Yaşar, M. Ruhat. (2007). Depresyonun Kadınlaşması, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:17, Sayı: 2, ss. 251-281.

KÖY KORUCULARININ KÜRT SORUNU VE PKK ÖRGÜTÜ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ÇALIŞMA*

*A Sociological Study on the Views of the Village Guards on the Kurdish Question
and the PKK Organization*

Zahir KIZMAZ¹

M. Seyman ÖNDER²

ÖZET

Bu çalışma, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde görev yapan Geçici Köy Korucularının; Kürt sorunu ve PKK örgütü konusundaki yaklaşımlarını ele almaktadır. Korucuların PKK örgütünü, Kürt sorununun çözümünün bir aktörü olarak görüp görmedikleri, korucuların Kürt sorunu konusundaki yaklaşımlarının devletin ve PKK örgütünün bakış açısı ile ne düzeyde benzeştiği veya farklılaştığı hususunun araştırılması, bu çalışmanın temel problematiğini teşkil etmektedir. Çalışmada, korucuların Kürt sorununu ağırlıklı olarak “anadilde eğitim” temelinde tanımlamakla birlikte, PKK’nın dış güçler tarafından kullanılan bir terör örgütü olduğunu (% 68) ve dolayısıyla Kürt sorunu ile ilintili ele alınmayacağı yönünde görüşler belirttikleri tespit edilmiştir. Kimi korucuların da (% 20.4’ü), PKK örgütüne yönelik yaklaşımlarının, örgütü destekleyici ve meşru olarak tanımlayıcı bir içerikte olduğu yönünde sonuçlar elde edilmiştir. PKK örgütünü olumlu değerlendiren koruculardan bazılarının da demokratik özerklik modeline sıcak baktıkları dikkat çekmiştir. Kürt sorununun varlığını kabul eden korucuların öne çıkardıkları ana tema ise, bu sorunun şiddet eylemleri ile çözülemeyeceği hususu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Köy Korucuları, Kürt Sorunu, PKK Örgütü

ABSTRACT

This study deals with the approaches of temporary village guards who served in the Eastern and Southeastern Anatolia Region on the Kurdish Question and PKK (Kurdistan Workers' Party). Whether or not the village guards consider the PKK as an actor in solving the Kurdish problem and to what extent their approach on the issue looks like or differs from those of the State and PKK are the main problematics of the study. In the study it has been found that the village guards identified the Kurdish question on the basis of “education in mother tongue”, stated (% 68) that PKK is a terrorist organization used by external forces and hence it could not be addressed in connection with the Kurdish question. It has been found that some village guards (% 20.4) had supportive and legitimising approaches to the PKK organization. It is remarkable that some of the village guards who were positive about the PKK organization approved the democratic autonomy model. The main theme featured by the village guards who accepted the existence of the Kurdish question was that the problem could not be solved by means of violence.

Key Words: Village Guards, Kurdish Question, PKK Organization

1. GİRİŞ

Köy koruculuk sistemi ilk kez 1924 yılında çıkartılan 442 sayılı Köy Kanunu’nun 74. Maddesi ile gündeme gelmiştir. Bu maddede köy kuruculuğu, “çapulcular ve eşkıya türemiş ise köy halkını yağmadan korumak için köylünün eli silah tutanlardan” oluşan bir yerel güvenlik birimi olarak ifade edilmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin güvenlik teşkilatının etkisinin ağırlıklı olarak merkezle sınırlı kalması ve örgütlülüğün taşrada tesis edilememesi, yeni hükümetin güvenlik

* Bu çalışma, Fırat Üniversitesi Sosyoloji Bilim dalında yapılmış olan “Geçici Köy Korucuları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” başlıklı doktora tezinde kullanılan verilerden sınırlı düzeyde yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Prof. Dr. Zahir KIZMAZ, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü ELAZIĞ
e-mail: zkizmaz@firat.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi BİNGÖL e-mail: onderseyman@gmail.com

teşkilatının nüfuzunun sınırlı kalmasını doğurmuştur. Bu çerçevede taşrada, eşkiya ve çete benzeri oluşumlarla etkin mücadele etmede yeni yönetimin yetersiz kalmasının yol açtığı güvenlik sorunlarının, yerel halkın silahlandırılması ile aşılabileceği düşüncesi böyle bir düzenlemenin gerçekleştirilmesinin temel nedenini teşkil etmiştir. Köy koruculuğu sistemi olarak tanımlanan bu yeni sistemin geliştirilmesi ile gerek bireylerin yasal bir korumaya kavuşmaları gerekse de devletin taşrada güvenlik gücünü tesis etmesi ve şiddet kullanma tekeli oluşturması sağlanmıştır. 1930'lı yılların sonlarına kadar aktif olarak kullanılan köy koruculuğu sistemi, jandarma teşkilatının kırsal alandaki örgütlenmesini tamamlamasıyla birlikte her ne kadar da köy koruculuğu yasal olarak yürürlükten kaldırılmamış olsa dahi, 80'lerin ortalarına kadar fiilen uygulanmadığı gözlenmiştir (Paker ve Akça, 2013: 7-8).

Köy koruculuğu sistemi, PKK örgütünün devlet güçlerine yönelik silahlı eylemlerini başlattığı 1984 yılından sonra yeniden gündeme gelmiştir. Köy koruculuğu sistemi kırsal bölgelerde, terör olaylarının yoğunluk kazanması üzerine asayiş ve güvenliği sağlama adına, yukarıda belirtilen Köy Kanunu ve Orman Bekçiliği yasalarından devşirilerek yeniden formüle edilmiştir. Bu nedenle bu çalışmada konu edilen koruculuk sistemi, PKK örgütüne yönelik olarak güvenlik politikalarının bir sonucu olarak, PKK örgütü ile etkin mücadele edebilmek amacıyla geliştirilmiştir.

26 Mart 1985 tarih ve 3175 sayılı yasa ile kabul edilen geçici köy koruculuğu yasası 27 Haziran 1985 tarihinde de uygulamaya geçmiştir. Bu kapsamda 90'lı yıllarda sayıları 80 bini bulan korucuların sayısı, 2006'ya gelindiğinde 57 bine düşmüştür (bkz. Kurban, 2010: 255; Paker ve Akça, 2013: 8). Köy korucularının sayıları, yıllara göre farklılık göstermiştir. Bu farklılıklar, dönemin siyasi konjonktürü ve güvenlik politikalarına paralel bir seyir izlemesi ile ilintili olarak gerçekleşmiştir. Bir anlamda, çatışmaların yoğunluklu yaşandığı dönemlerde korucu olma oranlarında artış, çatışmaların azaldığı dönemlerde ise, azalmalar gerçekleşmiştir.

Köy koruculuk sisteminin oluşturulduğu 1985 yılından günümüze kadar sisteme dâhil olmuş toplam korucu sayısının, 129 bin 273 olduğu rapor edilmiştir. Günümüzde ise geçici köy korucusu sayısının, yaklaşık 65 bin 487 olduğu belirtilmektedir¹. Bunların, 20 bin 204'ü gönüllü köy korucusudur. 2009 yılı verilerine göre korucular, ağırlıklı olarak en çok Hakkâri (7 bin 614), Van (7 bin 320), Şırnak (6 bin 756), Diyarbakır (5 bin 187), Siirt (4 bin 661), Bitlis (3 bin 730), Mardin (3 bin 323), Batman (2 bin 887), Bingöl (2 bin 511), Elazığ (2 bin 111), Muş (bin 881) illerinde yoğunlaşmışlardır.

Özellikle 90'lı yıllardan sonra PKK örgütünün güçlenmesi, halk desteğinin artması, PKK örgütüne katılımların artması, örgütün eylem yapma kapasitesindeki artışlar ve daha geniş bir coğrafyada eylem yapabilirlilik olanağına sahip olmaları, örgüt sempatanlarının ve toplumsal desteğin arttığı bölgelerde koruculara yönelik giderek artan eleştiriler ve olumsuz bakışlar, kimi korucuların silah bırakma yönünde karar almalarına yol açmıştır. Kimileri de devlet yetkilileri ve aşiret liderlerinin ikna edici çalışmaları sonucunda istifa etme kararlarından vazgeçmeleri sağlanmıştır.

PKK örgütü, köy koruculuk sisteminin oluşturulmasının akabinde, korucu olanların devletle işbirliği yapacakları ve bu nedenle hain olarak ilan edilecekleri yönünde açıklamalar yapmış ve sonraki dönemlerde köy korucularına ve yerleşim yerlerine yönelik saldırılar gerçekleştirmiştir. 25-30 Ekim 1986 tarihleri arasında örgütün gerçekleştirdiği 3. Kongresinde köy korucularının ve işbirlikçilerinin cezalandırılacağı yönünde kararlar almıştır. Örgütün bu ve sonraki dönemlerde aldığı kararlar sonucunda gerçekleştirdiği saldırılarda çok sayıda korucu öldürülmüştür.

PKK örgütü, koruculuk sisteminin oluşturulmasından sonra, devlet ile mücadele süreçlerinde önlerinde önemli bir engel olarak gördüğü için korucu olmayı kabul edenleri hedefine koymuştur. Örgüt, sık sık korucu köylerine saldırılar düzenleyerek, korucu olmayı bölgede cazip bir tercih

¹ Bu veriler 2012 yılına ait olup, Jandarma Genel Komutanlığından kişisel yazışma yoluyla alınmıştır.

olmaktan çıkarmayı hedeflemiştir. PKK 1986 yılında, III. Kongresinde köy korucularının ve yakınlarının öldürülmesi, evlerinin kundaklanması ve mallarının yağmalanması kararını almıştır (İmset, 1993: 141). Koruculuk sistemi oluşturulduğu tarihten bu yana PKK ile mücadelede etkin rol oynamış ve bu nedenle devlet güvenliğine büyük katkı sağlamıştır. Korucuların, PKK örgütü ile olan bu çatışmalarda (Mayıs 2012 yılına kadar), 1578'i hayatını kaybetmiş, 1765'i de yaralanmıştır (JGK, kişisel yazışma, 2012). PKK'nın köy korucularına yönelik saldırıları veya korucuların, PKK'nın hedefi olabilecekleri korkusu sonraki dönemlerde korucu olmalarında caydırıcı bir unsur olarak belirleyici olmuştur (bkz. Paker ve Akça: 21). Örgüt geçmiş dönemlerde, bir yandan korucu köylerine yönelik saldırılar gerçekleştirmiş, yol kontrollerinde köy korucularını kaçırmış veya öldürmüş, öte yandan da koruculuk görevlerini bırakma yönünde çağrılar yapmıştır. PKK, koruculara yönelik bir yandan fiziksel saldırılarda bulunurken öte yandan da, "hain Kürt", 'işbirlikçi Kürt' ve eşek yavrusu anlamında "cahş" şeklinde yaftalayarak, bölge halkı nezdindeki itibarlarına gölge düşürmek, onları aşağılamak ve toplum tarafından dışlanmalarını sağlamak mücadelesini vermiştir. Koruculara yönelik saldırıların yanı sıra zaman zaman da silahlarını bırakanlara karşı "af" ilan etme yoluna gitmiştir.

PKK'nın, koruculara yönelik tutumu, 1994 yılından sonra belli oranda değişme eğilimi göstermiştir. İlk dönemlerde, korucuları asıl hedef olarak gören PKK, sonraki yıllarda sert tutumunda kısmen de olsa bir yumuşama göstermiştir. PKK ve onların bileşenleri tarafından koruculuk sistemi "Kürdün Kürde kırdırılması" olarak görülmüş, örgüte karşı operasyonlara çıkmadıkları, onları ihbar etmedikleri ve devlet ile işbirliği yapmadıkları müddetçe korucularla çatışmaya girmekten ve onlara saldırmaktan kaçındıkları yönünde yeni bir strateji benimsenmiştir. Bu dönemde ayrıca, örgüt korucularla gizli işbirlikleri gerçekleştirmek için de zaman zaman çabalar sergiledikleri bir gerçektir.

Devletin güvenlik güçleri ile birlikte PKK ile mücadele eden korucuların, PKK ve Kürt sorunu konusunda ne düşündüklerinin tespit edilmesi önemlidir. Örgüt ve sempatanlarının, korucular hakkındaki görüşleri genelde onların "hain, işbirlikçi" oldukları çerçevesinde yoğunlaşmaktadır. PKK'nın korucuları toplum nezdinde itibarsızlaştırma girişimlerinde bulunmalarına rağmen bazı korucuların, PKK ve Kürt sorununa bakış açılarının devletin yaklaşımından farklı olabileceği varsayılmaktadır. Bu nedenle zaman zaman, PKK örgütüne yardım ve yataklık suçundan soruşturma geçiren köy koruculara ilişkin haberler medyaya yansımaktadır. Bu çerçevede ağırlıklı olarak Kürt kökenli olan korucuların, Kürt ve PKK sorununu nasıl değerlendirdikleri hususunun irdelenmesi bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, ilkin bireylerin korucu olmayı kabul etme nedenleri ele alınacak akabinde de korucuların Kürt sorunu konusunda ne düşündükleri, nasıl bir yaklaşım içerisinde oldukları ve PKK örgütüne bakış açıları, onlarla mücadele etmeyi nasıl tanımladıkları gibi konular açıklanmaya çalışılacaktır. Koruculuğu kabul etme nedenlerinin bilinmesi, korucuların Kürt sorunu ve PKK örgütüne bakışının farklılaşmasında açıklayıcı bir çerçeve sunup sunmadığını bilinmesi açısından önem arz etmektedir.

2. KORUCULUK SİSTEMİNİN GELİŞTİRİLMESİ VE KORUCU OLMA NEDENLERİ

Devletin PKK örgütüne karşı köy koruculuğu sistemini geliştirmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Paker ve Akça (2013: 11-12)'ya göre üç temel faktör öne çıkmaktadır: Birincisi; devlet yetkililerinin ilk silahlı eylemlerine başladığı dönemde PKK örgütünü bir avuç eşkıya olarak tanımlaması ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) bu örgüte karşı mücadele edebilme konusunda yaşadığı güçlülük. Diğer bir ifade ile ordunun ilk dönemlerde, "küçük çaplı gerilla hareketliliğiyle mücadele edebilme kapasitesinin" düşük olmasıydı. İkincisi, merkezi devletin ve TSK mensuplarının, bölgenin coğrafik yapısı hakkında yeterli bilgiye sahip olmamaları ve dolayısıyla ordunun/güvenlik güçlerinin, yabancı olduğu bir bölgede PKK örgütü mensuplarıyla mücadele etme konusunda yaşayacağı zorluklardır. Bu çerçevede güvenlik birimlerinin, Köy Korucularıyla yapacakları bilgi alışverişinin ve operasyonların daha başarılı olacağına dair yaklaşım, köy

koruculuğu sisteminin geliştirilmesinin önemli bir nedenini oluşturmuştur. Üçüncü neden ise, devlet açısından bu sistemin köy korucuları üzerinden PKK örgütü ile mücadele sürecinde yanında veya karşısında olabilecek olan güçleri tanımlama gibi operasyonel bir işlevi görmeye yarımış olmasıdır. Yerel güç odakları ile gerçekleştirilebilecek işbirliği bu anlamda “safını belirleme” ve nerede durduklarına ilişkin mesaj verme gibi önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Daha genel bir bakışla koruculuk sisteminin geliştirilmesinin önde gelen nedenleri arasında; kurulduğu yıllarda ordunun bölgeyi tam olarak bilmemesi, yeteri kadar hızlı hareket edememesi, ordunun gerekli teknolojik donanımdan yoksun olması, etkin bir mücadele stratejisini uygulamada zafiyetler yaşaması, halkın terörle mücadelede yer almasının sağlanması (Fuller ve Barkey, 2011: 214) ve bölge insanı için yeni bir istihdam imkânı veya geçim kaynağı yaratmış olması (Tüysüz, 2014:188) gibi hususları saymak mümkündür (Fuller ve Barkey, 2011: 214).

Bölgede bireylerin veya aşiretlerin koruculuğu kabul etmelerinde ise çok sayıda neden etkili olmuştur: Çoğu bölgede koruculuğun bir aşiret kararı olarak kabul görmesi, PKK örgütünün ciddi toplumsal desteğe sahip olmadığı ilk dönemlerde maaş sahibi olmanın karlı bir geçinme stratejisi olarak değerlendirilmiş olması (sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından bölgenin en alt sırada yer alması, yoksulluk ve işsizliğin yaygın olarak gerçekleştiği bölge olması) veya PKK örgütünün etkisinin sadece belirli bölgelerle sınırlı olabileceği öngörüsü, koruculuğu kabul eden bazı aşiretlerin PKK örgütü ile geçmişten gelen düşmanlıkları, köy boşaltılmasının önüne geçme anlayışı, devlet olanaklarından yararlanma beklentisi, hukuki dokunulmazlık ve devletin yanında olmanın ayrıcalığını/imtiyazını elde etme isteği, örgütün aşireti tasfiye edeceği yönündeki propagandaların³ etkisi gibi hususlar, koruculuğun bireyler veya aşiretler tarafından kabul edilmesini sağlamıştır. Özellikle koruculuk sisteminin geliştirildiği dönemlerde, devlet görevlilerin korucu olmaları yönünde görüştükleri aşiret liderlerinin bu teklife olumsuz yaklaşımlarının, devlet karşıtı bir tutum olarak yorumlanabileceği korkusu onların koruculuğu kabul etmelerinde önemli bir faktör olmuştur. Ancak sonraki süreçlerde PKK'nın koruculara yönelik kapsamlı saldırıları ve bu saldırılarda yaşanan can kayıpları, aşiret ve akrabalık bağının güçlü olduğu bazı bölgelerde bireylerin koruculuğu kabul etmelerini etkilemiştir. Devlet nezdinde ayrıcalıklı olma, devlet tarafından ödüllendirilebilecekleri beklentisi, sorunlu oldukları diğer aşiretlere karşı daha güçlü bir pozisyona yükselme (kan davası, arazi anlaşmazlıkları v.b. geçmişten gelen çatışmalardan dolayı diğer aşiretlere karşı daha imtiyazlı ve güçlü bir konum elde edecekleri beklentisi (bkz. Barkey ve Fuller, 1998: 147), ilk dönemlerde askeri ve sivil otorite yetkililerinin kısmi zorlamaları⁴ (köy boşaltmalarının önüne geçme, ikna çabaları gibi) aşiret liderlerinin koruculuğu kabul etmelerinde etkili olan diğer nedenleri oluşturmaktadır. Parker ve Akça'nın (2013: 22) da belirttikleri gibi aşiret yapılarının etkin ve güçlü olduğu ve devlet ile geçmişe dayalı güçlü bir ilişkinin olduğu bölgelerde, koruculuk sisteminin benimsenmesi veya destek bulması daha kolay olmuştur. Bir anlamda, aşiretlerin koruculuğu benimsenmiş olmalarının önemli bir nedeni, korucu olmayı benimsemekle devletin yanında olduklarını göstermek ve aynı şekilde bunun getirisi olarak ödül beklentisini karşılamak ve kabul etmeme durumunda ortaya çıkabilecek olası risklerden muaf olmaktır. Burada ödül ve ceza denkleminin kullanışlı bir açıklama modeli olarak öne çıktığı görülmektedir. Önder (2013) da, “Geçici Köy Korucuları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” başlıklı doktora tez çalışmasında koruculuğun kabul edilme nedenleri olarak; devlet baskısı' (% 33,9), “ekonomik nedenler” (% 33,5), “PKK baskısı” (% 24,9), “köyün güvenliğini sağlamak”, (% 24,9), “başka aşiretlere karşı güçlü kalabilmek” (% 11,4) ve ‘devlete hizmet edebilmek’ (% 11,4) şeklinde belirtilen gerekçeleri saptamıştır. Önder, korucularla yaptığı enformel görüşmelerde yukarıda belirtilen etkenlerin dışında; köylerini terk etmeme isteği, rakip köylerin koruculuğu kabul

³ PKK, aşiret yapılarını sömürgeci iktidarın işbirlikçileri olarak tanımlayıp, feodal yapının uzantısı olan bu yapının tasfiye edileceğine dair geçmişte ciddi propagandalar yaptığı bilinmektedir.

⁴ 1989 yılında Van ilindeki görüşmelerdeki, aşiret liderleri ile devlet görevlileri arasında yaşanan tartışmalar için bkz. Tüysüz, 2014:181.

etmeleri, aşiret bağlayıcılığı, PKK'yı desteklemediğini gösterme, devletin desteğini arkalarına alma ve ekonomik güçlükler gibi başka faktörlerin de etkili olduğunu tespit ettiğini belirtmektedir.

Tüysüz (2014) de, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan bir köy örneğinde⁵ koruculuğun kabul ve yaygınlaşması kapsamında yaptığı çalışmada, koruculuğu kabul etme veya korucu olmanın kişisel gerekçelendirme nedenleri olarak şu hususları saptamıştır. Aşağıda belirtilen faktörler bir anlamda konuyu özetler durumdadır:

1. Ekonomik gerekçeler (maaş sahibi olma gibi)
2. Politik tercihler (Apoculuğun ve Kürtçülüğün sevilmemesi),
3. Savunmasızlık hissi (PKK saldırıları karşısında silahlı bir güç olma),
4. Güvenlik güçlerinin baskısı (koruculuğu kabul etmeleri gerektiği yönündeki ikna edici ve zorlayıcı çabalar),
5. Aşiretlerin veya ailelerin güçlü bir konum elde etme isteği,
6. Koruculara sağlanan imtiyazların cazibesi (ayrıcılıklar ve dokunmazlıklar gibi),
7. Yeniden çerçevelenen geleneksel düşmanlıklar (kan davaları, arazi anlaşmazlıkları gibi aşiretler arasında geçmişten gelen düşmanlıklarda üstün/ayrıcılıklı bir pozisyon elde etmek).

Koruculuk sisteminin geliştirildiği ilk dönemlerde korucu olmayı kabul edenlerin sorumluluk alanı ağırlıklı olarak, örgüt elemanlarının kırsal bölgelerdeki yerleşim bölgelerinden lojistik destek almalarını engellemek ve örgüt elemanlarına karşı yerleşim bölgelerini korumak şeklinde sınırlandırılmışken, sonraki dönemlerde korucuların görev alanları kolluk kuvvetleri ile birlikte operasyona çıkmayı da içerecek şekilde genişletilmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİNE İLİŞKİN BAZI BİLGİLER

Bu makalede korucuların, koruculuğu kabul etme nedenleri ve PKK ile Kürt sorunu konusundaki görüşleri ele alınmıştır. Araştırmanın evrenini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde görev yapan Geçici Köy Korucuları teşkil etmektedir. Araştırma kapsamında, 18 korucu ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. 245 korucuya da, "PKK örgütünü nasıl değerlendiriyorsunuz?", "PKK ile mücadeleyi doğru buluyor musunuz" şeklinde sorular yöneltilmiştir. Arıca, araştırma kapsamında görüşülen suçluların bazı sosyo-demografik ve ekonomik özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Görüşme yapılan koruculardan aşağıdaki sorulara yanıt verilmeleri istenmiştir.

1. Sizce bir Kürt sorunu var mıdır? Eğer size göre bir Kürt sorunu varsa, bu sorunu nasıl tanımlıyorsunuz?
2. Anadilde eğitim, özerklik ve hükümetin Kürt sorununa bakışı konusunda neler düşünüyorsunuz?
3. Size göre Kürt sorunu varsa, bu sorun nasıl çözülür?
4. PKK örgütünü nasıl değerlendiriyorsunuz?
5. Bazı korucuların, PKK'ya yardım ve yataklık etme nedenleri ne olabilir?

Bu araştırmanın uygulamalı kısmı olan korucular ile olan görüşmeler, devlet yetkililerinin, PKK örgütü ile müzakere süreçlerini yürüttüğü dolayısıyla çatışmaların çok daha az düzeyde gerçekleştiği 2012-2013 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, araştırmanın görüşmeleri, PKK örgütünün kentlerde özyönetim ilan ettiği ve belirli yerleşim yerlerinde barikat ve hendekler kazmaya başladığı yoğun çatışmalı dönemden önce yapılmıştır.

---

⁵ Köyün ismi belirtilmemiştir. Sadece Ademli köyü olarak belirtilmiş ve bu da köyün gerçek ismi değildir.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

4.1. Örneklem Grubunun Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırma kapsamında görüşülenlerin hepsi erkek bireylerden oluşmaktadır. Köy korucuları en çok 46-50 yaş arasında yoğunlaşmıştır (% 27,8). Genel olarak değerlendirildiğinde, araştırma kapsamında görüşülen korucuların sadece % 17'sinin 35 yaşın altında oldukları, geriye kalan % 83'ünün de, 35 yaş üstü yaş kategorilerinde yer aldıkları görülmektedir. Bu durum, korucuların yaş ortalamalarının oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Korucuların sadece % 29'u, ortaokul ve lise mezunu oldukları, % 71'inin ilkökul mezunu ve her hangi bir okul mezun olmadıkları tespit edilmiştir. Sadece okur yazar ve dolayısıyla her hangi bir ilkökul mezunu olmayanların oranı % 27.3 olarak tespit edilmiştir. Bu oranlar, korucuların yaklaşık olarak üçte birinin hiçbir öğrenim görmediği, üçte birinin de ilkökul mezunu olduğunu göstermektedir. Bu da, korucuların öğrenim düzeylerinin son derece düşük olduğunu göstermektedir. Korucuların % 98,8'i evli, % 1,2'si ise (üç kişi) bekâr olduklarını belirtmişlerdir. Bunların % 94'ünün tek eşli, % 4'ünün de çift evli oldukları belirlenmiştir. Korucuların % 34,6'sı, 8 ve daha fazla çocuğa sahip olduklarını belirtmişlerdir. 2 ve 2'den daha az çocuğu olduğunu belirtenlerin oranı % 8 iken, 3 ve 3'ten daha fazla çocuk sahibi olduklarını belirtenlerin oranı % 92 olarak tespit edilmiştir. Hane üye sayılarının ortalamasının da, 8,5 düzeyinde olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Korucuların maaşı, araştırmanın gerçekleştirildiği yıldaki asgari ücrete yakın bir değerde olduğu tespit edilmiştir⁶. Korucuların, asgari ücretle birlikte zaman zaman operasyon tazminatı da aldıkları ancak bu ücretin de maaşın dörtte birini geçmediği ifade edilmiştir.

Araştırma kapsamında görüşülen korucuların % 9'u, 1985 - 1989, % 59,6'sı 1990 -1994 , % 23,7'si 1995-1999, % 1,2'si 2000-2005 ve % 6.5'i de 2005-2011 yılları arasında korucu olduklarını belirtmişlerdir. Belirli yıllarda korucu olma oranlarında gerçekleşen artışın nedeni, bu dönemlerde PKK örgütü ile çatışmaların daha yoğun olarak yaşanmış olmasıdır. Özellikle koruculara olan gereksinim, çatışmaların yoğunlaşması ile birlikte artış eğilimi göstermiştir.

4.2. Korucuların Kürt Sorunu Konusundaki Yaklaşımları

Geçici Köy Korucularının “Sizce bir Kürt sorunu var mıdır?” şeklindeki soruya verdikleri yanıtlar, bu konuda farklı görüşlere sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Koruculardan önemli bir oranı, “Kürt sorunun” varlığını kabul ederken, kimi korucular da böyle bir sorunun varlığını reddetmişlerdir. Kürt sorunun varlığını kabul eden kimi korucuların Kürt sorunu hakkındaki görüşleri, Kürtlerin etnik ve demokratik hakları için mücadele ettiğini belirten Kürt siyasi aktörlerinin ve STK'larının yaklaşımından çok da farklı olmadığı belirlenmiştir. Bu çerçevede; bazı korucular, Kürt sorununun, Cumhuriyet döneminden bu yana sürüp geldiği bilgisini paylaşmışlardır. Ancak korucuların önemli bir oranı, Kürt sorunun varlığını kabul etmekle birlikte son dönemlerde hükümetin bu sorunu çözme konusunda gerçekleştirdikleri reformlara dikkat çekmişlerdir⁷.

4.2.1. Kürt Sorunun Varlığını Kabul Eden Korucuların Görüşleri

Korucuların, kendilerine yöneltilen, “size göre bir Kürt sorunu var mı, varsa bu sorun nedir veya bu sorundan ne anlıyorsunuz?” şeklindeki sorulara verdikleri yanıtlardan sadece birkaçı aşağıya alınmıştır:

“Evet, elbette bir Kürt sorunu var. Kürtler bazı haklarından yoksun bırakıldılar ve bu durum Cumhuriyet'ten beri devam ediyor. Kürtlerin hakları konusunda bazı iyileştirmeler yapıldı. Eğer bu iyileştirmeler devam ederse ve bölgenin ekonomik gelişimi için bir seferberlik başlatılırsa bu sorun çözülür sanıyorum. Hükümetin bu konuda birtakım çabaları var ve bunlar olumlu şeyler, ama yetersiz. Hükümetin biraz daha kararlı olması gerekmektedir.” (1. Görüşmeci)

⁶ Çalışmanın yapıldığı dönemde (2012) asgari ücret net 701.14 TL. tutarındaydı.

⁷ Hükümetin geçmiş dönemlerdeki demokratik reformlarına dikkat çekilmektedirler.

Yukarıdaki alıntıda, Kürt sorunun varlığının veya Kürtlerin bazı haklardan yoksun bırakılma tarihinin Cumhuriyetin kuruluş dönemine kadar uzandığı, ancak son dönemlerde hükümetin Kürt sorununu çözümü konusunda girişimlerinin olduğu ancak bu girişimlerin yetersiz olduğu, sorunu çözmeye çabalarının devam etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Burada dikkat çekilen diğer bir husus ise, Kürt sorununun çözümüne ekonomik gelişimini de gerekliliğinin dâhil edilmiş olmasıdır.

“Evet, bana göre bir Kürt sorunu vardır..... Ancak bu sorun, örgütle, silahla çözülebilecek bir sorun değildir. Bu işe ancak siyasiler ve aydınlar bir çözüm bulabilir. Hükümeti bu konuda destekliyorum. Bu yönde önemli çabaları söz konusudur. Ancak onların da önlerine geçen ve çözüme engel olmak isteyen bazı çevreler var. Bunlar, rantları ve çıkarları için çaba gösteriyorlar” (2. Görüşmeci)

Bu alıntıda, sorunun varlığı kabul edilmekle birlikte çözümün şiddetle ve PKK örgütü ile gerçekleşmeyeceği; hükümetin demokratik reformlarının, siyasal aktörlerin ve aydınların girişimlerinin olası olumlu katkılarına gönderme yapılmıştır.

“Elbette bir Kürt sorunu vardır. Dilimiz ve kültürümüz yasaklanmış. Dilimiz kaybolmaya yüz tutmuş, çocuklarımız ne Kürtçeyi ne de Türkçeyi tam konuşabiliyor. Diğer ülkelerdeki Kürtler de hesap edilerek bu soruna çözüm aranmalıdır. Sadece Türkiye’deki Kürtler açısından bakılmamalıdır. Hükümet Kürt meselesini, temel sorunlarına değil de daha hafif sorunlara yönelik tavizler vererek sakinleştirme yoluna gidiyor. Ama bu durum ileride daha büyük sorunlara neden olacaktır” (3. Görüşmeci)

Kürt sorunun varlığının kabul edildiği yukarıdaki alıntıda, Kürt sorunun sadece dil çevresinde tanımlanmadığı, Türkiye dışındaki ülkelerdeki Kürtleri de içeren bir çözüm perspektifi dile getirilmiştir. Diğer ülkelerdeki Kürtleri de kapsayan bir çözümün, Kürtlerden teşekkül eden ayrı bir oluşum veya devlet imasını içerdiği söylenebilir. Bu nedenledir ki, hükümetin Kürt sorununun çözümü konusunda ortaya koyduğu performansın, asıl soruna odaklanmadığı ve uyutma politikasının bir parçası olduğu değerlendirilmiştir.

Yapılan görüşmelerde Kürt sorunun varlığını kabul ettiğini belirten korucular ağırlıklı olarak; cumhuriyet döneminde bu yana bir Kürt sorunu olduğunu, bu sorunun da en belirgin göstergesinin Kürt dilini kullanma yönündeki engeller olduğunu dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra, Kürt sorunu ile ilintili olarak kimi korucular Kürtlerin geçmişte ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördükleri ve asimilasyona tabi tutulduklarını ileri sürmüşlerdir.

Ancak korucuların çoğunun dile getirdikleri ortak bir tema ise, Kürt sorununun şiddet eylemleri ile çözülemeyeceği ve hükümetin bu sorunu çözmeye konusunda sergilediği tutumun olumlu olduğu - her ne kadar da kimileri bu çalışmalara yeterli görmezse veya çıkabilecek engellemeler konusunda tedirginlik hissetseler de- yönündedir.

Kürt sorunu, son dönemlerde en çok anadilde eğitim ve özerklik talebi alanında yoğunlaşmış durumdadır. Korucuların, anadilde eğitim ve özerklik talepleri konusundaki görüşleri de homojen bir nitelik arz etmemektedir. Korucuların çoğu, anadilde eğitimin olanaklı hale gelmesini sağlayacak yasal düzenlemelere olumlu bakarken, özerklik konusunda aynı düzeyde olumlu yaklaşımın olduğunu söylemek mümkün değildir. Diğer bir ifade ile demokratik özerklik talebi anadilde eğitim talebine kıyasla daha az arzulanmaktadır. Kimi korucuların anadil ve sayıca çok az da olsa bazı korucuların özerklik talebi yönündeki görüşleri aşağıya alınmıştır:

“Benim çocuklarımın ve bundan sonra gelecek nesillerin dillerini bilme, öğrenme ve öğretme hakları vardır. Bu, hem dini, hem insani, hem de İslami yönden meşrudur. Özerklikten istenen, federatif bir yönetim ise buna gerek olmayabilir. Ama her şeyin merkezden kontrol edilmesine de gerek yoktur. Bazı konularda merkezi yönetimin kararını beklemek gereksizdir.” (1. Görüşmeci)

Bu alıntıda anadil talebi, güçlü ve meşru dayanakları ile dillendirilirken, özerklik ve federatif yönetim konusunda aynı kararlılık gözlemlenmemektedir. Özellikle özerkliğin, federatif bir yönetim biçimi olarak kodlanması durumunda bu modelin arzulanmadığı anlaşılmaktadır. Burada kabul görülebilecek özerklik modeli, ağırlıklı olarak yerel yönetimlerin güçlendirilmesidir.

Ayrıca bazı korucuların bu çerçevede dile getirdikleri görüşleri şu şekildedir:

“Anadilin unutulmasını istemiyoruz. Bu nedenle bu konuda birtakım girişimler yapılmalıdır. Elbette önemli kararlar merkez tarafından alınmalıdır. Ancak bölge de bazı konularda kendisini yönetebilmelidir.”(3. Görüşmeci)

“Anadilde eğitimin kesinlikle olmasını isterim. Benim çocuğum anadilini bilmeli ve anadilinde eğitim alabilmelidir. Özerkliğe karşıyım. Halkın önemli bir bölümü de bunun ne olduğunu bilmez. Böyle bir durumda böyle bir talep kötü sonuçlar doğuracaktır.” (4. Görüşmeci)

“Elbette ki, anadilde eğitimin olmasını istiyorum. Çocuklarımız kendi dilleri ile eğitim yapabilmeli, dilimiz yaşayabilmelidir. Özerklikten kasıt nedir, ne getirir, ne götürür tam olarak bilmiyorum. Ancak bana göre şimdiki yapı iyi ve devam etmelidir.” (5. Görüşmeci)

“Kürtçe köklü bir dildir. Elbette Kürtçeye de eğitim verilebilir. Hem belki bölgedeki eğitim seviyesi de yükselir. Özerklik ise şart değil. Olsa da olur olmasa da olur.” (6. Görüşmeci)

Yukarıdaki alıntılardan da görüldüğü gibi korucular ağırlıklı olarak anadilin özgür kullanımı ve anadilde eğitime ilişkin talepleri daha net olarak dile getirmişlerdir. Ancak gerek içeriğinin bilinmemesi, gerek ülkede bir bölünme yaratabileceği korkusu, gerekse hâlihazırdaki mevcut pozisyonun daha iyi olduğu yönündeki kanaatler, özerklik talebi konusunda daha olumsuz değerlendirmeler yapmalarına yol açmıştır.

Aşağıda ise demokratik özerklik talebi konusunda olumlu görüş bildiren bir kaç korucuya ait değerlendirmeler yer almaktadır.

“Kürtlerin anadilde eğitim talebinde bulunmaları normaldir. Çünkü böyle bir hakları vardır. Özerklik de olumlu bir taleptir. Bu konuda da bu talep dikkate alınmalı ve bu hak verilmelidir.”(2. Görüşmeci)

“Şimdi değil çoktan bu hak verilmiş olmalıydı. Yabancı dilde eğitim imkânı tanınmıyor. Ama anadilde bu imkân tanınmıyor. Bunun mümkün olmadığını, Kürtçenin eğitim dili olmadığını söylüyorlar. Ancak Irak Kürdistan'ında Kürtçe eğitim var. Hem de üniversite eğitimi var. Burada neden olmasın. Ben de ülkenin bölünmesini istemiyorum. Ancak bölünme korkusuyla hareket etmemek lazım. Kürtler içte bağımsız dışta ise bağımlı olmalıdır.” (13. Görüşmeci)

“Anadilde eğitim talebini olumlu karşılıyorum. Zaten kimsenin çocuğunu Kürtçe okullara göndereceğine de inanmıyorum. Bu talepte bulunanlar, acaba çocuklarıyla Kürtçe konuşuyorlar mı? Zannetmiyorum. Eminim Türkçe konuşuyorlardır. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi olabilir. Ancak sağlıklı olacağını sanmıyorum. Yine de denemekte fayda var.” (16. Görüşmeci)

Yukarıdaki alıntılarda, özerkliği olumlayan görüşler dile getirilmiştir. Kürt sorunun varlığını kabul eden korucuların çoğunun, anadilde eğitimin bir hak olduğu ve bu hakkın olanaklı hale getirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması yönündeki talepleri, anadilde eğitimin Kürt sorunun temel bir unsuru olarak algılandığını ortaya koymaktadır.

4.2.2. Kürt Sorununun Varlığını Reddeden Korucuların Görüşleri

Çok sayıda korucu, kamuoyunda Kürt sorunu olarak ifade edilen problematiğin ağırlıklı olarak dış odaklı olduğu, bu nedenle örgüt elemanlarının dağdan inmelerini sağlamak için müzakerelerin yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Daha önceden de belirtildiği gibi Kürt sorunu kapsamında dile getirilen görüşler en çok; dil ve demokratik özerklik konularında yoğunlaşmıştır. Gerek anadilde eğitim gerekse de özerklik taleplerine karşı olduklarını belirten kimi korucuların tatar aşiretine⁸ mensup oldukları, bu nedenle Kürt soruna daha olumsuz bir tutum takındıkları belirtilmektedir. Kimi korucular da, PKK örgütünün ve kürt siyasal aktörlerinin/unsurlarının anadilde eğitim ve özerklik taleplerinin zorunlu ve gerekli olmadığı yönünde görüşler dile getirmişlerdir.

“Kürt sorunu diye bir sorun yoktur. Köyümüzde etnik çeşitliliğe rağmen herkes dilini kullanabiliyor. Kürtçenin kullanılmasına engel olan şey nedir yani. Ayrıca anadilde eğitim diye tutturmuşlar. Benim dilimde (Tatarca) eğitim verilse de ben, çocuğumu eğitim dili Türkçe olan bir okula gönderirim. Çünkü öyle olmazsa iyi bir eğitim alamaz ve eğitimini ilerletme imkânı da bulamaz. Demokratik özerklik konusunda haksızlar. Eğer öyle bir yapı oluşturulursa ülke bölünebilir. Hem bu yapı içerisinde kim kendini ifade edemiyor ki? Herkes ifade edebiliyor! O zaman buna ne gerek var?”(12. Görüşmeci).

Tatar olduğunu belirten korucunun, toplum tarafından Kürt sorunu olarak tanımlanan problemi gerçekçi bulmadığı ve bu çerçevede anadil ile özerklik taleplerini reddettiği görülmektedir.

“Çocuğumun Kürtçe öğrenip öğrenmemesi sıkıntı değildir. Öğrenmese de olur. Kürtçeyi biz köyümüzde zaten kullanıyoruz. Ayrıca Kürtçe dünyada çok kullanılan bir dil de değildir. Demokratik özerklik tartışılabilir. Bana göre sorunun çözümünde bir etken olabilir. Olayların yatıştırılması konusunda fayda sağlayabilir.” (11. Görüşmeci)

“Evimizde kendi dilimizi konuşuyoruz. Okulda tek dilde eğitim verilmeli çünkü daha sağlıklı bir sistem olur. Türkiye’de başkanlık sistemi oluştursa başka bir sisteme ihtiyaç kalmaz, daha adil bir siyasi yapı olur. Çünkü böyle bir durumda, eyalet sistemi oluşturulur. Bana göre bu sistem daha adil olacaktır.”(14. Görüşmeci)

Yukarıya alınan alıntılarda, anadilde eğitim talebinin gereksizliği iki nedene bağlanmaktadır. Birinci neden, çocukların köylerinde anadillerinde konuşabildikleri ve dillerini öğrenebildikleridir. Bu çerçevede bu koruculara göre anadilde eğitime gerek yoktur. İkincisi ise, anadilde eğitimin çocukların öğrenim hayatlarında olumsuz etki yaratacağı gerekçesidir. Kürtçe dilinde eğitimin çocuklarını eğitimde geri bırakabileceği düşüncesi hâkimdir. Bir anlamda gerek Kürtçenin hâlihazırdaki konumu gerekse eğitim dili açısından taşıdığı nitelik açısından kabul edilemez olarak değerlendirilmektedir.

Yapılan görüşmelerde Kürt sorununun varlığını kabul etmeyen korucular arasında üç bakış açısı öne çıkmıştır.

1. Kürt sorunun varlığını tümüyle red eden yaklaşım. Bu grupta yer alan korucular, Türkiye’de etnik temelde bir kimliksel sorunun yaşanmadığı, Kürtlerin kendi dillerini kullanabildikleri ve etnik kimlikten kaynaklanan temel hak ve özgürlükleri kullandıklarını ileri sürmüşlerdir. Korucular içerisinde küçük bir azınlığı teşkil eden bu koruculara göre Türkiye’de 30 yılı bulan çatışmanın çok haklı gerekçeleri bulunmamaktadır. Bu çerçevede örgüt bünyesinde yer alanlar da, örgüt tarafından manipüle edilmiş gençlerdir.

⁸ Türk kökenli aşiret

2. Sorunu, dış ülkelerin PKK örgütü üzerinden Türkiye'deki emellerini gerçekleştirme çerçevesinde ele alan yaklaşım. Bu kategoride yer alan korucular, PKK örgütünün, Kürt sorunun çözümünün bir parçası olarak değil, bizatihi örgütün kendi başına bir sorun teşkil ettiğini dile getirmişlerdir. Onlara göre, PKK örgütü genelde dış ülkelerin (özellikle İsrail, Ermenistan gibi) politikalarına hizmet etmekte ve onlar tarafından kullanılmaktadır.

3. Kürt ve PKK sorununu, ağırlıklı olarak ekonomik bir sorun olarak gören yaklaşım. Bu koruculara göre, Kürt sorunun temelinde bölgenin ekonomik geri kalmışlığı yatmaktadır. Bu grupta yer alanlar, sorunun önemli ölçüde etnik bir kimlik arayışına evrildiğini ve siyasallaştığını ancak bölgenin ekonomik sorunlarının giderilmesi ile birlikte sorunun şiddetinin azalacağını düşünmektedirler. Bu şekilde düşünen korucular, demokratik hak arayışı taleplerinin karşılanması, bölgedeki yatırımların artırılması ve istihdam sorunlarının giderilmesi gibi bölgede ekonomik yatırımların ve istihdam olanaklarının artırılması ile sorunun şiddetinin azalacağını belirtmişlerdir.

Yukarıda belirtilen yaklaşımlar, geçmiş dönemlerde Kürt sorunun varlığını reddeden resmi ideolojik politikalar/söylemler ile paralellik arz etmesi açısından dikkat çekicidir. Sorunu, Kürt sorunu olmaktan öte bir terör sorunu olarak gören bu korucuların yaklaşımı, anadilde eğitim ve özerklik gibi PKK örgütü ve Kürt siyasal aktörlerinin dile getirdikleri talepler ile bir karşıtlık içerisindedirler. Hiç kuşkusuz, korucuların PKK örgütünün özerklik yönündeki taleplerine karşı yönde görüş belirtmelerinin önde gelen birkaç nedeni vardır: Birincisi, sahici olarak bazı korucuların anadilde eğitim ve özerklik taleplerinin ülkenin bütünlüğüne zarar verebileceği kaygısına sahip olmalarıdır. Yapılan görüşmelerde bazı korucular, anadilde eğitimin ve özerklik taleplerinin ülkenin bütünlüğüne zarar verebileceği yönündeki kaygılarını dile getirmişlerdir. İkincisi, bir paramiliter güç olarak korucuların Türk devletinin temel paradigması içerisinde mücadele etme pozisyonuna sahip olmalarıdır. Üçüncüsü ise, bölgede özerkliğin inşa edilmesinin aynı zamanda kendilerinin de tasfiye edilmeleri ve örgüt tarafından cezalandırılabilme ihtimalini taşımasıdır. Diğer bir ifade ile korucuların büyük bir kısmının demokratik özerkliğe eleştirel ve mesafeli yaklaşımlarının bir nedeni, demokratik özerklik modelinde kendilerine yönelik demokratik ve hoş görümlü bir yaklaşımın olamayacağı konusunda duydukları tedirginliktir. Hâlihazırda, PKK örgütünün ve Kürt oluşumlarının, STK'larının ve medyasının koruculara yönelik menfi propagandaları, köy korucularının toplum tarafından ciddi bir şekilde dışlanma riskiyle karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır. Bu nedenle, korucuların toplum tarafından olumsuzlanan ve dışlanan statüleri, PKK veya Kürt aktörlerinin yönetimi altında daha ciddi bir şekilde sorun teşkil edecektir.

PKK örgütü ile Geçici Köy Kurucuları arasında uzun süredir devam eden çatışmalar ve PKK tarafından gerçekleştirilen korucu infazları, korucular arasında da ciddi bir tedirginlik ve hoşnutsuzluk oluşturmaktadır. Kürt sorunu çerçevesinde dile getirilen talepler günümüzdeki kadar kitlesel ve meşru bir talebe dönüşmediği geçmiş dönemlerde ağırlıklı olarak ekonomik kaygılarla kabul edilen koruculuk sisteminin günümüzde sürdürülemez olduğu tezi korucular tarafından da kabul görmektedir. Bu nedenle, Kürt sorunun varlığı konusunda olumsuz yaklaşımlara sahip olan korucular bile, bu sorunun çözümünden yana bir tutum içerisindedirler.

Sonuç olarak Kürt sorunun varlığını kabul etmeyen her üç yaklaşımı benimseyen korucuların, hükümetin geçmişteki demokratik reformları ve barış müzakereleri sürecindeki girişimlerini olumlu değerlendirdikleri ve bu çatışmaların ivedilikle son bulmasından yana görüşleri ileri sürdükleri tespit edilmiştir. Çok az korucu da, Kürt sorununun varlığını kabul etmemekle birlikte, bölgede uzun bir süredir devam eden çatışmaların son bulması adına demokratik özerkliğin bile tartışılabilirliğini, bunun çatışmaların durmasında faydalı olabileceği görüşünü ileri sürmüşlerdir.

4.2.3. Korucular PKK Örgütünü Nasıl Görüyorlar?

Doğal olarak, PKK örgütüne karşı silahlanmış olan ve aynı şekilde zaman zaman devlet güvenlik güçleri ile birlikte örgüt mensuplarına karşı operasyona çıkan köy korucularının PKK örgütü ile karşılıklı olarak olumlu bir bakış içinde olmaları beklenemez. Bu nedenle PKK ve onların bileşenleri, köy korucularını kendilerine karşı konumlanmış ve düşmanla işbirliği

içerisinde hareket eden hain/işbirlikçi ve paramiliter bir güç olarak görmektedir. PKK örgütü ile korucular arasında yıllarca süren çatışmalar ve yaşanan can kayıpları, her iki güç arasında amansız bir düşmanlık oluşturmuştur.

Koruculara, 'PKK sizin için nasıl bir anlam ifade ediyor?' şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Korucuların % 38'i, "bazı odakların ve dış güçlerin kullandığı bir örgüt", % 30'u "terörist bir örgüt", % 20.4'u "Kürt halkının hakları için mücadele eden silahlı bir örgüt" olarak tanımlarken, % 7'si de bu soruya yanıt vermek istememişlerdir. Korucuların % 4. 4'ü de 'diğer' (kan ve gözyaşını andıran ve kendi devletini kurmak isteyen bir örgüt olduğu) seçeneğini işaretlemişlerdir. Bu bulgular, korucuların yaklaşık olarak % 70'inin, PKK örgütüne yönelik değerlendirmelerinin olumsuz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, ağırlıklı olarak PKK'nın "terör örgütü" ve "dış güçler tarafından kullanılan" bir örgüt şeklinde değerlendirdikleri anlamına gelmektedir. Bu saptamalarda şaşırılacak her hangi bir durum söz konusu değil. Asıl şaşırtıcı olanı, hiç kuşkusuz, korucuların yaklaşık olarak, % 20.4'ünün PKK örgütünü, "Kürt halkının hakları için mücadele eden silahlı bir örgüt" olarak tanımlamış olmalarıdır. Bu kategoride yer alan korucuların PKK örgütüne olan bu olumlu bakışın, PKK'yı meşru ve haklı gören bir anlayışı teşkil ettiği reddedilemez. Burada daha çarpıcı olan diğer bir sonuç ise, PKK'yı Kürt hakları için bir örgüt olarak tanımlayan korucuların yaklaşık olarak % 86'sının bir şekilde, bölgenin çatışmalı süreci içerisinde can kaybını yaşamış olduklarını ifade etmiş olmalarıdır. Bu nedenle, yakın aile ve akraba bireylerini kaybeden korucuların bu çatışmaların kendilerine bir bedel ödettiğini düşündükleri söylenebilir. Ancak burada önemli olan, yaşanan can kayıplarının güvenlik güçlerinden mi yoksa örgüt elemanlarından mı kaynaklandığı hususunun bilinmesidir.

Diğer bir husus ise, korucu olanların aile ve akraba bireyleri içerisinde de PKK örgütüne destek veren, örgütün dağ kadrosuna katılan veya Kürt partileri ve STK'ları içerisinde faaliyet yürüten bireylerin varlığıdır. Bu katılmalar ve iştirakler, PKK'ya olan olumsuz bakışın değişmesinde etkili olmuştur. PKK'yı, "Kürt halkının hakları için mücadele eden bir örgüt" olarak gören korucuların, PKK konusundaki görüşlerinin de zamanla değiştiğini de göstermektedir. Çünkü koruculuğu kabul etmeden önce PKK konusunda olumlu bir bakışa sahip olmak, koruculuğu kabul etmeyi zorunlu olarak reddetmeyi- eğer PKK ile anlaşmalı bir durum söz konusu değilse- gerektirmektedir. Bazı korucuların şu anki pozisyonlarını veya yaptıkları görevi "şerefsizlik" olarak tanımlamaları da aslında, yaşadıkları çelişkiyi göstermektedir. Kendilerine yönelik bu alımsız algının, Kürt ve PKK bakışının olumlu olmasında etkisi olduğu söylenebilir.

"PKK olmasaydı Kürtlere bu kadar hak tanınmazdı. Eskiden insanlar evlerinde bile Kürtçe müzik dinleyemezken şimdi telefonda sokakta rahatça dinleyebiliyor. PKK Kürtlerin hakkını savunan bir örgüttür. Çanakkale savaşında Kürtler de vardı. O halde Kürtlerin de bu devlette hakkı var. İşte PKK bu hakları istiyor." (13. Görüşmeci)

Kürtlerin şu an sahip oldukları bazı hakların PKK'nın mücadelesi sonucunda elde edildiği inancı Kürtler arasında yaygındır. Kürtlerin etnik bir ulus olduğu ve etnik ulus olmaktan dolayı bazı haklara sahip olmaları gerektiği yönündeki bilincin gelişimi ve devletin Kürt sorunu çözümü konusunda gerçekleştirdikleri reformların, devlet güçleri ile olan mücadele sürecinde PKK'nın başarısı olduğu varsayılmaktadır. Özellikle, Kürtçe konuşma, Kürtçe müziğin/yayının önündeki engellerin kaldırılması ve Kürtçe yayın yapan TV.'nin kurulması gibi Kürtçe dilinin kullanılmasının önündeki engellerin kaldırılması, örgütün mücadelesi sonucunda elde edilen haklar olduğu vurgusu yapılmaktadır. Bu anlayışın bir benzerinin yukarıdaki korucunun ifadesinde de kendini açığa vurmuştur. Bu yaklaşım, PKK örgütünün varlık nedenini ve mücadelesini haklılaştıran bir işlev görmektedir. Bazı korucular da özellikle bu konuda görüş bildirmekten kaçınmışlardır.

PKK örgütüne karşı olumsuz değerlendirmelerde bulunan korucular da görüşmelerde ağırlıklı olarak PKK'nın, terörist bir örgüt olduğu ve Türkiye ile ilgili hesapları olan ülkeler tarafından kullanıldığı temasını öne çıkartmışlardır. Konuya ilişkin olarak burada görüşmecilerden sadece üç kişinin görüşü aşağıya alınmıştır:

“Vahşet yapan, babamın ve birçok masumun katili bir örgüt. Bunlar dış güçlerin piyonudur. Ortadoğu'nun düşmanı olan batılı güçlerin oyunlarına gelmişlerdir. Din düşmanlığı yapıyorlar.” (3. Görüşmeci)

“PKK deyince benim aklıma gelen tek şey kan ve gözyaşı. Bazı dış güçlerin etkisi altında olduğu için böyle birtakım işlere girişmişler. Ancak örgüt üyelerinin önemli bir bölümü, bu durumun farkında değil. Kürt halkının hakları için savaştıklarını sanıyorlar.” (4. Görüşmeci)

“PKK deyince ülkenin bütünlüğüne kast eden, halkın arasına fitne fesat sokan kimseler, uyuşturucu kaçakçılığı, mayın ve ölüm geliyor benim aklıma. Cahilliklerinden dolayı dağa çıktılar. Başkalarının maşası oldular.” (15. Görüşmeci)

“Kürtlerin haklarını savunmak için savaştıkları propagandasını yapan bir örgüt. ... Kürtlerin haklarını savunmak ve bu hakları elde etmek istedikleri propagandasını yapıyorlar ama gerçek amaçları bu mu, yoksa bazılarının söylediği gibi dış güçlerin maşası mı? Bilemiyorum.” (1. Görüşmeci)

“Doğu ve Güneydoğu'nun düşmanı olduğu aklıma geliyor. Kendileri için hedefledikleri bir amaçları, hele de Kürtlükle hiç alakaları yoktur. Ayrıca, kimin için çalıştıkları da belli değil.” (9. Görüşmeci)

Anlaşılan PKK örgütünü terörist ve dış ülkelerin maşası olarak gören korucular, PKK'nın Kürt halkının hakları için mücadele etmediği kanaatinde idirler veya en azından bazı korucular, PKK'nın Kürt halkının haklarını savunduğu propagandası yaptığı, ancak gerçek amaçlarının bu olmadığı, halkı kandırıp kullandıklarını düşünmektedirler.

“PKK sizin için nasıl bir anlam ifade ediyor?” sorusuna korucuların % 8,8'inin yanıt vermek istememelerinin anlaşılır nedenleri vardır. Bu grupta yer alan korucular, görüşmeyi gerçekleştiren araştırmacıya bu konuda yapacağı açıklamanın deşifre olabileceği kaygısıyla yanıtlamak istememişlerdir. Korucuların, burada hem PKK hem de devlet güçleri tarafından çekindikleri söylenebilir.

Koruculara, kendilerinin PKK ile mücadele etme konusundaki görüşlerini belirlemek için, **“PKK ile mücadeleyi doğru buluyor musunuz?”** şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Bu soruya korucuların % 48'i “doğru bulduklarını”, %52'si “doğru bulmadıklarını” belirtmişlerdir. PKK ile mücadeleyi doğru bulmadıklarını belirten korucular, mücadeleyi kendilerinin değil, asker ve polis gibi devletin güvenlik güçlerinin yapması gerektiğini belirtmiş olmaktadır. İller bazında dağılımlara bakıldığında; Muş, Bingöl, Batman ve Van'a kıyasla Diyarbakır, Mardin ve Hakkari illerinde ikamet eden korucuların örgüt ile mücadele gerekliliği konusunda daha az istekli oldukları saptanmıştır. Bu illerde mücadele konusunda daha az bir isteğin olmasının, söz konusu illerde örgüt mensuplarıyla daha sıklıkta çatışmaların yaşanması ve aynı şekilde koruculara yönelik halk tarafından daha olumsuz bir bakışın olması ile ilintili olabilir. Özellikle korucular arasında can kaybının yaşanmış olması veya örgütün koruculara yönelik saldırıları veya saldırma riski gibi unsurlar, korucuların PKK mensuplarıyla silahlı bir çatışmaya girme veya operasyona çıkma konusunda daha az istekli kıldığı bir gerçektir.

Örgüt ile silahlı mücadeleye girme konusunda olumsuz görüş bildiren korucular ağırlıklı olarak; PKK ile mücadele etmenin güç oluşu ve yaşam açısından risk oluşturduğunu belirterek PKK ile savaşmanın kendilerinin PKK'nın silahlı saldırısına açık hedef haline getirdiklerini dile getirmişlerdir.

“Kimse canından ve malından olmak istemez, ama biz çocuklarımızın ve köyümüzün güvenliğini sağlamak için canımızı ve malımızı ortaya koymuşuz. Bize ve köyümüze zarar verebilirler (14. Görüşmeci).

“PKK ile mücadele etmek herhangi bir can güvenliği olmadan yaşamaya alışmaktır.”(16. Görüşmeci). “PKK ile mücadele etmek demek operasyonlardan evine sağ dönme garantisinin olmaması demektir.”(17. Görüşmeci)

Yukarıya alınan alıntıda korucuların, çatışmalarda örgüt mensupları tarafından öldürülebilecekleri ve bu nedenle can güvenliği kaygılarını taşıdıkları görülmektedir.

Bazı köy korucuları, devlet güçlerinin bile örgüt mücadelesinde zorlandıkları, onlarla başa çıkamadığı bir durumda kendilerinin PKK ile mücadele etmede başarılı olmalarının mümkün olmayacağı düşüncesinde oldukları gözlenmiştir. Hiç kuşkusuz örgüt mensupları tarafından saldırıya uğrayan veya yakın aile bireylerini kaybeden bazı korucuların da, örgüt ile mücadele etmede istekli oldukları dikkatten kaçmamıştır. Bunu yanı sıra yabancı güçler tarafından kullanıldıklarını düşünen korucular, örgüt mensuplarıyla mücadele etmede daha istekli oldukları ancak Kürtlerin hakları için savaşıyor bir örgüt olarak gören korucuların da çatışmaya daha mesafeli ve eleştirel yaklaşıtları tespit edilmiştir. Köy korucularını PKK ile silahlı mücadelede aktif olarak görev alma konusundaki tutumlarının olumlu veya olumsuz olacağı hususunda, geçmişte saldırıya uğramak, yakınlarının yaralanması veya ölmesi ve Kürt sorunu içerisinde PKK örgütünü nereye oturttukları (yabancı güç odakları tarafından kullanılma) gibi faktörler etkili olmaktadır.

4.2.4. Bazı Korucular Niçin PKK Örgütüne Destek Vermektedir?

Yukarıda da belirtildiği gibi korucuların yaklaşık olarak % 20’si, PKK örgütünü Kürt halkının hakları için mücadele eden bir örgüt olarak tanımlamışlardır. Bu anlayış, PKK örgütünün haklılığını onaylayan bir bakış açısını yansıtmaktadır. Hiç kuşkusuz örgüte bu olumlu bakış, zaman zaman örgüte yardım ve yataklık etmeye kadar uzanabilmektedir. Bu da korucular arasında PKK örgütüne destek veren korucuların olduğu anlamına gelmektedir. Bu hususu, İçişleri Bakanlığı Verileri de doğrulamaktadır.

İçişleri Bakanlığı verilerine göre, 1985-2003 yılları arasında suç işledikleri gerekçesiyle haklarında işlem yapılan 4804 korucudan, 2376’ı çeşitli adli suçlardan, 2375’i ise PKK’ya yardım ve yataklık suçlarından işlem yapılmıştır (bkz. Balta ve Akça, 25-26). Haklarında işlem yapılan korucuların önemli bir oranının, PKK örgütüne yardım ve yataklık yapma suçundan olması son derece dikkat çekicidir.

Çalışma kapsamında, koruculara “bazı korucuların PKK’ya yardım ve yataklık etmelerini nasıl değerlendiriyorsunuz?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Korucuların büyük bir kısmı örgüte yardım edenlerin varlığını, örgütten çekinme veya korkmak ile gerekçelendirmişlerdir. Bu görüşü dile getirenler, korucuların örgüte karşı kendilerini sürekli olarak koruyamadıklarını ve bu nedenle onlarla anlaşma yolunu seçtiklerini ileri sürmüşlerdir: Korucuların anlatımlarında “yaşamsal zorunluluk” dışında başka faktörler de vurgulanmıştır:

“Yardım ve yataklık edenlerin büyük çoğunluğu bunu mecbur oldukları için yapmaktadır. Çünkü kendilerini her zaman örgüte karşı koruyamazlar. Bu nedenle PKK’ye yardım ediyorlar. Bazı korucular ile örgüt arasında akrabalık ilişkileri olması da yardım ve yataklığın bir başka nedenidir. Çünkü birçok köyde akrabalardan biri baskılarla korucu olmak zorunda kalırken, bir diğer akraba da örgüte katılmıştır.” (5. Görüşmeci)

“Asker ve polis gibi güvenlik güçlerinin hemen ulaşmasında sıkıntı olan yerlerde, korucular, örgütün tehditlerine boyun eğmek zorunda kalıyor. Ancak, bunların içinde, bazı gönüllü olarak yardım edenler ve örgütle aynı amacı güden korucular da var.”

“PKK’ya yardım ve yataklık yapanlar, zorla korucu yapılmış kişilerdir. Zaten bu insanların fikri budur. Fikri bu olanlara zorla koruculuk yaptırırsanız sonucu da bu olur.” (8. Görüşmeci)

“Devlet, ne kadar PKK sempatisini varsa hepsini korucu yaptı. Örneğin 1990’lı yıllarda korucu olanlar, istemeden, devletin zoruyla korucu oldu.” (16. Görüşmeci)

“Bazı korucular baskı gördüler, zorla korucu yapıldılar. Ayrıca bu korucular dışlandılar. Dışlandıkça da PKK’ya yanaştılar.” (18. Görüşmeci)

Yukarıdaki anlatımlarından hareketle korucuların PKK’ya yardım ve yataklık etmelerinin nedenleri 4 kategori içerisinde ele alınabilir:

1. PKK örgütünden duyulan korku. Korucuların, örgüt elemanları tarafından gerek görev yaptıkları bölgelerde, gerekse yolculuk esnasında veya operasyon dönemlerinde saldırıya maruz kalma ve hayatlarını kaybetme riskleri her zaman bulunmaktadır. Öyle ki korucular, kırsal yerleşim yerlerinden ilçe ve şehir merkezine bile gitmekte zaman zaman kaçınmaktadırlar. Çünkü geçmişte çok sayıda korucu bu şekilde saldırıya uğrayıp öldürülmüşlerdir. Özellikle, güvenlik birimlerine uzak yerleşim bölgelerindeki korucuların ve güvenlik güçlerinin ulaşmakta güçlük yaşadığı bölgelerdeki korucuların PKK saldırılarına maruz kalma riskleri daha yüksektir. Aynı şekilde, korucu sayısı açısından daha az güçlü oldukları ve geçmişteki husumetlerden dolayı örgütün hedefinde olan bazı korucuların PKK saldırılarına karşı koyacak güçlerinin daha zayıf olduğu söylenebilir. Bu sebeplerle, öldürülme ve saldırıya uğrama endişesi yaşayan bazı korucular, PKK’nın birtakım isteklerine boyun eğmek veya isteklerini karşılamak durumunda kalmaktadırlar.

2. Bölgede artan Kürt milliyetçiliği ve PKK örgütüne giderek artan toplumsal destek. PKK örgütünün silahlı eylem başlattığı 80’li yılların ortası ve 90’lı yılların başına kıyasla günümüzde PKK ideolojisi daha çok taraftar kazanmış durumdadır. İlk dönemlerde ciddi bir halk desteğinden yoksun olan örgüt, zamanla ciddi bir desteğe ulaşmıştır. Bu çerçevede, örgütün milliyetçilik ideolojisinin giderek daha fazla taban bulmasıyla birlikte korucular da aynı şekilde bu süreçten etkilenmişlerdir. Kitlesele protestolar, Kürt medyasının etkisi, Kürt partilerinin ve STK’larının giderek etkili olmaya başlamasına paralel olarak artan kitle desteği aynı şekilde bazı korucuları da etkilemiştir.

3. Korucu olmadan önce, örgüte sempatisizliğin veya Kürt sorununa duyarlılığın varlığı. Bu grupta yer alan korucular, korucu olduktan sonra da PKK örgütüne karşı bakışlarında bir değişim meydana gelmemiştir. Özellikle, korucu olmaya zorlananlar, PKK’ya daha fazla sempati duydukları da söylenebilir.

4. Koruculuk mesleğine, maddi bir kazanç veya istihdam perspektifinden bakma: Bu kategoride yer alan bazı korucular, koruculuk sayesinde devlet görevlisi olarak maaş sahibi olmayı amaçladığı gibi aynı şekilde örgütün saldırılarından da korunmak için da örgüt veya onların siyasal aktörleri ile işbirliği içerisine girebilmektedirler.

5. SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Koruculuk sisteminin PKK örgütü ile mücadele etmek için geliştirilmiş olması ve korucular ile PKK örgütü arasında yıllarca süren çatışmalar, her ikisi arasında amansız bir düşmanlık ihdas etmiştir. Korucuların gerek güvenlik personeli ile birlikte PKK örgütü ile çatışmalara katılmaları gerekse de korucular ile örgüt arasında yaşanan çatışmalarda can kayıplarının oluşması ve gerekse de örgütün ve örgütü destekleyenlerin yıllardır korucular aleyhinde sürdürdükleri, aşağılayıcı, dışlayıcı ve itham edici dil ve propagandalar sayesinde, korucuların PKK örgütü ve Kürt sorunu konusunda, devlet ile benzer görüşlere sahip olabilecekleri tahmin edilmiştir. Ancak araştırmada, bazı korucuların (her 5 korucudan birinin) PKK örgütüne yönelik olumlu düşünceye sahip olmaları ve anadil ile özerklik konusunda örgütün ve onların siyasal aktörleri tarafından dile getirilen görüşler ile benzer düşünceler dile getirmeleri, araştırmanın çarpıcı bir saptaması olarak dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada, korucuların Kürt sorunu ve PKK konusundaki görüşlerinin tümüyle birbiriyle benzerlik arz etmediği saptanmıştır. Kimi Korucular bir Kürt sorununun varlığını kabul ederken,

kimilerinin de böyle bir sorunun varlığını reddettikleri belirlenmiştir. Kürt sorunun varlığını kabul eden korucular genelde, cumhuriyet döneminden bu yana bir Kürt sorunu olduğunu, bu sorunun da en belirgin göstergesinin Kürt dilini kullanma yönündeki engeller olduğunu, Kürtlerin geçmişte ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördüklerini ve asimilasyona tabi tutulduklarını ileri sürmüşlerdir. Kürt sorunun varlığını kabul eden korucuların çoğunun, anadilde eğitimi savunan yönündeki açıklamaları, anadilde eğitimin Kürt sorunun temel bir unsuru olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Kürt sorunun varlığını kabul eden korucuların öne çıkardıkları temel bir görüş ise, bu sorunun şiddet eylemleri ile çözülemeyeceği hususudur.

Kürt sorunu konusunda ifade edilen hususlar ağırlıklı olarak, anadilde eğitim ve özerklik talebinde yoğunlaşmıştır. Korucuların çoğu, genelde anadilde eğitimin önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini düşünürken, özerklik konusunda da aynı olumlu yaklaşımın olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaten görüşülen korucular arasında özerklik modelini öne çıkaran korucuların sayısı son derece azdır. Korucuların, demokratik özerklik yönündeki taleplerinin, anadilde eğitim talebine kıyasla daha az dile getirildiği söylenebilir. Demokratik özerklik modelinin ne olduğunun bilinmemesi ve bir bölünme yaratabileceği korkusu, korucuların özerklik modeline mesafeli duruş sergilemelerinde veya karşı görüşler bildirmelerinde etkili olmuştur.

Çok sayıda korucu da, Kürt sorunun varlığını reddetmişlerdir. Kürt sorunun varlığını reddeden kimi korucular, Türkiye’de etnik kimliği ne olursa olsun herkesin, dilini kullanmakta her hangi bir engelle karşılaşmadığı ve etnik kimlikten kaynaklanan haklarını özgürce kullandıklarını ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre 30 yıldır süren içi çatışmanın haklı gerekçeleri yoktur. Onlara göre, yaşanan çatışmalar veya PKK örgütünün varlığı, gençlerin aldatılmış olması ile açıklanabilir. Kimi korucular da, Kürt sorunundan çok bir PKK sorunun olduğunu ve bu sorunun genelde dış ülkelerin (özellikle İsrail, Ermenistan gibi) Türkiye üzerindeki emellerinden kaynaklandığı ve örgütün bu ülkelerin politikalarına hizmet etmek için mücadele ettiği etrafında odaklanmaktadır. Kimi koruculara göre de, PKK sorunun temelinde, bölgenin ekonomik geri kalmışlığı faktörü bulunmaktadır.

Köy korucularının önemli bir bölümünün Kürt sorununun varlığını kabul etmelerine rağmen, PKK örgütü hakkında olumsuz görüşler dile getirmeleri, korucuların Kürt sorunu ile PKK sorunun birbirinden ayrıştırdıklarını göstermektedir. Korucuların önemli bir oranı, PKK örgütünün dış güçler tarafından kullanılan bir örgüt (% 68) olarak tanımlamışlardır. Ancak korucuların yaklaşık olarak beşte biri PKK örgütünü Kürt sorunu ile ilintili olarak ve haklı bir mücadele yürüten bir örgüt olarak tanımlamaları, son derece dikkat çekicidir. Onlara göre, Kürt sorunundaki kazanımlar örgütün mücadelesi sonucunda ele edilmiştir.

Koruculuk sisteminin oluşturulduğu tarihten bu yana korucuların PKK’ya olan bakışlarında kimi değişimler yaşanmıştır. Özellikle PKK örgütünün çok daha etkin olduğu sınır bölgelerindeki yerleşim yerlerinde görev yapan korucuların PKK örgütü elemanları ile temas etmeleri ve örgüt sempatanlarının yoğun saldırılarına, eleştirilerine ve dışlanmalarına hedef olmaları onların PKK örgütüne daha olumlu yaklaşım geliştirmelerine ve yer yer onlarla işbirliği içine girmelerine yol açmış olabileceği söylenebilir. Bu nedenle korucular arasında örgütün Kürt sorunu konusundaki argümanlarını haklı bulan veya bu söylemleri dillendiren bir korucu grubundan söz etmek mümkündür. Ayrıca, örgüt ile işbirliği içerisine giren ve bu sayede can güvenliğini garantiye alan çok az da olsa bir korucu varlığından da söz etmek mümkündür. Bu çerçevede, önemli sayıda korucular hakkında, örgüte yardım ve yataklık suçlarından işlem yapılmıştır. Korucuların, örgüte destek vermelerinin nedenleri arasında; örgütün saldırılarından duyulan korku, düşünsel olarak örgüte duyulan sempatanlık, Kürt milliyetçiliği konusunda oluşan bilinç ve örgütle anlaşma yapma gibi etkenlerin rol oynadığı söylenebilir.

Korucuların Kürt sorunu ve PKK örgütü konusunda farklı görüşlere sahip olmaları, koruculuğun kabul edilme nedenleri ile ilintili olan bir yanı da bulunmaktadır. Bu çerçevede, koruculuğun gönüllü veya zorunlu olarak kabul edilme biçimine göre, PKK ve Kürt sorunu konusundaki yaklaşımların da farklılaşmasına yol açmış olabilir. Hiç kuşkusuz burada dikkat

edilmesi gereken önemli bir husus da, PKK örgütüne olan desteğin artmasına veya örgütün taleplerinin Kürtler arasında giderek kabul görmesine bağlı olarak, korucuların da PKK ve Kürt sorunu konusundaki görüşlerinin ilk dönemlere kıyasla giderek değişmeye başlamış olmasıdır. İlk dönemlerde, PKK örgütünün Kürtler konusundaki argümanlarını ülkeyi bölen, ayırıcı ve dolayısıyla tehlikeli ve olanaksız gören bazı korucular, gerek Kürtlerin örgüte olan desteklerinin artışına bağlı olarak gerekse de Türkiye’de; Kürtler konusunda devletin inkarcı ve dışlayıcı politikalarının terk edilmesi, hakim ulus paradigmasından vazgeçilmesi ve gerekse bu alanda demokratik reformların gerçekleştirilmesi gibi gelişmeler sayesinde korucuların da zihin dünyasında da ciddi dönüşümler yaşanmıştır.

Korucuların PKK örgütüne yaklaşımlarında, görev yaptıkları bölge, can kaybı yaşayıp yaşamadıkları, örgütün saldırısına maruz kalma riski, sempatanların ve örgüt mensuplarının yoğunluğu, yakınlarından örgüte katılanların olup olmadığı, geçmişte örgüte nasıl baktıkları, örgüt elemanları ile her hangi bir temas ve işbirliğinin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği gibi hususlar etkili olduğu söylenebilir.

6. KAYNAKÇA

Barkey, Henri ve Graham Fuller (1998), Turkey’s Kurdish Question, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham

Fuller, Graham ve Henry Barkey (2011), Türkiye'nin Kürt Meselesi. İstanbul: Profil Yayıncılık

İmset, G. İsmet (1993). PKK Ayrılıkçı Şiddetin 20 yılı (1973-1992). Ankara: Turkish Daily News Yayınları.

Jandarma Genel Komutanlığı (03.04.2012) Kişisel Yazışma ile Alınan Veriler

Kurban, Dilek (2010). “Bir Güvenlik Politikası Olarak Korucu Sistemi”. *Almanak Türkiye 2006-2008* içinde (Der: Ali Bayramoğlu ve Ahmet İnel), s. 253-259. İstanbul: TESEV Yayınları.

Önder, M. Seyman (2013), Geçici Köy Korucuları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi), ELazığ

Marcuse, Aliza (2009), Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi (A. Alkan çev.), İstanbul: İletişim

Paker, E. Balta ve İsmet Akça (2013), “Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler: Türkiye’de Köy Koruculuğu Sistemi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı:126, 734

Tapan, Berivan (2007). Terörün Bekçileri Hamidiye Alaylarından Günümüze Koruculuk. İstanbul: Güncel Yayıncılık.

Tüysüz, Nur (2014), “Geçici Köy Koruculuğu Sisteminin Toplumda Yarattığı Dönüşüm ve Korucu Olmanın Kişisel Gerekelendirmeleri”, *Toplum ve Kuram* Sayı: 9, 177-202

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE ZAYİAT VE ZEHİRLİ – BOĞUCU GAZ KULLANILMASI

Casualty And Using of Poisoned - Suffocative Gas in Gallipoli Battles

İbrahim YILDIRIM¹

ÖZET

3 Kasım 1914' te İngiliz Filosu'nun, Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alması ve dış istihkamlarını topa tutmasıyla başlayan Çanakkale Muharebeleri, 19-20 Aralık 1915 gecesi, 236 günlük bir muharebeden sonra Kuzey Grubu'nun 8-9 Ocak 1916' da, 256 günlük bir muharebeden sonra da Güney Grubu'nun çekilmesi ile sona ermiştir. Yaklaşık 8,5 ay süren Deniz ve Kara Muharebeleri esnasında her iki tarafın verdiği personel ve malzeme zayıatının büyüklüğü Birinci Dünya Savaşı içerisinde Çanakkale Muharebeleri'nin farklı bir konumda değerlendirilmesinin en önemli nedenlerinden birisi olmuştur. Çanakkale Muharebeleri'nde zayıat, farklı kaynaklarda değişik rakamlarla belirtilmiştir. Harp ceridelerine dayanan, ATESE Başkanlığına ait kaynak eserlerden alınan ve en son araştırmaları içeren İtilaf Devletleri için 252.000 Türk zayıatını; 57.370' i Şehit, toplam 213.882 olarak kullanılmasının uygun olacağını değerlendirmekteyim. Çanakkale Muharebeleri'ndeki zayıatın fazla olma nedenlerinden en önemli olanlarını ise; Savunma Tertibinde Yapılan Hatalar, Arazinin Savunmaya Hazırlanmasındaki Hatalar, Birliklerin Eğitimindeki Hatalar, Zehirli-Boğucu Gaz Kullanılması Neticesinde Meydana Gelen Zayıat başlıkları altında sıralayabiliriz.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Muharebeleri, Zayıat, Şehit, Mühnik Gaz

ABSTRACT

In 3 November 1914, Gallipoli Campaign started with the blockade and bombardment of the outer fortification of Dardanelles by Royal Navy. And it's ended at the night of 19-20 December 1915, after 236 days of fighting, with the withdrawal of the Northern Group and in 8-9 January 1916, after 256 days of fighting with the withdrawal of the Southern Group. The size of the losses in both sides on to Military Personnel and materiel are the most important reasons to evaluate Gallipoli Campaign (which continues about 8,5 months Sea and Land battles) in a different position inside the World War I. Size of the casualties in Gallipoli Campaign stated with different numbers in several sources. From the recent studies and the war record books in Military History and Strategic Studies Department (ATASE), I consider it will be proper to known as the number of casualties are; 252.000 for allied powers, 213.882 for Turkish side (57.370 of them are martyrs). We can sort the most important reasons of this much losses in Gallipoli Campaign are; Mistakes made on defense arrangement, Mistakes made when preparing the land for defense, Mistakes in training of troops and the choking gas usage.

Keywords: Gallipoli Campaign, Casualty, Martyr, Choking gas

1. GİRİŞ

Çanakkale Muharebeleri, I. Dünya Savaşı sırasında 1915-1916 yılları arasında Gelibolu Yarımadası'nda Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında yapılan deniz ve kara muharebeleridir. İtilaf Devletleri; Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti konumundaki İstanbul'u alarak İstanbul ve Çanakkale boğazlarının kontrolünü ele geçirmek, Rusya'yla güvenli bir tarımsal ve askeri ticaret yolu açmak, Alman müttefiklerinden birini savaş dışı bırakarak İttifak Devletlerini zayıflatmak amaçları ile ilk hedef olarak Çanakkale Boğazı'na girmişlerdir. Ancak saldırıları başarısız olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Yaklaşık 8 ay 15 gün süren Çanakkale Deniz ve Kara Muharebeleri'nde her iki taraf da çok büyük personel ve malzeme zayıatı vermiştir. Şimdiye kadar çeşitli yönleriyle ele alınmış olan Çanakkale Muharebeleri'nde zayıat konusunda hala kargaşa yaşanmaktadır. Öyleki zaman zaman en üst devlet adamları tarafından bile “250 bin Şehit verildi” yanlış beyanı verilmekte, Şehit miktarı ile zayıat miktarı karıştırılmakta, zayıatın fazla olma

¹ Dr.(E).Kur.Alb., TSK Mehmetçik Vakfı Samsun Temsilciliği, İlkadım / SAMSUN, Mail: iyildirim59.iy@gmail.com

nedenleri üzerinde ise yeterince durulmamaktadır. Bu çalışmanın amacı; ATASE Başkanlığınca yayınlanan kaynak eserlere dayanarak personel zayıyatını, müttefikimiz olan Almanların zayıyatını ve zayıyata yol açan nedenlerle özellikle literatürde fazla yer almayan kimyasal silah kullanılması konusunu ele almaktır.

2. ÇANAKKALE MUHAREBELERİNE GİDEN SÜREÇ VE NEDENLERİ

20. yüzyıl başında arka arkaya gelen 1911 Trablusgarp ve 1912 Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti Balkanlar'da, Doğu Trakya haricinde tüm topraklarını kaybetmiş, partiler arası mücadeleler nedeniyle idaresi neredeyse felç olmuştu. Osmanlı Devleti; İtilaf Devletleri'nin kendisine karşı izlediği olumsuz politikaları bertaraf etmek, son savaşlarda kaybedilen Osmanlı topraklarını geri almak için Almanya'nın savaştan galip çıkacağı düşüncesi ile Almanya'ya yakınlaşmaya başladı. 2 Ağustos 1914'te imzalanan gizli bir antlaşma ile İttifak Devletleri saflarına katılan Osmanlı Devleti, güvenliği açısından seferberlik ve silahlı tarafsızlığını ilan etti. Amiral Souchon komutasındaki Türk donanmasının Karadeniz'deki Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine bu olayı savaş nedeni sayan Ruslar, 2 Kasım 1914' te Kafkasya'dan Türk sınırını geçerek savaşı başlattılar. Osmanlı Devleti de Rusya ve İngiltere'ye 14 Kasım 1914' te resmen savaş ilan etti².

Savaşın kısa sürede bitirilebilmesi, Rusya'nın Almanlar'a karşı savaşmasıyla mümkündü. Ancak müttefiklerinin yardımı olmaksızın Rusya bu gücü gösteremezdi. Rusya'daki ham maddelerin Batıya ve Batının mamul maddelerinin Rusya'ya ulaştırılması için en uygun yol İngiltere'yi Odessa'ya bağlayan Çanakkale ve İstanbul boğazları yolu idi. Ancak Çanakkale cephesinin açılmasında birçok gerçek neden vardır. İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlamak, Osmanlı'yı harp dışı bırakmak, Türkleri barış yapmak zorunda bırakıp, Süveyş kanalı ve Hindistan yolu üzerindeki Türk tehlikesini ve bütün cepheleri ortadan kaldırmak, Türklerin savaştan çekilmesiyle Almanya ve Avusturya - Macaristan'ı güneyden kuşatıp Avrupa'da tecrit etmek, gizli yapılmış olan İstanbul Anlaşması ile Rusya'ya vereceklerini bildirdikleri Boğazlar bölgesini Rusya'dan önce ele geçirip barış masasına kuvvetli oturmak, Bulgaristan gibi harbe girmeye kararsız devletleri kendi taraflarına çekmek, Boğazları açarak Rusların kaynaklarından yararlanmak ve ekonomisini düzeltmek, İslam alemine karşı Hilafetin prestij ve otoritesini kırmak, Türk ordusunun Sarıkamış Harekâtı'ndan etkilenen Rus Çarı Nikola'nın Türkiye'ye karşı karadan ve denizden cephe açılmasını istemesi³ şeklinde sıralayabiliriz.

3 Kasım 1914'te İngiliz Filosu'nun Çanakkale Boğazı'nı Ablukaya alması ve dış istihkamlarını topa tutmasıyla başlayan Çanakkale Muharebeleri, 19-20 Aralık 1915 gecesi, 236 günlük bir Muharebeden sonra Kuzey Grubu'nun 8-9 Ocak 1916'da, 256 günlük bir muharebeden sonra Güney Grubu'nun çekilmesi ile sona ermiştir. Yaklaşık 8,5 Ay süren Deniz ve Kara Muharebeleri esnasında her iki tarafın verdiği personel ve malzeme zayıyatının büyüklüğü Birinci Dünya Savaşı içerisinde Çanakkale Muharebeleri'nin farklı bir konumda değerlendirilmesinin en önemli nedenlerinden birisi olmuştur.

3. ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE ZAYİAT VE ZAYİATIN FAZLA OLMA NEDENLERİ:

Zayıyat; Önce muharebe ve muharebe dışı zayıyat, muharebe zayıyatı da personel ve malzeme zayıyatı olmak üzere ikiye ayrılır.

Personel Zayıyatı: Harpte; şehit, ölü, yaralı, hasta, kayıp, esir, firar, akıbeti belirsiz personelin tamamını kapsayan bir kavramdır.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, c. IX, s. 400.

³ T.C. Kara Kuvvetleri Komutanlığı, *Kara Harp Okulu Komutanlığı Harp Tarihi-I Ders Kitabı*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2003, ss.3/38-39.

Malzeme Zayıtı: Harpte; tahrip, arıza, düşman eline geçme, kayıp vb. nedenlerle meydana gelen her türlü harp silah araç ve gereç kaybını ifade eden bir kavramdır.

Ben burada personel zayıtı üzerinde duracağım. Kaynaklar incelendiğinde iki tarafın zayıtının birbirine yakın, 250.000 civarında gösteren rakamların ortaya konduğunu, zaman zaman siyasiler ve bürokratların bile “Çanakkale’de 250.000 şehit verdik” şeklinde yanlış beyanda bulduklarını, zayıtın tamamının şehit olduğu şeklinde yanlış kullanımın olduğunu görüyoruz.

3.1. Türklerin ve İtilaf Devletlerinin Personel Zayıtı

Çanakkale muharebelerinde zayıt sayısı değişik kaynaklarda değişik rakamlarla belirtilmiş bulunmaktadır. Cephe komutanı Otto Liman Von Sanders Paşa hatıratında, “5nci Ordunun Çanakkale Savaşlarındaki zayıtı muharebelerin şiddet ve sürekliliği ile orantılı bir şekilde çok yüksektir. Toplam zayıt 218.000 olup bunun 66.000’i şehittir. Yaralılarından 42.000’i iyileştikten sonra tekrar cepheye dönmüşlerdir. Çanakkale savaşlarında öyle Türk alayları vardır ki kayıplarını telafi için 5.000 nefer kadar yeni askeri kadrolarına dahil etmişlerdi”⁴ şeklinde kaydetmiştir.

Fransızca “Çanakkale” kitabında İngilizlerin 469.000 kişilik kuvvetinden 1.785 subay, 21.737 eri ölü, 5.025 subay, 114.000 er yaralı, 5.053 esir ile toplam 153.251 zayıt belirtilmekte ise de Fransız ordusu binbaşlarından Sinyorino'nun kitabında İngiliz kayıpları 216.000 olarak gösterilmiş bulunmaktadır.

Klaus Wolf Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman – Türk Askeri İttifakı Adlı eserinde; “Gelibolu muharebelerindeki kayıplar hakkında birçok farklı kayıt vardır ve birbiriyle çakışan rakamlar bulmak mümkün değildir. Bunun bir sebebi cephedeki kıtaların mevcudunun sürekli tamamlanmasıdır. Bunu kuzeyde Anafartalar Cephesindeki XVI. Kolordu örneğinde görelim. 14 Ekim 1915’ten 9 Aralık 1915’e kadar olan zaman zarfında bu büyük birliğin kayıpları 509 ölü, 2.158 yaralı, 3.386 hasta ve 2.159 hava değişimi idi. Bu yaklaşık 12.000’er askerli üç tünden meydana gelen bir kolorduda sadece iki ayda takım olarak 8.212 kayıp demektir. Eksilen personel mümkün olduğunca İstanbul’daki Birinci Ordu kıtalarından temin edildi. Bu yüzden yüksek sayılar tamamen akla yakındır.”⁵ demektedir.

Kara Harp Okulu Harp Tarihi Ders Kitabında ise; “Sonuç olarak; Türkler Çanakkale’de düşmanın denize dökülmesini temin edemediler. Fakat birçok mahrumiyetlere rağmen Türk Ordusu dünyanın en kuvvetli donanmasına ve en üstün kuvvetlerine, silah ve vasıtalara sahip olan İtilaf Devletlerini dar bir kıyıda çiviledi. 252.000 kişi zayıt verdirerek onları karaya ayak bastığına pişman edip, aciz bir hale getirmek suretiyle, kudretini bir kere daha dünyaya ispat etmiş oldu.”⁶ demektedir.

“Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı” adlı eserde; “İngilizler Anafartalar’dan çekildikleri zaman Asquith Avam Kamerasında İngiliz kayıplarının Çanakkale’de toplam 204.000 kişiye ulaştığını söylemişti ki bu miktarın hiç olmazsa 130 -140 bini Güney grubu muharebelerindedir ve bunun da önemli bir kısmı ilk muharebelere aittir. Fransızların da yaklaşık 70 – 80 bin kaybı olsa gerekir.”⁷ ifadesi yer almaktadır.

Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan “Çanakkale Muhaberatı” adlı eserde; “ilk çıkarma hareketinden itibaren tedrici bir surette takviye edilen bu cephenin Ekim başındaki kuvveti 21 piyade tümenine yani 310.000 kişiyi aşan bir miktara ulaşmıştı.

Osmanlı ordusunun bu cephedeki toplam kaybı henüz tamamıyla tespit edilememiştir. Mamafih kaynaklar ve mevcut vesikalardan gerçeğe yakın olarak çıkarılan rakam şudur:

⁴ Liman Von Sanders, *Türkiye’de Beş Sene*, Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti (çev.), Bayrak Yayıncılık Matbaacılık, İstanbul, 2010, s.121.

⁵ Klaus Wolf, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman-Türk Askeri İttifakı*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), Yayıncılık Matbaacılık, İstanbul, 2014, ss.433-434.

⁶ T.C. Kara Kuvvetleri Komutanlığı, *Kara Harp Okulu Komutanlığı Harp Tarihi-1 Ders Kitabı*, s.3/71.

⁷ Burhan Sayılır, *Türk Kurmay Subayların Gözüyle Çanakkale Savaşı*, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2006, s.264.

55.127 Şehit
100.177 Yaralı
1.067 Kayıp
21.498 Çanakkale’de muhtelif hastalıklardan vefat
186.869 Toplam

Harp esnasında cepheden geriye sevk olunan hasta ve hava değişimi alanların, 64.440 civarındaki miktarını da ilave edersek elde edilecek 251.309 toplam ile “Çanakkale” cephesinde verdiğimiz kayıpların tamamını hakikate yakın bir derecede göstermiş olacağız.

İtilaf Devletleri’nin bu cephedeki kayıplarına gelince; ölü, yaralı, esir ve kayıp olarak İngilizlerin 216.000 ve Fransızların 115.000 ki toplam 331.000 kişidir.”⁸ ifadeleri yer almaktadır.

İsmet GÖRGÜLÜ, “Çanakkale İlk Günde Biterdi” adlı eserinde Türklerin zayıyatını;

57.000’i Şehit,
21.000’i Hastalıktan ölüm,
10.000’i Kayıp,
100.000’i Yaralı,

64.000’i Hasta olmak üzere toplam zayıyatı 252.000 kişi olarak; itilaf devletlerinin zayıyatını da yine 252.000 kişi”⁹ olarak kayıt etmiş bulunmaktadır.

ATASE Başkanlığınca yayımlanan Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915 – 09 Ocak 1916) adlı eserde zayıyat konusu; “Çanakkale Muharebeleri, ilk günden itibaren çok hareketli başlamış ve sonuna kadar da aynı şekilde sürüp gitmiştir. 8,5 ay süren Çanakkale Muharebeleri’nde, Liman Paşa’nın Türk komutanların hazırladığı savunma planını değiştirerek düşmanın kıyıya çıkmasına imkân vermesi ve sonrasında da Alman tümen ve kolordu komutanlarının hiçbir taktik esasa bağdaşmaz şekilde, gece gündüz sık sık karşı taarruzlar yaptırılmaları, Türk kuvvetlerinin aşırı kayıp vermesinin esas nedeni olmuştur.

Türklerin aşırı kayıplarına rağmen müttefikimiz Almanya, Çanakkale Cephesi’ne subay, astsubay, asker ve memur olarak toplam 500 kişi göndermiştir. 1927 yılında basılan, Alman arşivinin Grosse Krieg (Büyük Harp) isimli eserinin IX. cildinde yer alan; “Çanakkale Seferi, 1915 yaz ve sonbaharı süresince birçok düşman kuvvetlerini bağlamış ve Batı (Avrupa) cephesinden uzak bulundurmuydu. Buna karşın kullanılan Alman kuvveti hemen hiç idi.” yorumu oldukça dikkat çekicidir.

Savaşın başlamasından 24 Kasım 1915’e kadar geçen zaman içinde Türk tarafının zayıyatı 566’sı subay, 54.141’i er toplam 54.707 şehit; 957’si subay, 88.839’u er toplam 89.796 yaralı; kayıp, esir, hastanede ölen, hava değişimi alanlar ile birlikte toplam 181.184’ e ulaşmıştı.

Sekiz buçuk ay süren bu muharebelerde iki tarafın kayıpları şöyle rakamlanabilir:

İngiliz ve Fransızlar, Çanakkale muharebe alanına, 410.000’i İngiliz ve 79.000’i Fransız olmak üzere, yarım milyona yakın insan göndermişlerdi.

Bu kuvvetlerden İngilizler, 205.000 (ölü, esir ve kayıp 115.000; memleketine gönderilen 90.000 hasta); Fransızlar ise 47.000 kişi zayıyat vermişti.

Çanakkale Muharebeleri’ne katılan Türk kuvvetleri, çok kez parça parça kullanılmış ve bu yüzden de emir ve komuta ilişkileri birbirine karışmıştı. Bu nedenle zayıyatın saptanması ve zamanında asıl komutanlıklarına bildirilmesinde aksamalar olmuştu. Bu durum, Türk tarafının zayıyatı konusunda farklı rakamların ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

⁸ Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutaş, *Çanakkale Muharebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekatı Tarihçesi*, Türk Tarih Kurumu, Sarıyıldız Ofset, İstanbul, 2012, ss.62-63.

⁹ İsmet Görgülü, *Çanakkale İlk Günde Biterdi*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2008, s.141.

5nci Ordu Komutanlığının son aylara ilişkin olarak Başkomutanlık Vekâletine sunduğu zayıt raporlarından derlenen miktarlara göre Türklerin zayıtı, toplam olarak, 213.882'yi bulmuştur.

Tablo 1. 5' İNCİ Ordunun Zayıt Miktarı

KAPSADIĞI TARİH	SUBAY				ER					
	ŞEHİT	YARALI	KAYIP	TOPLAM	ŞEHİT	YARALI	KAYIP	HAST. ÖLEN	HAVA DEĞİŞİMİ	TOPLAM
03.11.1914 08.03.1915	8	2	-	10	97	125	-	-	-	222
25.04.1915 19.12.1915	587	1016	27	1630	56048	95989	11151	18746	8307	190241
GENEL TOPLAM	595	1018	27	1640	56145	96114	11151	18746	8307	190463

5nci Türk Ordusunun 128 adet harp ceridesinde yer alan günlük zayıt çizelgelerinin iki evre hâlinde toplatılması ile de yukardaki rakamlara ulaşılmıştır.

Ancak bu çizelgede 19 Aralık 1915 sonrası zayıtı bulunmamaktadır. Yeni tespit edilen iki zayıt çizelgesinde ise daha toplu rakamlara ulaşılmış ve Aralık 1915 sonunda genel zayıtın 210.695'i, 9 Ocak 1916' da ise 213.187'yi¹⁰ bulduğu yer almaktadır.

ATASE Başkanlığı'nın Haziran 1914 – 25 Nisan 1915 Dönemini Kapsayan Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi adlı eserde; “Çanakkale Boğazı Muharebesi'nde, Birleşik Filonun ilk ciddi taarruzunun başlamasından (19 Şubat 1915), Boğaz'ın Marmara'ya geçmek için zorlanmasına yönelik 18 Mart 1915 muharebelerine katılan Türk birliklerinin kuvvetleriyle, verilen zayıtın belirlenmesi, Boğaz'da geçen muharebeler hakkında genel bir fikir edinilmesi bakımından önem taşımaktadır.

18 Mart 1915 günü Müstahkem Mevki sınırları içinde 50.000, Çanakkale harekât alanı içinde 95.000 kişilik Türk kuvveti bulunmaktadır.

3 Kasım 1914' ten 19 Mart 1915' e kadar personel zayıtı şöyledir:

Tablo 2. 3 Kasım 1914' ten 19 Mart 1915' e kadar personel zayıtı

SUBAY		ER		KAYIP
ŞEHİT	YARALI	ŞEHİT	YARALI	
21	4	158	197	1

1914 ve 1915 yıllarında Çanakkale Müstahkem Mevki birliklerinin muharebe dışı zayıtı ise şu şekildedir.

Tablo 3. 1914 VE 1915 yıllarında Çanakkale Müstahkem Mevki birliklerinin muharebe dışı zayıtı

YILI	HAVA DEĞİŞİMİ		ÇÜRÜĞE AYRILMA		ÖLÜM	
	SUBAY	ER	SUBAY	ER	SUBAY	ER
1914	6	421	-	60	1	23
1915	16	1783	-	29	5	281

Kısaca denilebilir ki Müstahkem Mevki birliklerinin tespit edilmiş olan kuvveleriyle yukarıda açıklanan zayıt miktarı karşılaştırıldığında, “Birleşik Filonun Boğaz Muharebeleri'nde, bol

¹⁰ ATASE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)*, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, ss.465-466.

cephaneye dayanan bombardımanlarına karşın verilen kayıpların çok daha düşük olduğu görülecektir.”¹¹ şeklinde kayıt edilmiş bulunmaktadır.

ATASE Başkanlığının Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914 – Ocak 1916) adlı eserinde ise zayıyla ilgili olarak; “Türk tarafının Çanakkale Muharebeleri’nde verdiği genel zayıyatın şehit sayısıyla karıştırılması da sık rastlanan hatalardan biridir. Nitekim Çanakkale’de elde edilen büyük zaferin her yıl dönümünde, çeşitli alanlarda düzenlenmekte olan kutlama törenlerinde yapılan konuşmalarda, Çanakkale Muharebeleri’nde 250.000’den fazla şehit verildiği dile getirilmektedir.

Oysa arşivlerde yer alan belgelere göre, kara ve deniz muharebelerinde verilen subay ve er şehit sayısı toplam 57.370’tir.

Genel zayıyat miktarıysa Aralık 1915 sonunda 210.695, 9 Ocak 1916’da ise 213.882 olup bu sayı, şehitler dahil, yaralı, kayıp ve esirlerle hava değişimi, hastaneye gönderilenler ve çeşitli hastalıklardan ölen personelin genel toplamını ifade etmektedir.

“Birinci Dünya Savaşı süresince tüm cephelerde İngiliz ve Fransızlara esir düşen Türklerin sayısı 202.152 kişidir. Bu rakamın 10.000’i (8.000’i İngilizlere, 2.000’i Fransızlara esir düşen) Çanakkale Cephesi’ne aittir.”¹² ifadeleri yer almaktadır.

Sonuç olarak; zayıyla ilgili Harp Ceridelerine dayanan ATESE Başkanlığına ait kaynak eserden alınan ve en son araştırmaları içeren yukarıdaki bilgilerin (İtilaf devletleri için İngilizler için 205.000 Fransızlar için 47.000 olmak üzere 252.000, Türk zayıyatını ise 57.370’i şehit olmak üzere toplam 213.882 olarak kullanılmasının uygun olacağını değerlendirmekteyim.

Milli Savunma Bakanlığı arşiv müdürlüğü ile yaptığım koordine edilmiş oluşturulan bir proje grubunun hastane kayıtları üzerinde çalıştığımı müşahade ettim. Bu grup çalışmasını bitirdiğinde muhtemelen zayıyat miktarlarında değişiklik olacaktır.

3.2. Almanların Personel Zayıyatı

ATASE Başkanlığının Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914 – Ocak 1916) adlı eserinde Almanların zayıyatı ile ilgili olarak “8,5 ay süren Çanakkale Muharebeleri’nde, Türklerin aşırı kayıplarına rağmen Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Almanya, Çanakkale Cephesi’ne subay, astsubay, asker ve memur olarak toplam 500 kişi göndermiştir. 1927 yılında basılan, Alman arşivinin Grosse Krieg (Büyük Harp) isimli eserinin IX. cildinde yer alan; “Çanakkale Seferi 1915 yaz ve sonbaharı süresince birçok düşman kuvvetlerini bağlamış ve Batı (Avrupa) cephesinden uzak bulundurmıştı. Buna karşın kullanılan Alman kuvveti hemen hiç idi...”¹³ yorumu oldukça dikkat çekicidir.

Carl MÜHLMAN, Çanakkale Savaşı adlı kitabında, “1915 Aralık ayında Çanakkale Savaşı’nın son ayında Anafarta Grubu’nda 51 Alman subayı Türklerle silah arkadaşlığı yaptılar. Almanların toplam sayısı bu dönemde kalenin (Çanakkale) Alman personeli dahil olmak üzere, aşağı yukarı 700 kişiye varmıştı.” demiştir.

Klaus WOLF, Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman – Türk Askeri İttifakı adlı kitabında; “1915 yılının Aralık ayında Gelibolu’da her rütbeden yaklaşık 700 Alman askeri cepheydi. Anafartalar Grubu’nda 51 Alman subayı ve yaklaşık 100 astsubay ve erat, Kuzey Grubu’nda ise sekiz Alman vardı. Eratın sayısını tespit etmek artık mümkün değil. Güney Grubu’nda yaklaşık olarak 35 subay görev yapıyordu. Fakat bunlara İstanbul’daki Askeri Heyet’in askerlerini, Akdeniz Filosu’nun ve Müstakil Kumandanlık’ın mürettebatlarını ve ayrıyeten Türkiye’ye

¹¹ ATASE, *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, ss.246-247.

¹² ATASE, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, ss.238-239.

¹³ A.g.e, s.238.

gönderilen çok sayıdaki silah ve cephane imalatı uzmanını, doktorları ve yedek personeli dahil etmek gerekir. Gelibolu muharebelerine doğrudan veya dolaylı olarak 2500 ila 3000 Alman askeri katılmış olmalıdır. Bunlardan 530'dan fazlası ölmüş veya maktul düşmüştür. Hastalananların ve yaralananların sayısını bugün artık belirlemek mümkün değildir ama 1000' in üstünde olmuş olmalıdır.”¹⁴ şeklinde ifade etmiştir.

3.3. Zayıatın Fazla Olma Nedenleri:

Türk Kurmay Subayların Gözüyle Çanakkale Savaşı adlı eserde Seddülbahir (Güney grubu) Muharebelerini anlatan Binbaşı Nihat, zayıatla ilgili olarak; “Kayıplar müthişti. 12-13 Temmuz muharebeleri hariç, Grup'ta toplam 99.855 şehit, yaralı ve kayıp vardı. Aslında az olan kayıp askerlerin büyük bir kısmı parçalanmış asker ve çok ufak bir kısmı da yaralı olarak düşman eline esir düşmüş askerlerdi.

Subay kaybı da çok yüksekti. Bu süre içinde mesela 7. Tümen taburlarının her biri 72-75 subay kaybetmişti. Başlangıçta 4, sonradan 6 km'ye çıkan bir cephede 70 günde verilen bu zayıat miktarı müthişti. Kilometre başına ayda 9.000 kayıp demektir.

Bunu mesela Almanların batı cephesiyle karşılaştırsak 700 km'lik bu cephede ilk ayda Fransızların 6.300.000 kayıp vermesi gerekirdi. Bu kayıpların başlıca nedenleri, düşmanın önce gemi daha sonra kara topçusunun müthiş üstünlüğü, her hücumun süngü hücumuna bağlı olması, tarafların olağan üstü şiddet ve asabiyeti, başlangıçta tahkimata gereken önemin verilmemesi, gayet dar ve her tarafı ateşe açık bir noktaya çok sayıda kalabalığın toplanmasıdır.”¹⁵ demektedir.

Bizzat Muharebelerin içinde bulunmuş bir kurmay subayın değerlendirmelerini dikkate alarak Çanakkale muharebelerindeki zayıatın nedenlerini; Savunma Tertibinde Yapılan Hatalar, Arazinin Savunmaya Hazırlanmasındaki Hatalar, Birliklerin Eğitimindeki Hatalar, İstihbarattaki Hatalar, Ateş Desteğindeki Hatalar, Emir Komuta Sistemindeki Hatalar, Sağlık hizmetleri nedeniyle meydana gelen zayıat, Zehirli-Boğucu gaz kullanılması sonucu zayıat başlıkları altında sıralayabiliriz. Ben burada özellikle ilk üç madde ve Zehirli- Boğucu gaz kullanılması sonucu meydana gelen zayıat üzerinde duracağım.

3.3.1. Savunma Tertibinde Yapılan Hatalar:

Boğazın deniz harekâtına karşı savunulmasında tamamen kendi planımız uygulanmış günlerce yapılan bombardimana rağmen boğaz tahkimatı üzerinde gerekli etki yapılamamış ve o zamana kadar bir araya getirilmiş dünyanın en büyük donanması bir günde yenilerek boğazı terk etmek zorunda kalmıştır. 18 Mart 1915 Boğaz Muharebesi'ndeki insan zayıatının Türk tarafına ait şehit ve yaralı olarak toplamı 79'dur. Almanların kayıpları, ölü ve yaralı olarak 18'dir. Toplam zayıat ise 97'dir. İtilaf devletlerinin zayıatı ise 800'ü bulmuştur¹⁶.

Kara hareketına karşı savunma tertibi ise Liman Von Sanders devreye girinceye kadar düşmanı karaya çıkarmadan imha edecek şekilde (Ek veya Şekil) tertiplenmiştir. Bu şekilde tertiplenme ile amfibi hareket yapan düşmanın en hassas olduğu kıyıya intikal ve çıkarma yani denizden karaya adım atma anı istismar edilecek şekilde planlama yapılmıştır.5. Ordu komutanlığına atanan Liman Von Sanders 25 Martta İstanbul'dan vapurla hareket ederek 26 Mart sabahı Gelibolu' ya ulaşmıştır. Anılarında, “Gelir gelmez yapacak pek çok işi karşımızda bulduk. Çünkü birliklerin yayılış tarzı ile sahillerin önemli kısmının kontrol altında bulundurulması usulünün tamamen değiştirilmesi gerekiyordu.”¹⁷ demektedir.

Liman Von Sanders henüz bölgeye yeni gelmiş ve araziye, birlikleri görmeden; birliklerden yerinde brifing almadan tertiplenmeyi değiştirmeye karar vermiştir. Nitekim anılarının devamında,

¹⁴ Klaus Wolf, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman-Türk Askeri İttifakı*, s.433.

¹⁵ Burhan Sayılır, *Türk Kurmay Subayların Gözüyle Çanakkale Savaşı*, ss.263-264.

¹⁶ ATASE, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, s.58.

¹⁷ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, ss.81-82.

“26 Mart tarihine kadar mevcut olan beş tümenin tertibatını tamamen değiştirmek gerekti. Çünkü o zamana kadar bunlar başka bir esasa göre tertip edilmişti; adeta eski çağlardaki sınır koruma birlikleri gibi bütün sahil boyunca yayılmıştı. Sahile çıkacak düşman gerçi bu tertibata göre her yerde biraz mukavemetle karşılaşacaksa da geride yedek olarak hiçbir birlik alıkonmamış olduğundan şiddetli ve etkili taarruzlar yapılarak düşmanın durdurulması mümkün olmayacaktı. Ben her tümenin kuvvetini toplu tutmasını ve her tümenin kendi muntıkası içinde sahillerde ancak çok gerekli olan emniyet tertibatı almasını emrettim.”¹⁸ demektedir.

İsmet GÖRGÜLÜ, Çanakkale Bir Günde Biterdi adlı eserinde Liman Von Sanders’in aldığı emir gereği “İngiliz ve Fransız kuvvetlerini Batı Cephesinden uzak bulundurmak ve mümkün olduğu kadar fazla kuvveti olabildiğince uzun süre bu bölgeye bağlayacak şekilde tertiplenmeyi yapması, muharebelerin bir sonucu değil, Almanlar açısından bir amaç idi. Almanların Çanakkale’de niyeti de bu amacın gerçekleşmesi idi.”¹⁹ demektedir.

Gerçektende düşmanın kolayca kıyıya çıkması ve kıyı başı dediğimiz kıyıyı yatık mermi yollu silahların ateşinden koruyacak şekilde kıyıya hakim ilk tepe ve sırtların ele geçirilmesi düşmanın hareketini kolaylaştırmıştır. Kıyıya çıkan kuvvetlere en zayıf olduğu çıkarma anında taarruz yapılmaması yanında düşmanın kıyıya intikali esnasındaki elinin kolunun bağlı olduğu andan da yararlanılmamıştır. Hâlbuki ki kıyı savunmasına uygun şekilde tertiplenen ve yeterli makinalı tüfeklerle desteklenen kuvvetler yer yer düşmana ağır zayıatlar verdirmiş ve düşmanın kıyıya çıkmasına ve tutunmasına uzun süre engel olmuştur. Örneğin; 24 Nisan saat 06:00’da Seddülbahir bölgesinde 29ncu İngiliz Tümen Komutanı General Hunter-Weston (v) Ertuğrul Koyu ve (w) Tekke Koyu’nu asıl çıkarma bölgesi olarak seçmişti. Plana göre; yine General Hamilton’un karargahında görevli Kurmay Albay olarak görev yapan C.F. Aspinal - Oglander, 25 Nisan Ertuğrul Koyu Harekatı hakkındaki izlenimlerini şöyle dile getirmiştir: “Türk savunma düzeni, son dakikaya kadar terk edilmiş gibiydi. Fakat River Clayde’ nin oturtulmasıyla beraber ve filikalarda sahile birkaç yarda kaldığı sırada birdenbire bir cehennemdir boşandı. Bir ateş kasırgası sahile sokulan filikaların üzerinden, liman durgun sularını binlerce kamçıyla kamçılıyormuş gibi geçti. İlk birkaç saniye içinde kıran girmiş gibi zayıata uğrattıldı. Filikaların bazıları içinde bulunanların hepsi ölmek suretiyle umutsuz bir halde suların seyrine kapılmış gidiyordu.”²⁰

Gerçekten kıyı savunmasının uygun yapıldığı ve düşmanın hassasiyetini kullanacak şekilde birliklerin tertiplendiği kısımlarda düşmana ağır zayıat verildiği gibi kendi zayıatımızda çok az olmuştur. Kıyıların kuvvetli tutulmamasında öne sürülen gerekçelerden en önemlisi düşman donanmasının ateşleri idi. Hâlbuki gemilerdeki toplar yatık mermi yollu toplar olup denizdeki dalga nedeni ile atışları beklendiği gibi her zaman çok etkili olmamıştır. Şehit Piyade Teğmen İbrahim Naci anılarının 4 Haziran 1915 gününe ait olan kısmında; “Bir aralık Çanakkale istihkamlarını da gezdim. Düşmanın tahribatı pek ehemmiyetsizdir. Hele toplara maşallah hiçbir şey olmamış. Devasa duruyorlardı.”²¹ demektedir.

İbrahim Naci’nin gözlem tarihi dikkate alındığında tertiplenme değişikliğindeki düşman topçusunun etkisi gerekçesi de kendiliğinden ortadan kalkar. Düşman kıyı başını tuttuktan sonra kıyıya ağır topçu birlikleri ve makinalı tüfekler çıkarmış ve bundan sonraki hareketini bu topçu birlikleri ve makinalı tüfeklerde desteklemiş ve zayıatımızın artmasına neden olmuştur.

Liman Von Sanders’in emri gereği derinlikte tertiplenen kuvvetler; düşmanın gerek topçu gerekse de gemi topları ateşi altında yaptığı uzun intikaller esnasında da ağır zayıat vermiştir.

¹⁸ Liman Von Sanders, *Türkiye’de Beş Sene*, s.84.

¹⁹ İsmet Görgülü, *Çanakkale İlk Günde Biterdi*, s.25.

²⁰ ATASE, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, s.100.

²¹ İbrahim Naci (Lokman Erdemir, Seyit Ahmet Sılay), *Allahaismarladık Çanakkale Savaşı’nda Bir Şehidin Günlüğü*, Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul, 2013, s.76.

3.3.2. Arazinin Savunmaya Hazırlanmasındaki Hatalar

Kıyı savunması yapacak birliklerin düşmanın muhtemel çıkarma yerlerine denizin içinden başlamak üzere beton demir kazık engeller, tel engeller döşemesi bunları düşmanın kolayca ortadan kaldırmamasını engelleyecek şekilde makinalı tüfek ve topçu ateşlerini planlaması gerekir. Mustafa Kemal daha önce 1911'de İtalyanlara karşı Trablusgarp ve Bingazi muharebelerinde edindiği tecrübelerle 25 Şubat - 29 Mart 1915 tarihleri arasında sorumlu olduğu bölgede düşmanı kıyıya çıkarmayacak şekilde savunma hazırlıklarını yapmıştır. Ancak 24 Mart'ta Liman Von Sanders'in emri gereği sorumlu olduğu bölgeyi 9. Tümen'e teslim ederek 19 Tümeni Bigalı bölgesinde ihtiyata çekmiştir. Albay Halil Sami, Mustafa Kemal'in savunma ana fikrini aynen benimsemiş, düşmanın çıkmasına imkan tanımayacak biçimde olası çıkarma yerlerinde kuvvetli olacak şekilde savunma düzenini sürdürmüştür. Liman Von Sanders devreye girene kadar, düzen bu şekilde devam etmiştir. Liman Von Sanders devreye girdikten sonra ise savunma düzeni düşman kıyıya çıktıktan sonra karşı taarruzla imha edecek şekilde değişmiştir. Liman Von Sanders anılarında "Tehlikeli sahil mıntıklarındaki sahra tahkimatına, el altında bulunan bütün kuvvetlerle, hatta çoğu zaman geceleyin bile çalışılarak hız verildi. Türklerin sahilleri müstahkem hale getirmek için gerek istihkam malzemesi gerekse diğer alet ve edevatı çok çok sınırlıydı. Sahil istihkamatının kazık ve dikenli telleri, bahçe ve tarlalar etrafındaki çit ve tel duvarlardan alındı. Düşman çıkarmasına çok müsait olan yerlerde sahil yakınında ve su altında olmak üzere dikenli tel örgüler yapıldı."²² demektedir. Ancak yetersiz malzemeyle yapılan engeller tertiplenme değişikliği nedeniyle ateşle korunamamış ve engel olma niteliği ortadan kalkmıştır. Gerek kıyı engellerinin yapılmayışı, gerek savunma mevzilerinin uygun yapılmaması kum torbası yetersizliği başlangıçta zayıflığımızın fazla olmasına neden olmuştur.

3.3.3. Birliklerin Eğitimindeki Hatalar

Mayıs 1914 de çıkarılan savunma yasası ile ordu kendilerine güvenilmez olan elamanlardan kurtarılmıştı.1200 civarında subay emekli edilmiştir. Mecburi askerlik hizmeti Alman modeline göre, 18 ile 45 yaş arasını kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Para ödemek yoluyla mecburi askerlikten muafiyet barış zamanıyla sınırlandırılmıştır. Buna göre Müslüman olmayanlar da ayırım yapılmadan askerlik yapacak şekilde düzenleme yapılmıştır.

14 Aralık 1914'te Türkiye'ye gelen Liman Von Sanders 1'nci Ordu Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Askeri şura üyeliği görevi de verilmekle silahlı kuvvetlerin eğitim, teşkilat bu doğrultuda idari ve lojistik faaliyetlerin düzenlenmesi yönünden silah, araç-gereç, giyim-kuşam ve bunları gerçekleştiren ordu-donatım ve levazım teşkilleriyle sağlık, veteriner, askere alma, demir yolu, muhabere, ulaştırma teşkil ve tesislerinin güçlenmesi için alınacak kararlarda oy hakkına sahip kılınmıştır. Liman Von Sanders'in emir subayı Binbaşı Carl Mühlman anılarında Osmanlı Ordusu'nun eğitim durumu hakkında özetle şu bilgileri vermektedir; "Piyade eğitimi, esas itibarıyla ruhu öldüren ve biçimsel bir özellik taşıyan talimlerle doldurulmuştur. Atış eğitimi, üç nişan alma tarzının (göz, gez, arpacık) şematik olarak öğrenilmesiyle sınırlıydı... İnsanlar tüfeklerini doldurmayı ya da küçük teknik arızaları gidermeyi bilmiyorlardı... Kıt'alar sadece ender olarak kışlalarını terk ediyordu. Sadece savunma sırasında araziden yararlanmayı ve kendini araziye uydurmayı biliyorlardı. Hatta ufak yürüyüşler, yürümeye elverişli olmayanların safdışı kalmalarına sebebiyet veriyordu... Hücum (taarruz) savaşının en basit gereklerini yerine getiremiyorlardı... Süvari sınıfı da çok düşük bir eğitim düzeyinde bulunuyordu. Atların mevcudu savaşta kayıplarla, daha çok bulaşıcı hastalıklarla yetersiz mücadele edilmesi yüzünden hayli azalmıştı... Sahra topçuluğu, Türk ordusunun en iyi eğitim görmüş olan silahıydı. Ama şematik (nazari) olarak çalışılan hareketlerin pratik çalışmaları yeterli değildi. Donmuş bir savunma anlayışı çerçevesine uydurulmuştu... Makinalı tüfek birlikleri mevcuttu ama şiddetle ıslaha ihtiyacı vardı. Balkan savaşında tüfekler kısmen kaybolmuştu kısmen de savaş alanında uzun süre kullanılması nedeniyle tekrar onarılmak zorunda idiler. Gerek talim ve muharebe eğitimi gerekse silahları bakımlı tutma eğitimine

²² ATASE, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, s.85.

yeniden başlamak gerekiyordu. İstihkamların teknik eğitimi, piyadede iyi randıman göstermeyecek şekilde ihmal edilmiş bulunuyordu... Büyük savaş patlak verdiğinde, taburların çoğu hiçbir istihkam talimi yapamamıştı. İnfilak ve ateşleme maddelerinin mevcut olmaması yüzünden infilak ettirme ve lağım açma hizmetindeki eğitim de çok geri kalmıştı. Yetersiz cephane ve donanım da keskin nişancı eğitimlerinin yapılmasını engelliyordu. Eğitimin sahil ve kale topçusunda güçlendirilmesi, halen yeni malzeme ve mühimmat tedariki meselesinin çözümlenemez olmasından kaynaklanıyordu. Havacılık, gelişiminin başlangıcındaydı. 1914 baharında, havacılık bir Fransız subayının emrine verilmişti ama kalan zaman çok kısaydı. Büyük Harbin patlak vermesi, Türk ordusunda eğitilmiş bir pilot kıtasının oluşturulmasına zaman tanımamıştı. Nakliye (ulaştırma) tam bir çözümlenme durumundaydı. Nakliyecilik ya tamamen kaybedilmişti ya da kullanışsızdı. Bütün kıt' a kısımları için özellikle göze çarpan bir diğer nokta, askerlikte büyük önem taşıyan 'dakiklik' kavramının olmamasıydı. Eğitim ve denetlemeler, ya istenmeyen dönüşümler göstermekte ya da hiç yapılamıyordu... Kıt' aların donanımı yoksulcaydı... Yoksul görünümündeki giyecek durumu, ordunun sağlık bakımından kritik durumunun ana sebeplerinden birisiydi... Silah donanımı bir tersane izlenimi uyandırıyor. Piyadede 16 tüfek türü vardı hatta aynı bölükte farklı modeller tespit edilmişti. Koruyucu tertibatın ve temizleme malzemesinin yetersiz olarak kıtalara gönderilmesi yüzünden silahlar ve cephane paslanmıştı.

Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında siyasi ilişkilerin kesilmesinden sonra hareket ve eğitim alanındaki çalışmalar artırılmıştır. Bu doğrultuda kolordulara şu emir verilmiştir:

“Dört haftalık eğitim için derhal mümkün mertebe süratle, o kadar çok ikmal eratı çoğalsın ki bütün piyade alaylarında dördüncü piyade bölükleri teşkil edilmiş ve bütün bölükler yüz otuzar mevcuda çıkarılmış olsun. Bundan başka her sahra dağ bataryası için yirmişer ikmal eri, derhal çağrılacaktır. Bu sene eğitim için silahlı çağrılan erlerle en son on iki ay zarfında nizamiye kıtalarından terhis edilmiş olan erler de silahlı çağrılacaktır. Manevraların yapılmasına kadar ve her şeyden evvel ikmal erleri hakiki atışlarını yapmış olacaklardır.”²³

Yazar, yukarıda Türk Ordusunun içinde bulunduğu durumu gerçekçi şekilde izah etmiştir. Liman Von Sanders 1. Ordu Komutanlığı esnasında yaptığı denetlemelerde, birliklerin eğitim ve teçhizatı üzerinde özellikle durulmuş ve Enver Paşa'yı gerekli tedbirlerin alınması yönünde sürekli sıkıştırmıştır. Öyle ki denetlenecek birlikler birkaç gün önceden en yeni teçhizatlarla donatılarak Sanders Paşa'nın birlikleri iyi görmesi sağlanmıştır, denetlemeden sonra bu malzemeler alınmıştır. Liman Von Sanders'in baskılarından kurtulmak için Enver Paşa'nın onu 5. Ordu Komutanı olarak görevlendirerek İstanbul'dan uzaklaştırıldığı da bir ihtimaldir.

Çanakkale hareket alanında bulunan birlikler, özel seferberlik emrinin verildiği 31 Temmuz 1914'ten ilk ciddi deniz taarruzunun yapıldığı 19 Şubat 1915'e kadar geçen süre içinde bir taraftan birlikleri seferber etmeye çalışırken bir taraftan da eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Bu dönemde özellikle muharebe eğitimine önem verilmiştir. Müstahkem mevki topçu subay ve astsubaylarının eğitimi için Alman Yarbay Wossidlo, başöğretmen olarak görevlendirilerek Anadolu Hamidiye Tabyası Komutanlığına atanmıştır.

Düşmanın gündüz görerek yaptığı ateş üstünlüğünü ortadan kaldırmak için çoğu kez karşı taarruzlar gece yapılmıştır. Klaus Wolf Gelibolu 1915 adlı eserinde bu konu ile ilgili olarak “Günlerce süren nakliyeden ve uzun yürüyüşlerden sonra birlikler muharebe meydanına geldiler. Araziyi tanımak için hiç zamanları olmadı. İkmal durumu da tabiatıyla düzenli bir şekilde değildi. Bir diğer husus da subayların ve eratın eğitimsiz olmalarıydı. Tabiatıyla gece hücumları en zor hücum tarzlarından biridir ve askerlerin bu hususta özel olarak eğitilmeleri gerekir. Fakat buraya gelen birliklerde durum maalesef böyle değildi; bu durumda son anda verilen talimatların hiç faydası olmaz. Subaylar da tamamen başarısız oldular; yüksek rütbeli kumandanların hepsi muharebenin gidişatı üstünde bütün etkilerini kaybedecek kadar gerideydiler, küçük rütbeli subaylar ise gece

²³ Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı Bir Alman subayın Anıları*, Sedat Umran (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.25.

hücumlarının tekniğine askerleri kadar yabancıydı.”²⁴ ifadelerini kullanmıştır. Düşmana baskın yapmak için ateş desteği de kullanılmamıştır. Birliklerimizin gece eğitiminin yetersiz olması bu taarruzlarda zayıatımızın artmasına yol açmıştır.

Alman'lardan alınan topların eğitimi kara muharebeleri esnasında da yapılmaya, bu maksatla Almanya'dan gelen personelden de istifade edilmeye çalışılmıştır. Topçu mühimmatındaki noksanlığın yanında topçu eğitimindeki yetersizlik de düşmanın baskı altına alınmasını engellemiş ve zayıatımızın artmasına neden olmuştur.

4. ZEHİRLİ GAZ KULLANILMASI:

İngiliz ve Fransızlar, savaş boyunca Çanakkale'de birçoğu savaş suçu sayılabilecek ihlâllerde bulunurken, bunları düzeltme ya da azaltma gayreti içinde olmamışlardır. İhlallerin en başında geleni ve en çok tepki çekenini ise belgelerde o tarihlerde harp alanında yeni kullanılmaya başlayan kimyasal silahlardan “muhnik gaz” olarak geçen zehirli gaz kullanımı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Atina Sefareti 21 Haziran 1915 tarihli telgraf ile İtilaf Devletleri'nin, içinde zehirli gazların bulunduğu mermiler kullandığı istihbaratını Hariciye Nezâreti'ne bildirmiştir. İtilâf Devletleri'nin yaz aylarından itibaren zehirli gaz yayan bombalan kullanmaya devam ettikleri birçok belgeden de anlaşılmaktadır.

Zehirli gazların sıklıkla kullanılması ve istihbaratların devamlı bu yönde gelmesi Başkumandanlık Vekâleti'ni de harekete geçirmiş Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği yazı ile İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki bitaraf ve dost devletler nazarında vakit kaybedilmeden protesto edilmesi istenmiştir.

“Hariciye Nezâret-i Celîlesi'ne Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir, düşman Çanakkale'deki kıta'âtımıza karşı isti'mâl ettiği mermiyâtın hâmil olduğu muhnik gazlar hakkında gerek tebliğ-i resmîmiz ve gerekse muhtelif cerâid-i mahalliye ile neşriyâtda bulunuldu. Hâmî-i hak ve medeniyet geçinmek isteyen düşmanlarımıza mukabele-i bi'l-misilde bulunmak mecburiyeti hâsıl oluyor. Bütün bunun mesuliyeti düşmanlarımıza râci'dir. Düşmanlarımızın bu yeni tarz muharebelerinin bî-teraf ve dost devletler nezdinde vakit kaybetmeksizin protestosunu bilhassa istirham eylerim.”

Gazetelerde bu konu ile ilgili yazı ve haberlerde Avrupa medeniyetinin İnsanî yönü sorgulanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Hilâl-i Ahmer Cemiyetli zehirli gazların cephede kullanılmasından önce bu olasılığı düşünmüş, cephede! zehirli gaz kullanıldığı haberleri üzerine cemiyet hanımları, önceden Avrupa gazetelerinden yaptıkları araştırmalar ile askerinin bu tip gazlardan korunması için ağızlık ve burunluk (gaz maskesi) imâl etmeye başlamışlardır.

Düşmanın zehirli gaz kullandığını gösteren istihbarat raporu aşağıya çıkarılmıştır:

²⁴ Klaus Wolf, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman-Türk Askeri İttifakı*, s.240.

zukur etmiş ve Kabatepe açıklarında mavnalarla hamûle ihraç eden bir römorköre bir isabet vâki“ olmasıyla her ikisi İmroz Adası'na çekilmiştir.

Seddülbahir muntikasında dahi tebeddül olmamıştır.

17 Eylül 'de Anadolu bataryalarımız, Morto Limanı'yla Seddülbahir'deki düşman kıta'âtını, Hisarlık'daki düşman topçusunu müessir suretde topa tutmuştur.

Düşman büyük çaplı toplarıyla da muhnik gaz neşreden dâneler isti'mâl etmektedir.

8 Eylül [1]331/ [21 Eylül 1915]

Karargâh-ı Umumî İstihbarât Şubesi Müdürü Erkân-ı Harb Binbaşı Seyfi
BOA, HR. MA, 1143/102²⁵

Düşmanın Zehirli-Boğucu (muhnik) gaz kullanmaya devam etmesi üzerine Babialı Hukuk Müşavirliği tarafından hazırlanan protesto mesajı aşağıya çıkarılmıştır.

Bâb-ı Âlî Hariciye Nezâreti İstişare Odası Aded: 36751

Fransa Hükûmeti'nin mukavelât ve kavâ'id-i hukuk-ı düvele mugayir olarak icrâ eylediği harekâta karşı vâki olan itirazâtı her daim ceffe'l-kalem red ve inkâr ve muhnik gazların adem-i istimâline dair 1899 tarihli Lahey Beyânnâmesine dahi vaz'-ı imza eylediği hâlde bu kere Paris'den alınan ma-lumâta atfen 20 Teşrîn-i Sâni sene 1915 tarihiyle Berlin'den keşide olunup Ajans de Constantinople tarafından tebliğ olunan bir telgrafnâmede Mösyö Clemenceau'nun taht-ı riyâsetinde in'ikâd eden Meclis-i Ayânı Harbiye Encümeni tarafından ba'demâ Fransız ordularında bilâ-kayd u şart muhnik gaz isti'mâlinin ittifak-ı ârâ ile tecviz olunduğu bildirilmekte olmakla tasvîb-i âlî-icenâb-ı Nezâret-penâhîlerine iktirân etdiği hâlde müsveddesi melfuf mü-zekkire-i umumiyenin muhnik gazlar ve domdom kurşunları isti'mâlinin nâşi protestoyu hâvî olarak yazılan müzekkire-i umumiyeden sonuncusunun tarih ve numarası vaz' olunduktan sonra tebyiz ve sefarât-ı ecnebiyeye tesyâ-rı irâde-i aliyye-i âsafanelerine vâbestedir.

Fî 12 Teşrîn-i Sâni sene [1331 / [25 Kasım 1915]

Bâbîâlî Hukuk Müşâviri (İmza)

Bâbîâlî Hukuk Müşâviri (İmza)

²⁵ Osmanlı belgelerinde Çanakkale Muharebeleri – II, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s.84.

Şekil 2. Members of the 14th Battalion wearing their gas masks in Monash Valley. These masks were an early design and men in this area did not need to use them often as the Turks did not use gas or smoke during the campaign.

İngilizler tarafından çekilen yukarıdaki gaz maskeli askerlerin resminin altındaki İngilizce yazıda “aslında Türkler gaz kullanmadığından gaz maskesine gerek yoktu.” yazmaktadır. Gerçekten Türk tarafında böyle bir imkan yoktu. İngilizler muhtemelen kendi kullandıkları Zehirli-Boğucu gazdan bölgedeki rüzgar nedeniyle kendi personellerinin etkilenmemesi için gaz maskesi kullanmışlardır. Yukarıda yer alan belgelerden de anlaşıldığı gibi zayıatın fazla olmasında uluslararası hukuka aykırı olarak kullanılan Zehirli- Boğucu gaz kullanımının da etkili olduğunu değerlendireyim.

5. SONUÇ:

Çanakkale Muharebeleri 3 Kasım 1914’de İngiliz Filosunun Çanakkale Boğazını Ablukaya alması ve dış istihkamlarını topa tutmasıyla başlamış 8-9 Ocak 1916 tarihinde 256 gün süren muharebelerden sonra İtilaf devletlerinin mağlup olarak çekilmesiyle sona ermiştir. Bu Muharebeler esnasında Türk tarafının Şehit sayısı ATASE Başkanlığının en son araştırmalarına göre 250.000 değil; 57.370’i şehit olmak üzere 213.882 dir. İtilaf devletlerinin zayıatı ise 205.000’i İngiliz, 47.000’i Fransız olmak üzere 252.000’dir. Almanlar’ın zayıatı ise 530 kişi civarındadır. Bu zayıatın en önemli nedenlerini; başta beşinci ordu komutanı Liman Von Sanders’in savunma tertiplenmesinde yaptığı hatalar, arazinin savunmaya hazırlanmasındaki hatalar ve uluslararası hukuka aykırı olarak kullanılan zehirli gaz kullanılması başlıkları halinde sıralayabiliriz.

KAYNAKÇA

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)*, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, ss.465-466.

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, ss.246-247.

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, ss.238-239.

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, s.58.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *Çanakkale İlk Günde Biterdi*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2008, s.141.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, c. IX, s. 400.

K.K.K., *Kara Harp Okulu Komutanlığı Harp Tarihi-1 Ders Kitabı*, s.3/71.

MUHLMAN, Carl, *Çanakkale Savaşı Bir Alman subayın Anıları*, Sedat Umran (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.25.

NACİ, İbrahim (ELDEMİR, Lokman; SILAY, Seyit Ahmet), *Allahısımarladık Çanakkale Savaşı' nda Bir Şehidin Günlüğü*, Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul, 2013, s.76.

Osmanlı belgelerinde Çanakkale Muharebeleri – II, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s.84.

ÖZDEMİR, Bülent, Abdülmecit Mutfak, *Çanakkale Muharebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekatı Tarihçesi*, Türk Tarih Kurumu, Sarıyıldız Ofset, İstanbul, 2012, ss.62-63.

VON SANDERS, Liman, *Türkiye'de Beş Sene*, Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti (çev.), Bayrak Yayıncılık Matbaacılık, İstanbul, 2010, s.121.

SAYILIR, Burhan, *Türk Kurmay Subayların Gözüyle Çanakkale Savaşı*, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2006, s.264.

WOLF, Klaus, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman-Türk Askeri İttifakı*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), Yayıncılık Matbaacılık, İstanbul, 2014, ss.433-434.

OSMANLI İDARESİNDEKİ LÜBNAN'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Assessment of Silk Production and Trade in Lebanon Under Ottoman Rule

Kürşat ÇELİK*

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlı idaresindeki Lübnan'da ipek üretim ve ticaretinin tarihi seyri, bölge için önemi ve Osmanlı Devleti'nin Lübnan ipeği için uyguladığı politika ele alınmıştır.

Günümüzde Lübnan Cumhuriyeti'nin sınırları kuzeyden güneye doğru, Trablusşam, Beyrut, Sayda ve Sur şehirleri ile Cebel-i Lübnan'ı içine almaktadır. Yavuz Sultan Selim'in meşhur Mısır seferi ile Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Lübnan toprakları, 1918 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Lübnan tarihinde ticareten sonra en önemli iktisadî kaynak ipek üretim ve ticareti olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinde ipek iktisadî bir ürün olmasının yanı sıra rekabet unsuru, güç kaynağı, yaptırım aracı, hedef ve marka olarak da ön plana çıkmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda yerel ağa ve beylerin güç unsuru olan ipek, 18. yüzyılın sonunda yaptırım aracı olarak kullanılmış, 19. yüzyılın ilk yarısında Marunî ve Dürzi çatışmalarında birer hedef ve rekabet unsuru olarak ön plana çıkmıştır. Lübnan ipeği, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel bir marka olarak bölgesel kalkınmanın kaynağı olmuştur. Bu özellikleri ile ipek Lübnan tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Lübnan, Osmanlı, İpek, Ticaret.

ABSTRACT

In this study, historical journey of silk production and trade in Lebanon, under Ottoman rule, its importance for the region and the policy is applied by Ottoman for Lebanon's silk are analyzed in this study.

Today, the boundaries of the Republic of Lebanon from north to South contains the cities of Tripoli, Beirut, Sidon, Tyre and Jabal-i Lebanon. Lebanon, had joined the Ottoman rule as a result of the Egyptian expedition of Sultan Selim, had remained under Ottoman administration until 1918. In the history of Lebanon, silk manufacturing and trade has been the most important economic resource after the trade. Silk, in addition to being an economic product under Ottoman rule, it has also come into prominence as source of competitive factor, political power, enforcement tool and the target brand. Silk which has been the power element of the local network and lords in the 16th and 17th centuries, at the end of the 18th century it was used as coercion tool, and it has come to the forefront of competitiveness as a destination in the first half of the 19th century during the conflict of Maronite and Druze. Lebanon's silk, has been a source of regional development as a global trademark since the second half of the 19th century. Silk, with these characteristics has an important place in the history of Lebanon.

Key Words: Lebanon, Silk, Trade, Ottoman

GİRİŞ

İktisadî hayat ile coğrafya arasında önemli bir ilişki vardır. Coğrafya her yerde, her zaman aynı cömertlikte değildir. Bu durum coğrafi farklılığı meydana getirmiştir. Coğrafi farklılıklar, yüzey şekilleri, bitki örtüsü, hayvan varlığı, ısı, yağış, nem, yer altı ve yerüstü zenginlikleri şeklinde ortaya çıkmaktadır¹. Coğrafi farklılıklar devletlerin en önemli gelir kaynaklarıdır. Bu nedenle de coğrafi zenginliklerin farkında olarak, iktisadi bir projeksiyon oluşturmak tarihte devletlerin en önemli görevi olmuştur. Coğrafi zenginliklerine göre devletlerin politikalar üretmeleri, bölgesel kalkınma ve zenginliği beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti, iktisadi hayat için coğrafyanın sunmuş olduğu farklılıkları bir değer olarak görmüş ve iktisadi politikalarını da buna göre planlamış ve uygulamıştır. Bu nedenle Bursa'da ipek, Ankara'da tiftik keçisi, Balıkesir'de zeytin,

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü ELAZIĞ, Mail: kursatel@gmail.com

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999, s.40-41.

Karahisar'da afyon gibi bölgesel marka mahsuller olarak temayüz etmiştir. Osmanlı idaresindeki Lübnan'da, hâkim iradenin tutumuna göre yetiştirilen ürünler noktasında bir marka olarak ipek ön plana çıkmıştır. Lübnan'da ticaretten sonra en önemli ekonomik unsuru olan ipek üretim ve ticareti, Osmanlı hâkimiyetinde sadece gelir getiren bir ürün olmakla kalmamış aynı zamanda bölgede güçlü olmak isteyen ağa ve beyler arasında bir güç ve rekabet aracı haline gelmiştir.

Lübnan ve çevresinin ipek üretimi açısından önemli olmasındaki, temel nokta yukarıda da değinildiği üzere fizikî ortam uygunluğundan kaynaklanmıştır. İpekböceği, yaşadığı ortamdaki sıcaklık ve nem koşullarına hassasiyet gösteren bir canlıdır. Onun fizyolojik faaliyetlerini tam olarak yerine getirebilmesi için gelişim evrelerinde (Nisan- Haziran döneminde) 20-28°C'lık ideal ortam sıcaklığı, %70-85 arasında değişen nispi nem oranlarına ihtiyaç vardır². Lübnan ve çevresi, sıcaklık ve nem özellikleri açısından belirtilen bu değerlere benzer özellikler gösterir.

Lübnan bölgesinde bilinen ilk devlet teşekkülü Fenikeliler ile başlamıştır. Fenikelilerden sonra bölgenin idaresi sırasıyla Persliler, Büyük İskender, Romalılar, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Haçlılar, Eyyubiler, Memlûkler ve Osmanlıların eline geçmiştir. Lübnan bölgesinde ipek üretiminin ilk defa ortaya çıkıp ticari bir yapıya dönüşmesi Romalılar döneminde olmuştur. Justinian döneminde Perslilerden yapılan ipek ithalatının durmasıyla bölgede pek çok kişi işini kapatmış ve devlet büyük bir gelir kaybına uğramıştır³. Justinian'ın imparatorluğunun ihtiyaç duyduğu ipeği üretmek üzere görevlendirdiği iki Bizanslı papazın Çin'e giderek gizli bir şekilde üretilen ipeğin, üretim bilgisi, tohum alma, araçlarının yapımı gibi meslekî bilgilerini öğrenmeleri ve bölgeye getirmeleri ile ipek, Suriye ve Lübnan'da üretilmeye başlandığı rivayet edilmektedir⁴. İpeğin üretilmesi ile birlikte bölgede dut ağacı da yetiştirilmeye başlanmıştır. Bölgede üretilen ipeğin, boya tutma ve parlaklığı nedeniyle rağbet görmesi ipeğin ticari bir üretime dönüşmesini sağlamıştır. İran'da ipek fiyatlarının artması, ipek tüccarlarını farklı bir arayışa itmiştir. Lübnan ve Suriye'deki ipeğin kalitesi ve fiyatının uygunluğu ipek tüccarlarını bu bölgeye yönlendirmişti⁵. Böylece ipek üretimi zamanla bölgenin önemli bir gelir kaynağı haline almıştır. Bölgedeki ipek üretimini genelde Marunî ve Hristiyan gruplar yapmıştır.

1. Osmanlı Hâkimiyetinde Lübnan İpeğinin Gelişimi

16. yüzyılın başlarında İngiliz tüccarlar ticaret gemileri ile Lübnan limanlarına İngiliz kumaşı getirip buradan ipek, baharat ve zeytin almaktaydılar⁶. Yine Venedik, Ceneviz ve Fransız tüccarlarında bölgeden ipek satın aldıkları bilinmektedir. Yapılan bu alışverişler, Osmanlı idaresinden önce bölgede ipek üretim ve ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Osmanlı idaresinin ilk yıllarında ipek üretimi ile ilgili detaylı bilgiler tahrir defterlerinden tespit edilmektedir. Tahrir defterlerinde “*devâlib-i harir*” ve “*mizan-ı harir ve dellâliye*” adı ile vergiler alındığı kayıtlarda mevcuttur. Devâlib-i Harir, ipek işleyen dolap için kullanılır iken mizan-ı harir ve dellâliye, gümrüklere getirilen ipekten alınan vergi için kullanılan tabirlerdir. Bu iki tür vergiden elde edilen miktarlar ile ipek üretimindeki hareketliliği takip edebilmek mümkündür. Mizan-ı harire gelen ipekler tartılır, tartılan ipeğin miktarına göre vergisi alınır. Vergisini ödeyenlerin eline “*edâ tezkeresi*” verilir ve böylece mükerrer vergi alınmamasına çalışılırdı. Harir gümrüğündeki “*dellâl*” ipeğin kalitesini kontrol ederdi. Böylelikle gümrüklere gelen ipeğin kalitesi ve miktarı tespit edilirdi. 1528 tarihli Şam livası tapu tahrir defterine göre Beyrut şehir merkezinde dört adet ipek dolabı bulunur iken mizan-ı harir ve dellâliye vergisi olarak 10.000 akçe gelir elde edilmişti⁷.

² Murat Özgür, “Türkiye’de İpekböcekçiliği”, *AÜDTCF, Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, Ankara 1996, s.97.

³ Louis C. West., “Commercial Syria Under the Roman Empire”, *Transactions of the American Philological Association*, 55, 1924, s.168-169.

⁴ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara, 1943, s.210-211; Nina Jidejian, *Beirut Through The Ages*, Beirut, 1986, s.74-76; Suriye bölgesi, ham ipek üretimi ile biliniyordu. Ümit Koç, *Savaşın Sanata İpek*, Elazığ, 2009, s.65.

⁵ Kamal Salibi, *A House Of Many Mansions The History of Lebanon Reconsidered*, London, 1988, s.105.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, 1953, s.2.

⁷ *BOA, TD, nr. 430*, s.251.

1535'de Beyrut'ta ipek dolabı sayısı 12'ye⁸, 1548'de 20'ye⁹ ve 1569'da ise 30¹⁰ âdete ulaşmıştı. Sayda şehir merkezinde ise ipek dolabı ile ilgili ilk tahrir kayıtlarında herhangi bir sayı belirtilmemiş iken 1548 ile 1596 tarihleri arasındaki kayıtlarda 10 adet ipek dolabı bulunduğu tespit edilmektedir¹¹. Lübnan bölgesinin bir diğer önemli şehri olan Trablusşam'da ise şehir merkezinde 1536'da 10, 1547'de 33 ve 1571'de 40 adet ipek dolabı bulunuyordu. Trablusşam sancağının tamamında ise 1536'da 217, 1547'de 434 ve 1571'de 488 adet ipek dolabı mevcuttu¹². İpek ticaretinin önemli göstergesi olan mizan-ı harir¹³ den Trablusşam'da 1519'da 25.000 akçe, 1571'de ise 80.000 akçelik gelir elde edilmişti¹⁴. Lübnan'da Osmanlı idaresinin tesis edilmesinden sonra ipek üretim ve ticaretinde önemli artışlar meydana gelmişti. Özellikle Trablusşam'da ipek dolabı sayısı ve vergi gelirlerinde yüzde üç yüzlük artışın yaşandığı görülmektedir. Bu artışın yaşanmasında Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı izlemiş olduğu politika etkili olmuştur. Şah İsmail'i mahvetmek isteyen Yavuz Sultan Selim, İran ipeğinin ithal edilmesine ambargo koymuş ve Osmanlı topraklarında ham ipek ticaretini tümüyle yasaklamıştı. Her ne sebeple olursa olsun İran ipeğinin Osmanlı sınırları içerisine girmesine yasak getirmişti. İpek getirenlerin de kim olursa olsun ipeklerine el koyacağını belirtmişti¹⁵. Bu sert önlemler en fazla İtalyanları etkilemişti. Lübnan ham ipeğini genelde İtalyanlar veya Venedikliler almaktaydı. Bu nedenle İran'a ambargo konulunca en fazla İtalyanlar zarar gördü. İtalyanların rakipleri olan İngiliz ve Fransızlar ise bu durumdan kazançlı çıktılar¹⁶. İran ipeğine karşı alınan bu karar Lübnan ipeğine olan talebi de arttırmıştı. 16. ve 17. yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da tekstil üretiminin artışı Avrupa'da ipek talebini yükseltti. İngiliz ve Fransız tüccarlar büyüyen ham ipek talebini karşılama konusunda, Venediklilerin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki mevcut tekeli kırma arayışındaydılar. Bu nedenle kendilerine ticari hedef olarak doğu Akdeniz kıyı şehirlerini hedef olarak seçtiler. Fransızlar ilk olarak Lübnan ve çevresindeki pek çok şehirde ticari temsilcilikler açtılar. Fransız asıllı ilk levanten şirketi konsolosu 1583'te Trablusşam'da açılmıştır¹⁷. 1593 tarihli bir Venedik raporuna göre ise Trablus'a bir çeşit özerklik tanınmıştı ve Avrupalı tüccar, o sırada Osmanlı mültezimi ve valisi sıfatlarını da taşıyan yerel Arap Emiri Fahreddin Maan'a fazladan koruma parası ödüyorlardı. Aslında 16. yy'ın son yıllarında Fransızların, Lübnan kıyı şehirlerini tercih etmelerindeki temel nokta güvenilir bir ortamın oluşmasıydı¹⁸. İpek üretimini artıran bir diğer sebep ise İspanya'dan kovulan ve çoğu tekstil işçisi olan Yahudiler eliyle, özellikle Safed'e bağlı nahiyelerde yapılan ipekböcekçiliği sayesinde ipek üretimin artmasıdır¹⁹. Avrupalı tüccarların Lübnan bölgesine yönelmesiyle birlikte ipek üretimi ve ticaretinde önemli artışlar olmuştur. Bu artışları Evliya Çelebi Trablusşam'ı ziyareti sırasında "niçe kere yüz bin kantar harir hasıl olur" şeklinde ifadesiyle tarif etmiştir²⁰. Aynı şekilde Evliya Çelebi Sayda'daki esnafın da ipekböceğinden iyi kâr elde ettiğini seyahatnamesinde belirtmiştir²¹. Avrupalı tüccarların talebiyle artan ipek

⁸ BOA, TD, nr. 401, s.408.

⁹ Mustafa Öztürk, "1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut", XII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri, III, Ankara, 1999, s.853.

¹⁰ BOA, TD, nr. 543, s.235.

¹¹ M. Adnan Bakhit, "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul, 1983, s.67-68; TKA, TD, nr. 177, s.151a.

¹² Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s.283.

¹³ 1547 tarihli Trablusşam Kanunnâmesinde "ve resm-i mizan diyar-ı şarkdan gelen haririn her batmanından iki akçe alandan ve iki akçe satandan ve beledi haririn her batmanından dört akçe alandan ve dört akçe satandan alınır" ifadesiyle ipektен alınan vergi miktarı belirtilmiştir. Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s.351.

¹⁴ Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s.298.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, İstanbul, 2000, s.281-282; Afşin Şahin, Sibel Cengiz, "16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1-1, 2010, s.76.

¹⁶ Suraiya Faroqi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, New York, 2004, s.141.

¹⁷ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğunun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (Edit: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters), İstanbul, 2003, s.30.

¹⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, s.413.

¹⁹ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011, s.142-143.

²⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s.406.

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9, s.428.

üretimi şehirlerin değişmesine de neden olmuştur. Örneğin, Trablusşam'da *Sukū'l-Harrârîn* isimli çarşı kurulurken²² yine Beyrut'ta *Sukū't-Tavile* isimli çarşıda ipek ticareti ve üretimi yapılmaya başlanmıştır²³. 1784'de Sayda'yı ziyaret eden seyyah Volney Sayda'da bulunan altı handa ipek ticaretinin yapıldığını işaret etmiştir²⁴. Bu değişim sadece Lübnan ile de sınırlı kalmamıştır. Özellikle Lübnan'ın şehirlerine yakın olan başta Şam şehri olmak üzere çevre şehirleri de etkilemiştir. Örneğin, Şam'da *Sûk-ı Harir* isimli pazarda Lübnan'dan getirilen ham ipekler işlenir ve satışa hazır hale getirilirdi²⁵.

Osmanlı idaresinde, ipeğin Lübnan ve çevresinde kâr getirici bir meta olması ile birlikte bölgenin yerel reis ve yöneticileri de bunu kontrol altına almaya ve bundan olabildiğince istifade etmeye çalışmışlardır. Bu durumun belki de en iyi örneği Emir Fahreddin Maan'da²⁶ görülür. Emir Fahreddin Maan döneminde Avrupalılar ile ipek ticareti önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir²⁷. Emir Fahreddin'in yıllık olarak ürün bazında ipektan 80.000, şarap ve yağdan 50.000, pamuktan 30.000, tahıldan 30.000, hayvanlardan 15.000, alet ve edevattan 20.000 diğer vergilerden ise 70.000 olmak üzere toplam 295.000 akçe kazanç sağlamıştır²⁸. Buna göre Emir Fahreddin vergilerden sonra en fazla geliri ipektan sağlamıştır. Emir Fahreddin ipek üretimini artırmak için bölgedeki susuz yerlere su getirerek dut ağacı yetiştirilmesini sağlamıştır. Özellikle Trablusşam'da Emir Fahreddin zamanında 14.000 dut ağacı ekilmiştir²⁹. Emir Fahreddin için ipek sadece bir ürün değildi aynı zaman hayati öneme sahip bir ödeme aracıydı. Örneğin, Emir Fahreddin, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasından sonra üzerine gönderilen Murad Paşa'nın kendisini bağışlaması için Paşa'ya 300.000 akçe ödemeyi teklif etmiş bunun yarısını peşin, yarısını ise ipek olarak ödemeyi taahhüt etmişti³⁰. Bölge hâkimleri maddi güçlerinin kaynağını ipektan temin etmişlerdir.

²² Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s.178.

²³ Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s.105.

²⁴ François Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784 et 1785*, 2, Paris, 1822, s.96.

²⁵ Karl Baedeker, *Palestina and Syria*, Leipzig, 1906, s.307.

²⁶ Dürzilerin lideri Korkmaz Maan'ın 1590'da öldürülmesiyle, oğlu Emir Fahreddin Maan, babasının yerine geçmiştir. Fahreddin Maan 1594'te Şam beylerbeyi olan Kuyucu Murad Paşa ile yakın ilişki kurarak gücünü arttırmış ve rakiplerinin bir kısmını bertaraf etmiş, bir kısmını da kendisine bağlamıştır. 1598'de giriştiği mücadelede başarı kazanarak nüfuzunu kuzey Lübnan'a kadar yaymıştır. Osmanlı hükümeti tarafından Safed sancak beyliği de verilen Fahreddin'in böylece Safed'den Aclun, Banyas'a ve güney Lübnan'a doğru hâkimiyetini genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanıp istiklalini kazanmak için harekete geçtiği anlaşılan Emir Fahreddin, Şam'ı kuşatan Canbolatoğlu'na da yardım etmiştir. Fakat Canbolatoğlu'nun 23 Ekim 1607'de Kuyucu Murad Paşa tarafından yenilgiye uğratılması üzerine geri çekilerek Osmanlı'dan af dilemişti. İsteği kabul edilerek Safed sancağı yeniden kendisine verilmişti. Fahreddin bundan sonra kendisine yeni müttelikler aramaya başlamış ve özellikle İtalya'da Toskana dukaları ile ilişki kurmuştur. 1611'den sonra olumsuz faaliyetlerini artıran Emir Fahreddin üzerine 1613'te Osmanlı ordusu harekete geçince üç gemiyle Toskana'ya kaçmayı başarmıştır. Emir Fahreddin Toskana'ya kaçtıktan sonra padişaha mektup göndermiş bu mektubunda Sultana bağlı olduğunu ve Hacc-ı Şerif için gerekli mühimmatı sağlayacağı belirtiltikten sonra, olayların bu hale gelmesinde sadrazam Nasuh Paşa'nın sorumlu olduğunu bin kişinin onun yüzünden öldüğünü ifade etmiştir. Emir Fahreddin'in oğulları Yunus ve Ali Maan hazineye yüklü miktarda para gönderdikten sonra Sayda, Safed ve Beyrut bunlara geri verilmiştir. Safed'e Yunus, Beyrut ve Sayda'ya Ali Maan atanmıştır. Bu sırada Emir Fahreddin ise Toskana'dan sonra sırasıyla Livorno, Floransa, Messina, Malta, Damur, Palermo ve Naples'e gitmiştir. Hatta Papa'yı ziyaret etmiş, Papa tarafından büyük ilgi görmüştür. Eylül 1618'de padişahın kendisini affetmesiyle önce Akka'ya oradan Sayda'ya geri gelmiştir. Fahreddin, Sayda'ya geldikten sonra eski görevi kendisine iade edilmiştir. Emir Fahreddin kısa süre sonra tekrardan olumsuz faaliyetlerine başlamış pek çok yeri ele geçirmiş ve bölgedeki hâkimiyet alanını genişletmiştir. Sultan IV. Murad bu sorunun halledilmesi için Şam Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa'yı görevlenmiştir. Emir Fahreddin, Cizzin yakınında Aralık 1633'de yakalanarak Cizzin'de hapsedilmiş, Küçük Ahmed Paşa tarafından aynı yıl çocuklarıyla birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Oğullarından biri ve Fahreddin Maan, Mart/Nisan 1635'de idam edilmiştir.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", *DİA*, 12, İstanbul, 1995, s.80-82; Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria 1575-1750*, Beyrut, 1985; Ahmed al-Halidi es-Safadi, *Lübnan fî Ahdi'l Emir Fahreddin el-Ma'ani es-Sani*, (Neş. Fuad Efram Bustani, Tercüme: Esed Rüstem), Beyrut, 1969.

²⁷ Karl Baedeker, *Palestina and Syria*, Leipzig, 1906, s.272.

²⁸ Alessandro Olsaretti, *Trade, Diplomacy and State Formation in The Early Modern: Mediterranean: Fakhr al-Din II, the Sublime Porte and The Court of Tuscany*, Montreal, 2005, s.111.

²⁹ Alessandro Olsaretti, *Fakhr al-Din II*, s.111.

³⁰ Alessandro Olsaretti, *Fakhr al-Din II*, s.103.

Bu sebeple ipeğin üretiminin artırılması ve uygun fiyata ticaretinin yapılması bölgedeki yerel reis ve idarecilerinin temel amacı olmuştur. Emir Fahreddin bu nedenle İtalya'ya sığındığı zaman buradaki tüccarlarla ikili görüşmeleri neticesinde ham ipeğe karşı kumaş ve bazı maddelerin alınacağına dair bazı antlaşmalarda yapmıştı. Emir Fahreddin, Avrupa'da sadece ticari antlaşmalar yapmamış bunun yanı sıra ipek üretimini artıracak bazı teknolojik gelişimlerinde Lübnan'a getirilmesini sağlamıştı. Örneğin, sondaj vurulmasını öğretmek için iki mühendis getirtmişti. Böylelikle sulama bilgisinin gelişmesiyle bölgedeki zirai üretimde katma değeri yüksek ürünler yetiştirilmeye başlanmıştı. Yine bu dönemde ipek tohumunun ıslahı yapılarak daha kaliteli ipek üretimi de gerçekleştirilmiştir. Kaliteli ipek üretimi ile Avrupa'ya yapılan ihracat artmış ve Avrupa'da Lübnan ipeği marka haline gelmişti³¹. Emir Fahreddin'in yapmış olduğu olumlu girişimler neticesinde Avrupa'da Lübnan ipeği ile birlikte Lübnan şehirlerinin de önemi artmıştır. Fransız ipek tüccarları Sayda ve Trablusşam'da kalıcı temsilcilikler açmış ve ipek ticaretini buradan sevk ve idare etmişlerdi.

17. ve 18. yüzyıl boyunca da Lübnan ipek üretim ve ticaretinin önemli merkezi olmuştur³². Bu dönemde Lübnan'da ipek ticaretinin neredeyse tamamını Fransız ipek tüccarları kontrol altına almışlardı³³. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru Fransızların Akka limanına asker çıkarması ve Cezzar Ahmed Paşa'nın, Fransızlara tepki olarak bölgedeki Fransız tüccarlarına karşı sert önlemler alması ipek ticaretini sekteye uğramıştır. Bu dönem de Cezzar Ahmed Paşa'nın pek çok yerin idarecisi olması³⁴ da Fransızların bu olumsuz durumdan hemen kurtulmasını zorlaştırmıştır. Cezzar Ahmed Paşa, Lübnan ve çevresinde ipekle uğraşan kabileleri de sindirerek, Marunî-Dürzi çekişmesinden de kendi lehine istifade etmiştir. Böylece, Sayda ve Beyrut'ta ticari faaliyetleri kontrol altına alabilmişti. Avrupalı tüccarların gözde ürünleri olan başta ipek ve hububat ürünlerini tekeline almış, Fransız tüccarları Sayda ve Akka'dan çıkarmıştı. Bu iktisadi güç aslında siyasi kudretinin de anahtarı olmuştur. Bölgede büyük bir gelir ve menfaat kaybına uğrayan Fransızlar daha sonra İstanbul'daki Fransız elçisi vasıtasıyla Cezzar Ahmed Paşa'yı III. Selim'e şikâyet etmişlerdi³⁵. Cezzar Ahmed Paşa daha da ileriye giderek, Akka ve Sayda konsoloslarıyla Fransız tüccarların buradan çıkmalarını emrettirmiş, bunların ev ve dükkânlarını kapatmıştı. Yaşanan olaylardan dolayı konsolos ve tüccarlar Yafa'ya ve Trablusşam'a gitmek zorunda kalmışlardı. Fransızlar menfaatleri için Cezzar Ahmed Paşa ile iyi münasebetler tesis etmeye mecbur olmuşlardı.

2. Osmanlı'da Değişim ve Lübnan İpeği

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın hemen başlarında Osmanlı iktisadi düzeninde önemli değişiklikler yaşanmıştır. İlk olarak, yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu için oluşturulan, İrad-ı Cedid hazinesinin kontrolünde kısa vadeli iltizamlarla idare edilmeye başlamıştır. Burada esas amaç birer aracı durumuna gelmiş bulunan malikanecilerin almakta olduğu rantı hazineye aktarabilmektir. İkinci amaç olarak ise malikane hisseleri de satın alarak güç kazanmış bulunan taşradaki ayan ve eşrafi aradan çıkarmaktır. Bu uygulama neticesinde, malikane sektöründen çıkarılan mukataaları devlet görevlilerine iltizama verilecekti. Böylelikle mukataaların kontrolü hazinenin eline geçecekti. Kontrolü hazineye geçen mukataalar, 1811'den itibaren buldukları bölgenin vali veya sancak beyine iltizama verilmeye başlanmıştı. Bu düzenlemenin yapılmasındaki amaç, mahalli ayan ve eşrafın iltizamlardaki etkinliğini azaltmak ve merkezi otoritenin

³¹ Münir Huri, *Sayda Abre Hukbüt Tarih*, Beyrut, 1966, s.236-239.

³² Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant*, London, 1771, s.234.

³³ Aysin Şişman, *Osmanlı-Fransız Ticari İlişkileri 1740-1790 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon, 2011, s.124.

³⁴ Cezzar Ahmed Paşa'ya, Akka savunmasındaki başarısından dolayı Sayda valiliği, Şam-ı Şerif, Mir Hacılık ile Mısır ser-askerliği tevcih edilerek ödüllendirilmişti. Sema Arıkan, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara, 1993, s.294.

³⁵ Yeşim Karaca Uyar, *Said Efendi'nin Vâsıf-ı Cezzar Ahmed Paşa Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009, s.21.

temsilcilerini güçlendirmektir. 1811-1839 döneminde bütün mukataalar merkezden tayin edilen vali, mütesellim ve voyvodalara iltizama verilerek idare ettirildi. Bu dönemde emanet metodu da zaman zaman denenmekle birlikte esas itibarıyla iltizam usulü hâkim vergilendirme formu olarak kaldı ve bu uygulama merkezileştirmenin bir aracı şeklinde kullanıldı³⁶. Bu uygulamaya geçilmesiyle birlikte mizan-ı harir rüsumu Trablusşam, Sayda, Akka ve Beyrut'a bağlı bulunan yerlerde Sayda valisi tarafından toplatılmaya başlanmıştı. 1818-1820 tarihleri arasında Sayda valisi olan Süleyman Paşa'ya 26.250 kuruşa mizan-ı harir rüsumu iltizam verilmiştir³⁷. Bu uygulama ile artık ipekten elde edilen gelirin kontrolünü yerel yöneticiler yerine bölgedeki vali veya sancak beyleri almışlardır. Ancak bu uygulamanın temel sıkıntısı ise merkezden uzak olan bölgelerdeki devlet adamlarının iktisadi açıdan güçlenmelerine yol açmasıydı. İktisadi açıdan güçlenen bazı devlet adamları idare ettikleri yerleri ele geçirmek için isyan etmişlerdi. Sayda ve Akka valisi olan Abdullah Paşa'da bu şekilde isyan ettiği görülmüştür. Abdullah Paşa bölgedeki Dürzilerle hareket ederek, Raşa ve Bekâ gibi birçok yeri ele geçirmişti. Abdullah Paşa bu görevinden azı edildiği gibi hakkında idam kararı da çıkartılmış. Ancak Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın araya girmesiyle Abdullah Paşa affedilmiş ve eski görevine 1823'de geri dönmüştür.

1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde mukataaların işletilmesi için "Yed-i vâhid" usulüne geçilmiştir³⁸. Yed-i vâhid uygulamasına karşı çıkanların başında Sayda valisi olan Abdullah Paşa vardı. Abdullah Paşa, devlet merkezine yazmış olduğu 27 Şubat 1831 tarihli arzuhalinde Sayda'nın açık bir mahal olduğunu belirttiikten sonra "Sayda Eyaletinde kâin Dürzi dağı taraflarında dahi külliyetli harir husûle gelmekte olarak oraya bir sûret verilmedikçe Franklar dûn baha ile bu havali iskelelerinden mubayaa ile oralarda bir nevi revacına sekte geleceği hatır-ı güzâr" olacağını ifade etmiştir. Abdullah Paşa, arzuhalinde açık bir şekilde bölgedeki halkın ipeği resmi şartların dışında Fransızlara satacağını belirtmiş, bu nedenle buradaki ipek mukataasının yed-i vâhidle işletilmesinin uygun olmayacağını ve kendisinin ipek mukataasını işletmesi halinde yüz bin kuruş olan iltizam bedeline az bir zam yapacağını da vaad ediyordu³⁹. Devlet yetkilileri de Lübnan bölgesinde "resm-i mizan-ı harir" mukataasının yed-i vâhid usulü ile işletilmesinin kaçakçılık yüzünden mümkün olamayacağını biliyorlardı. Ancak düşük bir fiyata da yerel idareciler tarafından işletilmesine sıcak bakıyorlardı. Bu sebeple Abdullah Paşa'nın teklifi aynen kabul edilmemişti. 29 Nisan 1831'de Abdullah Paşa'ya yazılan cevabi yazıda Lübnan bölgesindeki resm-i mizan-ı harir mukataasını Abdullah Paşa'nın işletmesinde sıkıntı olmadığı ancak yüz bin kuruş olan yıllık işletme bedelinin elli bin kuruş zam ile yüz elli bin kuruşa çıkartıldığı bildirilmişti⁴⁰. Böylelikle devletin elde edeceği vergi oranı da yüzde elli oranında artmıştı. Yed-i vâhid uygulamasından sadece Lübnan özelinde vaz geçilmemişti. İpek ihracatında yed-i vâhide karar verildiği 1831'de hem üretimin devletin tamamında yaygın olması hem dış pazarlarda güçlü rakiplerin varlığı yüzünden üç dört aylık denemenin ardından yed-i vâhide ülke genelinde son verilmişti⁴¹.

19. yüzyılın başlarında ipek ile ilgili hem Osmanlı Devleti'nde hem de dünyada önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1830'dan sonra resm-i belgelerde "resm-i mizan-ı harir" mukataası ifadesi yerine "resm-i mizan" ve "öşr-i harir" mukataası ifadeleri kullanılmaya başlanmıştır. Böylece % 3 olarak alınan ipek vergisine ek olarak ipek öşrü de satış sırasında satıcıdan satış değerinin onda biri hesabıyla tahsil edilmeye başlanılmıştır. Mizan resmi olarak ise vukıyye başına beş kuruş alınması kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti'nde ham ipek çok önemli bir ihraç ürünü haline gelmiş ve ihracatı için belirli iskeleler saptanmıştı. Yeni ticaret

³⁶ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, 22, İstanbul, 2000, s.157.

³⁷ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyılda Tanzimat'a Mali Tarih)*, Ankara, 1986, s.221.

³⁸ Yed-i vâhid, bazı malların üreticilerden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada ekseriya ihraç edilmek üzere yabancı tüccara, bazı durumlarda perakende satıcılarına toptan satılmasının devlet kontrolü ve sermayesiyle örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.378.

³⁹ BOA, *HAT*, 539-26597, 15 Ramazan 1246 H. (27 Şubat 1831 M.).

⁴⁰ BOA, *HAT*, 717-34206, 17 Zilkâde 1246 H. (29 Nisan 1831 M.).

⁴¹ Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", s.383.

gereğince yabancı tüccar satın aldığı ipeği bu iskelelere nakl etmek için % 9, gemilere yükletebilmek için ise % 3 bir gümrük resm-i ödeme zorunluluğu getirilmiştir. Böylelikle 1820'lerde tersane hazinesine katkısı 580.000 kuruş olan ipek geliri (1248 H.) 1832-33'lerde 4.0075.685 kuruşa çıkmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki ipekten öşür vergisi alınmasıyla birlikte "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye"nin kuruluşu arasında önemli bir ilişki vardır. Bu ordunun finansmanı için yeni kaynak olarak ipek rûsumu bu hazineye eklenmiştir⁴². İçeride ipek üzerindeki vergi artışı yapılmış ve buradan elde edilen vergi yeni kurulan ordunun ihtiyaçları için ayrılmıştır.

Dışarıda ise buharlı makinelerin ipek üretiminde kullanılmaya başlanması ipek ticaretinde önemli bir değişime neden olmuştur. Tabii bu yeniliklerin ipek üretim merkezi olan Lübnan bölgesine gelmesi gecikmemiştir. 1836'da bölgeye ilk buharlı ipek dolapları bir İngiliz tarafından getirilmiştir⁴³. Yine 19. yüzyılın başlarında, Fransa'nın ipekli kumaş merkezi olan Lyon şehrinde kozadan iplik çeken makinelerin kullanılması ve kozaların buharda ısıtılarak yumuşatılması iplik çekim işlemini hızlandırmıştı. Lyon'da başlayan bu uygulama yaklaşık 10 yıl sonra Osmanlı Devleti'nde ipek üretimi yapan yerlere ulaşmış ve buhar gücüyle çalışan iplik çekim (filatür) makineleri, elle çalışan ilkel ipek dolaplarının yerini almaya başlamıştı⁴⁴.

1833-1840 tarihleri arasında Lübnan ve Suriye bölgesi geçici olarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın idaresine girmiştir⁴⁵. Mehmet Ali Paşa, Suriye ve Lübnan bölgesinin idaresini üvey oğlu İbrahim Paşa'ya bırakmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın 1834'te İbrahim Paşa'ya bölgede yapmasını emrettiği görevlerin başında ipek inhisarını⁴⁶ ele geçirmesi olmuştu. Böylelikle halkın üretmiş olduğu ipeği kendisinin belirlemiş olduğu bir fiyata halktan zorla alacak ve istediği fiyata tüccarlara satabilecekti⁴⁷. Mısır idaresi altındaki Lübnan'da Avrupa'nın ipek ihtiyacını karşılamak için dut ağacı ekimi teşvik edilmişti⁴⁸. İbrahim Paşa, Lübnan ipeğinden elde edilen gelirin büyüklüğünden etkilenerek ipek üretiminin Mısır'da yapılması için Dürzilerden birkaç yüz kadını 1835'te Mısır'a götürmek istemişti. Ancak Dürziler, İbrahim Paşa'nın bu isteğine karşı çıkarak ipek üretimini öğretecek kadınların götürülmesine izin vermemişlerdi. Bunun üzerine İbrahim Paşa Beyrut'tan almış olduğu üç-dört tabur askerle Dürziler üzerine sefere çıkmış, lakin İbrahim Paşa'nın göndermiş olduğu askerler Dürzilerin sert bir şekilde karşı koymaları üzerine başarısız olarak geri dönmek zorunda kalmışlardı⁴⁹. Mısır idaresi altındaki Lübnan'daki en olumsuz gelişme bu dönemde misyonerlere tanınan imkânlardı. Genel olarak misyonerlerin sadece inançlarını yayma amacı güttükleri bilinmektedir. Ancak misyonerler dinlerini yayma amacı dışında ilk olarak görev yaptıkları bölgedeki yer altı ve yerüstü kaynaklarını tespit ederek kendi taraftarlarına buralarda hangi işleri yapacaklarına dair bilgilerde toplamışlardır. Misyonerlere tanınan haklar yabancı yatırımcı ve tüccarların bölgenin önemli ekonomik unsuru olan ipek üzerine çalışmalarına imkân vermişti. Örneğin, Beyrut limanından yapılan ipek ihracatı 1833'de 932.150 Frank'tan 1836'da 3.079.321 Frank'a ulaşmıştır⁵⁰. Bu rakama göre Mısır idaresi altında ipek ticaretinde büyük bir artış yaşanmıştır.

1840'lardan sonra Lübnan'da ipek üretiminde büyük bir dönüşüm başlamıştır. İlk olarak modern ipek dolapları kurulmaya başlanmıştır. Yine bu dönemde Şeyh Yusuf Abdülmelik Fransız

⁴² Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.222-223.

⁴³ Charles Issawi, "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", s.100.

⁴⁴ Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul, 2006, s.214.

⁴⁵ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı" *Bulleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s.236.

⁴⁶ Bir iş veya malın idaresinin bir kişiye, bir ele bırakılması. Bir elden idare etme.

⁴⁷ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı" s.237, 239.

⁴⁸ Kais Firro, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 22/2, 1990, s.154.

⁴⁹ BOA, *HAT*, 374-20429, 17 Cemaziyelevvel 1251 H. (2 Eylül 1835 M.).

⁵⁰ John Bowring, *Report on The Commercial Report Statistics of Syria*, London, 1840, s.58.

tüccar Portalisle beraber ilk modern büyük ipek fabrikasını kurmuşlardı⁵¹. Mehmet Ali Paşa'dan sonra tekrar Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasından sonrada bölgede artan ipek yatırımları hız kesmeden devam etmiştir. 1844 yılında Fransız asıllı birkaç yatırımcı Betaser ve Zir köylerinde ipek dolabı inşa etmek için Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulunmuşlardı. Beyrut'a yarım saat mesafede Beyrut suyu üzerine yirmi dört dolaplı bir ipek fabrikası kurulmuştu⁵². 1846 yılına gelindiğinde ise Lübnan'da ipek üretimi yapan kırk dört firma vardı. Bu firmaların otuz üçü yerlilere, on biri ise yabancılara aitti. Bu işletmelerdeki ipek dolaplarının 1350'si yabancılara, 2200'ü ise yerlilere aitti⁵³. Bu sayılardan anlaşıldığı kadarıyla Lübnan'daki ipek üretimi artık yerel olmaktan çıkıp küreselleşmeye başlamıştı.

3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ile 20. Yüzyılın Başında Lübnan İpeği

Lübnan'da ipek üretimi hem içerideki, hem de dışarıdaki gelişmelere bağlı olarak artış ve azalma göstermiştir. 1850'lerde Fransa'da çıkan ve "pebrine" olarak bilinen bir ipek kurdu hastalığının yol açtığı ünlü ipek kıtlığının ardından Fransızların ipek üretimlerini Lübnan'a yöneltmeleri Lübnan'da ipek üretimini artırıcı bir etkiye neden olurken⁵⁴ Lübnan ipeğinin küresel bir marka olmasını da sağlamıştır. Ancak ipek üretimindeki bu olumlu gelişmelerin yanı sıra bölgede başlayan Cebel-i Lübnan olayları, ipek üretimi ve ticaretine büyük zarar vermiştir. Dürzi ve Marunîler arasında yaşanan bu olaylarda tonlarca ipek yakılmış ve üretim malzemeleri de tahrip edilmişti⁵⁵. Yaşanan çatışma ve yağmalar neticesinde gümrüklere gelen ipek miktarında büyük bir azalma yaşanınca gümrük işletmesini yürüten Mustafa Efendi, devlete işletme bedeli olarak vermeyi taahhüt ettiği gümrük bedelinde indirim gitmesini talep etmişti⁵⁶. Yine yaşanan hadiselerdeki en vahim bir diğer olay ise Marunî ve Dürzilerin birbirlerinin ürünlerini telef etmeleri sonucu yeniden üretime başlanılacak ipek tohumunun tamamının yok edilmesiydi. Marunî ve Dürziler arasındaki çatışmalarda iki tarafın ipek tohumu ve üretim malzemelerine saldırmalarını bölgenin güç unsuru olan ipeğin üretim hakimiyetini ele geçirme çabası olarak da yorumlanabilir. Çünkü hem Marunîler hemde Dürziler Lübnan'da söz sahibi olmak istiyorlar ise ipek üretiminin kendilerine rakip bir unsur tarafından yapılmasına müsaade etmemeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak bu karşılıklı saldırılar iki tarafı da olumsuz şekilde etkilemiştir. Cebel-i Lübnan olayları bittikten sonra bölgede tekrardan üretim yapılacak kadar ipek tohumu bulunmuyordu. Devlet yetkilileri bölgede tekrardan ipek üretimini artırmak için ipek tohumu tedarik etmeye çalışmışlardı. Bunun için Edirne, Amasya, Bursa gibi çeşitli vilayetlere resmi olarak müracaat edilmişti⁵⁷. Hatta buradan gelecek ipek tohumlarının da yetersiz kalacağı düşünülerek dünyada ipek üretiminde söz sahibi olan başta Fransa ve İran olmak üzere çeşitli devletlerin konsoloslarına da yazılar yazılmıştı⁵⁸. Yapılan bu yazışmalar devletin ipek üretimine verdiği ehemmiyeti göstermesi bakımından önemlidir. Yazışmalar neticesinde temin edilen yeni tohumlarla birlikte ipek üretimi yeniden eski seviyesine ulaşmakla kalmamış büyük bir sıçramada gerçekleştirilmişti.

1840-1860 tarihleri arasında yaşanan Cebel-i Lübnan olaylarından sonra ipek üretiminin artmasındaki bir diğer faktörde Avrupalı devletlerin baskısıyla bölgede kurulan Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının yönetim yapısıydı. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının idari yapısı, iç işlerinde

⁵¹ I.M. Smilianskaya, "From Subsistence to Market Economy, 1850's", *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, (Editör: Charles Issawi) London, 1966, s. 243.

⁵² BOA, *A.MKT*, 8-64, 02 Muharrem 1260 H. (23 Ocak 1844 M.).

⁵³ Charles Issawi, "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", *International Journal of Middle East Studies*, 8/1 January- 1977, s.100.

⁵⁴ Y. Eyüp Özveren, "Beyrut", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, (Editörler; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert), İstanbul, 1994, s.84.

⁵⁵ Colonel Churchill, *Druzes and the Maronites Uder The Turkish Rule From 1840 to 1860*, London, 1862, s.146; Henry Harris Jessup, *Fifty Three Years In Syria*, I, New York, 1910, s.173.

⁵⁶ BOA, *C.ML*, 200-8292, 29 Cemaziyevvel 1261 H. (5 Haziran 1845 M.).

⁵⁷ İlk olarak Bursa'ya müracaat edilmiştir. BOA, *A.MKT.NZD*, 339-56, 02 Receb 1277 H. (14 Ocak 1861 M.); Edirne'de 500 kıyye ipek tohumu gönderilmesi istenmiş. BOA, *A.MKT.MHM*, 206-35, 5 Receb 1277 H. (17 Ocak 1861 M.); BOA, *A.MKT.MHM*, 207-52, 15 Receb 1277 H. (27 Ocak 1861 M.).

⁵⁸ BOA, *A.MKT.UM*, 451-70, 16 Receb 1277 H. (28 Ocak 1861 M.).

serbest, dış işlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan ve başında bir Hristiyan mutasarrıfın bulunduğu özerk bir yapıydı. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı sınırları içinde bulunan Şûf, Metn, Kesrevan, Zahle, Küre, Betrun, Cizzin ve Deyrû'l-Kamer ipek üretiminin gerçekleştiği önemli yerlerdi. Cebel-i Lübnan Salnâmelerine göre 1887-1892 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan kazalarından Metn'de 3949, Şûf'da 1692, Küre'de 635, Kesrevan'da 469, Betrun'da 190 ve Deyrû'l-Kamer kazasında 30 olmak üzere toplam 6965 adet ipek dolabı bulunmaktaydı⁵⁹. Bu rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla bölgedeki mutasarrıflık yönetiminin kurulmasından sonra bölgede ipek üretiminde büyük bir artış yaşanmıştı. Elbette bu artışın yaşanması tesadüfî değildi. Çünkü Cebel-i Lübnan olaylarının çıkmasında parmağı olan ve bölgedeki Marunîleri kullanan Fransızlar, bölgede ipek fabrikalarının kurulmasını sağlayacak sermayenin aktarımını sağladığı gibi, Fransız şirketler ipek üretiminde kullanılacak aletleri temin etmiş ve yine ipeğin yurtdışında pazarlanmasını da Fransız tüccarlar üstlenmişlerdi. Kısaca Lübnan'daki ipek üretimi ve ticareti, Fransız sermayesi, Fransız ticari örgütü ve uzmanlığına dayanmıştır⁶⁰. Lübnan ve çevresinde 1882'de 105 ipek fabrikası var iken, 1887'de 122'ye 1900'de 150'ye ve 1913'te 193'e ulaşmıştı. Bu fabrikaları genelde yerli şahıslar işletmişti. 1913'de 193 fabrikanın 188 tanesi yerlilere ait iken Fransızlara da ait yedi adet fabrika bulunuyordu⁶¹. Cebel-i Lübnan mutasarrıflığında çok sayıda ipek fabrikası açılmasında, Osmanlı'nın diğer bölgelerine göre daha düşük oranlı vergiler ile yatırımcılara çeşitli avantajlar sunulması etkili olmuştur.

İpek üretimi ve ticareti bölgedeki sosyal ve iktisadi yapıyı da etkilemişti. 1840-1860 Cebel-i Lübnan olayları ile birlikte bölgedeki toprak sahiplerinin gücü azalmış, özellikle II. Beşir döneminde toprak sahiplerinin mallarına ve arazilerine el konulunca eski toprak ağalarının gücü azalmaya başlamıştır. İpek üretiminin artması ve kârlı bir yatırım haline gelmesiyle birlikte yeni toprak ağa ve beyleri ortaya çıkmıştır⁶². Yerli ipek üreticileri güçlerini artırabilmek için yabancı yatırımcılarla ortaklıklar kurarak işlerini büyütme ve bölgede daha etkin olmaya çalışmışlardı. Örneğin, aslen Suriye Harranlı olan Beni Debbane ailesi Sayda'da ipek imalatı yatırımları vardı. Avrupa konsolosları ile ikili ilişkilere sahiptiler. Bu aileden gelen Raphel, Fransız ipek üreticisi olan Portalis ailesi ile evlilik yolu ile ittifak kurmuştu⁶³. Böylece ipek üretimi bölgede uluslararası birliktelikleri de sağlamıştır. İpek üretiminin yanı sıra ipek ihracatı ile uğraşan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştı. İhracatın artması ile para transferi önemli bir sorun olmuş, bu nedenle Beyrut ve Trablusşam'da çeşitli bankalar şubeler açmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru tahmini 400.000 kişilik Lübnan nüfusunun 165.000'i ipek ve buna bağlı işlerde çalışıyorlardı⁶⁴. Kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamasıyla birlikte kadınların sosyal hayattaki statüleri de değişim geçirmeye başlamıştır.

İpek üretiminin artması sadece iktisadi ve sosyal yapıyı etkilememiş aynı zamanda doğal çevreyi de etkilemiştir. 1860'dan sonra ipek üretiminin hızlı bir şekilde artmasıyla dut ağacı ekiminde de büyük bir artış yaşanmıştır. Farklı ürünlerin yerini tek ürün olarak dut ağacı almıştı. 1890'larda Lübnan'ın ekili olan arazisinin 31.000 hektarı veya % 40'ı dut ağacı ekimine ayrılmıştır⁶⁵.

⁵⁹ *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, 1305 H. (1887-1888 M.), s.90-95; *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, 1307 H. (1889-1890 M.), s.95-99; *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, 1309 H. (1891-1892 M.), s.101-105.

⁶⁰ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. Çevre Toplumlarında Fabrika Üretimine Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim Dergisi*, 23, İstanbul, 1983, s.65.

⁶¹ Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983, s.65-66; Fransız asıllı A.F. Portalis, Mouge d'Algue ve oğulları, H. Palluat, Michel Agelesa ve oğulları, Battaille Cambessedos ve oğullarına ait ipek fabrikası yatırımları 1.300.000 Franktı. Boutros Labaki, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984, s.90.

⁶² Kais Firro, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914" *International Journal of Middle East Studies*, 22/2, 1990, s.156.

⁶³ May Davie, "Akdeniz Mimari Ekletizmi: Sayda'da Debbane Malikanesi", *Akdeniz Dünyası*, (Editör: Kudret Emiroğlu vd.), İstanbul, 2006, s.140.

⁶⁴ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.59.

⁶⁵ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.59.

Tablo I. Lübnan'da Yıllara Göre Koza Üretimi⁶⁶

Yıl	Miktarı (Kg)	Yıl	Miktarı (Kg)
1861	960.000	1890	4.636.000
1866	3.400.000	1895	4.311.000
1870	1.152.000	1900	5.000.000
1875	1.795.000	1905	5.330.000
1880	2.468.000	1910	6.100.000
1885	3.075.000	----	----

Tablo I.'e göre 1880'den sonra ipek üretiminde büyük bir artış yaşanmıştır. Bu artışın temel sebepleri ise ilk olarak dünyada ipeğe olan talebin artmasında yatmakla birlikte muhtemelen en önemli sebep Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını tahsil etmek amacıyla 1881'de kurulan *Düyûn-ı Umûmiye* idaresinin almış olduğu tedbirlerden kaynaklanmıştır. Düyûn-ı Umûmiye idaresi devlete gelir getiren önemli gelir kalemlerinden alkollü içkilerden ve tütünden alınan vasıtalı vergiler, tuz ve tütündeki devlet tekellerini ve ipekten alınan aşar vergisini, alacaklarına karşılık topluyordu. Düyûn-ı Umûmiye işlevini büyük başarıyla yerine getirerek, 1882-1914 arasında borç faizi olarak 124 milyon sterlin toplamıştır. Başarısının bir bölümü, doğrudan uyguladığı reformlardan kaynaklanıyordu. Örneğin, ipekten alınan aşarı arttırmak için çeşitli Osmanlı şehirlerinde, parasız bilgi verilmesini ve dut ağaçları dağıtılmasını sağlamıştı⁶⁷. Böylelikle ipek üretimini artırarak ipek aşarından elde edilen geliri önemli ölçüde arttırmıştır. Düyûn-ı Umûmiye idaresi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 1882-83'de 18.851 Osmanlı Lirası ipek aşarı toplarken, 1887-88'de 34.717 lira, 1892-93'de 56.409 lira, 1898-99'da 65.505 Lira, 1902-1903'de 76.094 Lira ve 1907-1908'de 131.217 Liralık ipek aşarı toplamayı başarmıştı⁶⁸. İpek üretiminin 1880'den sonra artmasındaki bir diğer faktör ise yerel idarecilerin ipek üretimini teşvik eden tedbir ve uygulamaları idi. Örneğin halkın ipek böceğinde kaliteli üretim yapması için Beyrut'ta ipek yarışması yapılmış ve kaliteli ipek yetiştirenlere madalya ve ödül verilmişti⁶⁹. Yine ipek üretiminin eğitilmiş ve bilinçli bir şekilde yapılması için 1913-14'te Beyrut'ta Darü'l-Harir isminde ipekçiliği nizamına uygun şekilde öğretmek için meslek lisesi kurulmuştu⁷⁰.

Lübnan'da ipek üzerine yapılan çalışmalar genelde ipek üretimini artırmak üzerine idi. Ancak şunu belirtmek gerekir ki ipekten elde edilen gelir daha da fazla olabilirdi. Çünkü Lübnan'da üretilen ipeğin büyük bir kısmı ham olarak ihraç edilirken ancak geriye kalan kısmı bölgede iplik haline getirilerek ihraç edilmiştir. 1895'de Osmanlı Devleti'nde ihraç edilen ipek miktarı 1350 ton⁷¹ iken aynı yıl Lübnan'dan ihraç edilen ipek miktarı 700 ton civarında ve 15.000.000 Frank değerindeydi⁷². Lübnan'da Osmanlı'nın son dönemlerinde ipek kozası ihracından 40.000.000 kuruş ve ipek ipliği ihracından ise 25.000.000 kuruş olmak üzere toplam 65.000.000 kuruşluk ihracat gerçekleştirilmişti⁷³. İpek ihracatının % 80 civarındaki büyük bir kısmı Fransa'ya geri kalan kısmı ise İngiltere, İtalya ve Mısır gibi yerlere gönderilmiştir. İhracatın büyük bir kısmının Fransa'ya yapılmasından dolayı ipek üretim miktarı ve fiyatı genelde Fransızların talebine bağlı olarak değişmiştir.

1910'lardan itibaren Lübnan ipeği giderek dünya piyasasında değer kaybetmeye başlamıştır. Bölgede üretilen ipeğin yarı fiyatına mal olan Çin ve Japon ipeklerinin dünya piyasasında artması ile birlikte Lübnan ipeğine olan talepte azalma olmuştur. Kıyı bölgelerinde dut ağacı yerine alternatif ürünlere geçilmesi de ipek sektörünü olumsuz yönde etkilemişti⁷⁴. Bu dönemde Lübnan

⁶⁶ Boutros Labaki, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, s.137.

⁶⁷ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, 1995, s.173.

⁶⁸ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *DİA*, 10, İstanbul, 1994, s.61.

⁶⁹ BOA, *DH.MKT*, 546-35, 15 Rebiülahir 1320 H. (22 Temmuz 1902 M.).

⁷⁰ Muharrem Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara, 1996, s.344.

⁷¹ Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara, 1995, s.44.

⁷² Vital Cuinet, *Syria Liban et Palestine (Geographie Administrative)*, Paris, 1896, s.67.

⁷³ Boutros Labaki, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, s.156.

⁷⁴ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.66.

ipek sektörünü en fazla etkileyen olay I. Dünya savaşının başlaması olmuştur. Savaşla birlikte dünya piyasasında ipeğe olan talep neredeyse durma noktasına gelmişti. Lübnan ipeği de bu durgunluktan nasibini almıştır. 1916'da Lübnan bölgesindeki ipek üretimini tekrar eski güzel günlerine getirmek için yurtdışından ipek tohumu getirilmesi için çalışmalar yapılmış⁷⁵. Ancak bu girişiminde Lübnan'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasıyla birlikte sekteye uğramıştır. I. Dünya savaşından sonra ilk olarak İngiltere ve daha sonra Fransız Manda idaresi altına geçen Lübnan'da ipek üretimi eski parlak günlerine geri dönememiştir. Lübnan'da 1920'de 800 ton, 1925'de 2944 ton, 1930'da 3575 ton, 1935 ve 1940'larda 600 ton civarında ipek üretilmiştir⁷⁶. Rakamlardan da anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti idaresi altında güç ve refah unsuru olan Lübnan ipeği, Osmanlı'dan sonra kârlı bir üretim aracı olmaktan çıkmıştır.

SONUÇ

Coğrafi farklılıklar, kıymeti bilindiği sürece büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bu zenginliğin etkin bir şekilde kullanılarak değerlendirilmesi bölgesel kalkınmayı beraberinde getirmektedir. Tarihte bunun çeşitli örneklerini görmek mümkündür. Osmanlı idaresinde bulunan Lübnan bölgesin de coğrafi farklılığın ön plana çıkardığı en önemli ürün ipektir. İpek üretimi, Osmanlı hâkimiyetinden önce de mevcuttu. Ancak Osmanlı Devleti'nde üretim ve ticareti daha üst noktalara artarak çıkan ipek, farklı anlamların yüklendiği bir öge olmuştur. Lübnan ipeği, sadece ekonomik bir öge olmakla kalmamış aynı zamanda bölgedeki yerel bey ve ağaların güç sembolü ve rekabet unsuru da olmuştur. Emir Fahreddin Maan bunun en iyi örneğidir. Bölgede kendisine daha fazla yer edinmek ve gücünü artırmak için ipek üretim ve ticaretine ehemmiyet veren Fahreddin Maan, buradan elde etmiş olduğu güçle Osmanlı Devleti'ne isyan edecek bir kuvveti toplayabilmişti. İpek aynı zamanda yaptırım aracı olarak da kullanılmıştı. Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka'ya asker çıkaran Fransızlara karşı olarak bölgedeki ipek ticaret ile uğraşan Fransızları uzaklaştırması bunun göstergesidir.

Osmanlı idaresindeki Lübnan'da, ipek üretim ve ticareti ekonomik olduğu kadar idari ve siyasi bir unsurdur. Lübnan'daki yerel ağların ve beylerin ipek üretim ve ticareti ile uğraşmaları bunu ispatlamaktadır. Büyük bir siyasi güç haline gelen ipeğin üretim ve ticareti zamanla toplum içindeki kesimlerin mücadelelerinde hedef olmasını da sağlamıştır. Marunî ve Dürziler arasında yaşanan çatışmalarda bu durum net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Lübnan'da ipek üretim ve ticareti bölgede hâkimiyet kuran herkesin iştahını kabartan bir hedef idi. Örneğin, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bölgeyi kısa süreliğine idare ettiği dönemde ilk olarak ipek inhisarını uygulamaya koyması ve daha sonra üvey oğlu İbrahim Paşa'nın Lübnan ipeğini Mısır'da üretmek için girişimlerde bulunması ipeğin üretim ve ticaretinin hedef alındığının kanıtıdır.

19. yüzyılda Lübnan ipeğinin üretim ve ticaretine hem dışarıdaki hem de içerideki gelişmeler genelde olumlu olarak yansımıştır. Her ne kadar olumsuz olsa da içeride Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının kurulması ve misyonerlerin serbest bir şekilde hareket edebilmeleri ipeğin üretimine olumlu şekilde yansımıştır. Yine Fransa'da başlayan ipek kıtlığı ve teknolojik gelişmeler dışarıdan Lübnan ipeğinin üretimi ve pazarlanmasına olumlu etki eden etmenlerin başında gelmiştir. Özellikle Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Osmanlı'ya bağlı olarak yapılandırılan idari yapısı, yabancıların burada çok rahat bir şekilde hareket edebilmelerine fırsat vermiştir. Vergilerin düşük olması ile yabancı yatırımcıların direkt veya yereldeki yatırımcılarla ortak olarak yatırım yapmalarını sağlamıştır. Tabi ki bu yatırımlarda en çok söz sahibi olan ülke, bölgedeki ipeğin neredeyse tamamına yakını satın alan Fransızlar olmuştur. İpek üretim ve ticareti, dışarıdaki talebe bağlı olarak gerçekleşmesi ile birlikte Lübnan ipeği uluslararası bir marka haline dönüşmüştür.

⁷⁵ BOA, *İDUİT*, 77-70, 25 Şevval 1334 H. (25 Ağustos 1916 M.); BOA, *MV*, 245-53, 18 Zilhicce 1334 H. (16 Ekim 1916 M.); BOA, *MV*, 244-68, 24 Zilhicce 1334 H. (22 Ekim 1916 M.).

⁷⁶ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.72.

Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu politikalar da Lübnan'da ipek üretimini artırıcı etki yapmıştır. Ancak ipekten elde edilen gelirin artmasını sağlayacak veya katma değeri yüksek ürünler üretilmesini sağlayacak önlemler alınmamıştır. Üretilen ipekler, genelde ham koza olarak yurtdışına satılmıştır. Ham olarak satılan ipek, mamul olarak Osmanlı coğrafyasına geri dönmüştür.

Lübnan'da ipek üretiminin artması toplum yapısının değişmesine de neden olmuştur. Toprak ağalarının yerini ipek üreticileri ve tüccarları almaya başlamıştır. İpek üretiminde kadınların rol almaları ile iş hayatına girmeleri kadının Lübnan toplumundaki statüsüne etki etmiştir.

Lübnan ipeğinin üretim ve ticareti, Osmanlı Devleti'nin politikası neticesinde sürekli artış göstermiştir. Ancak Osmanlı'nın Lübnan'dan çekildiği 1918'den sonra Lübnan ipeğinin üretim ve ticareti giderek azalmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Lübnan ipeği için ne kadar uygun bir politika benimsediğini ve bunu iyi bir şekilde uyguladığını da göstermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri ve Salnameler

Tapu Kadastro Arşivi

Tahrir Defteri, nr. 177.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Tahrir Defteri No:401, 430, 543.

A.MKT, 8-64, 02 Muharrem 1260 H. (23 Ocak 1844 M.).

A.MKT.MHM, 206-35, 5 Receb 1277 H. (17 Ocak 1861 M.).

A.MKT.MHM, 207-52, 15 Receb 1277 H. (27 Ocak 1861 M.).

A.MKT.NZD,339-56, 02 Receb 1277 H. (14 Ocak 1861 M.).

A.MKT.UM, 451-70, 16 Receb 1277 H. (28 Ocak 1861 M.).

C.ML,200-8292, 29 Cemaziyelevvel 1261 H. (5 Haziran 1845 M.).

DH.MKT, 546-35, 15 Rebiülahir 1320 H. (22 Temmuz 1902 M.).

HAT, 374-20429, 17 Cemaziyelevvel 1251 H. (2 Eylül 1835 M.).

HAT, 539-26597, 15 Ramazan 1246 H. (27 Şubat 1831 M.).

HAT, 717-34206, 17 Zilkâde 1246 H. (29 Nisan 1831 M.).

İ.DUİT, 77-70, 25 Şevval 1334 H. (25 Ağustos 1916 M.).

MV, 244-68, 24 Zilhicce 1334 H. (22 Ekim 1916 M.).

MV, 245-53, 18 Zilhicce 1334 H. (16 Ekim 1916 M.).

Salnameler

Cebel-i Lübnan Salnâmesi, 1305 H. (1887-1888 M.).

Cebel-i Lübnan Salnâmesi, 1307 H. (1889-1890 M.).

Cebel-i Lübnan Salnâmesi, 1309 H. (1891-1892 M.).

2. Tetkik Eserler

ABU-HUSAYN, Abdul-Rahim, *Provincial Leaderships in Syria 1575-1750*, Beyrut, 1985.

AKTAR, Ayhan, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul, 2006.

ALTUNDAĞ, Şinasi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı" *Belleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s.231-243.

ARIKAN, Sema, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara, 1993.

- BAEDEKER, Karl, *Palestina and Syria*, Leipzig, 1906.
- BAKHİT, M. Adnan, "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul, 1983, s.53-68.
- BOWRING, John, *Report on The Commercial Report Statistics of Syria*, London, 1840.
- CEZAR, Yavuz *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyılda Tanzimat'a Mali Tarih)*, Ankara, 1986.
- CHURCHİLL, Colonel, *Druzes and the Maronites Uder The Turkish Rule From 1840 to 1860*, London, 1862.
- CUİNİT, Vital, *Syria Liban et Palestine (Geographie Administrative)*, Paris, 1896.
- ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012.
- ÇELİK, Kürşat, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.
- DAVİE, May, "Akdeniz Mimari Eklektizmi: Sayda'da Debbane Malikanesi", *Akdeniz Dünyası*, (Editör: Kudret Emiroğlu vd.), İstanbul, 2006.
- EMECEN, Feridun, "Fahredden Ma'noğlu", *DİA*, 12, İstanbul, 1995, s.80-82.
- ERGÜN, Muharrem, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara, 1996.
- ES-SAFADİ, Ahmed al-Halidi, *Lübnan fi Ahdi'l Emir Fahreddin el-Ma'ani es-Sani*, (Neş. Fuad Efram Bustanî, Tercüme: Esed Rüstem), Beyrut, 1969.
- Evliya Çelebi, *Seyâhatnâmesi*, 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- FAROQHİ, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, New York, 2004.
- FAWAZ, Leila Tarazi, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983.
- FİRRO, Kais, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914" *International Journal of Middle East Studies*, 22/2, 1990, s.151-169.
- GENÇ, Mehmet, "İltizam", *DİA*, 22, İstanbul, 2000, s.154-158
- GENÇ, Mehmet, "Yed-i Vâhid", *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.378-383
- HASSELQUİST, Frederick, *Voyages and Travels in the Levant*, London, 1771.
- HURİ, Münir, *Sayda Abre Hukbüt Tarih*, Beyrut, 1966.
- ISSAWİ, Charles, "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", *International Journal of Middle East Studies*, 8/1 January- 1977, s.91-101.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, İstanbul, 2000.
- JESSUP, Henry Harris, *Fifty Three Years In Syria*, I, New York, 1910.
- JİDEJİAN, Nina, *Beirut Through The Ages*, Beirut, 1986.
- KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, 1995.
- KOÇ, Ümit, *Savaştan Sanata İpek*, Elazığ, 2009.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, 1953.
- KÜÇÜK, Cevdet - ERTÜZÜN, Tefvik, "Düyün-ı Umûmiyye", *DİA*, 10, İstanbul, 1994, s.61.
- LABAKİ, Boutros, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984.
- MASTERS, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğunun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (Edit: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters), İstanbul, 2003.

OLSARETTİ, Alessandro, *Trade, Diplomacy and State Formation in The Early Modern: Mediterranean: Fakhr al-Din II, the Sublime Porte and The Court of Tuscany*, Montreal, 2005.

OWEN, Roger, “1840-1914 Döneminde Lübnan’da İpek Dokuma Endüstrisi. Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 23, İstanbul, 1983, s.53-73.

ÖZGÜR, Murat, “Türkiye’de İpekböcekçiliği”, *AÜDTCF, Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, Ankara 1996, s. 95-106.

ÖZTÜRK, Mustafa, “1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut”, *XII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri*, III, Ankara, 1999, s.849-859.

ÖZTÜRK, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999.

ÖZVEREN, Y. Eyüp, “Beyrut”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, (Editörler; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert), İstanbul, 1994.

PAMUK, Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara, 1995.

SALİBİ, Kamal, *A House Of Many Mansions The History of Lebanon Reconsidered*, London, 1988.

SMİLİANSKAYA, I.M., “From Subsistence to Market Economy, 1850’s”, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, (Editör: Charles Issawi) London, 1966.

ŞAHİN, Afşin - Cengiz, Sibel, “16’ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İnan Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri”, *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1-1, 2010, s.69-82.

ŞİŞMAN, Ayşin, *Osmanlı-Fransız Ticari İlişkileri 1740-1790 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon, 2011.

TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011.

UYAR, Yeşim, Karaca Said Efendi’nin Vasf-ı Cezzar Ahmed Paşa Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009.

VASİLİEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara, 1943.

VOLNEY, François, *Voyage en Égypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784 et 1785*, 2, Paris, 1822.

WEST, Louis C., “Commercial Syria Under the Roman Empire”, *Transactions of the American Philological Association*, 55, 1924, s.159-168.

AVRUPA'DA TARİH EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİNE YÖNELİK GİRİŞİMLER VE AVRUPA BİRLİĞİ'NİN KATKISI

The Initiatives on History Education in Europe and European Union Contribution

Sibel YALI¹

ÖZET

Avrupa Birliği (AB), 28 üye ülkeden oluşan ve toprakları büyük ölçüde Avrupa kıtasında bulunan nevi şahsına münhasır uluslararası siyasi ve ekonomik bir örgütlenme modelidir. Bu modelde öncelikli amaç ortak çıkarların korunmasıdır. AB'nin ortak bir eğitim politikası olmamasına rağmen Avrupada tarih eğitimi ve öğretimine yönelik girişimlerde de bu çıkarların bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmada, tarih eğitimi ve öğretimine yönelik girişimlerin Avrupa bütünleşme süreci ekseninde geçirdiği evrimden ve AB'nin bunlara katkısından bahsedilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Avrupa Birliği, Tarih Eğitimi, Siyasi Tarih

ABSTRACT

The European Union (EU) as a politico-economic union of 28 member states that are located primarily in Europe is a sui generis supranational organization. The primary purpose of this organization is the protection of common interests. Although there is no common education policy of EU this attempt is clearly seen in the initiatives on history education in Europe. In this study initiatives on history education and training during the evolution of the European integration process and EU contribution to these initiatives would be mentioned.

Keywords: European Union, History Education, Political History

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın ilk yarısı insanlık tarihinde görülmemiş iki savaşa sahne olmuştur. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları olarak adlandırılan bu savaşlarda, ülkeler her açıdan büyük zararlar görmüş ve ciddi yaralar almıştır. Bu durum Avrupa devletlerini yeni bir formül arayışına yöneltmiştir. Sonuç olarak literatürde Altılılar olarak anılan altı Avrupa ülkesi bir araya gelerek Paris Antlaşması (1951) ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu; Roma Antlaşması (1957) ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu oluşturmuşlardır. Bu sözleşmeler ile Avrupa devletleri geleceklerini güven altına almak üzere yeniden organize olmuşlardır. Nihayet 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na yeni görev ve sorumluluklar yüklenerek Avrupa Birliği (AB) ortaya çıkmıştır.

Kuruluş yıllarında sadece 6 üyeden oluşan AB, değişik tarihlerde yeni üyelerin katılımı sonucu 28 üyeden oluşan büyük bir birlik haline almıştır. Bu süreçte genişleme ve derinleşme politikası, Avrupa Birliği'nin en önemli dış politika aracı olmuştur. AB yeni üye devletleri ile ekonomik, siyasi ve jeopolitik açıdan çok daha güçlü bir birlik haline gelmiş ve uluslararası sistemdeki etkinliğini artırmıştır. İnsan hakları, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı AB'nin değerleri olarak kabul edilmiştir. 1990lı yıllarda Avrupalı kimliği vurgusuna ve Avrupa boyutunu güçlendirme çalışmalarına başlanmıştır. Bu bağlamda Maastricht Antlaşması ile eğitimde (ve tarih eğitiminde) Avrupa boyutunun geliştirilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu karar doğrultusunda birlik üyesi ülkelerde eğitim-öğretim programları yeni ve geniş Avrupa perspektifini yansıtacak şekilde iyileştirilmiştir. Avrupada tarih eğitimi ve öğretimine yönelik girişimlerde de böylesi bir iyileştirmenin yapıldığı görülmektedir. Bu iyileştirme

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı İSTANBUL
e-posta: ataman_si@yahoo.com

çalışmalarının kapsamının ve amacının anlaşılabilmesi için bu alandaki girişimlerin incelenmesi ve bu girişimlerin ortak özelliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu gerekliliğe dayanan çalışmada AB'nin bütünleşme süreci perspektifinden Avrupada tarih eğitimi ve öğretimine yönelik girişimler ele alınmış ve bunların ortak özelliklerine vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda AB siyasi tarihinde meydana gelen değişimler ile tarih ve tarih öğretimi alanında atılan adımlar arasında karşılıklı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Bir diğer deyişle AB'nin genişleme ve derinleşme süreci politikaları hem tarih alanında üretilen projeler hem de tarih eğitim ve öğretimi alanındaki kararlar üzerinde etkili ve belirleyici olmuştur.

AVRUPA BİRLİĞİ BÜTÜNLEŞME SÜRECİ PERSPEKTİFİNDEN TARİH EĞİTİMİ

İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası konjonktör, Avrupa'da kalıcı bir barışın tesisi için itici güç pozisyonundaydı. Avrupa'da bir barışın kurulabilmesi için Fransa ve Almanya arasında asırlardır süren sorunun çözülmesi gerekiyordu. Ayrıca Avrupalı devletlerin savaş sonrası oluşan süpergüçlere karşı kendilerini gerek iktisadi gerek askeri açıdan korumaları zorunluydu. Nitekim 1950 yılında savaştan ülke liderleri Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın önderliğinde biraraya geldiler. Bu toplantının bir sonucu olarak 1951 yılında Paris Antlaşması ile Belçika, Federal Almanya, Lüksemburg, Fransa, İtalya ve Hollanda'dan oluşan 6 üye tarafından Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) kuruldu. Bu anlaşmaya göre Avrupa Devletleri kömür ve çelik üretiminde alınacak tüm kararları bağımsız ve uluslarüstü bir kuruma devretmeyi kabul ediyordu. Bu anlaşma siyasi tarih açısından ciddi önem arz ediyordu. Zira dünya tarihinde ilk kez devletler kendi iradeleri ile egemenliklerinin bir bölümünü ulusüstü bir kuruma devretmeyi kabul ediyordu. Sanayi devriminin lokomotifleri olarak kabul edilen kömür ve çelik endüstrisi Avrupa'da hem savaş sanayinin hem de istihdamın belirleyicisi niteliğindedir. Bu sektör üzerinden işbirliği yapılması hem siyasi hem de ekonomik süreçlerin yönetimi için büyük önem arz ediyordu.

AKÇT'nin işleyişinden kazanılan deneyim topluluğu diğer sektörler için de işbirliği yapmaya teşvik etti. Böylece 1957 tarihinde Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) kuruldu. Bu anlaşma ile üye ülkeler arasında işgücü, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı mümkün oldu. 1965 yılında yukarıda adı geçen üç topluluk Füzyon Antlaşması adı altında birleştirildi ve yeni oluşuma Avrupa Toplulukları (AT) adı verildi. Böylece nükleer enerji de dahil olmak üzere enerji ve üretim sektörleri ile bunları idare ve sevk eden tüm kanallar tek bir Konsey ve Komisyon çatısı altında toplanabildi.

Bu anlaşmalar sayesinde Avrupa Birliği'ne giden süreçte 1950'lerin sonlarına doğru tarafların ekonomik faaliyetlerinin büyük oranda birleştirilmesi söz konusu olmuştur. Bir başka ifadeyle her iki savaşın altüst ettiği tüm yapılar yavaş yavaş yerli yerine oturmaya başlamıştır. Bu gelişmeler ekseninde eğitsel ve kültürel alanda da çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu konudaki en somut girişim 1954 yılında Paris'te imzalanan Avrupa Kültür Sözleşmesi ile Avrupa Konseyi'nden gelmiştir. Bu sözleşme ile bu alanda üretilen ve üretilecek olan tüm projeler garanti altına alınmıştır.² Bu girişim ile Avrupa kültürünü koruma ve geliştirme gayesi ile tarih öğretimi alanında devletlerarası ve bölgesel projeler geliştirilmesinin önü açılmıştır.³ Bu projeleri ortak özelliklerine

2 Sözleşmede, müşterek mameleklerini teşkil eden ideal ve prensipleri korumak ve yükseltmek için Azaları arasında daha sıkı bir birlik tahakkuk ettirmenin gerekliliği belirtilmiştir. Anlaşmanın ikinci maddesinde akit tarafların medeniyet, tarih ve dillerinin tetkik edilmesi konusundaki ideale işaret edilmektedir.

3 Bu faaliyetlerin temeli Milletler Cemiyeti'nin çalışmalarına dayanır. I. Dünya Savaşı sonrası önyargılardan ve basmakalıp fikirlerden kurtulmak ve yabancı düşmanlığı ile mücadele etmek üzere Milletler Cemiyeti tarafından Düşünsel İşbirliği Uluslararası Komitesi kurulmuştur. Komiteye bağlı bütün ulusal komisyonların taraflı ve hatalı metinleri düzeltmek ve böylelikle gelecekte öteki ülkeler hakkında temel yanlış anlamaların önüne geçmek amacıyla karşılaştırmaya dayanan karşılıklı bir ders kitabı analizini başlatmaları gerektiğini bildirerek, ulusal öğretmen derneklerinin ve belirli özel vakıfların ön çalışmalarından yararlanma yolu açılmıştır. Komite, 1932 yılında ders kitapları üzerine uluslararası görüş alışverişleri için bir model hazırlama kararı almıştır. Bu adımlar tarih öğretimi yoluyla ülkeler arası diyalogun gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu gelişmeyi 1937 yılında 26 üye devletin Tarih Öğretimi bildirgesini imzalamaları takip etmiştir.

ve Avrupadaki sosyo-politik gelişmelere göre kronolojik olarak dört ana başlık altında gruplamak mümkündür.

1. Avrupa Tarihini Öğretmek

Avrupa Birliği 1992 yılında resmen kurulana kadar Avrupa Toplulukları iki kez genişleme kararı aldı.⁴ Böylece topluluk üyesi ülkelerin sayısı onikiye yükseldi.⁵ Yaklaşık kırk yıllık bu dönem tarih eğitimi açısından değerlendirildiğinde iki önemli husus açığa çıkıyor. Bunlardan ilki ders kitaplarının iyileştirilmesi hususu, diğeri okullarda tarih eğitiminin Avrupalılık bilincini yansıtacak şekilde hazırlanması konusudur zira karşımızda duran farklı bir Avrupadır. Dolayısıyla bu konudaki çalışmaların temkinli adımlarla ve programlı bir şekilde sürdürülmesi gerekmektedir. Radikal bir değişim söz konusu olamaz zira “büyük bir program değişikliğinin gerçekleşebilmesi politik iradeye, mevcut mevzuata, öğretmenlerin neyi nasıl öğreteceğini seçmekteki özgürlük derecesine ve program değişikliğini destekleyecek öğretim materyallerinin var olup olmadığına” bağlıdır (R. Stradling 2003a:7-16). Bir başka deyişle bu hususlarda radikal bir karar alınması gerek siyasi gerek toplumsal nedenlerden ötürü mümkün değildir. Burada esas amaçlanan savaş sonrası uluslararası anlayışı geliştirme gayesidir. Bu gaye zaman içinde yeni Avrupa kavramının geliştirilmesi yönüne doğru evrilmiştir.

Bu çerçevede UNESCO tarafından 1946 yılında hazırlanan “Looking at the World Through Textbooks” (Dünyaya Ders Kitapları Üzerinden Bakış) adlı rapor içerik açısından önemlidir.⁶ Zira ders kitapları en önemli eğitim girdilerinden biridir. Metinler bir ulusal kültüre ilişkin temel fikirleri yansıtır ve çoğu kez mücadelenin ve anlaşmazlığın alevlenme noktasını oluşturur. Ders kitapları sadece bilgi aktarmakla yetinmez aynı zamanda bir toplumun siyasal ve toplumsal normlarını da belleklere kazırlar (F. Pingel, 2003a:1). İlgili rapor ders kitaplarının karşılıklı anlayışı geliştirmeye yönelik olmadığını ortaya koymakta ve küresel bir tarih anlayışının gerekliliğine, toplumun kurallarına ve aynı zamanda başka insanlarla birlikte yaşamının normlarına vurgu yapmaktaydı.

1974 yılında UNESCO “Uluslararası Anlayış, İşbirliği ve Barış için Eğitim ile İnsan Haklarına ve Temel Özgürlüklere İlişkin Eğitim Konusunda Tavsiye Kararı”nı benimsedi. Bu kararda evrensel değerlerin altı çiziliyor, farklı halklar arasında karşılıklı bilgi ve anlayışı güçlendirecek çalışmalar yapılması tavsiye ediliyordu. Tavsiye Kararı, eğitim malzemeleri ve kaynakları açısından 1995 yılında güncellendi⁷. Ders kitaplarındaki ‘öteki’ye ilişkin olumsuz klişe ve çarpık görüşlerin ayıklanması hususu önemliydi zira ulus devletlerin ortaya çıkışıyla birlikte okul kitaplarının bir ulusu yüceltirken diğeri ulusu küçülttüğü, bir ulus ya da toplum içindeki egemen toplulukları yüceltirken azınlık sayılan toplulukları küçülten sapmalar içerdiği aşıkardı (F. Pingel, 2003a:2). Bu nedenle Karar metnine ders kitaplarında gerekli düzeltmelerin yapılması hususunda hükümler de eklendi. Bu çalışmalara ilave olarak okul müfredatlarının, ders kitaplarının ve diğeri eğitim malzemelerinin uluslararası bir boyutla geliştirilmesi, değerlendirilmesi ve düzeltilmesi amacıyla 1992 yılında George Eckert Enstitüsü bünyesinde ve UNESCO’nun sorumluluğu altında “Uluslararası Ders Kitabı Araştırmaları Ağı” kuruldu (F. Pingel, 2003a:12-15).

4 1973 yılında Topluluğun ilk genişleme kararı ile İngiltere, İrlanda ve Danimarka üyeliğe kabul edildi. İlk genişlemenin ardından 1981 yılında Yunanistan, 1986 yılında İspanya ve Portekiz topluluğa katıldılar.

5 Bu durum topluluk içinde ortak politikaların güçlendirilebilmesi ve yapısal formların uygulanabilmesi için yeni bir süreci beraberinde getirdi. Bu çerçevede ilk olarak üye ülkelere ile 1986 yılında Tek Avrupa Senedi imzalandı. Bu anlaşma Avrupa Birliği tek pazarını ve Avrupa Politik İş Birliğini resmen başlatıyor ve Roma Antlaşması’nda köklü değişiklikler yapıyordu. Anlaşmaya göre 1992 yılına kadar üye ülkeler arasında ortak pazardan tek pazara geçilecek, ticaret engellerinin tamamı kaldırılacak ve sermaye ile işgücünün serbest dolaşımı mümkün olacaktı. Bunlara ilave olarak sosyal ve çevre politikaları ile araştırma ve teknoloji gibi birçok alanda da ortaklığa gidilecekti. Bu bağlamda Tek Avrupa Senedi Avrupa bütünleşmesinde Roma Antlaşması’ndan sonra en önemli adım olarak kabul edilmektedir.

6 Belgenin orijinali için bkz. <http://unesdoc.unesco.org/images/0006/000630/063011eo.pdf> (Çevrimiçi) 21 Mart 2014.

7 UNESCO Girişim Bildirgesi ve Bütünleşik Çerçevesi, Paris, 1995. 28C-Karar 5.41. s.61.

UNESCO'nun faaliyetlerine paralel olarak 1953-58 yılları arasında Avrupa Konseyi tarafından uluslararası altı konferans düzenlendi. Konferanslarda Avrupa birleşmesi için tarihin bir propaganda aracı olarak kullanılmayacağı vurgusu yapılıyordu. Konferanslar kanalıyla taraflı ve önyargılı ifadelerin ders kitaplarından çıkartılması amaçlanıyordu. Farklı ülkelerden akademisyen ve eğitim uzmanlarının katıldığı bu konferanslarda fikir birliğine varmak oldukça güç olmuştu zira katılımcıların çoğu içinde yaşadıkları toplumu eleştirmek konusunda başarısız olmuşlardı.⁸ Bu süreci, 1972 yılında "Avrupa Tarih Ders Kitaplarında Din" ve 1979 yılında "1945'ten Günümüze Ortaöğretimde Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Öğretimi Kaynakları Konusunda Avrupa İşbirliği" başlıklarıyla ele alınan konferanslar takip etti. Konferansların geneli tarih öğretiminde Avrupa fikrinin sunumu, bugünü anlamada geçmişin bilmenin önemi, eleştirel bakış açısının geliştirilmesi ve ders kitaplarının politik görüşlerden arındırılması ana başlıklarını içermekteydi.

Ders kitapları içeriği bakımından yapılan tartışmalar tarih öğretiminin amaç ve hedeflerinin de sorgulanmasına neden oldu. 1960'lı yıllar Avrupada toplumsal değişimin ve dönüşümün hızla yaşandığı yıllara sahne oldu (Burke, 2013:17). 1960'lara kadar, ders kitaplarının ve tarih öğretiminin ana fonksiyonunun yurtseverliği aşılacak olduğu kabul ediliyordu. Öğrencilere eleştirel düşünme becerisi kazandırma yaklaşımı 60'lı yıllardan itibaren önem kazanmaya başladı. Bu bakış açısıyla Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından 1983 yılında "The Promotion of an Awareness of Europe in Secondary Schools" (Ortaöğretimde Avrupa Bilincinin Teşviki) başlıklı tavsiye kararı yayınlandı.⁹ Tavsiye Kararı'nda önyargıyı ortadan kaldıran bir tarih öğretimi müfredatı önerilmekte ve Avrupa'nın tarihsel gelişimi içerisinde farklı ülkeler, dinler ve görüşler arasındaki olumlu etkileşimin öne çıkarılması yoluyla halklar arasında daha güçlü bir anlayış ve güven oluşturulmasına duyulan ihtiyaç dile getirilmekteydi.

Bu çerçevede Avrupa Konseyi tarafından 1965-83 yılları arasında uluslararası dört sempozyum düzenlendi.¹⁰ Konferanslar öncesi Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından "Civics & European Education" (Avrupa Yurttaşlık Eğitimi) Konsey Kararı benimsendi.¹¹ Bu karara göre Avrupa bilinci yaratmak üzere tüm sosyal bilimlerden yararlanılması ve ders kitapları ile eğitim kaynaklarının günün koşullarına göre yenilenmesi hedefleri kabul edilmişti. 1965 yılında Elsinor'da düzenlenen konferansın ana başlıklarını Avrupa ve dünya vatandaşlığı eğitimi için tarih öğretiminin bir temel olarak görülmesi, halkların, siyasi ekonomik ve sosyal hayata katılmaları yönünde bir kapasite yaratılması, tarihte kullanılan bilimsel metodların araştırılması, milli tarih anlatımı içinde Avrupa boyutuna yer verilmesi, görsel ve yazılı kaynakların seçimi ve kullanımını kriterlerinin belirlenmesi konuları oluşturmaktaydı. Bu başlıklara ilave olarak tarihin mümkün olduğunca Avrupa bakış açısıyla oluşturulması gerektiğinin altı çizilmiş, bazı elementlerin Avrupa tarihinde ortak olduğu ve tüm Avrupa tarihinin bu unsurlar tarafından oluşturulduğu dile getirilmiştir. Bu bağlamda okullarda okutulması üzere bu bakış açısını içeren tematik bir liste de hazırlanmıştır.

1970'lerin ikinci yarısından itibaren üye ülke milli eğitim bakanlarının liselerde disiplinlerarası çalışmaları programlarına almaları nedeniyle tarih alanına yönelik projelerde bir azalma gözlenmiştir. Bu dönemde Avrupa Konseyi sadece, sosyal bilimler ve doğa bilimleri başlığı altında müfredata alınan derslerin içeriği ve işlenişine yönelik araştırma faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu dönem Avrupa bütünleşme tarihi açısından da durgun bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Zira 1970'li yıllarda entergrasyon bünyesinde bir derinleşme kaydedilememiştir.

Okullarda tarih derslerinin okutulması ve önemine ilişkin Avrupa Konseyi faaliyetleri 1980'lerin başında yeniden başlatılmıştır. Bu dönemde hazırlanan projeler Avrupa boyutu ve insan

8 Konferans özetleri için bkz. Against Bias & Prejudice, CC-ED/HIST (95) 3 rev s.13-33.

9 Tavsiye Kararı'nda belirtilen amaç ve hedefler için bkz: [www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/Rec\(83\)4_en.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/Rec(83)4_en.pdf) (çevrimiçi) 13 Eylül 2010

10 Konferans özetleri için bakınız: Against Bias & Prejudice, CC-ED/HIST (95) 3 rev. s.33-67.

11 Konsey Kararı'nda belirtilen amaçlar için bakınız: [www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/Resolution\(64\)11_en.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/Resolution(64)11_en.pdf) (çevrimiçi) 1 Eylül 2010

hakları ana başlıklarını içermektedir. Takip eden yıllarda tarihin ve tarih öğretiminin önemi Bakanlar Komitesi’nin yayınladığı tavsiye kararlarında vurgulanmıştır.¹² Bu alandaki çalışmalarını desteklemek üzere tarih öğretmenlerinin katılımına yönelik 30’dan fazla mesleki eğitim seminer programları düzenlenmiştir. Seminer programları, okullarda tarih öğretimi metodolojisi, içeriği, sorunları ve çözüm önerileri kapsamında hazırlanmıştır. 1980’lerin sonu Avrupa’nın siyasi yapısını baştan aşağı değiştiren olaylara sahne olmuş, süreç tarih eğitimi projelerinin yeni Avrupa kavramının geliştirilmesi yönüne evrilmesine neden olmuştur.

2. Yeni Avrupa Kavramını Geliştirmek

Avrupa bütünleşme tarihi akışında Berlin Duvarı’nın yıkılması, iki Almanya’nın birleşmesi, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet denetiminden kurtulmaları ve demokratikleşmeleri ile Sovyetler Birliği’nin çözülmesi 1990’lı yıllara damgasını vurdu. Bu olayların yarattığı konjonktür, sosyal ve politik alanlarda ‘Yeni Avrupa’ kavramının geliştirilmesine yönelik çalışmalara neden oldu. Avrupa Bütünleşme tarihi açısından son derece önemli bir diğer olay da Aralık 1991 yılında Maastricht Zirvesi’nde kararlaştırılan ve Şubat 1992 yılında imzalanan antlaşmayla mümkün oldu. Bu anlaşma ile Avrupa Birliği resmen kuruldu. Böylece üye devletler politik, askeri ve ekonomik bağlarını resmi olarak güçlendirdiler. Anlaşmayı takip eden birkaç yıl yeni bir genişleme kararını gündeme getirdi. 1995 yılında Avusturya, İsveç ve Finlandiya’nın da birliğe katılımıyla AB kuzeye doğru genişleyerek üye sayısını 15’e yükseltmiştir. Böylece AB, 2000’li yıllara girerken ekonomi alanında tek pazara ve para birimine sahip, siyasi alanda işbirliğine açık ulus-üstü bir birlik haline geldi.

Bu bağlamda karşımızda tanımı ve izahı gereken yeni bir Avrupa duruyordu. Avrupa, Doğu Blokunun çöküşüne kadar bir fikir ve kavram olarak ‘Batı Avrupa’ anlayışına dayanan bir tanım olarak karşımıza çıkmaktaydı. Coğrafi açıdan Asya kıtasının bir eklentisi olarak tanımlanan Avrupa için siyasi açıdan batılı demokratik devletleri kapsayan bir tanımlama yapılmaktaydı Yeni Avrupa ne Charlemagne İmparatorluğu ne de hristiyanlık sınırları çerçevesinde tanımlanabilirdi. Yeni Avrupa, Avrupa’ya özgü ortak yanların, zihniyetlerin ve yaşam biçimlerinin incelenmesiyle özellikle gençler için günlük hayatta anlamlı ve olumlu rol taşıyan bir kavram olarak tanımlanabilirdi. Bu yolla iktisadi politikanın ve siyasetin ötesine geçen bir kavram geliştirilmesine çalışılıyordu (F. Pingel, 2003b:109-114).

Bu konudaki çalışmaların ilki Avrupa Konseyi tarafından, Georg Eckert Enstitüsü işbirliği ile 1990 yılında Almanya’da gerçekleştirildi. “Ders Kitapları Analizinde Tarih ve Sosyal Araştırma Metodolojileri” başlığı altında gerçekleştirilen bu çalışmayı;

- 1991 yılında Belçika’da düzenlenen “Yeni Avrupa’da Tarih Öğretimi”
- 1993 yılında Hollanda’da düzenlenen “1815’ten Bugüne Değişen Sınırlar Özelinde Tarih Öğretimi”
- 1994 yılında Yunanistan’da düzenlenen “Tarih Öğretimi ve Avrupa Bilinci”
- 1994 yılında Bulgaristan’da düzenlenen “Avrupa’da Tarih, Demokratik Değerler ve Hoşgörü” başlıklı sempozyumlar takip etti.

Belçika’da düzenlenen sempozyuma Avrupa ülkelerinin tümünden delegeler katılmıştı. Bu bağlamda sempozyum bir ilk olma özelliği taşıyordu. Sempozyum, tarih öğretimi ve tarih öğretiminin manipüle edilmesi konularının tartışılmasına zemin hazırladı. Sempozyum sonucunda tarih öğretiminde kültürlerarası yaklaşım, milliyetçilik ve kimlik konularının ele alınacağı akademik bir zemin oluşturulmasına ve 1965 yılında Elsinor’da düzenlenen konferansta oluşturulan tarih eğitimi tematik listesine yeni başlıkların ilave edilmesine karar verildi.¹³ Bu yeni liste ile iktisadi politikanın ve siyasetin ötesine geçilmesi amaçlanmıştır. Nitekim 1990’lı yıllarda düzenlenen konferans ve seminerlerin içeriğinde büyük oranda ‘öteki’ ve ‘çatışma’ kavramları yer

12 Örneğin; 1980 tarihli 743 nolu Komisyon Kararı: “Dirilen Faşist Propaganda ve Irkçı Yönleri ile Mücadele”; 1983 tarihli 13 nolu Tasiye Kararı: “Gençleri Hayata Hazırlamada Okulların Önemi”

13 Yeni Avrupa’da Tarih Öğretimi Sempozyumu, Brugge, Belçika, 9-13 Aralık 1991.

almış, tarih öğretimi konusunda yapılacak tüm çalışmalarda Avrupa boyutunun geliştirilmesine odaklanılmıştır.

Bu bağlamdaki ilk proje Avrupa Konseyi'nden geldi. “Yirminci Yüzyılda Avrupa Tarihini Öğrenmek ve Öğretmek” Projesi, Avrupa Eğitim Bakanları'nın talimatı ile orta dereceli okullar için yenilikçi öğretim kaynakları geliştirmek ve tarihi olaylara yaklaşırken rakamları, tarihleri ve savaşları öğretmekten ziyade öğretmen ve öğrencilerin tarihçi bakış açısıyla sorgulama ve değerlendirme becerilerini geliştirmek amacıyla 1997 yılında başlatıldı.

Proje ile amaçlanan öğrencilerin geçmiş ile bugün arasında bağlantı kurabilmelerine yönelik öğretim materyalleri geliştirilmesiydi. Bu kapsamda XX. yüzyılı şekillendiren etkenler, olaylar, hareketler ve Avrupa'nın günümüzde karşı karşıya olduğu çatışma ve zorluklar değerlendirmeye alınmıştır. Temel amaç geçmişte yaşanan bu vakaların tarihsel köklerinin anlaşılması ve öğrencilerin gelecekte yaşamak istedikleri Avrupa'yı tasavvur edebilmeleri yönündeydi. Bu çerçevede hazırlanan öğretim materyalleri ile tarihsel bilgi ve yorumların kavranmasına yönelik beceriler geliştirilmesi amaçlanmıştır. Hazırlanan materyallerin içeriğinde öğrencilerin tarih yorumlarında taraflı bilgi, önyargı ve hataları ayırt edebilmelerine yönelik örnek ve öneriler de sunulmuştur.

Disiplinlerarası ve Avrupalı bir yaklaşım benimseyen projede sosyal, bilimsel, kültürel ve sözlü tarih bakışının önemine de vurgu yapılmıştır. Benzer şekilde, proje yeni teknolojilerden sinemaya, kadın tarihinden arşiv ve müzelere kadar geniş bir yelpazede konu ve kaynak kullanarak tarih öğretmeyi desteklemiş ve insanlığa karşı suçları önlemede hayati bir önem atfettiği ‘remembrance’ (anma) konseptini geliştirmiştir.

Projenin ana çıktısı olarak tarih öğretmenleri için “XX. Yüzyılda Avrupa Tarihini Öğrenmek ve Öğretmek” isimli bir el kitabı tasarlanmıştır.¹⁴ Bu kitapta geniş bir konu setine yönelik kapsamlı öğretim materyalleri bulunmaktadır. XX. yüzyıl tarih öğretimi üzerine hazırlanan bu kapsamlı el kitabı, konulara Avrupa perspektifi ile yaklaşmanın temellerini atarak öğrencileri farklı ve genel kabul görmeyen görüşleri de çoklu bakış açısı ile incelemeleri konusunda cesaretlendirmektedir. Bununla birlikte öğrencilerin tarihsel kaynakları araştırma ve değerlendirme becerilerinin geliştirilmesi için medya ve yeni teknolojilerin kullanımı önerilmektedir. Dr. Robert Stradling¹⁵ tarafından hazırlanan kitapta hassas ve tartışmalı konuların öğretimine yönelik öneriler de bulunmaktadır.

El kitabına ek olarak basılı yayın veya rapor gibi tarih öğretim materyalleri de paket içerisinde yer almaktadır. Bu materyaller arasında tarih müfredatına şimdiye kadar hiç alınmamış cinsiyetler arası dengeyi tarihsel perspektif ile kurmayı amaçlayan “kadın tarihi” ile birey ve grup göçlerinin arkasındaki nedenleri ortaya çıkaran “nüfus akımı” gibi çalışmalar da bulunmaktadır. Tek kaynaktan beslenen tarihsel çalışmalara şüphe ile yaklaşılması ihtiyacından yola çıkan proje, XX. yüzyıl tarihini çalışırken radyo, televizyon, sinema, görseller gibi çeşitli yeni medya araçlarını kullanmayı da yeni bir olgu olarak ele almaktadır. Bu bağlamda tarih öğretiminde kaynak kullanımı, tarihin yanlış kullanımı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı, sinema gibi ana başlıklar proje kapsamında detaylandırılmıştır.

Proje kapsamında karşılaştırmalı araştırmalara ve simülasyonlara da yer verilmiştir. Yapılan karşılaştırmalı araştırmalarda sırasıyla “geçtiğimiz on yıllarda orta dereceli okullarda Avrupa'nın nasıl anlatıldığı” ve “çeşitli Avrupa ülkelerinde tarih öğretmenlerinin ilk eğitiminde kullanılan yapılar” konularına değinilmiştir. Proje kapsamında 1919 Barış Konferansı ve Versailles Antlaşması da simüle edilerek tekrar canlandırılmıştır.

14 Kitabın İngilizce versiyonuna [http:// www. coe.int /t/dg4/ education/ Source/ Projects/ Documents Twenty Century/Handbook_en.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/Source/Projects/Documents/TwentyCentury/Handbook_en.pdf) adresinden erişilmektedir.

15 Dr. Robert Stradling Edinburg Üniversitesi öğretim üyesi ve Avrupa Konseyi tarih danışmanıdır.

Proje, 2001 yılında Bonn'da düzenlenen "The 20th century: An interplay of Views" (20. Yüzyıl: Karşılıklı Etkileşim) başlıklı konferans ile sonlandırılmıştır. Avrupa'nın önde gelen tarihçi ve yazarlarını bir araya getiren bu konferansta, tarih öğretimi konusunda hazırlanan öğretim materyallerinin sunumu ve değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Konuşmacılar, kimlik oluşturma-da tarih yorumunun ve hafızanın rolü, ikinci dünya savaşındaki rollerle yüzleşme, ön yargı ve efsanelerin tarih üzerinde devam eden etkisi, ideolojiden etkilenen tarihi güncellenmenin önemi ve Avrupa halkları arasında saygı ve toleransı artırmada tarihin rolü gibi konulara değinmişlerdir. Konuşmacılar, Avrupa'nın insan hakları ve demokrasi alanlarında ilerleyebilmesi için geçmişe bakmanın ve geçmişle yüzleşmenin gerekliliğine ve önemine vurgu yapmışlardır. Konferans sunumları Avrupa Konseyi tarafından 2002 yılında aynı isimle kitap haline getirilmiştir.¹⁶

Bonn'da düzenlenen konferansta üzerinde durulan bir diğer konu da orta dereceli okullarda yakın tarih öğretiminin içeriği ve önemi üzerinedir. Siyasi aktörler tarafından da kullanılan XX. yüzyıl Avrupa'sını oluşturan olayların, hareketlerin ve dengelerin gençler tarafından anlaşılmasını sağlamak üzere kaynak oluşturulması ve yeni projeler geliştirilmesi tavsiye edilmektedir. Böylece hassas ve tartışmalı konular ile bu süreçte karşılaşılabilecek diğer güçlüklerle mücadele edebilmek mümkün olabilecektir.

Yukarıda anılan programlar çerçevesinde amaçlanan aktif, sorumlu ve demokratik vatandaş profilinin öne çıkarılmasıdır. Sunumlar, farklı kültürlere sahip gruplar arasında kültürel çeşitliliği, karşılıklı anlayışı ve saygıyı teşvik etmek ve sosyal bağlılık ile demokratik güvenliği tesis etmek üzere hazırlanmıştır. Böylece eğitim politikalarıyla ilgili tartışma ortamının geliştirilebilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Avrupa tarihinin öğretimini teşvik etmek üzere eğitimin gelecekteki rolü ve amaçları genel çerçevede demokratik, barışçıl, hoşgörülü, şefkatli ve dinamik Avrupa'nın inşa edilmesi olarak belirlenmiştir.

Yirminci Yüzyılda Avrupa Tarihini Öğrenmek ve Öğretmek Projesi, Avrupa Konseyi'nin XXI. yüzyıl Avrupa'sında tarih öğretimi ile ilgili Rec (2001)15 No'lu Tavsiye Kararı'nı yayınlamasına da vesile olmuştur.¹⁷ Onüç farklı dilde yayınlanan karar metni, kendi alanında metodolojiler geliştiren, demokratik ve çoğulcu bir Avrupa'da tarih öğretiminin amaçlarını belirleyen ilk ve tek Avrupalı enstrüman olma özelliğine sahiptir. Tavsiye Kararı, ülkemiz de dahil olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi Eğitim Bakanlıklarınca kabul edilmiştir.

Esasında simgesel bir doküman olan Tavsiye Kararı, tarih öğretiminin amaçlarını, müfredat ve içeriğini Avrupa boyutunda ele alması açısından önem taşımaktadır. Tarihin hatalı kullanımına ve Avrupa Konseyi değerleriyle uyumsuz olan "biz" ve "öteki" ayırımına dayalı tarih yorumlarına karşı çıkan karar metni aynı zamanda hizmet içi öğretmen eğitimi ile yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı konusunda da tavsiyeler içermektedir. Belgenin, hukukun üstünlüğü, temel insan hakları ve demokrasiye saygılı vatandaşlar yetiştirme noktasında net bir şekilde konumlandırıldığı görülmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere mezkur projeler ile tarih derslerinde öğrencilere farklı bir bakış açısı kazandırılması hedeflenmişti. Bu bağlamda, müfredat içerikleri sadece savaşlardan, süper güçlerden, siyaset ya da ekonomi temelli ilişkilerden teşekkül olmayacaktı. Konunun uzmanları, sıradan insanların yaşamlarında meydana gelen değişikliklerden ve bu değişikliklerin ortaya çıkmasını sağlayan bilimsel, teknolojik, kentsel, toplumsal, kitlesel ve bireysel unsurların müfredat programlarına alınması gerektiği konusunda hemfikirlerdi. Bu yolla hoşgörü, farklılıklara saygı, açıkfikirlilik ile yargı, görüş ve sonuçları rasyonel kanıtlara dayandırma gereğine inanç gibi olumlu tutum ve değerler kazandırılması öngörülmekteydi.

16 Kitabın İngilizce versiyonuna http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Projects/Documents/TwentyCentury/Interplay_en.pdf adresinden erişilmektedir.

17 Belgenin Türkçe versiyonuna [http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/Rec\(2001\)15_tu.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/Rec(2001)15_tu.pdf) adresinden erişilmektedir.

Buradan hareketle 1990'lı yıllarda Avrupa'da tarih eğitimi alanında bir inovasyon yapılması söz konusu olmuştur diyebiliriz. Özellikle 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması bu konudaki girişimlerin önünü açtı. Bu anlaşma ile eğitimde (ve tarih eğitiminde) Avrupa boyutunun geliştirilmesi kararlaştırıldı.

3. Avrupa Boyutunu Geliştirmek

AB bütünleşme tarihindeki en büyük genişleme dalgası 2000'li yıllarda gerçekleşti. Böylece AB, 28 üye devletten oluşan uluslararası bir güç konumuna erişti.¹⁸ Ancak birliğin sınırlarının bu denli genişlemesi beraberinde yapısal ve sosyo-kültürel sorunları da beraberinde getirmişti. Bu sorunların en başında yurttaşların, özellikle gençlerin birliğe yakınlaştırılması hususu, AB projesinin sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktaydı. Bu dönemde Avrupa genişleme sürecine paralel olarak Avrupa Konseyi tarafından Avrupa boyutunu geliştirmek üzere iki önemli proje geliştirildi.

Bu projelerin ilki "Tarih Öğretiminde Avrupa Boyutu" projesi, Avrupa Konseyi'nin XXI. Yüzyıl Avrupa'sında Tarih Öğretimi ile İlgili Rec (2001)15 No'lu Tavsiye Kararı üzere özellikle çoklu bakış açısının geliştirilmesi üzere 2002 yılında geliştirilmiştir. Proje ile tarih öğretiminde Avrupa boyutuna vurgu yapılarak ulusal yaklaşımların zenginleştirilmesi amaçlanmıştır. Proje kapsamında, Avrupa yakın tarihindeki beş önemli olay belirlenmiş, bu olaylar Avrupa boyutunda çokyönlülük yaklaşımı ile analiz edilmeye çalışılmıştır.

Proje kapsamında belirlenen ve Avrupalı bilincinin oluşmasına katkı sağlayan yakın Avrupa tarihinin beş önemli olayı için "1848 yılı" başlangıç olarak alınmıştır. Bu tarih Avrupa'da devrimler yılı veya yeni bir dönemin başlangıcı şeklinde anıldığı için önem taşımaktadır. "1912 - 1913 Balkan Savaşları" ve arkasından "Birinci Dünya Savaşı ve barış arayışı süreci" Avrupa tarihi açısından önemli dönüm noktalarıdır. Ulus devletlerin yerini yavaş yavaş ittifaklara bıraktığı "İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş Dönemi" Avrupa tarihinde diğer kırılma noktalarıdır. Nihayet "Sovyet rejiminin Doğu Avrupa'da çökmesi ve Doğu Bloku'nun sona ermesi" Avrupa boyutunda adımlar atılması yönünde çalışmaların arttırılmasına vesile olmuştur.¹⁹

Proje çerçevesinde orta öğretim öğrencileri ve tarih öğretiminde çoklu bakış açısı kullanmak isteyen öğretmenler ve eğitimciler için bir kitap yayınlanmış²⁰ ve çeşitli eğitim materyalleri geliştirilmiştir. Bu materyallerden biri de onsekiz farklı dilde yayınlanan "Multiperspectivity in History Teaching: a Guide for Teachers" (Tarih Öğretiminde Çok Yönlülük: Öğretmenler İçin Kılavuz) başlığı ile yayınlanan bir rehberdir.²¹ Rehber, proje kapsamında düzenlenen konferans ve seminerlere katılan Doğu Avrupa ülkelerinden gelen tarih öğretmenleri ve eğitimcilerin talepleri ve ihtiyaçları üzere hazırlanmıştır.

Eğitim Komitesi tarafından belirlenen çerçeveyi temel alan rehber, tüm kıta genelinde gerçekleşmesi veya tümü olmasa da Avrupa'nın çoğunluğunu etkilemesi açısından "Avrupalı" olan olay, konu, tema ve gelişmelere odaklanmaktadır. Hazırlanan bu rehber vasıtası ile öğretmen ve öğrencilerin önemli olay, çatışma ve gelişmeleri çoklu bakış açısı ile inceleyebilmeleri amaçlanmıştır. Böylece, gençlerin hem tarih bilgisi hem de tarihsel anlayış ve eleştirel becerilerinin geliştirilmesine imkan verilmiştir.

31 Ekim 2001 tarihli 771. Bakan Vekilleri toplantısında Bakanlar Komitesi tarafından kabul edilen XXI. Yüzyıl Avrupa'sında Tarih Öğretimi İle İlgili Tavsiye Kararı'nda 19 Aralık 1954 tarihinde Paris'te imzalanan ve imzalayan devletleri, diğer akit tarafların tarih ve uygarlığını

18 Çek Cumhuriyeti, Estonya, GKRY, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya 2004'te; Romanya ve Bulgaristan 2007'de; Hırvatistan 2013'de birliğe kabul edilmiştir.

19 Avrupa tarihinin önemli olayları belirlemede başlangıç tarihleri 1789, 1815 ve 1848; bitiş tarihleri 1968, 1989, 1991 yılları arası olarak belirlenmiş, bu proje için 1848 - 1989 arası dönem baz alınmıştır.

20 İng: "Crossroads of European Histories - Multiple Outlooks on Five Key Moments in The History Of Europe".

21 Rehberin Türkçe versiyonuna <http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Notions/Multiperspectivity/MultiperspectivityTurkish.pdf> adresinden erişilmektedir.

araştırmaya teşvik eden ve diğer akit tarafların topraklarında da bu tür araştırmaları destekleyen Avrupa Kültürel Sözleşmesi dikkate alınmış; Avrupa Konseyi devlet ve hükümet başkanlarının Avrupa Konseyi'ni, XXI. yüzyılın getireceği problemlerle başedebilir hale getirme dilekleri ile önyargıyı ortadan kaldıran bir tarih öğretimi müfredatı ve Avrupa'nın tarihsel gelişimi içerisinde farklı ülkeler, dinler ve görüşler arasındaki olumlu etkileşimin öne çıkarılması yoluyla halklar arasında daha güçlü bir anlayış ve güven oluşturulmasına duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. Karar metninde ayrıca yarının Avrupasının sorunlarının eğitimsel ve kültürel boyutları da vurgulanmıştır.

Avrupa Konseyi'nin kültürlerarası diyalog alanındaki gayretinin bir sonucu olarak 2006 yılında geliştirdiği bir diğer proje "Tarih Öğretiminde Öteki İmajı" Projesidir.²² Bu proje ile Konsey tarafından kültürler ve inançlar arası diyalog geliştirilmesi, tarih öğretmenlerinin eğitilmesi ve tarih öğrenimi alanında çalışanların desteklenmesi amaçlanmıştır. Zira çokkültürlü bir toplumda tarih öğretiminin ve özellikle Avrupa'da 'Müslüman' imajının doğurduğu sorunlar oldukça karışık görülmektedir. Bu nedenle yerel, ulusal veya uluslararası seviye ayrımı yapmadan kullanılan terim ve konseptler netleştirilmeli, birbiriyle bağlantılı olan tüm sosyal, ekonomik ve siyasi bağlamlar dikkate alınmalıdır. Problemleri basite indirgemeye çalışmak ulaşılmaması arzu edilen amaçların tam aksi yönde istenmeyen ve beklenmeyen sonuçların doğmasına yol açabilir.

Bu çerçevede başlatılan proje ile gerçek ve özgün bir diyalog, saygı, açık fikirlilik ve farklı görüş, duruş ve duyguları kültür ve medeniyetlerin gerektirdiği eşitlik temelinde dikkate alabilme yeteneği geliştirilmesi yönünde adımlar atılmasına vesile olmuştur. Bunu sağlamak üzere tüm paydaşların bir dizi ortak prensibi paylaşması söz konusu olmuştur. Bu prensipler hoşgörü, diğerlerine saygı, insan haklarının korunması ve çoğulcu demokrasi eksenli diyalog ortamı yaratılması olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda hazırlanan tüm etkinlik, proje, program ve önlemler uzun vadeli bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Kalıpların kırılarak öteki algısının yeniden inşa edilmesi yavaş, zahmetli, çatışma ve gerilimler içeren doğrusal olmayan bir süreç olarak tanımlanmıştır.

Proje kapsamında İslam dünyası ve Avrupa arasındaki ilişkilere önyargılardan arınmış farklı algı, görüş ve duruşları dikkate alan çoklu bakış açısı temelinde yaklaşılmıştır. Çoklu bakış açısının yerleştirilmesi tarih öğretmenleri, okul ders kitabı yazarları, kitle iletişim program tasarımcıları, sosyal ve kültürel etkinlik liderleri ve gazeteciler gibi bu sürece dahil olan tüm paydaşların katılımı ile mümkün olacaktır. Bu doğrultuda, "farklı imgeler, ortak kaderler", "küreselleşme kapsamında biz ve öteki" ve "çatışma hallerinde öteki" başlıkları altında üç tematik çalışma alanı belirlenmiştir.²³ Bu tematik alanlar çerçevesinde yapılandırılan proje 2006 – 2009 tarihleri arasında sürdürülmüş, 2008 yılında kültürel çeşitliliğin iyi yönetimine ilişkin olarak uzun vadeli bir strateji içeren temel eser niteliğinde Beyaz Kitap²⁴ yayınlanmıştır. 2010 yılında projenin kapanış konferansı yapılarak bu projenin devamı niteliğinde "Sınırlarla Ayrılmamış Bir Avrupa için Ortak Tarih Projesi" adı ile yeni bir projeye başlanacağı duyurusu yapılmıştır.

Yukarıda anılan tematik alanlar çerçevesinde geliştirilen seminerlerin ilki "Avrupa'da İslam Dünyası İmajı"²⁵ başlığı çerçevesinde 2006 yılında, ikincisi "Tarihin Çeşitliliği ve Çeşitliliğin Tarihi"²⁶ başlığı altında 2007 yılında Strasbourg'da organize edilmiştir. Aynı yıl düzenlenen "Tarih Öğretiminde Kültürel Çeşitliliği Anlamak ve Deneyimlemek"²⁷ başlıklı sempozyumda kültürlerarası diyalogun teşvik edilmesi için nasıl bir tarih öğretimi nazarı itibara alınmalı sorusuna

22 "Kültürlerarası Diyalog için Beyaz Kitap" taslak çalışmaları da bu döneme rastlar.

23 Başlıkların İngilizcesi: i) "Multiple images, shared destinies? – Learning about history in a multicultural society"; ii) "Images of others and ourselves in the context of globalisation"; and iii) "The image of the other in conflict situations: learning different histories as a means of rebuilding trust".

24 İng: "White Book". Kitabın Türkçe versiyonuna http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_Turkish.pdf linkinden erişilmektedir.

25 İng: "Contact and interaction: the image of the Muslim world in history learning in Europe"

26 İng: "Teaching and learning the diversity of histories and the history of diversity"

27 İng: "Learning history to understand and experience cultural diversity today"

cevap aranmıştır.²⁸ 2007 yılına kadar yapılan bu ve benzer çalışmalar Avrupa Birliği tarafından, “İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele Konulu Çerçeve Kararı” alınmasına da vesile olmuştur.²⁹

Proje kapsamında düzenlenen ikinci sempozyum “Küreselleşme ve Öteki İmgesi: Avrupa’da Tarih Öğretiminde Yeni Perspektifler” başlığı altında 1 Aralık 2008 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilmiştir. Yıldız Sarayı’nda düzenlenen sempozyumda, küreselleşmenin Avrupa’da tarih öğretimi üzerindeki etkileri ve bu etkinin tarih eğitimi camiasına yansımaları konu edilmiştir. Sempozyumda ayrıca “Eşit Bireyler Olarak Onurlu Bir Biçimde Birarada Yaşamak” sloganı ile hazırlanan ve bu sempozyumun düzenlenmesine öncülük eden ‘Beyaz Kitap’ın detaylı bir sunumu da yapılmıştır.

Proje kapsamında organize edilen sempozyumların sonuncusu “Çatışma Sonrası Öteki İmgesi: Güven İnşası için Farklı Dönem ve Süreçleri Öğrenmek” başlığı altında 12 Ekim 2009 tarihinde Atina’da gerçekleştirilmiştir. Sempozyumda, tarih eğitiminin ve eğitimcisinin rolü ve bu konuda geliştirilmesi gereken stratejiler tartışılmıştır. Proje süresince, Avrupa Konseyi tarafından, 2006 yılında “Bilgi İletişim Teknolojileri ve Gençlik: Yerel Demokrasi İçin Yeni Fırsatlar”³⁰ başlıklı 207 No’lu çözüm kararı ile “Kuzey Kafkasya’daki Kültürel Farklılıklar”³¹ başlıklı 1751 No’lu tavsiye kararı yayınlanmıştır. Konsey bir sonraki yıl “Devlet, Din, Laiklik ve İnsan Hakları”³² başlıklı 1804 No’lu tavsiye kararını yayınlamıştır.

Konsey’in 2009 yılında yayınladığı “Çatışma ve Çatışma Sonrası Bölgelerde Tarih Öğretimi”³³ başlıklı 1880 No’lu tavsiye kararı bu makale çerçevesinde ele alınan başlıklar açısından önem taşımaktadır. Zira bu tavsiye kararında Konsey tarafından ilk kez “tarih öğretimi alanında Avrupa Birliği ile işbirliğinin geliştirilmesi ve AB’nin bu alandaki çalışmalar için bütçe ayırması” tavsiyesi dile getirilmiştir³⁴. (Rec1880-2009; M:22.4) Proje kapanış toplantısında kültürlerarası diyaloglarda tarih disiplinine yapılan göndermelerin önemine dikkat çekilmiş ve genelde siyasi tartışmalarda tarihsel konulara ilginin giderek arttığı göz önünde tutularak kültürel çeşitliliğe sahip süratle ve sürekli değişen toplumlarda “eşitler olarak birlikte onurla yaşama” durumunun geliştirilmesinde, bilgi ve başkalarına saygı ile desteklenen bir tarih öğretiminin belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Süreç bu alandaki çalışmaların ortak tarih anlayışına doğru evrildiğine işaret etmektedir.

4. Ortak Tarih Oluşturmak

Avrupa, Doğu blokunun çöküşüne kadar bir fikir ve kavram olarak ‘Batı Avrupa’ anlayışına göre tanımlanıyordu. Bu anlayış Kutsal Roma İmparatorluğu ile Hristiyanlık dinini merkeze almaktaydı. Avrupa Birliği’ndeki son genişleme dalgası Avrupa’yı tanımlayan bu unsurların değişmesine neden oldu. Yeni Avrupa, coğrafi ve siyasi tanımların dışında entelektüel bir kavram olarak karşımıza çıkıyordu.³⁵ Yeni Avrupa’nın oluşturulabilmesi özeleştiriyeye dayalı, özgürlük,

28 Detaylı bilgi için bkz. S.11-18. http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Projects/DocumentsImage/RAPJMLECLERCQSymposiumOct2007_en.pdf

29 “İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele” konulu 2008/913/JHA sayılı Çerçeve Kararı (Ç.K.) 28 Kasım 2008 tarihinde kabul edilmiştir.

30 İng: Young People and New Information And Communication Technologies: A New Opportunity For Local Democracy (Res 207 - 2006)

31 İng: Cultural diversity of the North Caucasus (Rec1751 - 2006)

32 İng: State, religion, secularity and human rights (Rec 1804 - 2007)

33 İng: History teaching in conflict and post-conflict areas (Rec1880 - 2009)

34 İng: 22.4. The Assembly recommends that the Committee of Ministers:enhance co-operation with the European Union within the framework of joint programmes and projects in the area of history teaching and make the best possible use of European Union funds where appropriate.

35 Avrupa tanımlamasında entelektüel kavramı Eric Hobsbawm tarafından kullanılmıştır. Coğrafi anlamı haricinde Avrupa denildiğinde akla ilk gelen birlik Avrupasıdır. Aslında nevi şahsına münhasır (sui generis) ulusüstü bir örgüt olan Avrupa Birliği, ulus devletlerin egemenliklerinin bir kısmını AB’ye devretmeleri ile kurulmuştur. AB, kendi egemen haklarına ve hukuk düzenine sahiptir. Birliği oluşturan üye devletler ve vatandaşlar bu hukuk düzenine tâbidir. AB hukuku üye ülkelerin ulusal hukukları karşısında üstündür. Üye ülkelerin bağımsızlıklarını, millî menfaatlerini veya herhangi bir konuyu bahane ederek ortak kuralları tanımama hakları yoktur. AB’nin gücü ve yetkisi, kendi yetki alanına

barış, hukuk, refah, çeşitlilik ve dayanışma temelleri üzerine kurulu ortak bir Avrupa vizyonu geliştirilmesi şartına bağlıydı. Ortak bir vizyon geliştirilmesinin en etkili yolu ortak bir tarih söylemi oluşturabilmekten geçiyordu.

Bu çerçevede Avrupa Konseyi tarafından 2010 yılında kültürlerarası diyalogun ön koşullarının sağlam temellere dayanması için gerekli olan ortak değerlerin ve referansların yaygınlaştırılması üzere “Sınırlarla Ayrılmamış Bir Avrupa için Ortak Tarih Projesi” geliştirildi. Proje ile ‘birlikte yaşama’ sürecinin öğrenimi ve kültürel gelişime katkıda bulunacak reformların gerçekleştirilmesi yönünde çalışmalar yapılması amaçlandı. Bu proje ile ulusal kültür ve tarihin Avrupa bağlamında, Avrupa kültür ve tarihinin de dünya bağlamında konumlandırılması esas alınmıştır. Böylece açık ve verimli bir kültürlerarası diyalog için gerekli olan bilgi ve becerilerin geliştirilmesi mümkün olacaktı.³⁶

Proje kapsamında Avrupalı devletlerin ortak tarihsel mirası, halklar arası uzlaşma süreçleri ve edinilen bilgilerin yaygınlaştırılması konuları çalışma alanları olarak belirlendi. Bu bağlamda 1954’te Paris’te imzalanan Avrupa Kültür Sözleşmesiyle, sözleşmeye taraf devletlerin dillerinin, tarihlerinin ve medeniyetlerinin ve tarafların ortak medeniyetlerinin daha çok incelenmesinin amaçlandığına ve 2008’de Avrupa Konseyi tarafından benimsenen “Kültürlerarası Diyalog: Eşit Onurla Birlikte Yaşamak” sloganı ile yayınlanan Beyaz Kitap’ta yer alan önerilerin uygulanması ve yaygınlaştırılması hususuna vurgu yapıldı.

Tarih öğretiminin demokratik yurttaşlık eğitiminin ayrılmaz bir parçası olduğunu bir kez daha teyit eden projede son olarak 2011 yılında tarih öğretiminde kültürlerarası diyalog ve ‘öteki’nin görüntüsüne ilişkin Rec(2011)6 sayılı Tavsiye Kararı yayınlandı.³⁷ Kültürel çeşitliliğin ve küreselleşmenin, okul müfredatı, eğitim yöntemleri ve özellikle tarih eğitimi üzerinde çok büyük değişikliklere neden olacağı bilinci ile kabul edilen ve yayınlanan bu karar metni, Avrupa Birliği ulusüstü devlet inşa sürecinde ortak tarih çalışmaları konusunda gelinen nokta için kayda değer bir metindir.

Avrupa Konseyi tarafından yayımlanan ve üye ülkelere gönderilen bu metin, bundan on yıl önce yayınlanan tavsiye kararından gerek eğitim yaklaşımı gerek tarih kitapları ve öğretim malzemeleri konularında farklılıklar içermektedir. Buna göre “günümüzün çok kültürlü ortamlarında mevcut çok büyük çeşitlilik ve ele alınması gereken çok sayıda ‘ötekinin tarihleri’ göz önüne alındığında, gelecekte tarih öğretimiyle ilgili olarak yapılacak reformlarla bağlantılı yapılması gerekenler sıralanmıştır. Konsey, tarih kitapları ve öğretim malzemeleri konusunda aktif ve etkileşimli eğitimin sağlanması için tarih ders kitapları ve öğretim malzemelerinin genelde uygun bir konuma, işleve, içeriğe ve yapıya sahip olması ve mümkün olduğu kadar çeşitlilik içeren çoğulcu bir yaklaşımla hazırlanması; bunların kültürel çeşitliliğe yakından duyarlı ekiplerce tasarlanması ve farklı kültürel geçmişleri olan yazarlarla dikkatle istişare edilmesi gerekliliğini vurgulamaktaydı.

Küreselleşmenin tarih eğitimindeki sonuçlarının göz önüne alınabilmesi için uluslararası boyuta ilk kez dikkat çeken bu karar metninde Avrupa gibi karmaşık ve sürekli değişen sosyal ve kültürel bir ortamda tarihin yaşam boyu öğretilmesi ve öğrenilmesine katkıda bulunan tüm

---

giren politika alanlarını bir anayasa gibi tarif eden kurucu antlaşmalardan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, Avrupa Birliği tanımlamasında uluslararasıdan ziyade “ulus-üstü” sıfatı kullanılmaktadır.

36 Bu projenin geliştirilmesinden beş yıl önce Avrupa Konseyi Devlet ve Hükümet Başkanları Varşova Zirvesi’nde biraraya gelerek bir Avrupa kimliği ile paylaşılan temel değerleri, ortak kültür miraslarını ve kültürel çeşitliliği teşvik etme arzularını dile getirmişlerdi. Zirvede, ‘birleşik Avrupa’nın inşasına devam edileceği belirtilmiş ve ‘tarihi doğru anlamının kültürler arası diyalog için uygun bir zemin oluşturmasına inançları’ nedeniyle Avrupa Konseyi’nin tarihle ilgili projelere ilişkin çalışmalarını destekleyeceklerini ifade etmişlerdi. Zirvenin yapıldığı tarihten bir yıl sonra Avrupa Konseyi tarafından hayata geçirilen “Tarih Öğretiminde Öteki İmajı” projesi, Avrupa topluluklarının kültürel çeşitliliğine, çoklu bakış açısının geliştirilmesinin önemine, çatışma sonrası güven inşa eden süreçlere ve tarih öğretiminin hedef ve metodolojisine dikkat çekmektedir.

37 Metnin Türkçe versiyonuna [http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec\(2011\)6_tr.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec(2011)6_tr.pdf) linkinden erişilmektedir.

kurumların seferber edilmesi gerekliliğinin altı çizilmekteydi. Çalışmalarına halen devam edilen proje çerçevesinde tarih disiplininin yaşam boyu eğitim kapsamında ele alınması, aktif ve etkileşimli eğitimin sağlanması için tarih ders kitapları ve öğretim malzemeleri geliştirilmesi ve bu alanda hizmet veren tüm paydaşlar ile kurumların teşvik edilmesi ve bunlarla işbirliğinin artırılması hedeflenmişti.

Ortak tarih eğitimi konusundaki bir diğer çalışma da Avrupa Tarih Eğitimcileri Birliği (EUROCLIO) tarafından Avrupa Konseyi ile eşzamanlı başlatıldı. “Ortak Avrupa Tarihi Öğretimi: Temalar, Perspektifler ve Düzeyler” başlıklı konferansta Avrupa’da ortak Avrupa tarihi öğretiminin arzulandığı ancak böyle bir projenin gerçekleşme ihtimalinin çok düşük olduğu vurgusu yapılmaktaydı. Zira ortak Avrupa’nın tanımlanması ve bu çerçevede bir tarih söylemi oluşturulması gerek kuramsal gerek politik açılardan çeşitli problemler barındırmaktaydı.

Adı geçen projeler çerçevesinde Avrupa ülke konsoloslukları, sivil toplum kuruluşları ve Avrupa Birliği Araştırma ve Teknolojik Geliştirme Çerçeve Programları ile Hayatboyu Öğrenme Programı kapsamında da projeler geliştirildiğini görüyoruz. Bu bağlamda Avrupa’dan birçok üniversitenin katılımıyla “Büyüyen Avrupa’nın Vatandaşları için Tarihe Yenilikçi Genel Bakış” başlığı altında geliştirilen (CLIOHRES) projesi önemlidir zira Avrupa Birliği tarafından bu projeye ciddi bir finansman desteği sağlanmıştır. Bu girişim, gerçek tarihin ve geçmişin bugünkü Avrupa’da nasıl temsil edildiğinin anlaşılması, bu anlayışın farklılıklara ve kültürel çeşitliliğe vurgu yapılarak yaygınlaştırılması, Avrupa kavramının geliştirilmesi ve Avrupa tarihi ile konjktürünün dünya ile ilişkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi gibi amaçlara sahip alt projeleri kapsamaktadır.³⁸

Bir diğer proje Güneydoğu Avrupa’nın tüm ülkelerinde tarihsel araştırma ve öğretimde önemli bir değişimi hedefleyen sosyo-politik ve eğitim odaklı bir girişim olan Ortak Tarih Projesi’dir. Girişim, 1999’da Güneydoğu Avrupa’da Demokrasi ve Uzlaşma Merkezi (CDRSEE) himayesinde başlamış olup halen devam etmektedir. Projede metin ve görsel belgeler içeren tematik çalışma kitapları hazırlanması ve mevcut ders kitaplarının bu şekilde desteklenmesi fikri ön plana çıkmış ve Osmanlı Devleti, Güneydoğu Avrupa’da Ulus Devletler, Balkan Savaşları ve İkinci Dünya Savaşı başlıklı dört ana konuda kitaplar yayınlanmıştır.³⁹

Avrupa Tarih Eğitimcileri Birliği (EUROCLIO) tarafından 2007 yılında projelendirilen “Historiana: Geçmiş Yolculuk Portalı” isimli proje ise 2012 yılında uygulamaya konulmuştur.⁴⁰ Ülkemiz dahil 26 ülkeden tarih eğitimi konusunda uzman gönüllüler tarafından geliştirilen bu proje, çoklu bakış açısı ile aktif tarih öğretiminin yaygınlaştırılmasını ve eleştirel tarihsel düşüncenin gelişimini destekleyerek bugünün genç nesillerinin XXI. yüzyılın aktif ve katılımcı vatandaşları olarak yetişmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

“Türkiye’de Orta Dereceli Okullar için Yenilikçi Tarih Öğretimi” projesi çerçevesinde hazırlanan “Yenilikçi Tarih Öğretimi, Etkinlik Örnekleri Kitabı”, Türkiye ve yurtdışından uzmanların, akademisyen ve deneyimli öğretmenlerin katılımıyla oluşturulmuş çoklu bakış açısını içeren örnek çalışmalardan biridir.⁴¹ Çok farklı etnik yapıdan oluşan Ukrayna’da tarih öğretiminde yeni bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlayan ve EUROCLIO ile Nova Doba Derneklerinin teşvikiyle Genç Avrupalılar için Tarih Ağı (EUSTORY) tarafından geliştirilen “Biz ve Diğerleri” projesi⁴² kapsamında eğitim sürecine çok kültürlü, yenilikçi ve Avrupalı yöntemler getirilmesi ve kitle haberleşme araçları üzerinden yerel topluluklarda karşılıklı anlayış ve farklılıklara karşı hoşgörülü bir yaklaşım geliştirilmesi bir diğer çalışmadır.

38 Proje hakkında detaylı bilgilere ve eğitim materyallerine, <http://www.clioeworld.net/ourstory.php> web adresinden erişilmektedir.

39 Kitapların çıktıklarına ve proje ile ilgili diğer bilgilere Güneydoğu Avrupa’da Demokrasi ve Uzlaşma Merkezi’nin web sayfasından erişilmektedir.

40 Proje hakkında detaylı bilgilere ve eğitim materyallerine, [Historiana.eu](http://historiana.eu) web adresinden erişilmektedir.

41 İki dilde hazırlanan kitabın İngilizce ve Türkçe pdf versiyonlarına EUROCLIO web sayfasından erişilmektedir.

42 Dernek hakkındaki bilgilere ve proje kapsamındaki detaylara <http://eustory.org/home.html> adresinden erişilmektedir.

Georg Eckert Enstitüsü tarafından 2005 - 2011 yılları arasında yürütülen ve İslam dini hakkındaki klişelerin ortadan kaldırılması ve ders kitaplarındaki eksik ve yanlış bilgilerin düzeltilmesini hedefleyen "1001 Idea" Projesi⁴³, Kültürlerarası Eğitim için Uluslararası Birlik (IAIE) himayesinde 2012 yılında geliştirilen ve ön yargı, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, antisemitizm, islamofobi, homofobi, cinsiyetçilik ve sosyal marjinalleştirme gibi ayrımcılıkla mücadele edecek stratejiler geliştirmeyi amaçlayan "GRUNDTVIG Learning Partnership" projesi⁴⁴, Uluslararası Birlik (IAIE) tarafından 7-14 yaş grubu çocuklar için kültürlerarası eğitim amacıyla geliştirilmiş bir eğitim portalı olan "The Big Myth" projesi⁴⁵ ve International Society for History Didactics koordinasyonu ile tarihsel bilinç ve kültür konularında farklı bakış açıların geliştirilmesini amaçlayan Annales projesi⁴⁶ de bu çerçevede örnek olarak verilebilir.

Avrupa Birliği kurumları tarafından tarih ve tarih öğretimi alanında geliştirilen ve genellikle kültür programları kapsamında destek sağlanan projelerin en önemlisi Avrupa Parlamentosu tarafından bizzat finanse edilen "Avrupa Tarih Evi" projesidir.⁴⁷ Çalışmalarına 2009 yılında başlanan ve alanında ilk olma özelliği taşıyan bu proje, Avrupa boyutu hakkındaki bilgi ve merak düzeyinin artırılmasını, Avrupa ve geçmişi hakkında açık bir platform oluşturulmasını, kurumlar arasında ilişkilerin geliştirilmesini ve uzun vadede Avrupa tarihi için zengin bir kaynak oluşturulmasını amaçlayan bir müze projesidir.

Avrupa Birliği Avrupa Toplulukları Komisyonu tarafından desteklenen kültür programları ise kültür alanında çalışanların sınırlararası hareketliliğine artırmak, kültürel ve sanatsal çıktılarını Avrupa içinde dolaşımını özendirmek ve kültürler arası diyalogu geliştirmek üzere geliştirilmiştir. Bu alanda başlıca çalışmalar, kültürel kuruluş ve organizasyonların birlikte çalışmalarını teşvik etmeyi amaçlayan Avrupa Kültür Programı; Avrupa kültürlerinin zenginlik ve çeşitliliğine vurgu yapmayı, çeşitli ülkelerinden insanları biraraya getirerek birbirlerini ve karşılıklı olarak kültürlerini anlamalarını sağlamayı ve Avrupa vatandaşlığı duygusunu geliştirmeyi amaçlayan Avrupa Kültür Başkentleri Projesi; mimari, edebiyat, müzik ve kültür mirası alanlarında faaliyet gösteren organizasyonlara destek sağlayan AB Kültür Ödülü Programı; Avrupa kültür mozağının anlaşılması için faaliyetlerde bulunan ve kültür mirasının korunması gereğine vurgu yapan Avrupa Miras Günleri Programı; tarihi sit alanlarının Avrupa boyutunda tanıtılmasını, ulaşılabilir olmalarını, ve desteklenmesini amaçlayan Avrupa Miras Etiketleri Programı; sanatçılara ve kültür profesyonellerine yeni deneyim ve bilgileri paylaşma fırsatları sunmayı amaçlayan Sanatçı Hareketliliği Programı ile kültür projeleri için hibe programları olarak sıralanabilir.

Bunların yanı sıra 2014-2020 yılları arasında uygulanması planlanan ve kişilere, yaş ve eğitim geçmişlerine bakılmaksızın yeni beceriler kazandırılması, onların kişisel gelişimlerinin güçlendirilmesi ve istihdam olanaklarının artırılması amaçlarını taşıyan Erasmus+ Programı'na ve Bakanlar Konseyi eğitim, gençlik, kültür ve spor alanındaki çalışmalarına da yer verilmektedir.

SONUÇ

Avrupa Birliği, kurulduğu tarihten günümüze aldığı genişleme kararları doğrultusunda 28 ulus-devletten oluşan uluslarüstü bir bütün halini almıştır. Birlik, ulus devletlerin egemenliklerinin bir kısmını AB'ye devretmeleri ile kurulmuştur. Karşımıza çıkan bu yeni form, birlik üyesi ulus-devletlerin kendi ortak çıkarları doğrultusunda farklı sektör ve alanlarda işbirliğine gitmelerine sebebiyet vermiştir. Üye ülkelerin bağımsızlıklarını, millî menfaatlerini veya herhangi bir konuyu bahane ederek ortak kuralları tanımama hakları yoktur. AB'nin gücü ve yetkisi, kendi yetki alanına giren politika alanlarını bir anayasa gibi tarif eden kurucu antlaşmalardan kaynaklanmaktadır. Bu çalışmanın dayanak noktalarından biri de Avrupa Birliği'ni kuran Maastricht Anlaşması'dır. Bu

43 Proje hakkındaki detaylara GE Enstitüsü'nün web sayfasından erişilmektedir.

44 Proje hakkındaki detaylara www.iaie.org/1_projects.html adresinden erişilmektedir.

45 Portal hakkında detaylı bilgilere www.bigmyth.com adresinden erişilmektedir.

46 Yıllıklar hakkında detaylı bilgilere ishd.co/publications/yearbook/ adresinden erişilmektedir.

47 Proje arkaplanı hakkında detaylı bilgiye http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/745/745721/745721_en.pdf adresinden erişilmektedir.

anlaşma ile eğitimde (ve tarih eğitiminde) Avrupa boyutunun geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede üye devletlerarasında eğitim alanındaki işbirliği Avrupa fikri ve çıkarları doğrultusunda tanımlanmaya başlamıştır.

Bu noktadan hareketle, Avrupa kimliği bilincini teşvik etmek ve Avrupa kültürünü koruma ve geliştirme gayesi ile tarih öğretimi alanında devletlerarası ve bölgesel projeler geliştirilmeye başlanmıştır. Avrupa bütünleşme sürecinde geliştirilen projeler incelendiğinde karşımıza çıkan tablo Avrupa tarih eğitim ve öğretiminin bütünleşme sürecine paralel olarak dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm sırasıyla, Avrupa tarihinin öğretilmesi, yeni Avrupa kavramının geliştirilmesi, Avrupa boyutunun geliştirilmesi ve sonuç olarak ortak tarih oluşturulması istikametindedir.

Avrupa Birliği'nin, istisnaları hariç, tarih öğretimi alanında doğrudan bir politikası veya çalışması mevcut değildir. Ancak konunun ehemmiyetinin farkında olan AB yetkilileri AB söylemini toplumsal zemine yaymak ve bu söylemi gençler arasında yaygınlaştırmak üzere çeşitli vasıtalardan yararlanmaktadır. Bu vasıtalardan biri de şüphesiz eğitim alanıdır. 31 Ocak 2014 tarihinde Avrupa Parlamentosu'nda gerçekleştirilen "Demokratik Vatandaşlık için Tarih Öğretimi: Sosyal Uyum ve Karşılıklı Saygı Konusunda Tarih Eğitiminin Katkısından Söz Edilebilir mi?" başlıklı toplantı raporunda Avrupa Birliği projesinin başarısında tarih ve vatandaşlık eğitimcilerine çok önemli görevler düştüğünün vurgulanması bu varsayımı doğrular niteliktedir.

AB kurumları tarafından merkezi bir eğitim hedeflenmediğinin bir diğer deyişle eğitimde standartlaşmanın asla söz konusu olamayacağına altı çizilse dahi eğitim öğretim alanında Avrupalı kurum ve kuruluşlar aracılığı ile ortak pilot projelerinin ve ulusüstü girişimlerin AB tarafından gerek doğrudan gerek dolaylı olarak desteklendiği görülmektedir. Bu desteğin ve işbirliğinin geliştirilmesi ve özellikle tarih öğretimi alanında daha fazla fon oluşturulması Avrupalı kurum ve kuruluşlarca talep edilmektedir.

KAYNAKÇA

AKTEKİN S, P. HARNETT, M. ÖZTÜRK, D. SMART. 2009. **Çok Kültürlü Bir Avrupa İçin Tarih ve Sosyal Bilgiler Eğitimi**,. Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı.

Avrupa Konseyi 2001. "Yirmibirinci Yüzyıl Avrupa'sında Tarih Öğretimi Üstüne Tavsiye Kararı. Rec200115." (Çevrimiçi) <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2342373> ,21 Eylül 2002.

Avrupa Konseyi 2003. **Tarihin Kötüye Kullanımı**, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Avrupa Konseyi 2003. **Tarih Öğretiminde Çoğulcu ve Hoşgörülü Bir Yaklaşım Doğru**,. Çev. Nalan Barbarasoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Avrupa Konseyi 2008. "Kültürlerarası Diyalog için Beyaz Kitap". (Çevrimiçi) http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_Turkish.pdf 5 Eylül 2011.

Avrupa Birliği Çerçeve Kararı 2008. "İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele" (Çevrimiçi) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=EN:PDF>, 1 Haziran 2010.

BURKE, P. 2012. **Tarih ve Toplumsal Kuram**,. Çev. Mete Tuncay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Euroclio 2007. "Report on Connecting Europe through History Project". (Çevrimiçi) <http://connectinghistory.weebly.com/index.html>. 25 Nisan 2010.

Euroclio 2010. "Teaching Common European History: Themes, Perspectives and Levels". **Bulletin 30**. The Netherlands.

Euroclio 2014. "Report on Teaching History for Democratic Citizenship: How Does History Education Contribute to Social Cohesion and Respect for Diversity Today?". (Çevrimiçi) http://www.euroclio.eu/new/index.php/component/docman/doc_download/1430-teaching-history-31012014-event-report , 1 Mart 2014.

HOBBSAWM, Eric J. FEBRUARY, 1992. "Ethnicity and Nationalism in Europe Today". **Anthropology Today** , Vol. 8, No.1 pp. 3-8.

HOBBSAWM, Eric J. ve T. RANGER. 2006. **Geleneğin İcadı**,. Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.

HOBBSAWM, Eric J. 2011. **Yeni Yüzyılın Eşiğinde**,. Çev.İbrahim Yıldız, İstanbul: Yordam Kitap Yayınları.

KARLUK R. 2011. **Avrupa Birliği**,. İstanbul: Beta Yayınları.

ÖZEN Ü.; H. HATİPOĞLU, 2000. **Tarih Öğretiminin Yeniden Yapılandırılması**,. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ÖZBARAN, S. 2005. **Tarih, Tarihiçi ve Toplum Tarihinin Çağrışımı, Doğası, Tarihiçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler**,. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ÖZYÜREK, P. 2006. "The Transition of History Education and History Textbooks in Europe from a Nationalist Discourse to a wider European-Ness Discourse". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

PINGEL, F. 2003A. **Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltme Rehberi**, UNESCO. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

PINGEL, F. 2003B. **Avrupa Evi Ders Kitaplarında XX. Yüzyıl Avrupa'sı**. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

REHN, O. 2007. **Avrupa'nın Gelecek Sınırları**,. İstanbul: 1001 Kitap/ Yayınevi Genel Dizisi.

STRADLING, R. 8-10 NOVEMBER 2001. **Regional Seminar Report on The Challenges Facing History in the 21st Century in a Regional Context**, 8-10 November, Budapest, Hungary.

STRADLING, R. 2003A. **Yirminci Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli**,. Çev. Ayfer Ünal. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

STRADLING, R. 2003B. **Tarih Öğretiminde Çok Yönlülük: Öğretmenler İçin Kılavuz**,. (Çevrimiçi) http://www.coe.int/t/dg4/education/history_teaching/Source/Notions/Multiperspectivity/Multiperspectivity_Turkish.pdf 15 Temmuz 2010.

The Council of Europe "History Teaching". (Çevrimiçi) http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/default_en.asp , 1 Ocak 2005.

The Council of Europe "Projects concerning on Intergovernmental Activities". (Çevrimiçi) http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Projects/Projectintro_en.asp , 1 Eylül 2010

The Council of Europe "Studies, Seminars and Reports since 1953". (Çevrimiçi) http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Results/Reports_studies/Reports_studiesIntro_en.asp 1 Eylül 2010.

The Council of Europe "Documents concerning on Resolutions and Recommendations". (Çevrimiçi) <http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/AdoptedTexts/>, 1 Eylül 2010.

The Council of Europe 1995. **Against Bias and Prejudice**. Strasbourg.

The Council of Europe 1999 **Lessons in History**. Strasbourg.

The Council of Europe 2001. "The 20th century: An interplay of Views". (Çevrimiçi) http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Projects/DocumentsTwentyCentury/Interplay_en.pdf , 11 Temmuz 2010.

The Council of The European Union. "History", (Çevrimiçi), <http://www.consilium.europa.eu> 1 Eylül 2010.

The European Commission. "History", (Çevrimiçi), http://ec.europa.eu/index_en.htm 1 Eylül 2010.

The European Parliament. "History", (Çevrimiçi), <http://www.europarl.europa.eu/portal/en> 1 Eylül 2010.

The European Union “Declaration on European Identity”. **Bulletin of the European Communities**, December 1973, No 12. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities. p. 118-122.

The European Union “History”, (Çevrimiçi), http://europa.eu/about-eu/eu-history/index_en.htm, 1 Haziran 2009.

The European Parliament. “History”, (Çevrimiçi), <http://www.europarl.europa.eu/visiting/en/visits/historyhouse.html>, 1 Ocak 2010.

The House of European History (Çevrimiçi), <http://www.europarl.europa.eu/visiting/en/visits/historyhouse.html>

TOMAS J. 2006. “European Dimension in Education”. Masaryk University Online Library. (Çevrimiçi), http://is.muni.cz/el/podzim2006/_EuropaischeDimension_EN.pdf, 5 Ocak 2011.

UNESCO, 1949. “Looking at the World Through Textbooks” <http://unesdoc.unesco.org/images/0006/000630/063011eo.pdf> (Çevrimiçi), 21 Mart 2014.

UNESCO 1995. “Records of the General Conference 28th Session”, (Çevrimiçi), <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001018/101803e.pdf>, 7 Temmuz 2010.

VAN DER LEEUW-ROORD, J. 2001. “A Cause or Consequence of European Historical Consciousness in Van der Leeuw-Roord”, Joke ed. **EUSTORY Series, Shaping European History**, Vol. No. 2. Hamburg.

VAN DER LEEUW-ROORD, J. 2009. “A common textbook for Europe?”, **Euroclio Bulletin**. (Çevrimiçi), http://www.culturahistorica.es/joke/textbook_for_europe.pdf. 5 Şubat 2012.

YALI, S. 2014. “Avrupa Birliği Ulusüstü Devlet İnşa Sürecinde Ortak Tarih Yazımına İlişkin Çalışmalar ve İçerik Analizi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ASKERİ VE SİYASİ YÖNLERİYLE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN İLERİ GÖRÜŞLÜLÜĞÜ

Military and Political Side of Mustafa Kemal Ataturk and His Latitudinarianism

Turgay MURAT*

ÖZET

Yıkılmakta olan bir devletin içinden yeni bir Türk Devleti'nin ortaya çıkartılmasında, kuşkusuz ki en büyük pay Mustafa Kemal Atatürk'e aittir. O'nun bu büyük paya sahip olmasındaki en büyük etken, kişilik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu özellikler, O'nun Kararlılığı, Gerçekçiliği, İdealistliği, Liderliği ve en önemlisi de İleri Görüşlülüğü'nden gelmektedir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Milli Mücadele, Kurtuluş Savaşı ve sonrasında yaşanan olayları keskin dehasıyla tahlil ederek, ileride olabilecekleri görebilmesi ve ona göre hareket etmesi, milli egemenliğe dayalı yeni bir Türk Devleti'nin kurulmasında en büyük katkıyı sağlayan özelliğidir. Mustafa Kemal Atatürk bu özelliğini askeri ve politik safhada mükemmel bir şekilde uygulayarak Türk halkının gönlündeki yerini ebedileştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün İleri Görüşlülüğü, Atatürk'ün Dehası, Atatürk'ün Önsezisi

ABSTRACT

Mustafa Kemal Ataturk obviously had the biggest role in extracting a new Turkish state from a country which was on the verge of collopse. The biggest reason behind this role stems from his personal qualifications. This qualification sare following: His determination, realism, idealism, leadership and most important of all his latitudinarianism.

Mustafa Kemal Ataturk's ability in analyzing the events during the National Struggle years and after the Independence War and realizing what would happen in the future was the most important quality of him in the foundation of a new Turkish State. Mustafa Kemal Ataturk used this qualification in the field of military and politics perfectly and so he has an important place in the heart of Turkish people forever.

Key Words: Mustafa Kemal Ataturk, Ataturk's Latitudinarianism, Ataturk's Genius, Ataturk's Foresight.

GİRİŞ

Tarih boyunca kurulan bütün devletlerin geleceklerine yön veren büyük liderler yetişmiştir. Bu liderleri diğerlerinden üstün kılan bazı özellikler vardır ki bu özellikler, bu liderlerin askeri siyasi ve ekonomik açıdan uyguladıkları politikalarda kendisini göstermiştir. Bunlardan biri de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'tür. Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu son dönemlerde devlet adamları tarafından devleti kurtarmaya yönelik kurtuluş çareleri aranırken, devletin içinde bulunduğu bu durumu iyi bir şekilde tahlil eden Mustafa Kemal Atatürk, bunun ancak yeni bir Türk Devleti'nin kurulmasıyla gerçekleşebileceğini daha o dönemden itibaren görmüş ve bu konuda ileriye dönük askeri ve politik görüşlerini dile getirmiştir ki bu öngörülerin hepsi de doğru çıkmıştır. Bu yönüyledir ki Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele ve Kurtuluş savaşında büyük başarı göstermiş ve yeni bir Türk Devleti'nin kurulmasındaki en büyük paya sahip olmuştur. Biz bu çalışmamızda, Mustafa Kemal Atatürk'ün en önemli kişisel özelliği olan İleri Görüşlülüğü'nü, askeri ve siyasi hayatında verdiği kararların ülkenin kaderi açısından ne kadar etkili olduğunu araştırarak, incelemeye çalıştık.

Mustafa Kemal, uzunca bir süre kurtuluş için çareler arayan bir milletin başarıya ulaşamamış tecrübelerinden kaynaklanan düşünce ve hareket birikimini devralmış, kurtuluş çareleri arayan,

*Yrd.Doç.Dr., Fırat Üniv., İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ turgaymurat.1980@hotmail.com

yılmayan bir kuşakla yetişmiştir. Onun önemli niteliklerinden biri olan gerçekleri aramak ve bulmak aşkıyla okuduğu kitaplar sosyal ve siyasal bilimlerin tamamını kapsamaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk toplumunun gerçek ihtiyaçlarını görüp onlara cevap bulması onun kişilik özellikleriyle de ilgili olup bu cevaplarda onun ileri görüşlülüğü de önemli bir yer tutmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün öncelikle işaret edilmesi gereken özelliği ileri görüşlülüğüdür. O Türk milletinin içinde bulunduğu durumu sağlıklı bir şekilde tahlil ederek, felakete yuvarlanışını ileri görüşlülüğü ile sezmiş ve bu durum karşısında alınması gereken önlemleri değerlendirmiştir. Onun bu özelliği savaş meydanlarında olduğu gibi Türk milletinin geleceği ile ilgili kararlarda da açıkça görülmektedir¹.

Askeri ve Siyasi Yönleriyle Mustafa Kemal Atatürk'ün İleri Görüşlülüğü

Mustafa Kemal Atatürk'ün daha 1908 yılında Selanik Askeri kulübünde arkadaşlarına yaptığı konuşma dikkat çekicidir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile bunun kafi olmadığını söyleyen Mustafa Kemal, inkılabı yapmaya devam edeceklerini söyleyerek, Meşrutiyet'in ilanı ile Türk İnkılabı'nın eksik kaldığını ve inkılabı bizzat tamamlayacağını bir Erkan-ı Harp Kolağası iken söylemiş ve idealinin mahreki üstünde hiç şaşmadan ve sapmadan yürümüş ve bütün siyasi hayatı boyunca daima inkılabı ikmal etmek gayesini gütmüştür.²

Bir gün, Makedonya'ya gelen ve Yunan çeteleriyle çarpışan kuvvetlerin kumandanlığını yapan arkadaşı Ali Fuat ile buluşan Mustafa Kemal, o gün Ali Fuat'ın evinde, ülkenin durumunu uzun uzun konuşmuşlardır. 5. Ordu'yu soran Ali Fuat'a Mustafa Kemal, 5. orduda artık askerlikten eser kalmadığını söyler. Ali Fuat da Mustafa Kemal'e, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne nasıl girdiğini ve genel merkezin ne durumda olduğunu anlatır: Cemiyette meşrutiyet öncesi ve sonrası için hiçbir hazırlık olmadığını, arkadaşları arasında lider olacak meşrutiyetlere sahip birisinin bulunmadığını söyler ve acınırlar. Mustafa Kemal: Meşrutiyet iade edilecek. Bundan şüphe etmiyorum. Fakat sonrası ne olacak diye sorar. Esaslı bir planı ve onu uygulayacak güçlü bir lideri olmayan cemiyetin ne yapabileceğini düşünürler. Sadece meşrutiyetin ilanı yeter çare olamaz diyen Mustafa Kemal, bu konudaki görüşünü şöyle açıklar: Cemiyetin önce bir siyasi parti haline gelmesini, meşrutiyetin ilanından sonra hükümetin ele alınmasını savunur. Aksi takdirde, ikinci meşrutiyetin de birincisinin akıbetine uğrayacağını söyler. Ali Fuat'ın: Öyleyse ne yapalım? Sorusuna karşı, Mustafa Kemal ileriye dönük görüşlerini şöyle açıklar: Meşrutiyet, köhneleşmiş ve insicamını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil de Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerine oturtulmalıdır. Büyük düşman devletlerinin yapacağı bir tasfiye yerine, cemiyet kendi başına bir Türk devleti kurmalıdır. Öyle görülüyor ki: Osmanlı İmparatorluğu yıkılacaktır. Enkaz altında ne yazık ki Türkler ezilecektir. Nüfusun yarısı Türk olmayan ve geniş bir sahayı işgal eden devletin bütün ağırlığı ve müdafaası ne yazık ki Türklerin omuzlarına yükletilmiştir... Mustafa Kemal bu görüşlerini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezinde de açıklamıştır. Ama Mustafa Kemal çok ileri gidiyor denilerek, görüşlerine itibar edilmemiştir.³

Mustafa Kemal, Selanik'e dönüşünden kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ikinci kongresine katılmıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra gönderildiği Trablusgarp'ta gösterdiği başarıdan ötürü oradan delege seçilmişti. Kongrede söz alan Mustafa Kemal, özellikle ordu siyaset üzerinde durmuş ve cemiyetin ordu ile ilişkisini kesmesini savunmuştu. Nitekim o dönemde cemiyetin genel sekreteri olan Dr. Tevfik Rüştü Aras, Mustafa Kemal'in bu konudaki görüşlerini şöyle aktarmıştır: "Ordu mensupları cemiyet içinde kaldıkça millete dayanan bir parti kuramayız; ordu da zaafa uğrar. Ordu ile cemiyeti ayıralım. Cemiyet tam manasıyla bir parti halinde milletin bünyesinde kök salsın Ordu da asıl vazifesiyle uğraşsın. Ordu mensuplarını istifa suretiyle ordudan çıkaralım, cemiyete mal edelim. Bundan sonra askerlerin herhangi bir partiye siyasi bir teşekküle girmelerini önleyecek kanuni müeyyideler koyalım".⁴ Mustafa Kemal'in ordunun politikadan

¹ Yaşar Özüçetin, *Mustafa Kemal Atatürk'ün İleri Görüşlülüğü*, Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2009, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s.117-118.

² Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara, 1984, s.77.

³ Rasim Pehlivanoglu, *Sevdiğimiz Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.42-44.

⁴ Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk (Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik)*, İstanbul, 2004, s.97.

çekilmesine yönelik fikirlerine itibar edilmediği için Balkan Savaşı felaketi engellenememiştir.⁵ Balkan Savaşlarının yaklaştığı bu dönemde O, diğerleri gibi düşünmüyor ve yakında başlayacak olan savaşın haberini vererek, savaşta nasıl bir strateji izlenmesini de açıkça ifade ediyordu.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Selanik'te, şiddetle savunduğu "ordunun yakın bir harbe hazırlanması gerektiği" görüşü de yine itibar görmemişti. Hele harp içinde stratejik başıboşluk! İşte bunu katiyen affetmiyordu. Halbuki O daha bir Kurmay Yüzbaşı iken, kendisince muhakkak olan bir Balkan Harbi için, şimdi bir "büzülme stratejisi" diyebileceğimiz planlar tasarlamıştı. Gerçi resmi yetkisi dışında ve tamamen şahsi olmakla beraber yakınlarına, arkadaşlarına bunları hararetle anlatmaya çalışmıştı. Mustafa Kemal Atatürk'ün o günlerde olası bir Balkan Harbi için planı şöyleydi: Batı Rumeli'de ordu hem kuzeyden hem güneyden merkez çekirdeği, Vardar - Selanik - Manastır hattı üzerine çekilecek, toplanacaktı. Bu büzülme, kumanda birliğini, kuvvetlerin merkezleştirilmesini ve sonra en lüzumlu ve tehlikeli düşman kolları üzerine belki de ayrı ayrı saldırıyı sağlayacak ve inisiyatifi tamamen elde bulunduracaktı. Hulasa ilk adımda toprak terkinde dayanan cüretli, fakat hareketli bir plan... Doğu kısmında, yani Doğu Trakya'da ise, önce Kırklareli- Edirne hattında, yine kuvvetlerin toplanmasına ve sonra Bulgaristan üstüne toplu bir taarruza dayanan aktif bir plan. Evet bir aralık gerilenecek, toplanılacak, fakat seferberlik sükunetle tamamlanarak, Anadolu askeri Rumeli'ye geçecek, sonra saldıracaktı. Böylece inisiyatif elden kaçırılmayacaktı. İnisiyatif ise kimin elinde ise, galip durumda olan odur... Halbuki ne olmuştu? Olanlar, ona göre yüz karası idi. Bu bir izmihlaldi. Tarihte hiçbir ordu bu kadar kısa zamanda bu kadar kötü dağılmamıştı. Bunda, önce merkezin ordular üstündeki zaafı, etkisizliği, sonra kumandanlar ve kıtalar arasındaki koordinasyon yokluğu, ilk hareketlerin hedefsizliği ve bu yüzden moral bozukluğunun bütün kıtalara sinmesi, bilgisizlik, yetersizlik ve hepsinin içinde bir siyasetin ordu subayları arasına saldırdığı parçalanma, yıkıcı etkilerini yapmışlardı. Halbuki bütün bunları Mustafa Kemal Atatürk, önceden sezmiş ve ordunun siyasetten ayrılmasını kendini feda edercesine savunmuştu. Nitekim bu fikri kabul edilmeyince de cemiyetten ayrılmıştı... Evet görüşleri ne yazık ki doğru çıkmıştı. Siyaset komuta kadrosunu parçalamıştı. Stratejik hatalar ve tedbirsizlikler de harbi kaybettirmişti.⁶

Mustafa Kemal Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya'nın yanında girmesi konusundaki sözleri de oldukça dikkat çekicidir: Nazik ve mühim bir devre içinde bulunduğumuza şüphe yoktur. Hangi tarafın galip geleceğine dair fikri kanaatimi söylemek istemem diye başlayan mektubunda özetle şunları belirtiyordu: İlk anda başarı gösteren Almanların ve onlara muhatap olan Fransızların ve Rusların durumunu, Rus ordusunun Avusturya'ya karşı üstünlüğünü ve daha birçok hususları dile getirerek, savaşın nasıl sonuçlanacağı hakkındaki görüşlerini belirtmeye çalışıyordu. Yapılacak meydan savaşında Almanların Fransızları mağlup edemeyeceğini; Avusturya'nın Ruslar karşısında daha fazla direnemeyerek geri çekileceğini ifade ediyordu. Avrupa'nın ortasında bulunan Alman ordusunun, mekik gibi bir doğuya bir Batıya gide gele ne hale düşeceğini soruyordu. Mustafa Kemal, uzun mektubunda bunları ve daha başka görüşlerini gerekçeleriyle açıklamış, ilgilileri uyarmaya çalışmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa gibi Alman galibiyetinden emin değildi. Tarihten ders almasını biliyordu. Şayet Ruslar, Galiçya'yı, Ukrayna'yı, Slovakya'yı arkada bırakarak, daha içlere çekilse bile; vaktiyle Napolyon'u yikan oyun, bu defa Alman İmparatoru Wilhelm'i ve temsil ettiği Almanya'yı yutamaz mıydı? diyen Mustafa Kemal: " Biz savaşa girmemeliyiz. Tarafsız kalmalıyız..."⁷ ifadesiyle yaptığı teşhis onun ileriye gören zekasını bir kez daha ortaya çıkarıyordu. Mustafa Kemal Atatürk'ün Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemesi ve Almanya ile birlikte hareket edilmemesini defalarca ifade etmesine rağmen, hiçbir surette ciddiye alınmamıştır. Nitekim yaşanan şu olay Mustafa Kemal'in ileri görüşlü askeri zekasını bir kez daha kanıtlar niteliktedir. 29 Ekim 1914 tarihi ile İstanbul'dan yayılan ve bütün dünyada patlayan şu haber, yani Karadeniz'de, Rus donanmasının taarruzuna uğrayan Osmanlı filosunun düşmana mukabelesi haberi gelince, her şeyin

⁵ Yaşar Özüçetin, *a.g.m.*, s.119.

⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1881-1919)*, C.1, İstanbul, 1969, s.181-182.

⁷ Rasim Pehlivanoglu, *a.g.e.*, s.92-93.

bittiği anlaşıldı. Bu olay kaçınılmaz surette harp demektir. Nitekim öyle oldu. Halbuki henüz ne Bulgaristan harbe girmişti, ne de Romanya'nın tarafsızlığı garantilenmişti. Fakat Türkiye sınırları bile müşterek olmayan iki Orta Avrupa hükümetinin safında, hem kara ve hem de deniz yolları kesilmiş olarak, harbe giriyordu. Mustafa Kemal haberi okuyunca arkadaşı Sefir Fethi Bey'e yalnız şu cümleleri söyleyebildi: "Enver'den ancak bu beklenirdi. Türkiye bu harpten sağ çıkamaz..."⁸ diyen Mustafa Kemal Atatürk bu sırada, Sofya'da Ateşemiliter olarak bulunmaktaydı⁹.

Mustafa Kemal Atatürk, Birinci Dünya Savaşı sırasında cephelerde gösterdiği başarılarından dolayı büyük bir üne kavuşmuştu. Ancak sadece onun başarısı devleti kurtarmaya yetmemişti. Mustafa Kemal Atatürk Birinci Dünya Savaşı'na yarbay rütbesi ve tümen komutanı olarak, girmişti. Savaş bitiminde Mirliya olarak, Ordular Grubu Komutanı payesini taşıyordu. Savaş boyunca üstün ve seçkin komutanlık niteliklerini dost ve düşmana kanıtlamıştır. Kendine özgüveni sonsuzdur. Vatana büyük hizmetler yapmak coşkusu içindedir. O zamana kadar olan yaşantısında doğru düşündüğünü, hatta geleceği sezdiğini gösteren olaylar vardır¹⁰. VII. Ordu Komutanı iken 3 Ekim 1917 tarihinde Başkomutanlığa sunduğu raporda; Suriye ve Irak cephesindeki askeri durumu, düşmanın bu cephelerdeki niyetini ve Türk kuvvetlerinin kullanılması hakkındaki değerlendirmelerini anlatmıştır. Olayların Mustafa Kemal'in aynen değerlendirdiği biçimde gerçekleşmiş olması onun ileri görüşlülüğünün açık bir göstergesidir. Yarbay Mustafa Kemal'in Çanakkale cephesinde, düşmanın amacını ve asıl çıkarma bölgelerini, hareketin başlamasından önce tam bir doğrulukla teşhis etmesi ve gerekli tertip ve tedbirleri teklif etmesine rağmen, üst komutanlıkça bu tekliflerin dikkate alınmaması harbin uzamasına ve çok miktarda insan zayıfatına yol açmıştır¹¹.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle Balkan-İstanbul yolunun İtilaf Devletleri'nin ordularına açılması üzerine savaşa devam etmenin imkansızlığını gören İttihat ve Terakki Hükümeti, uygun bir barışın yapılmasına kolaylık sağlamak düşüncesiyle 13 Ekim 1918'de iktidardan ayrılmıştır. Bunun üzerine yeni kabineyi kurma yetkisi Ahmet İzzet Paşa'ya verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa da bu kabinede yer almak istemiş, ancak Ahmet İzzet Paşa Anadolu'ya olası bir düşman istilasında, mevcut komutanlar arasında ondan daha muktedir bir kumandanımız bulunmadığı cihetle şimdilik cephede çalışmasını daha faydalı ve mühim gördüğünü söyleyerek, teklifi reddetmiştir. Ahmet İzzet Paşa meseleyi böyle düşünmüş olmasına karşılık, Mustafa Kemal Paşa tamamen farklı fikirlere sahipti. O, Falih Rıfkı Atay'a anlattığı hatıralarında bu hususta şöyle demiştir: "Ben sulhun çabuk gelmeyeceğini biliyordum. Sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktık. İşte bu sırada vatana ciddi hizmetlerde bulunabileceğim kanaatinde idim". Bu fikirlere sahip olan Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa'nın "sulhtan sonra Allah'ın lütfu ile işbirliği yaparız" şeklinde cevabına o zaman telgraf başında şu cevabı vermiştir: "Sulh gecikecektir. Sulha kadar çok buhranlı anlar geçireceğiz Bu devrede vatana faydalı olabilirsem düşüncesiyle Harbiye Nezaretini istemişim. Yoksa sulha vardıktan sonra onun huzur ve sükunu içinde Harbiye Nazırlığı'nı benden çok mükemmel ifa edecek zevat bulunabilir. Bade's - sulh (sulhtan sonra)refakatimizi hiç de zaruri hatta lüzumlu görmüyorum" demiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi halinde neler yapabileceği konusunda; Cumhuriyet gazetesinin sahibi Yunus Nadi neler yapmayı düşündüğünü sorduğunda, Mustafa Kemal şu cevabı vermiştir: "Ben o zaman dahi Harbiye Nazırı olarak dahil olacağım bir Hükümet'in akdedeceği mütareke öyle olmaz ve onun tatbikatı bizi bilahare bu kadar müşkülata uğratmış bulunmazdı. Daha İstanbul'da iken Hükümet'e iştirakim mümkün olsaydı, Milli Halas (kurtuluş) işi daha oradan başlamış olurdu"¹² demiştir.

⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam(1881-1919)*, C.1, İstanbul, 1969, s.209-210.

⁹ Abdurrahman Çaycı, "Çanakkale ve Gelibolu Yarımadası'nın Atatürk'ün Askeri Kariyerindeki Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VII, S.19, Ankara, 1991, s.34.

¹⁰ Abdurrahman Çaycı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk(Milli Bağımsızlık ve Çağdaşlaşma Önderi)*, Ankara, 2002, s.61.

¹¹ E.Semih Yalçın, Ali Güler, *Atatürk (Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği)*, C.3, Ankara, 2000, s.72-73.

¹² E.Semih Yalçın, Ali Güler, *Atatürk (Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği)*, C.2, Ankara, 2000, s.6-11

Bu konu gerçekten de çok önemlidir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda geçen sözleri sonrasında yaşananların ne kadar isabetli olacağını göstergesiydi. O, bu durumun yaşanacağını çok daha önceden sezmiş ve bu yüzden hükümette yer alarak, olası bir mütareke aşamasında politik olarak çok daha iyi şartlarda hazırlanılması gerektiğini belirtmiştir. Zira Mustafa Kemal'in birçok konuşmasında onun makam ve mevki hirsında olmadığı biliniyordu. Biliniyordu; fakat onun bildiklerini veya önsezilerini kimse anlamıyordu ya da anlamak istemiyordu. Mustafa Kemal Atatürk'ün kabinede yer almaması veya o zamanki gücünün bunu yapmaya yetmemesi hiçbir şeyi değiştirmemiştir, belki de yapacaklarını biraz geciktirmiştir, çünkü O'ndaki bu inanç ve önsezi olayların tahlilini çok iyi değerlendirebilmesi herkes de olan bir özellik veya yapı değildi. Bu yüzden de imzalanan Mütareke'nin sonuçları O'na bir an olsun geri adım attırmamıştır.

Mondros Mütarekesi hükümlerini öğrendikten sonra Mustafa Kemal, bu konuda ne düşündüğünü şöyle anlatmıştır: "... Ben yapılan Mütareke'nin sakatlığını gördüm; bu sakat noktaların tashihine çalışmak lüzumuna kani olarak bunu alakadar makamata söyledim. Bu mütareke olduğu gibi tatbik edildiği halde memleketin baştan nihayete kadar işgal ve istilaya maruz olduğu kanaatimi dermeyan ettim. Düşmanın her dediğine "semina ve atina" (duyduk ve uyduk) demekten tevellüt edecek akıbetin bütün Türkiye'de müstevlilerin hâkim olmasını intaç edeceğinden şüphe edilmemek lazım geldiğini ve bir gün Osmanlı kabinesinin düşman tarafından tayin edileceğini anlattım. Bunun için hem de kehanete lüzum yoktu..."¹³. Mustafa Kemal'in bu sözleri tamamen Mondros Mütarekesi'nin maddelerinin tam olarak açıkça ifade edilmemesinden kaynaklıdır. Nitekim O bu konuda şüphelerini şöyle dile getirmiştir, İngilizler Mütareke şartlarına Adana yerine " Kilikya" gibi sınırları belli olmayan tarihi bir ismi koymakla Anadolu içlerine doğru işgal sınırlarını genişletmek amacını güdüyorlardı. Ayrıca İngilizlerin " Suriye Kıt'aları"nın teslimini istemekten asıl maksatları, tıpkı VI. Ordu'ya yaptıkları gibi, VII. Ordu'yu da bütün silahlarıyla teslim almak idi. Diğer taraftan İngilizlerin Halep civarındaki ordularını desteklemek bahanesiyle İskenderun'dan faydalanma isteklerinin arkasında, burayı işgal ve geri çekilmekte olan VII. Ordu'nun yolunu kesmek suretiyle onu teslim almak düşüncesi yatıyordu. Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerin gizli emellerini öğrenebilmesi için Mütareke şartlarının birkaç günlük uygulamasını gördükten sonra, Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafı şu uyarıcı sözlerle bitirmişti: " Pek ciddi ve samimi olarak, arz ederim ki, Mütareke şartları arasında anlaşmazlıkları giderecek tedbirler alınmadıkça orduları terhis edecek ve İngilizlerin ihtiraslarının önüne geçmeye imkan kalmayacaktır"¹⁴.

Bu konuda Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları adlı eserinde Mustafa Kemal'in bu görüşlerini doğrular ve şu sonuca varırlar: İngilizler ve onu takiben diğer İtilaf devletleri Mütareke filan dinlemeyecekler, emri vakilerle memleketimizi işgal edecekler. Türk ordusunun hudut boylarındaki kısımlarını esir almaya kalkışacaklar veyahut bunları memleket içine sokulmak zorunda bırakılarak, terhisini sağlayacaklardı. Vatanımızı her türlü müdafaa ve mukavemet vasıta ve imkanlarından mahrum bıraktıktan sonra da arzularını cebren ve tazyik ile kabul ettireceklerdi. Musul'un işgali ve İskenderun hadisesi ve nihayet İngiliz Mütareke heyetinin yersiz talepleri bunun açık bir delili idi"¹⁵.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi sonucunda yaptığı gözlemleri Nutuk adlı eserinde dile getiren Mustafa Kemal'in tespitleri onun olayları bizzat görerek, ileriye dönük düşüncelerinde ne kadar haklı olduğunu bir kez daha görmekteyiz. Nitekim bu konuşmasında Mustafa Kemal Paşa Osmanlı yönetimi ve devlet adamlarının görüşleriyle ilgili şu sonuçlara varmıştır: Birincisi İngiliz himayesini istemek, İkincisi Amerikan mandasını istemek, Üçüncüsü ise bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmaktır. Bu genel düşünceleri sıralayan Mustafa Kemal, bu düşüncelerle ilgili kararını şöyle açıklamıştır: "Efendiler ben bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü bu kararların dayandığı bütün deliller ve mantıklar çürüktü, temelsizdi.

¹³ Bilal N. Şimşir, *Atatürk Dönemi İncelemeler*, Ankara, 2006, s.4.

¹⁴ E.Semih Yalçın, Ali Güler, *a.g.e*, C.2, s.24.

¹⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 2000, s.45.

Gerçekte, içinde bulunduğumuz o tarihte, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bunun da taksimini sağlamaya çalışmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklali, padişah, halife hükümet, bunların hepsi anlamı kalmamış bir takım boş sözlerden ibaretti. Neyin ve kimin dokunulmazlığı için kimden ne gibi yardım sağlanmak isteniyordu? O halde ciddi ve gerçek karar ne olabilirdi? Efendiler, bu durum karşısında tek bir karar vardı. O da milli hâkimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak! İşte daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamasına başladığımız karar, bu karar olmuştur" diyerek, ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir milli sır gibi vicdanımda taşıyarak, yavaş yavaş bütün bir topluma uygulamak mecburiyetinde idim¹⁶ sözleriyle olayları ne kadar iyi tahlil ettiğini ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan devletler karşısında, her türlü maddi imkandan yoksun bir milli hareketin, haklılık duygusundan ve milletin bağımsızlık aşkından güç alarak nihai zaferi kazanacağına bütün benliği ile inanması, hayalcilikten değil, akılcı ve gerçekçi tahlillerden doğmuştur¹⁷. Mütareke döneminde Alemdar Gazetesi'nin yazarlarından Refii Cevat Ulunay, 4 Şubat 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile Şişli'deki evinde bir görüşme yapar. Görüşmenin bir bölümünde Mustafa Kemal Paşa, vatanın kurtuluşu için: "Bugün herhangi bir teşkilatçı Anadolu'ya geçer de milleti silahlı bir direnişe hazırlarsa bu yurt kurtarılabilir," saptamasında bulunur. Refii Cevat'ın "Paşam ulusal direniş, güzel ama neyle? hangi askerle, hangi silahla, hangi parayla? Maalesef Paşam, kupkuru bir çölden farksız oldu bu güzel vatanımız" demesi üzerine Mustafa Kemal Paşa: "Çölden bir hayat çıkarmak lazımdır. Çöl sanılan bu alemde saklı ve kuvvetli bir hayat vardır. O, Türk milletidir. Eksik olan şey teşkilattır. Bu teşkilat organize edilebilirse vatan da millet de kurtulur" cevabını vermiştir.¹⁸

Birinci Dünya savaşı sonunda Alman Kumandanı Liman Von Sanders'ten Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığını devralan Mustafa Kemal Paşa, Arap ayaklanmasını ve İngilizlerin yaptığı baskını Halep önlerinde durdurmayı başarmıştı. Arapların; Hatay, Mersin Urfa, Adana, Antep ve Maraş üzerindeki hak iddialarını etkisiz hale getirmek amacıyla Adana merkezli kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde Antep'i temsil eden Eski Ticaret Bakanı milletvekili Ali Cenani Bey'i yanına çağırılan Paşa, ona şunları söyledi: "Yakında bütün bu Türk beldeleri kendi varlıklarıyla kendilerini savunmak zorunda kalabilirler. Bu acı akıbeti bekleyin ve hazırlıklı olun. Bir yenilgi halinde düşmanlarımız elimizde silah bırakmazlar. Şehirlerimizdeki askerlik şubeleri emrine eldeki silahlardan verdirteceğim sahip çıkın ve hazırlıklarınızı bunlara dayandırın" dedi ve ileride olacakları önceden sezen Mustafa Kemal Paşa, duruma göre muamele yapılmasının lazım geldiğini söyleyerek, ona göre hazırlık yapılmasını istemiştir.¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele'nin ilk ateşini Samsun'da yakmış ve daha sonra Havza, Amasya, Erzurum ve Sivas kongreleriyle de Milli Mücadele'yi tüm yurda yaymayı başarmıştır. O'nun tek bir amacı vardı. O da Millet egemenliğine dayanan yeni bir Türk Devleti kurmaktı.

Nitekim Mustafa Kemal, 20 Temmuz 1919 günü Mazhar Müfit Kansu'ya, "Açıkça söyleyeyim: Şekl-i Hükümet, zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır" demiştir. Kansu'nun bu yazdığını sorgulayanlar da vardır. Ancak daha 22 Haziran 1919'da yayınladığı "Amasya Tamimi" ile Mustafa Kemal Paşa: "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" diyerek, daha o günden adım adım cumhuriyete doğru gidileceğini belirtmiştir²⁰.

¹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, (Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz) Ankara, 2004, s.8-11.

¹⁷ Turhan Feyzioğlu, *Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol, Atatürk Yolu*, Ankara, 1995, s.57.

¹⁸ Türker Geçer, "Atatürk, İleri Görüşlülük ve Zamanlama Uyumunu", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.181.

¹⁹ Yaşar Özüçetin, *a.g.m*, s.121.

²⁰ Bilal N. Şimşir, *a.g.e*, s.13.

Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli kararlarını alıp dünya kamuoyuna ilan etmesinden hoşlanmayacak olan İngilizlerin Meclis'i basıp dağıtacaklarını tahmin etmişti²¹. Bu konuda kendi eseri Nutuk'ta şunları söylemiştir: "Efendiler, bir yandan milletvekillerinin seçilmesine çalışırken, bir yandan da Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanabileceği düşüncesi, kafamızı kurcalıyordu. Hatırlayacaksınız ki, Erzurum'dan Refet Paşa'nın bu konuyla ilgili bir telgrafına cevap verirken, Meclis toplanmalı, fakat İstanbul'da değil, Anadolu'da demiştim. Çünkü ben Meclis'in İstanbul'da toplanması kadar mantıksız ve maksatsız bir davranış tasavvur edemiyordum. Ancak bu hususta yetkili olanları ve kamuoyunu bu gerçeğe inandırmadıkça, düşüncemizin gerçekleşmesi mümkün değildi. İstanbul'da toplanmanın sakıncalarını olduğu gibi gözler önüne sermek gerekiyordu". diyen Mustafa Kemal, haklı çıkmış ve meclisin işgali ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Ben Meclis-i Mebusan'ın, İstanbul'da saldırıya uğrayacağını, dağılacığını, kesin olarak bekliyordum. Böyle bir durum karşısında alınacak tedbiri kararlaştırmıştım. Hazırlığımız ve gerekli düzenlemelerimiz de başlamıştı: Ankara'da toplanmak.."22.

İkinci İnönü zaferini izleyen Kütahya - Eskişehir saldırısından sonra, Mustafa Kemal, bazı şehirleri savunmak yerine, gerekirse son tepede bile bağımsızlığı savunacak olan orduyu kurtarmak gerektiğini görmüştür. Gerçekçiliği ve askerlik ilmine sadakati, burada da kendisini göstermiştir. Garp cephesi komutanına verdiği talimatın özü şu idi: "Birliklerinizi toparlayın . Düşmanla aramıza mesafe koyalım Gerekirse Sakarya'nın doğusuna kadar çekilip düşmanı üslerinden uzaklaştıralım. Şehirleri terk etmek halk efkârını sarsabilir. Ama biz askerliğimizi yapalım"²³. Mustafa Kemal Atatürk'ün olaylara bakış açısı ve olayları değerlendirmesi ve bunları mükemmel şekilde tahlil etmesi tabiidir ki herkes tarafından anlaşılammaktaydı. Nitekim Sakarya Meydan muharebesinden sonra taarruza geçilmemesi hususunda mecliste kendisine karşı birçok eleştiride bulunulmuş ve O da bu konudaki eleştirilere şu şekilde cevap vermiştir: "Sakarya Harbi'ni müteakip taarruza devam edemeyecek bir halde idik. Bu esnada kış bastı, kış basınca ihtiyacımızı temin edemedik. Böyle ihtiyacı ikmal ve ihzar edemeyince hareket kesbi betaat etmiş veyahut dışarı teahhür olmuştur. Bunu mahrem olarak arkadaşlarıma ifade ettiğimi zannediyorum. Fakat bittabi bunu bütün dünyaya ilan edemeyiz efendiler."²⁴ Mustafa Kemal Atatürk'ün taarruz konusundaki eleştirilere karşı vermiş olduğu cevapta en dikkat çekici kelime mahrem yani gizlilik kelimesidir. Çünkü onun askeri dehası ve ileri görüşlülüğü ordunun durumunu ve şartlarını düşmana karşı gizlemesiydi. Nitekim düşmanın ani bir saldırısıyla zafer hüsrana dönebilirdi.

Şükrü Kaya'nın, bir 30 Ağustos Zafer Bayramı gecesi sofrada "Paşam, İstiklal Savaşı'nda Başkumandan sıfatıyla muharebelerde verdiğiniz emirler bir yerde toplanmış mıdır?" sorusuna verdiği cevapta Mustafa Kemal Atatürk: "Bir gün Kurtuluş Savaşı'nın, Milli Mücadele'nin askeri tarihini yazacaklar, belki de benim Başkomutan sıfatıyla verdiğim bir yazılı ve imzalı emrime tesadüf etmeyeceklerdir. Savaş arkadaşlarım buradadır, hep bilirler: Ben muharebede daima o cepheden bu cepheye gider, yapılması gereken hareketleri komutanlara dikte eder, onlara not ettirir ve kendilerini de ikna ettikten sonra, şimdi ordu birliklerinize derhal bu hareketlerin yapılmasını kendi imzanızla tebliğ ediniz derdim" şeklinde cevap vermiştir. Büyük zaferden sonra, İngiliz kadın gazeteci Grace Ellison'un, "Başarı kazanacağınızdan şüpheleniz oldu mu?" Sorusuna, Hiçbir zaman... Henüz elimizde harp gereçleri bulunmadığı zamanlarda bile, işin bugünkü neticeleri alacağımı hesap etmiştim...²⁵ İfadesini kullanan Mustafa Kemal Atatürk'ün içinde bulunduğu durumu tahlil ederek ileriye görmesindeki yeteneğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Sakarya Zaferi'nin ardından, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Türkleri büyük başarılarından dolayı kutlayan, Hindistan Kongre Partisi, Mustafa Kemal'i Doğu'nun Kahramanı olarak bayraklaştırmıştır. Nitekim Türk Kurtuluş Savaşı ezilen Doğu halkları için örnek olmuştur. Bu konuda Atatürk 1933'te şöyle diyordu: "Şark'tan şimdi doğacak güneşe bakınız. Bugün, günün ağardığını nasıl

²¹ Mehmet Saray, *Atatürk'ü Nasıl Anlamalıyız? (Söyledikleri ve Yaptıkları ile Atatürk'ü Anlamak)*, İstanbul, 2011, s.53

²² Mustafa Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s.166-248

²³ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s.57.

²⁴ *TBMM, Gizli Celse Zabıtları*, C.19, İnikat:40, 6 Mayıs 1338 (1922), s.337.

²⁵ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1999, s.49-50.

görüyorsam, uzaktan, bütün şark milletlerinin de uyanışlarını öyle görüyorum. İstiklal ve hürriyetlerine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Onların yeniden doğuşu, şüphesiz ki terakkiye ve refaha müteveccih olacaktır. bu milletler bütün güçlülere ve manilere rağmen muzaffer olacaklar ve kendilerini bekleyen istikbale ulaşacaklardır. Müstemlekecilik ve emperyalizm yer yüzünden yok olacak ve yerlerine milletler arasında renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir ahenk ve işbirliği çağı hakim olacaktır²⁶. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu uzak görüşlülüğü, Hint, Mısır, Endonezya, Cezayir ve diğer ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmasıyla ispatlanmıştır. Atatürk'ün yıllarca önce ortaya serdiği uzak görüşü, çağın akışı, tarihin gelişmesi ve olayların dili tam olarak doğrulamıştır²⁷.

Mustafa Kemal, daha 1921'de Ankara'nın devletin başkenti olacağına dair sözleri oldukça dikkat çekicidir. "Siyasi başkentimiz Anadolu'nun ortasında kalacaktır. Batının ve Doğunun temsilcileri bizimle bu başkentte temas edeceklerdir. Bu başkentte her türlü diplomatik meseleler görüşülecektir. Bu başkentte memleketin iç ve dış politikası idare edilecektir. Bu başkentte milletin sinesinden doğan hükümet çalışacaktır". Gazi'nin Ocak 1924 tarihli Vakıf gazetesinde çıkan beyanatında ise şu cümleler vardır: "Ankara merkez-i hükümettir ve ebediyen merkez-i hükümet kalacaktır"²⁸.

İkinci Dünya Savaşı öncesi, 1933'ten itibaren yeni bir Avrupa problemi başlamıştır. Bu öyle bir problemdir ki çözüm ihtimalleri içinde her olup bittiye yer vardır. Mustafa Kemal Atatürk, hasta yatağında bu problemle ilgili şunları dile getiriyordu: " Bir Dünya harbi olacaktır. Bu harp neticesinde dünyanın vaziyeti ve muvazenesi değişecektir. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmeyi bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde başımıza mütareke senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür. demiştir. Son yıllarında Başbakan Celal Bayar, düzenlenen ikinci dört yıllık planı Atatürk'e arz etmek için onun yanındaydı. Atatürk Bayar'ı dinledikten sonra : " Bak sana söyleyeyim: Bizim bu işleri ve buna benzer işleri başarmamız için önümüzde en çok üç sene mühletimiz vardır. Demem ki ondan evvel fırtına kopmaz. Ne yapacaksak herhalde bu dar müddetin içine sıkıştırmaya bakmalıyız. Bütçe filan düşünmeye fırsat yoktur. Memleketin bütün kuvvet membalarını seferber ederek bu işleri yapmak lazımdır. demiştir. Mustafa Kemal'in üç yıldan evvel fırtına kopmaz sözünden kastı da İkinci Dünya Harbidir. Mustafa Kemal Atatürk daha o yıllarda savaşın ne zaman çıkacağını tahmin etmiş ve nitekim öyle de olmuştur.

Bunun en önemli kanıtı da 1931 yılında Mac Arthur ile yaptığı görüşmedir. 1931 yılında General Mac Arthur'un Atatürk'ü ziyaret ettiği günlerden birinde, dünya durumu üzerinde bir görüşme yaparak, birbirlerine düşüncelerini açıklamışlardı. Bu konuşmalar, 9 Kasım 1951'de bir Amerikan dergisinde açıklanmıştır. Görüşme sırasında Avrupa'nın durumu hakkındaki düşüncelerini soran Mac Arthur'a Atatürk şunları söylemiştir: "Versay Antlaşması, Birinci Dünya Savaşı'nın etmenlerinden hiçbirini gideremediği gibi, dünün başlıca rakipleri arasındaki uçurum büsbütün derinleşmiştir. Zira Galip devletler, mağluplara karşı şartlarını zorla kabul ettirirken, bu ülkelerin etnik, jeopolitik ve iktisadi özelliklerini asla göz önünde tutmamışlar ve sadece düşmanlık duygularından esinlenmişlerdir. Böylelikle bugün içinde yaşadığımız barış dönemi sadece ateşkesten ibaret kalmıştır. Eğer siz Amerikalılar, Avrupa işleriyle uğraşmaktan kaçınmayarak, Wilson'un programını uygulamakta direnseydiniz, bu ateşkes dönemi uzar ve bir gün sürekli bir barışa dönüşebilirdi. Bence dün olduğu gibi yarın da Avrupa'nın kaderi Almanya'nın alacağı duruma bağlı bulunacaktır. Olağanüstü bir dinamizme malik olan bu yetmiş milyonluk çalışkan ve disiplinli millet, üstelik milli ihtiraslarını kamçılatabilecek siyasi akıma kendini kaptırdı mı, er geç Versay Antlaşması'nın kaldırılmasına kalkışacaktır". Atatürk, Almanya'nın İngiltere ve Rusya hariç olmak üzere bütün Avrupa'yı ele geçirebilecek bir orduyu kısa bir zamanda kurabileceğini bundan ötürü savaşın 1940-1945 yılları arasında başlayacağını; Fransa'nın güçlü bir ordu oluşturmak için gerekli nitelikleri artık kaybettiğini ve İngiltere'nin bundan sonra Fransa'ya güvenmeyeceğini söyleyerek, Amerika'nın geçen savaşta

²⁶ Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*,S.19-20.

²⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam(1922-1938)*, C.3, İstanbul, 1969, S.426.

²⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.141.

olduğu gibi bu savaşta da tarafsız kalmayacağını ve Almanya'nın ancak bir Amerikan müdahalesi dolayısıyla yenileceğini söylemiş ve şöyle devam etmiştir: Avrupa'da olacak bir savaşın başlıca galibi ne İngiltere ne Fransa ve ne de Almanya'dır. Sadece Bolşevizm'dir. Rusya'nın yakın komşusu ve bu ülke ile en çok savaşmış olarak biz Türkler, oradaki olayları yakından izliyor ve tehlikeyi bütün çıplaklığıyla görüyoruz"²⁹ demiştir.

Atatürk'ün düşüncelerine katılan Mac Arthur: "Fikirlerinize tam olarak katılıyorum Avrupa ile Amerika devlet adamlarının asıl tehlikeyi görmemeleri bana da kuşku veriyor. Böylelikle, hepimizi tehdit eden bir düşmanın, büyük çıkarlar sağlayabileceği bir savaşa doğru sürükleniyoruz" dedikten sonra, Japonya'nın ve Asya'nın genel durumuna değinerek, "Ruslar, Asya'da gözümüzden kaçan büyük bir çaba gösteriyorlar. Çin'in önemli bir kesimi komünist ajanların kontrolü altındadır. Eğer Asya ve Avrupa devlet adamları, Çin'e gereken önemi vermezlerse, Japonların yenilgisi, komünistlerin Çin'deki zaferi olabilir, aynı durum Mançurya, Kore, Hindistan, Çin Hindi ve Birmanya içinde görülebilir, bence dünyanın kaderi Avrupa'da değil, Asya'da çözümlenecektir" şeklindeki sözlerine Mustafa Kemal Atatürk de gülümseyerek, Mac Arthur'a şunları söylemiştir: "Görüşlerimizde tam bir uyarlılık vardır. Fakat diyelim ki durumu biz yanlış görmüş olalım ve dünyanın kaderini ellerinde tutan devlet adamları haklı çıksınlar"³⁰. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün bu uzak görüşü doğru çıkmış ve İkinci Dünya Savaşı sebepleri ve sonuçlarıyla bu büyük lideri haklı çıkarmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu haklı önsezileri çeşitli zamanlarda yaptığı konuşmalarda bu konudaki haklılığını ortaya koymuştur. Bu konuşmaların bazıları şöyledir: İtalya, Mussolini'nin idaresi altında şüphesiz büyük bir kalkınmaya ve gelişmeye erişmiştir. Eğer Mussolini, gelecekteki bir harpte İtalya'nın görünürdeki heybet ve azametini, harp haricinde kalmak suretiyle, gerektiği şekilde istismar edebilirse, barış masasında başlıca rollerden birini oynayabilir. Fakat korkarım ki İtalya'nın bugünkü şefi Sezar rolünü oynamak hevesinden kendisini kurtaramayacak ve İtalya'nın askeri bir kuvvet yaratmaktan, henüz çok uzak olduğunu derhal gösterecektir. Bu konuyla ilgili diğer bir konuşmasında Mustafa Kemal Atatürk: Çok zaman geçmeden Avrupa'da bir fırtına kopacak, bu müthiş kasırga, dünyanın her tarafına yayılacak ve insanlık umumi bir harp felaketinin bütün kötülükleri ile bir kere daha karşılaşacak! Bu kanlı, tehlikeli durumda tarafsız kalmak, harbe katılmamak ve devlet gemisini bu fırtına ortasında hiçbir maniaya çarptırmadan yöneterek harp dışında ve barış içinde yaşamaya çabalamak, bizim için hayati önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Atatürk, hastalığı esnasında Dolmabahçe Sarayı'ndaki odasında Ali Fuat Cebesoy ile konuşurken şunları söylemiştir: Pek yakında dünya vaziyeti, Mütareke senelerinden daha çok ciddi olacak ve karışacaktır. İkinci büyük bir harp karşısında kalacağız. Dünyaya hakim olan milletleri idare edenlerin arasında yazık ki birinci derece devlet adamı çıkmıyor. Avrupa'da birkaç maceraperest Almanya ile İtalya'nın başında zorla bulunuyorlar. Karşı karşıya geldikleri zayıf devlet adamlarının aczinden cüret alıyorlar. Bunlar, bugün dünyayı kana boyamaktan çekinmeyeceklerdir"³¹.

Mustafa Kemal Atatürk'ün dış siyasette yapmış olduğu bu öngörülerini oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu durumu tahlil ederek, gelecekte Sovyetlerin karşılaşabileceği şartları daha o dönemde tahmin etmesi ender liderlerde bulunan bir özelliktir. "Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını bugünden kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya- Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir... Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak imkandır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimizde inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin)

²⁹ Yaşar Özüçetin, *a.g.m*, s.128-129.

³⁰ Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.509.

³¹ Utkan Kocatürk, *a.g.e*, 374-375.

bize yakınlaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli"³² sözleriyle 60 yıl sonra olacakları bu şekilde dile getirmiştir.

SONUÇ

Kurtuluş çareleri aranan bir dönemde ülkenin durumunu, içinde bulunduğu şartları ve atılan yanlış adımları doğru okuyan ve bunu tahlil eden Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin gittikçe felakete sürüklendiğini görmüş ve bu konudaki uyarılarına rağmen Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı felaketlerini konumu itibarıyla önleyememişti. O'nun bu konudaki tahlilleri ve sonrasında yaşanacakları önsezisiyle görmesi her defasında O'nu haklı çıkarmıştır. Nitekim Balkan Savaşları yenilgisinin sebebi olarak ordunun siyasetten çekilmesi gerektiğini ve yaklaşan bu savaştan yenilgiyle çıkacaklarını önceden bildirmesine rağmen Balkan yenilgisi kaçınılmaz olmuştur. Yine Birinci Dünya Savaşı öncesinde yaşanan olayları değerlendirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin Almanya ile birlikte savaşa girmesi durumunda bunun bir felakete sonuçlanacağını söylemiştir.

Birinci Dünya Savaşından sonra imzalanan Mütareke maddelerinin açık olmamasından dolayı ülkenin felakete doğru sürüklendiğini gören Mustafa Kemal, bütün riskleri göze alarak kurtuluş mücadelesinin liderliğini üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarihi ömrünü tamamlamasıyla yeni bir Türk Devleti kurma yolunda başlattığı bu mücadelede O'nun kişisel özellikleri de ön plana çıkmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün askeri ve siyasi alanda yukarıda bahsettiğimiz ileri görüşlülüğü, Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasına ve sonrasında uluslararası arenada Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hak ettiği yerini almasında kendisini göstermiştir. Sonuç olarak kanaatimiz şudur ki, bütün devletlerin tabii olarak, geçmişinde ve geleceğinde unutamayacakları liderleri olacaktır. Ancak Mustafa Kemal ATATÜRK gibi liderler dünyada çok az olacaktır.

KAYNAKLAR

AKÇAKAYALIOĞLU, Cihat, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, (Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz) Ankara, 2004

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam (1881-1919)*, C.1, İstanbul, 1969

_____, *Tek Adam(1922-1938)*, C.3, İstanbul, 1969

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 2000

ÇAYCI, Abdurrahman, "Çanakkale ve Gelibolu Yarımadası'nın Atatürk'ün Askeri Kariyerindeki Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VII, S.19, Ankara, 1991

_____, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Milli Bağımsızlık ve Çağdaşlaşma Önderi)*, Ankara, 2002

FEYZİOĞLU, Turhan, *Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol*, *Atatürk Yolu*, Ankara, 1995

GEÇER, Türker, "Atatürk, İleri Görüşlülük ve Zamanlama Uyumu", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004

GÜRPINAR, Muhlis, "Atatürk'ün Dış Türklere Yönelik Siyaseti", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005

İNAN, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara, 1984

KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1999

ÖZÜÇETİN, Yaşar, *Mustafa Kemal Atatürk'ün İleri Görüşlülüğü*, *Atatürk Haftası Armağanı* 10 Kasım 2009, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009

PEHLİVANOĞLU, Rasim, *Sevdiğimiz Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004

³² Muhlis Gürpınar, "Atatürk'ün Dış Türklere Yönelik Siyaseti", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.179.

SARAY, Mehmet, *Atatürk'ü Nasıl Anlamalıyız? (Söyledikleri ve Yaptıkları ile Atatürk'ü Anlamak)*, İstanbul, 2011

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk Dönemi İncelemeler*, Ankara, 2006

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, C.19, İnikat:40, 6 Mayıs 1338 (1922)

TURAN, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk (Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik)*, İstanbul, 2004

YALÇIN, E.Semih, GÜLER Ali, *Atatürk (Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği)*, C.2, Ankara, 2000

_____, *Atatürk (Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği)*, C.3, Ankara, 2000

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergide yayımlanması istenen yazılar, sosyal bilimler alanında, bilime katkısı olan, özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır.

1. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
2. Türkçe ve yabancı dildeki özetler; yazının amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalı ve yazının diğer bölümlerinden ayrı olarak yayımlanabilecek biçimde hazırlanmış olmalıdır.
3. Yazı, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemeli ve makale yazım kurallarına uygun olmalıdır.
4. Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, yazıda değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
5. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgelerin kolayca anlaşılacak biçimde yalın ve yeterli bir açıklaması bulunmalıdır.
6. Yazıda kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, değinilen her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
7. Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.

Aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır

1. Yazılar A4 kâğıdının bir yüzüne 16x24,5 cm. boyutunda basılır. (Kenar boşlukları üstten 2,5 alttan 2,5, iç kenar 2,5, dış kenar 2,5 cm. olacaktır.) İlk sayfada üstten 2 cm. boşluk bırakılır.
2. Yazılar PC bilgisayarda Microsoft Word programında 11 punto Times karakteri ile tek satır aralıklı olarak yazılır. Özetler 10 punto, yazı içindeki tablolar, fotoğraflar ve şekil adları ile dipnotlar 9 punto ile yazılır. Kaynaklar listesi satır başlarında 1,0 cm boşluk bırakılarak asılı paragraflar halinde 10 punto ile yazılır.
3. Makalenin başlığı ilk sayfanın başına kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak yazılır. Türkçe başlığın altına yabancı dilde başlık ilk harfler büyük diğerleri küçük olarak yazılır. Metin içindeki başlıklar öncesinde 6 punto sonrasında 6 punto boşluk bırakılır.
4. Başlıktan sonra 12 punto aralık verilerek yazar ad(lar)ı unvansız olarak sayfa ortalanarak yazılır. Unvan, çalıştığı kurum ve elmek (e.mail) adresi dipnot olarak belirtilir.
5. Çalışma herhangi bir kurumun desteği ile gerçekleşmiş ise kurumun adı ilk sayfanın altında dipnot olarak belirtilir.
6. Yazar adından sonra 12 punto boşluk bırakılarak Türkçe ve yabancı dilde 150 kelimeyi geçmeyen özet yazılır ve yazının ana konusunu tanımlayan anahtar kelimeler bu özetlerde belirtilir.
7. Makale; tablo, şekil ve fotoğraf ve kaynaklar dahil **25 sayfa** geçmemelidir. Makalenin toplam boyutu 3 mb'ı aşmamalıdır.
8. Şekil, tablo ve fotoğraflar bilgisayar ortamında hazırlanıp metin içinde ya da sonunda sayfa boyutlarını (14x20 cm.) aşmayacak şekilde yerleştirilir. Sayfa boyutlarını aşan şekil, tablo ve fotoğraflar ile renkli basılan sayfaların basım masrafları yazar tarafından karşılanır. Makalede yer alan fotoğraf ve şekillerin yoğunluğu düşük olmalıdır.
9. Atıfta bulunulan kaynaklar metin içinde, yazarın soyadı ve yayın yılı parantez içinde gösterilir. Açıklamalar ise sayfa altında dipnot olarak verilir.
10. Metin içinde değinilen bütün kaynaklar makalenin sonundaki kaynaklar bölümünde yazar soyadına göre alfabetik olarak dizilir. Kaynakların öntüne sıra numarası konulmaz ve diğer bibliyografya kurallarına uyulur.

Makale teslim edilirken;

1. Yayımlanması istenen makaleler, bilgisayar ortamında hazırlanıp, A4 formatında bilgisayar çıktısı olarak 3 nüsha teslim edilir. Nüshalardan ikisinde yazar ad(lar)ı ve adresleri belirtilmez.
2. Makale teslim edilirken, özgün bir yazı olduğunu ve daha önce herhangi bir yerde yayımlanmadığını belirten bir yazı (teslim formu) imzalanır.
3. Makalenin teslimi sırasında posta işlemlerinde kullanılmak üzere, her biri 1 TL değerinde 40 adet posta pulu, 10 adet 26x35 ebadında zarf ve dört poşet dosya ile bir plastik kapaklı dosya da teslim edilir.
4. Hakem önerileri doğrultusunda yeniden düzenlenen makalenin son şeklini gösteren bir nüsha yazı ile birlikte 3½ inch'lik micro floppy disk (disket) ya da CD ortamında teslim edilir.
5. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makale yayımlanmaz ve yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

Yazışma Adresi:

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 23119 – ELAZIĞ

Tlf : 0 (424) 241 54 80

Faks: 0 (424) 233 21 80

e.mail: sbedergi@firat.edu.tr

0 (424) 237 00 00 – 3739